

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Doktora Programı

**ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK EKONOMİSİNDE BİR KALKINMA
MODELİ OLARAK “KOOPERATİFÇİLİK SİYASETİ”**

Ahmet UYANIK

Doktora Tezi

Ankara, 2024

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK EKONOMİSİNDE BİR KALKINMA MODELİ
OLARAK “KOOPERATİFÇİLİK SİYASETİ”

Ahmet UYANIK

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Doktora Programı

Doktora Tezi

Ankara, 2024

KABUL VE ONAY

Ahmet UYANIK tarafından hazırlanan “Atatürk Dönemi Türk Ekonomisinde Bir Kalkınma Modeli Olarak ‘Kooperatifçilik Siyaseti’” başlıklı bu çalışma, 19/04/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ayten SEZER ARIĞ (Başkan)

Doç. Dr. Sadık ERDAŞ (Danışman)

Prof. Dr. Erdal AKSOY (Üye)

Prof. Dr. Yasemin DOĞANER (Üye)

Doç. Dr. Yaşar BAYTAL (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ayten SEZER ARIĞ

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü/fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir⁽¹⁾.
- Enstitü/fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibarenay ertelenmiştir (2).
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir (3).

19/04/2024

Ahmet UYANIK

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6.1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6.2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılmaması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7.1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

*** Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, Doç. Dr. Sadık ERDAş danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Ahmet UYANIK

ÖZET

UYANIK, Ahmet. *Atatürk Dönemi Türk Ekonomisinde Bir Kalkınma Modeli Olarak “Kooperatifçilik Siyaseti”*, Doktora Tezi, Ankara, 2024.

Bu doktora tezi, Türkiye’de 1930’lu yıllarda kooperatifçiliğin tarımsal alanda aktif bir “devlet politikası” haline geldiğini ileri sürmekte ve aynı zamanda da bu politikanın sosyal ve ekonomik temellerini açıklığa kavuşturmayı amaç edinmektedir. Türkiye’de kooperatifçilik fikri, ilk kez; modernleşme sürecinin hız kazandığı İkinci Meşrutiyet döneminde (1908-1918) gündeme getirilmiş ve bu fikrin uygulamaya geçirilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Yine Millî Mücadele dönemi (1918-1923) ve arkasından Cumhuriyet’in ilk yıllarında da kooperatifçiliğe yönelik faaliyetler devam ettirilmiştir. Fakat bu çabalar, kooperatifçilik alanında belli bir birikim oluştursa da somut anlamda bir gelişme doğurmamıştır. Esasen Türkiye’de kooperatifçilik fikrinin uygulamaya geçirilmesi, ancak 1930’lu yıllarda devlet tarafından ülke genelinde kurulan “ziraî kredi ve satış kooperatifleri” yoluyla sağlanabilmiştir. Bu şekilde kooperatifçiliğin tarımsal alanda devlet eliyle yerleştirilmesi ve geliştirilmesi olgusu ise araştırma kapsamında “Kooperatifçilik Siyaseti” adı altında kavramsallaştırılmıştır. Tez çalışmasında da araştırma konusuna ilişkin olarak üç katmanlı bir inceleme süreci yürütülmüştür. İlk aşamada, 1930’lu yıllarda gündeme gelen kooperatifçilik siyasetinin tarihsel ve düşünsel arka planı gözden geçirilmiştir. İkinci aşamada ise kooperatifçilik siyasetinin ortaya çıkış süreci; dönemin sosyal, politik ve ekonomik koşulları bağlamında incelenmiştir. Çalışmanın üçüncü aşamasında, dönemin devletçi iktisat politikası ile kooperatifçilik siyaseti arasındaki ilişkiler ve bu kapsamda kooperatifçilik siyasetinin uygulama boyutu analiz edilmiştir. Sonuç olarak bu araştırma, Türkiye’de Atatürk döneminde kooperatifçilik konusunda yaşanan gelişmeleri; tarihsel, sosyal ve ekonomik bağlamı içinde ve ağırlıklı olarak da dönemin belge ve yayınları üzerinden incelemiş olmasıyla literatüre katkı sağlama potansiyeli taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler

Devletçilik, Sanayileşme, Kooperatifçilik, Kırsal Kalkınma, Tarım Kredi ve Satış Kooperatifleri.

ABSTRACT

UYANIK, Ahmet. *“Policy of Cooperative” as a Development Model in the Turkish Economy of Ataturk Period*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2024.

This dissertation argues that cooperatives became an active “state policy” in the agricultural field in Turkey in the 1930s, and at the same time aims to clarify the social and economic foundations of this policy. The idea of cooperatives was first put on the agenda in Turkey during the Second Constitutional Period (1908-1918), when the modernisation process gained momentum, and efforts were made to put this idea into practice. Again, during the period of the National Struggle (1918-1923) and then in the early years of the Republic, activities for cooperatives continued. However, although these efforts led to a certain accumulation in the field of cooperatives, they did not bring about any concrete development. In fact, the idea of cooperatives could only be put into practice in Turkey through the “agricultural credit and sales cooperatives”, which were established by the state throughout the country in the 1930s. In this way, the phenomenon of the establishment and development of cooperatives in the agricultural sector by the state was conceptualised under the name of “cooperative policy” within the scope of the research. In the doctoral dissertation, a three-layered research process was carried out regarding the research topic. In the first stage, the historical and intellectual background of cooperative politics, which came to the fore in the 1930s, was reviewed. In the second stage, the emergence of cooperative politics was examined in the context of the social, political and economic conditions of the period. The study's third stage analysed the relationship between the statist economic policy of the period and the cooperative policy, as well as the implementation dimension of the cooperative policy in this context. This research has the potential to contribute to the literature by examining the developments in cooperatives during the Ataturk Period in Turkey, within its historical, social, and economic context, mainly through the documents and publications of the period.

Keywords

Statism, Industrialization, Cooperatives, Rural Development, Agricultural Credit and Sales Cooperatives.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR DİZİNİ	ix
TABLolar VE GRAFİKLER DİZİNİ	x
ÖNSÖZ.....	xi
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: KOOPERATİFÇİLİK SİYASETİ’NİN TARİHSEL VE DÜŞÜNSEL ARKA PLANI	12
1.1. Dünyada Kooperatifçiliğin Doğuşu: İngiliz Tüketim Kooperatifçiliği Hareketi	12
1.2. Ziraî Alanda Kooperatifçilik Akımı: Alman “Raiffeisen” Kooperatifleri	16
1.2.1. Raiffeisen Kooperatiflerinin Kısa Tarihî Gelişimi	16
1.2.2. Raiffeisen Sisteminin Temel Özellikleri	22
1.3. Midhat Paşa ve Memleket Sandıkları Girişimi	26
1.3.1. Memleket Sandıkları’nın Kuruluşu ve Gelişimi	26
1.3.2. Memleket Sandıkları’nın Düzeni ve İşleyişi	30
1.3.3. Memleket Sandıkları ve Bulgar Ziraî Kredi Kooperatifçiliği	32
1.4. İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde Kooperatifçilik Alanında Yaşanan Gelişmeler	34
1.4.1. Yayın Hayatında Kooperatifçilik Fikrinin Tanıtılması Çabaları	34
1.4.2. Ahmet Cevat Bey ve Tüketim Kooperatifçiliği Akımı	39
1.4.3. Cemal Bey ve Ziraî Kooperatifçilik Alanında Yürütülen Çalışmalar	44
1.4.4. Millî İktisat Yaklaşımı ve Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi	52
1.5. Millî Mücadele Dönemi’nde ve Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Kooperatifçilik	59
1.5.1. Millî Mücadele Döneminde Yasa Çalışmaları: Kooperatif Şirketler Kanun Tasarısı	59
1.5.2. Türkiye İktisat Kongresi ve Kooperatifçilik Açısından Doğurduğu Sonuçlar	62
1.5.3. Türkiye Köy Bankaları Kanun Tasarısı	64
1.5.4. Ticaret Kanunu’nda Kooperatif Şirketlerine Yer Verilmesi	65

1.5.5. İtibar-i Ziraî Birlikleri Hakkında Düzenleme	69
1.5.6. Kooperatifçiliğe Yönelik Yayın ve Tanıtım Faaliyetleri	72
1.5.7. Kooperatifçilik Siyaseti Öncesi Dönemin Genel Bilançosu	79
2. BÖLÜM: KOOPERATİFÇİLİK SİYASETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ	82
2.1. Atatürk Döneminde Türk Tarımının İktisadî Yapısı	82
2.1.1. Ziraî Nüfus ve Köy Ekonomisi.....	82
2.1.2. Tarımsal Üretim Faaliyetinin Genel Görünümü	92
2.1.3. Küçük Köylü İşletmeleri ve Ziraî Kredi Meselesi.....	98
2.1.4. Köylünün Artan Borç Yükü ve Borçlanma Şekilleri.....	105
2.1.5. Tefeciliğe Karşı Alınan Tedbirler ve Ziraî Kredinin Fonksiyonları	111
2.1.6. Tarımsal Ürün Ticareti ve Mübadele İlişkileri	116
2.2. Kooperatifçilik Siyasetine Doğru: Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu	123
2.2.1. Âli İktisat Meclisi'nin Ziraî Kredi ve Kooperatifçiliğe Yönelik Önerileri	123
2.2.2. Ziraat Bankası'nın Kredi Kooperatiflerine İlişkin Hazırlık Çalışmaları.....	125
2.2.3. Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu ve Kooperatiflerin Kuruluşuna Yönelik İlk Faaliyetler	131
2.3. 1929 Yılı İktisadî Buhranı'nın Köylü Nüfus Üzerindeki Etkileri	137
2.4. Atatürk'ün Üç Aylık Yurt Gezisi ve Kooperatifçilik Siyasetinin Doğuşu	141
2.5. Dönemin Solidarist Dünya Görüşü ve Kooperatifçilik Arasındaki İlişkiler.....	153
2.6. Kooperatifçilik Siyasetinin Fırka Programına Alınması	160
2.7. Ziraat Bankası'nın Ziraî Satış Kooperatifçiliğine Yönelik Çalışmaları.....	164
2.8. Kamuoyunda Kooperatifçilik ve Kooperatifçilik Politikaları Konusunda Yapılan Tartışmalar.....	167
2.8.1. Muhittin Birgen ve "Türk Kooperatifçisi"	167
2.8.2. Türk Kooperatifçilik Cemiyeti ve "Kooperatifçilik"	175
2.8.3. Ahmet Hamdi Başar ve "Kooperatif"	179
2.8.4. Kadrocular ve Kadro'da Kooperatifçilik	184
3. BÖLÜM: DEVLETÇİLİK DÖNEMİ VE KOOPERATİFÇİLİK SİYASETİ'NİN GELİŞİMİ	192
3.1. Devletçi İktisat Politikasının Temel Dinamikleri.....	192
3.1.1. Genel Çerçeve: Millî Burjuvazi ve Devletçilik İkilemi	192
3.1.2. Serbest Cumhuriyet Fırkası Sürecinde Devletçilik Konusunda Yapılan Tartışmalar	203
3.1.3. Devletçilik İlkesinin Kabulü ve Resmî Devletçilik Anlayışında Yaşanan Değişimler	208
3.1.4. Himayecilik, Fertçilik ve Devletçilik Konusunda Yürütülen Fikir Tartışmaları	215
3.1.5. Devlet Eliyle Sanayileşme Sürecinin Genel Görünümü ve İç Pazar Meselesi	224

3.2. Devletçi İktisat Politikası ve Kooperatifçilik Siyaseti Arasındaki İlişkiler.....	234
3.2.1. Sonuçsuz Kalan Bir Girişim: Türkiye Afyon Yetiştiricileri Satış Kooperatifi	234
3.2.2. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ve Kooperatifçilik.....	241
3.2.3. İktisat Vekili Mahmut Celal Bey'in Kooperatifçilik Misyonu	247
3.2.4. Millî Tüccar, Devletçilik ve Kooperatifçilik Ekseninde Şerifpaşazâde Remzi Olayı.....	252
3.2.5. Birinci Ulusal Fındık Kongresi ve Üreticinin Kooperatifleşmesi Tezi.....	262
3.2.6. 1935 yılı Parti Programında Devletçilik ve Kooperatifçilik	267
3.2.7. Devletçi Kooperatif Düzeni: Tarım Kredi ve Satış Kooperatifi Kanunları	270
3.3. Kooperatifçilik Siyasetinin Uygulama Boyutu	284
3.3.1. Tarım Kredi Kooperatiflerine İlişkin Gelişmeler	284
3.3.2. Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin Kuruluş Süreci ve Faaliyetleri	304
3.3.3. Ziraat Bankası'nın Kooperatifçilik Siyasetindeki Yeri ve Önemi	325
3.3.4. Kooperatifçilik Propagandası: “Köycülük” Akımı ve “Karıncı” Dergisi	330
3.3.5. Atatürk ve Kooperatifçilik Siyaseti	341
3.3.6. Kooperatifçilik Siyasetine İlişkin Faaliyet ve Uygulamaların Genel Sonuçları	346
SONUÇ.....	363
KAYNAKÇA	367
EKLER: ARŞİV BELGESİ ÖRNEKLERİ VE FOTOĞRAFLAR	402
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU.....	413
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU	415

KISALTMALAR DİZİNİ

Age. :	Adı geçen eser
Agm. :	Adı geçen makale
Bkz. :	Bakınız
CHF :	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP :	Cumhuriyet Halk Partisi
Çev. :	Çeviren
Der. :	Derleyen
DPT :	Devlet Planlama Teşkilatı
Ed. :	Editör
H. :	Hicrî
Haz. :	Hazırlayan
md. :	Madde
R. :	Rûmî
s. :	Sayfa
SCF :	Serbest Cumhuriyet Fırkası
T.C. :	Türkiye Cumhuriyeti
t.y. :	Tarih yok
TBMM :	Türkiye Büyük Millet Meclisi
vb. :	ve benzeri
vd. :	ve diğerleri
y.y.:	Yayın yeri yok

TABLOLAR VE GRAFİKLER DİZİNİ

Tablo 1: 1929 yılı İtibariyle Faal Kooperatifler (Ziraî Kredi Kooperatifleri Hariç)	80
Tablo 2: Türkiye’de Toprakların Kullanım ve Dağılım Durumu (1934)	92
Tablo 3: Türkiye’de Hububat Ekim Alanının Oransal Ağırlığı (1926-1934).....	93
Tablo 4: Bazı Tarımsal Ürünlerin İhracat Rakamları İçindeki Payları (1930)	118
Tablo 5: Ziraî Kredi Kooperatiflerinin 1930 Yılı Eylül Sonu İtibariyle Durumu	135
Tablo 6: Bazı Tarımsal İhraç Ürünlerine İlişkin Fiyat Hareketleri (1927-1932).....	137
Tablo 7: Bazı Hububat Ürünlerine İlişkin Fiyat Hareketleri (1927-1932)	138
Tablo 8: Bir Birim Sanayi Ürününe Karşılık Gelen Buğday Miktarı (1927-1932).....	139
Tablo 9: Sümerbank Tarafından Yapımı Üstlenilen Sanayi Tesisleri (1934-1939)	227
Tablo 10: Türkiye Pamuklu Kumaş ve İplik Üretim, İthalat ve Tüketim Miktarları(1934-1938)	231
Tablo 11: Kredi Kooperatiflerinin 1930-1938 Dönemi Sayısal Gelişimi.....	285
Tablo 12: Kredi Kooperatiflerinin Ortaklarına Kullandırdığı Krediler (1930-1938)	294
Tablo 13: T.C. Ziraat Bankası ve Kooperatiflerin Kullandırdığı Kredilerin Karşılaştırılması (1930-1938)	294
Tablo 14: T.C. Ziraat Bankası’nın Kredi Kooperatiflerine Borç Olarak Aktardığı Tutarlar ve Tahsilat Miktarları (1930-1938).....	296
Tablo 15: Tarım Kredi Kooperatiflerinin İller Bazında Dağılımı (1933 ve 1938)	299
Grafik 1: Kredi Kooperatiflerinin Sayısal Gelişimine İlişkin Eğilimler (1930-1938).....	286

ÖNSÖZ

Atatürk döneminin sosyal ve ekonomik gelişmelerine eğilen birçok bilimsel araştırmada kooperatifçilik konusuna işaret edilmiştir. Yine Türkiye’de kooperatifçiliğin tarihsel gelişimini ele alan yayınlarda da 1930’lu yılların kooperatifçiliğine geniş bir yer ayrıldığı söylenebilir. Böyle olmakla birlikte, 1930’lu yıllarda devlet eliyle kurulmuş olan tarımsal kooperatifçilik hareketinin tarihsel konumu ve önemi henüz tam anlamıyla saptanmamıştır. Zira yapılan araştırmaların birçoğunda kooperatifçilik olgusu, başlı başına bir inceleme öznesi haline getirilmemiş ve esasen dönemin sosyal ve ekonomik gelişmeleri arasında belli belirsiz bir nesne olarak kalmaktan kurtarılmamıştır. Doğrudan doğruya kooperatifçiliği ele alan yayınlarda da kooperatifçilik teorisine ve düşüncesine, yasal gelişmelere, kooperatif türlerine ve sayılarına yönelik incelemelere ve bilgilere yer verilmekle yetinilmiş; kooperatifçilik ile ilgili gelişmelerin üzerinde durduğu tarihsel, sosyal ve ekonomik bağlam ise göz önünde bulundurulmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma, 1930’lu yılların tarımsal kooperatifçiliğine yönelik yapılan bütüncül bir inceleme olarak, literatürde görülen boşluğu doldurmayı amaç edinmektedir.

Araştırmanın kapsamı açısından ise sadece 1930’lu yılları ve bu dönemdeki kooperatifçilik ile ilgili gelişmeleri ele almak yetersiz olurdu. Yine inceleme konusunu da kendi bağlamı içinden çıkarıp soyutlamaya ve belli bir kavramsal çerçeveye kavuşturmaya ihtiyaç vardı. Buradan hareketle, dönemin terminolojisine uygun düşen ve aynı zamanda dönemin yazarlarınca kullanılmış olan “Kooperatifçilik Siyaseti” kavramı benimsenmiş ve bu kavram da araştırmanın yürütülmesinde çok kullanışlı bir araç işlevi görmüştür. Böylece araştırmanın konusunu oluşturan “Kooperatifçilik Siyaseti” olgusunun, 1930’lu yıllarda kooperatifçiliğin tarımsal alanda devlet eliyle yerleştirilmesi ve geliştirilmesi sürecine karşılık geldiği ifade edilebilir. Yapılan araştırma kapsamında da bu olgunun tarihsel ve düşünsel arka planı, ortaya çıkış süreci, sosyal ve ekonomik temelleri, gelişme trendine ilişkin konular sistematik şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Neticede bu çalışma; Avrupa’da gelişen kooperatifçilik akımına ilişkin fikir ve uygulamaların Türkiye’ye yansımalarını, Türkiye’de kooperatifçilik faaliyetlerinin 1930 yılı öncesindeki gelişim seyrini ve durumunu,

Atatürk döneminde Türk tarımının iktisadî yapısını, yine bu dönemde yaşanan sosyal ve ekonomik gelişmelerin çiftçi nüfus üzerindeki etkilerini, kooperatifçilik siyasetinin doğuşu ve gelişimi ile dönemin koşulları ve ileriye dönük iktisat politikaları arasındaki bağlantıyı, nihayet kooperatifçilik siyasetinin doğurduğu sonuçları ve günümüze yansımalarını ele alan bir çerçeveye ulaşmıştır.

Diğer yandan araştırma sürecinde büyük ölçüde dönemin belge ve yayınlarından yararlanılmıştır. Bu kapsamda “Osmanlı” ve “Cumhuriyet” arşivlerinde yapılan taramalar sonucunda ulaşılan belge ve raporlar araştırmaya yansıtılmıştır. Yine Atatürk dönemine ilişkin olarak “Cumhurbaşkanlığı” arşivinde bulunan kooperatifçilik ile ilgili belgeler temin edilmiş ve araştırmada kullanılmıştır. Ayrıca, 1938 yılında kurulan bir tarım satış kooperatifleri birliği olan Fiskobirlik’in ilk yönetim kurulu karar defterine ulaşılmış olup, bu önemli malzemeye de araştırma kapsamında yer verilmiştir. Çeşitli kanunlara ilişkin resmî gazeteler ile kanun görüşmelerini içeren TBMM zabıt cerideleri, Ziraat Bankası’nın yayınları ve kurumsal raporları, diğer resmî raporlar ve istatistikler de araştırmada yararlanılan kaynaklar arasındadır. Bunun yanında kaynak kullanımında dönemin süreli yayınlarına da ayrı bir önem verilmiştir. Araştırma konusuyla ilgili olarak birçok dergi ve gazete taranmış, incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Burada “Türk Kooperatifçisi”, “Kooperatifçilik”, “Kooperatif”, “Karınca”, “Kadro”, “Ülkü”, “Dönüm”, “Türkiye Ziraat Bankası Mecmuası” gibi dergiler ile “Cumhuriyet”, “Milliyet”, “Hâkimiyeti Milliye”, “Akşam” gibi ulusal gazetelerden geniş ölçüde istifade edilmiştir. Aynı zamanda, önemi nedeniyle İzmir bölgesindeki kooperatifçilik ile ilgili gelişmeleri yakından izlemek amacıyla “Yeni Asır” ve “Anadolu” gibi yerel gazeteler de incelenmiştir. Araştırmanın sıklıklı atıfta bulunduğu kaynaklar arasında “1931 yılı Birinci Ziraat Kongresi”ne sunulan ihtisas komisyonu raporları da vardır. Ayrıca araştırmada, dönemin bazı romanlarından tarihsel malzeme olarak alıntılar yapılmıştır.

Dolayısıyla yapılan bu tarihsel araştırmanın, Atatürk dönemi Türk kooperatifçiliğini bütüncül şekilde ve ağırlıklı olarak da dönemin belge ve yayınları üzerinden incelemiş olmasıyla, literatüre belli ölçüde katkı sağlayacağı ileri sürülebilir. Fakat hiçbir araştırmada henüz son söz söylenmiş değildir. Bu araştırmanın da içeriği ve niteliği, yazarın perspektifi ile sınırlanmış durumdadır. Esasen başka araştırmalarla konunun

daha da açıklığa kavuşturulmasına ve zenginleştirilmesine ihtiyaç olduğunu ifade etmek gerekir.

Son olarak da bütün bu araştırma sürecinde yardımlarını ve önerilerini hiçbir zaman esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Sadık ERDAŞ'a; yine araştırmanın her aşamasında görüş ve önerileriyle çalışmaya katkıda bulunan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mustafa YILMAZ ile Doç. Dr. Yaşar BAYTAL'a; ayrıca tez jürisi sürecindeki önerilerinden dolayı değerli hocalarım Prof. Dr. Ayten SEZER ARIĞ, Prof. Dr. Yasemin DOĞANER ve Prof. Dr. Erdal AKSOY'a burada teşekkür etmeyi bir borç sayarım.

GİRİŞ

Kooperatifler, sosyal ve ekonomik yaşama ilişkin ortak istek ve ihtiyaçların işbirliği ve dayanışma yoluyla karşılanması amacıyla kurulan demokratik işletmelerdir. Dünyada modern anlamda ilk kooperatif hareketi, 1844 yılında İngiltere’de işçiler arasında gerekli ihtiyaç maddelerini tedarik etmek üzere bir tüketim kooperatifinin kurulmasıyla başlamıştır. Almanya’da ortaya çıkan (esnaf ve çiftçilere yönelik) kredi kooperatifçiliği zamanla önemli bir akım haline gelmiş ve üretim faaliyeti kapsamında bir kooperatifleşme ise özellikle Fransa’da kendini göstermiştir. Kooperatifçilik hareketinin sektörel gelişme seyrine göre de tarımsal alanda yaygınlık kazanan başlıca kooperatif türlerinin; tedarik, kredi ve üretim-satış kooperatifleri olduğu görülür.

Türkiye’de ise kooperatifçiliğin, İkinci Meşrutiyet dönemindeki girişimlere ve hatta Midhat Paşa’nın Niş Valiliği sırasında 1863 yılında hayata geçirdiği Memleket Sandıkları’na kadar uzanan bir geçmişi olduğu söylenebilir. Buna karşın Cumhuriyet’in ilk yılları da dahil olmak üzere kooperatifçiliğe doğru atılan adımlar, belli bir birikim sağlamış olmakla birlikte istenilen gelişmeyi doğurmamıştır. Esasen Türkiye’de kooperatifçilik, ancak 1930’lu yıllarda tam olarak uygulamaya geçirilebilmiştir. Bu gelişme ise; devlet eliyle ülke genelinde kurulan ziraî kredi ve satış kooperatifleri sayesinde mümkün olmuştur. Fakat kooperatifçiliğin bu dönemde niçin aktif bir “devlet politikası” haline geldiği meselesi, henüz bütün yönleriyle aydınlatılmamıştır. Yapılan çalışmanın da temelde bu problemin etrafında döndüğünü vurgulamak gerekir.

Araştırmanın Sorunsalı: “Kooperatifçilik Siyaseti”

Devletin 1930’lu yıllarda üstlendiği kooperatifçilik misyonunu tanımlamak için dönemin terminolojisine de uygun düşen “Kooperatifçilik Siyaseti” kavramı benimsenmiştir. Fakat bu kavramın dönemin devlet yöneticileri tarafından veya başka suretle resmî bir kullanımına rastlanmaz. Örneğin, hükümetin icraatlarına ve takip edeceği politikalara ayrılmış olan Atatürk’ün Meclis açılış konuşmalarında; “maarif siyaseti”, “ziraat siyaseti”, “demiryolları inşaat siyaseti”, “su siyaseti” gibi

kavramlardan bahsedilir.¹ Ancak doğrudan doğruya kooperatifçilik siyasetine (veya politikasına) yer verilmez; burada kooperatifçilik, daha çok ziraat siyasetinin ve ihraç ürünlerinin satışıyla iştigal eden tarım satış kooperatifleri dolayısıyla da dış ticaret politikasının kapsamı içinde kendisine yer bulur.² Yine Atatürk dönemine ilişkin hükümet programlarında ise; “maarif siyaseti”, “şimendifer siyaseti”, “sanayii teşvik siyaseti” gibi kavramların kullanıldığı anlaşılr.³ Ayrıca “Cumhuriyet Tarihi” literatüründe de Atatürk döneminin iktisadî gelişmeleri konusunda devletçilik, sanayileşme, demiryolu politikası vb. kavramlar yerleşmiş bir nitelik kazanmış iken; kooperatifçilik ile ilgili bu yönde bir tanımlama söz konusu değildir.

Böyle olmakla birlikte, kooperatifçilik siyaseti kavramının dönemin bazı yazarları tarafından çeşitli amaçlarla kullanılmış olduğu görülür. Bu kapsamda kooperatifçilik siyasetine ilk olarak değinen yazarlardan birisi olan İsmail Hüsrev’in 1930 yılında Hâkimiyeti Milliye gazetesinde çıkan “Köyde Kooperatife Niçin İhtiyacımız Var?” başlıklı yazısında, “köy kooperatif siyaseti” kavramından bahsedilmiştir. Ona göre, köy kooperatif siyaseti, dönemin millî iktisat siyasetinin alt unsurlarından biridir. Bu köy kooperatif siyasetinin amacı da ülke ekonomisinin menfaatleri doğrultusunda köylünün gelirini ve alım gücünü arttırmaktadır. Böylece İsmail Hüsrev, köy kooperatif siyaseti kavramını kırsal kalkınmayı gerçekleştirmeye yönelik bir politika şeklinde ele almıştır.⁴ Yine kooperatifçilik siyaseti kavramını kullanan yazarlardan bir diğeri de 1930-1933 yıllarında “Türk Kooperatifçisi” dergisini çıkarmış olan Muhittin Birgen’dir. Birgen, 1931 yılı başında Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından düzenlenen Birinci Ziraat Kongresi’ne Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi müdürü sıfatıyla katılmış ve bu kongreye “Ziraatta Kooperatif” başlıklı kısa bir rapor da sunmuştur. Bu raporda ise;

¹ TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima: 1, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, Cilt: 18, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s. 7; TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima: 1, Devre: 2, İçtima Senesi: 2, Cilt: 7, T.B.M. Meclisi Matbaası, Ankara, 1970, s. 5; TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima: 1, Devre: 3, İçtima Senesi: 2, Cilt: 5, TBMM Basımevi, Ankara, t.y., s. 4; TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 1, Devre: 5, İçtima: 3, Cilt: 20, TBMM Matbaası, Ankara, 1937, s. 4, 6.

² TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 1, Devre: 3, İçtima: 3, Cilt: 13, TBMM Matbaası, Ankara, s. 3; TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 1, Devre: 5, İçtima: 2, Cilt: 13, TBMM Matbaası, Ankara, 1936, s. 5; TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 1, Devre: 5, İçtima: 3, Cilt: 20, TBMM Matbaası, Ankara, 1937, s. 4-5; TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 1, Devre: 5, İçtima: 4, Cilt: 27, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1938, s. 4-5.

³ Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 1 (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950), Haz. İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, Türkiye Büyük Millet Meclisi, TBMM Basımevi, Ankara, 2013, s. 69, 145-146, 266.

⁴ İsmail Hüsrev, “Köyde Kooperatife Niçin İhtiyacımız Var?”, Hâkimiyet-i Milliye, 20 Teşrinisani 1930, s. 4.

ülkede özellikle ziraâ alanda bir kooperatifçilik hareketi meydana getirmek için “*kuvvetli bir kooperatifçilik siyaseti*” takip edilmesi ihtiyacından bahsetmiştir. Ayrıca Birgen, bu kooperatifçilik siyasetinin devlet eliyle kurulacak bir kooperatif düzeninden ziyade serbest tarzda bir kooperatifçiliği hedeflenmesini tavsiye etmiştir.⁵ Dolayısıyla Muhittin Birgen’in zihnindeki kooperatifçilik siyaseti kavramı; kooperatifçiliğin ülkede serbestçe gelişimi için devletin uygun bir zemin oluşturmaya yönelik faaliyetlerde bulunmasına karşılık gelmektedir. Yine bu sıralarda kooperatifçilik konusunda aktif çalışmalar yapan Ahmet Hamdi (Başar), 1932 yılında çıkarmaya başladığı “Kooperatif” dergisinin ilk sayısında yazdığı bir makalede, Atatürk’ün bu dönemde kooperatiflerin kurulmasına ve ülke genelinde yaygınlaşmasına yönelik giriştiği çabaları vurgulamak için “*Yaşasın Gazi’nin kooperatif siyaseti...*” şeklinde bir ifadeye yer vermiştir.⁶

Bundan başka, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi öğretim üyelerinden Mehmet Vehbi Sarıdal da Atatürk dönemi sonrasında (1941 yılında) yayımladığı “Sosyal Ekonomi Takrirleri” adlı kitabında, “*Cumhuriyet Halk Partisi’nin kooperatifçilik siyaseti, 10 Mayıs 1931 tarihinde Ankara’da toplanmış olan üçüncü büyük kongresinde kabul edilmiş olan Parti programıyla başlamıştır.*” demektedir.⁷ Böylelikle Sarıdal, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 1931 yılı programında tarımsal amaçlı kooperatifçiliğin desteklenmesi prensibine yer verilmesini “kooperatifçilik siyaseti” şeklinde nitelendirmektedir. Yine Ticaret Vekâleti’nde görev yapan kooperatifçilik yazarı Remzi Saka, 1943 yılında yayımlandığı bir kitabın başlığında bu kavramı “*Türkiye Kooperatifçilik Siyaseti*” şeklinde kullanmıştır. Burada Remzi Saka, kooperatifçilik siyasetini; devlet tarafından kooperatifçiliğin geliştirilmesi için alınan tedbirlerin bütünü olarak görmüştür.⁸ Bu araştırma kapsamında ise “Kooperatifçilik Siyaseti” kavramı, özellikle Ahmet Hamdi’nin bakış açısından hareketle; kooperatifçiliğe yönelik olarak bizzat Atatürk’ün başlattığı ve himaye ettiği bir kamu politikası sürecini tanımlamak için kullanılmaktadır.

⁵ Muhittin [Birgen], “Ziraatta Kooperatif”, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 1.962-1.967.

⁶ Ahmet Hamdi [Başar], “Kooperatifçilik Türkiye’nin Diriliş ve Kurtuluş Tilsimidir”, *Kooperatif*, Sayı: 1, Haziran 1932, s. 6.

⁷ Mehmet Vehbi Sarıdal, *Sosyal Ekonomi Takrirleri*, Birinci Kitap, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1941, s. 402.

⁸ Remzi Saka, *Türkiye Kooperatifçilik Siyaseti*, Alaeddin Kırıl Basımevi, İstanbul, 1943, s. 24, 37.

Kooperatifçilik siyasetine giden yolda, Âlî İktisat Meclisi'nin 1928 yılında yaptığı çalışmalar neticesinde hazırladığı raporlarda kooperatifçiliğe işaret edilmesi, önemli bir başlangıç noktası olmuştur. Bunun arkasından 1929 yılında, kooperatifçilik siyasetinin temelini atan 1470 sayılı Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu, TBMM tarafından kabul edilmiştir. Aynı yıl içinde Atatürk'ün Meclis açılışında yaptığı konuşmada, ziraî kredi kooperatiflerine yer verilmiş olması da bir başka önemli gelişmedir.⁹ Fakat esas dönüm noktası, Atatürk'ün Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasını takiben 1930 yılı Kasım ayında çıktığı uzun yurt seyahati sırasında -özellikle İzmir etabında- iktisadî politika ve tedbirler konusunda yapılan çalışmalarda kooperatifçiliğin çok sık gündeme gelmesi olmuştur. Bu gezi esnasında, Atatürk tarafından İzmir'de yapılan bazı konuşmalarda kooperatifçiliğe dikkat çekilmiştir. Nitekim Atatürk, 27 Ocak 1931 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın vilâyet kongresinde yaptığı konuşmada, Fırka'nın devletçilik anlayışına ve devletin kooperatifleri desteklemesi gereğine işaret etmiştir.¹⁰ Yine 31 Ocak 1931 tarihinde İzmir Ticaret ve Sanayi Odası'nda yaptığı konuşmada, kooperatifçilik ile ilgili olarak; “...kanaatim odur ki muhakkak surette birleşmede kuvvet vardır. Kooperatif yapmak, maddî ve manevî kuvvetleri, zekâ ve maharetleri birleştirmektir...” şeklindeki o meşhur sözlerini söylemiştir.¹¹ Esasen bu konuşma, kooperatifçiliğin ülkede çok daha popüler bir konu haline gelmesine yol açmış ve çalışmamızın konusunu oluşturan kooperatifçilik siyaseti dönemi de böylece başlamıştır. Aynı zamanda kooperatifçilik siyaseti, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 10 Mayıs 1931 tarihinde toplanan üçüncü büyük kongresinde kabul olunan programında da “Çiftçimizi kredi ve istihsal kooperatifleri gibi iktisadî teşekküllere mazhar etmek ve bu teşekkülleri terakki ve tekâmül ettirmek gayedir.” biçiminde yerini almıştır.¹² Neticede Atatürk'ün, -özellikle kırsal kalkınma sürecindeki işlevleri nedeniyle- ziraî kooperatiflere çok yakın ilgi göstermesiyle başlayan kooperatifçilik siyaseti, devlet eliyle ülke genelinde kurulan ziraî kredi ve satış kooperatifleri yoluyla da uygulamaya geçirilmiştir.

⁹ TBMM Zabut Ceridesi, İçtima: 1, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, Cilt: 13, TBMM Matbaası, Ankara, t.y., s. 3.

¹⁰ Milliyet, 29 Kânunusani 1931, s. 1, 5.

¹¹ Cumhuriyet, 1 Şubat 1931, s. 4.

¹² C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1931, s. 32.

Bu aşamada ise şu sorular akla gelmektedir: Türkiye’yi bu dönemde -çalışmanın kavramsallaştırdığı şekilde- bir kooperatifçilik siyasetine sürükleyen nedenler nelerdir? Ayrıca kooperatifçilik siyaseti nasıl ortaya çıkmış, ne şekilde uygulamaya aktarılmış ve sonuçları ne olmuştur? Bu soruların, çalışmamızın da cevabını aradığı temel problemler olduğu söylenebilir.

Araştırmanın Yöntemi, Niteliği ve Kaynak Kullanımı

Araştırma konusuna ilişkin problemleri açıklığa kavuşturmak, sadece kooperatifçilik ile ilgili tarihsel gelişmeleri tek boyutlu olarak gözden geçirmekle mümkün olamazdı. Bundan dolayı da bu çalışmada, kooperatifçilik siyaseti ile dönemin gelişmeleri ve koşulları arasındaki bağlantıları ele alan çok boyutlu bütüncül bir yöntemin benimsenmesi gerekmiştir. Esasen tarihsel gelişmeler ve koşulların karşılıklı olarak etkileşimi, değişimi de beraberinde getirmektedir. Arka plandaki sosyo-ekonomik yapılar¹³ da tarihsel gelişmeler ve koşullar üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Buradan hareketle yapılan çalışma, araştırma konusuna yönelik değişim sürecini ve yapısal faktörleri birincil kaynaklar üzerinden açıklamayı hedefleyen tarihsel bir anlatı niteliği taşımaktadır. Zaten çalışma kapsamında büyük ölçüde dönemin belge ve yayınlarından yararlanılmış olması da benimsenmiş olan bu yaklaşımdan ileri gelmektedir.

Böylece; özellikle arşiv belgeleri, süreli yayınlar, resmî raporlar vb. birincil kaynaklara dayanarak araştırma süreci yürütülmüştür. Yine bu araştırma sürecinde, sadece kooperatifçilik alanı ile ilgili kaynaklara bağlı kalınmamış; Atatürk döneminin siyasî, sosyal ve ekonomik gelişmeleri, Türk tarımının iktisadî yapısı gibi bağlantılı konuları içeren kaynaklar da kullanılmıştır.

Araştırmanın Amacı ve Literatür

Çalışmanın temel amacı; Atatürk döneminde kooperatifçiliğin geliştirilmesi yönünde atılan adımları iktisadî, siyasî ve sosyal bağlamı içinde incelemek ve bu dönemde kooperatifçiliğin neden bir devlet politikası haline geldiğini anlamaya çalışmak, yine

¹³ Fransız Annales Okulu’nun önde gelen isimlerinden tarihçi Fernand Braudel, Akdeniz’i konu alan ünlü tarih çalışması kapsamında, toplumsal yapıları “aşınmaları uzun zaman alan mekanizmalar” olarak tanımlamıştır. Bkz. Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası-II*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2019, s. 21.

1930’lu yıllarda ortaya çıkan kooperatifçilik siyasetinin tarihsel ve düşünsel arka planını araştırmak, ayrıca kooperatifçilik siyasetinin iktisadî, siyasî ve sosyal koşullarla ilişkisi yanında dönemin tarım, devletçilik ve sanayileşme politikaları ile olan bağlantılarını analiz etmek, özellikle Atatürk’ün kooperatifçilik düşüncesini ve kooperatifçilik siyasetinin ortaya çıkmasındaki etkisini değerlendirmek, bununla birlikte kooperatifçilik siyasetinin uygulamaya yansımaları ve sonuçlarını ele almak, dolayısıyla dönemin kooperatifçilik siyasetini; siyasî, hukukî, fıkri, iktisadî ve toplumsal yönleriyle birlikte bütüncül bir şekilde incelemek ve yorumlamaktır.

Konu ile ilgili literatüre bakıldığında ise bu yönde bir çalışmanın eksikliği dikkati çekmektedir. Zaten kooperatifçiliğe yönelik bilimsel araştırmalar arasında Türkiye’de kooperatifçiliğin tarihsel gelişimine eğilen çalışmalar sınırlı bir yer tutmaktadır. Nitekim “Yök Tez Merkezi” kapsamında kooperatifçilikle ilgili doktora tezleri düzeyinde yapılan taramalarda, kooperatifçilik hakkındaki araştırmaların daha çok tarım ekonomisi, işletme ve hukuk alanlarında yoğunlaştığı; buna karşın tarih alanında gerçekleştirilen tek araştırmanın, Özlem Yıldırım Kocabaş tarafından 2002 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü’nde yapılan “Türkiye’de Kooperatif Düşüncesinin Evrimi ve Tarımsal Kooperatifçilik” başlıklı doktora tez çalışması olduğu görülmektedir. Daha sonra “Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi”¹⁴ adı altında kitap olarak da yayımlanan bu çalışma, Türk Kooperatifçiliğinin düşünsel gelişimini, kooperatifçilik konusunda İkinci Meşrutiyet döneminden itibaren yapılan yayınlar çerçevesinde ele alarak incelemektedir.

Öte yandan “Kooperatifçilik” ve “Cumhuriyet Tarihi” literatüründe, araştırmamız kapsamında ele alınan olgulara ve problemlere işaret eden yayınların da bulunduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, Kadroculardan İsmail Hüsrev’in 1932 yılında yayımladığı “Türkiye’de Ziraî Kooperatif Hareketi” adlı çalışmasında, kooperatifçilik siyasetinin başlangıç aşamasındaki durumunu görmek mümkündür. Esasen burada İsmail Hüsrev’in, özellikle pazara dönük üretim yapılan bölgelerde köylünün üretimin finansmanı bakımından tefeci tüccara veya toprak sahibine bağımlı durumda bulunması

¹⁴ Özlem Yıldırım Kocabaş, *Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010.

ile ziraî kooperatif hareketinin ortaya çıkmaya başlaması arasında bir bağlantı kurmuş olması önemlidir.¹⁵

Ziraat Bankası mensubu Yusuf Saim Atasagun¹⁶ tarafından 1940 yılında “Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri 1929-1939” başlıklı bir çalışma yayımlanmıştır.¹⁷ Bu araştırma, 1930’lu yılların ziraî kooperatifçilik hareketi ile ilgili yapılan ilk kapsamlı incelemedir. Atasagun çalışmasında; Ziraat Bankası’nın rehberliği altındaki kredi kooperatiflerinin ortaya çıkış nedenleri, tarihî gelişimleri, devletle olan ilişkileri, hukukî durumları ve işleyiş sorunları üzerinde durmuş ve ayrıca burada ziraî kredi tekniğine ve politikasına yönelik konulara da yer vermiştir. Bu kitabın kapsamı dışında en önemli özelliği, kooperatifçilik siyasetinin uygulayıcısı olan Ziraat Bankası’nın kurumsal bakış açısını da yansıtmış olmasıdır. Dolayısıyla dönemin kooperatifçilik siyasetine ilişkin doğrudan bilgiler aktaran bu çalışma, en temel kaynaklar arasındadır.

Yine 1933 yılında Almanya’dan Türkiye’ye gelen bilim adamlarından olan ve aynı zamanda da İktisat Vekâleti’nde kooperatifçilik konusunda uzman olarak istihdam edilen Hans Wilbrandt’ın¹⁸ 1939 yılında “Kooperatifçilik” dergisinde yayımlanan

¹⁵ İsmail Hüsrev, *Türkiye’de Ziraî Kooperatif Hareketi*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1932, s. 20-27.

¹⁶ Kooperatifçilik siyasetinin uygulama sürecinde İktisat Vekâleti ve Ziraat Bankası’ndaki görevleri dolayısıyla uzun yıllar önemli bir pozisyon üstlenmiş olan Yusuf Saim Atasagun’un çalışmalarına araştırma kapsamında sıklıkla yer verilmektedir. Yusuf Saim Atasagun (1907-1963); 1928 yılında Halkalı Ziraat Mektebi’nden mezun olmuş, arkasından 1932 yılında Berlin Üniversitesi İktisat Fakültesi’nde lisans eğitimini tamamlamış ve 1934 yılında da aynı fakülteden doktora derecesi almıştır. Ayrıca Atasagun, Almanya’da bulunduğu yıllarda oradaki kredi ve satış kooperatifleri ile üst birliklerinde çalışma imkânı bulmuş ve Alman ziraî kooperatifçiliğini yakından incelemiştir. Türkiye’ye döndükten sonra ise Yüksek Ziraat Enstitüsü’nde baş asistanlık yapmış, İktisat Vekâleti’nde müşavir olarak görev almıştır. Daha sonra 1937 yılında Ziraat Bankası’na geçen Atasagun, Banka bünyesindeki Kooperatifler Müdürlüğü’nde müdür yardımcısı olarak görevlendirilmiştir. Atasagun, Banka’nın başka birimlerinde de çeşitli görevler yapmış ve 1942 yılında Kooperatifler Müdürü olarak atanmıştır. Bu görevini 1948 yılına kadar sürdürmüş, 1948-1961 yılları arasında da Banka bünyesinde müşavirlik görevlerinde bulunmuştur. Bkz. “B. Yusuf Saim Atasagun-Ziraat Bankası Başmüşavirliğine Tayin Edildi”, *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 31, Temmuz 1948, s. 9, 20; 100. *Yılda T.C. Ziraat Bankası Kooperatifçilik Çalışmaları (1863-1963)*, T.C. Ziraat Bankası Kooperatifler Müdürlüğü Yayınları No: 17, Apa Ofset, İstanbul, 1964, s. 55.

¹⁷ Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri 1929-1939*, (Türkiye’de Ziraî Kredi 2. Cilt), Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, İstanbul, 1940; bu araştırma, aynı zamanda yazarın “Türkiye’de Ziraî Kredi” kapsamındaki etütlerinin ikinci cildini teşkil eder. Diğer ciltler için bkz. Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939*, (Türkiye’de Ziraî Kredi 1. Cilt), Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, İstanbul, 1939; Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası*, (Türkiye’de Ziraî Kredi 3. Cilt), Kenan Matbaası, İstanbul, 1943.

¹⁸ Fritz Neumark, *Boğaziçine Sığınanlar: Türkiye’ye İltica Eden Alman Bilim, Siyaset ve Sanat Adamları 1933-1953*, Çev. Şefik Alp Bahadır, Kopernik Kitap, İstanbul, 2017, s. 118; Ayrıca Hans Wilbrandt’ın İktisat Vekâleti’ndeki görevi ile ilgili olarak, Hans Wilbrandt, “Türkiye’de Ziraî Kooperatif Teşkilatı”, *Kooperatifçilik*, Sayı: 9, Temmuz 1939, s. 137’de önsöz bölümünde kısa bir bilgi de yer almaktadır.

“Türkiye’de Ziraî Kooperatif Teşkilatı” başlıklı makalesinde, Atatürk dönemi ziraî kooperatifçilik hareketinin gelişim aşamaları ve mevcut durumu teknik uzman bakış açısıyla ele alınmıştır. Bunun yanında Wilbrandt’ın esas öne çıkan gözlemi ise; ziraî kooperatifçilik hareketinin devlet eliyle başlatılmasını ve yürütülmesini ülkenin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik şartlardan kaynaklanan zorunlu tek seçenek olarak görmüş olmasıdır. Ayrıca Wilbrandt, bu durumu belli bir olgunlaşma evresine kadar sürecek geçici bir müdahale şeklinde değerlendirmektedir.¹⁹

Türk Kooperatifçilik Kurumu tarafından 1966 yılı sonunda düzenlenen Altıncı Türk Kooperatifçilik Kongresi’ne Devlet Planlama Teşkilatı uzmanı T. Güngör Uras’ın sunduğu “Tarım Kooperatifleri ile Devlet Arasındaki İlişki” başlıklı tebliğ kapsamında; geri kalmış ülkelerde mevcut koşullar nedeniyle kooperatifçiliğin kendiliğinden gelişme gösteremediği, buradan hareketle kalkınma çabalarına destek olunması amacıyla devletin kooperatiflerle yakından ilgilenmesi durumunun ortaya çıktığı, bu süreçte de kooperatiflerin devlet eliyle kurulup gelişme şansı buldukları, ancak zamanla toplumun ekonomik ve sosyal bakımdan kalkınmasıyla birlikte de kooperatifler üzerindeki devlet insiyatifinin azaldığı ve ortakların ilgisinin arttığı, sonuçta devlet himayesindeki bir kooperatifçilikten bağımsız ve ekonomik bir kooperatifçiliğe geçildiği biçiminde bir gelişme teorisinden bahsedilmektedir. Uras’a göre, Türkiye’de de 1930’lu yıllarda, kooperatifçiliğe yönelik bu teorik gelişme modeline uygun olarak “devlet” ve “tarım kooperatifleri” arasında bir ilişki başlamıştır.²⁰

Araştırmamızın yönünü belirleyen bir başka çalışma ise M. Bülent Varlık’ın 1980 yılında yayımladığı “1930-1940 Yılları Arasında Türkiye’de Tarımsal Kooperatifler Üzerine Bir Deneme” başlıklı makaledir.²¹ Varlık bu makalede; 1930’lu yıllarda tarımsal alanda kooperatifçiliğin gündeme gelmesinde köylünün içinde bulunduğu olumsuz sosyo-ekonomik koşulların etkisine işaret etmiş ve dönemin sanayileşme politikası ile ziraî kooperatifçilik hareketi meydana getirilmesi çabaları arasında bir bağlantı kurmuştur. Ona göre, bu dönemde kooperatifçiliğe başvurulmasının

¹⁹ Wilbrandt, agm., s. 159.

²⁰ T. Güngör Uras, “Tarım Kooperatifleri İle Devlet Arasındaki İlişki”, *Tarımsal Kalkınmada Kooperatifçilik-VI. Türk Kooperatifçilik Kongresi Tebliğleri*, Cilt: I, Türkiye Kooperatifçilik Kurumu, Doğu Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1966, s. VII.1-37.

²¹ M. Bülent Varlık, “1930-1940 Yılları Arasında Türkiye’de Tarımsal Kooperatifler Üzerine Bir Deneme”, *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt: 1, Sayı: 3, 1980, s. 101-133.

sebeplerinden birisi, nüfusun büyük bir bölümünü oluşturan köylü kesiminde “sosyal bir patlama” yaşanmasını engellemek; diğeri ise, devlet eliyle kurulan sanayi işletmeleri için tarımsal hammadde girdisi sağlamak ve köylünün sanayi ürünlerini satın alma gücünü arttırmaktır.²²

İlhan Tekeli’nin “Türkiye’de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin Ekonomik Nedenleri: Devletçilik Deneyiminin Ege Bölgesinde Çeşitlenmesi” adlı makalesinde, 1930’lu yılların kooperatifçilik hareketine yönelik ileri sürdüğü görüşler de oldukça aydınlatıcıdır. Tekeli, kooperatifçiliğin bu dönemde “devletçilik” politikasıyla birlikte gündeme geldiğini, çünkü devletin ekonomik hayata müdahalesinde elindeki araçları çeşitlendirme yolunu seçtiğini; bu dönemde devlet eliyle çok sayıda sanayi işletmesi kurulması kadar, “devlet güdümünde kooperatifleşme”nin de bu araçlardan birisi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Tekeli, dönemin “Halkçılık” ideolojisi çerçevesinde, Türk toplumunda sınıflar arası dayanışmayı gerçekleştirmede kooperatifçiliğe büyük bir önem atfedildiğini vurgulamıştır.²³

Ayrıca Zafer Toprak’ın “Atatürk-Kurucu Felsefenin Evrimi” başlıklı çalışmasında, Atatürk’ün fikir dünyasında kooperatifçiliğin yerine yönelik yaptığı saptamalara da değinmek gerekir. Toprak’ın yaklaşımına göre, Türkiye’de 1929 yılı Dünya İktisadî Buhranı sonrasında kooperatifçiliğin ciddi bir gelişme göstermesinde Atatürk’ün etkisi büyüktür. Zira Atatürk, ülke kalkınmasında kooperatifçiliğin önemini görmüş ve bu nedenle de kooperatiflerin kurulmasını ve yaygınlaşmasını desteklemiştir. Aslında Atatürk’ün kooperatifçilik düşüncesi, İkinci Meşrutiyet döneminde gündeme gelen ve Cumhuriyet döneminde de etkili olan solidarizmle ve halkçılıkla yakından ilgilidir. Nitekim toplumsal sınıfların ve çatışmanın yerine meslek zümrelerini ve dayanışmayı koyan bu yaklaşım ile kooperatifçilik düşüncesi arasında çok yakın bir bağ vardır.²⁴

²² Varlık, agm., s. 113-117, 129.

²³ İlhan Tekeli, “Türkiye’de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin Ekonomik Nedenleri: Devletçilik Deneyiminin Ege Bölgesinde Çeşitlenmesi”, İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004 içinde, s. 239-240, 243-244, 275-276.

²⁴ Zafer Toprak, *Atatürk-Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 156, 199, 210, 212, 213, 222-223.

Söz konusu çalışmalara başkalarını da eklemek mümkündür. Ancak bu çalışmalar kapsamında ele alınan olgular ve ileri sürülen fikirler, araştırmamızın temel çıkış noktalarını ve hipotezlerini göstermek bakımından yeterlidir.

Araştırmanın Kapsamı

Bu araştırma, giriş ve sonuç bölümü dışında üç ana bölümden oluşmaktadır. Araştırmanın ilk bölümünde **“Kooperatifçilik Siyaseti’nin Tarihsel ve Düşünsel Arka Planı”** ele alınmıştır. Böyle bir bölüme yer verilmesinin amacı da kooperatifçilik siyasetinin üzerinde durduğu tarihî ve fıkri zemine işaret etmektir. Bu bağlamda öncelikle dünyada kooperatifçilik hareketinin başlangıcı olan İngiliz tüketim kooperatifçiliğine ve arkasından 1930’lar Türkiye’sinin ziraî kooperatifçilik hareketi ile çok yakın bağlantısı bulunan Alman “Raiffeisen” kredi kooperatiflerine değinilecektir. Yine ziraî kooperatifçilik alanında önemli bir adım olarak, Midhat Paşa’nın 1863 yılında uygulamaya geçirdiği Memleket Sandıkları projesi de bu bölümde ele alınacak konular arasındadır. Türk kooperatifçiliği açısından gerek yayın gerekse faaliyet olarak ilk ciddi gelişme İkinci Meşrutiyet döneminde yaşanmıştır. Bu nedenle İkinci Meşrutiyet dönemi kooperatifçiliği üzerinde detaylı şekilde durulması gerekli görülmektedir. Aynı zamanda Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında kooperatifçiliğe yönelik atılan adımlar da daha sonraki yılların gelişmelerini tetiklediğinden önemlidir. Dolayısıyla tüm bu öncü gelişmeleri ele almak suretiyle 1930’lu yıllardaki kooperatifçilik siyasetinin tarihsel konumunu saptamak mümkün olacaktır.

Araştırmanın ikinci bölümü ise **“Kooperatifçilik Siyaseti’nin Ortaya Çıkış Süreci”** ile ilgilenecektir. Burada da bir önceki bölümün eksik bıraktığı yerden devam edilerek, kooperatifçilik siyasetinin sosyal ve iktisadî zeminine bakılmaktadır. Öncelikle ziraî kooperatiflerin kurulup gelişmesini belli bir bağlama yerleştirmek amacıyla, Türk tarımının bu dönemdeki iktisadî yapısı ana hatlarıyla incelenmektedir. Bu kapsamda köy ekonomisinden tarımsal üretim sürecine, küçük ziraî işletme ölçeğinden kredi ve pazarlama problemine kadar uzanan konular üzerinde durulmaktadır. İkinci olarak da kooperatifçilik siyasetinin temelini atan 1929 tarihli Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu’nun hazırlık süreci ve bu kanun sonrasında uygulama sahasında yaşanan gelişmeler ele alınmaktadır. Yine 1929 yılı Dünya İktisadî Buhranı’nın köylü nüfus üzerindeki etkileri, Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kapatılması sonrasında Atatürk’ün

çıktığı üç aylık yurt gezisi ve nihayet bu seyahat sırasında kooperatifçilik siyasetinin doğuşuna yönelik gelişmeler de ayrıntılı şekilde incelenmektedir. Ayrıca kooperatifçiliğin dönemin solidarist dünya görüşü ile olan bağlantısına ve arkasından da kooperatifçilik siyasetinin Fırka programına alınması sürecine değinilmektedir. Son olarak da bu dönemde kamuoyunda kooperatifçilik ve kooperatifçilik politikaları konusunda yapılan tartışmalar gözden geçirilmektedir.

Üçüncü bölümde de “**Devletçilik Dönemi ve Kooperatifçilik Siyaseti’nin Gelişimi**” inceleme konusu yapılmaktadır. Kooperatifçilik siyasetinin ortaya çıkmasına ilişkin nedenlerin anlaşılması için nasıl ki Türk tarımının iktisadî yapısını ele almak gerekliyse; kooperatifçilik siyasetinin gelişimi ve uygulama süreci bakımından da dönemin devletçi iktisat politikasını göz önünde bulundurmaya ihtiyaç vardır. Bu itibarla, öncelikle dönemin devletçilik anlayışı ve sanayileşme politikasının temel nitelikleri üzerinde durularak, bu sürecin kooperatifçilik siyaseti ile olan ilişkileri analiz edilecektir. Esasen “devletçilik” yaklaşımı, kooperatifçilik siyaseti üzerindeki etkisini 1935 yılı tarım kredi ve satış kooperatiflerine yönelik yapılan kanun değişiklikleri ile somut şekilde göstermiştir. Bu açıdan tarım kredi ve satış kooperatiflerine ilişkin yasal gelişmeler ve uygulama sürecinin ayrıntılı olarak ele alınması yararlı olacaktır. Aynı zamanda bu dönemde yürütülen “kooperatifçilik propagandası” süreci kapsamında, dönemin “köycülük” akımı ile kooperatifçilik siyasetinin kesişim noktasında yer alan “Karınca” dergisine yönelik detaylı incelemeler yapılmaktadır. Diğer yandan bu araştırma, temel olarak Atatürk dönemine yoğunlaşmışsa da kooperatifçilik siyasetinin sonuçlarının ve günümüze yansımalarının açıklığa kavuşturulması bakımından, kredi ve satış kooperatiflerinin daha sonraki dönemlerdeki sayısal gelişimini de göz önünde bulundurmaktadır. Yine çalışmada, kredi ve satış kooperatifleri dışındaki diğer kooperatiflerin durumuna bakılmaktadır. Nihayet araştırma süreci, kooperatifçilik siyasetinin genel karakterine ve doğurduğu etkilere yönelik analizler yapılarak sona erdirilmektedir.

1. BÖLÜM: KOOPERATİFÇİLİK SİYASETİ'NİN TARİHSEL VE DÜŞÜNSEL ARKA PLANI

1.1. Dünyada Kooperatifçiliğin Doğuşu: İngiliz Tüketim Kooperatifçiliği Hareketi

Tüketim kooperatifçiliği ve aynı zamanda modern kooperatifçilik hareketi, 1844 yılında İngiltere’de Manchester yakınlarındaki Rochdale kasabasında 28 dokuma işçisinin (The Equitable Pioneers of Rochdale) ortak girişimiyle açılan küçük bir alışveriş dükkânı ile başlamıştır. Fakat bu mütevâzı kooperatif girişimi; daha sonra kurulacak olan kooperatiflere örnek bir model oluşturmayı ve böylece büyük bir hareketin temelini atmayı başarmıştır. Aslında İngiltere’de Rochdale kooperatifi öncesi dönemde, çeşitli kooperatif hareketleri ve uygulamaları çoktan kendini göstermişti. En başta gelen öncülerden olan ve sıklıkla da “Kooperasyonun Babası” olarak anılan Robert Owen (1771-1858), İngiltere’de işbirliği (Co-operation) kavramının popüler bir hale gelmesini sağlamıştı. Owen, büyük bir işveren olmakla birlikte aynı zamanda işçilerin sorunlarına eğilen sosyalist düşünce ve faaliyetlerin de öncüsüydü. Rochdale kooperatifini kuran işçilerin birçoğu da onun sosyalist doktrinlerinden etkilenmiş olan takipçileriydi. Owen, takipçilerine söylediği “*Kendi kendinizin tüccarı ve üreticisi olmalısınız...*” sözüyle, kooperasyon fikrini başarılı bir şekilde formüle de etmişti. Ancak Owen’in sosyal ve ekonomik yaşamda yapmak istedikleri ile Rochdale öncülerinin hayata geçirdiği iş modeli birbirinden farklıydı. Zira Owen, toplumda “tam bir işbirliği” gerçekleştirmeyi öngörmüştü.²⁵

İngiltere’de Rochdale girişimi öncesi dönemde, kooperatifçilik düşüncesi ve uygulamaları açısından öncülük yapanlar arasında Dr. William King’in de (1786-1865) önemli bir yeri vardır. Dr. King, İngiltere’de işbirliği fikrini yaymakta oldukça etkili olan “The Co-operator” adlı aylık bir gazete çıkarmıştı. Yine King ve takipçileri tarafından 1830 yılı dolaylarında, genellikle üyelerine günlük ihtiyaç maddeleri tedarik eden çok sayıda küçük kooperatif kurulmuştu. Bu kooperatifler, rekabetin yerini

²⁵ Charles Gide, *Consumers’ Co-operative Societies*, Translated: The Staff of the Co-operative Reference Library, T. Fisher Unwin, Ltd., London-The Co-operative Union Limited, Manchester, 1921, s. 13-14.

işbirliğinin alması gerektiğini düşünen Owen’ın hayata geçirmeye çalıştığı “komünler ve emek borsalarına” kıyasla, modern kooperatiflere biçimsel açıdan çok daha yakın kuruluşlardı. Fakat sonuçta bu kuruluşlar da uzun ömürlü olmamıştı.²⁶

Rochdale öncüleri de şüphesiz daha önceki bu tür kooperatif hareketlerinden ve faaliyetlerinden çok şey öğrenmişlerdi. Ancak onları harekete geçiren esas faktör ise içinde bulundukları sosyal ve ekonomik koşullar olmuştu. Nitekim Rochdale kasabası halkı, İngiltere’nin diğer bölgelerinde olduğu gibi sanayileşme döneminin ağır sonuçlarıyla baş etmeye çalışıyordu. İşsizlik, düşük ücret, uzun çalışma saatleri, konut yetersizliği gibi problemler vardı. Ayrıca tüketim pazarında; çok sayıdaki küçük satıcıdan oluşan ve kalitesiz-sağlıksız ürünleri yüksek fiyatlarla piyasaya arz eden bir perakende ticaret sistemi hüküm sürüyordu. Buna karşın Rochdale öncüleri, sosyal ve ekonomik sorunlarını bir araya gelerek çözme konusunda gerekli deneyime ve mücadele azmine sahip kişilerdi. Rochdale girişiminin amaçlarını içeren beyannamede, mevcut sorunlardan yola çıkılarak; üyelere erzak ve giysi satışı için mağaza açılması, üyeler için konut inşa edilmesi, üyelerin istihdamına yönelik çiftlikler ve atölyeler açılması gibi hedeflere yer verilmişti. Nihayet bu faaliyetlerden tüketim mağazası açılması düşüncesinin başarıyla uygulamaya geçirilmiş olması da daha sonraki kooperatif girişimlerine örnek olan yeni bir model ortaya çıkarmıştı.²⁷

Bu ilk tüketim kooperatifi modelinin benimsediği prensipler arasında Rochdale öncülerinden Charles Howarth’a atfedilen “üyelere mağazadan yaptığı alışveriş oranında kârdan pay verilmesi” esası, harekete “bireysel” bir karakter katarak üyeleri kooperatiflerine sadık kılmak ve kooperatif mağazasından alışveriş yapmaya sevk etmek bakımından önemliydi.²⁸ Fakat bu uygulama, orijinal bir fikir değildi. Cole tarafından da vurgulandığı gibi, asıl orijinal olan; her biri tek başına daha önce denenmiş bulunan birçok fikrin bir arada uygulanmasının oluşturduğu kombinasyondur. Neticede ortaya çıkan bu kombinasyon da; “demokratik kontrol esası altında her üyenin tek bir oya sahip olması”, “belirli bir sayıya kadar herkese açık üyelik”, “sermaye payına sabit ve sınırlı faiz verilmesi”, “belli ödemelerin yapılmasından sonra kalan

²⁶ Margaret Digby, *The World Co-operative Movement*, Hutchinson University Library, London, 1960, s. 17-18.

²⁷ *Age.*, s. 20-22.

²⁸ Gide, *age.*, s. 15-16, 55.

fazlanın üyelere alışverişleri oranında temettü olarak dağıtılması”, “sadece peşin satış yapılması”, “saf ve hilesiz malların satışa konu olması”, “üyelerin kooperatif ilkeleri ve karşılıklı ticaret konusunda eğitiminin sağlanması” ve “dinsel/siyasî tarafsızlık” gibi çeşitli ilke ve uygulamaları içeriyordu.²⁹

Rochdale kooperatifi, 21 Aralık 1844 tarihinde “Toad Lane” sokağında açılan mağazada, çeşit bakımından oldukça sınırlı olan gıda maddelerinin satışıyla işe başlamıştı. Ancak kısa zamanda ürün çeşitliliğini arttırarak; önce et ve daha sonra da kumaş satışı yapmaya girişmişti. Yine 1850 yılında, Rochdale kooperatifine ve diğer kooperatiflere un tedarik etmek üzere bir tahıl değirmeni tesis edilmişti.³⁰ Aynı yılın sonunda Rochdale kooperatifi, 600 ortağa ve 13.180 sterlinlik yıllık satış hacmine ulaşmıştı.³¹

Bunun yanında İngiltere’de kurulan kooperatif sayısı da hızla artıyordu. Öyle ki 1851 yılında düzenlenen bir kooperatifçilik konferansına çoğu tüketim kooperatifi olan 44 kooperatif iştirak etmişti. Artık kooperatiflerin de ekonomik amaçlarını daha etkili şekilde gerçekleştirebilmeleri için kendi aralarında sıkı bir işbirliğine gitmeleri gerekiyordu. Buradan hareketle tüketim kooperatifleri arasında bazı ortak çalışma girişimleri de söz konusu olmuştu. Ancak bu alandaki esas gelişme, kooperatiflerin üst örgütlenmesinin yasal bir statüye kavuşmasının ardından, 1863 yılında 48 kooperatif tarafından Kooperatif Toptancı Birliği’nin (Co-operative Wholesale Society) kurulmasıyla sağlanmıştı. Bu toptancı birliği, ortak tedarik ve depo faaliyeti yanında ilerleyen dönemlerde kumaş, giysi, ayakkabı, mobilya, sabun, çikolata vb. ürünlerin üretimine yönelik fabrikalar tesis etmişti. Birlik, aynı zamanda denizaşırı tedarikte bulunmaya başlamış, başka ülkelerde depolar kurmuş ve uluslararası taşımacılık için kendi gemi filosunu dahi oluşturmuştu. Yine bu toptancı birliği, bankacılık ve sigortacılık gibi faaliyetlere de el atmıştı.³² İngiltere’de kooperatiflerin ticaret dışı (sosyal) ortak amaç ve faaliyetlerine (eğitim, organizasyon, yayın, danışmanlık, istatistik vb.) ilişkin olarak ise 1869 yılında Kooperatifler Birliği’nin (Co-operative

²⁹ G. D. H. Cole, *A Century of Co-operation*, George Allen & Unwin Ltd. for The Co-operative Union Ltd., Manchester, 1944, s. 63-64.

³⁰ Digby, *age.*, s. 24.

³¹ Cole, *age.*, s. 81.

³² Digby, *age.*, s. 24-27.

Union) kurulması yoluna gidilmişti. Ayrıca 1883 yılında da kadınlar için bir kooperatif birliği (Co-operative League for Women) teşkil edilmişti. Daha sonra “Women’s Co-operative Guild” adını alan bu kuruluş, kooperatifçilik konusunda aktif propaganda faaliyetlerinde bulunmayı amaç edinmişti.³³

Rochdale kooperatifinin kuruluşundan 50 yıl sonra (1894 yılında), İngiltere’de 1.421 adet tüketim kooperatifi faaliyet göstermekteydi. Bu kooperatiflerin ortak sayısı 1.212.945 kişiyi ve yıllık satış tutarları da 32.242.394 sterlini bulmuştu.³⁴ Yine İngiliz kooperatifleri faaliyet alanlarını genişletmiş ve biriktirdikleri sermayelerle üyeleri için konut yapımına dahi girişmişlerdi.³⁵ Diğer taraftan kooperatifler arası işbirliği çabaları ise uluslararası bir boyut kazanmıştı. Nitekim 1895 yılında Londra’da -13 ayrı ülkeden delegenin katılımıyla- gerçekleştirilmiş olan bir kongrede, Uluslararası Kooperatifler Birliği (International Cooperative Alliance) kurulmuştu.³⁶ Sonuçta İngiliz tüketim kooperatifçiliği akımı, zamanla İngiltere dışında da önemli bir sosyal ve ekonomik hareket haline gelmişti. Tüketim kooperatifleri, 1914 yılına ilişkin rakamlara göre İngiltere’de 3.054.297 ortağa ve yıllık 87.964.229 sterlinlik satış hacmine ulaşmış; aynı zamanda Avrupa’nın (ve dünyanın) birçok ülkesinde de ortak sayısı ve ciro bakımından büyük bir aşama kaydetmişlerdi.³⁷

Burada tüketim kooperatifçiliği hareketi ile ilgili olarak, bu alandaki çalışmaları nedeniyle Fransız iktisatçı ve kooperatifçi Charles Gide’den de kısaca bahsetmek gerekir. Zira Charles Gide (1847-1932), çağdaşı olan bazı yazarlar tarafından “tüketim

³³ Gide, *age.*, s. 19, 73, 122-123.

³⁴ Sidney and Beatrice Webb, *The Consumers’ Co-operative Movement*, Longmans, Green and Co., London, 1921, s. 17.

³⁵ Gide, *age.*, s. 110-111; Rochdale kooperatifi de 1868 yılında üyeleri için konut inşa etme çalışmalarına fiilen başlamıştı. Bkz. Cole, *age.*, s. 75, 93-94.

³⁶ Uluslararası Kooperatifler Birliği, sadece tüketim kooperatiflerini değil, diğer yaygın kooperatif türlerini (tarım, kredi, işçi üretim kooperatiflerini) de kapsamı içine alıyordu. Birliğin 1937 yılındaki kongresinde, Rochdale kooperatifçilik prensiplerinden (Rochdale Principles of Cooperation) yola çıkılarak, kooperatifler için bazı ortak ilkeler kabul edilmişti. Bu ilkeler de “herkese açık üyelik, demokratik kontrol, alışveriş oranında temettü, sermayeye sınırlı faiz verilmesi, politik ve dinsel tarafsızlık, peşin satış ve eğitim” şeklindeki başlıklar altında toplanmıştı. Daha sonra Birliğin 1966 ve 1995 yıllarında gerçekleşen kongrelerinde alınan kararlarla da kooperatifçilik ilkelerinde revizyona gidilmişti. “Uluslararası Kooperatifler Birliği” ve “Kooperatifçilik İlkeleri” hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jack Shaffer, *Historical Dictionary of the Cooperative Movement*, Historical Dictionaries of Religions, Philosophies, and Movements, No. 26, The Scarecrow Press, Inc., Lanham, MD and London, 1999, s. 44-46, 116-133.

³⁷ Webb, *age.*, s. 18; Gide, *age.*, s. 30-32.

kooperatifçiliği doktrininin kurucusu” olarak nitelendirilmiştir.³⁸ Gide, toplumda herkesin birer “tüketici” olmasından hareketle, tüketicinin çıkarı ile kamu menfaati arasında bir bağlantı görmüş olduğundan tüketicilerin oluşturduğu kooperatiflere büyük önem vermiş ve bu yüzden de kooperatifçilik düşüncesini “tüketim kooperatifleri” üzerine bina etmiştir.³⁹ Ona göre, tüketim kooperatifleri halkın hemen hemen bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek olan kuruluşlardır. Bu kooperatifler, ilk başta perakende ticareti ve arkasından toptan ticareti üstlenirler ve bununla yetinmeyip üretim faaliyetini de üzerlerine almaya çalışırlar. Esasen tüketim kooperatifleri bünyesinde toplanan kollektif fonlarla; fabrikalar kurmak, arazi satın almak ve konut inşa etmek mümkündür. Böylece kooperatifler, sadece ucuzluk temin etmekle kalmazlar; ekonomik hayatı da çeşitli açılardan kontrol etme ve yeniden şekillendirme aşamasına gelebilirler.⁴⁰ Diğer yandan Charles Gide, liberalizm ve sosyalizm dışında alternatif bir yol sunan solidarist düşüncenin en önde gelen savunucularından olup, Türkiye’de İkinci Meşrutiyet döneminde kooperatifçiliğe ilgi duyulması bakımından da büyük bir etkiye sahiptir.⁴¹ Öyle ki İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydınları, Avrupa’da tüketim kooperatifleri başta olmak üzere kooperatifçilik konusunda ortaya çıkan gelişmelere yakın ilgi göstermişler ve bu aşamada da bilgi ve fikir yönünden önemli ölçüde Gide’den yararlanmışlardır.⁴²

1.2. Ziraî Alanda Kooperatifçilik Akımı: Alman “Raiffeisen” Kooperatifleri

1.2.1. Raiffeisen Kooperatiflerinin Kısa Tarihî Gelişimi

Almanya’da sanayileşme sürecinin etkisini göstermesi ile birlikte ortaya çıkan büyük sanayi işletmeleri nedeniyle, küçük ve orta ölçekli zanaatkârlar yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Bu aşamada (1840’lı yıllarda) Almanya’da, büyük sanayi karşısında küçük zanaatkârı koruma arayışı çerçevesinde, kooperatifçilik fikri de

³⁸ Bernard Lavergne, “Charles Gide, Founder of Doktrine Consumer’s Co-operation”, Edited by Karl Walter, *Co-operation And Charles Gide*, P. S. King & Son Ltd., London, 1933 içinde, s. 45-62.

³⁹ Charles Gide, *Kooperatifçi Programı*, Çev. Hakkı Baha Pars, İzmir Halk Evi, İzmir, 1936, s. 10-16, 78.

⁴⁰ Gide, *Consumers’ Co-operative Societies*, s. 9, 89-90, 92, 181.

⁴¹ Toprak, *age.*, s. 212-213.

⁴² Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, özellikle Ahmet Cevat Emre’nin 1913 yılında kaleme aldığı ve Türkiye’nin de ilk kooperatifçilik kitabı olan “İktisatta İnkılâp: İstihlâk Teavün Şirketleri” adlı eser hakkında yapılan incelemeler çerçevesinde, bu konuya ilişkin hususlara daha geniş şekilde işaret edilecektir.

gündeme gelmişti. Ancak kooperatifçilik düşüncesinin tam olarak uygulamaya geçirilmesi ise 1850’li yıllarda gerçekleşmişti. Buna önderlik eden kişi de Prusya eski bölge yargıcı Herrmann Schulze (Delitzsch şehrinden) olmuştu. Böylelikle Schulze, küçük esnaflar arasında kooperatifler kurulmasını sağlayarak, esnaf kredi kooperatifçiliği hareketini başlatmıştı. Diğer yandan Schulze-Delitzsch tipi kredi kooperatifleri, kentlerde küçük esnaf için başarılı olsa da aynı şeyi köylerde küçük çiftçi için yapamamıştı. Nihayet Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818-1888), kooperatif sistemini köylerde “kırsal koşullara uygun olarak ve küçük çiftçinin kötü durumunu sürekli iyileştirecek şekilde” hayata geçirmeyi başarmıştı.⁴³

Raiffeisen, 1843 yılında askerlik mesleğinden göz rahatsızlığı nedeniyle ayrılmış ve bir süre sonra da 1845 yılında küçük bir yerleşim yeri olan Weyerbusch’a belediye başkanı olarak atanmıştı. Henüz görevine yeni başlamışken; kötü giden 1846/47 hasat yılının belde halkı üzerindeki yıkıcı sonuçlarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Öncelikle yoksul halkın un ihtiyacını gidermeye çalışmış ve ekmek fiyatlarını düşük düzeylerde tutmak için de bir fırın inşa ettirmişti. Raiffeisen bu girişimlerinde belediye halkının temsilcileri ile birlikte hareket etmiş ve yoksullara yardım için Weyerbusch Ekmek Derneği (Weyerbuscher Brodverein) adında bir komite oluşturmuştu. Yine bu dernek yoluyla belde halkına ekim için tohumluk temin edilmiş ve böylelikle gelecek yılda tekrar kıtlık yaşanmasına karşı önlem alınmıştı.⁴⁴ Takip eden hasat yılı verimli geçmiş ve halkın durumunda da bir nebze iyileşme görülmüştü. Dolayısıyla Raiffeisen, Weyerbusch derneğinin başarıları sayesinde ortak çalışmanın gücünü ve potansiyelini fark etmişti. İleride kredi birliklerini (Die Darlehnskassen-Vereine) doğuracak olan kooperatifçilik fikri de bu şekilde zihninde gelişmişti.⁴⁵

Raiffeisen, Weyerbusch’da üç yıl kadar görev yaptıktan sonra Flammersfeld’e belediye başkanı olarak tayin edildi. Burada da belediye halkının sosyal ve ekonomik durumu Weyerbusch’dan pek farklı değildi. Kıtlık zamanları her yerde derin hasarlar bırakmış

⁴³ Theodor Kraus, *Statistik und Beschreibung der Raiffeisen’schen Darlehnskassenvereine*, Verlag von Emil Strauss, Bonn, 1876, s. 1-2, 4. Ayrıca Almanya’nın bu yıllardaki siyasî ve iktisadî durumuna yönelik genel bilgi için bkz. Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, Çev. Savaş Aktur, Dost Kitabevi, Ankara, 2019, s. 101-110.

⁴⁴ Rudolf Maxeiner, Gunter Aschhoff und Herbert Wendt, *Raiffeisen: Der Mann, die Idee und das Werk*, Deutscher Genossenschafts-Verlag eG, Wiesbaden, 1988, s. 15-17.

⁴⁵ Friedrich Wilhelm Raiffeisen, *Die Darlehnskassen-Vereine*, (7. Auflage Unveränderter Neudruck der 5. Auflage von 1887), Verlag der Raiffeisendruckerei G.m.b.H, Neuwied am Rhein, 1951, s. 21.

ve insanlar arasında açlık tehlikesi baş göstermişti. Köylüler, yem stoklarının tükenmesi nedeniyle sığır sürülerini yok pahasına tüccarlara satmaya başlamışlar ve aynı zamanda tefeci olan bu tüccarlardan borç para almak zorunda kalmışlardı.⁴⁶ Raiffeisen, 1849 yılının Aralık ayında Flammersfeld belediye halkından en varlıklı 60 kişinin katılımıyla “Flammersfeld Yoksul Çiftçileri Destekleme Derneği”ni (Flammersfelder Hilfsverein zur Unterstützung unbemittelter Landwirte) kurmuştu. Derneğin öncelikli amacı, köylüyü sığır tüccarlarının ve tefecilerin elinden kurtarmaktı. Bu kapsamda, ilk olarak; dernek tarafından satın alınan sığırlar, bedeli genellikle beş yıl içinde ve eşit yıllık taksitler halinde geri ödenmek üzere, çiftçilere teslim edilmişti. Fakat Raiffeisen’e göre, çiftçilere hayvan dağıtımı yapılması, kırsal koşullarda kalıcı bir iyileşme sağlamak için tek başına yeterli değildi. Zira köylünün bina ve arazi satın alınması veya iyileştirmesi, ekipman ve tohumluk tedariki vb. ihtiyaçlarının da karşılanması gerekiyordu. Bunun için gerekli fonu bulmak ise; kanunen dernek üyelerinin tüm malvarlığı ile müşterek ve müteselsil sorumluluğu öngörülmüş olmasına karşın, ilk başlarda zor olmuştu. Nihayet dışarıya karşı teminat sağlamak üzere derneğin en saygın ve varlıklı yirmi üyesinin mahkeme kararıyla müşterek ve müteselsil sorumlu olarak ilan edilmesi yolu bulunmuş ve bundan sonra da derneğin üyelerine dağıtabileceği fonları temin etmesi mümkün hale gelmişti.⁴⁷

Tüm bu başarılarla rağmen kredi derneklerinin yayılması çok yavaş olmuştu. Burada en büyük engel “müşterek ve müteselsil sorumluluk” ilkesiydi. Zira kırsal nüfus arasında hüküm süren güven sorunu, bu uygulamaya karşı kuşku duyulmasına neden oluyordu. Yine dernek propagandası yapacak kişi eksikliği vardı. Buna karşın, kısmen bilgisizlikten kısmen de kişisel çıkarlardan dolayı bu hareketi bastırmaya çalışan muhaliflerin sayısı oldukça çoktu. Raiffeisen ise yeni atandığı Heddesdorf belediye başkanlığı görevi sırasında, 1854 yılında, “Heddesdorfer Wohltätigkeits-Verein” adlı yardım derneğini kurmayı başarmıştı. Bu dernek, kredi dağıtımı yanında belde halkına yönelik sosyal yardım faaliyetleri ile de meşgul olmuştu.⁴⁸ Ancak sonraki on yıl boyunca yaşanan deneyimler, ekonomik amaçlarla sosyal amaçları aynı dernek çatısı altında sürdürmenin zorluğunu göstermişti. Bu yüzden Raiffeisen, 1864 yılında yardım

⁴⁶ Maxeiner vd., *age.*, s. 18.

⁴⁷ Raiffeisen, *age.*, s. 21-22.

⁴⁸ *Age.*, s. 22.

derneğini feshederek onun yerine sadece üyelerine kredi vermeyi amaçlayan Heddesdorf Kredi Birliğini (Heddesdorfer Darlehnskassen-Verein) kurmuştu. Böylelikle modern Raiffeisen kooperatifleri yolunda üçüncü belirgin adım atılmıştı. Artık “dışarıdan yardım sağlayan bir hayır kurumundan ortaklaşa şekilde kendi kendine yardım eden bir kooperatif modeli” doğmuştu. Bu model de daha sonra kurulan yerel kredi kooperatifleri için önemli bir temel sağlamıştı.⁴⁹

Raiffeisen ilerlemiş göz rahatsızlığı nedeniyle 1865 yılında kamu görevinden ayrılmak zorunda kalmıştı. Bir süre bazı ticarî işlerle ilgilendikten sonra tekrar kooperatifçilik misyonuna geri döndü. Belediye başkanlığı dönemi boyunca kooperatifçilik ile ilgili elde ettiği tecrübeleri aktarmak için bir kitap kaleme aldı. İlk baskısı 1866 yılında yayımlanan bu kitap, “*Köy halkının ve ayrıca şehirli esnaf ve işçilerin sefaletine çare bulma yolu olarak kredi birlikleri*” (Die Darlehnskassen-Vereine als Mittel zur Abhilfe der Noth der ländlichen Bevölkerung sowie auch der städtischen Handwerker und Arbeiter) başlığını taşıyordu. Büyük bir ilgi gören kitabın Raiffeisen tarafından -her seferinde gözden geçirilmiş ve eklemeler yapılmış şekilde- beş baskısı yayımlanmıştı.⁵⁰

Raiffeisen; kitabın ilk baskısının önsözünde, kredi birliklerinin önemini şu sözlerle vurgulamaktadır:⁵¹

“Çoğu bölgede dikkat çekici şekilde artan kırsal nüfusun yoksullaşması olgusu, güçlü bir yardımı gerekli kılıyor. Deneyimler göstermiştir ki bunun için iki şeye ihtiyaç vardır: para ve onu mümkün olduğunca verimli şekilde kullanma bilgisi. Gerekli bilgi amaca hizmet eden bir öğretim yoluyla kazanılır; gerekli para ise sadece dernekler tarafından temin edilebilir. Burada önerilmiş olan dernekler, tamamen koşulsuz kendi kendine yardıma dayanır. [...]

[...] Dernekler doğru şekilde yönetildiğinde, maddî refahı yükseltmenin kesin bir yoludur. Aynı zamanda bu dernekler, ahlakî-dini faaliyete zemin hazırlamak gibi çok hususî bir amaca da hizmet ederler.”

Kredi birliklerinin ilk gelişim yeri olan Ren eyaletinde 1868 yılı itibariyle 75 civarında kooperatif vardı.⁵² Kurulan kooperatif sayısı artmaya devam ederken Raiffeisen de

⁴⁹ Werner Schiffgen, “Raiffeisen Movement for agricultural cooperation in West Germany”, *Agricultural Administration*, Volume: 6, Issue: 4, October 1979, s. 246.

⁵⁰ Maxeiner vd., *age.*, s. 21-22. Kessler de Raiffeisen’in bu kitabında yer alan ana düşüncelerin, bütün dünyadaki ziraî kooperatifçilik akımına şekil vermiş olduğunu ileri sürmüştür. Bkz. Gerhard Kessler, *Kooperatifçilik*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları No: 11, İstanbul, 1940, s. 43; Kessler, 1933 yılında Almanya’dan Türkiye’ye gelen bilim adamları arasındadır. Bkz. Neumark, *age.*, s. 27.

⁵¹ Raiffeisen, *age.*, s. 1, 3.

kooperatifler arası işbirliği çabaları üzerine yoğunlaşmıştı. Ona göre, az sayıda ortaktan oluşan bu küçük kooperatifler, örgütlenmiş devasa tefeci sermayesine karşı korumasız şekilde tek başına bırakılamazdı. Yine fon fazlası olan kooperatiflerle fon eksikliği bulunan kooperatifler arasında bir bağlantı kurularak, mevcut fonların dengelenmesine ihtiyaç duyulmuştu. Ancak ortaklarının sınırsız sorumluluğuna dayanan bu kooperatifler için böyle bir işlevi yerine getirebilecek güvenilir bir kurum bulmak oldukça zordu. Buradan hareketle yapılan çalışmalar sonucunda, 1872 yılında Ren Eyaleti Ziraî Kooperatif Bankası'nın (Rheinische landwirthschaftliche Genossenschaftsbank) kurulması yoluna gidildi. Komşu eyaletlerde de kredi kooperatifleri belli bir artış gösterdiği için aynı türde bir yapılanma Westfalen ve Hessen eyaletlerinde meydana getirildi. Ayrıca bu üç eyalet bankası, 1874 yılında kurulan Alman Ziraî Genel Bankası'nın (Deutsche landwirthschaftliche Generalbank) ortakları oldu. Fakat daha sonra çeşitli zorunluluklardan dolayı hem genel banka hem de eyalet bankaları feshedildi. Ren Eyaleti Ziraî Kooperatif Bankası'nın yerine ise 1876 yılında anonim şirket şeklinde Ziraî Merkez Kredi Bankası (Landwirthschaftliche Central-Darlehnskasse) kurulmuştu.⁵³

Nihayet Raiffeisen, kooperatif örgütünün üç seviyeli yapısını; 1877 yılında Kırsal Kooperatifler Genel Birliği'ni (Anwaltschaftsverband ländlicher Genossenschaften) kurarak tamamlamıştır.⁵⁴ Bu genel birliğin görevi, kredi kooperatiflerini alt kooperatifleri (Untergenossenschaft) ile birlikte yaygınlaştırmak ve onlara faaliyetlerinde destek olmaktır. Birliğin kırsal kooperatiflere yönelik olarak çıkardığı bir kooperatif gazetesi (Landwirthschaftliche Genossenschaftsblatt) vardı. Aynı zamanda Birlik, bağlı kooperatiflerin denetimini de üstlenmiştir. Raiffeisen Genel Birliği, görevlerini daha iyi şekilde yerine getirmek üzere bölgesel düzeyde birliklere ve alt birliklere (Verbände und Unterverbände) ayrılmıştır.⁵⁵ Kooperatiflerin ortaklarına dağıttığı tarımsal gereçlerin toplu şekilde temini için de bir üst yapılanmaya ihtiyaç

⁵² Maxeiner vd., *age.*, s. 23.

⁵³ Raiffeisen, *age.*, s. 142-145, 151.

⁵⁴ Schiffgen, *agm.*, s. 247.

⁵⁵ Raiffeisen, *age.*, s. 8, 155, 159, 169-170, 180; Theodor Kraus, *Gründung und Organisation der ländlichen Darlehnskassen-Vereine*, (Im Aufträge der General-Anwaltschaft ländlicher Genossenschaften für Deutschland zu Neuwied verfaßt von Theodor Kraus), Druck und Verlag von Raiffeisen u. Cons., Neuwied am Rhein, 1896, s. 18-20.

duyulmuştur. Bu nedenle 1881 yılında bir emtia merkezi gibi çalışan “Raiffeisen & Cons.” firması faaliyete geçirilmiştir.⁵⁶

Kredi kooperatifleri sadece Almanya’da değil, ülke dışında da ilgi görmeye başlamıştı. Raiffeisen’in aktarımına göre; Rusya, Hollanda, Belçika, İspanya ve Fransa gibi ülkelerde bu hareket yakından takip ediliyordu. Danimarka ve İsviçre’den kredi kooperatiflerini yerinde incelemek için temsilciler yollanmıştı. Hatta İtalya’da ve Avusturya-Macaristan’da kurulan kredi kooperatifleri vardı.⁵⁷ Raiffeisen’in vefat ettiği 1888 yılında Almanya’da Raiffeisen Birliği’ne bağlı kredi kooperatiflerinin sayısı 400’ün üzerindeydi.⁵⁸ Yine 1896 yılına gelindiğinde, Birlik bünyesindeki kooperatiflerin sayısı 1.917’yi bulmuştur. Bunun yanında hemen hemen her kredi kooperatifi, ortaklarının en gerekli ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak için bir alt kooperatife sahipti. Tüketim kooperatifi (Consumverein) olarak adlandırılan bu satın alma kooperatifleri de dikkate alınacak olursa, o zaman Birliğe dahil olan kooperatif sayısının 3.500 civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁹

Almanya’da bu dönemde başka ziraî kooperatif organizasyonları da vardı. Alman kooperatifçiliğinin diğer büyük ismi olan Wilhelm Hass’ın başını çektiği hareket önemli bir akım haline gelmişti. Haas, 1872 yılında Hessen eyaletinde kırsal kooperatiflerin kurulması yolunda çalışmalara başlamış, 1874’de Hessen’de bir birlik kurmuş ve 1884’de Almanya genelinde faaliyet gösteren genel bir birlik (Reichsverbandes der Landwirtschaftlichen Genossenschaften) oluşturmayı başarmıştı. Hass, kooperatifçiliğe yönelik girişimlerinde diğer önderler Raiffeisen ve Schulze-Delitzsch’in ortaya koyduğu deneyimlerden çokça yararlanmış olsa da kendi kişisel tarzını geliştirmiş ve kooperatifçilik sistemine ayırt edici bazı özellikler kazandırmıştır.⁶⁰ Zira Haas’ın sistemi içinde, üreticilerin çalışma alanlarına göre oluşturulmuş özel kooperatif türleri (şarapçılık ve mandıracılık kooperatifleri gibi) vardı. Yine Haas’ın üst örgütlenme yapısı Raiffeisen sisteminden daha az merkezîyetçiydi. Ayrıca Haas’ın kooperatifleri ilerleyen dönemlerde Almanya’nın birçok bölgesine yayılmış; hatta sayı ve büyüklük bakımından

⁵⁶ Schiffgen, agm., s. 247.

⁵⁷ Raiffeisen, age., s. 12-13.

⁵⁸ Maxeiner vd., age., s. 23.

⁵⁹ Kraus, *Gründung und Organisation...age.*, s. 7.

⁶⁰ Maxeiner vd., age., s. 44-45.

Raiffeisen kooperatiflerini geride bırakmıştı.⁶¹ Daha sonraki yıllarda bu iki büyük kooperatif merkez birliğinin birleştirilmesi yönünde bazı çabalar da söz konusu olmuştu. Çünkü her iki birlik de aynı kesime hitap ediyordu. Aralarındaki farklılık, Raiffeisen Birliği'nin ağırlıklı olarak kredi işinde olması, diğerinin ise daha çok mal ticareti (alım-satım) alanında faaliyet göstermesiydi. Nihayet 1930 yılına gelindiğinde, Raiffeisen Birliği (Generalverband)⁶² ile diğer birlik (Reichsverbandes) tek birlik halinde birleşti. Yeni oluşturulan birlik de "Reichsverband der Deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften-Raiffeisen- e.V.," adını almıştı. Zamanının en büyük kooperatif birliği olan bu kuruluş, dört milyon ortağı bulunan 36.000 civarında ziraî kooperatifi bünyesinde barındırmaktaydı.⁶³

Raiffeisen kredi kooperatifleri modeli, sadece Avrupa'da değil aynı zamanda doğu ülkelerinde de etkisini göstermiştir. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde birçok doğu ülkesinde Raiffeisen kredi kooperatifleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Doğru ülkeleri içinde Raiffeisen sisteminin ilk uygulandığı ülke 1900 yılında Hindistan olmuştur. Bunun sonrasında Japonya, Tayland ve Çin gibi uzak doğu ülkelerinde de Raiffeisen tipi kredi kooperatifleri uygulama alanı bulmuştur.⁶⁴ Dolayısıyla Raiffeisen modeli zamanla dünya çapında tanınan ve çoğu ülkede de uygulamaya geçirilen bir sistem haline gelmiştir. Türkiye'de de İkinci Meşrutiyet döneminde, kooperatifçilik konusunda yapılan araştırma ve yayınlarda, Raiffeisen sistemine sıklıkla yer verilmiştir.

1.2.2. Raiffeisen Sisteminin Temel Özellikleri

Yukarıda işaret edildiği üzere Raiffeisen kooperatifleri, zamanının sosyal ve ekonomik koşullarından doğmuştur. Bu kooperatiflerin ilk ortaya çıktığı Ren eyaletinde kırsal kesimde birkaç istisna dışında esasen küçük ve orta ölçekli mülkiyet baskındır. Böylelikle ekonomik olarak zayıf durumda olan köylüler, üretimin finansmanı

⁶¹ Timothy W. Guinnane, "State Support for the German Cooperative Movement, 1860–1914", *Central European History*, Volume: 45, Issue: 2, June 2012, s. 212-213.

⁶² Zaman içinde yeni bir genel birlik olarak "Generalverband der deutschen Raiffeisen-Genossenschaften e.V." daha önceki Raiffeisen genel birliğinin yerini almıştı. Bkz. Schiffgen, agm., s. 247.

⁶³ Maxeiner vd., *age.*, s. 85; Bu birliğin bünyesindeki ziraî kooperatifler, başta kredi kooperatifleri olmak üzere tedarik, satış, hayvancılık, elektrik, hasat makinaları vb. kooperatifleri içeriyordu. Bkz. Kessler, *age.*, s. 58.

⁶⁴ Walter H. Mallory, "Rural Coöperative Credit in China: A Record of Seven Years of Experimentation", *The Quarterly Journal of Economics*, Volume: 45, Issue: 3, May 1931, s. 484-486.

bakımından ticaret ve tefeci sermayesine bağımlıdır. Dolayısıyla Raiffeisen kooperatiflerinin temel başlangıç noktası, küçük köylüyü iktisadî ilişkilerde istismar eden tefecilik faaliyeti ile mücadeledir.⁶⁵ Fransız iktisatçı ve kooperatifçi Charles Gide de Raiffeisen'in amacının “*fakir Alman köylüsünü o zamanki müthiş murabahadan kurtarmak*” olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Gide, tefecilik faaliyetinin o dönemde sadece Almanya’da değil; batı ve orta Avrupa’da da oldukça yaygın bir mesele olduğuna işaret etmiştir.⁶⁶

Raiffeisen de kitabında, tefecilik (Wucher) sorununa yakından eğilmiş ve kooperatiflerin öncelikli hedefinin; zayıf köylüyü tefecilerin elindeki “para silahı” ile donatarak onların karşısında daha güçlü hale getirmek olduğunu belirtmiştir.⁶⁷ Raiffeisen’e göre kooperatiflerin nihaî hedefi ise köylünün maddî refahını olabildiğince yükseltmektir. Zira toplumun büyük bir bölümünü oluşturan köylünün refahını arttırmak, ülke ekonomisinin gelişimi için de gereklidir. Raiffeisen bu durumu şu şekilde ifade etmiştir.⁶⁸

“Çiftçiler, toplam nüfusun açık ara en büyük bölümünü oluşturuyor. Onlar, maddî açıdan ne kadar elverişli durumda olurlarsa, şehirdeki işyerleri başta olmak üzere diğer sektörler için o ölçüde çok sayıda ve alım gücü olan tüketiciler haline geleceklerdir. ‘Çiftçinin parası varsa o zaman tüm dünyanın da vardır.’ Dolayısıyla, tarım sektörünün mümkün mertebe ilerletilmesi ve bilhassa daha güçlü ve borçsuz köylülüğün tekrar tesisi ve sonrasında da korunması için gayret göstermekte, sadece devletin değil diğer tüm sektörlerin de menfaati bulunmaktadır.”

Burada Raiffeisen’in atıfta bulunduğu “*Çiftçinin parası varsa o zaman tüm dünyanın da vardır.*”⁶⁹ atasözünde, çiftçinin hem üretici hem de tüketici olarak iktisadî hayattaki önemi vurgulanır. Atatürk de “*Millî ekonominin temeli ziraattir. Bunun içindir ki, ziraatte kalkınmaya büyük önem vermekteyiz.*”⁷⁰ demekle aynı şeyi daha net bir şekilde ifade etmiştir. İleride ele alınacağı gibi, kooperatifçilik siyaseti ile bu iktisadî yaklaşım arasında çok yakın bir bağlantı vardır.

⁶⁵ Kraus, *Statistik und Beschreibung... age.*, s. 7-10.

⁶⁶ Charles Gide, *Tarım Kooperatif Sosyeteleri*, Çev. Alâettin Cemil Topçubaşı, Türk Kooperatifçilik Kurumu, Ankara, 1936, s. 30.

⁶⁷ Raiffeisen, *age.*, s. 116-117.

⁶⁸ *Age.*, s. 24.

⁶⁹ “*Hat der Bauer Geld, so hat’s die ganze Welt.*”

⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 1, Devre: 5, İhtima: 3, Cilt: 20, TBMM Matbaası, Ankara, 1937, s. 4.

Diğer taraftan Raiffeisen sisteminde, tefecilikle mücadele etmek için köylüye en uygun şartlarda ziraî kredi sağlayacak bir kooperatif yapılanması oluşturulmuştur. Bu yapılanmanın en önemli esaslardan birisi de kooperatiflerin faaliyet alanının mümkün olduğunca dar bir bölgeyle sınırlı tutulmasıdır. Raiffeisen'e göre; kooperatiflerin faaliyet alanı, varlıklarını devam ettirmelerine engel olmayacak şekilde, ortalama 1.500 kişiyi kapsayan bir kilise alanını veya yerleşim bölgesini aşmamalıdır. Bölgenin bu ölçüde küçük olması sayesinde kooperatif ortakları birbirlerinin maddî ve manevî durumları hakkında oldukça iyi bilgi sahibi olurlar. Zaten bölge dışından yabancı kimseler kooperatife ortak olarak kabul edilemezler. Böylelikle, krediyi verimli işlerde kullanacağı ve sonrasında geri ödeyebileceği iyi bilinen kişilerin kredi başvuruları kabul edilir ve neticede kooperatif tarafından verilen krediler çok daha risksiz hale gelir. Yine birbirini iyi tanıyan kooperatif ortakları arasında bir dayanışma duygusu gelişir. Ayrıca bölgenin dar tutulmasının bir başka faydası da kooperatiflerin yönetiminin gayet basit olmasıdır.⁷¹

Raiffeisen sisteminin bir başka önemli özelliği ise kooperatif ortaklarının alacaklılara karşı tüm malvarlığı (Die unbeschränkte Solidarhaft-sınırsız müşterek ve müteselsil sorumluluk ilkesi) ile sorumlu olmalarıdır. Kooperatifin kredi işlemleri esnasında meydana gelen açıklar, ortaklar arasında eşit olarak dağıtılacaktır. Tüm ortaklar kendisine isabet eden borç miktarını ödemek zorundadır. Bununla birlikte, mal varlıkları hisselerine düşen miktarı ödemeye yetmeyen ortakların borçları da ödeme gücü daha iyi olan diğer ortaklar tarafından karşılanacaktır.⁷² Bu uygulama sonucunda meydana gelen teminat sayesinde kredi vermek için gerekli olan fonları sağlamak mümkün olmuştur. Zira köylünün mevcut durumda, alacağı krediye tek başına teminat gösterme gücü yoktur. Bu nedenle köylülerin bir araya gelmesi ve ortak sorumluluklarını beyan etmeleri yoluyla alacaklılara karşı büyük bir garanti sağlanmaktadır.⁷³ Bununla birlikte ortakların diğerlerinin borcundan da sorumlu olması, kredilerin geri dönüşünün sağlanmasında ortakların birbirlerinin durumunu gözettikleri sıkı bir disiplin ortamı oluşturmaktadır.⁷⁴ Yine uygulamada, kooperatiftan kredi almak

⁷¹ Raiffeisen, *age.*, s. 32-33, 124, 142.

⁷² *Age.*, s. 39-40.

⁷³ Gide, *Tarım Kooperatif Sosyeteleri*, s. 31.

⁷⁴ Digby, *age.*, s. 76.

isteyen bir ortağın ayrıca iki ortağı kefil olarak göstermesi söz konusudur. Borçlu ortak ödeme yapamadığında eksik kalan miktar önce kefillerden tahsil edilecek; mümkün olmaz ise diğer ortaklara başvurulacaktır. Böylelikle alacaklılara karşı daha fazla garanti temin edilmiş ve diğer ortakların da sınırsız sorumluluğu hafifletilmiştir.⁷⁵

Öte yandan Raiffeisen kooperatifleri, kendi kendine yardım (Selbsthilfe) esasına dayanmaktadır. Bunun sonucu olarak kredi kooperatifleri devlet yardımı (sübvansiyon) talep etmezler.⁷⁶ Zaten ortaklara dağıtılacak krediler için ihtiyaç duyulan kaynakları kendi kendilerine temin etmek, kooperatiflerin en başta gelen amacıdır. Bu kapsamda kooperatifler, gerekli fonları; dışarıya karşı ortak garanti sunarak sağlarlar ve aynı zamanda -atıl fonlara faiz vermek suretiyle- mevduat da kabul ederler.⁷⁷ Kendi kendine yardım ile ilişkili olan bir başka uygulama da kooperatiflerin sadece kendi üyelerine kredi vermeleridir. Bu durum, kredi kooperatiflerini kâr amacı güden diğer ticarî kuruluşlardan ayırmaktadır.⁷⁸

Yine Raiffeisen kooperatifleri, “kendi kendine yönetimi” benimsemiştir. Zira kooperatiflerin sevk ve idaresine yönelik işler; yönetim kurulu, denetim kurulu, genel kurul ve muhasip tarafından icra edilir. Yönetim kurulunun görevi gerekli kararları almaktır; muhasip de bu kapsamda yönetim işlerini yürütür; denetim kurulu ise idarenin denetimi ile görevlidir. Tüm ortaklardan oluşan genel kurul da üst gözetim işlevini yerine getirir ve aynı zamanda diğer organlara bırakılmamış konularda karar alma yetkisine sahiptir. Esasen yönetim ve denetim kurulu üyeleri ile muhasiplerin seçimi genel kurul tarafından yapılır.⁷⁹ Bu arada genel kurulda her ortağın tek bir oyu vardır.⁸⁰ Diğer taraftan, yönetim ve denetim kurulu üyeleri görevlerini ücretsiz/fahrî olarak yürütürler. Kooperatifte sadece muhasiplere genel kurulca belirlenmiş olan ücret tutarında bir ödeme yapılır.⁸¹

⁷⁵ Gide, *Tarım Kooperatif Sosyeteleri*, s. 31.

⁷⁶ Raiffeisen, *age.*, s. 147.

⁷⁷ *Age.*, s. 124.

⁷⁸ Kraus, *Statistik und Beschreibung...age.*, s. 12-13.

⁷⁹ Raiffeisen, *age.*, s. 63, 132.

⁸⁰ Gide, *Tarım Kooperatif Sosyeteleri*, s. 33.

⁸¹ Raiffeisen, *age.*, s. 41, 133.

Raiffeisen sisteminde ortakların kooperatife kabulünde giriş aidatı talep edilmez. Yine ortaklara kooperatif hissesi satışı da sınırlıdır. Zira ortakların sadece belli bir tutara kadar kooperatif hissesi almasına izin verilir. Bu paylar ortakların mülkiyetinde olup, kooperatiften ayrılma halinde kendilerine iade edilir. Hisse başına düşen temettü de kooperatifin dışarıya ödediği faiz oranından fazla olamayacaktır. Elde edilen kârın büyük kısmı ise kooperatif bünyesinde bölünmez bir mal varlığı oluşturmak için biriktirilir. Böylelikle biriktirilen sermaye de gelecekte ortakların yararına faaliyetlerde kullanılacaktır.⁸²

Son olarak, Raiffeisen kooperatiflerinin en başta gelen faaliyeti kredi dağıtımı işidir. Ortaklara sağlanan kredilerde kırsal koşullara uygun olarak uzun vadeli kredilere ağırlık verilmektedir. Çünkü çiftçilerin tarımsal faaliyette kullanılacak girdileri, araç ve gereçleri bir defada satın alabilmeleri pek mümkün değildir. Yine alınan kredilerin geri ödemesi için de yıllık hasattan elde edilecek gelirin beklenmesi gerekir.⁸³ Bununla birlikte Raiffeisen sisteminde, ortakların maddî refahını arttırma amacına yönelik olarak; ortak satın alma, satış, üretim gibi faaliyetler de teşvik edilir. Bu tür faaliyetler ise ayrıca kurulacak olan alt kooperatifler (Untergenossenschaften) vasıtasıyla yürütülebilecektir.⁸⁴

1.3. Midhat Paşa ve Memleket Sandıkları Girişimi

1.3.1. Memleket Sandıkları'nın Kuruluşu ve Gelişimi

Midhat Paşa, çok erken yaşlarda girdiği devlet hizmetinde çeşitli kademelerde görev aldıktan sonra 1861 yılında Niş Valisi olarak tayin edilmiştir. Öncelikle bölge genelinde hüküm süren iç karışıklıklarla mücadele etmiş ve mevcut sorunları yerel halk ile işbirliği yaparak çözmeye büyük gayret göstermiştir.⁸⁵ Bu kapsamdaki icraatlarından birisi de 1863 yılında Niş eyaletinde faaliyete geçirdiği Memleket Sandıkları'dır.⁸⁶

⁸² Kraus, *Gründung und Organisation...age.*, s. 11.

⁸³ Raiffeisen, *age.*, s. 92.

⁸⁴ *Age.*, s. 109-111, 137.

⁸⁵ Gökhan Çetinsaya ve Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 30, Ankara, 2020, s. 8.

⁸⁶ "Bulgaristan'da Ziraî Kredi-[1]", *Türkiye Ziraat Bankası Mecmuası*, Sayı: 1, Kânunusani 1929, s. 10; *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası-Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti (1888-1938)*, T.C. Ziraat Bankası Neşriyatı, İstanbul Marifet Basımevi, İstanbul, 1938, s. 21; Yusuf Saim Atasagun, "Midhat Paşa ve

Midhat Paşa, 1864 yılı sonunda Bâbîâlî'ye gönderdiği “Memleket Sandıkları” ile ilgili bir yazıda; “...birkaç senedir dahîl-i dâire-i efkâr-ı âcizânem olan memleket sandıklarının husûlü...” ifadesini kullanmıştı.⁸⁷ Böylece sandıkların başlangıç tarihi açısından literatürde de olduğu gibi 1863 yılının baz alınmasının dayanağı vardır. Memleket Sandıkları projesi, özellikle tarım kesiminin karşı karşıya olduğu ziraî kredi probleminden doğmuştu. Nitekim üretim faaliyetinde ziraî krediye ihtiyaç duyan çiftçiler, sistemli bir kredi piyasasının yokluğunda tefecilerden yüksek faizlerle borçlanmaya mecbur kalmıştı. Bu soruna eğilen Midhat Paşa da çiftçilerin ziraî kredi ihtiyacını Memleket Sandıkları yoluyla karşılamayı mümkün görmüştü.⁸⁸ Ona göre, bu sandıklar sayesinde köylüler, “...fâiz-i güzeste ile dûcâr oldukları murâbaha belâsından bu vesîle ile halâs olarak ve hayvan ve zahîre tedârîki için ihtiyâcı olan istediği kadar akçe bularak, ihtiyaçtan ve malını vaktinden evvel vermeye mecbûr olanlar [da] selem ve sâire misûllü mubâyaaat-ı muzırradan...” kurtulabileceklerdi.⁸⁹

Midhat Paşa, Niş Valiliği esnasında başlattığı Memleket Sandıkları girişimini, 1864 yılı Ekim ayında atandığı Tuna Valiliği sırasında da devam ettirdi. Tuna Vilayeti; (yeni vilayet usulünün pilot uygulama yeri olarak) Niş, Silistre ve Vidin eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştu.⁹⁰ Böylesine geniş bir bölgede, Memleket Sandıkları'nın düzenli şekilde gelişme göstermesi için bir takım esasların belirlenmesi gerekiyordu. Buradan hareketle Midhat Paşa tarafından “Memleket Sandıklarının Suret-i Tertibi ve Sermayesinin İdaresi ve Menâfi’ ve Temettu’âtının Mahall-i Sarfı Hakkında Layihadır” başlıklı 20 maddelik bir tasarı hazırlanmıştı. Aynı zamanda 18 Aralık 1864 tarihinde Bâbîâlî'ye gönderilen bu tasarı, Meclis-i Vâlâ'ca müzakere edilmiş ve 1865 yılı Şubat ayı başında da Padişah tarafından uygun bulunmuştu.⁹¹ Daha sonra ise Tuna

Memleket Sandıkları”, *Karınca*, Sayı: 89-90, Mayıs-Haziran 1944, s. 5; Bekir Koç, *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa: Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 184-185.

⁸⁷ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon Kodu: İrade-Dâhiliye (İ.DH.), Yer No: 533-36970, Tarih: H.10.09.1281, s. 8; Ayrıca bkz. “Tarihî Vesikalar”, *Yüz Yıllık Teşkilâtı Ziraî Kredi*, T.C. Ziraat Bankası Yayınları, Güzel Sanatlar Matbaası, y.y., 1964, s. 4.

⁸⁸ *Midhat Paşa: Hayat-ı Siyâsiyesi, Hidemâti, Menfâ Hayatı*, Birinci Kitap, (Tabsıra-i İbret), Naşiri: Ali Haydar Midhat, Hilal Matbaası, İstanbul, 1909, s. 29.

⁸⁹ BOA, Fon Kodu: İ.DH., Yer No: 533-36970, Tarih: H.10.09.1281, s. 8; Ayrıca bkz. “Tarihî Vesikalar”, s. 14.

⁹⁰ Çetinsaya ve Buzpınar, agm., s. 8.

⁹¹ BOA, Fon Kodu: İ.DH., Yer No: 533-36970, Tarih: H.10.09.1281, s. 2-9; Ayrıca bkz. “Tarihî Vesikalar”, s. 5-8, 13-16.

Vilayeti İdare Meclisi'nin kararıyla (mevcut metinde yapılan bazı değişiklikler ve özellikle de defter ve kayıt usulüne ilişkin dokuz maddelik bir bölüm ilave edilmesi sonucunda) 29 maddelik bir “nizamname” ortaya çıkarılmıştır.⁹²

Diğer taraftan memleket sandıklarının kurulması faaliyetine Vilayet'in birçok yerinde çoktan başlanmıştı. Öyle ki, Tuna Vilayet Gazetesi'nin⁹³ 1865 Mart'ında çıkan birinci sayısında, memleket sandıklarının nerelerde kuruldukları sayılmış; ayrıca amacı ve işleyişi hakkında da bazı bilgiler verilmiştir. Söz konusu yazıda; Vilayet genelinde ziraat ve zanaat işlerine yardım amacıyla memleket sandıkları kurulmasına yönelik çalışmalar yapıldığı, bu sandıkların sermayesinin çiftçilerin bir araya gelerek topladıkları hububat ürünlerinin satış gelirlerinden meydana geldiği, mevcut durumda Rusçuk, Eski Cuma, Niş, Şehirköyü, Leskofça ve diğer bazı kazalarda sandıkların tesis edilmiş olduğu, faaliyete geçirilen bu sandıklar tarafından da çiftçiler ve zanaatkârlar arasından talep edenlere belli şartlar dâhilinde ve aylık yüzde bir faizle kredi verildiği, her ne kadar bu sandıkların varlığı “*şehriye yüzde üç ve beş ve daha ziyâde fâiz ile halkı soymakta olan murâbahacı takımının ve erbâb-ı ihtikârın menâfi'ine dokunmuş ise de*” sandıkların özellikle çiftçilere büyük faydaları olduğu, dolayısıyla sandıklar ile ilgili faaliyetlere devam edileceği belirtilmiştir.⁹⁴

Memleket sandıkları, Tuna Vilayeti'nde hızla yayılmaya devam etmiş ve kaza merkezlerinde kurulan sandıkların sayısı 1866 yılı sonunda 38'i bulmuştu.⁹⁵ Ancak ziraî kredi ihtiyacı ve “murabahacılık” faaliyeti, sadece bu Vilayet ile sınırlı değildi. Zira Osmanlı klasik toprak sisteminin doğurduğu küçük üreticilik yapısı oldukça yaygın bir durumdu ve küçük çiftçilerin ziraî krediye erişimi de belli bir sisteme bağlanmadığından devreye giren tefecilik ve bunun çeşitli varyasyonları yakıcı bir sorun haline gelmişti. Devlet tarafından özellikle Tanzimat'tan sonra alınan bazı düzenleyici tedbirlerle

⁹² Koç, *age.*, s. 6, 185 (104 no'lu dipnot); Ayrıca söz konusu 29 maddelik nizamname, Tuna Vilayeti'nde 9 Haziran 1865 tarihinde (14 Muharrem 1282) matbaada bastırılmıştır. Bkz. *Memleket Sandıklarının Suret-i Tertibi ve Sermayesinin İdaresi ve Menâfi' ve Temettu'âtının Mahall-i Sarfı Hakkında Nizamnamedir.* (H.1282), Tuna Vilayet Tabhânesi, (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Ankara Bölge Müdürlüğü-06 Mil EHT A 26148).

⁹³ Tuna Vilayeti Gazetesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Koç, “Tuna Vilayeti Gazetesi ve İçeriğine Dair Bazı Bilgiler (Mart 1865-Mart 1868)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 57, 2015, s. 121-158.

⁹⁴ Tuna Vilayet Gazetesi'nin ilk sayısı için bkz. BOA, Fon Kodu: İ..DH., Yer No: 535-37115, Tarih: H.09.11.1281, s. 1-2.

⁹⁵ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa...age.*, s. 190.

(murabaha nizamnameleri vb.) bu durum kontrol altında tutulmaya çalışılmıştı. Yine devletin “resmî bir kredi piyasası” kurulmasına yönelik çabaları da aynı mesele ile ilgiliydi. Bu aşamada Midhat Paşa’nın “Memleket Sandıkları” adıyla başlattığı uygulama, ziraî kredi problemini çözme yolunda önemli bir hamle olmuştur.⁹⁶

Tuna Vilayeti’nde memleket sandıklarının belli bir başarı yakalamasından hareketle bu kuruluşların ülke geneline yayılmasına karar verildi. Bu amaçla, 1867 yılında uygulamayı göstermek üzere 29 maddelik genel bir nizamname yayımlandı. Tuna Vilayeti’nde geçerli olan düzenlemeyi esas alan bu nizamname, aynı şekilde “Memleket Sandıklarının Suret-i Tertibi ve Sermayesinin İdaresi ve Menâfi’ ve Temettu’âtının Mahall-i Sarfı Hakkında Nizamnamedir” adını taşıyordu.⁹⁷ Bu genel nizamname, “Memleket Sandıkları” tabirini kabul etmekle birlikte; sandıkların diğer adı “Menâfi-i Umûmiyye Sandıkları” şeklindedir. Tuna Vilayet Gazetesi’nin 1865 yılında çıkan ilk sayısında yer alan memleket sandıkları ile ilgili kısa yazıda, her iki kavram da kullanılmıştı.⁹⁸ İlerleyen dönemlerde ise “Menâfi-i Umûmiyye Sandıkları/Menâfi Sandıkları” kavramı, daha yaygın bir kullanım alanı bulmuştur.⁹⁹

Çıkarılan nizamname sonrasında memleket sandıkları ülke genelinde birçok vilayette kurulmaya başlandı. Sandıkların kurulduğu bölgeler arasında Ankara, Konya, Erzurum, Adana, Ordu gibi yerler de vardı.¹⁰⁰ Tuna Vilayeti’nde ise 1877 yılı itibarıyla 47 kazaya dağılmış olan Menâfi-i Umûmiyye Sandıkları’nın toplam sermaye miktarı 59.432.857 kuruşa ulaşmıştır.¹⁰¹ Yine sandıkların oldukça gelişmiş olduğu yerlerden (Midhat

⁹⁶ Tevfik Güran, “Ziraî Kredi Politikasının Gelişmesi, 1840-1910”, Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014 içinde, s. 171-181, 190.

⁹⁷ “Memleket Sandıklarının Suret-i Tertibi ve Sermayesinin İdaresi ve Menâfi’ ve Temettu’âtının Mahall-i Sarfı Hakkında Nizamnamedir”, (23 Rebiyülevvel 1284-25 Temmuz 1867), *Düstür*, 2. Cüz, Matbaa-i Amire, 1289, s. 387-398.

⁹⁸ BOA, Fon Kodu: İ.DH., Yer No: 535-37115, Tarih: H.09.11.1281, s. 1-2.

⁹⁹ Örneğin salnamelerde genellikle bu kavramın kullanıldığı görülür. Bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def’a 1, H.1285, s. 35; *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def’a 10, H.1294, s. 111; Yine “Menâfi Sandıkları” şeklindeki kısa kullanımına resmî yazışmalarda da rastlanır. Bkz. BOA, Fon Kodu: Şuray-ı Devlet (ŞD.), Yer No: 1503-29, Tarih: H.20.12.1285, s. 1.

¹⁰⁰ BOA, Fon Kodu: ŞD., Yer No: 1332-25, Tarih: H.17.12.1286, 1, 7; Fon Kodu: ŞD., Yer No: 1702-14, Tarih: H.06.10.1287, s. 3, 5; Fon Kodu: ŞD., Yer No: 1503-29, Tarih: H.20.12.1285, s. 1; Fon Kodu: ŞD., Yer No: 2212-26, H.24.09.1285, s. 5; Fon Kodu: ŞD., Yer No: 1825-55, Tarih: H.29.02.1287, s. 1.

¹⁰¹ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def’a 10, H.1294, s. 111-112.

Paşa'nın da en son görev yeri olan) Aydın Vilayeti'nde 1885 yılında 42 adet sandık bulunmakta olup, bu sandıkların toplam sermayesi de 16.118.579 kuruştur.¹⁰²

Ancak sandıklar, uygulamada karşılaşılan sermaye, işleyiş ve yönetim sorunları, özellikle sermayelerinin amacı dışında kullanımı ve hazineye aktarılması gibi sebepler yüzünden istenilen derecede başarılı olamamış; esasen çiftçilerin ziraî kredi problemi sandıklar yoluyla çözüme kavuşturulamamıştı. Bu nedenle sandıkların yerine daha sistemli bir kurum oluşturulması yönünde çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalar da 1888 yılında Ziraat Bankası'nın kurulması ile sonuçlanmıştır.¹⁰³ Böylelikle sandıklar, Ziraat Bankası'na dönüşerek tarihe karışmış oldu. Tahminlere göre de Ziraat Bankası'na devredilen sandıkların sayısı 250 ve bunların sermayeleri toplamı ise 2 milyon lira civarındaydı.¹⁰⁴

1.3.2. Memleket Sandıkları'nın Düzeni ve İşleyişi

Memleket sandıkları hakkındaki 1867 tarihli genel nizamnameye göre, köy ve kasaba halkının mahsullerinden arttırıp devlete teslim ettikleri ürünlerin satışından elde edilen bedellerle sandık için sermaye toplanacaktır. İlgili köy veya kasaba adına kaydı tutulan bu sermayelerin toplamı 20.000 kuruşa ulaştığında kaza merkezlerinde sandık kuruluşu gerçekleştirilecektir (md. 1-5).

Sandıkların sermaye temini ile ilgili hükümlerinde mevcut olan özellikle miktar ile ilgili belirsizlik de uygulamada giderilmiştir. Zira sermayeye katılma miktarı olarak köy ve kasaba halkından “bir çift öküz için yarım kile (yaklaşık 15 kg)” dolayında buğday teslim alınması yöntemi benimsenmiştir. Ancak sermaye temin usulü, ilk başlarda boş hazine arazileri üzerinde imece suretiyle yetiştirilen mısır ürünlerinin satışından elde edilen gelirlere dayanıyordu. Bu usul ise zamanla halkın daha yoksul kesimlerinin katıldığı bir uygulama haline geldiğinden terk edilmiş ve bunun yerine yukarıda

¹⁰² *Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, (Aydın vilâyeti için yedinci def'a olarak sâye-i terakkiyat-ı pîrâye-i hazret-i padişahîde tertip olunan salnamedir.), R.1300, s. 211-213; Ayrıca Midhat Paşa'nın hatıralarında sandıkların Aydın Vilayetindeki gelişmişlik seviyesine dikkat çekilmiştir. Bkz. *Midhat Paşa: Hayat-ı Siyâsiyyesi, Hidemâtu, Menfâ Hayatı...age.*, s. 41; Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği için bkz. Zeki Arıkan, “Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881)”, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri-Bildiriler ve Tartışmalar*, Edirne 9-10 Mayıs 1984, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 127-164.

¹⁰³ Güran, agm., s. 181-182.

¹⁰⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası-Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti...age.*, s. 28.

belirtilen sermaye tedarik usulü kabul edilmiştir.¹⁰⁵ Midhat Paşa'nın hatıralarında da sandıklara imece usulü ile sermaye temin olunduğu belirtilmiş ve bu konuda ayrıntılı bilgiler verilmişti. Buna göre; köylerde hane başına yarım dönüm düşecek şekilde boş arazilerden yer ayrılacak, böyle bir arazi bulunamaz ise kiralama yoluna gidilecekti. Buralara ekilen mısırların Müslümanlarca Cuma günleri ve Hıristiyanlarca ise Pazar günleri elbirliğiyle çalışılarak yetiştirilmesi sonucu elde edilen mahsuller daha sonra ihtiyar heyetlerince kaza merkezlerine götürülerek idare meclisleri gözetiminde satılacaktı. Neticede ortaya çıkan hasılat tutarları sandıkların sermayesi haline gelecekti.¹⁰⁶ Buna karşın 1883 yılından itibaren -sandıklara düzenli bir fon ve sermaye akışını sağlamak amacıyla- başka bir uygulamaya geçilmiştir. Bu kapsamda âşâr vergisine ek olarak yüzde bir oranında “Menâfi Hissesi” adıyla sandıklar için ayrıca bir pay alınması yoluna gidilmiştir.¹⁰⁷

Öte yandan sandıklar, köy ve kasaba halkının oyu ile seçilen dört sandık emini tarafından idare edilecektir. Ayrıca sandıkların hesabını tutmak üzere de bir kâtip istihdam olunacaktır. Sandık eminleri fahrî olarak hizmet verirken; kâtipler için belli bir ücret öngörülmüştür. Kasabalarda pazarın kurulduğu günlerde sandıklar açılarak kredi tahsis ve tahsil işlemleri yerine getirilecektir (md. 6-9, 20). Krediler, en az üç aylık ve en fazla bir yıllık vadeli olmak üzere aylık yüzde bir faiz karşılığında verilecektir. Yine kredi verilebilmesi için teminat olarak kefil veya rehin veyahut her ikisinin birlikte gösterilmesi gerekiyordu (md. 10).

Sandıkların her yıl yerel görevlilerle birlikte gelir ve gider hesabı yapılarak net kazancı çıkarılacaktır. Bu yıllık sandık kazançları, ihtiyaç halinde ancak “mektep, kaldırım, çeşme ve köprü” yapılması gibi mahallî imar faaliyetleri için sarf edilebilecektir (md. 18-19). Nizamnamenin 21-29. maddelerinde ise sandık kredi işlemlerinde tutulacak defterler ve kayıt usulü açıklanmıştı. Bu suretle de kredilere ve borçlulara ilişkin bilgiler, sandığın gelir ve giderleri, yıllık hesabı, köylere isabet eden sermaye ve faiz gelirleri gibi hususların tam olarak kayıt altına alınması hedeflenmişti. Ayrıca bu hesap

¹⁰⁵ Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası...age.*, s. 3-4.

¹⁰⁶ Midhat Paşa: *Hayat-ı Siyâsiyyesi, Hidemâti, Menfâ Hayatı...age.*, s. 29.

¹⁰⁷ *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası-Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti...age.*, s. 25.

ve kayıtların denetimle görevlendirilmiş kişiler tarafından da kontrol edilmesi gerekmektedir.

Sandıkların yukarıda kısaca belirtilen işleyiş esasları ile ilgili olarak ilerleyen zamanlarda bazı değişiklikler söz konusu olmuştur. Özellikle 1883 yılında yapılan düzenlemelerle; sandıklar idarî açıdan Ticaret ve Nafia Nezareti'nin merkezi kontrolüne alınmış ve üç aylık hesaplarının idare meclislerince onaylanmış şekilde adı geçen Nezarete gönderilmesi zorunlu tutulmuştur.¹⁰⁸

Midhat Paşa'nın önderlik ettiği memleket sandıkları girişimi, Türkiye'nin ilk sistemli kredi teşkilatıdır. Aynı zamanda literatürde Türk Kooperatifçiliğinin de başlangıcı olduğu genel kabul görmektedir. Gerçekten memleket sandıkları bazı açılardan kooperatif kuruluşlarına yaklaşmaktadır. Zira sandık yönetim işlerinin halk tarafından seçilen kişiler tarafından yürütülmesi ve sermayenin teminine halkın doğrudan katılması gibi uygulamalar, bu kapsamda sayılabilecek özellikler arasındadır.

Yine memleket sandıkları, aynı dönemlerde ortaya çıkan Raiffeisen kredi kooperatifleri ile kıyaslandığında bir takım benzerliklerin olduğu anlaşılır. Örneğin; halk tarafından seçilen sandık eminlerinin fahrî olarak hizmet görmesi, sandık sermayelerinin işletilmesi yoluyla elde edilen kazançların mahalli imar faaliyetleri için kullanılması açısından bazı benzerlikler vardır. Ne var ki sandıkların kooperatifçiliği andıran bu tür özellikleri, tam olarak ve yaygın şekilde hayata geçmemiş ve sandıklar uygulamada daha çok “mecburî vergilerle işleyen ve resmî makamlar tarafından idare olunan” kredi kuruluşları niteliğine bürünmüşlerdir.¹⁰⁹

1.3.3. Memleket Sandıkları ve Bulgar Ziraî Kredi Kooperatifçiliği

Memleket sandıklarının sadece Türk kooperatifçiliğinde değil; aynı zamanda Bulgar kooperatifçiliğinde de önemli bir yeri vardır.¹¹⁰ Bulgar ziraî kooperatifçiliği hakkında yapılan ilk çalışmalardan biri olan Dimitre Dobreff'in 1911 yılında yayımlanan doktora tezinde, Midhat Paşa hakkında, “*Taşrada tefecilikle mücadelede büyük hizmetleri geçen ve adı Bulgar halkı için hiç unutulmayacak olan kişi, büyük Türk devlet adamı Midhat*

¹⁰⁸ Age., s. 26.

¹⁰⁹ Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası...age.*, s. 19-20.

¹¹⁰ Shaffer, *age.*, s. 5, 169.

Paşa'dır." şeklinde ifadeler kullanılmıştı.¹¹¹ Yine memleket sandıkları ile ilgili olarak da "*Midhat Paşa tarafından kurulan bu sandıklar, Bulgaristan'ın ilk kooperatif tarzındaki kredi kuruluşlarıdır.*" biçiminde açıklamalar yapılmıştı.¹¹²

Tuna Vilayeti'nin büyük bölümü, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında ortaya çıkan özerk Bulgaristan Prensliği'nin sınırları içinde kalmıştı. Burada bulunan sandıklar, savaş koşullarından etkilenmişse de daha sonra ıslah edilerek tekrar faaliyete geçirilmişlerdi. Ayrıca yarı özerk olmakla birlikte Osmanlı Devleti'ne bağlı eyalet olan (ve 1885'de Bulgaristan ile birleşen) Doğu Rumeli Vilayeti'nde memleket sandıkları için 1883 yılında özel bir düzenleme yapılmış ve bu sandıklara da "Ziraat Sandıkları" adı verilmişti.¹¹³ Bulgaristan'da bulunan sandıkların sayısı 1881 yılında 33 iken, 1894 yılına gelindiğinde 80'i bulmuştu. Ancak sandıklar, 1895 yılında tam anlamıyla birer devlet kredi kuruluşuna dönüştürüldü ve bu yapı üzerine de 31 Aralık 1903 tarihinde çıkarılan bir kanunla Bulgar Ziraat Bankası kuruldu.¹¹⁴

Diğer taraftan Bulgaristan'daki ziraî kooperatif hareketi başka bir koldan da yürüyordu. Nitekim 1890 yılında Sofya'ya bağlı Mirkovo'da (Raiffeisen tarzında) ilk köy kredi kooperatifinin kuruluşu gerçekleştirilmişti. Bulgaristan'da baskın olan küçük ve orta ölçekli üreticilik yapısı ve tefeciliğin köylü üzerindeki baskısı gibi koşullar, kredi kooperatifleri için uygun bir zemin yaratmıştı. Bu koşullarda başka bölgelerde de köy kredi kooperatifleri kurulmaya başlanmıştı.¹¹⁵ Kooperatiflerin sayısı 1904 yılında 29'a varmıştı; 1910 yılına gelindiğinde kredi kooperatiflerinin sayısı 775 civarındaydı ve bu kooperatiflerin ortak sayısı da kırk bini geçmişti. Böylesine hızlı bir gelişimin meydana gelmesinde ise 1903 yılı sonunda kurulan Bulgar Ziraat Bankası'nın rolü büyüktü. Esasen kooperatiflerin kuruluşunda bankanın devreye girmesi ve gerekli sermayenin de banka kaynaklarından sağlanması hızlandırıcı bir etki yaratmıştı. Ancak sermaye temininde bankaya olan bağımlılık ve arkasından gelen sıkı kontrol ve müdahaleler,

¹¹¹ Dimitre Dobreff, *Die landwirtschaftlichen Kreditgenossenschaften in Bulgarien*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der hohen philosophischen Fakultät der Friedrich-Alexanders-Universität Erlangen vorgelegt von D. Dobreff aus Kotel (Bulgarien). K. B. Hof-und Universitäts-Buchdruckerei von Junge & Sohn, Erlangen, 1911, s. 23-24.

¹¹² Age., s. 29.

¹¹³ Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası...age.*, s. 16-17.

¹¹⁴ Dobreff, *age.*, s. 27-28.

¹¹⁵ Stefan Zhelev and Tode Todev, *The cooperative movement in Bulgaria: past, present, and future*, Sofia Press, 1988, s. 6-8.

kooperatiflerin özerkliğini önemli ölçüde ortadan kaldırmıştı. Buna karşın, kooperatifçilik sistemini iyileştirmek yönünde bazı önemli adımlar da atılmıştı. Nitekim 1906 yılında kooperatifler için özel bir kanun yürürlüğe sokulmuştu. Yine 1908 yılında kooperatiflerin üye olarak katılacağı bir üst birlik kurulmuş ve 1910 yılında da kooperatifler merkez bankası oluşturulmuştu.¹¹⁶

Bu kapsamda ziraî kooperatiflerin yönetimi ve gözetimi de 1920 yılına kadar kooperatifler merkez bankasının uhdesinde bırakılmıştı. Ancak bu uygulama sonucunda kooperatiflerin kuruluş ve işleyişlerinde bazı aksamalar görüldüğünden, kooperatifler, 1921 yılı itibariyle tekrar Ziraat Bankası'nın kontrol ve denetimine alınmıştı. Ziraat Bankası'nın idaresi altında ise kredi kooperatiflerinin sayısı 1920'li yıllar boyunca artarak 1.367'yi bulmuştu.¹¹⁷

Dolayısıyla Bulgaristan'da özellikle ziraî alanda kooperatifçiliğin geliştirilmesi yönünde büyük çaba gösterilmiş ve bu yolda da belli bir aşama kaydedilmiştir. İleride bahsedileceği gibi, Türkiye'de hem İkinci Meşrutiyet hem de Cumhuriyet döneminde tarımsal kooperatifçiliğe yönelik yapılan çalışmalarda “Bulgaristan” örneğinin çok önemli bir yeri vardır.

1.4. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Kooperatifçilik Alanında Yaşanan Gelişmeler

1.4.1. Yayın Hayatında Kooperatifçilik Fikrinin Tanıtılması Çabaları

İkinci Meşrutiyet'in 1908 yılında ilanı ile birlikte basın ve yayın faaliyetlerinde büyük bir artış yaşanmıştır. Bu ortamda birçok batılı fikir ve uygulama ele alınıp tartışılmış ve Avrupa ülkelerinde ciddi bir gelişme göstermiş olan kooperatifçilik hareketi de Osmanlı aydınlarının yakın ilgi gösterdiği konular arasında kendisine yer bulmuştur. Örneğin, dönemin tarım uzmanlarından Salih Keramet (Nigâr) Bey'in *Tanîn* gazetesinin 6 Mart 1909 tarihli nüshasında çıkan “Zirâat ve İştirak” başlıklı makalesinde, “iştirak” kavramı üzerinden kooperatifçiliğe işaret edilmiştir. Burada Salih Keramet Bey, “iştirak” fikrini; belli bir amaca ulaşmak için mevcut kuvvetlerin birleştirilmesi (tevhîd-i kuvâ) olarak

¹¹⁶ Dobreff, *age.*, s. 34-38, 41, 60, 89, 94-95, 102.

¹¹⁷ “Bulgaristan'da Ziraî Kredi-[1]”, *agm.*, s. 14-15.

tanımlamıştır. Ona göre, “iştirak”, bilhassa küçük çiftçilere faydalı olabilecek önemli bir araçtır. Zira bu küçük çiftçiler, işlerinde tek başlarına hareket ettikleri müddetçe emek ve sermayelerinden istenilen ölçüde bir yarar sağlayamazlar. Türkiye’de de tarım kesiminin çok büyük bir kısmını küçük çiftçiler ve köylüler oluşturmaktadır. Bundan dolayı çiftçilerin mevcut durumunun iyileştirilmesi, ülke ekonomisine de önemli katkılar yapacaktır. Esasen “iştirak” fikri doğrultusunda çiftçiler arasında kurulacak olan ziraat şirketleri, onların hem maddî hem de manevî açıdan ilerlemesine olanak verecektir. Neticede halen sermaye ve bilgiden mahrum durumda olan Osmanlı tarımının gelişebilmesinin yolu da “sermâye-i maddiyye ve mâneviyye tedârikinin en müessir çaresi olan iştirak”ten geçmektedir.¹¹⁸ Dolayısıyla Salih Keramet Bey, kooperatifleri; tarım sektörünün geliştirilmesinin bir unsuru olarak görmüş ve bu alandaki anlam ve önemini vurgulamış olsa da sonuçta kooperatifçilik fikrini çok sınırlı bir biçimde ele almıştır.

İkinci Meşrutiyet dönemi yazarları içinde kooperatifçilik fikrini ilk kez kapsamlı bir şekilde ele alarak tanıtan kişinin Edhem Nejat olduğu söylenebilir. Nitekim Edhem Nejat’ın 1910 yılı başında *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*’nde “Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler” adlı bir makalesi yayımlanmıştır.¹¹⁹ Bu yazıda Edhem Nejat; sanayi, ticaret ve ziraat alanında başarılı olmak için müşterek şekilde iş görmeye ihtiyaç bulunduğunu ve Avrupa’da birlikte çalışma esasından doğmuş olan kooperatif şirketlerinin bu kapsamda önemli bir araç olduğunu vurgulamıştır. Bu kooperatif şirketlerinin de “Şirket-i Muâvene, Şirket-i A’mal veya Şirket-i Müttekâbile” şeklinde Türkçe’ye aktarılabileceğini ifade etmiştir. Daha sonra tüketim kooperatiflerine işaret ederek, kooperatif şirketlerde hissedarların; hem şirketin ortağı hem de müşterisi konumunda olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Edhem Nejat, bu tür bir kooperatif şirketinin İstanbul’da da bulunduğunu, bu şirketin adının ise “İngiliz Bakkaliye Kooperatif Şirketi”¹²⁰ olduğunu söylemiştir. Ona göre, kooperatif şirketleri Avrupa’da büyük bir

¹¹⁸ Salih Keramet, “Zirâat ve İştirak”, *Tanîn*, Birinci Sene, Numara: 214, 6 Mart 1909, s. 3-4.

¹¹⁹ Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, s. 355.

¹²⁰ Bu yıllarda İstanbul’da; Beyoğlu, Galata ve Kadıköy’de “The Economic Co-operative Society” ünvanlı İngiliz şirketinin şubelerinin faaliyet göstermekte olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, Fon Kodu: Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.), Yer No: 472-81, Tarih: R.31.03.1320, s. 1, 3; Fon Kodu: ML.EEM., Yer No: 489-19, Tarih: R.29.09.1320, s. 2; Fon Kodu: ML.EEM., Yer No: 561-39, Tarih: R.09.06.1322, s. 1; Fon Kodu: ML.EEM., Yer No: 580-23, Tarih: R.31.10.1322, s. 6, 8; Fon Kodu: ML.EEM., Yer No: 689-52, Tarih: R.06.05.1324, s. 1. Ayrıca bu şirketin “Kooperatif Ekonomik

gelişme göstermiştir ve Avrupa'daki kooperatifler; “Sarfiyât ve İstihlâk Kooperatif Şirketleri, Emvâl-i İtibâriyye Kooperatif Şirketleri ve İstihsâl Kooperatif Şirketleri” biçiminde üç ana tür altında toplanabilecektir. Yine ona göre, “Sarfiyât ve İstihlâk Kooperatif Şirketleri” İngiltere’de ve “Emvâl-i İtibâriyye Kooperatif Şirketleri”¹²¹ de Almanya’da daha çok gelişmiştir. İngiltere’deki tüketim kooperatifleri, perakende satış faaliyeti dışında toptan tedarik ve hatta üretim faaliyetine dahi girişmişlerdir. Türkiye’de kurulmasına en çok ihtiyaç olan şirketler ise sağlayabilecekleri faydalardan dolayı “Emvâl-i İtibâriyye Kooperatif Şirketleri”dir. Aynı zamanda Edhem Nejat, Almanya’da çiftçilere yönelik kooperatif türleri de bulunduğunu belirterek, “*Bizim de bu kısma ihtiyacımız vardır.*” demiştir. Son olarak Edhem Nejat makalesinde, Avrupa ülkelerindeki kooperatif şirketlerine ilişkin rakamlara da yer vermiştir.¹²²

Kooperatifçilik fikri konusunda öncülük yapan yazarlardan bir diğeri ise *İkdâm* gazetesinin sahibi Ahmet Cevdet Bey’dir. *İkdâm* gazetesinde 1911 yılında “Teâvün Şirketleri ve Memleketimiz” adlı bir makalesi çıkan Ahmet Cevdet Bey, bu yazısında; kooperatif hareketinin İngiltere’de Rochdale kasabasında dokuma işçileri tarafından kendi işlerini temin etmek maksadıyla 1844 yılında açılan bir dükkân ile başladığını, bu fikri ve uygulamayı doğuran şeyin de o zamanki ihtiyaçlar ve koşullar olduğunu, teâvün (kooperatif) şirketlerinin bazı esaslarının bulunduğunu, bunların da; iyi cinsten mal alarak doğrudan doğruya satılması, satışların peşin olarak yapılması, ortakların her birinin şirket üzerinde kontrol hakkının bulunması, malın piyasa fiyatına satılarak elde edilen kârın şirket ortakları arasında paylaştırılması ve şirket ortaklarının hukuken eşit tutulması gibi ilke ve uygulamaları içerdiğini dile getirmiştir. Yine Ahmet Cevdet Bey, “Rochdale” kooperatifinin tarihî gelişimi ve mevcut durumu üzerinde durmuş; İngiliz tüketim kooperatifleri hakkında bazı istatistikler paylaşmış ve İngiltere’de tüketim

Bakkaliye Şirketi” adı altında 1914 yılında dönemin bazı gazetelerinde ilanlarının yayımlandığı görülmektedir. Bkz. *İlan-ı Ticaret: Resimli İlanlar Perspektifinde Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İstanbul Ticarî Hayatı*, Haz. Arif Kolay, Dündar Hızal, Burkay Durak, Murat Arslan, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2012, s. 128.

¹²¹ Edhem Nejat, burada Almanya’daki Schulze-Delitzsch tipi esnaf kooperatiflerine işaret etmiş olmalıdır.

¹²² Edhem Nejat, “Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Sene: 3, Sayı: 16, 27 Ocak 1910, s. 252-255.

faaliyeti dışında ortaklarına konut inşa eden kooperatiflerin de var olduğunu belirtmiştir.¹²³

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalefeti ile bilinen Ahmet Cevdet Bey,¹²⁴ bu makaleyi yazdığı dönemde İsviçre'de bulunmaktadır. Makalesinin devamında İsviçre'deki teâvün şirketleri hakkında da ayrıntılı bilgiler vermiş ve arkasından "...*bu teâvün şirketlerini memleketimizde tatbik edemez miyiz?...*" şeklinde bir soru ortaya atmıştır. Buna cevap olarak da; Türkiye'de veresiye satışın yaygın olması nedeniyle peşin satış esasının uygulanmasında bazı güçlükler yaşanabileceğini vurguladıktan sonra; gazeteciler ve matbaacılar arasında bir teâvün şirketi kurulabileceğini, bu şirketin kendileri için ucuza alışveriş olanağı sağlayacağını, hatta bu şirketin zamanla konut yapımına dahi yönelebileceğini, neticede gazetecilerin ve matbaacıların öncülük edeceği bu örnek girişim sayesinde vatana da büyük bir hizmet sunmuş olacaklarını belirtmiştir.¹²⁵ Dolayısıyla Ahmet Cevdet Bey'in bu makalesinde, İngiliz tüketim kooperatifçiliği hareketinin temel esasları gayet net bir şekilde açıklanmıştır.

Yine kooperatifçilik düşüncesini ele alan öncü yazarlardan birisi olan Mustafa Suphi'nin 1912 yılında *İctihâd* dergisinde "Tesai Cemiyetleri-Sociétés Coopératives" başlıklı bir yazısı çıkmıştır. Mustafa Suphi bu yazısında; "iştirak" kavramından hareketle kooperatif fikrini gündeme getirmiştir. Kendi başlarına bir işe girişemeyecek olanların bir araya gelmek suretiyle bir işletme meydana getirdiklerini, kendilerinin de bu işletme bünyesinde bizzat çalıştığını, işçilerin veya küçük üreticilerin oluşturdukları bu türden işletmelere Avrupa'da "Sociétés Coopératives" isminin verildiğini, bu tabirin de Türkçe'ye "Tesai Cemiyetleri" şeklinde aktarılabilceğini söylemiştir. Ayrıca kooperatiflerin özellikle üretim veya tüketim faaliyetlerine yönelik olarak kurulduklarını belirttikten sonra; üretim kooperatiflerinden ve bununla bağlantılı olan kredi kooperatiflerinden de bahsetmiştir. Kredi kooperatiflerini "*Tesai itibar cem'iyetleri de itibara müftekir erbâb-ı mesâînin iştiraki ve ittihâdı ile vücûd bulur.*" şeklinde açıklamış ve Almanya'daki Raiffeisen ve Schulze-Delitzsch tipi kredi kooperatiflerini buna örnek

¹²³ Ahmet Cevdet, "Teâvün Şirketleri ve Memleketimiz" *İkdâm*, Sayı: 551, 19 Eylül 1911, s. 1.

¹²⁴ Bkz. Nuri Yüce, "Ahmed Cevdet, İkdâmcı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2. Cilt, İstanbul, 1989, s. 55-56.

¹²⁵ Ahmet Cevdet, agm., s. 1-2.

olarak göstermiştir. Bunun yanında Mustafa Suphi, tüketim kooperatifleri bahsinde de İngiliz tüketim kooperatifleri (Rochdale sistemi) hakkında birtakım bilgiler vermiştir.¹²⁶

Neticede kooperatifçilik fikri, bu tür yazılar ile kamuoyunda kendisine yer bulmuştur. Buna karşın kooperatifçiliğin “millî iktisat” düşüncesi ile birleşerek daha güçlü şekilde gündeme getirilmesi ise çok önemli bir dönüm noktası olan “Balkan Harbi” sonrasına rastlamaktadır.

Balkan mağlubiyetiyle birlikte siyasal alanda “Osmanlıcılık” düşüncesinden uzaklaşmış ve “Türk Milliyetçiliğine” doğru bir yönelme yaşanmıştı. Bu durum iktisadî alanda, İttihat ve Terakki iktidarının kontrolünde Türk-Müslüman unsurunu gözetken ve koruyan bir politikayı da beraberinde getirmekteydi ve böylece; “Cihan Harbi” koşullarında tam anlamıyla uygulama imkânı bulacak olan “millî iktisat” politikası kendisini göstermekteydi. Aynı zamanda halk arasında da yabancılara ve gayrimüslimlere karşı bir “iktisadî uyanış” ortaya çıkmaya başlamıştı. Öyle ki Balkan Harbi’nin hemen arkasından (savaş esnasında Osmanlı Rumlarının Yunanistan’a yardımda bulunduğu gerekçesiyle) Müslüman halk, gayrimüslimleri boykota girişmişti. Boykot kampanyası sürecinde, Osmanlı ülkesinde Rumların ticareti ellerinde bulundurduğu ve bu durumun Müslümanların aleyhine olduğu dile getirilmekte; bu nedenle halkın Rum bakkallardan ve tüccarlardan alışveriş yapmayı bırakmaları ve bunun yerine ise Müslümanlar tarafından işletilen dükkânlara yönelmeleri istenmekte ve ayrıca Müslümanların ticarî faaliyetlere girişmeleri de telkin edilmekteydi.¹²⁷

Bu sıralarda Muhittin Bey (Birgen)¹²⁸, *Halka Doğru*’da kaleme aldığı “İmece Şirketleri” başlıklı yazıda, bu meseleye eğilmekte ve çözüm olarak da kooperatifçiliği

¹²⁶ Mustafa Suphi, “Tesai Cemiyetleri-Sociétés Coopératives”, *İctihâd*, Sene: 3, Sayı: 45, 28 Nisan 1912, s. 1063-1067.

¹²⁷ Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat...age.*, s. 37, 39-41, 162-164, 170-171.

¹²⁸ İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin önde gelen aydınlarından olan Muhittin Birgen’in(1885-1951), Türk Kooperatifçiliğinde de çok önemli bir yeri vardır. Muhittin Birgen, Dârü’l-Fünûn Edebiyat şubesi mezunudur. İttihat ve Terakki’nin “sol kanadı” içinde yer alan belli başlı isimler arasındadır. Birgen, İkinci Meşrutiyet döneminde öğretmenlik yapmış, Tâin gazetesinin başyazarlığını üstlenmiş, aynı zamanda Meclis-i Meb’ûsân’a Çorum mebusu olarak katılmıştır. Milli Mücadeleye destek vermiş ve bu sıralarda Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü’nde umum müdürlük görevinde bulunmuştur. Yine bu yıllarda gündeme gelen Meslekî Temsil Programı’nın savunuculuğunu yapmıştır. Daha sonraki yıllarda bir süre Bakü’de kalmış, yurda döndükten sonra 1924-1926 yıllarında “Meslek” ve “Halk” gazetelerini çıkarmıştır. Bundan başka 1926 yılında Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi’nin başına geçmiş ve burada uzun yıllar görev yapmıştır. Ayrıca 1930-1933 yıllarında “Türk Kooperatifçisi” dergisini yayımlamıştır. Kooperatifteki görevinden ayrıldıktan bir müddet sonra da “Son Posta”

önermekteydi. Muhittin Bey bu yazısında, Anadolu’da halk arasında yaygın olan imece geleneğine işaret ederek, yapılmasında güçlük olan işlerin bir araya gelmek suretiyle çok daha kolay şekilde hayata geçirilebileceğini; esasen sermaye, bilgi ve görgü gerektiren sanayi ve ticaret işlerinde de kurulacak “imece şirketleri” yoluyla başarılı neticeler elde edilebileceğini söylemekteydi. Yine Muhittin Bey; çiftçiler, zanaatkârlar ve esnaf arasında imece şirketlerinin teşkilinin imkân dâhilinde olduğunu belirtmekle birlikte, özellikle “istihlâk imece şirketleri” (tüketim kooperatifleri) üzerinde durmuş ve müstehlikler (tüketiciler) arasında bakkal dükkânı şeklinde imece şirketleri vücuda getirilmesinin hem kolay hem de acil olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, sadece İstanbul’da değil, ülkenin her tarafında bakkalların hemen hemen tamamı yabancısıdır. Bundan böyle Türklerin harekete geçip, bu yabancı bakkalları devre dışı bırakmaları gerekmektedir. Ancak bu iş onları kovmak suretiyle değil; Türkler arasında bakkal dükkânları biçiminde “istihlâk imece şirketleri” açarak hayata geçirilecektir. Muhittin Bey, bu konudaki yaklaşımını da “*Herkes, tek mil mahalle, köy halkı o dükkândan alışveriş eder. Şüphesiz o Türk olmayan yabancı bakkal da satacak müşteri bulamayınca kalkar gider. Biz de artık paramızı düşmanlarımıza iâne yapıp gönderenlere vermeyiz*” diyerek, oldukça net bir şekilde göstermiştir.¹²⁹

Aslında Muhittin Bey bu görüşlerinde yalnız değildir. Ülkenin iktisadî hayatına hâkim olan “yabancı” unsurlarla mücadele etmek için kooperatifleri araç olarak kullanmanın mümkün olduğunu düşünen ve bunu da kooperatifçilik konusunda bir kitap yazarak ve İstanbul’un bazı mahallelerinde tüketim kooperatifleri kurulmasına öncülük yaparak ispat etmeye çalışan kişi Ahmet Cevat (Emre) olmuştur.

1.4.2. Ahmet Cevat Bey ve Tüketim Kooperatifçiliği Akımı

İkinci Meşrutiyet’in önemli yazarları arasında olan Ahmet Cevat, dönemin birçok aydını gibi ülke ekonomisi üzerindeki yabancı hâkimiyeti meselesine eğilmiştir. Bu konudaki düşüncelerini ise 1913 yılında kaleme aldığı ve Türkiye’nin de ilk kooperatifçilik kitabı olan “İktisâta İnkılâp: İstihlâk Teâvün Şirketleri” adlı eserinde;

gazetesinin başyazarlığını üstlenmiştir. Birgen, TBMM’nin VI. döneminde Mardin milletvekilliği görevinde bulunmuştur. Bkz. Zeki Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet-Muhittin Birgen (1885-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 1-81.

¹²⁹ Muhiddin, “İktisadî Hasbıhal-3: İmece Şirketleri”, *Halka Doğru*, Sayı: 9, 19 Haziran 1913, s. 69-70.

“Memleketimizde bizim istihlâkâtımız sayesinde zengin olan ecnebilerin, feyz-i kudret iktisâb eden nice müessesât-ı mâliyyenin yanında bizim günden güne fakr u zarûrete dûcâr olmaklığımız şiddetle nazarıdikkatime çarpmıştı.” şeklinde dile getirmişti. Burada da çözümün kooperatifçilikte olduğuna inanarak; *“teâvün [kooperatif] tarikiyle, bizim de, pek çabuk ve pek kolay olarak, ticarete mühim bir kuvvet vücuda getirebileceğimize, bu kuvveti hüsn-i istîmal ederek az zaman zarfında istihsâlât ve teşebbüsât-ı zirâiyyeye dahi hâkim olabileceğimize kanaat getiriyordum.”* demişti.¹³⁰

Ahmet Cevat bu düşüncelere sahip olmakla birlikte kitabını yazmaya girişmeden önce kooperatifçilik konusunda araştırmalar yapmakla işe başlamıştı. Bu arada, Ahmet Cevat’ın; Balkan Harbi esnasında Bulgarların Türklere karşı giriştiği katliamları dünyaya duyurmak için kurmuş olduğu “Balkan Mezâlimi Neşr-i Vesâik Cemiyeti” yoluyla gerçekleştirdiği yayın faaliyetleri dolayısıyla, Balkan mezâlimi konusunda bazı kişi ve kurumlarla görüşmelerde bulunmak üzere -hükümetin onayı ile- Avrupa’ya gönderilmesi söz konusu olmuştu. Sonuçta bu Avrupa seyahati de kendisine kooperatifler ile ilgili yerinde incelemeler yapması açısından uygun bir fırsat yaratmıştı. Böylece Ahmet Cevat, seyahatinin İngiltere bölümünde İngiliz tüketim kooperatifleri hakkında araştırmalarda bulunmuş; bazı kooperatif mağazalarını ziyaret etmiş ve kooperatiflerin üst birliklerine de müracaat ederek tüketim kooperatifleri ile ilgili çeşitli dokümanlar toplamıştı. Ayrıca İstanbul’a dönüş yolunda, kooperatifçilik bakımından oldukça gelişmiş olan İsviçre’nin Basel şehrine uğramış ve orada da kooperatifler ile ilgili gerekli bilgileri elde etmişti. Ahmet Cevat, 1913 yılı yazında İstanbul’a döndükten sonra ise “Talebe Defteri” adlı bir dergide, kooperatifleri gençlere tanıtmaya yönelik yazılar kaleme almıştı.¹³¹

Yine Avrupa seyahati sonrasında vermiş olduğu konferanslarda; kooperatif şirketleri ile ilgili yaptığı araştırmalarından ve gözlemlerinden söz etmiş ve anlattıklarına karşı büyük bir ilginin olduğunu görerek, kooperatif şirketlerini halka tanıtmak için sırf bu konuya özgü bir kitap kaleme almayı gerekli bulmuştu. Fakat ona göre, bu kitap; sadece kooperatifçilikle ilgili teorik konuları değil, aynı zamanda pratik hususları da

¹³⁰ Ahmet Cevat [Emre], *İktisâta İnkılâp: İstihlâk Teâvün Şirketleri*, Kitabhane-i İslâm ve Askeri-İbrahim Hilmi, İstanbul, 1329 (1913), s. 3-4.

¹³¹ Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, Hilmi Kitabevi-Nurgök Matbaası, İstanbul, 1960, s. 168-170, 174-183.

kapsamı içine almalıydı. Böylelikle vatandaşlardan herhangi birisi, bu esere başvurarak, kooperatiflerin nasıl kurulacağını ve ne şekilde idare edileceğini öğrenebilir ve sonuçta da bu eser, Türkiye’de bir kooperatifçilik hareketinin başlamasına hizmet edebilirdi.¹³² Ayrıca Ahmet Cevat’ın yaklaşımına göre, bu kooperatifçilik hareketinin ideal gelişim süreci de şu şekilde olacaktır:¹³³

“Teâvün bize evvelâ küçük dükkânlar açtıracak, bu küçük dükkânlar birer dersihâne-i millet halini alacak; ticarete müstait insanlar yetiştirecek; o insanlar o küçük dükkânları az zamanda ve daima teâvünün bulduğu yollar dairesinde büyütmeğe muvaffak olacak; imâlâthâneler, fabrikalar açacak; zirâata da hâkim olmaya çalışacak; bu sayede millî bir ticaretimiz, millî bir sınıâatımız, hâsılı millî bir kudret-i iktisâdiyye ve maliyyemiz husule gelecek...”

Ahmet Cevat’ın *İktisatta İnkılâp* kitabı; “nazarî kısım” ve “amelî kısım” olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Kitabın “nazarî” kısımlarında, genel olarak İngiliz tüketim kooperatifçiliği hareketi ve uygulamaları anlatılmıştır. Buna karşın “amelî” kısmında ise; tüketim kooperatiflerinin kuruluşu, nizamnâmesi, asgarî giriş sermayesi, ortak kayıt işlemleri, fon temini ve ortaklara kredi sağlanması, mağaza ve depo düzeni, tedarik ve satın alma, ortaklara satış, ortak ve şirket hesabı ile kooperatifin organları ve işleyişi konuları detaylı şekilde açıklanmış ve yapılacak işlemlerin belge ve kayıt düzeni de pratik örnekler üzerinden gösterilmiştir. Esasen Ahmet Cevat, *İktisatta İnkılâp*’ta, kooperatifçilik fikrini halkın tüketim faaliyeti üzerine bina etmişti. Ona göre, tüketim faaliyeti sırasında satıcılara ve aracılara giden kârı alıkoyarak tasarruf sağlamak ve bu tasarrufları da sermaye birikimine dönüştürmek mümkündü. Zira halk arasında kurulacak olan tüketim kooperatifleri, doğrudan doğruya üreticisinden mal tedarik ederek bunu tüketicilere piyasa fiyatından sunacaktı. Tedarik ve satış fiyatı arasındaki farkın büyük bölümü belli periyotlarla ortaklara geri aktarılarak ortakların tasarrufları temin edilecek ve kooperatife kalan miktarlar da müşterek sermaye oluşumunda kullanılacaktı. Daha sonra ortakların tasarruflarıyla desteklenen kooperatif sermayeleri, üretim ve inşaat faaliyetlerine kanallize edilebilecekti. Böylelikle kooperatifler yoluyla ilk aşamada ticarete, sonrasında sanayiye ve daha sonra da ziraate dahi hâkim olunabilecekti. Ahmet Cevat bu görüşlerinde büyük ölçüde Fransız iktisatçı ve kooperatifçi Charles Gide’yi takip etmişti ve varmak istediği nokta ise ülkede ticarete ve

¹³² Ahmet Cevat, *İktisatta İnkılâp...age.*, s. 4-6.

¹³³ *Age.*, s. 12.

sanayiye hâkim olmak suretiyle millî bir iktisadî yapı oluşturmaktı. Böylece Ahmet Cevat, Gide'den aldığı “tüketim kooperatifleri yoluyla iktisadî hayata hâkim olunabileceği” fikri ile Balkan Harbi sonrasının “millî iktisat” yaklaşımını bir araya getirmişti.¹³⁴

Neticede Ahmet Cevat'ın *İktisatta İnkılâp* kitabı, İkinci Meşrutiyet döneminde kooperatifçilik fikrinin tanıtım faaliyetlerinde en önemli aşamayı temsil etmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu kitapta, kooperatifçilik fikri ve uygulamaları tüketim kooperatifleri özelinde kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Ancak Ahmet Cevat, sadece yayın faaliyetinde bulunmakla bir kooperatifçilik hareketinin ortaya çıkmayacağını biliyordu. Bu nedenle kendisi de halkı harekete geçirmek için bazı öncülük girişimlerinde bulunmuştu. Hatıratında yer verdiği bilgilere göre, bu girişimleri sonrasında ilk tüketim kooperatifi, İstanbul'un Fatih (Çırçır) mahallesinde kurulmuştu. Yine ikinci kooperatif Unkapanı'nda ve üçüncü kooperatif de Karaköy'de açılmıştı. Kısa süre içerisinde üç mahallede kooperatif kurulmuş olması ona göre çok büyük bir başarıydı.¹³⁵ Fakat Ahmet Cevat bu başarılı girişimin daha sonra İttihat ve Terakki'nin müdahalesine uğradığını ve sonrasında yok olup gittiğini aşağıdaki gibi ifade etmektedir:¹³⁶

“...Fatih kulübü sekreterinden aldığım bir dâvet mektubu bütün gayretlerimi bir anda kesiverdi: Cemiyetin bu kulüp sekreteri, Kara Kemal'in bir emrini tebliğ etti: biz konferans verecektik, kooperatifleri Cemiyet açacaktı! [...]

[...] Kara Kemal, Asmaaltından bir kaç tüccar topladı, binlerle liralara tahsisıyla, İstanbul'un on semtinde o meşhur büyük kooperatifleri açtı, bizim açtıklarımız kapatıldı! Kara Kemal'in mağazaları açık vere vere piyasadan isimleri silindi gitti.”

Cihan Harbi koşullarında İstanbul'un iaşesinin sağlanmasında aktif bir görev üstlenen Kemal Bey, 1914 yılı Ekim ayında faaliyete geçirilen “Heyet-i Mahsusa-i Ticariye” adlı kuruluşun yönetimi ile görevlendirilmişti. Bu kuruluş sayesinde İstanbul'da ticarî hayatın denetim altında tutulması amaçlanmıştı. Daha sonraki dönemlerde de iâşe sorununun devam etmesi üzerine ülke genelinde merkez ve taşra iâşe örgütleri, iâşe

¹³⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Ahmet Uyanık, “Türkiye'nin İlk Kooperatifçilik Kitabı: ‘İktisatta İnkılâp: İstihlâk Teâvün Şirketleri’, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 18, Sayı: 36 (Güz 2022), s. 759-768, 772-773.

¹³⁵ Emre, *İki Neslin Tarihi*, s. 179-180.

¹³⁶ Age., s. 180.

Nezaretî gibi örgütlenmeler oluşturulacaktı.¹³⁷ Dolayısıyla İttihat ve Terakki'nin denetiminde kurulan bu tüketim kooperatifleri de yabancı ve gayrimüslim unsurların ticaret hayatındaki ağırlıkları karşısında halkın iâşe problemi ile mücadelede bir araç olarak kullanılmıştı.

Bu kooperatiflerden birisi olan “Sultanahmet Kooperatifi” ile ilgili mevcut bilgiler, söz konusu kooperatiflerin işleyişi hakkında az da olsa fikir vermektedir. Cevdet Nasuhi'nin aktardığına göre, Sultanahmet Kooperatifi faaliyette olduğu üç sene boyunca Gedikpaşa, Nuruosmaniye, Eminönü gibi semtlerde satış şubeleri açmıştı. Her ortağın bir istihlâk defteri bulunmakta ve alışveriş işlemleri de bu defterlere kayıt edilmekteydi. Kooperatifin satışları ise; cari fiyatlardan düşük ve maliyet fiyatından fazla olacak şekilde ortalama bir fiyattan yapılırdı. İâşe Nezaretî tarafından halka verilecek olan şeker, gaz vb. mallar, kooperatif vasıtasıyla dağıtılırdı. Kooperatif dağıttığı malların bir bölümünü toptancı tacirlerden; zeytin, zeytinyağı ve sabun türündeki malları da Edremit ve Gemlik gibi bölgelerdeki müstahsillerden doğrudan alım yaparak tedarik etmekteydi.¹³⁸ Yapılan araştırma sürecinde, söz konusu Sultanahmet Kooperatifi'nin nizamnamesine de ulaşılmıştır. Buna göre, kooperatifin tam ünvanı “Millî Sultanahmet Kooperatif Şirketi” şeklindedir. Burada hemen vurgulamak gerekir ki, kooperatifin ünvanında bulunan “millî” kelimesi, İttihat ve Terakki'nin kontrolünde kurulan tüketim kooperatiflerinin ayırt edici özelliğidir. Nizamnamede kooperatifin amacının “*efrâd-ı ahaliye, cedîr-i emniyet-i mevâdd-ı bakkaliye-i lüzûm-ı beytiyye tedarik etmek ve bunları mümkün olabildiği kadar ehven fiyatla satmak*” olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla kooperatif, halk için gerekli ev ihtiyaçlarını temin edecek ve bu ürünleri de halka mümkün olan en uygun fiyatla satışını yapacaktır. Ortakların kooperatife girişlerinde ödemeye mecbur oldukları sermaye payı tutarı da iki yüz elli kuruş olarak tespit edilmiştir. Ayrıca kooperatifin, ortaklar dışındaki kimselere de satışta bulunması mümkündür.¹³⁹

¹³⁷ Cihan Harbi koşullarında iâşe sorunu ve alınan önlemler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat...age.*, s. 468-510.

¹³⁸ Cevdet Nasuhi, *Kooperatif-Yetirenler ve Bitirenler Davası*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 224-225.

¹³⁹ *Millî Sultanahmet Kooperatif Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisi*, İstanbul, 1333 (1917), s. 2. (Atatürk Kitaplığı, K.6865).

Diğer taraftan Ahmet Cevat, *Türk Yurdu*'nda 1918 yılında çıkan bir makalesinde, İstanbul'da kurulan bu tüketim kooperatiflerinin durumu ile ilgili olarak bazı eleştirilerde ve önerilerde bulunmuştur. Ona göre, İstanbul'da kurulmuş olan çok sayıdaki bu büyük “millî” kooperatif şirketleri, o güne kadarki faaliyetlerine bakılırsa, bir toptancı şirketin dağıtım yerleri veya satış dükkânları olmaktan başka bir iş görememişlerdir. Bu kooperatiflerin İstanbul'un iaşesinde önemli bir rol oynayabilmeleri için öncelikle serbest şekilde seçilen “mükemmel” bir idare heyetine sahip olmaları gerekir. Bu şirketler, daha sonra kendi iradeleri ile birleşerek bir “toptancı mağaza” meydana getirirler ve tüm kooperatiflerin birlikte hareket etmesi suretiyle de büyük bir güç ve menfaat temin edilir. Neticede kooperatiflerin bu yönde bir gelişme göstermesini isteyen Ahmet Cevat, kooperatiflerle ilgili ayrıntılı bilgi edinmek isteyenlerin de “İktisatta İnkılâp” kitabına başvurmalarını tavsiye etmiştir.¹⁴⁰

Ne var ki bu kooperatiflerde Ahmet Cevat'ın istediği yönde bir gelişme olmamış ve bu tüketim kooperatifleri savaş sonunda hükümetin de desteğini kaybettikten sonra tamamen ortadan kalkmışlardır.¹⁴¹

1.4.3. Cemal Bey ve Ziraî Kooperatifçilik Alanında Yürütülen Çalışmalar

Meşrutiyet dönemi kooperatifçiliğinde özellikle ziraî kooperatifçilik alanındaki çalışmalarıyla öne çıkan isimlerden birisi de Ticaret ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürlüğü görevini yürüten Cemal Bey'dir. Cemal Bey, çeşitli ülkelerin ziraî kooperatifçilik uygulamaları konusunda araştırmalar yapmış ve buradan yola çıkarak da kooperatiflere yönelik bir kanun hazırlığı girişiminde bulunmuştur. Bu kapsamda, bazı ülkelerdeki ziraî kooperatifler hakkında detaylı bilgilerin aktarıldığı bir çalışma olan 1911 tarihli “Zirâat İştirâkleri” adlı makalesi önemlidir. Makalede daha çok, ziraî kooperatifçiliğin başlangıcı olarak ifade edilen ziraî kredi kooperatifleri (Îtibar-i Zirâi İştirâkleri) ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bunun yanı sıra tedarik ve satış kooperatiflerinden ve üretim (istihsâl) kooperatiflerinden de bahsedilmektedir. Ziraî kredi kooperatifleri bölümünde de birçok ülkede uygulama alanı bulduğu vurgulanarak, “Raiffeisen” kooperatifleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmış; Almanya dışında Fransa,

¹⁴⁰ Ahmet Cevat [Emre], “Kooperatif Şirketler-2”, *Türk Yurdu*, Yıl: 7, Cilt: 14, Sayı: 11, 15 Ağustos 1918, s. 351-355.

¹⁴¹ Cevdet Nasuhi, *age.*, s. 224.

Avusturya, İtalya, Romanya, Sırbistan ve Hindistan'daki kredi kooperatiflerinin özellikleri hakkında da bilgiler verilmiştir.¹⁴² Bir devlet görevlisinin elinden çıkan bu makale ziraî kooperatifçilik konusundaki farkındalığı göstermekle birlikte, makalenin en önemli yönü, Türkiye'deki ziraî kredi meselesine yönelik yapılan tespit ve önerilerdir.

Cemal Bey'e göre, birçok ülkede gelişme gösteren ziraî kooperatifçiliğin Türkiye'de henüz hiçbir örneği yoktur. Ancak iktisadî hayatta meydana gelen gelişmelere uyum sağlanmak isteniyor ise ziraî kooperatifçiliğe karşı da ilgisiz kalmamak gerekir. Türkiye'de ziraî kredi konusunda faaliyet gösteren tek kuruluş, Ziraat Bankası'dır. Fakat Banka, çiftçilerin ziraî kredi ihtiyacını tam olarak karşılayamamaktadır. Esasen sadece ekonomik durumu iyi olan ve elinde teminatı bulunan çiftçiler, Banka'dan ziraî kredi tedarik edebilmektedir. Buna karşın ülkede çoğunluğu oluşturan ve ziraî krediye ihtiyaç duyan küçük çiftçi için ise tefecilere müracaattan ve yüksek faiz altında ezilmekten başka bir çıkar yol yoktur. Yine ona göre; ziraî kredi problemi, birbirini iyi tanıyan dar bir çevre içinde çözüme kavuşturulması gereken bir meseledir. Ziraat Bankası ise teşkilat ve işleyiş olarak, bu problemi çözecek yapıda değildir. Bu mesele ancak halkın içinden doğan ziraî kooperatifler yoluyla ortadan kaldırılabilir.¹⁴³ Cemal Bey'in Raiffeisen kooperatiflerinden hareketle dile getirdiği bu düşünceler, ileride ele alınacağı gibi Cumhuriyet döneminde kurulan ziraî kredi kooperatiflerinin de en önemli gerekçelerinden birisini temsil etmektedir.

Ayrıca Cemal Bey'e göre, ülkede kooperatiflerin gelişme gösterebilmesi için yapılacak ilk faaliyet, kooperatifler konusunda bir kanun çıkarmaktır. Bu kanunun gelişmiş ülke uygulamalarını esas alması gerekmekle birlikte, Türkiye'ye özgü bazı zorluklar da göz önünde bulundurulmalıdır. Öncelikle bu kooperatiflerin kurulacağı küçük yerleşim yerlerinde iş bilen ve hatta okuryazar olan insan bulmakta güçlük yaşanacaktır. Aynı zamanda halk arasında birbirine yardım ve kefil olma düşüncesi de pek gelişmiş değildir. Bu nedenle hükümetin ve aydınların yardımına ve yol göstericiliğine ihtiyaç vardır. Aksi takdirde kanun çıkarmanın bir yararı olmayacaktır. Genel olarak köylülerin sonucunu gözüyle görmediği bir işe girmeme konusundaki eğilimi, Türkiye için de

¹⁴² Cemal, "Ziraat İştirakleri", *Orman, Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası*, 2. Sene, Adet: 10, 13 Eylül 1911, s. 764-805.

¹⁴³ Agm., s. 793-794.

geçerli bir olgudur. Bu nedenle kooperatiflerin kurulması konusunda öncülük edenlere ödüller verilmesi, kooperatiflerin faaliyetlerinde birtakım kolaylıklar sağlanması ve bazı mahallî vergilerden muaf tutulmaları gibi teşviklerin önemi büyüktür.¹⁴⁴

Yine Cemal Bey'e göre, Türkiye'de kooperatifçiliğin tesisinde aşılması gereken ikinci zorluk da sermaye tedarikidir. Halkın içinde bulunduğu yoksulluk nedeniyle, özellikle ucuz faizle para bulmalarına yarayacak olan kredi kooperatifleri için gerekli olan sermayeyi kendi aralarında toplamaları pek mümkün değildir. Bundan dolayı bu konuda da devletin yardımına ihtiyaç bulunmaktadır. Kooperatiflerin sermayesini temin edebilecek yollardan birisi, çiftçilerden Ziraat Bankası'nın sermayesine katkı amacıyla alınmakta olan ve yakın zamanda da kaldırılması düşünülen "hisse-i iâne"nin kooperatiflerin sermayesi için kullanılmasıdır. Dolayısıyla âşâr vergisine ek olarak alınan bu menâfi hisselerinin kooperatif kurulan yerlerde sermaye olmak üzere kooperatiflere terk edilmesi söz konusu olabilecektir. Yine köylülerin elde ettiği ürünlerin bir kısmının satılarak paraya çevrilmesi suretiyle de [Midhat Paşa'nın Memleket Sandıkları girişiminde olduğu gibi] sermaye teşkil etmek mümkündür. Bir başka sermaye sağlama yöntemi ise Ziraat Bankası'nın doğrudan doğruya çiftçiye kredi vermek yerine kooperatiflere borç para vermesidir.¹⁴⁵

Sonuçta Cemal Bey, "*Türkiye'de husûlüne intizâr edilen inkılâb-ı iktisâdî ve içtimâî için en müessir çâre*" olarak gördüğü kooperatiflerin gelişimi konusunda herkesin çaba sarf etmesi gerektiğini söylemiştir. Ancak ona göre, bu çalışmalarda bilerek hareket etmek ve ilk girişimlerde başarısızlığa uğrayarak çiftçileri umutsuzluğa düşürmemek gerekir. Bu nedenle kooperatifler, ilk başta küçük ölçüde ve halkın en çok ihtiyaç duyduğu alanlarda kurulmalı; köylülerin kooperatifin sağlayacağı faydaları fark etmesine ve böylelikle de kooperatiflerin bizzat köylünün isteğinden doğmasına gayret edilmelidir.¹⁴⁶

Diğer taraftan bu dönemde Cemal Bey'in iştirak ettiği bir başka önemli çalışma ise; Ziraat Bankası Umum Müdür Muavini İsmail Rıfkı Bey ile birlikte 1913 yılında ziraî kredi ve kooperatif şirketleri hakkında Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'da

¹⁴⁴ Agm., s. 794-795.

¹⁴⁵ Agm., s. 795-798.

¹⁴⁶ Agm., s. 798-799.

gerçekleştirilen araştırma gezisidir. Bu ülkelerde iki ay boyunca devam eden gözlem ve incelemelerin sonuçları hakkında İsmail Rıfkı Bey tarafından düzenlenen raporlar, 29 Nisan 1914 tarihinde Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne sunulmuştur. Söz konusu raporlarda; Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'ın ziraî kredi ve banka sistemleri ile kooperatif şirketleri ve ziraat örgütleri hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.¹⁴⁷

Raporun özellikle Bulgaristan ile ilgili bölümünde yer alan Ziraat Bankası ve “köy sandıkları” konusunda yapılan gözlemlerin üzerinde durmak faydalıdır. Burada yer verilen bilgilerde, Bulgar Ziraat Bankası'nın kökeninin Midhat Paşa'nın memleket sandıkları girişimine dayandığı belirtilmekte ve sandıkların Bulgaristan'daki gelişimi de anlatılmaktadır. Yine raporda aktarılan bilgilere göre, Bulgaristan'da faaliyet gösteren kredi kooperatifleri olan köy sandıkları, Raiffeisen usulünde kurulmuş itibar şirketleridir. Sayıları beş yüzü geçmiş olan bu şirketler, ortaklarının sınırsız sorumluluğu esasına dayanmaktadır. Bu kooperatiflerin aslî görevi çiftçilere faizle kredi tedarik etmek olmakla birlikte; bunun dışında kooperatifler tarafından çiftçilere yönelik konferanslar düzenlenmesi, gazeteler çıkarılması, gece dersleri ve kış mektepleri açılması gibi faaliyetlere de girişilmektedir. Yine köylüleri tasarrufa alıştırmak, ortaklarına gerekli hayvan, tohum, gübre, makine vb. ihtiyaçları toptan temin etmek ve dağıtmak, ortaklarının ürünlerini toplu şekilde pazarlamak gibi faaliyetler de kooperatiflerin nizamnamelerine dâhil edilmiştir. Köy sandıklarının yönetimi, seçilmiş bir idare heyeti tarafından fahrî olarak yerine getirilmektedir. Buna karşın muhasiplik ve kâtiplik görevlerini yürüten ve genellikle kilise papazları veya mektep muallimlerinden oluşan görevlilere ise belli bir ücretin ödenmesi söz konusudur.¹⁴⁸ Burada şu hususu da vurgulamak gerekir ki, Midhat Paşa gibi yenilikçi bir devlet adamının elinden çıkan “Memleket Sandıkları” girişimi, Bulgar ziraî kooperatifçiliği için belli bir temel sağlamış ve Raiffeisen sistemi de bu temel üzerine bina edilmiştir. Daha sonra Türkiye’de ziraî kooperatifçilik konusunda yapılan çalışmalarda, Bulgaristan'ın önemli bir örnek oluşturması da bu açıdan oldukça anlamlıdır.

Diğer yandan raporda, “mütalâa” başlığı verilen bir sonuç bölümü bulunmaktadır. Burada kooperatiflerle ilgili olarak akla ilk gelen soruların neler olduğu sayılmış ve bu

¹⁴⁷ İsmail Rıfkı, *İtibâr-ı Zirâi ve Kooperâtif Şirketleri Hakkında Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'da İcrâ Edilen Tedkikât Netâicine Hâvi Rapor*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1331 (1915).

¹⁴⁸ İsmail Rıfkı, *age.*, s. 91-94, 111-113.

sorulara cevap verilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda dile getirilen düşüncelere göre, büyük sermayelerin olmadığı ve iş konusunda da yeterli tecrübenin bulunmadığı bir ülke olan Türkiye’de, kooperatiflerden önemli faydalar sağlanabileceği vurgulanmıştır. Yine Türkiye’de, kredi kooperatiflerine öncelik verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Zira hem tefeciliğin önlenmesi hem de diğer kooperatiflerin kredi ihtiyaçlarının karşılanması açısından bu kooperatiflerin önemli bir işlevi olacaktır. Hatta bu kooperatiflere toplu tedarik ve satış yetkisi dahi verilmesi de mümkündür. Kooperatiflerin sermayesinin temininde ve kooperatiflerin denetiminde Ziraat Bankası’nın önemli bir rol üstlenebileceği ifade edilmiştir. Ayrıca kooperatiflerin kuruluş ve işleyişi ile ilgili olarak da bir kanun çıkarılması ihtiyacından bahsedilmiştir. Diğer ülke uygulamalarında, mevcut kanunlarda değişiklik yapılması veya Ticaret kanunlarına ayrı bir bölüm eklenmesi veyahut kooperatifler konusunda özel bir kanun çıkarılması şeklinde üç ayrı yöntemin bulunduğu ifade edilmiştir. Bu yöntemlerden hangisinin tercih edileceğine ise bu konuda oluşturulacak olan özel bir komisyonun karar vermesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁴⁹

Ziraî kooperatifler konusunda hazırlanan bu rapor ve ayrıca kooperatif şirketler hakkındaki kanun layihası, Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından 29 Nisan 1914 tarihinde Sadâret’e sunulmuştur.¹⁵⁰ Bunun üzerine de söz konusu rapor ve layihanın incelenmesi ve bir kanun tasarısı hazırlanması amacıyla Şûrây-ı Devlet reisi Halil Bey’in (Menteşe) başkanlığında bir komisyon teşkil edilmesine karar verilmiştir. Bu komisyonda üye olarak Cemal ve İsmail Rıfkı Beyler de yer almıştır.¹⁵¹ Nihayet hazırlık süreci tamamlanan kooperatif şirketler hakkındaki “Lâyiha-i kânûniyye” ile “esbâb-ı mûcibesi”, olağanüstü savaş koşulları nedeniyle olsa gerek, ancak 11 Aralık 1916 tarihinde Meclis-i Meb’ûsan başkanlığına sevk edilebilmiştir.¹⁵²

Meclis-i Meb’ûsan tutanaklarına göre, layiha 14 Aralık 1916 tarihinde ele alınıp ilgili encümene yollanmıştır.¹⁵³ Layihanın gönderildiği ilgili encümen “Ticaret, Sanayi ve

¹⁴⁹ Age., s. 116-120.

¹⁵⁰ BOA, Fon Kodu: Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), Yer No: 4282-321115, Tarih: H.08.06.1332, s. 3.

¹⁵¹ BOA, Fon Kodu: BEO., Yer No: 4282-321115, Tarih: H.08.06.1332, s. 1; Fon Kodu: ŞD., Yer No: 2828-36, Tarih: H.09.06.1332, s. 1.

¹⁵² BOA, Fon Kodu: BEO., Yer No: 4444-333277, Tarih: H-15-02-1335, s. 1.

¹⁵³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 12, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, Cilt: 1, T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1991, s. 128.

Rüsumat Encümeni” olup, layiha aynı zamanda Adliye Encümeni tarafından da incelenmektedir. Bu encümenlerden “Ticaret, Sanayi ve Rüsumat Encümeni”, 13 Mart 1917 tarihi itibarıyla layihanın incelenmesi işlemini tamamlamıştır. Ancak Adliye Encümeni’nin layiha üzerindeki inceleme işlemleri bu tarih itibarıyla devam etmektedir.¹⁵⁴ Adliye Encümeni tarafından 31 Mart 1917 tarihinde Meclis başkanlığına verilen bir teklifte ise kooperatif şirketler hakkındaki layihanın da içinde olduğu bazı önemli kanunların gelecek Meclis dönemi açılışına yetiştirilmesi için encümenin tatil boyunca toplanıp çalışması konusunda izin talep edilmiş ve bu talepleri de Meclis tarafından kabul olunmuştur.¹⁵⁵ Fakat daha sonra layiha Meclis-i Meb’ûsan tarafından görüşülmemiş, dolayısıyla tasarı kanun haline gelmemiştir.

Tasarıyı ve gerekçesini kaleme alan Cemal Bey, 23 Nisan 1914 tarihinde tamamladığı metni daha sonra bu haliyle de yayımlamıştır.¹⁵⁶ Cemal Bey’in tasarısının ilerleyen dönemlerde Şuray-ı Devlet bünyesindeki komisyon ile Meclis encümenliklerinde ne ölçüde değişikliğe uğradığı bilinmemektedir.¹⁵⁷ Araştırmanın sonraki bölümlerinde ele alınacağı üzere, Millî Mücadele döneminde 1920 yılında Kooperatif Şirketleri hakkında bir layiha, Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne hükümetin teklifi olarak sunulmuştur. Yapılan incelemelere ve varılan kanaate göre, bu kanun tasarısı Cemal Bey’in tasarısının son hali olmalıdır.

Cemal Bey’in 1914 yılında yayımladığı metne göre ise kooperatif şirketleri hakkındaki layihanın 88 maddeden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu tasarı, sadece belli bir kooperatif türüne özgü olmayıp; ziraî, ticarî ve sınaî tüm kooperatifleri kapsamaktadır. Kooperatiflere ait nizamnamelerde; amaç ve faaliyet konuları, ortaklarının sorumluluk dereceleri vb. hususlar yer alacaktır. Kooperatifin organları ise; “Heyet-i Umumiye”, “Heyet-i İdare” ve “Heyet-i Murakabe”den oluşmaktadır. İki veya daha fazla kooperatif bir araya gelerek, kooperatif birlikleri (Heyet-i İttihadiye) meydana getirebilecektir.

¹⁵⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 61, Devre: 3, İçtima Senesi 3, Cilt: 3, T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1991, s. 418-419.

¹⁵⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 63, Devre: 3, İçtima Senesi 3, Cilt: 3, T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1991, s. 444-445.

¹⁵⁶ Bu eserin son sayfasında da 10 Nisan 1330 (23 Nisan 1914) tarihine yer verilmiştir. Bkz. Cemal, *Kooperatif Şirketler Kânûnu Lâyihası ve Esbâb-ı Mûcibesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1330 (1914).

¹⁵⁷ Söz konusu tasarının tam metnine arşiv belgeleri ve Meclis kayıtları üzerinde yapılan taramalarda ulaşılamamıştır.

Kooperatiflere yardımcı olmak ve kooperatifleri denetlemek üzere İstanbul'da "Kooperatif Şirketler Merkezi" adlı resmî bir merkez birliği teşkil edilecektir. Ayrıca kooperatiflere para ve kredi işlerinde destek olmak üzere de Kooperatif Şirketler Merkezi'ne bağlı olarak "Kooperatif Merkez Sandığı"nın kurulması öngörülmüştür.¹⁵⁸

Yine Cemal Bey'in hazırladığı tasarının gerekçe (Esbâb-ı mucibe) bölümünde; birçok ülkede kooperatiflerin ticaret kanunlarında ayrı bir fasıl şeklinde ele alındığı veya tüm kooperatifler için özel bir kanun çıkarıldığı veyahut kredi kooperatifleri gibi bazı özel kooperatif türleri için ayrı bir kanunun yürürlüğe sokulduğu belirtilmiştir. Burada bütün kooperatifleri kapsayan tek bir kanunun uygulandığı ülkeler arasında Almanya ve Bulgaristan sayılmıştır. Kooperatifleri sadece Ticaret kanununda düzenleyen ülke olarak İtalya ve kredi kooperatifleri için özel kanun çıkaran ülke olarak da Macaristan örnek gösterilmiştir. Kanun gerekçesindeki yaklaşıma göre, kooperatiflerin sadece Ticaret kanununda yer alması yeterli değildir. Kredi kooperatiflerinin özel bir usule ve itinaya ihtiyaç duydukları kabul edilmekle birlikte, bunlar için ayrı bir kanun çıkarılması "şimdilik" gereksizdir. Neticede "*kooperatif şirketlerin memleketimize duhulü imkânını ihzâr etmek üzere umûmî bir kooperatif kanunu projesi ihzâr olunmuştur.*" denilerek, bütün kooperatif türlerini kapsayan tek bir kanun çıkarılması yolu seçilmiştir.¹⁵⁹

Öte yandan Cemal Bey'in ve İsmail Rıfkı Bey'in içinde olduğu tüm bu çalışmalarla yakından bağlantılı olarak, 1914 yılı sonunda Meclis-i Meb'ûsan'da görüşülmeye başlanılan ve 1915 yılının hemen başında da kabul edilen Ziraat Bankası Kanunu tasarısında, "Ziraat Kooperatif Şirketleri" şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir. Böylelikle de "kooperatif" tabiri ilk defa olarak Türk hukukuna girmiştir.¹⁶⁰ Fakat "kooperatif" kelimesinin Türkçe'ye aktarılmasında daha önce bazı yazarlar tarafından çeşitli tabirlerin (iştirak, imece, teâvün vd.) kullanılması söz konusu olmuştu. Böylelikle de aslında batılı bir kurum olan kooperatifçiliğin halk tarafından daha kolay şekilde benimsenmesi sağlanmak istenmişti. Meclis-i Meb'ûsan'da, Ziraat Bankası Kanunu Lâyihası'nın görüşülmesi sırasında ise; lâyihanın içinde "Zirâat Kooperatif Şirketleri" ifadesinin geçmesi nedeniyle mebusların bazıları "kooperatif" kelimesine itiraz

¹⁵⁸ Cemal, *age.*, s. 1-33.

¹⁵⁹ *Age.*, s. 35-39.

¹⁶⁰ Bkz. Mustafa Cura, "Kooperatif Kelimesi Osmanlı Meb'ûsan Meclisinde İlk Defa Nasıl Ortaya Atıldı", *Kooperatifçinin Sesi*, Yıl: 2, Sayı: 17, Mayıs 1964, s. 24-28.

etmişlerdi. Öyle ki bu kanunun müzakeresi esnasında söz alan “Zor” mebusu Nuri Efendi, “*Kooperatif şirketi ne demektir efendim? Bu ecnebi bir kelimedir.*” demişti. Yine “Mamuretülâziz” mebusu Sait Efendi de “*Evet, bu kelimenin bir Türkçesi yok mu? Hele Fransızca ise hiç istemem. Bunun yerine bir tâbiri Türkî bulunsa olmaz mı?*” diye eklemişti. Bunun üzerine Ziraat Bankası Umum Müdür Muavini Rıfkı Bey de cevap olarak; “*Efendim (kooperatif) kelimesi yerine daha münasip bir tâbiri Türkî bulunmuş olsa idi şüphesiz daha iyi olurdu. Şimdiye kadar bu mânâyı ifade etmek üzere istimal olunan kelimeler bihakkın bu mânaya delâlet etmiyor. Meselâ taavün şirketi denildi.*” şeklinde açıklamalar yapmıştı.¹⁶¹

Söz konusu Ziraat Bankası Kanunu tasarısı kapsamında, Ziraat Bankası’nın daha önce sadece gayrimenkul rehnini teminat kabul ederek kredi dağıtması usulünün küçük çiftçinin krediye ulaşmasını engellediği; buradan hareketle küçük çiftçi için daha uygun bir teminat şekli olan “müteselsil kefaletin” de banka tarafından kabul olunması gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁶² Yine getirilen hükümlerde Ziraat Bankası’nın iştiğal konuları içinde “*...kanun dairesinde teşekkül edip bankanın Merkez Meclisi İdaresince şayanı itibar görülen ziraat kooperatif şirketlerinin senedat ve evrakı ticariyyesini yine Meclisi İdarece tayin olunacak hudud ve şerait dâiresinde iskonto eyler.*” hususu da sayılmıştır.¹⁶³ Bu suretle de kooperatiflerin Ziraat Bankası’ndan kredi sağlamalarının yolu açılmıştır. Ziraat Bankası hakkındaki bu kanun, Meclis-i Meb’ûsan’da tam olarak 5 Ocak 1915 tarihinde kabul edilmiştir. Bu vesileyle bir konuşma yapan Meclis başkanı Halil Bey (Menteşe), “*Hususiyle kooperatif şirketleri ki, hakikaten Memleketin terakkisi, tevessü ve inkişafı, gerek zürrain muhtekirler elinden bir an evvel halası için en mühim vasıtaadır. Onların Memlekette inkişaf ve tevsii labüttür.*” demek suretiyle kooperatiflerin ve kanunda öngörülmüş olan hükümlerin önemini vurgulamıştır.¹⁶⁴

¹⁶¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 4, Devre: 3, İçtima Senesi: 1, Cilt: 1, T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1991, s. 36.

¹⁶² Aynı yer, s. 33-34.

¹⁶³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 9, Devre: 3, İçtima Senesi: 1, Cilt: 1, T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1991, s. 109.

¹⁶⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 10, Devre: 3, İçtima Senesi: 1, Cilt: 1, T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1991, s. 133.

1.4.4. Millî İktisat Yaklaşımı ve Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi

İkinci Meşrutiyet döneminde, Türkiye'nin ekonomik ve malî meselelerine yönelik olarak “iktisadî milliyetçiliği” telkin eden çok sayıda yazı kaleme almış olan Parvus Efendi,¹⁶⁵ *Türk Yurdu*'nda 1913 yılında çıkan “Türkiye’de Zirâatin İstikbâli” başlıklı makalesinde, Türk tarımı ile ilgili bazı tespitlere ve tavsiyelere yer vermiştir. Buradaki görüşleri kapsamında da incir, üzüm vb. meyvelerin ülke ihracatı açısından önemine işaret etmiştir. Bunun yanında Türk çiftçisinin yaşamakta olduğu ziraî kredi problemine ve tarımsal ürünlerin pazarlanması meselesine de eğilmiştir. Parvus’a göre, kredi problemi ortadan kaldırılırsa çiftçinin mahsulünü satmakta acele etmesine gerek kalmayacak ve neticede çiftçi fiyatların arttığı zamanı bekleyebilecektir. Esasen çiftçinin makine tedariki gibi yeni üretim vasıtalarını elde edip kullanabilmesi de ziraî kredi sayesinde mümkün olacaktır. Yine Parvus’a göre, özellikle çiftçinin elindeki mahsullerin “elverişli fiyatla” satılması için “ziraat sendikaları” şeklinde örgütler kurulmalıdır. Bu tavsiyelerden hareketle Parvus, “*Aksi takdirde köylüler, hem faizcilerin hem de tacirlerin ihtikârlarına kurban olurlar.*” demiştir.¹⁶⁶

Bununla birlikte Millî İktisat düşüncesinin yayın organı olan *İktisâdiyyât Mecmuası*'nda,¹⁶⁷ Türk tarımına ilişkin birçok meselenin ve buna ilişkin önerilerin ele alındığı görülüyor. Öyle ki, 1916 ve 1917 yıllarında yayımlanan bu dergide: Türkiye’de ziraatin durumu; İzmir, Aydın, Konya illerindeki ziraî faaliyetler; incir, üzüm, zeytin, tütün, pamuk, kestane ve palamut ürünleri; ziraî kredi; kooperatif şirketleri; Bulgar kooperatifçiliği vb. konular hakkında çok sayıda makale ve haber bulunmaktadır.¹⁶⁸

¹⁶⁵ “Parvus” takma ismiyle yazılar kaleme alan Alexandre Helphand (1867-1924), Rusya doğumlu ve Almanya’da doktora öğrenimi görmüş bir sosyalistti. 1910 yılında Türkiye’ye gelen Parvus, beş yılı aşkın süre Türkiye’de kalmış, çeşitli dergilerde yazılar yazmış, Osmanlı Devleti’nin “Avrupa malî sermayesinin” boyunduruğundan bir an önce kurtulması ve sanayileşmesi gerektiği fikrini savunmuştu. Aynı zamanda tarıma ve köylülere de büyük önem vermişti. Parvus hakkında bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Şerif Mardin, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918), *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 631-632; Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadî Düşünce”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 637-638; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 466-468.

¹⁶⁶ Parvus, “Türkiye’de Zirâatin İstikbâli”, *Türk Yurdu*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2 Ekim 1913, s. 863, 866-867.

¹⁶⁷ Zafer Toprak, bu dergiyi; “... ‘milli iktisada doğru’ düsturuyla yayınlanmaya başlayan *İktisadiyyât Mecmuası*, *İttihatçıların da desteğiyle ‘milli iktisat’ın yarı teorik, yarı amalî yayın organıydı.*” şeklinde betimler. Bkz. Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat...age.*, s. 108.

¹⁶⁸ Derginin ayrıntılı bir dizini için bkz. Murat Koraltürk, “İktisadiyat Mecmuası ve Dizini”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, 2001, s. 295-331.

Millî İktisat düşüncesinin en önemli savunucularından olan Tekinalp'in derginin ilk sayısında yer alan "Mecmuamızın Mesleği: Millî İktisada Doğru" başlıklı makalesinde, *"Mecmuamızda ahval-i iktisadiye yalnız nazarı değil amelî nokta-i nazarından da takip olunacaktır. Mesela mahsulat-ı milliyemiz için en iyi ve en muvafık mahreçler araştırılacağı gibi bu mahreçlerde mahsulatımıza revaç temin etmek için ne gibi vasıtalar, ne gibi tedbirlere tevessül etmek icap ettiğini de meydana çıkarmağa çalışacağız."* şeklinde bir amaca yer verilmiştir.¹⁶⁹ Şüphesiz ki burada Tekinalp'in kast ettiği "millî mahsuller", ülke ihracatında önemli bir yeri bulunan incir, üzüm, tütün, zeytin gibi ziraî ihraç ürünleridir. Dolayısıyla bu tür tarımsal ürünlerin dış piyasalarda değer fiyatından pazarlanması meselesi üzerinde durulmaktadır. Neticede millî iktisadın bu konuda bulduğu en önemli çözüm yollarından birisi ise "Ziraî Satış Kooperatifçiliği" olacaktır.

Nitekim *İktisâdiyyât Mecmuası*'nda kooperatif şirketleri konusunda yazılar yazan Elbarez, 8 Nisan 1916 tarihli bir makalesinde ziraî satış kooperatifçiliğini ele almıştır. Elbarez bu yazısında, ziraî satış kooperatifleri sayesinde tarımsal ürünlerin toplu şekilde ve piyasa fiyatlarının uygun olduğu zamanda satışının mümkün olduğunu vurgulamıştır. Böylelikle de çiftçinin mahsulünü daha az masrafla ve yüksek fiyatlarla satması imkânının elde edilebileceğini belirtmiştir. Ayrıca Elbarez yazısında; Danimarka, Hollanda, Amerika, Almanya ve Avusturya'daki satış kooperatiflerinin işleyişi hakkında bilgiler vermiştir.¹⁷⁰

Tekinalp ise satış kooperatifleri ile ilgili fikirlerini, 1917 yılında İzmit'te tütün müstahsilleri tarafından kurulan bir tarım satış kooperatifi örneği üzerinden dile getirmiştir. Bu konuda Tekinalp'in aktardığı bilgilere göre, İzmit İttihat ve Terakki Kulübü'nün delaletiyle "İzmit Sancağı, Düzce Kazası Kooperatif Tütün Müstahsilleri Anonim Şirketi Osmanıyyesi" ünvanıyla bir kooperatif şirketi kurularak ortak kaydına başlanmıştır. Tekinalp, bu kooperatifin kurulmasını büyük bir memnuniyetle karşılar. Çünkü tütün mahsulü onun gözünde millî iktisadın en önemli servet kaynaklarından biridir. Buna karşın müstahsiller arasındaki "teşkilatsızlık" nedeniyle bu mahsulden

¹⁶⁹ Tekinalp, "Mecmuamızın Mesleği: Millî İktisada Doğru", *İktisâdiyyât Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 1, 21 Şubat 1916, s. 2.

¹⁷⁰ Elbarez, "Kooperatif Şirketleri 3: Satış Kooperatif Şirketleri", *İktisâdiyyât Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 8, 20 Nisan 1916, s. 5-8.

millî iktisat yolunda azami fayda temin edilememişti. Zira müstahsiller, tütünleri çok düşük fiyatlarla elden çıkarıyor; böylelikle esas faydayı aracılar görüyor veya tütünler gerçek değerinin çok altında dış piyasalara ihraç ediliyordu. Şimdi çiftçiler arasında oluşturulan bu özel teşkilat sayesinde hem tütün daha iyi fiyatlarla satılacak hem de çiftçiler için büyük faydalar elde edilebilecektir. Aynı zamanda üretimin arttırılması ve tütün cinslerinin ıslahı da mümkün olabilecektir.¹⁷¹ Tekinalp'in bahsettiği bu tütün satış kooperatifi ile ilgili olarak, Osmanlı arşivlerinde de bazı kayıtlar vardır. Buna göre şirketin tam ünvanının “İzmit-Düzce Kooperatif Tütün Müstahsilleri Anonim Şirketi Osmaniyyesi” şeklinde olduğu görülmektedir.¹⁷²

Fakat söz konusu İzmit Tütün Müstahsilleri Kooperatifi, Türkiye’de tarım satış kooperatifçiliğinde ilk örnek değildir. Zira 1915 yılında Aydın Vilayeti’nde “Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi” ünvanıyla bir tarım satış kooperatifi kurulmuştu. Büyük olasılıkla İzmit Tütün Müstahsilleri Kooperatifi de bu ilk örnekten ilham almıştı. Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi, daha sonra Cumhuriyet döneminde de devam ederek önemli bir kooperatif birliği haline geldiğinden büyük bir değeri vardır. Bu kooperatifin kuruluşu da millî iktisada dayanır. Daha önce bahsedilen “millî” tüketim kooperatifleri de millî iktisadın bir yansımasıydı. Ancak bu tüketim kooperatiflerinin esas amacı, savaş koşullarında halkın iâşesini sağlamaktan fazlası değildi. Bundan dolayı savaşın sona ermesi ve hükümetin de desteğini çekmesi ile birlikte ortadan kalkmışlardı. Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi ise hem millî iktisat yaklaşımına hem de kooperatifçiliğe yönelik iktisadî bir amacı bünyesinde barındırmaktaydı.

Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi’ni doğuran koşulların anlaşılması için öncelikle bölgedeki incir ticaretinin yapısını ele almak gerekir. Cihan Harbi öncesi yıllardaki işleyişe göre; incir ürünü, İzmir yemiş çarşısına “müstahsil, deveci ve tüccar” şeklinde tasnif edilebilecek üç grup tarafından getirilmekteydi. Bu kapsamda, “Selçuk istasyonundan Karapınar’a kadar olan sahadaki sevkiyatın büyük bir kısmı deveciler tarafından, Aydın’dan Nazilli ve Bozdağı’na kadar olan havali ile Ödemiş sevkiyatının büyük miktarı da tüccar tarafından” sağlanmaktaydı. Yine yemiş çarşısına doğrudan

¹⁷¹ Tekinalp, “Tütün Zürre-i Kooperatif Şirketi”, *İktisâdiyyât Mecmuası*, Yıl: 2, Sayı: 59, 5 Temmuz 1917, s. 7-8.

¹⁷² BOA, Fon Kodu: ŞD., Yer No: 1261-2, Tarih: H.07.11.1337, s. 7.

doğruya mal gönderen büyük müstahsiller de vardı. Küçük üreticiler ise zaten az miktarda olan ürünlerini parça parça çarşıya ulaştırmaları gerektiğinden, “deveci” denilen aracılara ihtiyaç duyuyorlardı. Esasen deveciler, İzmir Komisyoncuları ile küçük müstahsil arasında aracı rolü oynamaktaydı; bunlar, komisyonculardan aldıkları toplu avansları hasattan önce küçük müstahsillere dağıtır ve ürün hasat edildiğinde de mahsulleri komisyonculara ulaştırıp satılmasına aracılık ederlerdi. Kendisi de üretici olan bu “deveci ağaları”, gördükleri “emanetçilik” hizmeti karşılığında okka başına sabit bir ücret alırlardı. Ancak Cihan Harbi başladığında devecilik büyük ölçüde ortadan kalmış, devecilerin yerine de ürünü kendi hesabına alarak komisyonculara sevk eden tüccarlar sınıfı geçmişti. Bu toplayıcı tüccarlar da sermayelerini komisyonculardan aldıkları avanslarla tedarik ederlerdi. Komisyoncular ise satışına aracılık ettiği ürünlerin değeri üzerinden belli bir oranda komisyon ücreti almaktaydı.¹⁷³

Komisyoncu mağazalarında yapılan kıymet takdiri sonrasında mutabık kalınan ortalama bir fiyat ile incirler, ihracatçı tüccarlara satılırdı. Komisyoncular, müstahsillerden ve tüccarlardan aldıkları yüzde on civarındaki komisyonlardan başka birçok şekilde kendilerine menfaatler temin ederlerdi. Böylece köylünün İzmir yemiş çarşısındaki komisyonculara ödediği aracılık ücreti de oldukça yüksek miktarlara ulaşmaktaydı.¹⁷⁴ İzmir’deki incir ihracatçıları ise 1912 yılında kendi aralarında bir takım sendikalar oluşturarak incir piyasasını tamamen kontrolleri altına almaya girişmişler ve böylece üreticiye ödedikleri incir alım bedellerini mümkün olduğunca düşürmek istemişlerdi.¹⁷⁵

Dolayısıyla İncir piyasasında, “deveci” denilen emanetçiden başlayarak tüccar ve komisyoncuların aracılık ettiği ve malın nihayetinde ihracatçıya satıldığı bir ticaret ağı söz konusuydu. Ürün bedelinin önemli bir kısmı bu aracılardan elinde kalmaktaydı. Ayrıca üreticiler, bu aracılardan ihtiyaç duyduğu krediyi de temin etmekteydi. Böylelikle üretici, hem pazarlama hem de finansman bakımından aracılara bağımlı durumdaydı. Bunun yanında ihracatçı tüccarlar da alış fiyatlarını düşürmek için kendi aralarında bir tekel oluşturma yoluna gitmişlerdi.

¹⁷³ Nazmi Topçoğlu, “İncir Mahsulü Nasıl Satılır?”, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 2, Nisan 1930, s. 10-13.

¹⁷⁴ Nazmi Topçoğlu, “İncir Mahsulü Nasıl Satılır?-2”, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 3, Mayıs 1930, s. 7-9.

¹⁷⁵ Bu konuda ayrıntılı bir inceleme için bkz. Sabri Yetkin, “Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketinin Doğuşu ve Kooperatifçiliğe Geçiş” *Tariş Tarihi*, (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Projesi), Ayma Matbaa İşletmesi, İzmir, 1993, s. 37-41.

İncir üreticilerinin içinde bulunduğu bu olumsuz durumdan dolayı, 1913 yılında “Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Osmanlı Anonim Şirketi” adıyla bir şirket kurulmuş, ancak bu şirket amaçlanan ölçüde varlık gösterememişti. Üreticilerin sorunlarına çözüm bulmak yolunda öncülük yapanların Şuray-ı Devlet reisi Halil Bey (Menteşe) ile görüşmesinde, banka ve kooperatif kurulması fikri üzerinde durulmuştu. Bu kapsamda 18 Temmuz 1914 tarihinde, incir üreticilerine kredi temin etmek amacıyla Ziraat Bankası’nın da iştirakiyle Millî Aydın Bankası’nın kurulması sağlanmıştı. En sonunda bu bankanın bir girişimi olarak da 1915 yılında “Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi” kurulmuştu.¹⁷⁶ Ancak kooperatif, resmî kuruluş işlemleri tamamlanmadan önce 1914 yılı yazında faaliyete geçmişti. Nitekim kurucular arasında yer alan Topçuoğlu Nazmi Bey, kooperatifin 1914 yılı Ağustos ayında işe başladığını söylemiştir.¹⁷⁷ Bu arada, Millî Aydın Bankası’nın ve dolayısıyla incir kooperatifinin kurulmasına öncülük edenlerin birçoğu da İttihat ve Terakki’nin taşra teşkilatı mensuplarıdır.¹⁷⁸

Diğer taraftan 1914 yılında, “Aydın’da teşkil olunacak Millî Bankanın ihraç edeceği hisse senedatına Ziraat Bankasının iştirakine dair kanun lâyihası” ile ilgili olarak Meclis-i Ayan’da yapılan görüşmeler, Millî Aydın Bankası’nın ve İncir kooperatifinin kuruluş amaçlarını oldukça iyi yansıtmaktadır. Bu layihaya dair Maliye Encümeni mazbatasında, “*Aydın’daki incir müstahsillerinin bir taraftan komisyonculara ve birtakım erbab-ı ihtikâra medyûn olarak mahsullerini gayet dûn fiyatlarla elden çıkarmaya mecbur oldukları ve diğer taraftan dahi incir ticareti için teşekkül eden sendikaya mallarını yok pahasına vermekte muhtar kaldıkları*” belirtilmiştir. Yine layihanın müzakeresi sırasında söz alan Ziraat Bankası Umum Müdürü Şevket Bey, incir müstahsillerinin krediye muhtaç olmaları ve incir sendikasının faaliyetlerinden

¹⁷⁶ Zeki Arıkan ve Sabri Yetkin, “Millî Aydın Bankasının Kuruluşu ve İlk Faaliyetleri”, *Tarih Tarihi*, s. 54; Yetkin, agm., s. 46; *Memalik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Haz. Ramazan Balcı ve İbrahim Sırma, İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2012, s. 112, 118, 274; Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 14-16; Ayrıca Halil Menteşe, 1935 yılında Tarım Satış Kooperatiflerine ilişkin kanun tasarısının görüşmeleri sırasında Meclis’te yaptığı bir konuşmada, Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi’nin kuruluş sürecindeki rolünü de “...vaktiyle memlekette iç satış kooperatifleri teşkil etmeği düşündüğümüz zaman Aydınlılara yaptığım tavsiyede...” şeklinde dile getirmiştir. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 42, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 5, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 48.

¹⁷⁷ Nazmi Topçuoğlu, “İncir Mahsulü Nasıl Satılır?-2”...agm., s. 9; ayrıca bu kooperatifin 1914 yılına ait bazı muhasebe defterlerinin mevcut olduğu belirtilmektedir. Bkz. Yetkin, agm., s. 46.

¹⁷⁸ Bkz. A. Gündüz Ökçün, “1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar” *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar*, 8-10 Haziran 1973, Editörler: Osman Okyar ve H. Ünal Nalbantoğlu, Hacettepe Üniversitesi Yayınları-C 13, Ankara, 1975, s. 421-423.

dolayı da büyük zarara uğramaları nedeniyle, üreticilere kredi sağlayacak millî bir bankanın kurulması yoluna gidildiğini vurgulamıştır. Şevket Bey ayrıca “*Tabî bu banka yalnız başına iş göremez. Bir kooperatif şirket tesis edecek ve ticaret cihetini ele alarak müstahsillerin ticaret nokta-i nazarından istifadelerini temin edecektir.*” demiştir. Yine Şevket Bey’in ifadesine göre, bu “*kooperatif şirket, İzmir’e gelen incirlere bir mahreç arayacak. İncir nerede para ederse orada birtakım vâsıtalar arayıp ihracatta bulunacak. Şimdiye kadar muhtekirlerin, ecnebî sendikaların temin ettiği istifadeyi memlekete tahsis edecek*”tir.¹⁷⁹

Ticaret ve Ziraat Nezareti’nce hazırlanan “Memalik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri” adlı yayında, Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi’nin ilk yıllarındaki hukukî statüsü ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Buna göre, yürürlükteki mevzuat uyarınca anonim şirket şeklinde kurulmuş olan incir kooperatifinin amacı; incirleri fennî yöntemlerle hazırlayarak ülke içinde ve dışında satmaktır. Esas gayesi de incir üreticisi olan ortaklarına mümkün olan en büyük faydayı temin etmektir. Kooperatif ayrıca, idare heyeti kararıyla incir dışındaki ürünlerin satışına da aracılık edebilecektir. Yine kooperatife ortak olabilmek için gerekli ilk şart, incir üreticisi olmaktır. Ortakların senelik üretimlerinin her “on kantarı” için bir hisse senedi satın almaları gerekmektedir. Bununla birlikte ortaklar, mahsullerinin (yönetim kurulunca belirlenmiş ev içi tüketim kısmı dışında) tamamını kooperatife teslim etmeye mecburdur. Kooperatifin resmî kuruluşu 30 Ekim 1915 tarihi olmakla birlikte, kooperatif; kanunî işlemlerin tamamlanmasını beklediği sırada 1914 yılında işe başlamış ve ortak olmak taahhüdünde bulunan üreticilere ait otuz bin kantar inciri piyasada satarak elde ettiği 1.267 liralık komisyon gelirini resmî kuruluş yılı hesaplarıyla birleştirmiştir. Kooperatifin 1915-1916 hesap yılı bilançosuna göre, faaliyet dönemi sonunda ortaya çıkan net kâr tutarı 20.055 lira civarında olup, bu kâr tutarının 16.000 liralık bölümü ortaklara bedelsiz hisse senedi verilmek suretiyle dağıtılmıştır. Yine şirketin 1916-1917 faaliyet döneminde elde edilen 144.540 liralık net kârdan

¹⁷⁹ *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 17, Devre: 3, İçtima Senesi: 1, Cilt: 1, İçtimâ-i Fevkalâde, T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1989, s. 263-266.

14.454 lira ihtiyat akçesi ayrıldıktan sonra geri kalan tutarı da ortaklara kâr payı olarak aktarılmıştır.¹⁸⁰

Ayrıca kooperatifin kurucularından Topçuoğlu Nazmi Bey'in verdiği bilgilere göre; kooperatif, ilk senesinde komisyonla mal satmış ve bu satış işlemlerinde komisyon ücretini sadece yüzde on ile sınırlamış ve yemiş çarşısındaki komisyoncular da aynı şekilde hareket etmek zorunda kalmışlardı. Yine ikinci faaliyet yılında komisyonu yüzde beşe indirmiş ve bu komisyon oranını da bütün çarşıda geçerli kılmayı başarmıştı. Neticede halkın şikâyetlerine konu olan “çarşı ihtikârı”, kooperatif sayesinde iki sene içinde ortadan kaldırılabildi.¹⁸¹

Ancak Meclis-i İdare Reisi Kazım Nuri Bey, kooperatifin 1917 yılı Ağustos ayında yapılan genel kurul toplantısında yaptığı konuşma kapsamında, kooperatifin elde ettiği başarılarla rağmen ortakların kooperatife yeterince ilgi göstermemesinden yakınmıştı.¹⁸²

“Arkadaşlar: Artık mütenebbih olun menfaatinizin nerede olduğunu size şirket fiilen göstermiştir, hakikate karşı o kadar kör olmayın. Daima sizin kuyunuzu kazan tüccarların dolapçılarının sözlerine karşı artık kulaklarınızı tıkayın. Zengin olmak züğürtlükten kurtulmak isterseniz bu teşkilata bel bağlayın ve ona dâhil olun. Hükümetin gerek maddeten ve gerek manen arkaladığı bu iş, sizin için bir tuzak değil, sizleri kurtarmak için vücuda gelmiş bir müessesedir, bu sözlere layık olduğu ehemmiyeti veriniz, aksi halde iyi bilin ki pişman olacaksınız ve fakat o pişmanlık size haylice mühim zarar-ı maddiye mal olacaktır.”

Yine Kazım Nuri Bey konuşmasında; kooperatifin; ortakları açısından hiçbir zaman bir “tüccar” konumunda olmadığını hatırlatmıştır. Ona göre, kooperatifin temel işlevi; ortakların ürünlerini teslim almak, bu ürünleri en düşük masrafla ve en iyi fiyatla satmak ve elde ettiği satış gelirlerini ortaklarına dağıtmaktan ibarettir. Kooperatif tarafından ortağın malı teslim alınırken bir miktar avans verilecek olup, bu avanslar da tüccarlara yapılan peşin satışlar gibi ürünlerin nihai bedeli olarak görülmemelidir. Buna

¹⁸⁰ Memalik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri...age., s. 112-118.

¹⁸¹ Nazmi Topçuoğlu, “İncir Mahsulü Nasıl Satılır?-2”, agm., s. 9.

¹⁸² Bkz. “EK.III: Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi Heyet-i Umumiye Mazbatası, Meclis-i İdare Raporu...”, Transkripsiyon: Sabri Yetkin, *Tariş Tarihi*, s. 458. Görülüyor ki burada Kazım Nuri Bey tarafından, üreticilerin tüccarlarca istismar edildiği hususuna vurgu yapılmaktadır. Ayrıca Dido Sotiriyu’nun “Benden Selam Söyle Anadolu’ya” adlı romanında da ana karakter Rum köylüsü Manoli Aksiyotis’in gözünden; bu dönemlerde (1910’lu yıllarda) Aydın ve İzmir bölgesinde yaşayan Türk ve Rum köylülerinin sürekli olarak tüccarların istismarıyla karşı karşıya kaldıkları anlatısına yer verilmiştir. Bkz. Dido Sotiriyu, *Benden Selam Söyle Anadolu’ya*, Çev. Atilla Tokatlı, Alan Yayıncılık, İstanbul, t.y., s. 20, 22-23, 33-36.

karşın kooperatif, ilk yıllarında ürün bedelini peşin olarak vererek ortakların malını teslim almıştır; fakat yeni sezondan itibaren ise nizamnamesine uygun şekilde avans ödemesinde bulunarak ürün teslim almak yoluna gidecektir. Ayrıca Kazım Nuri Bey, Millî Aydın Bankası'nın bir kooperatif bankası haline getirilmesinin düşünüldüğünü, bu bankanın çevresinde de incir üreticilerine kredi dağıtacak olan (Bulgaristan örneğinden hareketle) köy sandıklarının faaliyete geçirileceğini söylemiştir.¹⁸³

İleride bahsedileceği gibi bu düşünceler, 1929 yılından itibaren kurulmaya başlanan “İtibar Kooperatif Bankaları” yoluyla hayata geçirilecektir. Zira Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi'nin faaliyetleri, Millî Mücadele yıllarında duraklamış ve 1925 yılında ise tekrar canlanmıştır. Bu kooperatif, Muhittin Birgen'in yönetimi altında önemli başarılar elde etmiş ve kooperatifçilik siyaseti kapsamında ziraî satış kooperatifçiliğinin gündeme gelmesine de büyük katkı sağlamıştır.

1.5. Millî Mücadele Dönemi'nde ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kooperatifçilik

1.5.1. Millî Mücadele Döneminde Yasa Çalışmaları: Kooperatif Şirketler Kanun Tasarısı

İkinci Meşrutiyet döneminde “meşe palamudu” ürünü ile ilgili olarak üreticiyi ve yerli tüccarı örgütlemek suretiyle kooperatifçiliğe yönelik bir takım faaliyetlerde bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti İzmir Katib-i Mesulü Mahmut Celal Bey [Bayar],¹⁸⁴ kooperatifçilik konusunda Millî Mücadele yıllarında da bu kez İktisat Vekili olarak aktif rol üstlenmiştir.

İktisat Vekili Mahmut Celal Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ziraat Bankası bütçesinin görüşüldüğü 6 Ekim 1920 tarihli oturumunda, ziraî kooperatifçilik hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir. İleride, kooperatifçilik siyasetinin gündeme geldiği 1930'lu yıllarda da İktisat Vekili olarak görev yaptığından, onun bu alandaki görüşlerinin büyük önemi vardır. Mahmut Celal Bey'in düşüncesine göre, büyük köylerde ve nahiyelerde köylülerin üretim vasıtalarını toplu şekilde tedarik edecek köy

¹⁸³ Aynı yer, s. 455-457.

¹⁸⁴ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat...age.*, s. 365-366.

bankalarının kurulmasına ihtiyaç vardır. Romanya, Bulgaristan ve kısmen de Macaristan’da olduğu gibi, bu köy bankaları; kredi tedariki, ziraî aletlerin temini, üretim ve ürün satışı konularında köylüye destek olabileceklerdir. Bu tür köy bankalarının kurulması gelecekte söz konusu olursa, o zaman bunların en büyük hamisi Ziraat Bankası olacaktır. Esasen Ziraat Bankası bu kuruluşların teşkiline destek olacak, işlemlerine yardım edecek ve onlara gayet ucuz faizle kredi sağlayacaktır. Yine Mahmut Celal Bey, kooperatifçilik düşüncesinin ikinci boyutunu “meyan kökü” mahsulünün ticareti üzerinden izah etmeye çalışmıştır. Aktardığı bilgilere göre, meyan kökü mahsulü, büyük ölçüde İzmir bölgesinde yetişen ve dünyada da yetiştirme alanı sınırlı olan Türkiye’ye özgü bir üründür. Ancak, dış piyasalarda büyük bir değeri olan bu ürünün ticareti ülke içinde tamamen “Forbes” adlı yabancı bir şirketin hâkimiyeti altındadır. Bu aşamada Mahmut Celal Bey; *“Buna karşı yapılacak tedbirler ise, efendiler, basittir. Çok sermayeye ihtiyacımız yoktur. Yalnız memlekette bu mahsulü ve bu mahsule sahip olan köylüleri bir teşkilât-ı iktisadiyeye raptetmektir, yani satışı tevhit eylemektir.”* demek suretiyle ziraî satış kooperatifçiliğini önermiş ve bu teşkilatın başında da Ziraat Bankası’nın bulunması gerektiğini söylemiştir.¹⁸⁵

Öte yandan, 27 Eylül 1920 tarihli ve “Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası” başlıklı bir kanun tasarısı, Mustafa Kemal’in başında olduğu Vekiller Heyeti tarafından Meclis’e sunulmuştu.¹⁸⁶ Daha sonra bu tasarı, Meclis başkanlığınca 11 Ekim 1920 tarihinde İktisat Encümeni’ne sevk edilmişti.¹⁸⁷ Meclis’in 9 Kasım 1920 tarihli oturumunda, İktisat Encümeni başkanı İsmail Suphi Bey, encümene şubelerden üye seçilip gönderilmemesi nedeniyle encümenin işini yapamadığından yakınırken; *“...Pek mühim meseleler vardır. Bilhassa halkçılığın esasını teşkil eden kooperatif şirketleri kanunu vardır. Daha birçok kanunlar vardır. Rica ederim şubeler toplansın, birer aza intihap etsin...”* demişti.¹⁸⁸ Yine İktisat Vekili Mahmut Celal Bey de 11 Kasım 1920 tarihli Meclis görüşmelerinde, İktisat Encümeni’ne bir an önce aza seçilmesi hususunda

¹⁸⁵ TBMM Zabut Ceridesi, İctimâ: 79, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 4, TBMM Basımevi, Ankara, 1981, s. 560-561.

¹⁸⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30-18-1-1 /Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), Yer No: 1-14-1, Dosya Ek: 179-1, Tarih: 27.09.1920, s. 1-16.

¹⁸⁷ TBMM Zabut Ceridesi, İctimâ: 81, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 5, TBMM Basımevi, Ankara, 1981, s. 9.

¹⁸⁸ TBMM Zabut Ceridesi, İctimâ: 96, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 5, TBMM Basımevi, Ankara, 1981, s. 328-329.

Meclis genel kurulundan talepte bulunduktan sonra; “...İktisat Encümeni; reisinin ve mazbata muharririnin faaliyetine rağmen bir ayı mütecaviz zamandır akdini icra edemiyor. Kendilerine tevdi edilmiş mühim bir kanun vardır. Kooperatif Kanunu, bugünün ahvali umumiye ve iktisadisiyle mütenasiptir...” şeklinde açıklamalar yapmıştı.¹⁸⁹ Ancak bu kanun tasarısı ile ilgili süreç, Millî Mücadele dönemi koşulları nedeniyle istenilen ölçüde hızlı ilerleyememişti. En sonunda layiha İktisat Encümeni’nce Meclis genel kuruluna sevk edilmiş iken; İktisat Vekili Mahmut Esat Bey [Bozkurt] tarafından verilen 10 Ocak 1923 tarihli bir tezkere ile tasarının iadesi talep edilmişti. Meclis genel kurulunca da bu talep, 15 Ocak 1923 tarihinde görüşülerek kabul olunmuştu.¹⁹⁰ Böylelikle kooperatif şirketler hakkındaki kanun tasarısı, yasa haline gelememiştir. Millî Mücadele döneminde kooperatifçilik, başka yasa çalışmalarında da kendisine yer bulmuştur. Bu dönemde Meclis’e gönderilen tasarılarından birisi de “Ziraat ve kooperatif şirketlerine akçe ikrazına dair kanun lâyihası”dır.¹⁹¹ Yine Ticaret Vergisi Kanunu Lâyihası’nda, kooperatiflerin bu vergiden müstesna kılınması öngörülmüştür. Bu suretle Millî Mücadele’nin zorlu şartlarında dahi kooperatiflerin kurulması teşvik edilmek istenmiştir.¹⁹²

Her ne kadar yasa haline gelmemiş olsa da “Kooperatif Şirketleri Kanunu Layihası” ile ilgili olarak burada bazı tespitlerde bulunmak gerekir. Bu kanun tasarısı, Mahmut Celal Bey’in başında bulunduğu İktisat Vekâleti’nce gündeme getirilmiştir. Daha öncede belirtildiği gibi, İkinci Meşrutiyet döneminde Cemal Bey tarafından (1914 yılında) hazırlanan “Kooperatif Şirketler Hakkındaki Kanun Layihası” ile bu tasarı arasında büyük benzerlikler vardır. Cemal Bey’in tasarısının daha sonraki aşamalarda uğradığı değişiklikler bilinmemekle birlikte, Millî Mücadele döneminde gündeme gelen tasarının aslında Cemal Bey’in çalışmasının en son halini yansıttığı ileri sürülebilir.

¹⁸⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, İctimâ: 97, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 5, TBMM Basımevi, Ankara, 1981, s. 356.

¹⁹⁰ Tezkere metni şu hususları içerir: “Görülen lüzum üzerine bir daha tetkik olunmak üzere, Vekâleti âciziden Makâmı sâmilere mukaddema takdim olunup İktisat Encümenince Heyeti Umumiye’ye sevk edilmiş olan kooperatif şirketleri lâyihai kanuniyesinin iadesine müsaade buyurulması rica olunur efendim.” Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, İctimâ: 174, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 26, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1960, s. 357-358.

¹⁹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, İctimâ: 117, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 6, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1943, s. 427.

¹⁹² TBMM Zabıt Ceridesi, İctimâ: 112, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 6, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1943, s. 314-316.

Cemal Bey'in yayımladığı metin ile Millî Mücadele dönemindeki kanun tasarısı karşılaştırıldığında; maddelerin büyük bölümünün birebir aynı olduğu, buna karşın yer yer bazı maddelerde değişiklikler yapıldığı veya ek hükümler getirildiği veyahut bazı maddelere yeni tasarıda yer verilmediği anlaşılmaktadır. Öncelikle Cemal Bey'in tasarısı 88 maddeden ibaret olduğu halde, Millî Mücadele dönemindeki kanun tasarısı ise 77 maddeden oluşmaktadır. Tasarıların sistematığı açısından her ikisi de hemen hemen aynı bölüm başlıklarını ihtiva etmektedir. En büyük farklılık; Cemal Bey'in tasarısında 69'uncu ve müteakip maddelerinde yer alan "Kooperatif Şirketler Merkezi" ile 78'inci ve müteakip maddelerde sözü edilen "Kooperatif Merkez Sandığı" şeklindeki kurumlara Millî Mücadele dönemi tasarısında yer verilmemiş olmasıdır. Burada (yeni tasarıda) ek olarak, ceza maddeleri ve çeşitli hükümler başlığı altında iki ayrı bölüm yer almaktadır. Cemal Bey'in tasarısında kooperatiflerin denetimi için öngörülen "Kooperatif Şirketler Merkezi"nin görevi, yeni tasarıda İktisat Vekâleti'nce yerine getirilecektir.¹⁹³ Dolayısıyla Millî Mücadele döneminde gündeme gelmiş olan Kooperatif Şirketler Kanunu tasarısı, esasen İkinci Meşrutiyet yıllarında kooperatifçilik konusunda yapılan yasa çalışmalarına dayanmaktadır.

1.5.2. Türkiye İktisat Kongresi ve Kooperatifçilik Açısından Doğurduğu Sonuçlar

Lozan konferansına ara verildiği dönemde İzmir'de Türkiye'nin ilk iktisat kongresi toplanmış ve bu kongre 17 Şubat 1923 tarihinde başlayıp 4 Mart 1923 tarihine kadar devam etmiştir. Türkiye İktisat Kongresi'nin en başta gelen amacının; çiftçiler, tüccarlar, sanayiciler ve işçilerden oluşan toplumsal grupları bir araya getirerek ülkenin iktisadî meselelerini görüşmek ve neticede ortak bir yol haritası belirlemek olduğu ifade edilebilir.

Kongre öncesinde, İktisat Vekâleti'nce yapılan çalışmalar kapsamında hazırlanan "Heyet-i Faale" raporunda, kongrenin ele alacağı sorunlar; "1-Türkiye'de kredi meselesi, 2-İstihsalin tanzim ve tezyidi, 3-Gümrük meseleleri, 4-Vergiler, 5-Vesait-i Nakliye" şeklinde sıralanmıştı. Burada, ziraî istihsale ilişkin sorunların çözüm yolu olarak da kooperatifçiliğe yer verilmişti. Rapora göre, "*köylülerin münferit istihsalleri*

¹⁹³ Cemal, *age.*, s. 1-33; BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 1-14-1, Dosya Ek: 179-1, Tarih: 27.09.1920, s. 1-29.

yerine, kuvvetlerinin bir araya toplanarak büyük istihsalin temin-i usulü ve bunun için ziraî istihsal kooperatiflerinin teşkili” gerekliydi. Bu kooperatiflerin başına Ziraat Bankası’nın geçirilmesi suretiyle de “köy istihsal birlikleri” oluşturulacaktı. Bunun yanında, “köy istihsal birliklerinin mahsullerini satın alarak dâhili ve harici piyasalara sevk ve fûruht etmek üzere ‘satış kooperatifleri’ ve bunlara gerek istihsal gerek satış işlerinde kredi temin etmek üzere ‘itibar kooperatifleri’ teşkili”nin Türk tarımının en önemli “kurtuluş çaresi” olduğu belirtiliyordu.¹⁹⁴ Yine kongrede ele alınacak konular arasında “Kooperatif şirketler neden süratle çoğalmıyor? Kooperatif Kanunu’nun esasları ne olmalıdır?” şeklinde başlıkların bulunduğu bilgisi de dönemin gazete haberlerine yansımıştı.¹⁹⁵

İktisat Vekili Mahmut Esat Bey de yaptığı kongre açılış konuşmasında, “Ferdî teşebbüsler, toplu yabancı iktisat dünyası karşısında ezilmeye, akim kalmaya mahkûmdurlar. Binaenaleyh her türlü şirketler vücuda getirilmeli ve bilhassa memleketimizin ihtiyacatını tamamen ifade eden kooperatif şirketlere fazla ehemmiyet verilmelidir.” demişti.¹⁹⁶ Kongre sürecinde kooperatifçilik konusunda yaşanan gelişmelerden birisi de “işçi” grubunun teklif ettiği esaslar arasında ziraat ve ticaret alanlarında kooperatifçiliğe geniş bir yer ayrılmış olmasıydı.¹⁹⁷

Kongre sonucunda alınan kararlarda ise; “Çiftçi Grubu’nun İktisadî Esasları” arasında, “Ziraat Bankası’nın nezaret ve muavenetiyle teavün şirketlerinin bir an evvel tesisi ile menafî ve suret-i teşkil ve idaresi hakkında risaleler neşri” şeklinde bir madde vardı. Yine “Tüccar Grubu’nun Esasları” kapsamında da “müstahsil ve müstehlik kooperatifleri hakkında ahkâm-ı lazime-i kanuniye vaz’i” biçiminde bir esasa yer verilmişti.¹⁹⁸ Dolayısıyla kongre öncesinde “Heyet-i Faale” raporunda yer alan Türk tarımının üretim, kredi ve satış yönünden kooperatifler yoluyla teşkilat altına alınması doğrultusundaki öneriyi karşılayacak bir esas olmadığı gibi işçi grubunun önerilerinin de bir karşılığı yoktu. Böylece Türkiye İktisat Kongresi’nin kooperatifçilik açısından en

¹⁹⁴ “Heyet-i Faale” raporu için bkz. A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir; Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Yayın No: 59, Ankara, 1997, s. 55-59.

¹⁹⁵ Age., s. 194.

¹⁹⁶ Age., s. 221-222.

¹⁹⁷ Age., s. 140-144.

¹⁹⁸ Age., s. 330, 351.

somut sonucu, tüccar grubunun esasları arasında yer alan kooperatifler konusunda bir kanun çıkarılması kararı olmuştu.

1.5.3. Türkiye Köy Bankaları Kanun Tasarısı

İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, İktisat Kongresi esnasında bankalar ve kredi üzerine verdiği bir konferansta, “köy bankaları hakkında İktisat Vekâleti’nce bir layiha tanzim edildiğini ve bu layihanın Büyük Millet Meclisi’nde derdest-i tetkik olunduğunu ve bu bankaların köylü ve çiftçilere büyük faydalar temin edeceğini” söylemişti.¹⁹⁹ Gerçekten de Hüseyin Rauf Bey’in başında olduğu İcra Vekilleri Heyeti, 24 Ekim 1922 tarihinde “Türkiye Köy Bankaları Kanun Layihası” başlıklı 13 maddelik bir tasarımı Meclis’e sunmuştu. Bu tasarıda İktisat Vekili’nin imzası yoktu ve açıklama olarak da toplantıya katılmadığını belirten “*hin-i imzada bulunmamışlardır.*” notu düşülmüştü. Yine Maliye Vekili de “*Esasına taraftarım ancak Maliye Vekâleti’nin merbut mütelaatı veçhile tadili taraftarıyım.*” diyerek çekincesini belirtmişti.²⁰⁰ Söz konusu kanun tasarısı, 6 Kasım 1922 tarihinde Meclis Başkanlığı tarafından İktisat Encümeni’ne havale edilmişti.²⁰¹ Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal de 1 Mart 1923 tarihinde yaptığı açılış konuşmasında, “*Köylülerimize bir kredi müessesesi göstermek ve bahusus ahvalin istikrarı takdirinde tarlalarına dönecek askerlere malî bir itibar temin edilebilmek üzere bir Köy Bankaları Kanunu yapılmış ve Meclise takdim kılınmıştır.*” demek suretiyle bu kanun tasarısına işaret etmişti.²⁰²

Türkiye Köy Bankaları Kanun Tasarısına göre, köy ve kasabalarda küçük çiftçi ve sanatkârlara yardım amacıyla İktisat Vekâleti’nin gözetim ve denetimi altında köy bankaları tesis edilecekti. Bu köy bankalarının idaresi, merkez ve şube teşkilatlarının faaliyete geçirilmesine kadar Ziraat Bankası memurlarınca yürütülecekti. Köy bankalarının işgal konuları ise; küçük çiftçi ve sanatkâra kredi vermek, ziraî üretime ilişkin girdileri tedarik etmek ve çiftçi ve sanatkârın ürünlerini satmak, sigorta işlerini görmek vb. faaliyetleri içermekteydi. Yine köy bankaları, birçok vergi ve resimden de

¹⁹⁹ Age., s. 267-268.

²⁰⁰ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 5-33-9, Dosya Ek: 131-3, Tarih: 24.10.1922, s. 1-9.

²⁰¹ TBMM Zabut Ceridesi, İctimâ: 133, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 24, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1960, s. 391.

²⁰² TBMM Zabut Ceridesi, İctimâ: 1, Devre: 1, İctima Senesi: 4, Cilt: 28, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1961, s. 8.

muaf tutulmuştu. Köy bankalarının sermayesi; genel bütçeden ayrılacak ödenekler, Ziraat Bankası’nca köylüden alınmakta olan “hisse-i iane”nin bu kuruluşlara terki, bazı mahallî gelirlerden pay aktarılması ve maden işletme imtiyazı verilmesi gibi kalemlerden oluşmaktaydı.²⁰³ Ancak bu kanun tasarısı da nihai süreci tamamlayamamış ve kanun haline gelememiştir.

1.5.4. Ticaret Kanunu’nda Kooperatif Şirketlerine Yer Verilmesi

Bu dönemde kooperatifler hakkında hukukî bir düzenleme mevcut olmadığından, kuruluş ve denetim işlemleri konusunda uygulamada sorunlarla karşılaşılıyordu. Bundan dolayı İktisat Vekâleti’nin tezkeresi sonucu, İcra Vekilleri Heyeti’nce kabul edilen 1 Şubat 1923 tarihli kararnamede, konu ile ilgili kanunî bir düzenleme yapılmıncaya kadar geçerli olmak üzere kooperatiflerin kuruluş ve denetimine yönelik işlemlerde anonim şirketlere ilişkin hükümlerin uygulanacağı ifade edilmişti.²⁰⁴

Hal böyle iken Ali Fethi Bey hükümeti (14.08.1923-27.10.1923) programında, “...Çiftçi ve sanayi erbabına itibar-î malî temini için hususî çiftçi sandıkları ve köy bankaları açmak ve Ziraat Bankası vasıtasıyla bu sandıklara yardım etmek ve çiftçiler arasında alım-satım ortaklıkları şirketlerinin, kooperatiflerin teşkiline muavenet etmek...” tedbirine yer verilmiş ve kooperatif şirketlerin tanınması için Ticaret Kanunu’na bir madde ilave edileceği belirtilmiştir.²⁰⁵ Bu kapsamda İcra Vekilleri Heyeti tarafından limited ve kooperatif şirketlerinin ticaret şirketlerinden sayılmasına yönelik Ticaret Kanunu’na madde ilave edilmesi hakkında (19 Eylül 1923 tarihli) bir layiha Meclis’e gönderilmiştir.²⁰⁶ Meclis’in 29 Aralık 1923 tarihli oturumunda, bu kanun tasarısının genel kurul gündemine alınması hususunda İktisat Encümeni Mazbata Muharriri Yusuf Akçura talepte bulunmuştur. Akçura yaptığı konuşmada kooperatiflere yönelik olmasından dolayı tasarının önemine işaret etmiştir.²⁰⁷ Mahmut Celal Bey’in de başkanı olduğu İktisat Encümeni’ne ait mazbatada ise; “Türkiye gibi büyük ferdî sermayelerden

²⁰³ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 5-33-9, Dosya Ek: 131-3, Tarih: 24.10.1922, s. 1-9.

²⁰⁴ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 6-49-1, Dosya Ek: 179-2, Tarih: 01.02.1923, s 1-2.

²⁰⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, İctimâ: 14, Devre: 2, İctima Senesi: 1, Cilt: 1, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1961, s. 425.

²⁰⁶ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 7-34-15, Tarih: 19.09.1923, s. 1.

²⁰⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, İctimâ: 76, Devre: 2, İctima Senesi: 1, Cilt 4, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1968, s. 557-558.

mahrum, Avrupa sermayei azîme ve sanayii cesimesiyle gayrimillî mutavassıtların taarruzlarına karşı İstiklâli Millîi iktisadisini müdafaya mecbur bir memlekette kooperatiflerin teessüs ve tekessürü bir ihtiyacı katîi Millîdir.” şeklinde açıklamalar yapılmış ve neticede tasarının kabulüne karar verilmiştir. Ayrıca mazbatada, Ticaret Kanunu’na eklenen bu hükümlerin hukukî açıdan önemli bir boşluğu dolduracağı ifade edilmiş olmakla birlikte, ülkede kooperatiflerin büyük bir gelişme göstermesi için gerekli olan düzenlemeleri yeterince ihtiva etmediği söylenmiş ve bu nedenle de daha önce Meclis’e gönderilmişken geri çekilen Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası’nın tekrar ele alınarak Meclis’e sevk edilmesinin arzu edildiği dile getirilmiştir.²⁰⁸

Meclis genel kurulunca da 5 Ocak 1924 tarihinde görüşülüp kabul edilen düzenleme ile Ticaret-i Beriyye Kanunu’nun üçüncü faslının onuncu maddesine “...(Kooperatif) yani ortaklık şirketleri de ticaret şirketlerinden mâduttur.[...]” şeklinde bir ekleme yapılması sonucunda, kooperatifler de ticaret şirketlerinden sayılmış ve Ticaret Kanunu’nda öngörülen hükümlere tabi kılınmıştır. Ancak burada “kooperatif” ve “ortaklık” kelimelerinin aynı anlamda kullanılması söz konusu olmuş ve böylece “kooperatif” kelimesine karşılık olarak “ortaklık” şeklinde Türkçe bir kelime kullanıma sokulmuştur. Bu durum ise mebuslardan Tunalı Hilmi Bey tarafından eleştiri konusu yapılmıştır. Gerçekten burada, aynı manaya gelen “ortaklık” ve “şirket” kelimelerinin tamlama şeklinde kullanılması, bir anlam karışıklığına yol açmaktadır. Ayrıca Tunalı Hilmi Bey’in, “kooperatif” kavramı yerine “İmece” kelimesinin kullanılması gerektiğini söylemesi de “kooperatif” kelimesine karşılık bulma tartışmasını yeniden alevlendirmiştir. Bu aşamada söz alan İktisat Vekili Hasan Bey (Saka), “kooperatif” kelimesine karşılık olarak “imece” tabirinin veya bazı iktisadî eserlerde yer verilmiş olan “teâvün” kelimesinin kullanılmasının uygun olmayacağını, zira dilde bilimsel karşılığı olmayan birçok kelimedede olduğu gibi “kooperatif” kelimesinin de aynen alınması gerektiğini belirtmiştir. Yine Hasan Bey, kooperatif şirketleri hakkında kapsamlı bir kanun tasarısının yakında Meclis’e sevk edileceğini bildirmiştir. Söz konusu tasarı hakkında da “*Bu lâyiha, bizim mahsulü saiyimiz değildir. Öteden beri*

²⁰⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, İçtimâ: 79, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, Cilt: 4, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1968, s. 683-684, 687.

İstanbul’ca hazırlanmış mühim bir kanundur.” demek suretiyle İkinci Meşrutiyet döneminde Cemal Bey tarafından hazırlanmış olan tasarıya işaret etmiştir.²⁰⁹

İktisat Vekâleti tarafından 1923 yılında (Ticaret Kanunu’nda yapılan değişiklik öncesinde ve bu değişiklik ile yakından bağlantılı olarak) kooperatiflerin kuruluş ve işleyişlerinde yol göstermek amacıyla 97 maddelik “İstihsâl ve Alım ve Satım Ortaklığı (Kooperatif) Nizamnâme Numûnesi” hazırlanmıştır. Burada, Ticaret Kanunu’nda olduğu gibi “kooperatif” ve “ortaklık” kelimeleri aynı anlamda kullanılmıştır. Söz konusu nizamname; zirâat, zanâat, imâlât ve madencilik işleriyle uğraşan meslek sahiplerince kurulan kooperatiflere yöneliktir. Nizamnameye göre, ortaklığın amacı; ortaklarının ürünlerini gerek ham gerekse işlenmiş olarak satmak ve ortaklık adına üretim ve imalat faaliyetinde bulunmak, ortaklarının üretim sırasında ihtiyaç duyduğu araç ve gereçleri tedarik etmek, ürün karşılığında ve ortaklığın malî gücü ölçüsünde olmak üzere ortaklara avans vermek vb. konuları içermektedir. Ortaklığın organları “idare meclisi, müdür, teftiş heyeti ve heyet-i umûmiye”den ibarettir. İdare meclisi ve teftiş heyeti, bütün ortaklardan oluşan heyet-i umûmiye tarafından seçilecektir. Yine ortaklığın sermayesi ortakların satın alacağı hisse senetleri ile sağlanmaktadır. Her hisse senedi bir oy hakkı vermekle birlikte ortağın sahip olduğu azami oy sayısı üçle sınırlanmıştır. Ayrıca ortaklığın gelirleri faaliyetlerinden elde ettiği kazançlardan ibaret olup, herhangi bir devlet yardımı öngörülmemiştir. Dolayısıyla bu nizamname serbest şekilde kurulacak kooperatiflere ilişkindir.²¹⁰ Ticaret Kanunu’nda kooperatif (ortaklık) şirketlerinin tanınması ile birlikte İcra Vekilleri Heyeti tarafından 9 Ocak 1924 tarihinde; Bursa’da “Muhacirin Çiftçi İstihsal Ortaklığı”, “Sebze, Meyve ve Konservecilik Ortaklığı” ve “Çeltik ve Pirinç İstihsali Ortaklığı” ünvanlı üç kooperatifin kuruluş işlemi onaylanmıştır.²¹¹

Diğer yandan 29 Mayıs 1926 tarihinde yeni Ticaret Kanunu kabul edilmiş ve bu kanunda kooperatif şirketlere 24 maddelik ayrı bir fasıl (6. Fasıl) halinde yer verilmiştir.

²⁰⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, İçtimâ: 79, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, Cilt: 4, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1968, s. 687-690.

²¹⁰ Bkz. *İstihsâl ve Alım ve Satım Ortaklığı (Kooperatif) Nizamnâmesi Numûnesi*, İktisat Vekaleti, Yenigün Matbaası, Ankara, 1923.

²¹¹ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 8-45-1, Dosya Ek: 179-4, Tarih: 09.01.1924, s. 1-2; Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 8-45-2, Dosya Ek: 179-5, Tarih: 09.01.1924, s. 1-2; Fon Kodu, 30-18-1-1, Yer No: 8-45-17, Dosya Ek: 179-6, Tarih: 09.01.1924, s. 1-2.

Burada kooperatifler, önceki kanundan farklı olarak “Kooperatif Şirketleri” şeklinde tanımlanmıştır. Kanunda yer alan hükümlere göre, kooperatif şirketlerinin noter tarafından düzenlenecek bir mukavele ile teşkil edilmeleri şarttır. Yine bu mukavelede hangi hususların yer alması gerektiği de kanun maddelerinde açıkça belirtilmiştir. Şirketin kuruluşu ise mukavenenin Ticaret Vekâleti’ne verilmesi ve İcra Vekilleri Heyeti’nin izni sonrasında gerçekleşecektir. Kooperatiflere ilişkin olarak birçok konuda anonim şirketlere ilişkin hükümlere atıf yapılmıştır. Ancak bir ortağın kaç hissesi olursa olsun genel kurulda sadece bir oyu bulunduğu hususu ayrıca hüküm altına alınmıştır.²¹²

Arşiv belgelerine bakılırsa, bu kanun sonrasında 1927 ve 1928 yıllarında çok sayıda kooperatifin kurulduğu anlaşılmaktadır. İlk olarak, İkinci Meşrutiyet döneminde kurulmuş olan Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi’nin ünvanı 27 Ocak 1927 tarihinde “Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Ortaklığı” şeklinde değiştirilmiştir.²¹³ Yine 29 Mart 1927’de Genç Çiftçi Ortaklığı Kooperatif Şirketi’nin,²¹⁴ 29 Mart 1927’de Bergama Kazası Tütün Müstahsilleri Kooperatif Şirketi’nin,²¹⁵ 24 Nisan 1927’de Yeşil Bursa Meyve ve Sebzeciler Kooperatif Ortaklığı’nın,²¹⁶ 8 Mayıs 1927’de Bursa Konserve Ortaklığı Kooperatif Şirketi’nin,²¹⁷ 22 Mayıs 1927’de Bornova Bağcılar ve Tütüncüler Kooperatif Ortaklığı’nın,²¹⁸ 22 Mayıs 1927’de Kooperatif Ödemiş İncir Müstahsilleri Ortaklığı’nın,²¹⁹ 22 Mayıs 1927’de Bayındır Çiftçileri İstihsal Alım-Satım Kooperatifi’nin,²²⁰ 22 Mayıs 1927’de Tire Çiftçileri Kooperatif Şirketi’nin,²²¹ 20 Eylül 1927’de İzmir Otomobilciler Kooperatif Şirketi’nin,²²² 20 Kasım 1927’de Uşak Şeker Fabrikasında Çalışanlar Ortaklığı’nın²²³ 30 Ocak 1928’de

²¹² “Ticareti Berriye Kanunu Lâyihası 1/825 ve Adliye Encümeni Mazbatası”, *TBMM Zabıt Ceridesi*, İctimâ: 109, Devre: 2, İctima Senesi: 3, Cilt: 25, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, t.y., s. 61-63.

²¹³ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 23-10-20, Tarih: 27.02.1927, s. 2-3.

²¹⁴ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 23-21-10, Dosya Ek: 179-7, Tarih: 29.03.1927, s. 2-3.

²¹⁵ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 23-21-7, Dosya Ek: 210-50, Tarih: 29.03.1927, 2-3.

²¹⁶ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 24-24-20, Dosya Ek: 179-8, Tarih: 24.04.1927, s. 2-3.

²¹⁷ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 24-27-18, Tarih: 08.05.1927, s. 2-3.

²¹⁸ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 24-32-18, Dosya Ek: 179-11, Tarih: 22.05.1927, 2-3.

²¹⁹ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 24-32-6, Dosya Ek: 179-91, Tarih: 22.05.1927, s. 2-3.

²²⁰ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 24-32-12, Dosya Ek: 179-10, Tarih: 22.05.1927, s. 2-3.

²²¹ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 24-32-20, Dosya Ek: 179-12, Tarih: 22.05.1927, s. 2-3.

²²² BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 25-52-13, Dosya Ek: 158-25, Tarih: 20.09.1927, s. 2-3.

²²³ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 26-63-4, Dosya Ek: 209-12, Tarih: 29.11.1927, s. 2-3.

Alaşehir'in İnegöl Nahiyesi Alım ve Satım Ortaklığı'nın²²⁴ 29 Şubat 1928'de Trakya Müstahsilleri Kooperatif Şirketi'nin,²²⁵ 14 Temmuz 1928'de İstanbul Bakkalları Kooperatif Şirketi'nin²²⁶ 23 Eylül 1928'de Aksaray Vilayeti Çiftçi Kardeşler Kooperatif Şirketi'nin²²⁷ ve 21 Ekim 1928'de Samsun Tütün Müstahsilleri Kooperatif Şirketi'nin²²⁸ kuruluşlarına izin verildiği görülmektedir. Yeni Ticaret Kanunu sonrasında kurulan bu kooperatif şirketlerinin ünvanlarında hem “kooperatif” hem de “ortaklığı” ibaresinin olması ve bazılarının ünvanlarında da “kooperatif” adının bulunmaması oldukça ilgi çekicidir.

1.5.5. İtibar-i Ziraî Birlikleri Hakkında Düzenleme

İcra Vekilleri Heyeti'nce 10 Ocak 1924 tarihinde “İtibar-i Ziraî Cemiyetleri Hakkında Kanun Layihası” başlıklı tasarı, Meclis başkanlığına sunulmuştur. Kanun tasarısı daha sonra Ziraat Encümeni tarafından bazı değişikliklerle kabul edilmiştir. En esaslı değişikliklerden birisi “Cemiyetleri” tabiri yerine “Birlikleri” ifadesinin kullanılmasıdır. Burada “Birlikleri” kavramına yer verilmesi ise yine isimlendirme tartışmasını başlatmıştır. Dersim Mebusu Fikri Bey, “*‘Birlikleri’ tabiri hakkında Encümen izahat versin! Birlikten maksat nedir, ortaklık mı, kooperatif mi, neyin tercümesidir?*” demiştir. Bu soruya cevap veren Ziraat Bankası Umum Müdür Muavini Cemal Hüsnü Bey, “*Oradaki (Birlik) kelimesi doğrudan doğruya kooperatif demektir. Fakat bu kooperatif birçok kooperatiflerden ayrıdır. Diğer kooperatiflerde sermaye esas olabilir. Yalnız burada esas sermaye değil[...]*” demek suretiyle açıklamada bulunmuştur. Meclis görüşmeleri esnasında da kanun tasarısında bazı değişiklikler ve ilaveler yapılmış ve tasarı bu haliyle 21 Nisan 1924 tarihinde Meclis tarafından kabul edilmiştir.²²⁹

İtibar-i Ziraî Birlikleri Kanunu'nun ilk maddesinde “*bir veya bir kaç köy ve nahiye, şehir ve kasaba çiftçileri ve aynı cins mahsulâtı ziraiye müstahsilleri birleşerek ahvali iktisadiyelerinin ıslâhı için gayri mahdud ve kefaleti müteselsileli İtibarı Ziraî Birlikleri*

²²⁴ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 27-77-8, Dosya Ek: 179-14, Tarih: 30.01.1928, s. 2-3.

²²⁵ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 27-85-1, Dosya Ek: 179-15, Tarih: 29.02.1928, s. 2-3.

²²⁶ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 29-44-6, Dosya Ek: 179-17, Tarih: 14.07.1928, s. 2-3.

²²⁷ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 30-56-20, Dosya Ek: 179-18, Tarih: 23.09.1928, s. 2-3.

²²⁸ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 30-62-9, Dosya Ek: 210-53, Tarih: 21.10.1928, s. 2-3.

²²⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, İçtimâ: 43, Devre: 2, İçtima Senesi: 2, Cilt 8 ve 8/1, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1975, s. 992-1.007.

teşkil ederler.” hükmüne yer verilmişti. Buna karşın tasarının ilk halinde bu kuruluşların teşkiline çiftçilerin mecbur oldukları belirtilmişti. Ziraat Encümeni’nde yapılan değişiklikle bu mecburiyet kaldırılmış ve çiftçilerin kendi iradeleri ile (çoğunluğun muvafakatiyle) bu işe girişmeleri yöntemi seçilmişti. Ancak Encümen, tasarının dördüncü maddesine “*birliğe iştirak etmek istemeyenlere Ziraat Bankası ikrazatta bulunamaz.*” şeklinde bir ilave yaparak, bütün çiftçilerin kurulmuş olan birliğe katılmasını zorlamaktan da geri kalmamıştı. Ne var ki Encümen’in bu tarzda bir düzenlemeye yer vermesi, maddenin görüşülmesi sırasında Meclis’te büyük tartışmalara neden oldu. Birçok mebus, bu ifadenin kaldırılmasını veya değiştirilmesini teklif etti. Zira bu hüküm, özellikle zengin çiftçilerin aleyhindeydi. Diğer köylülerin Birliğe olan borçlarından tüm mal varlığı ile sorumlu olmak istemeyen varlıklı çiftçiler, neticede bu Birliğe girmek istemeyeceklerdi. Ancak bu durumda Ziraat Bankası’ndan kredi kullanma imkânını kaybedeceklerdi. Yapılan görüşmeler sonunda bir uzlaşma yolu bulunarak madde hükmü “*birliğe iştirak etmek istemeyenlere Ziraat Bankası itibar üzerine ikrazatta bulunamaz*” biçiminde değiştirilmiş ve Birliğe katılmayanların kefalet dışında menkul ve gayrimenkul rehniyle Ziraat Bankası’ndan kredi almaları mümkün kılınmıştı.²³⁰

Birliklerin kuruluşunda sadece belli bir bölgedeki çiftçilerin çoğunluğunun kabul etmesi yeterli olmayıp aynı zamanda Ziraat Vekâleti’nin onayı öngörülmüştür. Yine Birliğin borçlarından dolayı ortaklar açısından sınırsız sorumluluk ve müteselsil kefalet esas kabul edilmiştir. Birlikler, ortaklar tarafından seçilen bir idare meclisi tarafından yönetilecektir. Faaliyet konuları ise; ortaklara kredi vermek, ortakların ihtiyaç duyduğu malları, araç ve gereçleri tedarik etmek ve ortakların ürünlerini muhafaza etmek ve satmak olarak belirlenmiştir. Kredi işlemlerinde Ziraat Bankası’nın Birliğe kredi vermesi ve Birliğin de bu krediyi ortaklara dağıtması söz konusu olacaktır. Daha sonra Birlikler, dağıtılan kredileri tahsil ederek Ziraat Bankasına olan borçlarını ödeyeceklerdir. Birlikler, Bankaya karşı taahhütlerine yerine getirmezlerse Banka tarafından; idare meclisi, ortaklar veya ortakların bir kaçından alacakların tahsili yoluna gidilebilecektir. Aynı bölgedeki Birliklerin kendi aralarında bir üst birlik oluşturmaları

²³⁰ Aynı yer, s. 993, 995, 997-1.003.

da mümkündür. Birliklerin her türlü iş ve işlemleri Ziraat Bankası'nın denetimi altında olacaktır. Ayrıca Birlikler, bazı vergi ve harçlardan da muaf tutulmuşlardır.²³¹

Diğer taraftan Kanun'un ikinci maddesinde öngörülmüş olan nizamname, 1 Ağustos 1926 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti'nce onaylanarak yürürlüğe girmiştir.²³² Ziraat Bankası tarafından hazırlanan bu nizamnamede, İtibari Ziraî Birliklerinin kuruluş ve işleyişine yönelik ayrıntılı hükümlere yer verilmiştir. Buna göre, İtibari Ziraî Birlikleri; nüfusu beş yüzden aşağı olmayan köy, nahiye, şehir ve kasabalarda kurulabilecektir. Birliklerin sermayesi, Hükümetçe tahsis olunacak miktarlar ile faaliyetlerinde elde ettiği faiz ve komisyon gelirlerinden oluşacaktır. Birliğin yönetimi de ortaklar tarafından seçilen ve fahrî olarak görev yapacak idare meclisi tarafından yürütülecektir. Ancak idare meclisine Birliğin kâr etmesi halinde kârdan yüzde on oranında pay verilmesi öngörülmüştür. Dışarıdan tayin edilen memur, veznedar ve kâtiplere ise belli bir ücretin ödenmesi söz konusudur. Umumi Heyet toplantılarında her ortağın tek bir oy hakkı bulunmaktadır. Birlikler, sadece Ziraat Bankası'ndan kredi kullanabileceklerdir. Ayrıca Birliklere, yalnız kendi üyelerinden olmak üzere mevduat kabul etme yetkisi de tanınmıştır. Birlikler, sadece kendi ortaklarına kredi açabileceklerdir. Ortaklara verilecek kredilerin vadesi en az üç ay ve en çok bir yıldır. Verilecek kredilerin ziraî faaliyetler için kullanılması şarttır. Birlik, genel kurul kararıyla ortaklarının ziraî üretime yönelik ihtiyaçlarını tedarik etme ve mahsullerini satma işlerine de girişebilecektir. Hesap dönemi sonunda oluşan Birlik kârının büyük bölümü sermayeye ve ihtiyat akçesine aktarılacaktır.²³³

Kanun ve nizamname hükümleri çerçevesinde öngörülen bu birlik yapısının ve işleyişinin en azından bazı açılardan “Raiffeisen” sistemini çağrıştırdığı söylenebilir. Zira ortakların sınırsız ve müşterek sorumluluğu, Raiffeisen sisteminin ayırt edici özelliklerindendir. Yine yönetim kurulu üyelerinin fahrî olarak iş görmeleri, birliklerin ortaklarından mevduat kabul etmeleri, sadece ortağa kredi dağıtımını yapılması vb. özellikler de bu kapsamda sayılabilir. Esasen bu birliklere ilişkin düzenlemelerin araştırma konusu bakımından çok önemli bir yeri vardır. Çünkü İtibar-i Ziraî Birlikleri

²³¹ “İtibari Ziraî Birlikleri Kanunu”, *Resmî Ceride*, Sayı: 71, 24 Mayıs 1924, s. 11-12.

²³² BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 20-46-2, Tarih: 01.08.1926, s. 2-3.

²³³ “İtibari Ziraî Birlikleri Kararnamesi”nin tam metni için bkz. Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 275-282.

projesi, kooperatifçilik siyasetine doğru giden yolda; devletin kooperatifçiliği üzerine almaya yönelik attığı ilk somut adımdır. Bu adım da aslında daha önceki birçok gelişmenin ve düşüncenin izlerini taşımaktadır. Öyle ki burada; İkinci Meşrutiyet döneminde Cemal Bey'in Ziraat İştiraklerine sermaye sağlama konusundaki arayışlarından, yine İsmail Rıfkı Bey tarafından hazırlanan raporda Bulgaristan Köy Sandıklarına ilişkin yapılan tespitlerden ve Türkiye’de kurulacak kredi kooperatiflerinin sermayesini temin etmekte ve denetiminde öngörülen yöntemlerden, Millî Mücadele dönemi İktisat Vekili Mahmut Celal Bey'in zihnindeki köy bankaları tasavvurundan, Meclis’e gönderilen ancak yasalaşmayan Köy Bankaları tasarısından, Türkiye İktisat Kongresi öncesinde İktisat Vekâleti’nce yapılan hazırlık çalışmalarında dile getirilen çiftçileri üretim, tedarik, kredi ve satış faaliyetleri açısından kooperatifler yoluyla teşkilatlandırma düşüncesinden ve neticede tüm bu plan ve projelerde Ziraat Bankası’na büyük bir görev biçilmiş olmasından izler vardır.

Ancak yapılan bazı girişimler olsa da itibar-i ziraî birliklerinin kuruluşu sağlanamamış ve birlikler hiçbir yerde faaliyete geçirilememiştir.²³⁴ Dolayısıyla İtibar-i Ziraî Birlikleri projesi başarılı olmamıştır. İtibar-i Ziraî Birlikleri Kanunu’nun yerine geçen ve kooperatifçilik siyasetinin de temelini atan 1929 tarihli Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu ile ilgili yapılan incelemeler sırasında bunun nedenleri üzerinde ayrıca durulacaktır.

1.5.6. Kooperatifçiliğe Yönelik Yayın ve Tanıtım Faaliyetleri

Bu dönemde kooperatiflere yönelik yapılan yayınlar içinde 1923 yılında yayımlanan “Kooperatif Şirketler”²³⁵ başlıklı kitapçık önemlidir. Zira bu kitapçık, “Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi” tarafından yayımlanmış olan resmî bir yayındır. Söz konusu eser, “*Memleketimizin kurtuluş çarelerinden biri de Kooperatif Şirketleri teşkil etmektir.*” sözüyle başlar. Aynı zamanda burada Mustafa Kemal Paşa’nın Türkiye İktisat Kongresi’nin açılışında söylediği “*Siyasî, askerî muzafferiyetler ne kadar büyük*

²³⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası-Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti...age.*, s. 77.

²³⁵ *Kooperatif Şirketler*, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından: 24, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1923.

olursa olsun, iktisadî muzafferiyetlerle tetviç edilemezlerse, husule gelen zaferler pâyidâr olamaz...” sözüne atıfta bulunulmuştur.²³⁶

Kitapçıkta yer verilen fikirlere ve bilgilere göre, kooperatif şirketlerin ülkede kurulup çoğalmasında halk açısından çok büyük fayda vardır; ancak ilerlemiş ülkelerde ve “hatta Bulgaristan, Romanya gibi küçük memleketlerde bile”, kooperatifler büyük bir gelişme gösterdiği halde Türkiye’de kooperatifçilik henüz başlamamıştır. Hal böyle iken, kooperatif şirketlerden halkın yararlanması gereğini düşünen Hükümet’in son zamanlarda bir kanun tasarısı hazırlamış olmasını dikkate alan Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, kooperatifçilik konusunda halkı aydınlatmak amacıyla bu kitapçığı hazırlayıp yayımlamıştır.²³⁷

Yine kitapçıkta, kooperatifler sayesinde küçük tasarrufların bir araya gelmesiyle büyük sermayeler meydana getirileceği ifade edilmiştir. Çiftçilerin, tek başlarına temin edemedikleri kredi ihtiyaçları ile üretim araç ve gereçlerini kooperatif teşkilatları yoluyla kolayca elde edebilecekleri ve mahsüllerinin de toplu şekilde satışını yapabilecekleri belirtilmiştir. Kooperatif şirketlerin halka ne ölçüde fayda sağladığını göstermek için Bulgar ziraî kooperatiflerinin faaliyetleri örnek olarak gösterilmiştir. Ayrıca burada; Almanya, İngiltere, Rusya, Macaristan, İtalya ve Romanya’daki kooperatif şirketler hakkında da bazı istatistikî bilgiler verilmiştir.²³⁸

Kitapçıkta yer alan “Köy muallimlerini vazife başına davet” bölümünde ise “*Bulgar köylerini Bulgar muallimlerinin kurtardığını unutmamalıyız.*” denildikten sonra Türkiye’de de kooperatifçiliğin benimsenmesi ve yerleşmesinde kasaba ve köy muallimlerine büyük bir görev düştüğü belirtilmiş ve bu konu şu şekilde vurgulanmıştır:²³⁹

“Bulgaristan’da teşekkül eden ve şimdi köylüye pek büyük faydalar temin etmekte bulunan kooperatif şirketleri, hiçbir mecburiyet-i kanunîyeleri olmadığı halde fedakâr, vatanperver Bulgar köy muallimlerinin gayretleri eseridir. Vatanını seven her Türk köy ve kasaba muallimi de köylerimizi iktisaden ve içtimaen yükseltecek

²³⁶ Age., s. 2.

²³⁷ Age., s. 3-5.

²³⁸ Age., s. 6-11, 18-19.

²³⁹ Age., s. 20-21.

bu müessesatın memleketimizde taammümü hususuna son derece gayret etmeyi bir vazife-i mukaddese-i vicdaniye olarak telakki etmelidir.”

Yukarıda belirtildiği üzere, kitapçığın yazılma amacı ile Hükümet’in teklif ettiği kooperatif şirketler tasarısı arasında bir ilişki kurulmuştur. Burada sözü edilen kanun tasarısı, “Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası”dır. Ancak kitapçığın tamamlanma tarihinin 13 Mart 1923 olduğu dikkate alındığında bu tarih itibariyle kooperatif şirketler tasarısı Meclis’te değildir. Bu kapsamda söz konusu eserin hazırlanmasına Layiha’nın geri çekildiği 1923 yılı Ocak ayından önce başlandığı ileri sürülebilir.²⁴⁰ Her ne kadar Türk kooperatifçilik literatüründe, bu kitapçığın Atatürk tarafından kaleme alındığı yönünde bazı yorumlar olsa da²⁴¹ bunu teyit eden bir kanıt yoktur. Zaten böyle bir durum söz konusu olsaydı bu bilgiye kitapçıkta açıkça yer verilirdi. Buna karşın kitapçığın giriş bölümünde bu çalışmanın Matbuat Umum Müdürlüğü’nce “*halkı[...]/tenvir etmek üzere [...] tertib ve tab*” edildiği bilgisi yer almaktadır.²⁴² Kitapçığın tamamlanıp yayımlandığı dönemde Matbuat Umum Müdürü’nün Ahmet Ağaoğlu (29 Kasım 1921-11 Ağustos 1923) olduğu anlaşılmaktadır. Daha önceki Matbuat Umum Müdürleri arasında ise kooperatifçilik konusundaki çalışmalarıyla öne çıkan kişi Muhittin Birgen’dir. Muhittin Bey, 14 Aralık 1920-9 Mart 1921 tarihleri arasında Matbuat Umum Müdürü olarak görev yapmış olup, onun döneminde Matbuat Umum Müdürlüğü, “bir takım fikirlerin ve bir takım neşriyatın” köylüler arasında yayılması için öğretmenleri, yerli eşraf ve münevverleri kullanarak “irşat” faaliyetlerine de girişmiştir.²⁴³ Esasen Muhittin Bey’in görevde olduğu süreçte; “Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası”nın Büyük Millet Meclisi’nde olması, Kooperatif Şirketleri kitapçığında yer alan istatistikî rakamların da 1918 yılı ve öncesine ait bulunması, yine kitapçıkta “kooperatif şirketi” kelimesine karşılık olarak Muhittin Bey’in İkinci Meşrutiyet döneminde yazdığı makalelerde yer verdiği “İmece Şirketleri” tabirinin de

²⁴⁰ Age., s. 21.

²⁴¹ Nurettin Hazar, *Atatürk ve Kooperatifçilik*, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları No: 45, Fon Matbaası, Ankara, 1981, s. 20; Ziya Gökalp Mülayim, *Kooperatifçi Atatürk ve Kooperatifçilik*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2006, s. 23.

²⁴² *Kooperatif Şirketler...age.*, s. 5.

²⁴³ Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Umum Müdürleri ve Müdürlerin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aykut Çağlak, “Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürleri (1920-1931)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 71, 2022, s. 85-104; “İrşat komisyonları” ile ilgili olarak, Muhittin Bey’in Büyük Millet Meclisi’nde 28 Şubat 1921 tarihinde yaptığı açıklamalar için de ayrıca bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, İctimâ: 149, Devre: 1, İctima Senesi: 1, Cilt: 8, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1945, s. 520.

kullanılması ve kooperatifçilik fikrinin yayılmasında köy muallimlerine çağrı yapılması gibi hususlar,²⁴⁴ en azından bu kitapçığın hazırlanmaya başlanılmasında Muhittin Birgen'in bir rolü olduğunu akla getirmektedir. Ayrıca bu kitapçığın yayımlanmasının 1923 yılı Şubat-Mart aylarında yapılan Türkiye İktisat Kongresi'nin hemen sonrasına rastlaması da kooperatifçiliğin bu Kongre'de çok fazla gündeme gelmiş olmasıyla açıklanabilir.

Diğer taraftan Muhittin Bey'in 1924-1925 yıllarında çıkardığı Meslek Gazetesi'nde kooperatifçiliği konu alan çok sayıda makaleye yer verildiği görülmektedir. Ayrıca Meslek Gazetesi'nin kapanması sonrasında yine başyazarı Muhittin Bey olan Halk Gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır. Bu gazete ise 30 Eylül 1925-22 Mart 1926 döneminde yayın hayatını sürdürmüştür. Burada Muhittin Bey'in imzasını taşıyan başyazılarda, köy ve kredi meselelerinin de içinde olduğu iktisadî konular üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte Muhittin Bey, 1925 yılında yeniden faaliyete geçen Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatif Anonim Şirketi'nde müdür olarak görev almıştır. Böylelikle kooperatifçilik konusundaki düşüncelerini uygulamaya koyma fırsatı bulmuş ve buradaki görevi boyunca da birçok yeniliği hayata geçirmiştir.²⁴⁵

Meslek'te çıkan "Kooperatifçiliğe Dâir" başlıklı (imzasız) yazı dizisi kapsamında; kooperatifçiliğin esasları ve iktisadî hayattaki işlevi,²⁴⁶ şehirlerde kooperasyonun yeri,²⁴⁷ makineleşmede kooperasyonun üstlenebileceği roller,²⁴⁸ kooperasyonda sermayenin önemi olup olmadığı,²⁴⁹ kooperatifçilik, halkçılık ve demokrasi arasındaki bağlantı,²⁵⁰ tüketim kooperatiflerinin tarihî gelişimi ve faaliyetleri,²⁵¹ üretim ve esnaf kooperatifçiliği,²⁵² kredi kooperatifleri ve halk bankaları,²⁵³ Raiffeisen köy bankaları

²⁴⁴ *Kooperatif Şirketler...age.*, s. 7, 18-19.

²⁴⁵ Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet...age.*, s. 60-73.

²⁴⁶ "Kooperatifçiliğe Dâir", *Meslek*, Sene: 1, Sayı: 26, 9 Haziran 1925, s. 6; "Kooperatifçiliğe Dâir-2-", *Meslek*, Sene: 1, Sayı: 27, 16 Haziran 1925, s. 5-6.

²⁴⁷ "Kooperatifçiliğe Dâir-3-", *Meslek*, Sene: 1, Sayı: 28, 23 Haziran 1925, s. 6-7.

²⁴⁸ "Kooperatifçiliğe Dâir-4-", *Meslek*, Sene: 1, Sayı: 29, 30 Haziran 1925, s. 9-10.

²⁴⁹ "Kooperatifçiliğe Dâir-5-", *Meslek*, Sene: 1, Sayı: 30, 7 Temmuz 1925, s. 9.

²⁵⁰ "Kooperatifçiliğe Dâir-6-", *Meslek*, Sene: 1, Sayı: 31, 14 Temmuz 1925, s. 12.

²⁵¹ "Kooperatifçiliğe Dâir-7-", *Meslek*, Sene: 1, Sayı: 32, 21 Temmuz 1925, s. 13-14.

²⁵² "Kooperatifçiliğe Dâir-8-", *Meslek*, Sene: 1, Sayı: 33, 28 Temmuz 1925, s. 9-10.

²⁵³ "Kooperatifçiliğe Dâir-9-", *Meslek*, Sene: 1, Sayı: 34, 4 Ağustos 1925, s. 5-6.

(kredi kooperatifleri),²⁵⁴ muhtelif ülkelerde köy bankaları,²⁵⁵ kooperatifler ve devlet arasındaki ilişkiler²⁵⁶ gibi kooperatifçiliğe yönelik temel konular üzerinde durulmuştur.

Tüm bu makaleler içinde kooperatif ve devlet ilişkilerini ele alan son yazıya daha yakından bakmak gerekir. Muhittin Bey tarafından kaleme alındığı düşünülen bu yazıda dile getirilen fikirlere göre; kooperatifçilik, siyaset dışı ve tamamen iktisadî bir sistem olarak tanımlanmakla birlikte, hükümetle kooperatifler arasında bir takım ilişkiler de vardır. Kooperatifçiliğin gelişmiş olduğu ülkelerdeki duruma bakıldığında, kooperatiflerin siyaset dışında tutulduğu, buna karşın sırf iktisadî hayata olan faydaları nedeniyle hükümetler tarafından kooperatif kanunlarının çıkarılması yanında kooperatiflere teşvik ve yardımlarda bulunulduğu görülür. Bu suretle de kooperatifçiliğin siyasî müdahalelerden uzak ve serbest şekilde gelişmesi mümkün olmaktadır. Yukarıdan aşağıya doğru [devlet eliyle] bir kooperatifçilik ise sadece halkın kooperatifçiliğe alıştırılması amacını taşıdığından meşru olarak kabul edilebilir. Fakat daha da ileri gidilerek yönetimlerine karışmak suretiyle “*mahalle veya köy kooperatiflerinde dahi vesayet altına alınacak bir halkın demokrasiyi anlaması, iktisadî işlerle meşgul olması, istihsal ve kendi refahlarını arttırmaya muvaffak olması*” imkânı yoktur. Birçok ülkede kooperatifçiliğin başlamasında münevverlerin rehberliği önemli bir faktör olmuştur. Türkiye’de de aydınların kooperatifçilik konusunda öncülük etmeleri arzu edilir. Ancak kooperatifçiliğe öncülük edecek aydınların bu aşamada kooperasyonda siyasetin yeri olmadığı düsturunu benimsemeleri gereklidir. Kooperatifçiliğin önemini takdir etmiş birçok devlet adamı da vardır; Almanya’da, İtalya’da ve Bulgaristan’da bunun örnekleri görülür. Bulgar devlet adamı Geshov, Türkiye’den miras kalan menafî sandıklarının Raiffeisen bankalarına çevirmekte en büyük çabayı göstermiştir.²⁵⁷

Muhittin Bey’e göre, Türkiye’de henüz büyük sanayi gelişip bir işçi zümresi ortaya çıkmadığından Rochdale tarzı tüketim kooperatifleri için uygun bir zemin yoktur. Buna karşın şehirlerde esnaf arasında Schulze-Delitzsch tipi esnaf kredi kooperatifçiliğinin gelişme göstermesi mümkündür. Köylerde de en büyük meselenin kredi ihtiyacı

²⁵⁴ “Kooperatifçiliğe Dâir-10-”, *Meslek*, Sene: 1, Sayı: 35, 11 Ağustos 1925, s. 5-6.

²⁵⁵ “Kooperatifçiliğe Dâir-11-”, *Meslek*, Sene: 1, Sayı: 36, 18 Ağustos 1925, s. 5-6.

²⁵⁶ “Kooperatifçiliğe Dâir-12-”, *Meslek*, Sene: 1, Sayı: 37, 25 Ağustos 1925, s. 5-6.

²⁵⁷ Agm., s. 5.

olmasından dolayı Raiffeisen kredi kooperatiflerinin kurulması için uygun koşullar vardır. Dolayısıyla Cumhuriyet Hükümeti, Bulgaristan'da Geshov'un yapmış olduğu gibi Raiffeisen tarzı köy bankalarının tesisine destek olursa bu yolda büyük başarılar elde edilebilecektir. Ancak bunu yaparken dikkat edilmesi gereken nokta, “teşkilatın yukarıdan değil aşağıdan gelmesi” hususudur. Ayrıca söz konusu kooperatiflerin sermayelerinin ne şekilde temin edileceği meselesinde ise Bulgaristan Ziraat Bankası'nın kooperatifleri desteklemek için yaptıkları önemli bir örnektir. Türkiye'de de “ilk bir iki sene için” Ziraat Bankası'nın tahsis edeceği miktarların kooperatiflerin gelişimine büyük katkısı olacaktır.²⁵⁸ Burada dile getirilen kooperatifçiliğin “serbest” şekilde gelişmesi gerektiği fikrinin, Türkiye'deki bir numaralı temsilcisi Muhittin Bey'dir. Muhittin Bey, daha sonra 1930'lu yıllarda da bu fikrine sadık kalmıştır. Bu dönemde kooperatifçilik politikaları konusunda eleştirilerini dile getirmiş ve bazı yazarlarla da sert fikir tartışmalarına girmiştir.

Diğer taraftan Halk Gazetesi'nde de “Kooperatif Hareketi Nasıl Uyandırılır?”,²⁵⁹ “Kredi Kooperatifleri”,²⁶⁰ “Ayakkabıcılar Kooperatifi Hakkında”,²⁶¹ “Memleketimizde Kooperatif Hareketi”,²⁶² “Kooperatiflerin İnkişafı”,²⁶³ “İstihlak Kooperatifleri”,²⁶⁴ ve “Ekmek, Et Kooperatifleri”²⁶⁵ gibi kooperatifçiliği konu alan çok sayıda imzasız yazıya yer verildiği görülür. Halk Gazetesi'nde “Muhittin” imzası taşıyan yazılarda ise çiftçilerin sorunları ve ülkedeki kredi meselesinin çözüm yolları gibi daha genel konular ele alınmıştır.²⁶⁶

Bu dönemde kooperatifler konusunda yapılan yayınlar arasında, Prag şehbender vekili Bedri Tahir Bey'in 1927 yılında yayımladığı “Çekoslovakya'da Ziraî Kooperatifler”

²⁵⁸ Agm., s. 5-6.

²⁵⁹ “Kooperatif Hareketi Nasıl Uyandırılır?”, *Halk Gazetesi*, Sene: 1, Sayı: 3, 2 Kânunuevvel 1925, s. 3.

²⁶⁰ “Kredi Kooperatifleri”, *Halk Gazetesi*, Sene: 1, Sayı: 17, 16 Kânunuevvel 1925, s. 3.

²⁶¹ “Ayakkabıcılar Kooperatifi Hakkında”, *Halk Gazetesi*, Sene: 1, Sayı: 24, 23 Kânunuevvel 1925, s. 3.

²⁶² “Memleketimizde Kooperatif Hareketi”, *Halk Gazetesi*, Sene: 1, Sayı: 31, 30 Kânunuevvel 1925, s. 3.

²⁶³ “Kooperatiflerin İnkişafı”, *Halk Gazetesi*, Sene: 1, Sayı: 38, 6 Kânunusani 1926, s. 3.

²⁶⁴ “İstihlak Kooperatifleri”, *Halk Gazetesi*, Sene: 1, Sayı: 45, 13 Kânunusani 1926, s. 3.

²⁶⁵ “Ekmek, Et Kooperatifleri”, *Halk Gazetesi*, Sene: 1, Sayı: 52, 20 Kânunusani 1926, s. 3.

²⁶⁶ Muhittin, “Memlekette Kredi Meselesini Nasıl Halletmeli?”, *Halk Gazetesi*, Sene: 1, Sayı: 62, 30 Kânunusani 1926, s. 1; Muhittin, “Nasıl Bir Kredi Müessesesine Muhtacız?”, *Halk Gazetesi*, Sene: 1, Sayı: 65, 2 Şubat 1926, s. 1; Muhittin, “Ziraat Bankası ve Çiftçi”, *Halk Gazetesi*, Sene: 1, Sayı: 89, 26 Şubat 1926, s. 1.

adlı bir rapor da bulunmaktadır.²⁶⁷ Yine İstanbul muntıkası şirketler komiseri Remzi Saka'nın 1928 yılında yayımladığı “Anonim Say ve Sermaye” adlı çalışmada, kooperatiflerle ilgili kısa bir bölüme yer verilmiştir.²⁶⁸

Kooperatifçilik siyaseti öncesi dönemde kooperatifler konusunda yayın faaliyetinde bulunanlar arasında, Kadroculardan Vedat Nedim ve İsmail Hüsrev'i de saymak gerekir. Vedat Nedim'in Hayat Mecmuası'nda çıkan yazılarında Türkiye'de kooperatifçilik hareketinin başlaması için yapılması gerekenlere işaret edilmiştir.²⁶⁹ İsmail Hüsrev de yine Hayat Mecmuası'ndaki yazılarında Raiffeisen ve Robert Owen gibi kooperatif öncüleri ile bazı kooperatif türleri hakkında bilgiler vermiştir.²⁷⁰

Vedat Nedim'in 1926 yılında kaleme aldığı “Kooperatifçilik Hareketini Tehdit Eden Tehlike” başlıklı makalede, “kooperatif” kelimesinin Türkçe'nin en “popüler” kelimelerinden biri haline geldiği belirtilmektedir. Zira herkes durmaksızın kooperatiflerin faydalarından bahsetmektedir. Vedat Nedim, kooperatifçiliğe yönelik bu söylemin birkaç seneden beri değil, “*ta meşrutiyetten, Balkan harbi senelerinden beri gittikçe gürleşerek devam edip gelen bir nakarat...*” olduğunu vurgulamıştır. Ancak ona göre, “*tonlarla söz, makale, nutuk, konferans*” gibi faaliyetlere karşın ülkede kooperatifçilik konusunda somut bir gelişme sağlanamamıştır. Makalenin kaleme alındığı sıralarda, İzmir'de kooperatifçilik konusunda yeni bir çalışma yürütülmektedir. İzmir Valisi Kazım Paşa'nın talimatıyla İzmir'in en önemli üretim merkezlerindeki “kaymakamlar, mutasarrıflar ve köy muallimleri” yoğun bir kooperatifçilik propagandası işine girişmişlerdir. Köylerde ve kazalarda toplantılar yapılmakta ve köylüler kooperatif kurmaya ikna edilmeye çalışılmaktadır. Vedat Nedim'e göre;

²⁶⁷ Bedri Tahir, *Çekoslovakya'da Ziraî Kooperatifler*, İlhami-Fevzi Matbaası, İstanbul, 1927.

²⁶⁸ Remzi Saka, *Anonim Say ve Sermaye*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odaları Neşriyatından: 39, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1928, s. 47-52.

²⁶⁹ Vedat Nedim (V.), “Kooperatifçilik Hareketini Tehdit Eden Tehlike”, *Hayat*, Cilt: 1, Sayı: 3, 16 Kânunuevvel 1926, s. 47; Vedat Nedim, “Köylü-Kooperatif-Muallim”, *Hayat*, Cilt: 4, Sayı: 80, 7 Haziran 1928, s. 26-27.

²⁷⁰ İsmail Hüsrev, “Büyük Kooperatifçilerden: Raiffeisen”, *Hayat*, Cilt: 4, Sayı: 84, 5 Temmuz 1928, s. 117-118; İsmail Hüsrev, “Büyük Kooperatifçiler-II: Raiffeisen Sistemi”, *Hayat*, Cilt: 4, Sayı: 89, 9 Ağustos 1928, s. 222-223; İsmail Hüsrev, “Büyük Kooperatifçiler-III: Robert Owen”, *Hayat*, Cilt: 4, Sayı: 97, 4 Teşrinievvel 1928, s. 370; İsmail Hüsrev, “Büyük Kooperatifçiler-IV: Robert Owen'in Sistemi”, *Hayat*, Cilt: 4, Sayı: 98, 11 Teşrinievvel 1928, s. 390-391; İsmail Hüsrev, “Büyük Kooperatifçiler: Schulze-Delitzsch”, *Hayat*, Cilt: 4, Sayı: 103, 15 Teşrinievvel 1928, s. 497; İsmail Hüsrev, “İstihlak Kooperatiflerinin Zuhuru”, *Hayat*, Cilt: 5, Sayı: 123, 4 Nisan 1929, s. 366-367; İsmail Hüsrev, “Kooperatifçilik-Rochdal Prensipleri”, *Hayat*, Cilt: 5, Sayı: 126, 25 Nisan 1929, s. 433-434; İsmail Hüsrev, “Kooperatifçilik-İnşaat Kooperatifleri”, *Hayat*, Cilt: 6, Sayı: 131, 30 Mayıs 1929, s. 13-14.

üretim, kredi ve pazarlama sorunları nedeniyle kooperatif teşkilatlarına büyük ihtiyacı olan İzmir bölgesi için bu girişim önemli bir başlangıçtır. Fakat Vedat Nedim yapılan uygulamalara bakarak, ortada bir “plansızlık” olduğunu, kooperatiflerin nizamname maddeleri arasında bile büyük farklar bulunduğunu, esasen girilen bu işlere; birlik ve uyum yerine “anarşinin” hâkim olduğunu söylemiştir. Ona göre, kooperatifçilik hareketi açısından en büyük tehlike de budur. Zira Vedat Nedim, mevcut iktisadî şartların kooperatifçilik için hazır olduğu bir ortamda, kooperatif teşkilatı kurulup başarılı olunamaz ise bu durumun kooperatif hareketine de büyük zararlar vereceğini ileri sürmüştür.²⁷¹ Burada Vedat Nedim’in 1930’lu yıllarda Kadro’da savunmuş olduğu iktisadî hayata yönelik “planlama” yaklaşımı, açıkça kendini göstermektedir.

1.5.7. Kooperatifçilik Siyaseti Öncesi Dönemin Genel Bilançosu

Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu’nun kabul edildiği 1929 yılı itibariyle bakılırsa, Türkiye’de kooperatifçilik konusunda ne kadar mesafe alınmıştır? Aslında Cevdet Nasuhi [Savran], 1929 yılında yazmış olduğu “Kooperatif-Yetirenler ve Bitirenler Davası” isimli çalışması kapsamında bu soruya da cevap aramıştır. Bu anlamda Cevdet Nasuhi’nin söz konusu çalışmasıyla, Türk kooperatifçiliğinin tarihsel gelişimini sistematik şekilde ele alan ilk yazar olduğu ifade edilebilir. Cevdet Nasuhi kitabında, öncelikle Türkiye’de kooperatifler ile ilgili 1929 yılına kadar yapılmış olan yasal düzenlemeleri ortaya koymaktadır. Kooperatifçiliğe yönelik yayınlar bahsinde ise birinci sıraya Ahmet Cevat’ın “İktisatta İnkılâp: İstihlâk Teâvün Şirketleri” adlı eserini yerleştirmiştir. Daha sonra Muhittin Bey’in “Meslek” ve “Halk” gazetelerinde çıkan yazılarından bahsetmiştir. Yine Bedri Tahir Bey’in “Çekoslovakya’da Ziraî Kooperatifler” adlı raporundan ve Remzi Saka Bey’in “Anonim Say ve Sermaye” isimli kitabından söz etmiştir. Ayrıca gündelik gazetelerde ara sıra kooperatifçilik ile ilgili çıkan bazı yazıların olduğunu belirtmiştir. Bundan başka Cevdet Nasuhi, Türkiye’de 1929 yılına kadar kurulmuş olan kooperatiflerin durumunu ele almış ve bunların bir kısmının faaliyetlerini yürütemediğine bir kısmının da anonim şirket şekline

²⁷¹ Vedat Nedim, “Kooperatifçilik Hareketini Tehdit Eden Tehlike”, agm., s. 47.

dönüştüğüne işaret ettikten sonra, ülkede hâlihazırda “var sayılabilecek 14-15 kooperatif teşekkülü” bulunduğunu ifade etmiştir.²⁷²

Bu aşamada, 1929 yılı itibariyle faaliyetine devam etmekte olan kooperatifler hakkında bazı kaynaklardan yararlanarak aşağıdaki gibi bir tablo çıkarılmıştır:

Tablo 1: 1929 yılı İtibariyle Faal Kooperatifler (Ziraî Kredi Kooperatifleri Hariç)

Sıra	Kooperatifin Ünvanı:	Kuruluş Tarihi:
1	Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Ortaklığı	31 Ekim 1915
2	Ödemiş Tütüncüler İstihsâl ve Alım ve Satım Ortaklığı	17 Nisan 1924
3	Hereke Fabrikası Memur ve İşçileri Kooperatif Şirketi	25 Kasım 1924
4	Bursa Halk Tütünleri Ortaklığı	18 Ağustos 1925
5	Demirci Tasarruf Kooperatif Şirketi	8 Eylül 1925
6	Ceyhan İktisat Milli Teavün ve Satım Ortaklığı	20 Eylül 1925
7	Ödemiş Kooperatif İncir Müstahsilleri Ortaklığı	28 Ocak 1927
8	Bergama Tütün Müstahsilleri Ortaklığı	11 Ağustos 1927
9	Uşak ve Köyleri Çiftçiler Birliği Kooperatifi	11 Ocak 1928
10	Tire Çiftçileri Kooperatif Şirketi	20 Şubat 1928
11	Bornova Bağcılar ve Tütüncüler Ortaklığı	12 Mayıs 1928
12	Bayındır Çiftçileri İstihsâl Alım Satım Kooperatifi	28 Ekim 1928
13	Bursa Konserve Ortaklığı	7 Kasım 1928
14	Aksaray Vilâyeti Çiftçi Kardeşler Kooperatifi	13 Kasım 1928
15	Çeşme Tütüncüler ve Mahsulâtı Arziye Kooperatif Şirketi	28 Mayıs 1929
16	Reşadiye Müstahsilleri İtibar Kooperatif Bankası	29 Haziran 1929
17	Antalya İhracat, İkrizat Biriktirme Kooperatifi	7 Temmuz 1929
18	Artvin Selâmet Ziraî Ortaklığı	14 Temmuz 1929
19	Mersin Liman Şirketi İşçileri Ortaklığı	9 Ekim 1929
20	Alaiye Müstahsilleri Kooperatif Şirketi	24 Ekim 1929

Kaynak: “Ziraî Kredi Kooperatiflerinden Başka Teşekkül Eden Diğer Kooperatifler”, *Kooperatifçilik*, Yıl: 1, Sayı: 1, İkinci Teşrin 1931, s. 63-70; “Ziraî Kredi Kooperatiflerinden Başka Teşekkül Eden Diğer Kooperatifler-[2]”, *Kooperatifçilik*, Yıl: 1, Sayı: 2, Birinci ve İkinci Kanun 1932, s. 174-185. (Not: Bu bilgiler, Türk Kooperatifçilik Cemiyeti tarafından 1931 yılında resmî makamlardan temin edilmiştir.)

Tablo 1’de yer verilen kooperatifler, Ticaret Kanunu ve İktisat Vekâleti’nce 1923 yılında hazırlanan “Ortaklık Nizamnamesi” kapsamında faaliyet gösteren kooperatiflerdir. Söz konusu kooperatiflerin “tür açısından” büyük çoğunluğunu ziraî kooperatifler oluşturmaktadır. Burada listelenmiş olan kooperatiflere, 1925 yılında kurulan Ankara Memurlar Kooperatif Şirketi’ni de eklemek mümkündür. Bu tüketim kooperatifi, Ankara’da bulunan memurları artan hayat pahalılığından korumak için kurulmuş ve kooperatifin sermayesini temin amacıyla da özel bir kanun çıkarılmıştır. Yapılan kanunî düzenlemeye göre, kooperatife sermaye payı olarak yatırmaları için

²⁷² Cevdet Nasuhi, *age.*, s. 205-208.

memurlara yarım maaş tutarında avans verilecek ve bu avansın yüzde beşi her ay memurun maaşından mahsup edilecektir. Meclis'te yapılan görüşmelere bakıldığında, bu kooperatifin kuruluşuna yönelik hazırlık ve organizasyonun tamamen Ticaret Vekâleti'nce yürütüldüğü anlaşılmaktadır.²⁷³

Öte yandan Vedat Nedim, 1929 yılında yazmış olduğu bir makalede, *“kooperatif...kooperatif...kooperatif...[...]...bunca senedir aynı nakaratın muhtelif ağızlardan muhtelif şekillerde işitilmesine rağmen halâ Türkiye’de bir kooperatif hareketinden bahse imkân yok. Yâni mesele daha ‘söz’ den ‘iş’e geçemedi.”* demiştir.²⁷⁴ Yukarıda 1929 yılı itibarıyla ortaya koyulan kooperatif sayılarına bakılırsa, Vedat Nedim’e hak vermek gerekir. Aynı zamanda bu kooperatiflerin birçoğunun kuruluş tarihlerinin de oldukça yeni olduğu görülüyor. Bu anlamda faaliyetlerinde başarılı olup olamayacakları ve işlerine devam edip edemeyecekleri belirsizdir. Nitekim daha önce kurulan birçok kooperatif ya faaliyete başlamamış ya da işe başladıktan kısa bir süre sonra gayri faal hale gelmiştir.²⁷⁵

Dolayısıyla bu durumda esaslı bir kooperatifçilik hareketinden bahsedilemese de 1929 yılına kadar yürütülen faaliyetlerle ve yapılan yayınlarla ülkede kooperatifçilik konusunda belli bir farkındalığın meydana gelmiş olduğu söylenebilir. Yine kooperatifler konusunda bazı hukukî düzenlemelerin çıkarılmış olması, yapılan uygulamalardan ve kurulan kooperatiflerden sağlanan tecrübeler de önemli kazanımlardır. Esasen kooperatifçilik siyaseti de tüm bu birikimin üzerine bina edilmiştir.

²⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi, İçtimâ: 82, Devre: 2, İçtima Senesi: 2, Cilt: 16, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1976, s. 55-58.

²⁷⁴ Vedat Nedim, “Evvela Kooperatifçi; Sonra Kooperatif”, *Hayat*, Cilt: 6, Sayı: 143, 15 Teşrinisani 1929, s. 5.

²⁷⁵ “Ziraî Kredi Kooperatiflerinden Başka Teşekkül Eden Diğer Kooperatifler [2]”...agm., s. 174-185.

2. BÖLÜM: KOOPERATİFÇİLİK SİYASETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ

2.1. Atatürk Döneminde Türk Tarımının İktisadî Yapısı

2.1.1. Ziraî Nüfus ve Köy Ekonomisi

Türkiye’de 1927 yılı itibariyle, 9.216.918 kişiden oluşan 1.751.239 adet çiftçi ailesi bulunmakta ve böylece çiftçi nüfusu da toplam ülke nüfusunun yüzde 67,7’sini oluşturmaktaydı. Ancak bu genel çiftçi nüfusu oranı, ülkenin her tarafında homojen bir dağılım göstermemektedir. Örneğin Karadeniz sahillerinde bu oran yüzde 81,2 dolayındadır; Orta Anadolu’nun batı, kuzey ve güney bölgelerinde de yüzde 75’i geçmektedir. Buna karşın Trakya, İstanbul, Bursa ve Kocaeli illerini kapsayan Marmara havzasında ise bu oran yüzde 50’nin altında kalmaktadır. Burada hemen belirtmek gerekir ki; İstanbul ilinde çiftçi nüfusu oranının ancak yüzde 9,7 civarında olması, bu bölgenin genel çiftçi nüfusu oranını da aşağıya çekmektedir. Yine çiftçi nüfusunun yüzde 50’ye ulaşmadığı iller arasında ise; Mersin (34,1), Gaziantep (41,1), İzmir (45,1), Urfa (45,9), Diyarbakır (48,2), Siirt (48,9) ve Mardin (49,2) illeri bulunmaktadır.²⁷⁶

Bölgeler arasında mevcut olan bu farklılık, ülkenin batı ve sahil bölgelerinde ticaret ve sanayi etkinliğinin ve doğu illerinde de “göçebelik” faaliyetinin görece belli bir ağırlığa sahip olmasıyla açıklanabilir.²⁷⁷ Dolayısıyla İstanbul ve İzmir gibi bölgelerde görülen çiftçi nüfusunun azlığı olgusu, şehirleşmeyle ve tarım dışı ekonomik faaliyetlerdeki artışla ilgilidir. Buna karşın Anadolu’da göçebe hayat süren ve çobanlıkla geçinen önemli miktarda bir nüfus da bulunmaktaydı.²⁷⁸ Bu göçebeler, ayrı ayrı gruplardan oluşan aşiretler halinde yaşarlardı ve her biri mensup olduğu aşiretin adıyla anılırdı. Ülkenin birçok yerinde; özellikle Anadolu’nun güneyinde ve doğu Anadolu’da göçebe aşiretlere çokça rastlanırdı. Hatta bazı doğu illerinde aşiret halkı, nüfusun büyük bir

²⁷⁶ 1927 *Senesi Ziraî Tahriri Neticeleri*, T.C. Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi, İstanbul Cumhuriyet Matbaası, Ankara, 1928, s. VI.

²⁷⁷ Hâmit Sadi, *İktisadî Türkiye-Tabii, Beşerî ve Mevzîî Coğrafya Tetkikleri*, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi, Sayı: 14, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1932, s. 67.

²⁷⁸ Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya da 1934 yılında Meclis’te yaptığı bir konuşmada, “...memleketimizde bir milyondan fazla göçer vardır. Yarım veyahut daimî göçer... Şarkta, garpta, hattâ Adana’da. Antalya’da, Muğla’da, Burdur’da, Isparta’da bile göçenler vardır.” demişti. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 68, Devre: 4, İçtima: 3, Cilt: 23, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1934, s. 141.

çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Ülkedeki aşiretler, hayvan sürülerine mera bulmak amacıyla kışları alçak ovalarda ve yazları da iç taraflardaki yüksek yaylalarda geçirirlerdi. Mesela kışı Anamur ve Alanya taraflarında geçiren “Tekeli, Memetçi, Köseleli” gibi bazı aşiretler, Mart ayından Ekim ayının sonuna kadar olan dönemde Konya’nın Ermenek yaylasında kalırlardı. Öte yandan Cumhuriyet’in ilk yıllarında devlet tarafından göçebe aşiretlerin yerleştirilmesine yönelik yapılan çalışmalar sonucunda bazı bölgelerdeki aşiretlerin yerleşik hayata geçmesi sağlanabilmişti.²⁷⁹

Neticede bu dönemde ülke nüfusunun büyük bölümünün çiftçilikle ve hayvan yetiştirmekle geçimini sağladığı anlaşıyor. Yapılan bazı çalışmalara göre de; Cumhuriyetin ilk yıllarında²⁸⁰ ve 1930’lu yılların ortasında²⁸¹ faal tarımsal nüfus, toplam istihdamın yaklaşık yüzde 80’ini oluşturmaktadır. Dönemin iktisadî coğrafyacılarından Hâmit Sadi ise ülkenin tarımsal nüfusunu çiftçiliğe ve hayvan yetiştirmeye verilen ağırlık açısından aşağıda sıralanan şekilde dört tipe ayırmıştı:²⁸²

“1-Esas işleri ziraat olup hayvanlarını civar çayırarda ve yaylalarda otlatanlardır ki bunlar daha ziyade Marmara havzasında ve garbî Anadolu’da bulunurlar.

2-Ziraat ve hayvan yetiştirmeye aynı derecede ehemmiyet verip kışlık ve yazlık yerleri bulunanlardır. İlbahardan itibaren yaylalara çıkan bu zümreye daha ziyade şimali Anadolu’da tesadüf edilir.

3-Hayvan yetiştirme esas meşgalelerini teşkil edip tali surette ziraat yapanlardır, bunların kışlık meskenleri mevcut olmakla beraber ekser vakitlerini kırlarda hayvanlarını otlatmakla geçirir ve en ziyade Orta ve Şarkî Anadolu’da bulunurlar.

4-Sırf hayvan yetiştirmekle meşgul olan göçebelerdir ki bunlar da Cenup ve Cenubuşarkî Anadolu’nun dağlık yerlerinde dolaşırlar.”

Hâmit Sadi’nin bu sınıflaması, istatistikî verilerden ziyade genel gözlemlere dayansa da dönemin tarımsal nüfusu hakkında bir fikir verir. Fakat Anadolu köylüsünün durumunu daha da açıklığa kavuşturmak için konuyu başka yönlerden de ele almak gerekir. Esas olarak köylerde yürütülen üretim faaliyetinin niteliğine yönelik “geçimlik tarzda olması

²⁷⁹ Faik Sabri, *Türkiye Coğrafyası*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 201-210.

²⁸⁰ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 401.

²⁸¹ *Türk Çiftçisinin İstihsal ve Geçinme Vaziyeti*, Ekonomi Bakanlığı Konjonktür Servisi, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1938, s. 9.

²⁸² Hâmit Sadi, *age.*, s. 67.

ve pazar için üretim yapılması”²⁸³ biçiminde bir ayırımıda bulunmak ve bu duruma ilişkin tarihsel bilgilere ve analizlere değinmek faydalıdır.

Avrupa ülkelerinde özellikle 19. yüzyılda taşıma teknolojisi alanında yaşanan gelişmelere karşın, Osmanlı İmparatorluğu’nda ulaşım imkânları aynı ölçüde bir ilerleme göstermemişti. Bunun en başta gelen sonuçlarından birisi olarak da köylüler birçok yerde geçimlik üretimin kapsamı dışına çıkamamış ve neticede pazar için üretim aşamasına geçememişlerdi.²⁸⁴ Keza 1923 Türkiye İktisat Kongresi’nin ana gündem maddeleri arasında da ulaşım ve nakliye (Vesait-i Nakliye) meselesi vardı. Kongreye sunulan Heyet-i Faâle raporunda, ülkenin birçok yerinde demiryollarının ve hatta en ilkel yolların bile mevcut olmadığı ifade edildikten sonra; “*Bu yüzdendir ki memleketin yetiştirebileceği birçok mahsulât ve mamulât imâl ve istihsâl edildikleri yerlerde kalmakta ve daha muhtaç mahreçlerde kârla satılmayarak çürüyüp gitmektedir.*” şeklinde açıklamalar yapılmıştı.²⁸⁵ Aslında köylüler ülkede çoğu yerde; sebze ve meyve vb. ürünlerini ve tahıl üretimlerinin bir bölümünü haftalık pazarlarda satmak biçiminde ürün ticaretine dâhil olabiliyordu.²⁸⁶ Ancak yetersiz ulaşım imkânlarından dolayı ürün ticaretinin kârlı olmaması nedeniyle geçimlik düzeyde bir üretim biçimi geçerliliğini korumaya devam ediyordu.²⁸⁷ Böylelikle köylü birçok yerde “kendi dokuduğunu giyer, kendi yaptığını kullanır, kendi istihsâlini yer”²⁸⁸ durumdaydı.

İsmail Hüsrev’in 1934 yılında yayımladığı “Türkiye Köy İktisâdiyatı”²⁸⁹ adlı eserde de Türk köylüsünün üretim faaliyetinin niteliğine (geçimlik veya pazar için) yönelik detaylı bir analize yer verilmiştir. Burada İsmail Hüsrev, ülkenin çeşitlilik arz eden

²⁸³ Erken Cumhuriyet dönemi Türk tarımının “geçimlik ve pazar için üretim” açısından kısa bir değerlendirmesi için bkz. Gülten Kazgan, “Tarım”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 9. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2.413-2.414.

²⁸⁴ Tevfik Güran, “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910”, Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar...age.*, içinde, s. 77-82.

²⁸⁵ Bkz. Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi...age.*, s. 67.

²⁸⁶ “Köylülerimiz yaş ve kuru sebze ve meyveleriyle hububatından cüzi miktarlarını her hafta heybe vesair kaplarına koyarak pazar yerlerine götürürler. Bunların miktarı binleri tecavüz eder.” bkz. “Aşarın İlgası İle Yerine İkame Edilecek Vergi Hakkında Başvekâletten Mevrit (1/505) Numaralı Kanun Lâyihasına Mütedair Ziraat Encümeni Mazbatası”, *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 56, Devre: 2, İçtima: 2, Cilt: 14, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1976, s. 2.

²⁸⁷ Ulaştırma imkânlarının mevcut durumunun Türk tarımı üzerindeki etkisi hakkında bir değerlendirme için bkz. Şevket Raşit, “Türkiye’de Zirâat ve Münâkalât”, *Dönüm*, Sayı: 3, Ağustos 1932, s. 6-10.

²⁸⁸ Aksaray mebusu Besim Atalay’ın 18.05.1930 tarihli Meclis genel kurulu konuşmasından bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 60, Devre: 3, İçtima: 3, Cilt: 19, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, s. 118.

²⁸⁹ İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisâdiyatı*, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1934.

coğrafi yapısı ve iklimsel özellikleri nedeniyle ulaşım imkânlarının da farklılık gösterdiğini vurgulamıştır. Ona göre, Türkiye'nin mevcut nakliye yollarından (deniz, demiryolları ve şoseler) uzak kalan ve olumsuz coğrafi koşullar nedeniyle dışarıya karşı kapalı bulunan bölgelerinde üretilen ürünlerin önemli bir bölümü yerinde tüketilir ve bu duruma da en çok “Şark yaylalarında” rastlanır. Yine Orta Anadolu'nun nakliye pek müsait olmayan ve böylece dışarıyla teması görece az olan yerlerinde de benzer bir durum söz konusudur. Buralarda da köylü açısından esas olan “zâtî ihtiyaçların” karşılanmasıdır; pazarda ürün satışı ise ikinci derecede kalmaktadır. Zira köylü, “pazarla ancak Devlete olan vergi borcunu ödemek yahut mahsul fazlasını satmak maksadı ile temasa” geçmektedir.²⁹⁰

İsmail Hüsrev, bu şekilde Türkiye’de köylünün “adeta otarşik (autarchique) yani kendi kendine yeten bir hayat sürdüğü mıntıkalar” olduğunu, buralarda köylünün üretim ve tüketim faaliyetleri arasında bir bütünlük bulunduğunu, zira üretim ve tüketimin henüz kesin sınırlarla birbirinden ayrılmadığını, köylülerin genellikle tükettiği ürünleri üretmek çabasında olduklarını, böylece üretimin; pazarda satış yaparak kâr elde etmekten ziyade kişisel ev ihtiyaçlarını karşılamayı hedeflediğini, bu tür üretim tarzına ise iktisat literatüründe “zatî iktisat sistemi (Eigenwirtschaft)” isminin verildiğini, esasen “kanaatkârlık” zihniyetinin hâkim olduğu bu sistemde, herkesin ihtiyacına göre üretimde bulunduğunu, dolayısıyla üretimin miktarını kişisel ev ihtiyaçlarının seviyesinin belirlediğini, yine buralarda halkın “medenî âlemlerle” temasının pek az olması nedeniyle ihtiyaçlarının da çok sınırlı kaldığını ifade etmiştir.²⁹¹

Diğer yandan İsmail Hüsrev, zatî iktisat sistemi kapsamında görülen bu “kendi kendine yetme” biçimine “Türkiye’nin dünya piyasaları ile daimi münasebette bulunan garp ve sahil vilâyetlerinde ve merkezî Anadolu’nun şimendifer yolları ile muntazam şoseleri güzergâhında” rastlanmadığını söylemiştir. Ona göre, buralarda üreticiler, “kapalı mıntikalardan farklı olarak zatî ihtiyaçları için değil, pazar için” üretimde bulunmaktadır. Dolayısıyla üretim ve tüketim faaliyeti artık birbirinden ayrılmış durumdadır. Esasen üreticiler, tükettiği ürünlerden ziyade tüketmediği ürünleri üretmek çabasıdadır ve ihtiyaç duyduğu ziraî ve sınaî ürünleri de ürün satışından elde ettiği

²⁹⁰ Age., s. 20-24.

²⁹¹ Age., s. 25.

gelir karşılığında pazardan tedarik etmektedir. Pazar için üretimin yaygınlık gösterdiği bu yerlerde; üretimin miktarını geçimlik ihtiyaçlar değil, pazara sunulan ziraî ürünlerin fiyatı belirlemektedir. Böylelikle üreticiler de üretimlerini piyasa fiyatı yüksek olan ürünlere doğru kaydırırlar. Bu şekilde pazar için üretimde bulunma tarzına “emtia iktisadî sistemi” adı verilmektedir. Türkiye’de ise emtia iktisadî sisteminin “coğrafi vaziyeti dolayısı ile münakalâta müsait mahallerde, şimendifer hatları ve şoseler güzergâhında” yoğunlaştığı görülür. Zira “Afyon, tütün, incir, üzüm, zeytin ve yağı, fındık, pamuk, tiftik...” gibi dünya piyasalarına ihraç edilen ürünlerin üretimi de bu bölgelerde yapılmaktadır.²⁹²

İsmail Hüsrev’e göre, ülkede hem zatî iktisat sisteminin hem de emtia iktisadî sisteminin özelliklerini taşıyan “muhtelit” (karma) bölgeler de yaygındır. Bu karma sistem ise “zatî iktisat ve emtia iktisadî” sistemlerinden birisinin sona erip diğerinin başladığı geçiş aşamalarında ortaya çıkar. Buralarda üreticiler, kendi tüketimleri için üretimde bulundukları gibi pazarda satmak için tütün, afyon vb. ürünler de yetiştirirler. Örneğin Adana ilinde pamuk üreticisi ova köylüleri işlerini tamamen ticarî amaçlı olarak yürüttükleri halde dağ köylüleri ise kısmen kendi ihtiyaçları kısmen de pazar için üretimde bulunur durumdadır.²⁹³

Bunun yanında İsmail Hüsrev; Türkiye’de mevcut durumda zatî iktisat sisteminin yavaş yavaş tarihe karışmakta olduğunu, buna karşın emtia iktisadî sisteminin giderek yaygınlık gösterdiğini vurgulamıştır. Ancak ulaşım teknolojisinin ülkenin bazı yerlerinde neredeyse hiç gelişmediğini ve “nakil vasıtası olarak kağnıdan hatta birçok yerlerde doğrudan doğruya hayvan kuvvetinden” yararlanıldığı belirtmiştir. Bu itibarla da “Anadolu’nun kapalı sahalarında nakil tekniği kağnı seviyesini bile aşamamış ve Hititler devrinden beri müstakar mahiyetini muhafaza ederek organik kuvvetlerin çerçevesi dâhilinde mahsur kalmış” olduğunu söylemiştir. Ayrıca modern ulaşım şekillerinin “bu kapalı sahalara nüfuz etmediği müddetçe” zatî istihsalin yerini emtia istihsalinin alamayacağını ifade etmiştir. Fakat İsmail Hüsrev, bu konuda yine de

²⁹² Age., s. 29-31.

²⁹³ Age., s. 31; ayrıca Adana bölgesi köy ekonomisi hakkında daha geniş bir değerlendirme için bkz. Taha Toros, “Çukurova ve Toroslarda Köy İktisâdiyatı-1”, *Çukurova Ticaret Mecmuası*, Sayı: 5, Ağustos 1938, s. 24-30; Taha Toros, “Çukurova ve Toroslarda Köy İktisâdiyatı-2”, *Çukurova Ticaret Mecmuası*, Sayı: 6, Eylül 1938, s. 19-30.

iyimser bir yaklaşım sergilemektedir. Zira ona göre, Türkiye’de gün geçtikçe nakliye tekniği gelişmekte, “atlı arabanın yerine motorlu nakil vasıtaları” geçmekte ve her gün biraz daha ilerleyen demiryolları da bu amaca doğru büyük adımlar atılmasını sağlamaktadır.²⁹⁴

Gerçekten İsmail Hüsrev’in vurgulamış olduğu gibi, demiryollarının tarımsal gelişme üzerinde önemli bir etkisi vardır. Bu açıdan Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemine bakıldığında da demiryoluna kavuşan bölgelerde tarımsal üretimin daha hızlı şekilde artmış olduğu görülür. Nitekim Vedat Eldem’in aktardığı bilgilere göre, 1889-1911 yılları arasında ziraî üretim ülke genelinde yüzde 63 oranında artış göstermişken; demiryollarının geçtiği bölgelerde ise bu artış yüzde 114 seviyesinde gerçekleşmiştir.²⁹⁵ Cumhuriyet’in yönetici kadroları da bu durumun farkında olarak, demiryollarının ülkenin bütün bölgelerine yayılması yönünde büyük çaba harcamışlardır.²⁹⁶ Zira Türkiye’de 1923 yılında 4.100 kilometre olan demiryolu hat uzunluğu; 1929 yılında 5.100 kilometreye, 1938 yılında da 7.100 kilometreye ulaşmıştır. Böylelikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri de ana hatlar itibarıyla Ankara’ya ve sahil kesimlerine bağlanmıştır.²⁹⁷

İsmail Hüsrev’in çalışması dışında Türk köyünün iktisadî yönü hakkında 1930’ların ortalarında yapılan bir diğer önemli çalışma ise Yüksek Ziraat Enstitüsü asistanlarından Sadri Aran’ın “Evedik Köyü: Bir Köy Monografisi”²⁹⁸ adlı kapsamlı incelemesidir. Ankara’ya yakın mesafede bulunan Evedik (İvedik) Köyü’ne yönelik olan bu çalışma, bir köy örneğinden hareketle Orta Anadolu köylüsünün 1930’lu yıllardaki durumunu oldukça detaylı bir şekilde tasvir etmektedir.

²⁹⁴ İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisâdiyatı...age.*, s. 32-33.

²⁹⁵ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 93-94.

²⁹⁶ Zafer Toprak, “Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (1900-1950)”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Der. Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988 içinde, s. 20-21; Ayrıca Atatürk de 1 Kasım 1924 tarihinde, “...Medeniyetin bugünkü vesaitini, hatta bugünkü fikriyatını demiryolu haricinde intişar ettirebilmek müteasirdir. Demiryolu refah ve imran yoludur.[...]münakalâtı tezyit etmek bütün teşebbüslerimizin fevkinde tereddütsüz gayemiz olmalıdır.” demişti. Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, İctimâ: 1, Devre: 2, İctima Senesi: 2, Cilt: 10, T.B.M. Meclisi Matbaası, Ankara, 1973, s. 3.

²⁹⁷ Tezel, *age.*, s. 151-153.

²⁹⁸ Sadri Aran, *Evedik Köyü: Bir Köy Monografisi*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Sayı: 66, Sinan Basımevi, İstanbul, 1938.

Bu çalışmada yer verilen bilgilere göre; Evedik Köyü, bin metre rakıma sahip olan ve iklim olarak da “yüksek step karakteri” gösteren Orta Anadolu yaylası üzerinde bulunmaktadır. Yine Evedik köyü, Ankara şehir merkezine on dört kilometre mesafede olup, idarî olarak da Bağlum nahiyesine bağlıdır. Böylelikle köyün Ankara gibi büyük bir tüketim merkezine yakın bulunması, iktisadî bakımdan önemli bir avantaj teşkil etmektedir. Nüfus açısından bakıldığında ise Evedik köyünde 20 aileden oluşan 104 kişinin yaşadığı görülür. Bu nüfus yaş gruplarına göre ayrıldığında da 0-20 yaş arası nüfusun yüzde 48,1; 20-40 arası nüfusun yüzde 28,8; 40-60 yaş arası nüfusun yüzde 15,4 ve 60 yaş üzeri nüfusun da yüzde 7,7 oranında ağırlığa sahip olduğu anlaşılmaktadır.²⁹⁹

Evedik halkı, köyün ortasından geçen “Kavaklı Dere” nin her iki tarafına yerleştirilmiş kerpiç evlerde ikamet eder. Köylüler içme suyunu köy meydanındaki çeşmeden ve kuyudan temin ederler. Buna karşın çamaşır ve ev temizliği için gerekli olan suyu ise dereden alırlar. Suyu oldukça bol olan bu dere tarla sulamak için de kullanılmaktadır. Evler birbirine çok yakın bulunur ve genellikle müşterek duvarlarla birbirinden ayrılırlar. Yine ahırlar da evlerle aynı çatı altında bulunmaktadır. Evdeki yaşayışa göre ise; aynı odada yemek yenir, yatılır ve misafir kabul edilir. Çoğunluğu fakir olan Evedik köylüsü, elbisesini “harmandan harmana” yaptırır; yaz ve kış aynı elbiseyi giyer. Gıda ve beslenme tarzı da oldukça basittir. Kepekli undan yapılan ve “bazlama” denilen ekmek mutlaka her öğünde sofrada bulunur. Yine köylünün sofrasında soğan eksik olmaz. Bulgur pilavı ve çorbası başlıca yemekleridir. Köyde sağimlık ineği bulunan aileler, elde ettikleri sütlerden yoğurt yaparak tüketirler. Köylünün meyve tüketimleri ise çok azdır; çünkü köyde meyve ağacı sayısı sınırlıdır ve bunlar da bakımsız haldedir. Ayrıca köylünün “parmakla gösterilen” çok küçük bir bölümü, et tüketme lüksüne sahiptir. Yine bütün yıl boyunca bir kilo şeker tüketemeyen aileler vardır. Köylünün ana üretim faaliyeti hububat ekimi olduğundan “hasat ve harman” dönemi dışında boş zamanı oldukça çoktur. Özellikle kış aylarında, köy halkının hayvan bakımı dışında üretime yönelik başkaca bir meşguliyeti yoktur.³⁰⁰

²⁹⁹ Age., s. 9, 31-33.

³⁰⁰ Age., s. 35-37.

Diğer taraftan köyün bütün arazisi 16.401,5 dönüm kadar olup, bu arazinin yüzde 63'ü meralıklardan, yüzde 31,78'i tarlalardan, yüzde 2,9'u çayırıklardan, yüzde 1,2'si bahçelerden ve geriye kalanı da bataklık ve kayalıklardan ibarettir. Köyde, meralıklar müşterek mülk; tarlalar, bahçeler ve çayırıklar ise özel mülkiyet halindedir. Özel mülk arazinin yüzde 54,03'lük kısmı, Evedik köyünde ikamet eden ailelerin elindedir. Köy arazisinin diğer kısmı ise Evedik dışında (şehirde veya civar köylerde) oturan şahısların mülkiyeti altındadır. Esasen köy arazisinin önemli bir bölümü; Mehmet Bey, Necip Bey ve Zihni Bey adlı kimselerin ayrı ayrı mülkiyetinde bulunan üç büyük çiftlik işletmesine aittir. Bu çiftliklerin arazisi toplamı, köyün özel mülk arazisi içinde yüzde 29,79'luk bir paya tekabül etmektedir. Bu kişiler, arazilerinin ancak bir bölümünü Evedik köylülerine tahsis ederek icar ve ortakçılık yoluyla işletirler. Böylelikle Evedik köyünde ekilmeden boş bırakılan büyük miktarda arazi olduğu gibi geniş mera arazisinden tarla açmak imkânı da vardır. Köyde ziraatla iştigal eden on sekiz aileden sekiz aile sadece kendi tarlasını işletirken; yedi aile hem kendi tarlasını hem de kiraladıkları tarlaları ekerler. Buna karşın üç ailenin hiç tarlası olmadığından icar ve ortakçılık yoluyla tarla ekmek zorunda kalmışlardır. Ekilen tarlaların dağılımına bakıldığında ise; beş ailenin 10-100 dönümlük arazi, yedi ailenin 100-200 dönümlük arazi, dört ailenin 200-400 dönümlük arazi ve dört ailenin de 400 dönüm üzerinde arazi işlettikleri görülür. Evedik'te köylüler tarafından işletilen tarla arazisi toplamı 3.429 dönümdür. Bu arazinin 1.847 dönümü kıraç ve 1.582 dönümü sulak araziden oluşur. Bununla birlikte köyde 1934-1935 sezonunda hububat ekilen arazi toplamı ise 2.076 dönümdür. Dolayısıyla nadasa bırakılmış olan arazi de önemli bir miktara ulaşmaktadır.³⁰¹

Evedik köyünde iş hayvanları olarak, 20 çift öküze karşılık 6 çift manda mevcuttur. Bazı aileler, toprak işlemede karasaban yerine pulluk kullandığı için çeki kuvveti daha fazla olan mandalara yönelmişlerdir. İş hayvanları içinde at ve eşekler yalnızca nakliye işinde kullanırlar ve köyde 11 at ve 18 eşek bulunmaktadır. Yine çoğu ailenin sağımlik süt ineği vardır. Köyde bulunan ineklerin sayısı 25 civarındadır. Ayrıca 2 adet de manda ineği mevcuttur. Ailelerin birçoğu tavuk da beslemektedirler. Buna karşın köyde yalnız bir ailenin 400 baş koyun ve 278 baş tiftik keçisi vardır.³⁰²

³⁰¹ Age., s. 27, 63, 66, 69-71, 106-107.

³⁰² Age., s. 83-84 ve ek 10 no'lu cetvel.

Kullanılan ziraî aletlere gelince, köyde her ailenin karasabanı vardır; karasaban mevcudu 30 adet iken pulluk mevcudu ise 7 adettir. Orta Anadolu köylüsü, karasabanı pulluğa tercih eder. Çünkü kurak Orta Anadolu topraklarında tarla sürmek işinde karasaban daha verimli olarak kullanılır. Ayrıca karasabanın malzemesi kolay ve ucuz temin edilir. Her köylü karasabanını kendisi monte edip kullanım süresince de bakım ve tamiratını yapabilir. Yine yerli çeki öküzlerinin çekme kuvveti, pulluklar için yeterli gelmemektedir. Evedik köyünde tohum toprağa elle saçılır ve karasabanla kapatılır. Tohum kapatıldıktan sonra tarlaya bir çift öküz koşulu sürgü (taban) çekilir. Köyde tohum ekmeye yarayan ve modern ziraat aletlerinden olan “mibzer” kullanımı yoktur. Zira mibzerin tedariki köylü açısından oldukça pahalıdır. Köyde tarla verimliliğini arttırmak üzere gübrelemeye de başvurulmaz. Hayvanlardan elde edilen çiftlik gübreleri ise yakacak olarak sarf edilen tezeklerin yapımında kullanılır. Bununla birlikte köylünün hasat aletleri, orak ve tırpandan ibarettir. Köyde 21 adet tırpan ve 20 adet orak vardır. Harman aleti olarak ise “döğen” denilen bir ziraî alet kullanılır ve köyde döğen mevcudu 30 adettir. Köylünün kullandığı başlıca nakil vasıtası da kağnı ve öküz arabasıdır. Kağnılar bazı avantajlarından (ekonomiklik vb.) dolayı öküz arabasına tercih edilir. Ayrıca öküz veya manda koşulmasına göre iki tür kağnı vardır. Köyde 16 adet öküz kağnısı ve 4 adet manda kağnısı mevcuttur.³⁰³

Evedik köyünde en çok yetiştirilen ürün buğday olup, bunu arpa ürünü takip etmektedir. Zira buğday mahsülü köylünün hem yemeklik hem de pazar ihtiyaçlarını karşıladığı için diğer tahıl türlerine göre daha fazla tercih edilmektedir. Hayvan yemi olarak kullanılan arpanın bir bölümü de pazara sunulmaktadır. Ayrıca Evedik’te meyve bahçelerinde ağaçlar arasındaki boşluklara yazlık ve kışlık sebze ekimi de yapılır. Bu şekilde köyde on iki ailenin sebze üretim faaliyeti vardır. Bu ailelerden yalnız ikisi pazar için üretimde bulunur; diğerleri ise evinde tüketmek amacıyla sebze yetiştirir. Bununla birlikte köyde gelir getiren diğer bir faaliyet ise nadasa bırakılan tarlalara yazlık bostan (kavun) ekimi yapılmasıdır. Bu ürünlerin satışından elde edilen gelir de köylülerin gelirleri içinde önemli bir yer tutmaktadır. Köyde hayvancılık faaliyeti esasen sığır yetiştiriciliğinden ibarettir. Zira sadece bir aile tarafından ticarî olarak koyun ve keçi yetiştiriciliği

³⁰³ Age., s. 52, 86-89, 94, 109.

yapılmaktadır. Sığır yetiştirme faaliyeti ise “iş hayvanlarını bizzat işletmede yetiştirmek” ve “zatî yiyinti ihtiyaçlarını gidermek” amacıyla icra edilmektedir.³⁰⁴

Evedik’te köylü tarafından yetiştirilen ürünlerin mübadelesi de aynî ve nakdî alışveriş olmak üzere iki şekilde gerçekleştirilir. Öncelikle köylüler; çalıştırdıkları işçilere, köyde koruculuk, imamlık ve sığirtmaçlık yapanlara ve değirmenlere hizmetleri karşılığı olarak belli bir miktar buğday vermek suretiyle ödeme yapmaktadırlar. Yine köy içinde ve komşu köylerle ürün değişimi şeklinde aynî bir alışveriş de söz konusudur. Ayrıca köyleri dolaşan “gezginci tüccarlar” ve “seyyar tamirciler” gibi kimselerden alınan mal ve hizmet karşılığında tarımsal ürün verilerek ödeme yapılmaktadır. Evedik halkı, temel ihtiyaç maddelerinden ancak bir kısmını kendi işletmesinden elde edebilir. Esasen yiyecek ihtiyaçlarının yarısını ve giyecek ihtiyaçlarının da tamamını pazardan satın almak durumundadır. Pazardan satın alınan ürünler arasında “iç yağı, tuz, gaz yağı, kahve, sabun, kil, şeker ve tütün” gibi ürünler vardır. Köylüler, harmandan önce parça parça şehre sevk ettikleri bostan ve sebze ürünleri karşılığında ihtiyaçlarından bir kısmını tedarik ederler ve tüccarlardan sağladıkları kredi ile ihtiyaçlarının bir kısmını karşıladıkları gibi hasadı takiben yapılan satış neticesinde ellerine geçen nakit para ile ihtiyaçlarını temin etmeye çalışırlar. Esasen köylü, ürün satışında da tüccarlara bağımlı haldedir. Zira köylü, hububat mahsulünü genellikle değer fiyatının altında hasat öncesinde borçlandığı tüccara satmak durumundadır. Ayrıca bazı köylüler, tüccarlar dışında ortakçılık ilişkisiyle bağlandıkları toprak sahiplerinden de kredi temin ederler. Evedik’te birçok köylünün bankalara kredi borçları vardır. Aynı zamanda köylülerin devlete; arazi, sayım ve yol vergilerinden kaynaklanan önemli miktarda borçları bulunmaktadır.³⁰⁵

Neticede Evedik köyü çalışması, 1930’lu yılların Orta Anadolu köyü ve köylü profili hakkında önemli ipuçları vermektedir. Öncelikle buradaki köylü ekonomisinin ekstantif tarım yöntemiyle gerçekleştirilen tahıl üretimine dayandığı görülür. Bununla birlikte Ankara gibi bir tüketim merkezine olan yakınlığı sebebiyle üretim faaliyeti de nispeten pazara yönelmiş durumdadır. Pazarla olan ilişkiler ise büyük ölçüde şehirli tüccarlar vasıtasıyla kurulmaktadır. Geçimlik amaçlı üretim de köylü ekonomisi içinde önemli bir

³⁰⁴ Age., s. 111-114, 117-118.

³⁰⁵ Age., s. 127-133 ve ek 22 no’lu cetvel.

ağırlığa sahiptir. Burada dönem itibariyle köylünün yaşamakta olduğu iktisadî buhranın etkilerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Zira köylünün gelirleri, ana mahsul olan buğday fiyatlarındaki düşkünlükten dolayı azalmıştır. Bunun sonucu olarak köylü; tüccara ve bankalara borçlanmış ve devlete olan vergi borçlarını da ödeyemez duruma gelmiştir. Hal böyle iken köylünün kredi ihtiyacını giderebilecek ve onun tüccara olan bağımlılığını da ortadan kaldırabilecek olan ziraî kooperatifler ise henüz Evedik köyünde kendini göstermemiştir.

2.1.2. Tarımsal Üretim Faaliyetinin Genel Görünümü

Türkiye’de arazinin 1934 yılındaki dağılımına bakıldığında, göller ve bataklıklar hariç 762.736 kilometre kareyi bulan ülke topraklarının aşağıdaki şekilde ayrıldığı görülmektedir:

Tablo 2: Türkiye’de Toprakların Kullanım ve Dağılım Durumu (1934)

Kullanım ve Dağılım Alanları	Yüzölçümü (Hektar)	Toplam İçindeki Payı (%)
I-Her sene sürülüp ekilen topraklar	10.491.211	13,75
1-Daneliler	4.096.648	5,37
2-Yetiştirme çayırlar ve diğer hayvan yiyeceği ürünler	1.978.077	2,59
3-Doğrudan tüketim amacıyla yapılan ekimler	379.650	0,50
4-Sınai Bitkiler	357.086	0,47
5-Nadas	3.673.992	4,82
6-Diğer ekimler	5.758	0,01
II-Çayırlar, yaylaklar, otlak ve meralar	44.329.423	58,12
1-Çayırlar	3.421.001	4,49
2-Otlak ve Yaylaklar	2.876.798	3,77
3-Meralar	38.031.624	49,86
III-Sebze ve meyve bahçeleri, zeytinlikler, bağlar vd.	1.120.740	1,47
1-Sebze Bahçeleri	142.552	0,19
2-Meyve Bahçeleri	285.903	0,37
3-Bağlar	345.438	0,45
4-Zeytinlikler	346.532	0,45
5-Gül Bahçeleri	315	0,00
IV-Ormanlar	9.169.859	12,02
V-Ürün getirmeyen topraklar	11.162.367	14,63
TOPLAM	76.273.600	100,00

Kaynak: *Tarım İstatistikleri 1928-1936*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Yayın No: 93, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara, 1937, s. 4.

Tablo 2'ye göre; çayırlar, yaylaklar, otlak ve meralardan oluşan alanın genişliği dikkat çekicidir. Özellikle ülke topraklarının yarısının meralık olarak kullanıldığı görülür. Nadasa bırakılan arazinin de işletilen topraklar içinde önemli bir ağırlığa sahip olduğu anlaşılr. Bununla birlikte dönemin birçok tarım uzmanı tarafından vurgulandığı üzere, Türkiye'de arazinin yıllık olarak ekilen miktarı, mevcut ekilebilir tarla potansiyeline göre oldukça azdır. Zira ekime uygun olduğu halde ekilmeden boş bırakılan arazi miktarı hayli geniş bir alan teşkil eder.³⁰⁶ Esasen ekilebilir arazinin boş bırakılan kısımları daha çok mera olarak kullanılır.³⁰⁷ Ankara Evedik köyü örneğinde de görüldüğü gibi, köydeki büyük toprak sahiplerinin elindeki arazilerin önemli bir bölümü çok uzun sürelerle dinlenmeye (Hozana) terk edilmektedir.³⁰⁸ Özellikle Orta Anadolu'da ekilen araziler daha ziyade belli bir verime sahip alanlardır. Buna karşın verimi düşük olan ve yeterli getiri sağlamayan tarlalar ise genellikle boş bırakılır. Keza büyük arazi sahipleri, arazilerinin en verimli yerlerini işletmekle yetinirler. Böylece ekilen tarla miktarı da toplam arazinin küçük bir bölümünü oluşturur.³⁰⁹

Ülkede işlenen tarımsal arazi üzerine yıllık olarak ekilen ürünlere bakıldığında ise hububat (Buğday, arpa, mısır, yulaf vb.) üretiminin mutlak bir üstünlüğe sahip olduğu görülmektedir. Bu kapsamda 1926-1934 dönemi hububat ekim alanlarının ekilen toplam arazi içindeki payını gösterir tabloya aşağıda yer verilmiştir:

Tablo 3: Türkiye'de Hububat Ekim Alanının Oransal Ağırlığı (1926-1934)

Yıllar	Toplam Ekilen Arazi Alanı (Hektar)	Hububat Ekim Alanı (Hektar)	Hububat Ekim Alanının Toplam İçindeki Payı (%)
1926	7.053.874	6.332.821	89,8
1927	4.375.942	3.909.318	89,3
1928	6.580.464	5.767.695	87,6
1929	5.956.445	5.192.086	87,2
1930	6.220.994	5.366.116	86,3
1931	7.372.632	6.551.203	88,9
1932	5.530.528	4.874.977	88,1
1933	6.412.572	5.545.507	86,5

³⁰⁶ Kazım Rıza, *Türkiye Ziraati ve Türkiye Ziraatinin Mühim Şubeleri*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1935, s. 3-4, 14-15; Friedrich Falke, *Köylünün Mahiyeti ve Türkiye'de Köylü İktisatlarının Teşkiline Ait Temel Hatlar*, Çev. Şevket Raşit Hatipoğlu, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1935, s. 18.

³⁰⁷ Kazım Rıza, *age.*, s. 4.

³⁰⁸ Aran, *age.*, s. 70-71.

³⁰⁹ Kazım Rıza, *age.*, s. 15.

1934	7.082.855	6.049.676	85,4
Ortalama	6.287.356	5.509.933	87,7

Kaynak: Şevket Raşit Hatipoğlu, *Türkiye Ziraatında Hububatın Yeri ve Ehemmiyeti*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1937, s. 6.

Tablo 3'e göre, hububatın toplam ekim alanları içinde ortalama yüzde 87,7'lik bir payı bulunduğu görülür. Buradan hareketle diğer ürünlere de (Bakliyat, Yem Bitkileri, Ticaret ve Sanayi Bitkileri) sadece yüzde 12,3 civarında bir arazinin ayrılmış olduğu söylenebilir. Hububatın bu ölçüde önemli bir ağırlığa sahip olması ise ülkenin mevcut tabiat ve ekonomik koşullarıyla yakından ilgilidir. Bir kere, ülkenin bazı bölgelerinde tabiat şartları her türlü ürünün yetiştirilmesine elverişli değildir. Böylelikle bu bölgelerde -çoğu iklim ve toprak koşullarında yetişme imkânına sahip olan- hububat ürünleri geniş bir yer tutmuştur. Yine ülkenin birçok yerinde ziraat tekniği ve işletmeciliği de yeterince ilerleme göstermemiştir. Bu nedenle yetiştirilmesi nispeten kolay olan hububat ürünlerine doğru bir yönelme söz konusu olmuştur. Özellikle ulaşım ve pazar olanaklarının oldukça sınırlı olduğu yerlerde, köylünün beslenme ve hayvan yemi ihtiyaçlarını önemli ölçüde karşılayan hububat ürünleri ilk seçenek haline gelmektedir. Zaten hububat ekim alanlarının bölgeler içindeki payları da tüm bu faktörlerin etkilerini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim 1930 yılı rakamlarına göre, ekilen araziler içinde hububatın payının Orta Anadolu'da yüzde 93,6; Ege bölgesinde yüzde 83,6 ve ülkenin güney kesimlerinde de (Akdeniz bölgesinde) yüzde 66 dolaylarında olduğu görülmektedir.³¹⁰

Hububat ekim alanları kendi içinde hububat türlerine göre tasnif edildiğinde ise ilk sırada buğday ve arpa ürünlerinin geldiği gözlenir. Zira 1926-1934 döneminde buğdayın hububat ekim sahası içindeki payı yüzde 52, arpanın yüzde 26 ve mısırın da yüzde 6,8 civarında olduğu anlaşılır. Yine çavdarın payı yüzde 4,4 iken; yulafın payının yüzde 3'e tekabül ettiği ve pirincin de yüzde 0,4'lük bir paya sahip olduğu görülür. Böylece Türkiye'de köylünün yetiştirdiği ürünler arasında hububatın en başta geldiği ve hububat içinde de en önemli ürünün buğday olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Neticede ülkenin çoğu bölgesinde köylünün pazara çıkarabildiği başlıca ürün hububat olduğundan köylü ekonomisinin temel dayanağını da hububat teşkil etmektedir. Bu itibarla hububat üretiminde yaşanabilecek doğal afetlerin ve hububat satışlarındaki zorlukların da köylü

³¹⁰ Hatipoğlu, *Türkiye Ziraatında Hububatın Yeri ve Ehemmiyeti*...age., s. 5-9.

ve ülke ekonomisi açısından olumsuz sonuçlar doğurması kaçınılmazdır.³¹¹ Öyle ki ileride bahsedileceği gibi gerek kurak geçen yıllardan gerekse iktisadî buhranın yol açtığı hububat fiyatlarındaki düşüklükten dolayı köylü bu dönemde ağır bir borç yükü altında kalmıştır.

Hububatın tarımsal üretim faaliyeti ve köylü ekonomisi içindeki önemine karşın ülkenin birçok bölgesinde çeşitli bakliyat ürünleri de yetiştirilmektedir. Ülkede yetiştirilen başlıca bakliyat ürünlerini; gıda amaçlı olarak üretilenler (Bakla, Fasulye, Börülce, Bezelye, Mercimek, Nohut) ve yem bitkileri (Fiğ, Burçak) şeklinde tasnif etmek mümkündür.³¹² Türkiye'nin 1928-1932 dönemi bakliyat üretim rakamlarına göre; fasulye üretiminin Trabzon, Giresun ve Ordu illerinde ve bakla üretiminin ise Balıkesir, Manisa ve İzmir'de yoğunlaştığı görülür. Yine bezelye üretimi büyük ölçüde Çoruh havzasında gerçekleşirken, nohut üretiminde de Kayseri, Konya, Kütahya, Manisa, Afyon ve Mersin illeri ilk sırada gelmektedir. Mercimek üretiminde öne çıkan iller arasında ise Antep, Adana, Urfa, Afyon, Maraş ve Malatya vardır. Buna karşın börülce üretimi de Manisa, Muğla ve Mersin illerinde ağırlık gösterir. Yem bitkilerinden fiğ üretiminde Giresun, Gümüşhane, Kastamonu, Ankara, Sivas ve Tokat'ın; burçak üretiminde de Kayseri, Afyon, Mersin, Manisa, Balıkesir, Bolu, Kütahya ve Bursa'nın öne çıktığı anlaşılr.³¹³

Yine 1928-1932 yıllarına ilişkin tarımsal üretim istatistiklerine göre, ülkenin çoğu yerinde patates, soğan ve sarımsak ürünü yetiştirilmektedir. Ayrıca önemli ürünlerden biri olarak susamın da büyük ölçüde Antalya, Adana, Mersin, Muğla, Manisa, Balıkesir ve Edirne illerinde yetiştirildiği görülmektedir. Bu dönemde şeker pancarı ekimi yapılan başlıca iller arasında ise Kırklareli, Kütahya, Edirne ve Bilecik vardır ve bu illere 1935 yılından itibaren Eskişehir, Tokat ve Amasya illeri de eklenmiştir.³¹⁴

Türkiye'nin 1930 yılı itibariyle en başta gelen bitkisel ihraç ürünleri ise; tütün, haşhaş (afyon), pamuk, incir, kuru üzüm, fındık ve zeytin (yağı) mahsulleridir.³¹⁵ Tütün

³¹¹ Age., s. 10-11, 17.

³¹² Kazım Rıza, age., s. 41-44.

³¹³ *Tarım İstatistikleri 1928-1936...age.*, s. 72-103.

³¹⁴ Age., s. 104-111, 132-135, 140-143.

³¹⁵ “Başlıca İhraç Maddelerimizin Miktar ve Kıymeti (1930-1936)”, *İktisat Vekâleti Türkofis Aylık Bülten*, Yıl: 1, Sayı: 1, Haziran 1937, s. 59.

ürününün 1930 yılı üretim miktarı 47.210.890 kilo civarındadır. Yine tütün yetiştirilen köy adedi 5.083'ü ve çiftçi sayısı da 99.704'ü bulmaktadır. Tütünün en çok yetiştirildiği yerlerin de Samsun, Tokat, Trabzon, İzmir, Aydın, Balıkesir, Manisa, Muğla, Bursa, Kocaeli ve Bolu illeri olduğu görülmektedir. Haşhaş ürününde ise Afyonkarahisar, Konya, Kütahya, Balıkesir, Bursa, Denizli, Isparta ve Manisa illeri ilk sırada gelmektedir.³¹⁶ Bununla birlikte ülke pamuk üretiminin yüzde 76'sı Adana ve yüzde 19,5'i İzmir dolaylarında; geriye kalan bölümü de Geyve, Akhisar, Elazığ ve Iğdır'da yapılmaktadır.³¹⁷ İncir üretimi büyük ölçüde İzmir, Aydın, Denizli ve Muğla illerinde gerçekleştirilmektedir.³¹⁸ Ülkenin dış piyasalara dönük üzüm üretimi daha çok İzmir ve Manisa civarlarında yoğunlaşmıştır.³¹⁹ Fındık ürününde önde gelen iller ise Giresun, Ordu ve Trabzon'dur.³²⁰ Son olarak zeytin üretimin yaygınlık gösterdiği yerler arasında Balıkesir ve İzmir illeri öne çıkmaktadır.³²¹

Türk tarımının en önemli üretim alanlarından birisi de şüphesiz hayvancılık faaliyetidir. Zira yukarıda belirtildiği üzere ülke topraklarının yarısından fazlası hayvan beslemek amacıyla kullanılmaktadır. Türkiye'de 1936 yılı itibarıyla (çeki ve kümes hayvanları dışındaki) hayvan varlığına bakıldığında: atların 1.020.169; eşeklerin 1.568.856; katırların 73.270; sığırların 8.328.674; mandaların 801.067; koyunların 20.771.989; kıl keçilerinin 10.727.061; tiftik keçilerinin 4.254.999 ve develerin de 118.211 adet olduğu görülmektedir.³²² Böylelikle küçükbaş hayvancılıkta koyunların ve büyükbaş hayvanlarda ise sığırların büyük bir ağırlığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yine keçi (kıl ve tiftik) yetiştiriciliği de önemli bir işgal alanıdır. Fakat bu dönemde yapılan bazı yayınlarda ülkedeki hayvancılık faaliyetinin henüz "sürü hayvancılığı" niteliğinde olduğu, esasen daha ileri bir aşama olan "ahır hayvancılığı" sistemine geçilemediği vurgulanmaktadır. Bunun en önemli nedeni ise hayvan yemi üretiminin ve kullanımının

³¹⁶ *Tarım İstatistikleri 1928-1936...age.*, s. 122-127, 144-150.

³¹⁷ "Pamuk Encümen Raporu", *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 693.

³¹⁸ A. Nadir, "İncir", *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age.*, s. 443.

³¹⁹ Ali, "Üzümcülüğümüz", *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age.*, s. 610-611.

³²⁰ Kazım, "Fındık", *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age.*, s. 509.

³²¹ Ragıp Ziya, "Zeytinciliğimiz", *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age.*, s. 728.

³²² *Hayvanlar İstatistiği 1929-1937*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Neşriyat No: 124, Receb Ulusoglu Matbaası, Ankara, 1938, s. 56.

yetersizliğinden dolayı hayvanların beslenmesinde genellikle geniş mera ve otlak arazilerinden yararlanılmasıdır.³²³

Böyle olmakla birlikte Türkiye’de bu dönemlerde hayvancılığın hem ülke hem de köy ekonomisi açısından değeri büyüktür. Bir defa, hayvancılıktan elde edilen vergiler devlet gelirleri içinde önemli bir paya sahiptir.³²⁴ Yine ülkenin başlıca ihraç kalemleri arasında canlı hayvan, tiftik, yün, keçi kılı, ham deri vb. ürünler ciddi bir yer tutar. Ayrıca yumurta ihracatından sağlanan gelirin miktarı da (1930 yılı itibarıyla 8.3 milyon lira) kümes hayvancılığının ülke ekonomisi açısından değerini gösterir.³²⁵ İpek böceği yetiştiriciliği de özellikle Bursa ve Bilecik illerinde önemli bir işgal alanıdır.³²⁶ Bunun yanında hayvancılık faaliyetinin ilerlemesi, ülkede yeni yeni gelişmekte olan dokuma ve deri sanayi sektörüne hammadde tedarik etmek ve tarımsal alanda ihtiyaç duyulan “iş kuvveti ve gübreyi” sağlamak bakımından da gerekli görülmektedir.³²⁷ Hayvancılığın köylü ekonomisi içindeki yeri üzerinde ise özellikle durulmalıdır. Dönemin yazarlarından Salahattin Bey, hayvancılığın köylünün geçimini sağlamadaki önemini şu sözlerle vurgulamıştır.³²⁸

“...Anadolu köyünü çok seneler kıtlıktan, açlıktan kurtaran hayvandır. Hayvanını kaybetmiş bir köylü, elleri böğründe kalmış, köyde iktisadî hüviyetini kaybetmiş bir zavallıdır. Köydeki iktisat mekanizması yakından tetkik edilsin, çok yerlerde piyasada köyün en mühim emtiası, hayvanlardan ibarettir. Bizde köylü, giydiği elbisenin parasını, devlete olan vergi borcunu hemen bütün Anadolu’da hayvan ve hayvanî mahsulatını satarak öder...”

Dolayısıyla hayvancılık faaliyeti bu dönemde, bilhassa hububat fiyatlarındaki düşkünlükten dolayı köylü ekonomisi açısından önemli bir dayanak noktası olmuştur. Dönemin tarım uzmanlarından Kazım Rıza da bu durumu vurgulamak için “*Birkaç koyun, çiftçi için fena senelerdeki tarla mahsulünün sigortasıdır.*” demiştir. Zira ev içi tüketim amacıyla koyun besleyen köylüler; et, süt, yün gibi mamulleri kendi ihtiyaçları için kullanmakta ve gereğinden fazla olan ürünlerini satarak az da olsa geçimlerine

³²³ İbrahim Arif, “Türkiye’de Hayvancılık ve Yem Meselesi”, *Dönüm*, Sayı: 6, Kânûnevvel 1932, s. 10-13.

³²⁴ Şevket Raşit, “Türkiye’de Ziraatin Rükünlerinden: Hayvancılık”, *Dönüm*, Sayı: 9, Mart 1933, s. 7-8.

³²⁵ Bkz. “Başlıca İhraç Maddelerimizin Miktar ve Kıymeti (1930-1936)” s. 59.

³²⁶ *Tarım İstatistikleri 1928-1936...age*, s. 169-170.

³²⁷ Şevket Raşit, “Türkiye’de Ziraatin Rükünlerinden: Hayvancılık”...agm., s. 8-9.

³²⁸ Salahattin, “Türkiye’de Hayvancılık”, *Ülkü*, Cilt: 3, Sayı: 17, Temmuz 1934, s. 370.

katkıda bulunmaktaydılar. Yine birkaç sığırı olan köylüler de ihtiyaç fazlası yoğurt, tereyağı vb. süt ürünlerini pazara çıkararak bir miktar gelir elde etmekteydiler.³²⁹

Ayrıca hayvancılık faaliyetini doğrudan doğruya pazar için gerçekleştiren üreticiler de vardır. Ancak hayvan ve hayvansal ürünlerin sürümü, ülkedeki ulaşım ve pazar imkânları ile yakından ilgilidir. Neticede ulaşım ve pazar koşulları üretimin yapılış amacını da belirlemektedir. Mesela canlı hayvan ticaretine yönelik sığircılık faaliyeti, daha çok nakliye imkânları yetersiz olan ve büyük tüketim merkezlerine uzak kalan yerlerde (doğu illerinde) söz konusudur. Sütçülük yapan sığircılık işletmelerine ise İstanbul, Adana, Samsun ve İzmir vb. büyük şehirlerde rastlanmaktadır. Koyunculukta da benzer şekilde tüketim merkezlerinden uzaklaştıkça üretimin ağırlığı canlı hayvan ticaretine kaymaktadır; buna karşın tüketim merkezlerine yakın olan yerlerde süt ve süt mamullerine yönelik üretim daha fazla önem kazanmaktadır.³³⁰ Nitekim Niyazi Berkes'in Ankara çevresindeki köylerde 1940-1942 yıllarında yapmış olduğu bir araştırmada da Ankara'nın zamanla bir büyük bir tüketim merkezi haline gelmesiyle sütçülük amaçlı hayvancılığın bazı civar köylerde oldukça geliştiği saptanmıştır.³³¹

2.1.3. Küçük Köylü İşletmeleri ve Ziraî Kredi Meselesi

Türkiye'de bu dönemde tarımsal üretim büyük ölçüde küçük köylü işletmeleri tarafından gerçekleştiriliyordu. Aslında tarihsel süreçte, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de küçük köylü işletmeciliği tarımsal üretimin ana unsuruydu. Osmanlı Devleti'nin benimsemiş olduğu “mîrî toprak rejimi ve çift-hane sistemi” bağlamında, ziraî faaliyet esasen bir çift öküzle yapılan hububat üretimine dayanıyordu. Bu sistemde tarımsal üretim birimi, “bir çift öküzü olan aile”ye karşılık gelmekteydi. Yine üretim ölçeği ise bir çift öküzle işlenebilecek hububat tarlası büyüklüğü ile sınırlıydı. İktisadî açıdan da “çift-hane” üretim sistemi, bir köylü ailesinin geçimini sürdürebileceği ve devlete ödenecek vergileri karşılayacak miktarda da “artı-ürün” üretebileceği bir birimi temsil etmekteydi. Osmanlı bürokrasisi de kırsal alanda malî, toplumsal ve ekonomik

³²⁹ Kazım Rıza, *age.*, s. 113-129.

³³⁰ *Age.*, s. 112-113, 129-130.

³³¹ Niyazi Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü Neşriyatı Sosyoloji Serisi No: 2, Uzluk Basımevi, Ankara, 1942, s. 38.

düzenin temeli olan bu yapıyı korumak ve devam ettirmek için büyük çaba sarf etmişti.³³²

Osmanlı döneminde “raiyyet çiftliği” şeklinde adlandırılan bu küçük köylü işletmelerinin işlettiği arazi büyüklüğü ile ilgili olarak, örneğin 1487 tarihli Bursa Livası kanunnamesinde; iyi yerlerde yetmiş-seksen dönümün, orta nitelikteki yerlerde yüz dönümün ve düşük verimlilikteki yerlerde de yüz otuz-yüz elli dönümün bir çiftlik sayılacağı belirtilmiştir. Köylünün kullanımında olan toprakların özellikle kuru tarım yapılan bölgelerde her yıl yarısının nadasa terk edildiği göz önünde bulundurulduğunda, köylü ailesinin bir çift öküzle ektiği arazi miktarının yıllık 40-50 dönüm civarında olduğu ifade edilebilir. Her ne kadar daha sonraki yüzyıllarda ülkede bir takım büyük çiftlikler ortaya çıkmışsa da bu çiftliklerin arazileri de çoğunlukla ortakçılık/kiralama yoluyla köylüler tarafından işletildiğinden, neticede küçük köylü işletmeleri tarımsal üretim alanındaki ağırlıklarını korumaya devam etmiştir.³³³

Tanzimat devrinde toprak rejimine ilişkin yapılan en önemli hukukî düzenleme ise 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi olmuştur. Esas olarak bu düzenleme kapsamında, mevcut toprak sisteminin temel özelliklerini korumaya da büyük özen gösterilmiştir. Barkan’ın vurguladığı gibi, “1274 tarihli Arazi Kanunnamesi toprak hukuku ananelerine sıkı sıkıya bağlı, makul ve mutedil bir tedvin hareketi” şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu kanunnamede özellikle malî ve sosyo-ekonomik öneminden dolayı çiftçi nüfusunun “müstakil küçük işletmeler” halinde muhafazası gayesi güdülmüştür. Yeni düzenlemeyle, köylünün üretim yaptığı arazi üzerindeki tasarruf hakkı, “tam mülkiyet” esasına yaklaştırılmaya çalışılmış, ancak bu mülkiyet hakkının kullanımına da bir takım sınırlamalar getirilmiştir. Bağımsız küçük köylü işletmeciliğini korumaya yönelik olan bu tür sınırlamaların birçoğu ise ilerleyen yıllarda yapılan bazı değişikliklerle ortadan kaldırılmıştır.³³⁴

³³² Halil İnalcık, *Devlet-i ‘Aliyye-Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 245-255.

³³³ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 39,40, 156-159, 213-215, 241-242.

³³⁴ Ömer Lütfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 54-59, 62-71, 91-92, 97-98.

Hal böyle iken, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nde küçük köylü işletmelerinin üretim ölçeğinin de açıkça tanımlanmış olduğu görülüyor. Zira kanunnamenin yüz otuz birinci maddesinde; “*Kanunen çiftlik, her sene zirâat olunur ve hâsıl verir iki öküzlük bir çift demektir ki, âlâ yerden yetmiş-seksen dönüm ve evsat yerden yüz dönüm ve ednâ yerden yüz otuz dönüm kadar araziden ibarettir.*” denilmiştir.³³⁵ Dolayısıyla yukarıda (1487 tarihli Bursa Livası kanunnamesi örneğinde) işaret edilen 15. yüzyıldaki ziraî işletme büyüklüğünün 19. yüzyılda da en azından kanunî bakımdan geçerliliğini koruduğu anlaşılmaktadır. Sonuçta 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi geçirdiği bazı değişikliklerle birlikte, 1926 yılında yürürlüğe giren Türk Medeni Kanunu'na kadar uygulamada kalmaya devam etmiştir.³³⁶ Hatta Şevket Raşit'in değerlendirmesine göre, tam anlamıyla özel mülkiyeti öngören Medeni Kanun yürürlükte olsa da buna uygun yeni bir arazi kanunu çıkarılmadığından, Osmanlı Arazi Kanunnamesi de birçok konuda fiilen uygulamada kalmıştır.³³⁷

Diğer yandan 1927 yılında yapılan tarım sayımları, bu dönemde çiftçi ailelerinin işlettiği arazi büyüklüğü hakkında bir fikir vermektedir. Buna göre; her çiftçi ailesinin bu yılda ektiği arazi miktarı, ortalama 25 dönümdür. Ancak bu rakam, sadece yıl içinde ekilmiş olan araziye göstermektedir. Anadolu'da köylülerin genellikle elindeki arazinin her sene bir kısmını ektiği dikkate alındığı takdirde, çiftçinin kullanımında olan arazi miktarının bundan daha fazla olduğu tahmin edilebilir. Tarım sayımında tespit edilen 25 dönümlük ortalama ekilen arazi miktarı da bölgeler ve iller itibarıyla farklılık gösterir. Örneğin “Akdeniz sahası, Adana ve Mersin” illerini kapsayan bölgede bu miktar 40,5 dönüme çıkmaktadır. Sadece Mersin ili hesaba katıldığında da ortalama ekilen arazinin 108 dönüm civarında olduğu anlaşılır. Ekilen ortalama arazi miktarının en düşük seviyede olduğu yer ise Karadeniz bölgesidir. Burada bir çiftçi ailesi başına düşen ortalama ekilen arazi miktarı 15 dönüme kadar gerilemiştir. Yine bu miktarın Rize'de 4 dönüm ve Trabzon'da ise 6 dönüm dolaylarında olduğu görülür. Ekilen arazinin 25 dönümün altında olduğu öteki yerler ise Artvin (7,7 dönüm), Van (10 dönüm), Bitlis (11,4 dönüm), Ordu (11,6 dönüm), Siirt (12 dönüm), Bolu (14,2) ve Erzincan (14,6 dönüm) illerinden ibarettir. Buna karşın genel ortalamanın üzerinde kalan yerler

³³⁵ Bkz. *Düstûr 1. Cilt*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289, s. 198.

³³⁶ Barkan, *age.*, s. 3, 99-100.

³³⁷ Şevket Raşit, “Türkiye’de Arazi Mülkiyeti”, *Dönüm*, Sayı: 39, Mart 1936, s. 101.

arasında; Tekirdağ (63,7 dönüm), Edirne (53,4 dönüm), Aksaray (47,8 dönüm), Eskişehir (42,4 dönüm) ve Burdur (37,6 dönüm) illeri vardır.³³⁸

Ekilen arazi büyüklüğüne ilişkin bu veriler, tarımsal alanda Osmanlı toprak rejiminden miras kalan küçük ziraî işletme yapısının geçerliliğini koruduğuna işaret eder. Ancak bu rakamlar, sadece yıl içinde işletilen tarla miktarını gösterdiği için arazilerin mülkiyet durumu hakkında, yani çiftçilerin sahip oldukları arazi büyüklükleri veya topraksız köylüler hususunda bilgi vermekten uzaktır. Aslında ülke genelinde, Ankara Evedik köyü örneğinde olduğu gibi; büyük çiftlik sahipleri, yeterli toprağı olanlar, az miktarda toprağı bulunanlar ve topraksız köylüler şeklinde kendini gösteren arazi mülkiyet dağılımının yaygın bir durum olduğu ileri sürülebilir. Zaten bu dönemde yapılan bazı yayınlarda da bu olgunun varlığına yönelik gözlemlere ve değerlendirmelere sıklıkla yer verilmiştir. Bu hususta, Hâmit Sadi'nin vermiş olduğu bilgiler şu şekildedir:³³⁹

“Arazi taksimatında ve temellük usullerinde bazı hususiyetler nazara çarpar. Umumiyetle arazi çok parçalanmış olup küçük işletmeler ziyadedir. Türk köylüsünün % 75'i 3-6 hektar araziye malik aynı tipte küçük çiftçilerdir. Bununla beraber binlerce hektar araziye ihtiva eden büyük çiftlikler de yok değildir. Bazı tahminlere göre 33 bin kadar büyük çiftlik sahipleri 8 milyon hektar toprağı malik olup mezru sahanın % 35'i bunlara isabet etmektedir. Arazi taksimatında iklim mıntakalarına göre bazı farklar bulmak kabildir; Kurak mıntakalarda büyük arazi yağmurlu mıntakalara nazaran daha ziyadedir.

Türk köylüsü elindeki arazinin her sene yalnız bir kısmını işler. Beş kişilik her çiftçi aileye vasati 11 hektar arazi isabet ettiği halde aile başına işlenen arazi 2,5 hektarı geçmez. Büyük işletmeler daha ziyade İzmir, Aydın, Mersin, Adana gibi sahil vilâyetlerinde bulunur. Arazinin ya pek büyük veya pek küçük parçalara ayrılmış bulunması, hele bir kısım arazinin evkafa ait olması bu sahada bazı meseleler mevcut olduğunu göstermektedir. Toprağı malik olmayan köylülerin de epey bir yekûna balığ olduğu tahmin edilmektedir.”

Yine bu yıllarda yerel düzeyde yapılan bazı gözlemler de benzer bir tabloyu ortaya koymaktadır. Mesela Antalya'nın Solak köyü hakkında gerçekleştirilen bir çalışmaya göre; köyün 60 aileden oluşan 297 kişilik bir nüfusu vardır. Köyde ekilen arazi ise 12.000 dönüm civarındadır. Buna karşın köy arazisi “üç dört kişinin” mülkiyetinde olup, diğer bütün köylüler bu topraklar üzerinde “yarı yarıya ortakçı olarak” çalışmaktadırlar.³⁴⁰ Ankara'da Haymana'nın Ahırlıkuyu köylüleri de arazi

³³⁸ 1927 Senesi Ziraî Tahriri Neticeleri...age., s. VI-VII.

³³⁹ Hâmit Sadi, age., s. 68.

³⁴⁰ Kemal Turan, “Köy Çalışmaları-Antalya'nın Solak Köyü”, *Ülkü*, Sayı: 18, Ağustos 1934, s. 474-475.

yetersizliğinden dolayı komşu köylerden icarla tarla tutarak ekmek durumunda kalmışlardır.³⁴¹ Keza Giresun'un Paya ve civar köylerinde, en fakir köylülerin “yarım tonluk fındık bahçesi ve yarım tonluk mısır tarlası” varken; en zenginlerinin ise “6-7 tonluk fındık bahçeleri ve kendilerine yetecek kadar mısır tarlaları” mevcuttur.³⁴² Çorum genelinde kendi arazisi üzerinde çalışan çiftçiler olduğu gibi ortakçılıkla geçimini sağlayanlar da vardır. Özellikle ortakçılık usulü çok daha yaygındır.³⁴³ Konya’da Cihabeyli’nin Zıvarık köyünde ise her ailenin “kendine göre ekecek tarlası” bulunmaktadır.³⁴⁴ Beş yüz ailenin yaşadığı İzmir’in “Narlidere” köyünde ailelerin yaklaşık yarısı topraksız olup, başkalarının arazilerinde ortakçı olarak veya tarım işçiliği yaparak geçimlerini sağlamaktadırlar.³⁴⁵ Ayrıca İhsan Abidin’in Kayseri ilinde yaptığı tespitlere göre; Kayseri’de ziraate elverişli olan bir milyon dört yüzbin dönümlük arazinin verim açısından bir milyonluk kısmı zayıf, iki yüz bin dönümlük bölümü orta ve iki yüz bin dönümlük kısmı ise iyi arazi olarak tasnif edilmektedir. Buna karşın şehir genelinde işletilen toplam arazi miktarı da beş yüz bin dönümü geçmemektedir. Şehre yakın köylerde ekilmekte olan arazinin iyi kısımları şehirde oturan bazı kimselerin mülkiyetinde olup, bu gibi köylerde yaşayan çiftçilerin çoğunluğu da şehirlilere ait bulunan söz konusu tarlaları kiralamak suretiyle işletmektedirler.³⁴⁶

Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, 19 Mayıs 1930 tarihinde T.B.M.M.’de yapmış olduğu bir konuşmada, muhacirlerin iskânı ve bazı bölgelerdeki göçebe nüfusunun toprağa yerleştirilmesine yönelik yürüttükleri faaliyetler yanında arazisi olmayan köylüleri toprak sahibi yapmak hususunda da çalışmalar yaptıklarını belirtmiştir. Yine bu konuşma sırasında topraksız ve arazisi yetersiz köylüler ile ilgili olarak “...Memleketimizde bulunan (40,300) köyden (1,500) köyün halkı topraksızdır. Şehirlerde de topraksız olarak bir bu kadar çiftçi vardır. Toprağı nakâfi olan çiftçi nüfusu da aşağı yukarı (300) bine baliğ olmaktadır.” şeklinde açıklamalar yapmıştır.³⁴⁷ Gerçekten Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren devlet tarafından toprak meselesinin

³⁴¹ Osman Nuri, “Köy Anketi-Haymana’nın Ahırlıkuyu Köyü”, *Ülkü*, Sayı: 19, Eylül 1934, s. 78.

³⁴² Ömer Türkmen, “Köy Anketi-Trabzon (Giresun) Köyleri”, *Ülkü*, Sayı: 20, Birinciteşrin 1934, s. 158.

³⁴³ Ömer, “Yurdumuz-Çorum III”, *Ülkü*, Sayı: 21, İkinci teşrin 1934, s. 205.

³⁴⁴ Namık Ayas, “Köy Tetkiki-Zıvarık Köyü II”, *Ülkü*, Sayı: 28, Haziran 1935, s. 311.

³⁴⁵ Aydoslu Sait, “İzmir Sebze ve Meyve Kooperatifi”, *Karınca*, Sayı: 7, Birincikânun 1934, s. 7-9.

³⁴⁶ İhsan Abidin, *Anadolu Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti-İkinci Cilt*, Resimli-Ay Matbaası, İstanbul, 1928, s. 144.

³⁴⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 61, Devre: 3, İçtima: 3, Cilt: 19, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, s. 138.

çözümü konusunda birçok girişimde bulunulmuştur. Esasen bu çabalar, muhacirlerin iskânı ve göçebelerin yerleştirilmesi gibi amaçlarla başlamış ve sonrasında topraksız köylüleri de kapsamı içine almıştır. Yapılan bir dizi yasal düzenleme çerçevesinde, 1923 yılından 1938 yılına kadar devlet tarafından dağıtılan toprak miktarı yaklaşık on milyon dönümü bulmuştur. Söz konusu miktar içerisinde muhacirlere dağıtılan topraklar büyük bir ağırlık göstermektedir. Topraksız veya az topraklı köylülere de önemli miktarda arazinin dağıtılmış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak ülkede mevcut olan toprak meselesinin halli, bu tür kısmî tedbirlerle sağlanamamış ve zamanla büyük çiftlik arazilerini de dağıtımına konu etmeyi öngören daha radikal yasa çalışmaları gündeme gelmiş ve en sonunda da 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ortaya çıkmıştır.³⁴⁸

Toprak mülkiyeti meselesi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Burada ele alınması gereken asıl husus ise mevcut arazi mülkiyet dağılımının ziraî işletme şekli/büyüklüğü açısından doğurmuş olduğu sonuçlardır. Esasen bu dönemde, kendi mülkiyetinde olsun olmasın arazinin kullanımı ve üretim faaliyeti büyük ölçüde küçük köylü işletmelerinin elinde bulunmaktaydı. Bu kapsamda sadece kendi arazisi veya boş hazine arazileri üzerinde çalışan küçük tarımsal işletmeler olduğu gibi ortakçılık ya da kiralama (icar) suretiyle özel kişilere veya devlete/vakıflara ait arazi üzerinde faaliyet gösteren küçük ziraî işletmeler de vardı. Büyük araziler içinde önemli bir miktar teşkil eden devlete veyahut vakıflar idaresine ait çiftlikler, ya memurlar eliyle bir bütün olarak işletilmekte ya da kısım kısım civar köylülere kiraya verilmekteydi. Arazisini bizzat işleten özel büyük çiftlik sahibinin sayısı ise oldukça sınırlıydı. Doğrudan doğruya sahibi tarafından işletilen bu tür çiftliklere bilhassa Ege bölgesinde ve Adana taraflarında rastlanırdı. Özel çiftlik arazileri, daha çok “ortakçılık” yöntemiyle veya başında bir kâhya bulundurarak “beylik” usulüyle işletilirlerdi. Ayrıca söz konusu büyük arazi sahipleri de genellikle şehir merkezlerinde ikamet ederlerdi.³⁴⁹

³⁴⁸ Ömer Lütfi Barkan, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye’de Ziraî Bir Reformun Ana Meseleleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1946, s. 7-23; Meşhur “Dörtlü Takrir”de imzası bulunan Refik Koraltan, bu kanunun Meclis’te görüşülmesi sırasında tasarıyı eleştirdiği konuşmasında “Arkadaşlar, bu tasarının ruhu, kim ne derse desin, Ali’nin malını alıp Veli’ye vermektir.” demiştir. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Birleşim: 54, Devre 7, Toplantı 3, Cilt 17, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1945, s. 70.

³⁴⁹ Kazım Rıza, *age.*, s. 9-10; ayrıca bkz. Şevket Raşit, “Türkiye’de Arazi Meselesi”, *Dönüm*, Sayı: 38, Şubat 1936, s. 51-55; Şevket Raşit, “Türkiye’de Arazi’nin İşletilmesi Meselesi”, *Dönüm*, Sayı: 40, Nisan

Ülkede bu dönemde oldukça yaygın bir uygulama olan “ortakçılık” usulü üzerinde özellikle durulmalıdır.³⁵⁰ Bu ortakçılık uygulaması da bölgeler itibariyle çeşitli adlar altında kendini göstermekteydi; örneğin Trakya bölgesinde elde edilen mahsulün çiftçi ve mülk sahibi arasında yarı yarıya bölüşülmesinden hareketle bu usule “yarıcılık” adı verilmekteydi. Yine Anadolu’nun batı taraflarında “ortakçılık” tabiri yerleşmişti. Anadolu’nun doğusunda ise “marabacılık” şeklinde bir isimlendirme de vardı. Farklı tanımlamalar söz konusu olsa da genel adıyla “ortakçılık” usulü, arazi sahiplerinin tarlalarını bizzat işletmek yerine “hasılaya ortak olmak şartıyla” başkalarına işletmelerini esasına dayanıyordu. Ortakçılık usulünün koşulları da yerel düzeyde veya tarafların anlaşmaları çerçevesinde farklılık gösteriyordu. İşletmeye konulan sermaye bakımından bazı yerlerde arazi sahibi sadece tarlasını kullanıma sunar ve arazi vergisini de kendisi öderdi. Bu durumda araziye işleyen çiftçi ise “gübre, toprak işlemesi, tohumluk, ekim, bakım ve harman” işlerini yürütürdü. Bu uygulamada bazen arazi sahibinin tohumluğu da sağladığı olurdu. Bazı yerlerde mülk sahibi, arazi ve tohumluktan başka yetiştirme masraflarının tamamına veya yarısına iştirak ederdi. Diğer taraftan elde edilen hasılanın bölüşülmesi bakımından da farklı uygulamalar söz konusuydu. Zira bazı yerlerde elde edilen mahsul taraflar arasında yarı yarıya paylaşıldı. Buna karşın arazi sahibinin masrafa katılma koşullarına göre, üçe bir veya dörde bir oranında paylaşımın yapıldığı durumlara da rastlanırdı.³⁵¹

Dolayısıyla bu dönemde kendi arazisinde veya ortakçılık/kiralama yoluyla kullandığı arazi üzerinde ziraî faaliyet yürüten küçük köylü işletmeleri, Türk tarımının en önemli unsurudur. Ancak bu küçük köylü işletmeciliği, yapısal olarak bazı problemleri de

1936, s. 150; Şevket Raşit, “Ziraatımızda İşletme Şekilleri”, *Dönüm*, Sayı: 41, Mayıs 1936, s. 195-199; Şevket Raşit, “Ziraatımızda Kâhyalar İdaresi”, *Dönüm*, Sayı: 42, Haziran 1936, s. 235-239; Şevket Raşit, “Ziraatımızda Ortakçılıkla İşletme”, *Dönüm*, Sayı: 43, Temmuz 1936, s. 275-279; Burada makalelerine atıf yapılan Yüksek Ziraat Enstitüsü öğretim üyelerinden Şevket Raşit (Hatipoğlu), 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nun gündeme geldiği sırada Tarım Bakanı olarak görev yapmaktadır. Söz konusu Kanun’un Meclis’te görüşülmesi esnasında tasarıyı savunmak için bir konuşma yapmış ve tasarının gerekçeleri arasında ortakçılık usulünün ortadan kaldırılması amacının da bulunduğunu vurgulamıştır. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Birleşim: 54, Devre: 7, Toplantı: 3, Cilt: 17, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1945, s. 59-63.

³⁵⁰ Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya da 1934 yılında Meclis’te yaptığı bir konuşmada, “...Bu gün memleketin beş milyon nüfusu başkalarının toprağında çalışmaktadır. Bu suretle toprakla uğraşanlar ancak kara ekmek yiyecek haldedirler. [...] Bazı vilâyetlerin yarısından fazlasında köylü başkalarının elinde olan topraklarda çalışmaktadır...” demiştir. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 68, Devre: 4, İçtima: 3, Cilt: 23, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1934, s. 139.

³⁵¹ Şevket Raşit, “Ziraatımızda Ortakçılıkla İşletme”...agm., s. 275-279.

bünyesinde barındırmaktadır. Dönemin koşulları ve üretimin niteliği göz önünde bulundurulduğunda, küçük köylü işletmeleri kendi kendine yeterli olmaya çabalarlar da çoğu zaman sermaye ve geçim bakımından dışardan destek alma ihtiyacı duymaktadırlar. Esasen kendi arazisi dışında üretimde bulunanlar için bu durum daha da şiddetlidir.³⁵² Küçük köylü işletmeleri, kötü giden ekonomik koşullara ve doğal afetlere karşı da oldukça kırılgan bir yapıdadır. Neticede bu tür küçük işletmelerin oluşturduğu tarımsal nüfusun üretimlerini sürdürmek veya arttırmak veyahut hasat öncesi dönemde iâşesini sağlamak gibi faktörler nedeniyle krediye ihtiyaçları vardır. Fakat uygun kanallardan ve makul koşullarda krediye erişim mümkün olmadığında ise köylüler çeşitli şekillerde dışarıdan borçlanma yoluna başvurmak durumunda kalmışlardır.

2.1.4. Köylünün Artan Borç Yükü ve Borçlanma Şekilleri

Türk köylüsünün ekonomik açıdan zayıf bir yapıda olması, bazı olumsuz konjonktürel gelişmelerin de etkisiyle 1920’li yılların sonundan itibaren derinleşen ve “borçlu köylülük” şeklinde ifade edilebilecek genel bir olguyu ortaya çıkarmıştır. İlk olarak, köylünün borçlanmasında Balkan Harbi’nden başlayarak Millî Mücadele döneminin sonuna kadar devam eden savaş süreci önemli bir etken olmuştur. Zira uzun süren savaş yılları sermaye ve insan kaynağı bakımından köy ekonomisi üzerinde büyük bir tahribata yol açmıştır. Çiftçi nüfus arasında askerlik, şehitlik ve yaralanma nedeniyle ortaya çıkan iş kayıpları yanında; ziraî işletmelerin bina ve tesisatları, “canlı ve cansız demirbaşları”, bağ ve bahçeleri de bu süreçte çok zarar görmüştür.³⁵³ Buna karşın savaş koşulları sebebiyle bitkisel üretimde yaşanan gerileme, Cumhuriyet’i izleyen birkaç yıl içinde telâfi edilebilmiş; ancak “hayvan varlığının 1913-1922 döneminde yarı yarıya azalmış olmasının” doğurmuş olduğu olumsuz sonuçlar ise ilerleyen seneler boyunca etkisini sürdürmüştür.³⁵⁴ Burada özellikle yitirilen iş hayvanlarının yeniden tedariki meselesinin köylü açısından büyük bir zorluk teşkil etmiş olduğu tahmin edilebilir.

³⁵² Silier de; 1920’ler ve 1930’lar Türkiye’inde üreticilerin çok büyük kısmının “geçimlerine yetmeyecek kadar küçük topraklar” üzerinde faaliyet gösterdiğini, bu durumun da küçük üreticileri dışarıya karşı bağımlı ve borçlu kıldığını vurgulamaktadır. Bkz. Oya Silier, *Türkiye’de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1981, s. 99-100.

³⁵³ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...age.*, s. 244.

³⁵⁴ Tezel, *age.*, s. 121.

Köylüyü bu dönemde olumsuz yönde etkileyen ve dışarıya karşı borçlanmasını gerektiren koşullar arasında doğal afetler (kuraklık, sel baskınları, hastalıklar, haşereler, depremler vb.) önemli bir faktördür. Bilhassa kuraklık yılları esnasında, Türk çiftçisinin hububat üretimine dayanan ekonomisi oldukça sarsılmıştır. Zira 1927-1928 yıllarında ülkede hüküm süren kuraklık nedeniyle devlet tarafından “çiftçilerin yaşadığı sıkıntıları hafifletmek ve gelecek yılda da üretimlerini sürdürmelerine yardımcı olmak” amacıyla birçok tedbir alınmıştır. Bu tedbirler arasında; kuraklıktan etkilenen bölge halkına demiryolu inşaat işlerinde çalışma imkânı tanınması, nakdî yardım yapılması, buğday ve un dağıtılması, tohumluk tedarik edilmesi şeklinde uygulamalar vardır. Ayrıca çiftçilerin Ziraat Bankasına olan borçlarının ertelenmesi, ot ve saman nakliyatında demiryolları tarifelerinde indirimle gidilmesi gibi bazı kolaylıklar da sağlanmıştır.³⁵⁵ Bu yıllarda yaşanan kuraklıklar, hububat üretim rakamlarında da açıkça etkisini göstermiştir. Örneğin 1926 yılında 2.469.227 ton olan Buğday üretimi 1927 yılında 1.333.151 ton ve 1928 yılında da 1.641.072 ton seviyesinde gerçekleşmiş ve nihayet 1929 yılında 2.718.143 tona çıkabilmiştir. Yine önemli tahıl ürünlerinden arpa üretiminde de benzer bir seyir söz konusu olmuştur.³⁵⁶

Kuraklık dışında Türk köylüsünün durumunu iyice zora sokan diğer bir gelişme ise 1929 yılı Dünya İktisadî Buhranı ile birlikte tarımsal ürün fiyatlarında ortaya çıkan gerilemedir. Nitekim İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası’nın yıllık ortalama ürün fiyatlarına göre, buğdayın kilo fiyatı 1929 yılında 12,83 kuruş seviyesinde iken; 1930 yılında 7,76 kuruşa ve 1931 yılında da 4,77 kuruşa düşmüştür. Aynı şekilde 1929 yılında 8,47 kuruş olan arpa fiyatları da 1930 yılında 4,60 kuruşa ve 1931 yılında ise 3,87 kuruşa kadar inmiştir.³⁵⁷ Diğer taraftan iktisadî buhranın ülke ve köy ekonomisi açısından etkileri çok daha kapsamlıdır. Bu nedenle iktisadî buhranın köylüye yansımaları konusu, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrı bir başlık halinde ele alınmıştır.

³⁵⁵ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 29-44-2, Tarih: 12.07.1928, s. 2-6; Fon Kodu: 30-18-1-2/ Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), Yer No: 1-6-8, Tarih: 05.12.1928, s. 1; Fon Kodu: 30-10-0-0/ MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer No: 120-858-3, Tarih: 04.06.1929, s. 2-4.

³⁵⁶ Bkz. Hatipoğlu, *Türkiye Ziraatında Hububatın Yeri ve Ehemmiyeti...age.*, s. 12.

³⁵⁷ “İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası’nda muamele gören mevadın yıllık orta fiyatları (1925-1935)” için bkz. *Tarım İstatistikleri 1928-1936...age.*, s. 194-195.

Bütün bu gelişmeler, köylünün zamanla çok daha borçlu hale gelmesinde etkili olmuştur. Bu dönemlerde yayımlanmış olan “Kadınhanı Köylüsü Nasıl Borçlandı?” başlıklı bir yazıda yer alan gözlemler de tüm bu gelişmelerin etkisini oldukça iyi yansıtmaktadır. Yazıda yer verilen bilgilere göre; Konya’nın Kadınhanı kazası köylüleri, özellikle Kurtuluş Savaşını izleyen dönemde borçlanmaya başlamışlardır. Zira uzun süren savaş yıllarından sonra köyüne dönen askerler, parasızlık içindedirler. Bu nedenle de giyecek ihtiyaçlarını kasaba tüccarlarından harmanda ödenmek üzere “veresiye” olarak almışlardır. Böylece Kadınhanı köylüleri, “kafile kafile çarşıya” borçlanmışlardır. Buna karşın köylü açısından 1927 yılına kadar işler iyi gitmiştir; hava koşulları köylünün üretimini desteklemiş ve ürün fiyatlarının iyi olması da köylüye yardım etmiştir. Bu suretle köylü borçlarını nispeten ödeyebilme imkânı bulmuştur. Ancak bu yıldan itibaren gelen kuraklık yüzünden köylü kendisine yeni giyecek almaktan vazgeçmiştir; çünkü artık onun için “boğaz kavgası” dönemi başlamıştır. Açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalan köylü, tüccardan -bir sene önce sattığı fiyatın üç katı fiyatla- buğday almak durumunda kalmıştır. Fakat yıl içinde borçlarını ödeyemediği gibi mevcut borcunun birkaç katı kadar daha tüccara borçlanmış. Ertesi sene de görülen kuraklık nedeniyle köylü tüccardan borçlanmaya devam etmiştir. Sonraki yılda (1929) çiftçinin mahsulü olsa da borçlarını ödeyememiştir. Çünkü bu seneden itibaren ürün fiyatlarının düşmesi köylünün borçlarını ödeme imkânını ortadan kaldırmıştır.³⁵⁸

Muhittin Bey (Birgen), 1931 yılının hemen başında yapılan Birinci Ziraat Kongresi’ne sunduğu bir raporda, köylünün borçluluk durumu hakkında; “...*Bila tereddüt iddia edilebilir ki, memleket nüfusunun yüzde doksanı borç içindedir. Bilhassa köylü arasında bu borçların nispeti o kadar ağırdır ki, halk ancak bir infilation ile bu borçtan kurtulabilir.*” demiştir.³⁵⁹ Dolayısıyla Muhittin Bey’in yaklaşımına göre, köylünün üzerindeki ağır borç yükü, ancak yüksek düzeyde bir enflasyonun borçları aşındırıcı etkisi sayesinde hafifletilebilecektir.

Hal böyle iken, bu dönemde köylü ile borç-alacak ilişkisine giren tarafları ve borçlanma şekillerini de ele almak gerekir. Fakat burada incelenecek olan borçlanmalar, banka ve malî kurumlar dışında özel kişilerden sağlanan kredilerdir. Atasagun, bu tür

³⁵⁸ Yalçın, “Köy İktisadı-Kadınhanı Köylüsü Nasıl Borçlandı?”, *Ülkü*, Sayı: 11, Birinci Kanun 1933, s. 431-432.

³⁵⁹ Muhittin, “Ziraatte Kooperatif”...agm., s. 1.958.

borçlanmaları “Murâbaha Kredileri” biçiminde tanımlamış ve köylülere bu kapsamda mal veya para olarak kredi veren kimselerin de genellikle mahallî tüccarlar ve büyük çiftçiler olduğunu belirtmiştir.³⁶⁰ Yine İsmail Hüsrev’e göre, Türk köylüsü bu dönemde dışarıya karşı “nakit, mal ve iş” üzerinden olmak üzere üç şekilde borçlanmaktadır. Nakit borçlanma biçimi, köylünün üretimin finansmanı bakımından ihtiyaç duyduğu parayı faizle tefecilerden temin etmesi neticesinde gerçekleşmektedir. Mal üzerinden borçlanma ise köylünün tüccarlardan yaptıkları veresiye mal alışverişlerinden veya ürününü teslim taahhüdünde bulunmak suretiyle tüccardan almış oldukları nakit avanslardan dolayı ortaya çıkmaktadır. Son olarak ortakçılık ilişkisi çerçevesinde de toprak sahibi ile çiftçi arasında iş üzerinden sürekli bir borçlanma durumu söz konusu olmaktadır.³⁶¹

Âli İktisat Meclisi’nin dördüncü içtima devresine (1-15 Haziran 1930) ilişkin olarak düzenlenmiş olan Ziraî Kredi raporunda da ülkede görülen özel borçlanma türleri “Hususi İkraz Tarzlarının Muhtelif Şekilleri” başlığı altında şu şekilde tasnif edilmiştir.³⁶²

- “1. Ziyinet altınları, mücevherat, altın ve gümüş veya ipotek tesisi mukabilinde ve yüksek faizlerle yapılan nakdi ikrazlar,
2. Nakit yerine mal vererek ve bu mala yüksek kıymet hesap ederek ayniyat şeklinde yapılan ikrazlar,
3. Alivire satışı şeklinde, yeni idrak zamanından evvel, çiftçiye mahsulünü hakiki fiyattan dün bir fiyatla satmak taahhüdü altına koyan ve aynı zamanda yüksek faiz ve komisyona tabi tutulan ikrazlar,
4. Para tedarikinden aciz sermayesiz çiftçiye ortaklık şeklinde yapılan ikrazlar,
5. Harman veresiyesi namı altında, bilhassa köy bakkalları tarafından fahiş bedelle harman zamanında tahsil edilmek üzere verilen eşyanın mukabili yapılan ikrazlar.”

Burada yer verilen kredi türleri ile ilgili olarak, 1931 yılı Birinci Ziraat Kongresi’ne Ziraat Bankası Neşriyat Müdürü Fazıl Bey tarafından sunulan raporda ayrıntılı açıklamalar yapılmıştır. Buna göre; değerli menkul mallar veya gayrimenkul rehni karşılığında verilen krediler, kasabalarda veya şehirlerde genellikle sarraflar tarafından

³⁶⁰ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...age.*, s. 158-160.

³⁶¹ İsmail Hüsrev, “Türkiye Köy İktisadiyatında Borçlanma Şekilleri”, *Kadro*, Sayı: 3, Mart 1932, s. 31-34.

³⁶² *Âli İktisat Meclisi Raporları-Neşriyat Serisi: A, No: 5*, Ali İktisat Meclisi Umumi Kâtiplik, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1931, s. 8.

1-3 ay vadeli ve ortalama aylık yüzde 5 faizli olarak köylüye sunulan nakit fonlardır.³⁶³ Mal şeklinde verilen krediler ise en yaygın özel kredi türlerinden biridir. Bazı köylüler, tohumluk vb. üretime yönelik ihtiyaçlarını mahallî büyük çiftçiler veya tüccarlardan genellikle piyasa fiyatından daha yüksek bir fiyatla veresiye olarak almakta ve borçlarını da hasat zamanında mahsulünden bir kısmını cari piyasa fiyatı üzerinden değerleyerek alacaklıya vermek suretiyle ödemektedirler. Dolayısıyla köylü bu şekilde alacaklıya bir çeşit fiyat farkı ödemiş olmaktadır. Buna karşın borcun aynen iadesinin kararlaştırıldığı uygulamalar da vardır. Ancak bu durumda alınan malın en az bir buçuk katı oranında alacaklıya ödeme yapılmaktadır.³⁶⁴

Alivre satışlarda sağlanan kredi de genellikle tarımsal ihraç ürünü (pamuk, fındık, incir, üzüm, zeytin, tiftik vb.) yetiştirilen bölgelerde bu ürünlerin alım ve satımı ile iştigal eden tüccarlar tarafından üreticilere verilen avanslardan oluşmaktadır. Zira hasat öncesinde finansman sıkıntısı yaşayan çiftçiler, -önceden belirlenmiş sabit bir fiyatla veya satış sezonu piyasa fiyatından belli bir oranda indirim yapılarak bulunacak fiyat üzerinden- elde edilen mahsulün tüccara teslimi koşuluyla avans temin etmektedirler. Bu uygulamada esasen mahsulün üretici tarafından avans veren tüccara görece düşük fiyatla satılması durumu söz konusudur. Neticede tüccarlar da burada mahsulün piyasa fiyatı ile çiftçiden satın alınan fiyatı arasındaki farktan yararlanmaktadırlar.³⁶⁵ Bununla birlikte mahsule piyasa fiyatı üzerinden değer biçilmesi halinde köylüye verilen avanslara tüccar tarafından aylık yüzde 5 oranında faiz yürütülmesi şeklinde bir uygulama da mevcuttur.³⁶⁶ Tüccarlar tarafından çiftçilere dağıtılan avansların kaynağını ise; önemli ölçüde, ihracatçı tüccarların hasat öncesi dönemde yabancı alıcılarla kurdukları satış bağlantıları sonucu elde ettikleri avans şeklindeki fonlar oluşturmaktadır.³⁶⁷

Yine İstanbul ve İzmir gibi büyük tüketim merkezlerine yakın yerlerde, sebze ve meyve üretiminde bulunan köylüler ile perakendeci esnaf arasında “kabzımal” olarak tabir

³⁶³ Fazıl, “Ziraî Kredi”, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age.*, s. 2.450-2.453.

³⁶⁴ *Age.*, s. 2.450-2.451.

³⁶⁵ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...age.*, s. 160.

³⁶⁶ Fazıl, *agm.*, s. 2451.

³⁶⁷ Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Yurt Yayınevi, Ankara, 1982, s. 169-170.

edilen bir takım araçlar vardır. Bu kabzımallar, çoğu zaman önceden faizle nakit para vererek üreticileri kendilerine bağlamaktadırlar. Köylü ürününü teslim ettikten ve satış işlemi gerçekleştikten sonra, kabzımal alacağını mahsup ederek kalan kısmını da çiftçiye vermektedir. Bu süreçte kabzımallar yaptıkları aracılık işleminden dolayı ürün bedeli üzerinden yüzde 7.5-10 oranında komisyon geliri elde etmektedirler.³⁶⁸

Köylünün birçok yerde başvurduğu “ortakçılık” usulü de aslında başlı başına bir kredi ve finansman şeklidir. Çünkü üretim için yeterli arazisi ve sermayesi olmayan köylüler, uygun koşullarda ziraî kredi de temin edemediklerinden bu uygulamaya başvurmak zorunda kalmaktadırlar.³⁶⁹ Böylelikle toprak sahibi ve çiftçi arasında meydana gelen ortakçılık ilişkisi neticesinde elde edilen mahsul taraflarca paylaşılmaktadır. Bazı uygulamalarda arazi sahibinin sağladığı tohumluğun aynen iadesi ve diğer üretim araçlarının bedellerinin ise nakit olarak veya -mahsulün piyasa fiyatından daha düşük şekilde değerlendirilmesi suretiyle- ürün teslim edilerek ifası söz konusudur. Burada borcun mahsul teslimi şeklinde ödenmesi sırasında çiftçinin katlandığı fiyat farkı da yıllık yüzde 50’yi bulmaktadır.³⁷⁰ Ancak tüm bu süreç sonunda köylünün elinde geçimi için yeterli ürün kalmadığından ve tekrar borçlanma gereği duyduğundan arazi sahibine olan borçluluğu da süreklilik kazanmaktadır.³⁷¹

Son olarak, “harman veresiyesi” adıyla bilinen borçlanma şekli ise; köylü ile çeşitli tüketim malları satan küçük esnaf veya tüccarlar arasında meydana gelmektedir. Köylüler işletmesinden bizzat temin edemedikleri tüketim ihtiyaçlarını köy bakkallarından, kasaba ve şehir merkezlerindeki tüccarlardan bedeli hasat sonunda ödenmek üzere veresiye olarak tedarik etmektedirler. Bu borçlanmada faizden daha çok veresiye olarak satın alınan malın fiyatının yüksekliği köylüyü zarara sokmaktadır. Zira bakkal ve tüccarlar, köylüye peşin fiyatının üzerinde bir fiyatla veresiye mal

³⁶⁸ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...age.*, s. 161.

³⁶⁹ Nitekim Adana Milletvekili Cavid Oral da 1945 yılında gündeme gelen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nun görüşülmesi sırasında yaptığı konuşmada, “*Bu ortakçılığa bilhassa bizim gibi kredi teşkilâtları inkişaf edememiş ve ziraî kredi müessesesi yalnız Ziraat Bankasına dayanan bir memlekette pek çok ihtiyaç vardır.*” demiştir. Bkz. *TBMM Zabut Ceridesi*, Birleşim: 54, Devre: 7, Toplantı: 3, Cilt: 17, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1945, s. 68.

³⁷⁰ Fazıl, *agm.*, s. 2.451.

³⁷¹ İsmail Hüsrev, “Türkiye Köy İktisadiyatında Borçlanma Şekilleri”...*agm.*, s. 34; ayrıca Sadi Aran, *Evedik Köyü çalışması*; “*Bu nevi yarıcılık borçlarının ilânihâye ödenmeyip evlada intikal ettiği vakidir. Evedik’de yarıcılıkla çalışan işletmelerin iktisadî gidişi çok fenadır.*” demiştir. Bkz. Aran, *age.*, s. 132.

satılmaktadırlar. Borcun ödenmesi de ya nakit ya da ürün teslimi şeklinde olmaktadır. Genellikle kaza ve şehir merkezlerindeki tüccarlar, hasat zamanında köylere giderek alacaklarını köylüden harman yerlerinde mahsul olarak tahsil etme yolunu tercih etmektedirler.³⁷² Ayrıca bu veresiye alışveriş uygulaması, köylünün mahsulünü borçlandığı tüccara düşük fiyatla terk etmesine yol açarak ürünü için daha elverişli fiyat bulması olanağını da ortadan kaldırmaktadır.³⁷³ Öte yandan bu dönemde Ziraat Bankası tarafından köylüleri bilgilendirmeye yönelik “Veresiye Mal Alma!” başlıklı bir broşür çıkarılmış olup, burada; veresiye alışveriş usulünün köylüye verdiği zararlar anlatılmış, köylülerin pazar ihtiyaçlarını peşin parayla ve bir araya gelerek toplu şekilde karşılamaları gerektiği telkin edilmiştir.³⁷⁴

Neticede Türk köylüsü, hem üretici hem de tüketici olması itibariyle yukarıda sayılan borçlanma şekilleri veya bunların çeşitli varyasyonları yoluyla köy içinde ve dışında birtakım malî ilişkiler kurmaktadır. Bu bağlamda köylü öncelikle üretici sıfatıyla üretimini finanse etmek amacıyla dışarıya karşı borçlanmaktadır. Yine köylünün tüketici sıfatıyla da mahsul zamanına kadar geçimini sağlamak kaygısıyla alıcılara ve satıcılara borçlanmak durumunda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu süreçte köylü hem üretici hem de tüketici olarak alacaklıya bağlanmış olduğundan mahsulünü de alacaklıya düşük fiyatla devretmek zorunda kalmakta, bu nedenle iş yılı bitiminde kârlılık ve tasarruf sağlayamamakta ve sonuçta üretici olarak işinde yenilik yapma ve yeni yatırımlara girişme imkânı bulamamaktadır.

2.1.5. Tefeciliğe Karşı Alınan Tedbirler ve Ziraî Kredinin Fonksiyonları

Köylünün dışarıya karşı borçlanma ihtiyacının zamanla artması, amaca uygun ve yeterli bir ziraî kredi sisteminin yokluğunda, tefecilik (murâbahacılık) faaliyetinin yaygınlık kazanmasına yol açmıştır. Özellikle 1930’lu yılların başından itibaren tefeciliğin köylü üzerindeki baskısının iyice ağırlaşması ile birlikte bu mesele de önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir. Nitekim 1931 yılı Birinci Ziraat Kongresi’nde ele alınacak

³⁷² Fazıl, agm., s. 2.453; Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...age.*, s. 163-164; ayrıca daha önce bahsedilen “Kadınhanı Köylüsü Nasıl Borçlandı?” başlıklı yazıda da “...Senelerden beri Kadınhanı köylüsü, alacaklıların bulunmadığı harman başı görmez oldu.” şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir. Bkz. Yalçın, agm., s. 431.

³⁷³ Şevket Raşit, “Veresiye Alışveriş”, *Dönüm*, Sayı: 41, Mayıs 1936, s. 231.

³⁷⁴ *Köylü İçin: 16-Veresiye Mal Alma!*, Ziraat Bankası, Ankara, 1932, s. 1-13.

konular arasında murâbahacılık faaliyetine de yer ayrılmış ve kongreye sunulan birçok raporda murâbahacılığın köylü üzerindeki olumsuz etkilerine ve bu konuda tedbir alınması gereğine işaret edilmiştir.³⁷⁵ Dönemin gazetelerinde de murâbahacılık ile ilgili haber ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Örneğin, Cumhuriyet Gazetesi'nin 12 Şubat 1932 günlü nüshasında Ali Süreyya tarafından kaleme alınan "Murâbaha ve Köylü" başlıklı yazıda şu hususlar dile getirilmiştir:³⁷⁶

"...Köylünün murâbahacıya olan borçları birçok yerlerde artık bir ziraat devresinin hasılatı ile ödenecek haddi çoktan aşmıştır. Bu gibi muntakalarda murâbaha, köylünün bütün kazancını elinden almakla, istihsalin genişlemesine mâni olmakla kalmıyor, toprak gibi, hayvan gibi istihsal vasıtalarının köylünün elinden çıkmasına da sebep oluyor. Ve her sene birçok müstahsilleri ya kendi tarlasında yahut bir ağının topraklarında yarıcılıkla çalışmaya sevk ediyor. [...]

[...] Murâbaha bugünkü şekliyle memleket nüfusunun büyük bir kısmını merhametsizce istismar ediyor. Türk köyünü içinden kemiren ve dağıtmak istidadında olan bu afete karşı kat'i ve sarîh bir cephe almak, amansız bir mücadeleyle geçmek zamanı gelmiştir..."

Aslında bu dönemde yürürlükte olan bazı düzenlemeler uyarınca kredi ve ticaret işlerinde uygulanacak faiz oranı sınırlanmış durumdadır. Bu konuda özel hükümler içeren 1303 (1887) tarihli "Murâbaha Nizamnamesi" kapsamında, adî ve ticarî borçlanmalarda yıllık azamî faiz oranı yüzde 9 olarak belirlendiği gibi; borç işlemlerinde uygulanacak faiz miktarı da hiçbir surette anapara tutarını geçemeyecektir. Ayrıca Medeni Kanun'a göre, hükümetin izni olmadıkça rehin karşılığında ödünç para verilmesi yasaklanmıştır. Borçlar Kanunu ve Ticaret Kanunu'nda da faiz uygulamalarına yönelik bazı hükümlere yer verilmiştir. Ancak tüm bu düzenlemeler murâbahacılık faaliyeti ile mücadelede yetersiz kaldığından, 1933 yılında 2279 sayılı Ödünç Para Verme İşleri Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun kapsamında; ödünç para verme işleriyle iştigal edenler için izin alma ve beyanname verme yükümlülüğü

³⁷⁵ Bkz. "Ruznamenin İzahı", 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age., s. XI-XII; "Tütün Encümen Raporu", 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age., s. 134; Kazım, agm., s. 510, 542, 550; Ragıp Ziya, "Fındıkçılık Nasıl Terakki Eder?", 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age., s. 561; Ali, agm., s. 618-619; "Pamuk Encümen Raporu", agm., s. 694; Nihat, "Pirinç", 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age., s. 848; Şecaat, "Sebzeciliğimiz", 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age., s. 962, 964-965; Şevket Süreyya, "Ziraî Vergilerimiz", 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age., s. 1.925-1.928; İsmail Hüsrev, "Köyün Hangi Tip Kooperatife İhtiyacı Var?", 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age., s. 1.975; Tevfik Dünder, "Ziraat ve Kooperatif", 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age., s. 1.982-1.984; Fazıl, agm., s. 2.449-2.453, 2.462; "Kredi Encümen Raporu", 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age., s. 2.464-2.465.

³⁷⁶ Ali Süreyya, "Ankara Mektupları: Murâbaha ve Köylü", Cumhuriyet, 12 Şubat 1932, s. 3.

getirilmiş, yıllık faiz oranı azamî yüzde 12 olarak belirlenmiş, kimlerin tefeci sayılacağı kanunda açıkça tanımlanmış ve tefecilik suçunu işleyenler hakkında hapis ve ağır para cezası yaptırımı öngörülmüştür. Yine tefecilikle mücadeleyle ilişkin olarak, 1933 yılında çıkarılan 2280 sayılı Borç İçin Gayrimenkul Satışına ve Muvazaaya Dair Kanunda da borca karşılık rehin gösterilen gayrimenkullerin borcun ödenemediği durumlarda düşük fiyatla satılmasını engellemeye yönelik bazı hükümler getirilerek, borçluların korunması hedeflenmiştir.³⁷⁷

Sonuçta tefecilik faaliyeti kanunen yasaklanmış ve buna aykırı davrananlar hakkında cezaî yaptırım öngörülmüş ise de köy iktisadî hayatına iyice yerleşmiş olan tefeciliğin bu tür yasal tedbirlerle yerinden sökülüp atılması mümkün olmamıştır.³⁷⁸ Esasen bu kanunî düzenleme ile birlikte tefecilik faaliyetinin açık şekilde yürütülmesi zorlaşmış, buna karşın çeşitli yollarla gizli olarak yapılması durumu ağırlık kazanmıştır. Bu itibarla tefecilikle mücadelede tek başına hukukî tedbirler yetersiz olduğundan, aynı zamanda ekonomik tedbirlerin de devreye sokulması gerekmektedir. Tefecilikle mücadelede etkili yöntem ise köylünün murâbahacılardan borçlanmasını icap ettiren koşulları ortadan kaldırmak ve bu kapsamda da ziraî krediyi köylü açısından erişilebilir kılmaktır.³⁷⁹ Zira daha önce vurgulandığı gibi en önemli ziraî kredi sistemlerinden biri olan Raiffeisen kredi kooperatifleri de tefecilikle mücadeleden doğmuş, kooperatifler yoluyla köylülerin ziraî krediye kolay ve devamlı şekilde erişmesi sağlanmış ve böylelikle bu problemin çözümü yolunda ciddi bir aşama kaydedilmiştir.³⁸⁰ Türkiye’de de 1930’lu yıllarda ziraî kredi kooperatiflerinin kurulup gelişmesinin altında yatan sebepler arasında en başta gelen faktörün tefecilikle mücadele etmek olduğunu burada vurgulamak gerekir.

Bununla birlikte ziraî kredinin köylü açısından erişilebilir kılınması hedefinin, tefecilikle mücadeleyi aşan bir boyutu da vardır. Şüphesiz ziraî krediyi erişilebilir

³⁷⁷ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...age.*, s. 182-187; Ayrıca bkz. “2279 sayılı Ödünç Para Verme İşleri Kanunu”, *Resmî Gazete*, Sayı: 2430, 18 Haziran 1933, s. 2.711-2.712; “2280 sayılı Borç İçin Gayrimenkul Satışına ve Muvazaaya Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, Sayı: 2430, 18 Haziran 1933, s. 2.712.

³⁷⁸ Şevket Raşit, “Murâbaha ve Köylü”, *Dönüm*, Sayı: 42, Haziran 1936, s. 272.

³⁷⁹ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...age.*, s. 323-325.

³⁸⁰ Raiffeisen’in kitabının ikinci baskısının önsözünde yer verildiği üzere, bazı mahkeme raporları kapsamında; kredi kooperatiflerinin kurulduğu yerlerde tefeci olarak bilinen kimseler ile ilgili davaların önemli ölçüde azaldığı bildirilmiştir. Bkz. Raiffeisen, *age.*, s. 3-5.

kılarak köylülerin tefecilere olan bağımlılığının ortadan kaldırılması, bu alanda atılan ilk büyük adım olacaktır. Ancak ziraî kredinin köy ve ülke ekonomisi bakımından fonksiyonları çok daha kapsamlıdır. Ziraî krediden beklenen esas fayda ise köylünün tefecilerin baskısından kurtularak kârlılık ve tasarruf imkânı elde etmesi, işinde yenilik yapması ve yeni yatırımlara girişebilmesidir. Bu sayede tarımsal üretimin genişletilmesi sağlanabilecek, hem üretici hem de tüketici olan köylünün refahının artması da ülke ekonomisinin gelişimine hizmet edebilecektir.

Yukarıda belirtildiği üzere Türk tarımının bu dönemde en önemli karakteristik özelliklerinden birisi, ziraî faaliyetin büyük ölçüde hububat (buğday ve arpa) üretimine dayanmasıdır. Bu anlamda tarımsal üretim faaliyeti “tek taraflı” bir nitelik taşımaktadır. Ancak bu durumun ülke ve köy ekonomisi açısından birçok zararı vardır. Öncelikle iklim ve toprak şartlarının uygun olduğu yerlerde tarımsal üretim faaliyetlerinde çeşitliliğe gidilmemesi, aslında ülke topraklarından yeterince faydalanılmadığını göstermektedir. Yine tek taraflı olarak hububat üretimine bağlanmış olan çiftçiler, doğal afetlerden ve hububat ürün fiyatlarında yaşanan düşüklüklerden de çok daha fazla etkilenmektedirler. Hâlbuki çeşitli ürün yetiştirmenin telafi edici yönü sayesinde bu durumdan daha az zarar görmek mümkündür.³⁸¹ Bu arada Mehmet Ali Şevki tarafından 1930’lu yılların ortalarında İstanbul yakınında bulunan Kurna köyünde yapılan bir araştırmaya göre, iklim ve pazar koşulları elverişli olduğu halde buradaki köylülerin tarımsal faaliyeti temel olarak bir çift öküzle yapılan hububat üretiminden oluşmaktadır. Bununla birlikte hububat ekimine ayrılmış mevcut tarlalar, hasat sonrasında ve nadasa bırakma dönemlerinde ise ortak mera şeklinde kullanılmakta; köylülerin sayıca az olan sığırlarının beslenmesi de bu suretle temin edilmektedir. Böylelikle köyün ekonomisi hububat üretimine göre biçimlenmiş ve hayvancılık faaliyeti de buna eklenmiş durumdadır.³⁸²

³⁸¹ Şevket Raşit, “Çeşitli Ziraat”, *Ziraat Gazetesi*, Yıl: 5, Sayı: 8, Ağustos 1934, s. 231-233; Hatipoğlu, *Türkiye Ziraatında Hububatın Yeri ve Ehemmiyeti...age.*, s. 17; Ayrıca bu dönemlerde Ziraat Bankası tarafından da köylüleri bilgilendirmeye yönelik “Çeşitli Ziraat Yap!” başlıklı bir broşür çıkarılarak, çiftçilerin tek bir mahsüle bağlı kalmamaları gerektiği telkin edilmiştir. Bkz. *Köylü İçin:4-Çeşitli Ziraat Yap!*, Ziraat Bankası, Ankara, 1931, s. 1-13.

³⁸² Mehmet Ali Şevki, “İstanbul Köylerinden Birinde Yapılan Tetkikten: Köy Meracılığı”, *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, Yıl: 7, Sayı: 77, Ağustos 1937, s. 257-262.

Dolayısıyla dönem itibarıyla Türk tarımında bir yapı değişikliği sağlamak meselesi kendini göstermektedir. Esasen tarla ziraatında hububatın oransal ağırlığını azaltmak, buna karşın yem bitkileri, bakliyat, ticaret ve endüstri bitkilerinin ekim alanlarını genişletmek ihtiyacı vardır. Fakat bu durum, hububatın ekim alanının ve üretim miktarının azaltılması anlamına gelmemelidir. Zira hektar başına oldukça düşük olan hububat verimini arttırmak ve geniş miktardaki boş arazileri de hububat ekimine açmak suretiyle ihtiyaç duyulan üretim seviyesini yakalamak imkânı vardır. Bu halde tarımsal üretimde istenilen çeşitliliğin sağlanması için mevcut ziraat tekniğinin ilerletilmesi ve ziraî işletmeciliğin de geliştirilmesi gerekmektedir.³⁸³

Hububat ekimine ayrılmış arazilerin işlenmesinde demir pulluk kullanımına geçilmesi, çeki hayvanlarının cinsinin değiştirilmesi, ıslah edilmiş ve temizlenmiş tohumluk ekimi, ilaç ve gübre kullanımı, hasat ve harman tekniğinin iyileştirilmesi vb. yeniliklerle hektar başına verimliliği arttırmak mümkündür.³⁸⁴ Devletin de bu dönemlerde tohumluk ıslahı ve dağıtımı ile pulluk ve ziraî makina kullanımının yaygınlaştırılması hususlarında çiftçilere yönelik çeşitli teşvik ve destekleri söz konusu olmuştur.³⁸⁵ Ancak geniş köylü kesiminin bu tür yeniliklere ulaşabilmesinde ziraî kredinin rolü büyüktür. Ayrıca yetiştirilmesi nispeten daha yoğun bir faaliyet (gübre, çapa, sulama vb.) gerektiren hububat dışı ürünlerin üretiminde de kredi kullanımına olan ihtiyaç artmaktadır. Bunun yanında hayvancılık alanında ise modern ahır hayvancılığı sistemini uygulayan işletmelerde, en başta yem tedariki vb. ihtiyaçlar nedeniyle krediye daha sık başvurma zorunluluğu doğmaktadır.³⁸⁶ Böylece bu dönemde, Türk tarımında yapısal anlamda bir ilerleme sağlamak amacı ile ziraî kredi politikası arasında sıkı bir ilişki olduğu anlaşılr.³⁸⁷ Öncelikle üretiminin sürdürülmesi daha sonrasında da üretim faaliyetinin geliştirilmesi ve genişletilmesi için ziraî kredi önemli bir araç olmaktadır. Bu kapsamda

³⁸³ Hatipoğlu, *Türkiye Ziraatında Hububatın Yeri ve Ehemmiyeti...age.*, s. 8, 10, 14-16.

³⁸⁴ Yaşar, “Hububat (Ekinler)-Bakliyat”, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age.*, s. 775-784.

³⁸⁵ Emcet Yekta, “Tohum Islahının Vazifeleri”, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age.*, s. 828; Reşat Rakım, “Ziraat Tekniği”, *Ziraat Gazetesi*, Yıl: 5, Sayı: 1, Birincikânun 1934, s. 900-903; Toprak, “Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (1900-1950)” agm., s. 26.

³⁸⁶ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...age.*, s. 258.

³⁸⁷ Ziraat Bankası Hakkında Kanun’a ek hükümler getiren 8 Haziran 1930 tarihli ve 1697 sayılı Kanun’un gerekçesinde de “Ziraatin terakkisi, çiftçilere kredi temin etmekle mümkündür.” şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir. Bkz. “Ziraat Bankası hakkındaki kanuna bazı maddeler tezyiline dair 1/725 numaralı kanun lâyihası ve Adliye, İktisat ve Bütçe Encümenleri mazbataları”, *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 72, Devre: 3, İcâza: 3, Cilt: 20, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, s. 1.

köylünün üretime yönelik ihtiyaçları ise; tohum, gübre, ilaç, küçük ziraat aletleri ve çeşitli ziraî malzemelerin tedariki ile çapa ve toplama gibi işçi çalıştırmaya ilişkin işlerden kaynaklanmaktadır. Yine üretim faaliyetinin geliştirilmesi ve genişletilmesi için de hayvan cinslerinin, tohumların ve arazinin ıslahı ile damızlık hayvanı, ziraî makine ve nakliye araçlarının temin edilmesi gibi yeniliklere başvurmak gerekmektedir.³⁸⁸ Sonuçta tüm bu ihtiyaçların karşılanması da ziraî kredinin köylü açısından erişilebilir kılınması sayesinde mümkün olacaktır.

2.1.6. Tarımsal Ürün Ticareti ve Mübadele İlişkileri

Türkiye’de bu dönemde tarımsal ürünlerin iç ve dış piyasalarda pazarlanması önemli bir faaliyet alanıdır. Aynî bir vergi olan âşârın 1925 yılında kaldırılmış olmasının da tarımsal ürün ticaretini arttırıcı yönde bir etki doğurduğu söylenebilir.³⁸⁹ Bu kapsamda tarımsal ürün ticareti ile iştigal eden çok sayıda esnaf ve tüccar bulunmaktadır. Ancak üretici köylünün ekonomik olarak zayıflığı, eğitimsizliği ve ticarî konulara uzaklığı gibi sebepler yüzünden esnaf ve tüccarlarla olan alışveriş ilişkilerinde rasyonel hareket edemediği ve genellikle de zararlı çıktığı tahmin edilebilir. Zira bu dönemde köylünün “hesabilığı” konusunda bir yazı kaleme alan Muallim Nuri Bey şu şekilde bir değerlendirmede bulunmuştur:³⁹⁰

“...Köylü işinin hesabını tutmadığı için masraflarının hududunu, emeğinin değerini, nihayet sanatının verimini kestiremez. Yine bundan dolayıdır ki yetiştirdiği için muayyen bir fiyat istemez ve fiyat hakkında bir fikre sahip değildir. İşte bu cihet köylünün elinden yetiştirdiğinin yok bahasına çıkmasını izah eder. Köylüyü batıran sebep buradadır.

Bu sebeptendir ki köylü şehirle olan münasebetlerinde aldanır. Bu münasebetler de faizli borç ve veresiye alışveriş gibi bin dalavereyi birden içinde toplayan bir şekilde olduğundan köylü daima ziyanlıdır. [...]

[...] Hülasa köylünün, hesabın işinin gidişini ve neticesini tayin eden bir şey olduğunu kavraması zamanı gelmiştir. Aksi takdirde bizde köylü insafsızca emilen bir varlık olarak kalacaktır.”

³⁸⁸ Fazıl, agm., s. 2.455-2.456.

³⁸⁹ Keyder, *age.*, s. 57, 182; Ayrıca İsmail Hüsrev, aşarın kaldırılıp yerine nakit vergilerin geçirilmesinin, daha önce geçimlik üretimde bulunan bölgelerdeki köylüleri de artan nakit para ihtiyaçlarını karşılamak için mahsullerini pazara çıkarmaya sevk ettiğini ileri sürmüştür. Bkz. İsmail Hüsrev, *Türkiye’de Ziraî Kooperatif Hareketi...age.*, s. 22.

³⁹⁰ Muallim Nuri, “Köylüde Hesabilık”, *Dönüm*, Sayı: 8, Şubat 1933, s. 28.

Şevket Raşit'e göre, bu dönemde Türk tarımının en başta gelen meselelerinden birisi, ziraî ürünlerin satışının “bozuk” bir yapıda olmasıdır.³⁹¹ Bunun sonucunda ise çiftçi mahsulünü değer fiyatından satamadığından işinde de ilerleme imkânı bulamamaktadır. Öyle ki köylüler, iç piyasada tarımsal ürün ticaretiyle uğraşan kesim (Şevket Raşit'in deyiimiyle “Orta Ticaret”) tarafından istismar edilmektedir. Burada tüccarlar, esasen köylünün “saf” karakterinden ve ticarî konulardaki bilgisizliğinden faydalanırlar. Bu istismar durumu ise iki yönlü olarak işlemektedir: bir yandan tüccarlar köylünün yetiştirdikleri ürünleri oldukça düşük fiyatla almakta ve diğer taraftan da köylüye kalitesiz tüketim mallarını çok yüksek fiyatla satmaktadırlar. Şevket Raşit, söz konusu alışveriş ilişkisinin içerdiği çelişkiyi de “...çiftçi zaten çıkardığını değer fiyatından satamadığı için, eline az para geçmiştir. Onu da orta ticaret böylece elinden çekip almıştır.” şeklinde vurgulamıştır. Ayrıca onun yaklaşımına göre; tüccar, köylünün ürününü “kolayca ve yok bahasına” almış olması nedeniyle bu ürünlerin kendi hesabına satışında da çok çaba harcamaz ve aldığı ürünü “ufak bir kazanç” karşılığında komisyoncuya verir. Böylelikle kendisi de kârlılık ve birikim sağlayıp büyük bir tüccar haline gelememiştir. Şevket Raşit, sadece iç ticaret alanında değil; dış ticaret alanında da tarımsal ürünlerin satış faaliyetinin istenilen durumda olmadığını düşünmektedir. Zira ona göre, ülkenin tarımsal ihraç ürünlerinin dış piyasalara satış faaliyeti büyük ölçüde yabancı tüccar ve komisyoncuların elindedir.³⁹²

Yine Şevket Raşit'e göre, bozuk bir yapıda olan ziraî ürün satışının yeniden organize edilmesine öncelikle meyve ticaretinden başlanmalıdır. Bu kapsamda meyvelerin iç ve dış pazarlara sürümünde ürünlerin standartlaştırılması, uygun şekilde ambalajlanması ve taşınması sağlanmalıdır. Bilhassa da meyve ticaretinin işleyişindeki bozukluk üzerinde durulmalıdır. Çünkü -onun deyiimiyle- “Meyve ticaretinde yetiştirici, iç pazarda kabzımalların esiridir. Dış pazarda komisyoncuların uşağıdır.” Bu problemin çözümü ise üreticinin bir “satış teşkilatına” sahip olmasından geçmektedir. Ayrıca büyük ölçüde dünya pazarlarına gönderilen meyvelerin (incir, fındık vb.) dış piyasalarda tanıtımına

³⁹¹ Şevket Raşit, “On Yılda Türkiye Ziraatı”, *Dönüm*, Sayı: 16, Teşrinievvel 1933, s. 9-11.

³⁹² Şevket Raşit, “Türkiye’de Ziraat ve Ticaret”, *Dönüm*, Sayı: 13, Temmuz 1933, s. 6-10.

yönelik “reklam ve propaganda” faaliyetlerine girişilmesi ve yurt dışına meyve satışında yabancıların sahip olduğu hâkimiyeti kırmak yolunda da çaba harcanması gereklidir.³⁹³

Bu dönemde geçerli olan tarımsal ürün ticaretinin işleyişini, bazı ürün ve ürün kategorileri açısından ele alarak açıklığa kavuşturmak faydalı olacaktır. İlk olarak, 1931 yılı Birinci Ziraat Kongresi’nde hububat ürünlerinin satışı konusuna değinen bir rapora göre; ülkenin bazı yerlerinde harman zamanını takip eden yedi haftalık süreç, mahsulün satış değeri bakımından kritik önemdedir. Yediler haftası olarak da adlandırılan bu süreçte çiftçi, hem parasızlıktan hem de alacaklıların baskısından bunalmış durumdadır. Esasen bu dönem, mahsulün çiftçinin elinden en düşük fiyatla çıktığı zamandır. Söz konusu dönemi bir şekilde atlatabilen çiftçiler, hububat fiyatlarında yaşanacak artışlardan da kısmen fayda sağlayabileceklerdir.³⁹⁴ Fakat çiftçilerin birçoğu, içinde bulunduğu ekonomik zorluklardan dolayı bu süreci bekleyecek durumda değildir. Daha önce bahsedildiği üzere, hububat satışında genel olarak; köylünün hasat öncesinde “veresiye alışveriş” yoluyla tüccara borçlanması ve harman zamanında da borçlanmış olduğu tüccara mahsulünü düşük fiyatla vermesi şeklindeki işleyiş yaygın bir durum halini almıştır.³⁹⁵

Tarımsal ürün ticaretinin çok daha karmaşık şekilleri ise ziraî ihraç ürünlerinin satış sürecinde kendini göstermektedir. Çünkü bu ürünler, büyük ölçüde dış piyasalara yönelik olduğu için ticarî mal niteliği ağır basan ve yüksek ticaret kârı sağlama potansiyeli olan ürünlerdir. Öncelikle, bu ürünlerin ülke ihracatındaki yerini vurgulamak bakımından 1930 yılı itibarıyla ihracat içindeki paylarına aşağıda yer verilmiştir:

Tablo 4: Bazı Tarımsal Ürünlerin İhracat Rakamları İçindeki Payları (1930)

Ürün Adı	Ürün İhracat Değeri (Lira)	Tarımsal Ürün İhracatındaki Payı (%)	Toplam İhracat İçindeki Payı (%)
Tütün	43.026.922	34,56	28,41
Pamuk	16.653.079	13,38	11,00
Fındık	10.291.508	8,27	6,80
Üzüm	9.983.180	8,02	6,59
Yumurta	8.326.075	6,69	5,50

³⁹³ Şevket Raşit, “Türkiye’de Meyve Meselesi”, *Dönüm*, Sayı: 12, Haziran 1933, s. 6-9.

³⁹⁴ Yaşar, agm., s. 790.

³⁹⁵ Şevket Raşit, “Veresiye Alışveriş”, agm., s. 231-232; Ayrıca Evedik köyü çalışması da bu işleyişi teyit etmektedir. Bkz. Aran, s. 131.

İncir	4.159.115	3,34	2,75
Afyon	3.396.261	2,73	2,24
Tiftik	1.888.978	1,52	1,25
Yün	1.669.460	1,34	1,10
Toplam	99.394.578	79,84	65,63

Kaynak: Şevket Raşit Hatipoğlu, *Dış Ticaretimizde Ziraatın Payı*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1936, s. 7-18. (Not: 1930 yılı itibariyle Tarımsal Ürün İhracat Değeri 124.497.679 lira, Toplam İhracat Değeri ise 151.454.371 liradır.)

Tablo 4'e göre, ülkenin 1930 yılı itibariyle en önemli tarımsal ihraç ürününün Tütün olduğu ve bu ürünü de Pamuk, Fındık ve Üzüm'ün takip ettiği anlaşılmaktadır. Bu kapsamda Tütün ticareti ile ilgili işleyişe bakıldığında, 1930 yılı dış ticaret istatistiklerine göre tütün ihraç edilen ülkelerin başında -oran olarak- İtalya (% 26), Amerika (% 24) ve Almanya'nın (% 20) geldiği görülmekle birlikte, İtalya'ya ihraç edilen tütünlerin bir bölümü daha sonra başka ülkelere (Amerika, Almanya, Avusturya vd.) gönderildiğinden, tütün açısından en önemli mahreç ülkenin Amerika ve sonrasında da Almanya olduğu ifade edilebilir.³⁹⁶ Böylece tütün ticaretinde Amerikalı ve Avrupalı tütün şirketleri en önemli alıcılardır. Söz konusu şirketlerin tütün üretim merkezlerinde (İzmir ve Samsun) eksperleri de bulunmaktadır. Bu eksperler, sürekli olarak köyleri ve tütün tarlalarını yerinde incelemekte ve gözlemlerini de şirket merkezlerine rapor şeklinde bildirmektedirler. Bunun sonucunda satın alınması öngörülen tütünlerin sahiplerine şirketler tarafından avans verilmektedir. Genel olarak tütün ticareti, üretici ile yabancı büyük tütün şirketleri arasında gerçekleşmekle birlikte bu alışveriş ilişkisinde aracılık yapan küçük tüccarlar da mevcuttur. Tütün ticaretinde çiftçi açısından en büyük zorluk, önceden kararlaştırılan fiyatın ürün teslim aşamasında alıcı şirket tarafından çeşitli gerekçelerle aşağı çekilmesidir. Ekonomik güçlük içinde olan çiftçiler de genellikle bu duruma razı olmak zorundadırlar. Her ne kadar tütün üretim ve ticaretinde Tütün İnhisar İdaresi önemli bir gözetim ve regülasyon faaliyeti yürütmekte ve piyasadan ciddi miktarlarda tütün almakta ise de yabancı şirketlerin tütün ticaretindeki ağırlıkları ortadadır.³⁹⁷

³⁹⁶ *Tarım İstatistikleri 1928-1936...age.*, s. 208; Zira, 1926 yılı rakamlarına göre ihraç edilen tütünlerin mahreç ülke olarak yaklaşık yarısının İtalya'ya (Tiryste) gönderildiği görülse de toplam 67,5 milyonluk tütün ihracatının 36 milyonluk bölümünün Amerika'ya ve 12,5 milyonluk kısmının da Almanya'ya yapıldığı tahmin edilmektedir. Bkz. Nesip, "Tütünlerimiz", *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age.*, s. 6-10; "Tütün Encümen Raporu"...agm., s. 124-125.

³⁹⁷ Nesip, agm., s. 16-18, 20, 23-24, 36-39; A. Hamdi, "Tütüncülüğümüz", *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age.*, s. 121-122; "Tütün Encümen Raporu"...agm., s. 125; Ziya Lütfi, *Samsun*

Öte yandan “afyon” ürünü ticaretiyle iştigal eden Türk tüccarların işlevi, genellikle ihracatçı ile üretici arasında aracılık yapmaktan ibarettir.³⁹⁸ İstanbul ve İzmir’de bulunan az sayıdaki ihracatçı tüccarlar ise; hasat öncesi dönemde dahildeki komisyoncuları aracılığıyla satın alımda bulunmakta, bu aşamada komisyoncuları üzerinden çiftçiye avans ve pey akçesi adı altında ödemeler yapmakta ve hatta alivresatış şeklinde işlemler gerçekleştirmektedirler. Yine ihracatçı tüccarlar, hasat zamanında da komisyoncuları vasıtasıyla ürün alımında bulundukları gibi doğrudan doğruya mal alımı yapabilmektedirler. Afyon ürünü piyasasında ihracatçı tüccarlardan başka üretim bölgelerinde ikinci derece tüccarlar ve kendi hesabına önceden alım yapan komisyoncular da vardır. Bu alıcılar ise duruma göre ellerindeki ürünleri daha sonra İstanbul ve İzmir Borsası fiyatları üzerinden satılmak üzere komisyoncularına göndermektedirler.³⁹⁹

En önemli pamuk üretim sahası olan Adana bölgesindeki üreticiler, pamuk tarımının çok miktarda dışardan sermaye gerektirmesi ve ihtiyaç duydukları bu krediyi de Ziraat Bankası’ndan yeterince temin edememeleri nedeniyle tefecilere yüksek faizlerle borçlanmışlardır. Bu durumda da çiftçiler, ürünlerini önceden düşük fiyatla “açığa satmak” yoluna başvurmaktadırlar.⁴⁰⁰ Ayrıca bu bölgede yurt dışına pamuk ihracatı yapan büyük tüccar sayısı çok sınırlı olduğundan, üreticiler mahsullerini genellikle küçük tüccarlara piyasa değerinin oldukça altında vermek zorunda kalmışlardır.⁴⁰¹

Fındık üreticilerinin de mahsullerini genellikle hasat öncesi dönemde borç almak suretiyle bağlandıkları tüccarlara satmak durumunda oldukları anlaşılmaktadır.⁴⁰² Ancak önemli bir ihraç ürünü olan fındığın yurt dışına satışı ise büyük ölçüde yabancı sermayedarların elindedir. Bu durum, üreticiye ve ülke ekonomisine büyük zarar vermektedir. Zira fındığın üretici elinden çıkan fiyatı ile dünya piyasa fiyatı arasındaki fark oldukça yüksektir. Bu nihai fiyattan ne üreticiler ne de üreticiden fındık alan yerli

Mıntıkası Ticaret ve İktisadiyatı, Şems Matbaası, Samsun, 1934, s. 53-56, 97, 102; ayrıca bkz. “Tütün İhisarı Kanunu”, *Resmî Gazete*, Sayı: 1531, 28 Haziran 1930, s. 9.153-9.159.

³⁹⁸ “Afyon İstihsalimiz ve Afyon Ticaretimiz Hakkında İhsâî Malumat”, *Türkiye Ziraat Bankası Mecmuası*, Sayı: 7, Temmuz 1929, s. 41-42.

³⁹⁹ Necati, “Afyon”, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age.*, s. 148.

⁴⁰⁰ “Pamuk Encümen Raporu”, *agm.*, s. 694.

⁴⁰¹ Kemal, “Pamuk”, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age.*, s. 682-683.

⁴⁰² Ragıp Ziya, *agm.*, s. 561-562.

tüccarlar faydalanmaktadır. Nitekim Kazım Bey, 1931 yılı Birinci Ziraat Kongresine sunmuş olduğu raporda aşağıdaki değerlendirmeyi yapmıştır.⁴⁰³

“...Fındık tüccarlarımızın sermayeleri pek mahduttur. Bunların bankalardan fazlaca kredi temini veya alivire satış ve bağlanmalar suretiyle tedvire çalıştıkları fındık ticareti her sene müstahsil ve dolayısıyla memleket aleyhine aksayıp durmaktadır. Fındığın ticari vaziyetine bugün kuvvetli iki ecnebi sermayedarı hâkimdir. İstihlâk evleri ile tanışan ve umumi pazarlarda fındık ticaretini ellerinde tutan yalnız bu sermayedarlardır. Böyle olduğu içindir ki, istihsal merkezlerinde bile fındık piyasası bunların arzu ve entrikalarına tabidir. Sermayeleri ve teşkilatı pek geniş olan bu rakipsiz müesseseler, yerli tüccarlarımızı mutavassıt vaziyetinde bırakıyorlar...”

Diğer önemli ihraç ürünlerinden kuru üzüm, çoğunlukla borsalarda ve borsa olmayan yerlerde de pazarlarda satılmaktadır. Mahsulün hasat öncesinde alivire usulüyle satıldığı bölgeler de vardır. Müstahsiller hasat öncesi dönemde ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla dışarıya borçlandıkları için hasat zamanında mahsulünü bir an önce satmak amacıyla borsa ve pazara çıkarmak çabasındadırlar. Bu itibarla aynı anda çok miktarda ürün piyasaya sürüldüğünden üzüm fiyatlarının da düşük seviyede olması durumu söz konusu olmaktadır.⁴⁰⁴ Manisa borsasındaki kuru üzüm satışları genellikle bizzat üreticiler tarafından yapılmaktadır. İzmir borsasında ise satıcı taraf çoğunlukla küçük üzüm tacirleridir. Borsalar üzerinden üzüm alımı yapanlar da genellikle ihracatçı tüccarlardır. Manisa borsasından veya kasaba ve köylerden üzüm alan küçük tacirler ve İzmir komisyoncuları, üzümleri tasnif ederek aynı gün içinde İzmir’e sevk etmektedirler. Yerli komisyoncular aracılığı ile üzüm alıp yurt dışına gönderen İzmir ihracatçıları da çeşitli şekillerde (alivire, sipariş üzerine vb.) olmak üzere dış tüketim pazarlarındaki alıcılara (ithalatçılara) genellikle yabancı komisyoncular yoluyla satış yapmaktadırlar. Bu komisyoncular da ürün değeri üzerinden yüzde 3 civarında komisyon bedeli almaktadırlar.⁴⁰⁵

Yine incirlerin genellikle aracı tüccarlara alivire usulüyle satıldığı anlaşılmaktadır. Zira hasat öncesinde paraya ihtiyaç duyan üreticiler avans almak suretiyle tüccarlara bağlandığından ürünlerini de bu tüccarlara vermek durumundadırlar. Tüccarlarca

⁴⁰³ Kazım, agm., s. 544, 551.

⁴⁰⁴ Ali, agm., s. 621-622.

⁴⁰⁵ Tanınmış Kooperatifçimiz Nusret Uzgören Diyor ki 1928-1955, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, Seri C, Sayı: 3, Yıldız Matbaası, Ankara, 1955, s. 60-62. (Bu bilgilerin yer aldığı Nusret Uzgören’in “Çekirdeksiz Kuru Üzümcülük” başlıklı makalesi ilk olarak Türkiye Ziraat Bankası Aylık Bülteni’nin Mart 1933 tarihli sayısında yayımlanmıştır.)

İzmir'e sevk edilen incirler, daha sonra borsa üzerinden komisyoncular vasıtasıyla ihracatçılara satılmaktadır. Bu süreçte hem aracı tüccarlık hem de komisyonculuk yapan ticarî işletmeler vardır. Komisyoncular aracılığı ile incir satın alan ihracatçı tüccarlar da incirlerin yurt dışına satışını gerçekleştirmektedirler.⁴⁰⁶

Burada kısaca yer verilen tarımsal ürün satış şekillerinden hareketle; üreticilerin hasat öncesi dönemde dışarıya karşı borçlanmaları gibi çeşitli ekonomik zorluklardan dolayı ürün satışlarında yeterince bağımsız ve rasyonel hareket edemedikleri, ürün pazarında alıcılarla doğrudan bağlantı kuramadıkları, mahsullerini uygun şekilde ve doğru zamanda pazara çıkarma konusunda gerekli donanım ve sermayeye sahip olmadıkları, esasen tarımsal ürün ticaretinin de birbiri üzerine eklenen çok sayıda aracının elinden geçerek yürütülen bir yapıda olduğu, neticede üretici köylünün hem borçlanma hem de satış aşamasında uğradığı zararlar nedeniyle mahsulü karşılığında elde etmesi gereken gelire ve kârlılığa erişemediği ifade edilebilecektir.

Yalnız, ihracat ürünlerinin dış piyasalara sürümünde, satışın örgütlenmesi dışında ürünlerin kalitesinin yükseltilmesi ile maliyet fiyatının düşürülmesi de önemli bir rekabet unsurudur.⁴⁰⁷ Aynı zamanda satış sürecinin iyileştirilmesi açısından ürünlerin sürümünün belli bir standarda kavuşturulmasına (aynı cins ve kalitede ürün, taşıma ve hilenin önlenmesi, iyi ambalaj ve uygun şekilde nakliye) ihtiyaç vardır.⁴⁰⁸ Satış kooperatifleri de tarımsal üretim sürecini desteklemek ve yönlendirmek suretiyle ürünlerin kalitesini arttırmak ve maliyetini düşürmekte işlev görebileceği gibi ürünlerin en uygun şekilde ve elverişli fiyatlardan pazarlanmasına da yardımcı olabilecektir. Dolayısıyla bu dönemlerde gündeme gelmiş olan, özellikle dış piyasalara yönelik üretim yapan çiftçiler arasında “ziraî satış kooperatifleri” kurulması projesi de tarımsal ürün ticaretine yönelik aksaklıkların hem üretici hem de ülke lehine çözüme kavuşturulması amacından doğmuştur.

⁴⁰⁶ H. Tahsin, “İncir”, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age.*, s. 482; A. Nadir, agm., s. 458-459; Nazmi Topçoğlu, “İncir Mahsulü Nasıl Satılır?-2”...agm., s. 7-8.

⁴⁰⁷ Muzaffer Ahmet, “Ziraî İhracat Emtiamızın Cihan Piyasalarında Rekabet Mücadelesi”, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age.*, s. 2.322-2.324.

⁴⁰⁸ Hakkı Nezihi, “Standartlaştırma ve Ambalaj”, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age.*, s. 2.220-2.222.

2.2. Kooperatifçilik Siyasetine Doğru: Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu

2.2.1. Âli İktisat Meclisi'nin Ziraî Kredi ve Kooperatifçiliğe Yönelik Önerileri

Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun kabul edildiği 1929 yılı öncesinde kurulmuş olan hükümetlerin programlarında kooperatifçilik konusunda bir hedefin -daha önce bahsedilen Ali Fethi Bey hükümeti (14 Ağustos 1923–27 Ekim 1923) programı haricinde- yer almadığı anlaşılmaktadır. Yine bu kanun öncesi dönemde Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı Meclis açılış konuşmalarında da kooperatifçiliğe yönelik bir açıklamada bulunulmamıştır. Buna karşın Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1927 yılı Büyük Kongresi'nde kabul edilen ve Fırka'nın takip edeceği istikamete ilişkin olan Umumî Riyâset Beyannamesi'nde “...Alelumum kredi müessesâtını dahi başlıca tedâbîrden addediyoruz. Küçük müstahsil olan zirâat ve sınaî erbabına kredi temin edecek İtibar-i ziraî birlikleri ve müteakıl kredi bankaları, kooperatifler tesisini teşci ve temin etmeye çalışacağız...” şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir.⁴⁰⁹ Esasen bu dönemde; kooperatifçiliğin çok daha somut biçimde bir politika aracı olarak ele alınması ise Âli İktisat Meclisi'nin 1928 yılı Mart ayından itibaren yaptığı çalışmalar neticesinde düzenlediği raporlarda söz konusu olmuştur.

Burada Âli İktisat Meclisi'nin kurumsal niteliğinden kısaca bahsetmek gerekirse; 1927 yılında çıkarılan özel bir kanun kapsamında kurulmuş olup, ülke iktisat politikaları konusunda “araştırma” ve “danışma” hizmeti sunması öngörülen ve bünyesinde çeşitli meslek gruplarını temsilen üyeler de bulunan Başvekâlete bağlı bir kurul olduğu ifade edilebilir.⁴¹⁰ Âli İktisat Meclisi'nin 1928 yılı başında hükümetçe seçilmiş olan 12 üyesi arasında, kooperatifçilik konusundaki çabalarına daha önce işaret edilen İzmir mebusu Mahmut Celal Bey (Bayar) ile İkinci Meşrutiyet döneminde faaliyete geçen Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi'nin kurucu ve yöneticilerinden olan ve üye olarak seçildiği tarih itibarıyla de halen bu kooperatifte başkanlık görevini yürüten Topçuoğlu Nazmi Bey'in yer alması -iktisadî politika arayışında kooperatifçiliğin gündeme gelmesi

⁴⁰⁹ *Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara, 1927, s. 37, 39.

⁴¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Koraltürk, “Âli İktisat Meclisi (1927-1933)”, *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt: 7, Sayı: 23, Kış 1996, s. 47-64.

açısından- önemlidir. Yine Meclisin üyeleri arasında Ziraat Bankası Umumi Kâtibi Selahattin Bey'in de bulunduğu görülmektedir.⁴¹¹

Âli İktisat Meclisi'nin birinci içtima devresinde (1-19 Mart 1928) hazırladığı “hayat pahalılığı” problemine ilişkin raporda; ülke tarımında emek ve toprak verimliliğinin artırılması gereğine işaret edilmiş, ancak bunu sağlayabilmek için ihtiyaç duyulan ziraî kredinin ise yetersiz olduğu ve esas olarak da bu alanda fahiş faiz uygulamasının mevcut bulunduğu belirtilmiştir. Yine raporda, örneğin İzmir bölgesinde faiz oranının nakit paraya olan ihtiyacın şiddetine göre yüzde 12-25 arasında değiştiği, bununla birlikte nakden verilen kredinin tahsilinin de genellikle ürün teslimi şeklinde sağlandığı, böylece mahsülünü yüksek faizle borçlandığı tüccara satmak durumunda kalan üreticinin bu süreçte büyük zararlara uğradığı; ülkede yerleşik olan Avrupalı tüccarların tütün, zeytinyağı, pamuk ve hububat gibi ürünlere ilişkin “alivre” satışlar karşılığında verdikleri avansların da bazı yerlerde “yerli ve ecnebi bankaların ve bir ziraî itibar müessesesi olmasına rağmen Ziraat Bankasının kredilerine” göre önemli bir büyüklüğe ulaştığı, esasen elde edilecek olan mahsüle karşılık verilen bu avanslardan çiftçilerin fayda sağlamadıkları, aksine zararlı çıktıkları ifade edilmiştir.⁴¹²

Buradan hareketle Âli İktisat Meclisi tarafından, Ziraat Bankası'nın mevcut ziraî kredi uygulamasında bir politika değişikliğine gidilmesi ve bundan böyle çiftçiye yönelik olan kısa vadeli üretim kredisinin “kooperatifler” yoluyla dağıtılması önerilmiştir. Bu hususta da raporda; “...*Kısa vadeli ziraî kredi meselesinin muavenet-i mukabele esasına müstenit olan kooperatif kredisi şeklinde halledilmesi hususunda ısrar edilmiş ve bunun memleket dâhilinde kredinin en sehil bir tarzda tamimine saik olabilecek bir tedbir olacağı ileri sürülmüştür...*” şeklinde bir açıklama yapılmıştır. Ayrıca kredi kooperatifleri yanında alım ve satım kooperatiflerinin de teşvik edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bundan başka, Ziraat Bankası'nın kooperatiflerin “ana bankası” olması ve bu kooperatifler için bir “reeskont bankası” işlevi görmesi gereğine işaret edildikten sonra; “*Ziraat Bankası, Bulgaristan'daki Ziraat Bankası ve Yunanistan'daki Milli Banka gibi her sene kârından muayyen bir kısmını kooperatiflerin teşkiline hasr ve*

⁴¹¹ Âli İktisat Meclisi'nin 1928 yılı başında seçilmiş olan üyeleri için bkz. BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 27-78-6, Dosya Ek: 23-5, Tarih: 30.01.1928, s. 2-5.

⁴¹² *Âli İktisat Meclisi Raporları-Birinci İçtima Devresi (1 Mart 1928-19 Mart 1928)*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, y.y., 1928, s. 6-10.

tahsis eder ise bu istikamette seri bir surette şayan-ı dikkat netayiç elde edilmek memuldur.” biçiminde değerlendirmelere yer verilmiştir. Raporda ayrıca, önemi nedeniyle kredi kooperatiflerinin kurulmasının öncelikli olduğu ve bu itibarla da kredi kooperatiflerinin teşkiline süratle başlanması gerektiği belirtilmiştir.⁴¹³

Âli İktisat Meclisi’nin ikinci içtima devresinde (1-15 Aralık 1928) hazırladığı raporda da ziraî kredi meselesi üzerinde durulmuştur. Burada “Ziraî Kooperatifler” başlığı altında, “*Ziraatta istihsâl kredisi, yani kısa vadeli kredi ziraî itibar kooperatifleri ile temin edilebilir. Ziraat Bankası’nın memleketin bünyesine ve ihtiyaca en muvafık tarzda, ziraat istihsâl kooperatiflerine hizmet edebilmesi teemmül edilmelidir.*” şeklinde açıklamalar yapıldığı gibi kredi kooperatiflerinden başka “istihsâl ile alım ve satım kooperatiflerinin” kurulmasına da önem verilmesi tavsiye edilmiştir.⁴¹⁴

2.2.2. Ziraat Bankası’nın Kredi Kooperatiflerine İlişkin Hazırlık Çalışmaları

Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu projesinin ortaya çıkmasında, Ziraat Bankası’nı harekete geçiren faktörleri iki boyut halinde ele almak uygun olacaktır. Bunlardan ilki, Banka’nın küçük köylü işletmelerine yönelik kredi sistemindeki eksiklik ve aksaklıklardır. Diğer ise 1924 yılında çıkarılmış olan İtibari Ziraî Birlikleri Kanunu’nun uygulamada başarısız olması ve bunun altında yatan sebeplerdir.

Ziraat Bankası kredileri ile ilgili olarak, dönemin İktisat Vekili Şakir Bey (Kesebir), Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 8 Haziran 1930 tarihli oturumunda yaptığı bir konuşmada, ülkede çiftçilerin ihtiyaç duyduğu yıllık toplam ziraî kredi miktarının “asgarî bir hesapla” 85 milyon lira civarında olduğunu, ancak Ziraat Bankası’nın yıllık olarak çiftçiye dağıttığı kredi miktarının ise 15-16 milyon lirayı geçmediğini, bu anlamda da ülkede çiftçinin kredi ihtiyaçlarının yeterince karşılanamadığını ifade etmiştir.⁴¹⁵ Diğer taraftan 1929 yılı itibariyle bakıldığında, Ziraat Bankası’nın üç teminat esasına (ipotekli, müteselsil kefalet ve rehinli) göre vermiş olduğu yeni kredi tutarının 25.880.986 lira tutarında olduğu, bu kredilerin 12.179.258 liralık bölümünün

⁴¹³ Aynı yer, s. 10-11, 21-22.

⁴¹⁴ *Âli İktisat Meclisi Raporları-1928 İkinci İçtima Devresi, Seri: A, No: 2*, Ali İktisat Meclisi Umumi Kâtipliği, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1929, s. 60-62; Ayrıca Âli İktisat Meclisi’nin toplantı tarih ve gündemleri için bkz. Koraltürk, “Âli İktisat Meclisi (1927-1933)”, agm., s. 61.

⁴¹⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 72, Devre: 3, İçtima: 3, Cilt: 19, TBMM Matbaası, Ankara, t.y., s. 94.

rehin (ziraî mahsul ve emtia, altın ve menkul kıymet vb.) karşılığında verildiği, 8.932.991 liralık kısmının müteselsil kefalet ve 4.768.737 liralık bölümünün de ipotekli kredilerden oluştuğu görülmektedir.⁴¹⁶ Bu krediler içerisinde küçük köylü işletmeleri için en uygun olan kredi biçiminin ise ipotek ve rehin teminatı gösterme konusunda var olan güçlükler nedeniyle “müteselsil kefalet” karşılığında verilen krediler olduğu söylenebilir.⁴¹⁷

Nitekim müteselsil kefaletle verilen krediler; “*maddî teminat göstermeye muktedir olmayan küçük çiftçilerin istihsal masrafları ihtiyaçlarını temin etmek maksadıyla birbirlerine zincirleme suretiyle ve gayri mahdut mesuliyet esasına göre kefil olmaları*” prensibine dayanmaktadır.⁴¹⁸ Ancak müteselsil kefalet kredilerinde de köylünün krediye erişimi açısından uygulamada bazı zorluklar mevcuttur. Öncelikle, birbirine kefil olmak suretiyle kredi talep eden köylülerin kredi formalitelerini yerine getirmek üzere Bankanın şube veya sandıklarında aynı zamanda hazır bulunması gerekmekte ve böylelikle ilgili köylülerin kaza ve şehir merkezlerine hep birlikte gelerek, birkaç gün süreyle burada kalmaları ve bu süreçte yaşadıkları iş kayıpları yanında bazı gereksiz masraflara girmeleri de söz konusu olmaktadır. Yine çeşitli nedenlerle bu kredilerin vadesinin ertelenmesi işlemlerinde de aynı sürecin tekrarlanması ihtiyacı doğmaktadır. Bununla birlikte Banka uygulamasında, ekonomik durumu zayıf olan köylülere verilen kredilerin riskini azaltmak amacıyla birbirlerine kefil olan borçlular arasında emlak ve tarla sahibi olanların bulunmasına da dikkat edilmektedir. Keza köy muhtarlarının da kefalet zinciri içine alınmasına özellikle önem verilmektedir. Borçlular krediyi vadesinde ödeyemediğinde ise malî durumu daha iyi olan kefillere başvurularak borcun tahsili yoluna gidilmektedir. Böylelikle krediye ihtiyaç duymadığı halde çeşitli sebeplerle kefalet zincirine dâhil olan kişilerin de maddî zarara uğraması sonucu ortaya çıkmaktadır.⁴¹⁹ Neticede kefil bulma, kredi formaliteleri, bankaya ulaşım süreci vb. güçlükler köylülerin krediye erişimini kısıtlamaktadır. Bu durumda da köylüler,

⁴¹⁶ Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (1888-1939)...age.*, s. 215, 244, 249-261. Ayrıca bkz. “Ziraat Bankası’nın Kredi Sistemleri”, *Türkiye Ziraat Bankası Mecmuası*, Sene: 3, Sayı: 1, Kânunusani 1930, s. 3-7 ve *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası-Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti...age.*, s. 55-75.

⁴¹⁷ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...age.*, s. 324.

⁴¹⁸ Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (1888-1939)...age.*, s. 230.

⁴¹⁹ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 35-36.

kendileri için çok daha kolay olan yakın çevredeki murabahacılardan borçlanmayı tercih etmektedirler.⁴²⁰

Ziraat Bankası'nın 1929 yılı sonu itibariyle 54 şubesi ve 202 adet de sandığı vardır. Bu dönemde ülkede kazâ sayısının (merkez kazâlar hariç) 333 olduğu dikkate alındığında Banka teşkilatının birçok kazâ merkezinde mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle, Banka teşkilatının ülke geneline dağılımındaki yetersizlikler ve mevcut teşkilatın da köylülerle sürekli ve yakın bir ilişki temin edememesi gibi faktörlerin Ziraat Bankası açısından yerel ölçekte kredi kooperatiflerinin kurulması zorunluluğunu ortaya çıkardığı ileri sürülebilir.⁴²¹ Yine kooperatiflerin kurulmasındaki amaç, sadece köylü açısından krediyi erişilebilir kılmak değildir; aynı zamanda da birbirini iyi tanıyan kişilerden oluşan yerel kooperatiflerin temin ettiği disiplin sayesinde kredilerin ziraî üretim alanında kullanılmasını ve vade sonunda da tahsil edilmesini sağlayabilmektir. Bununla birlikte kurulan kooperatiflerin Bankadan aldığı borçları ortaklarına kredi olarak dağıtması ve sonrasında da ortaklardan tahsil ederek Banka'ya olan borcun ödenmesi şeklindeki uygulama kapsamında yüzbinlerce köylüyle doğrudan işlem yapmak yerine köylüleri içinde toplayan az sayıdaki kooperatifle işlem yapılması durumu söz konusu olacaktır. Böylece, Ziraat Bankası'nın kurumsal yapısı ve işleyişi açısından da büyük bir kolaylık temin edilecektir.⁴²²

Aslında Ziraat Bankası, krediye erişim problemini yerel çiftçi kooperatifleri yoluyla çözüme kavuşturmak amacıyla daha önce de (1924 yılında) İtibari Ziraî Birlikleri projesini hayata geçirmiş, ancak bu proje uygulamada bir varlık gösterememiştir. Esasen İtibari Ziraî Birlikleri projesini başarısız kılan nedenler; aynı zamanda kredi kooperatifleri projesini ortaya çıkardığından, bu konu üzerinde durmak faydalıdır.⁴²³

⁴²⁰ Atasagun, *Türkiye'de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...age.*, s. 324-325.

⁴²¹ Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (1888-1939)...age.*, s. 126-127; Ziraat Bankası'nın şube ve sandıklarının bulunduğu yerler ile İllerin mülkî dağılımı için ayrıca bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1929-1930*, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı: 5, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930, s. 192-699.

⁴²² Atasagun, *Türkiye'de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 36-37; Ayrıca bkz. İsmail Hüsrev, *Türkiye'de Ziraî Kooperatif Hareketi...age.*, s. 29-30; Süheyy Nizami, "Ziraî Kredi Kooperatifleri Nasıl Doğdu, Nasıl Büyüdü?", *Karınca*, Sayı: 2, Temmuz 1934, s. 14-16.

⁴²³ Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun gerekçesinde de şu şekilde bir ifadeye yer verilmiştir: "...itibari ziraî birlikleri kanununda ziraî kooperatiflerinin hayat ve inkişaflarına mani olan kayıtların izalesi ile işbu teşekkülleri yaratacak ve yaşatacak yeni bir kanunun tedvinini lüzumlu görülmüş ve ziraî kredi kooperatifler kanunu namı altında yeni bir proje kaleme alınmıştır." Bkz. "Ziraî İtibar ve Alım

Keza 1929 tarihli Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun gerekçesinde de bu hususta bazı açıklamalar yapılmış ve yeni dönemde izlenmesi öngörülen yaklaşıma ilişkin de değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Buna göre, İtibari Ziraî Birlikleri Kanunu'nda öngörülen ortakların sınırsız ve zincirleme sorumluluğu şartının birliklerin ortak profili gözetilmeden genel bir ilke olarak benimsenmesi, başarısızlığa neden olan faktörler arasındadır. Esasen köy kredi kooperatiflerinde dışarıya karşı teminat sağlamakta önemli bir rolü bulunan sınırsız sorumluluk prensibinin, -ortaklarının sosyal ve ekonomik durumu nispeten farklı olan- şehir ve kasabalardaki kooperatiflerde uygulanması gerekli değildir. Buradaki kooperatiflerde ortakların sermayeye iştirak payları oranında dışarıya karşı (sınırlı) sorumlu olmaları yeterli olacaktır. Yine birliklerin kurulup gelişmesine engel olan diğer önemli husus da birlik kurulması için köy halkının çoğunluğunun rızasının alınması şeklindeki koşuldur. Bu koşul da neticede köydeki zengin köylüler ile ekonomik durumu zayıf olan köylüler arasında bir çıkar çatışmasına neden olmaktadır. Zira bankalardan teminatla kolayca kredi temin edebilen zengin köylüler, bu birliklere girmek istemedikleri gibi diğer köylüler üzerindeki ekonomik istismarlarının önüne geçebilecek olan bu kredi birliklerinin kurulmasına da karşı çıkmaktadırlar. Birliklere ilişkin kanun kapsamında tahsil edilemeyen alacaklar için malî durumu iyi olan diğer ortaklara başvurulması yönündeki hükümlere yer verilmiş olması da birliklere girecek ortaklarda büyük bir çekinceye sebep olmuştur. Sınırsız ve zincirleme sorumluluk prensibinin bu şekilde uygulanması yerine, ortakların sınırsız sorumluluğunu hafifletmek amacıyla borçlulardan ayrıca kefil alınması ve borçlarını ödemedikleri takdirde önce kefillere daha sonra diğer ortaklara başvurulması uygun bir yöntem olacaktır. Son olarak, itibari ziraî birlikleri tarafından kredi, tedarik ve satış kooperatiflerinin işlevlerinin bir bütün olarak üstlenilmesi de işleyiş bakımından basit olması gereken birliklerin yapısını oldukça karmaşık hale getirmiştir. Bu açıdan kooperatiflerin sadece belli bir alanda faaliyet göstermeleri daha faydalı görülmektedir.⁴²⁴

Kooperatifleri Hakkında 1/580 Numaralı Kanun Lâyihası ve Muhtelit Encümen Mazbatasını", *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn'ikad: 71, Devre: 3, İçtima: 2, Cilt: 12, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, t.y., s. 4-5.

⁴²⁴ Aynı yer, s. 3-5.

Ancak Atasagun’a göre; kanun gerekçesinde ileri sürülen bu faktörler, birliklerin kurulup gelişmesi bakımından engel teşkil edecek nitelikte değildir. Aksine İtibari Ziraî Birlikleri hakkındaki mevzuat, bu birliklerin gelişimi için oldukça uygun bir hukukî altyapı sağlamıştır. Esasen birliklerin başarısızlığını kanun hükümlerinden ziyade başka taraflarda aramak gereklidir. Nitekim Atasagun bu hususta “...*Ziraat Bankası ve alâkadar bütün idare âmirleri kâfi derecede alâka gösterip muayyen bir plân dahilinde hareket ederek Birliklerin vücuda gelmesine enerji ile çalışmış olsalardı 1929 kanunundan evvel memlekette yüzlerce İtibari Ziraî Birliklerinin vücuda getirilmesi kolaylıkla mümkün olurdu.*” şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.⁴²⁵

İtibari Ziraî Birlikleri projesinin başarısızlık nedenleri üzerinde duran Muhittin Bey (Birgen) ise; birliklerin “müteselsil ve gayri mahdud mesuliyet” prensibini benimsemiş olmasının, Türk köylüsünün dayanışmadan uzak ferdiyetçi yapısına uygun düşmediğini ileri sürmüştür. Ona göre, Raiffeisen tarafından formüle edilen bu kooperatif biçiminin Almanya’daki başarısında, müşterek çalışmaya alışkın olan Alman köylüsünün karakteri önemli bir faktör olmuştur. Buna karşın ferdiyetçi bir karaktere sahip bulunan Fransızlar da Almanları örnek alarak “sınırsız sorumluluk” ilkesine dayanan kredi kooperatiflerini kendi ülkelerinde uygulamaya çalışmışlar, fakat bunun yürümediğini görerek daha sonra “sınırlı sorumluluk” esasına dönmüşlerdir. Yine ona göre, İtibari Ziraî Birlikleri’nin, hem “kredi ve tedarik” hem de “satış” kooperatiflerine ilişkin olan ve aslında her birisi farklı bir kooperatif tarafından yerine getirilmesi gereken işlevleri üzerine almış bulunmasının başarısızlıkta payı vardır. Ayrıca bu birliklerde Ziraat Bankası’nın yukarıdan aşağıya bir yaklaşımla sıkı bir kontrol ve müdahalesinin söz konusu olması da gelişmeye engel bir durum yaratmıştır. Zira ortakların sahip olduğu hak ve yetkiler ile yüklendiği sorumluluk birbiriyle orantılı değildir.⁴²⁶

Dolayısıyla İtibari Ziraî Birlikleri’nin neden başarılı olamadıkları hususunda dönemin yazarlarının da oldukça farklı düşündükleri görülmektedir. Burada Ziraat Bankası’nın kredi kooperatifçiliği konusundaki ilk girişimi başarısız olmasına karşın, 1929 yılındaki ikinci girişiminin belli bir başarı yakalamasında konunun hukukî boyutlarından ziyade dönemin koşullarının köylü açısından çok daha zorlayıcı olmasının ve devletin de ısrarlı

⁴²⁵ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 12.

⁴²⁶ Muhittin, “Türkiye’de Ziraî İtibar Meselesi-Muhtelif Hal Tecrübeleri-2”, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 5, Temmuz 1930, s. 18-20.

bir şekilde bu projeyi hayata geçirmek istemesinin önemli bir rolü olduğu ifade edilebilir. Zaten çalışmamızın gerek önceki bölümlerinde ve gerekse ilerleyen bölümlerinde bu projenin hangi koşullarda ve ne şekilde hayata geçirildiği üzerinde durulmuştur.

Yukarıda belirtildiği gibi Âli İktisat Meclisi'nin ziraî kredi meselesinin çözümü hususunda ısrarla “kooperatifçiliği” önermesi üzerine, Ziraat Bankası'nın da bu alanda tekrar bir girişimde bulunmak durumunda kaldığı anlaşıyor. Nitekim Âli İktisat Meclisi'nin 1928 yılı Mart ayı toplantısı sonrasında, Ziraat Bankası'nın üst düzey yöneticilerinden Banka Umum Müdürü Şükrü, Umum Muamelat Müdürü Suphi ve İdare Meclisi Azası Cevdet Nasuhi Beylerin içinde olduğu bir heyet, iki buçuk ay süreyle devam eden ve Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Avusturya, Almanya, Fransa ve İtalya'yı kapsayan bir araştırma seyahatine çıkmış ve seyahat boyunca da kooperatifler ve ziraî sigorta konularında yerinde incelemeler yapmışlardır.⁴²⁷ Bu inceleme gezisinde edinilen bilgiler ve görüşler çerçevesinde, ülkenin kendine özgü sosyal ve ekonomik koşulları da dikkate alınarak Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu hazırlanmıştır.⁴²⁸ Yine Kanun'un gerekçesinde de bu seyahat kapsamındaki bazı ülkelerin (Bulgaristan, Romanya, Macaristan ve Fransa) uygulamalarından bahsedilmiş ve kanun hazırlıkları konusunda da “...*Bu projenin tanziminde itibari ziraî birlikleri kanununun tatbikatındaki tecrübelerden ve diğer memleketlerin bu vadideki mesai ve faaliyetleri netayici hakkındaki tetkiklerden istifade olunarak ahkâmı mevzuanın teşkilâtı içtimaiye ve iktisadiyemizin hakikî icaplarına tevafuk eylemesine itina edilmiştir.*” şeklinde açıklamalar yapılmıştır.⁴²⁹ Esas olarak da bu Kanun'un hazırlık sürecinde özellikle “Bulgaristan” örneğinden önemli ölçüde faydalandığı anlaşılmaktadır.⁴³⁰

⁴²⁷ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 34; Ayrıca arşiv kayıtlarına göre de 27 Haziran 1928 tarihli kararname kapsamında isimleri ve unvanları da belirtilen bu üç kişilik heyete Avrupa seyahati için diplomatik pasaport verilmesi karara bağlanmıştır. Bkz. BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 29-41-18, Dosya Ek: 112-65, Tarih: 27.06.1928, s. 2-3.

⁴²⁸ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 34.

⁴²⁹ Bkz. “Ziraî İtibar ve Alım Kooperatifleri Hakkında 1/580 Numaralı Kanun Lâyihası ve Muhtelit Encümen Mazbatası”, s. 3, 5.

⁴³⁰ Ziraat Bankası üst yöneticileri tarafından 1928 yılında yapılan seyahatte elde edilen bilgilere dayandığı düşünülen “Bulgaristan’da Ziraî Kredi” başlıklı yazı dizisi için bkz. “Bulgaristan’da Ziraî Kredi-[1]”, agm., s. 10-19; “Bulgaristan’da Ziraî Kredi-[2]”, *Türkiye Ziraat Bankası Mecmuası*, Sayı: 2, Şubat 1929, s. 7-18; “Bulgaristan’da Ziraî Kredi-[3]”, *Türkiye Ziraat Bankası Mecmuası*, Sayı: 3, Mart 1929, s. 6-11.

Bu arada Ziraat Bankası tarafından hazırlanan ilk tasarı, 41 maddeyi içermekte ve önce “İtibari Ziraî” sonrasında da “İtibari Ziraî ve Alım Kooperatifleri” kanun projesi adını taşımaktaydı. Fakat bu kanun projesinin bazı kısımlarında daha sonra İktisat Vekâleti’nce değişiklikler yapılmış, Büyük Millet Meclisi tarafından 28 Mayıs 1929 tarihinde kabul edilen halinde de “Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu” adını almış ve aynı zamanda 24 maddelik bir kanun ortaya çıkmıştır.⁴³¹

2.2.3. Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu ve Kooperatiflerin Kuruluşuna Yönelik İlk Faaliyetler

Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu tasarısı, Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne sevk edildikten sonra Muhtelit (Karma) Encümen tarafından incelenmiş ve bazı küçük değişikliklerle kabul edilmiştir. Yine söz konusu Encümen’in mazbatasında bu Kanun’a yönelik yapılan açıklamalarda, ülkede tarımsal üretimin arttırılması hedefi doğrultusunda öncelikle krediye ihtiyaç duyan köylünün murabahacıların elinden kurtarılması gerektiği, zira murabahacılığın köylü üzerindeki baskısının çiftçinin mahsulünü uygun zamanda ve değer fiyatından satmasına ve böylelikle emek ve sermayesinden yeterince fayda elde etmesine engel olduğu, esasen köylülerin büyük bir bölümünün banka teminatına sahip olmadıklarından krediye de ulaşamadıkları ve bu itibarla çiftçinin üretim alanında ihtiyaç duyduğu kredinin ancak yerel kuruluşlar yoluyla sağlanmasının mümkün olduğu belirtilmiştir.⁴³²

Kanun’un Meclis genel kurul görüşmeleri sırasında ise Gaziantep mebusu Ahmet Remzi Bey tarafından Ziraat Bankası’nın kooperatifler üzerindeki kontrolü meselesi

Ayrıca, Kanun’da öngörülen bazı hükümlere ilişkin olarak Bulgaristan başta olmak üzere bazı ülke uygulamalarına atıflar yapan bir değerlendirme için bkz. “Memleketimizde Ziraî Kredi İşleri”, *Türkiye Ziraat Bankası Mecmuası*, Sayı: 8, Ağustos 1929, s. 4-9. Öte yandan Sivas Mebusu Remzi Bey tarafından Meclis’in 21 Haziran 1932 tarihli oturumunda yapılan konuşmada; “...Hükümet ziraî kredi kooperatifleri teşkili hakkındaki kanunu çıkarmazdan evvel Avrupa’nın muhtelif memleketlerinde tetkikat yaptırmıştır. Bunun üzerine Ziraat bankası da bir mecmua vücuda getirmişti. Bu tetkikat neticesinde bizde teşkili lâzım olan ziraî kredi kooperatifleri için Bulgaristan’ı numune almıştılar...” şeklinde açıklamalar yapılmıştır. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 67, Devre: 4, İçtima: 1, Cilt: 9, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1932, s. 217.

⁴³¹ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 34-35; Bu Kanun’un Hükümet tarafından Meclis’e sunulmasına ilişkin 11 Mayıs 1929 tarihli tezkerede de “İktisat Vekâletince hazırlanan ve İcra Vekilleri Heyetinin 8/5/1929 tarihli içtimasında Yüksek Meclise arzı kararlaştırılan ziraî itibar ve alım kooperatifleri kanun lâyihası müstacelen müzakere edilmek üzere esbabı mucibesıyla birlikte takdim olunmuştur.” hususuna yer verilmiştir. Bkz. “Ziraî İtibar ve Alım Kooperatifleri Hakkında 1/580 Numaralı Kanun Lâyihası ve Muhtelit Encümen Mazbatası”, s. 1.

⁴³² Aynı yer, s. 5-12.

gündeme getirilmiştir. Bunun üzerine söz alan Konya mebusu Musa Kazım Bey de Ziraat bankasının kooperatiflerin ana bankası olması ve aynı zamanda kooperatiflere kredi sağlaması nedeniyle kontrolü elinde bulundurmasının şart olduğu, zaten bu kuruluşların da ilk aşamada himayeye muhtaç oldukları vurgulanmıştır. Bununla birlikte yapılan görüşmeler sonucunda, Kanun tasarısı herhangi bir değişikliğe uğramadan Meclis tarafından aynen kabul olunmuştur.⁴³³

Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun Meclis'te kabul edilmiş olması, dönemin bazı gazetelerinde de yankı bulmuştur. Örneğin Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 29 Mayıs 1929 tarihli nüshasında, Ziraî Kredi Kooperatifleri; “Çiftçimizi murabahacıların elinden kurtaracak ve onları yükseltecek teşkilat.” şeklinde bir ifade ile tanıtılmış ve ayrıca Kanun'un içeriği hakkında da birtakım bilgiler aktarılmıştır.⁴³⁴

Diğer taraftan Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu kapsamında getirilen hükümlere göre; kredi kooperatifleri, yüz haneden ve nüfusu beş yüzden aşağı olmayan bir veya birkaç köyde, kasaba veya şehirde bulunan çiftçiler arasında olmak üzere en büyük mülkiye memurunun göstereceği yerlerde Ziraat Bankası'nın izni ve İktisat Vekâleti'nin onayı ile kurulabilecektir. Yine kooperatiflerin kuruluş ve işleyişine ilişkin hususlar da ayrıca çıkarılacak esas mukavelenamede detaylı olarak gösterilecektir. Kooperatifler, sadece Ziraat Bankası'ndan kredi temin edebileceklerdir. Keza kooperatiflerin, Ziraat Bankası'nın denetim ve kontrolü altında olduğu vurgulanmıştır. Kooperatiflerin ortakları ile olan kredi işlemleri ise; işçi ücretleri, tohumluk, gübre, ilaç vb. ihtiyaçlar, küçük ziraî aletler ve çift hayvanı tedariki gibi kısa vadeli üretim giderlerinin temini ile sınırlıdır. Kooperatiflerce verilen kredilerde uygulanan faiz ve komisyonlar, Ziraat Bankası'nın uyguladığı faiz ve komisyon oranlarını geçemeyecektir. Kooperatife borçlu olan ortakların kooperatifin izni olmadıkça mahsullerini satmaları da yasaklanmıştır. Aynı bölgede bulunan kredi kooperatiflerinin aralarında kooperatif birlikleri kurmaları da mümkündür. Kanun kapsamında kooperatiflere birçok vergi, resim ve harçtan muafiyet ve istisna tanınmıştır.⁴³⁵ Ayrıca Kanun'un ikinci maddesi uyarınca düzenlenen

⁴³³ TBMM Zabıt Ceridesi, İn'ikad: 71, Devre: 3, İçtima: 2, Cilt: 12, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, t.y., s. 113-117.

⁴³⁴ Hâkimiyet-i Milliye, 29 Mayıs 1929, s. 2.

⁴³⁵ “1470 sayılı Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu”, Resmi Gazete, Sayı: 1208, 5 Haziran 1929, s. 7.459-7.462.

ve İcra Vekilleri Heyeti'nin 25 Temmuz 1929 tarih ve 8235 numaralı Kararnamesi ile onaylanan “Köy Ziraî Kredi Kooperatifleri Esas Mukavelenamesi”⁴³⁶, “Mahdut Mesuliyetli Şehir-Kasaba Ziraî Kredi Kooperatifleri Esas Mukavelenamesi”⁴³⁷ ve “Gayri Mahdut Mesuliyetli Şehir-Kasaba Ziraî Kredi Kooperatifleri Esas Mukavelenamesi”⁴³⁸ de kuruluş ve işleyişe yönelik hususları ayrıntılı şekilde göstermek üzere yürürlüğe girmiştir.

Kanun uyarınca kooperatiflerin ana bankası görevini üstlenen Ziraat Bankası tarafından, kooperatiflerin kuruluş ve işleyişlerine ilişkin talimatlar ile işlemler sırasında kullanılacak olan evrak ve defterler çoğaltılarak banka şubelerine gönderilmiş ve bu hazırlık süreci sonrasında da 1929 yılı Ağustos ayı sonu itibariyle kooperatiflerin kuruluş çalışmalarına başlanılmıştır. Bu dönemde kooperatif kuruluşuna yönelik alınan taleplerin sayısı da 1929 yılı sonuna kadar yüz elli başvuruyu geçmiştir. Fakat ülkede henüz yeni olan bu oluşumun sağlıklı bir şekilde gelişme gösterebilmesi için ekonomik durumu en uygun olan yerlerde kooperatiflerin kurulmasına dikkat edilmiştir. Sonuçta kuruluş formalitelerini tamamlayarak işe başlayan kooperatiflerin sayısı da 1929 yılı sonu itibariyle 65'e ulaşmıştır. Kurulan bu kooperatifler de büyük ölçüde İzmir hinterlandı ile Karadeniz sahillerindeki fındık üretim bölgelerinde bulunmaktadır.⁴³⁹

İlk ziraî kredi kooperatifi ise 18 Eylül 1929 tarihinde Giresun ilinin Bulancak nahiyesinde faaliyete geçirilmiştir.⁴⁴⁰ Ancak kredi kooperatiflerinin en çok ilgi gördüğü ve sonrasında da önemli bir gelişim gösterdiği yer ise İzmir bölgesi olmuştur. Öyle ki

⁴³⁶ “Köy Ziraî Kredi Kooperatifleri Esas Mukavelenamesi”, *Resmi Gazete*, Sayı: 1630, 25 Teşrinievvel 1930, s. 9.441-9.445.

⁴³⁷ “Mahdut Mesuliyetli Şehir-Kasaba Ziraî Kredi Kooperatifleri Esas Mukavelenamesi”, *Resmi Gazete*, Sayı: 1633, 28 Teşrinievvel 1930, s. 9.451-9.456.

⁴³⁸ “Gayri mahdut Mesuliyetli Şehir-Kasaba Ziraî Kredi Kooperatifleri Esas Mukavelenamesi”, *Resmi Gazete*, Sayı: 1638, 4 Teşrinisani 1930, s. 7-12.

⁴³⁹ “Memleketimizde Kooperatif Hayatı: Ziraî Kredi Kooperatifleri”, *Türkiye Ziraat Bankası Mecmuası*, Sene: 3, Cilt: 6, Sayı: 1, Kânunusani 1930, s. 32.

⁴⁴⁰ “Kooperatif Hayatı”, *Türkiye Ziraat Bankası Bülteni*, Sene: 4, Cilt: 11, Sayı: 10, Birinciteşrin 1932, s. 35. Bununla birlikte Bulancak Ziraî Kredi Kooperatifi, “5” sayılı kooperatiftir. Bkz. “Memleketimizde Kooperatif Hayatı: Ziraî Kredi Kooperatifleri”, agm., s. 33. Demek ki bu kooperatiften daha önce kuruluş işlemleri başlatılan başka kooperatifler de vardır. Bu kapsamda “1” sayılı kooperatifin ise Ankara Haymana Kazası Ziraî Kredi Kooperatifi olduğu görülmektedir. Bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası-Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti...age.*, s. 78. Neticede, kuruluş işlemlerini tamamlayıp faaliyetine başlayan ilk kooperatif de Bulancak Ziraî Kredi Kooperatifi olmuştur.

İzmir Valisi Kazım Paşa'nın 30 Ekim 1929 tarihinde Riyaset-i Cumhur Kâtib-i Umumisi Tevfik Bey'e gönderdiği telgrafta şu hususlara yer verilmiştir:⁴⁴¹

“Türk çiftçisi ile köylüsüne en hakikî refah ve saâdet ve iktisadî kudret verecek olan Ziraî kredi kooperatiflerinin tam kırk beş adedi son bir ay zarfında vilayetin on dört kazası ile üç müstakil nahiyesinde teşkil olundu ve bütün köyleri sardı ve hatta ilk taksit hisseleri Ziraat Bankası'na teslim olunuyor; her köyü saran bu kanunî teşekküller için dolaştığım her yerde ve her köyde Gazi Hazretlerine tevcih olunan mübarek köylü kalbini bizzat temaşa ettiğim cihetle bunu aynen Reis-i Cumhur Büyük Gazi Hazretlerine arz edeceğime söz verdim.”

Tevfik Bey tarafından söz konusu telgrafın üzerine düşülen -ve İzmir Valisi Kazım Paşa'ya verilecek cevaba esas olan- el yazısı notunda ise; *“Kooperatif teşkilatı hakkındaki malumatı arz ettim. Memnun oldular. Sene başı nutuklarında bahsediyorlar.”* şeklinde bir açıklama yer almaktadır.⁴⁴² Gerçekten de Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Kasım 1929 tarihli Meclis açılış konuşmasında *“...Bu sene ziraî kooperatif teşkilâtına başlanmış olması, bilhassa, memnuniyetimizi mucip oluyor. Bu kooperatifleri memleketin her tarafına, teşmil etmeği ziyade iltizam ediyoruz...”* şeklinde bir ifade ile kooperatiflerden bahsedilmiştir.⁴⁴³ Esasen bu sözler de Mustafa Kemal Atatürk'ün kooperatifçilik ile ilgili olarak kayıtlara yansıyan ilk beyanatı olmuştur.

Çalışmamızın önceki bölümlerinde bahsedildiği üzere, İzmir Valisi Kazım Paşa tarafından 1926 yılında köylüler arasında kooperatif kurulması için bazı girişimlerde bulunulmuş ve bunun sonucunda da İzmir'de çok sayıda ziraî kooperatif kurulmuştur. Bu anlamda İzmir Valisi Kazım Paşa'nın kooperatifçiliğe yönelik ilgisi ve çabaları ortadadır. Kazım Paşa, 1929 yılında kredi kooperatiflerinin kuruluşu sırasında gazetelere verdiği bir beyanat kapsamında da kooperatiflerin işlevi ile ilgili olarak; *“...Bu suretle zürra, faizcilerin yumruğu altından da kurtarılmış oluyor.”* şeklinde açıklamalar yapmıştır.⁴⁴⁴ Yine Kazım Paşa, sadece kredi kooperatiflerin kuruluşuna önderlik etmekle kalmamış, aynı zamanda kurulan kooperatiflerle yakından ilgilenmiştir. Zira bölge gezilerinde bu kooperatifleri ziyaret ettiği gibi aylık hesap

⁴⁴¹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Ebis Sıra No: 01010239, Ek No: 1, Belge Kayıt No: 586956, s. 1.

⁴⁴² Aynı yer, s. 1.

⁴⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi, İn'ikad: 1, Devre: 3, İçtima: 3, Cilt: 13, TBMM Matbaası, Ankara, s. 3.

⁴⁴⁴ Akşam, 11 Teşrinievvel 1929, s. 3.

cetvelleri üzerinden kooperatiflerin genel durumunu da sürekli olarak izleme çabası içinde olmuştur.⁴⁴⁵

Giresun ilinin Bulancak nahiyesinde faaliyete geçen ilk kredi kooperatifinden sonra bir yıllık dönemde (1930 yılı Eylül ayı sonu itibariyle) ülke genelinde kurulmuş olan ziraî kredi kooperatiflerin sayısal durumu aşağıda tablo halinde gösterilmiştir:

Tablo 5: Ziraî Kredi Kooperatiflerinin 1930 Yılı Eylül Sonu İtibariyle Durumu

Kurulduğu Yer	Kooperatif Sayısı	Ortak Sayısı	Adi Sermayesi (Lira)	İhtiyat Sermayesi (Lira)
Adana	6	297	9.706,25	1.485,00
Afyon	4	352	8.856,00	1.760,00
Ankara	2	77	1.825,00	415,00
Aydın	5	325	14.225,00	1.625,00
Balıkesir	3	267	6.901,00	1.325,00
Bilecik	4	347	3.120,00	2.915,00
Burdur	2	108	4.300,00	845,00
Bursa	4	149	1.099,25	735,00
Çanakkale	4	128	1.072,50	640,00
Çankırı	1	49	245,00	245,00
Denizli	7	287	3.949,50	1.435,00
Eskişehir	7	397	4.690,00	2.590,00
Giresun	36	1.092	94.740,00	9.510,00
Gümüşhane	1	68	2.182,50	680,00
İstanbul	2	106	2.715,00	845,00
İzmir	39	8.800	382.061,25	56.725,00
Isparta	2	113	2.392,50	915,00
Kars	1	107	8.180,00	535,00
Kastamonu	5	273	3.798,00	1.365,00
Kayseri	2	113	2.403,50	980,00
Konya	2	195	5.465,50	975,00
Kocaeli	1	62	1.110,00	310,00
Manisa	3	346	11.915,00	2.735,00
Mersin	5	348	16.135,50	2.055,00
Muğla	6	1.099	24.960,50	5.495,00
Niğde	6	498	17.067,50	3.990,00
Ordu	10	600	16.055,00	3.000,00
Rize	1	63	603,75	630,00
Tekirdağ	1	94	4.057,50	940,00
Trabzon	9	614	26.292,00	3.370,00
Toplam	181	17.374	682.124,50	111.070,00

Kaynak: “Ziraî Kredi Kooperatiflerinin Eylül 1930 Gayesi Vaziyeti”, *Aydın Tarihi*, Cilt: 22-23, Sayı: 75-78, Haziran-Eylül 1930, s. 6.608.

⁴⁴⁵ “Kâzım Paşa”, *Karınca*, Sayı: 3, Ağustos 1934, s. 19.

Tablo 5'e göre, kredi kooperatiflerinin en çok gelişim gösterdiği bölgenin İzmir ili olduğu, özellikle de kurulan kooperatiflerin toplam ortak sayısının yaklaşık yarısının İzmir ilindeki kooperatiflere ait bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bu arada Âli İktisat Meclisi'nin dördüncü içtima devresine (1-15 Haziran 1930) ilişkin olarak düzenlenmiş olan Ziraî Kredi raporunda; Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu kapsamında kurulan kooperatiflerin faaliyet alanının sadece kredi işleriyle sınırlı bulunduğu, ancak krediden başka çiftçilerin üretime yönelik araç ve gereçlerinin uygun şekilde tedariki ile mahsullerinin değer fiyatla satışı işlerinin de organize edilmesi gerektiği, esasen kredi kooperatiflerinin tarımsal üretim alanında başarıya ulaşmasının alım ve satım kooperatifleri ile desteklenmelerine bağlı olduğu, ziraî kredi sahasında ana banka rolünü üstlenmiş olan Ziraat Bankası'nın alım ve satım işlerinde de kendisine yardımcı olacak kuruluşları oluşturmaya ihtiyaç bulunduğu belirtilmiş ve bu konuda da “...Ziraî istihsâlâta hadim bir müessese sıfatıyla, Ziraat Bankası'nın bu mühim noktayı mesai programından hariç bırakmayarak, bu husustaki tasavvurlarını yakın zamanda fiiliyat sahasına geçirmesini temenni eyleriz.” şeklinde açıklamalar yapılmıştır.⁴⁴⁶ Ziraat Bankası tarafından daha sonra 1931 yılında ziraî satış kooperatiflerinin kurulması yönünde faaliyetlere de girişilecektir.

Dolayısıyla gerek Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun hazırlığında gerekse ziraî kredi kooperatiflerin kurulmasına yönelik işlemlerde Ziraat Bankası büyük bir rol üstlenmiştir. Ancak Banka'nın kooperatifçiliğe yönelik tüm bu çalışmaları, henüz bir kooperatifçilik siyaseti haline gelmemiştir. Burada Banka, tarım sektörünün desteklenmesine yönelik olarak yüklenmiş olduğu görevlerin yürütülmesinde kooperatiflerden yararlanma yolunu seçmiştir. Bu aşamada kooperatifçilik, Ziraat Bankası'nın elinde bürokratik bir araç olmaktan fazlası değildir. Buna karşın bu süreçte belli bir başarının yakalanmış olması da kooperatifçilik siyasetine giden yolda önemli bir temel sağlamıştır. Esasen kooperatifçilik siyasetinin tam anlamıyla doğması için 1929 yılı İktisadî Buhranı'nın derinleşmesi ile birlikte ülke genelinde yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasî çalkantıları beklemek gerekecektir.

⁴⁴⁶ Âli İktisat Meclisi Raporları-Neşriyat Serisi: A, No: 5...age., s. 16-17.

2.3. 1929 Yılı İktisadî Buhranı'nın Köylü Nüfus Üzerindeki Etkileri

Dünya İktisadî Buhranı, 24 Ekim 1929 tarihinde New York borsasının çöküşü ile başlamış ve hemen arkasından üretimi ve tüketimi azaltan ekonomik bir bunalıma dönüşerek tüm dünyaya yayılmıştır.⁴⁴⁷ Amerikan borsasının çöküşünden yaklaşık bir yıl sonra Mustafa Kemal Paşa tarafından 1 Kasım 1930 tarihinde Meclis açılışında yapılan konuşmada; “...Efendiler, bilhassa ziraî memleketlerde hissolan cihanşümül bir iktisadî buhran vardır. Bu buhran tabiatı ile bizim memleketimize de temas etmiş ve ağırlığını hissettirmiştir...” şeklinde bir açıklama yer almaktadır.⁴⁴⁸ Yine İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey tarafından 5 Kasım 1930 tarihinde gazetelere verilen bir demeçte, iktisadî buhranın ülkeye olan yansımalarının ziraî ihraç ürünleri ile hububat fiyatlarında yaşanan düşüklükler şeklinde kendini gösterdiği belirtilmiştir.⁴⁴⁹

Gerçekten iktisadî buhranın ülkedeki olumsuz etkileri öncelikle tarımsal ihraç ürünü fiyatlarında ortaya çıkmıştır. Buna ilişkin olarak bazı ihraç ürünlerinin 1927-1932 dönemi yıllık ortalama fiyat hareketleri endeks biçiminde aşağıda gösterilmiştir:

Tablo 6: Bazı Tarımsal İhraç Ürünlerine İlişkin Fiyat Hareketleri (1927-1932)

Yılı	Tütün	Pamuk	Afyon	İncir	Üzüm	Fındık
1927	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
1928	70,43	111,19	80,39	97,44	82,08	106,33
1929	55,98	107,97	103,72	116,92	83,24	145,00
1930	59,66	77,90	69,41	85,64	76,01	116,00
1931	41,67	58,60	34,97	84,62	96,24	98,33
1932	33,33	47,41	34,88	50,77	76,30	61,33

Kaynak: Şevket Raşit Hatipoğlu, *Türkiye’de Ziraî Buhran*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1936, s. 31-34, 44. (Not: 1927=100; Tütün ürünüde Samsun Borsası fiyatları, Pamuk, Afyon, İncir ve Üzüm ürünlerinde İzmir Borsası fiyatları, Fındık ürünüde de Giresun Borsası fiyatları esas alınmıştır.)

Tablo 6’ya göre, Tütün ve Üzüm ürünlerinde 1928 ve 1929 yıllarında fiyat düşüklükleri görülmekle birlikte 1930 yılından itibaren tüm ürünlerin fiyatlarında ciddi anlamda bir

⁴⁴⁷ John Kenneth Galbraith, *Büyük Kriz 1929*, Çev. Elif Nihan Akbaş, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2009, s. 114, 148, 155, 177.

⁴⁴⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad; 1, Devre: 3, İçtima: 4, Cilt: 22, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1930, s. 2.

⁴⁴⁹ *Milliyet*, 5 Teşrinisani 1930, s. 1.

düşüş yaşandığı anlaşılmaktadır. Neticede bu durum, özellikle üretim faaliyeti bu tür ürünlerle sınırlı olan küçük üreticiler açısından yıkıcı nitelikte bir etki doğurmuştur.⁴⁵⁰

Ülke ve köy ekonomisi açısından büyük bir önemi olan hububat fiyatları da 1930 yılından itibaren gerilemiştir. Nitekim İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası'nın yıllık ortalama ürün fiyatlarına göre, bazı hububat ürünlerine ilişkin 1927-1932 dönemi fiyat hareketleri endeksi şu şekildedir:

Tablo 7: Bazı Hububat Ürünlerine İlişkin Fiyat Hareketleri (1927-1932)

Yılı	Buğday	Arpa	Mısır	Çavdar	Yulaf	Darı
1927	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
1928	108,54	124,97	135,87	124,83	103,91	158,92
1929	100,47	107,35	148,06	124,83	100,00	141,59
1930	60,77	58,30	82,21	55,74	58,70	60,59
1931	37,35	49,05	53,95	34,66	51,01	57,38
1932	38,76	49,43	45,62	40,73	44,53	53,27

Kaynak: *Tarım İstatistikleri 1928-1936...age.*, s. 194-195. (Not: 1927=100)

Tablo 7'ye göre, Buğday ve Arpa ürünlerinde 1929 yılında bir miktar gerileme yaşanmışsa da esas olarak 1930 yılından itibaren tüm hububat ürünlerinin fiyatları önemli ölçüde düşmüştür. Öte yandan borsa hububat fiyatları bu şekilde olmasına karşın çiftçinin bilhassa buğday satışları çok daha düşük fiyatlarla gerçekleşmiştir.⁴⁵¹

Tarımsal ürün fiyatlarında yaşanan bu gerilemeler ile birlikte iç ticaret hadleri de iyice çiftçi aleyhine dönmüştür. Çünkü buhranın ilk zamanlarından itibaren hükümet tarafından alınan tedbirlerin öncelikli hedefi, dış dengeyi sağlamak ve böylece Türk parasının değerini istikrara kavuşturmak olmuştur. Dış dengeyi sağlamak için de ithalatı azaltmak ve ihracatı arttırmak yönünde adımlar atılmıştır. İthalatı kısımaya yönelik izlenen bu politika sonucunda, sanayi ürünlerinin iç fiyatları -gümrük tedbirleri ve arzın talebe kıyasla düşük olması nedeniyle- görece yüksek düzeyde kalmıştır.⁴⁵² Tezel'e göre ise iç ticaret hadlerinde 1930 yılında tarım aleyhine ortaya çıkan bozulma oranı yüzde 30 dolaylarındadır. Böylece tarım ürünlerinin sanayi ürünleri karşısındaki alım gücü yüzde 30 oranında azalmıştır.⁴⁵³ Ahmet Hamdi de (Başar) 1931 yılında yayımladığı

⁴⁵⁰ İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisâdiyatı...age.*, s. 142-143.

⁴⁵¹ Hatipoğlu, *Türkiye'de Ziraî Buhran...age.*, s. 42.

⁴⁵² İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 186-187.

⁴⁵³ Tezel, *age.*, s. 286.

çalışmasında, buhranın ülkede çok ağır şekilde hissedilmesinin en önemli nedeninin; nüfusun büyük bölümünü oluşturan köylünün aleyhine dönen fiyatlardan dolayı alım gücünde meydana gelen azalma olduğunu vurgulamıştır.⁴⁵⁴

Şevket Raşit Hatipoğlu da bu dönemde köylünün en çok tükettiği/kullandığı sanayi ürünleri karşısında bazı hububat ürünlerinin satın alma gücünü ortaya koymaya çalışmıştır. Hatipoğlu'nun hesaplamalarından yola çıkarak; 1927-1932 yıllarında İstanbul Borsası fiyatlarına göre şeker, pazen ve petrol gibi sanayi ürünlerinin en önemli hububat ürünü olan buğday karşısındaki durumu aşağıda gösterilmiştir:

Tablo 8: Bir Birim Sanayi Ürününe Karşılık Gelen Buğday Miktarı (1927-1932)

Yılı	Şeker=Kilo Buğday	Pazen=Kilo Buğday	Petrol=Kilo Buğday
1927	3,74	2,71	1,62
1928	3,11	2,48	1,47
1929	3,23	2,52	1,70
1930	4,76	3,95	2,23
1931	7,76	6,80	3,46
1932	7,64	6,41	3,28

Kaynak: Hatipoğlu, *Türkiye’de Ziraî Buhran...age.*, s. 57, 62, 64.

Tablo 8’e göre, bir birim (kilo, metre, litre) sanayi ürünü karşılığında çiftçinin vermesi gereken buğdayın (kilo olarak) miktarının 1930 yılından itibaren büyük oranda arttığı anlaşılmaktadır. Burada yer verilen sanayi mallarının kent fiyatlarının, köylüye satış aşamasında daha fazla bir fiyata ulaştığı da dikkate alınmalıdır.⁴⁵⁵

Ayrıca Hatipoğlu, tarım ve sanayi ürünleri arasındaki fiyat farkının köylüye olan etkisini; “*Endüstri mamulelerinin kısmen sabit kalan, kısmen yükselen ve pek az düşen fiyatlarına karşılık ziraat mahsulleri fiyatları durmadan ve şiddetle düşmüşlerdir. Bu, köylünün geliri ile gideri arasında doldurulamaz bir uçurum açmıştır.*” şeklinde dile getirmiştir. Ona göre, zaten Türkiye’de endüstri ürünleri “büyük pazardan uzaklaştıkça ve köylüye yaklaştıkça” pahalılaşmaktadır. Buna karşılık tarım ürünleri ise “büyük pazardan köylüye doğru geldikçe” ucuzlamaktadır. Dolayısıyla köylü, mahsulünü ucuza

⁴⁵⁴ Ahmet Hamdi, *İktisadi Devletçilik*, Birinci Cilt, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1931, s. 22.

⁴⁵⁵ Hatipoğlu, *Türkiye’de Ziraî Buhran...age.*, s. 67.

vermekte ve ihtiyaç maddelerini pahalıya satın almaktadır. Buna karşın “*Türk köylüsünün bu ezeli derdi, buhran yıllarında dayanılmaz bir belâ halini almış*”tır.⁴⁵⁶

Yine tarımsal ürün fiyatlarındaki gerileme ile birlikte köylünün devlete ödemekte olduğu arazi, sayım ve yol vergileri de niteliğinden dolayı iç ticaret hadlerindeki bozulmaya benzer yönde bir etki yaratmıştır. Çünkü bu vergiler gelire göre değişen bir yapıda olmadığından, ciddi oranlarda gelir kaybı yaşayan köylüler üzerindeki vergi yükü oldukça artmıştır.⁴⁵⁷

Buhranın köylü üzerindeki etkisinin bir başka boyutu ise köylünün mevcut borçlarının artmış olması ve krediye erişiminin de iyice zorlaşmasıdır. Öncelikle köylünün dışarıya karşı olan borçları değer olarak yükselmiştir. Zira köylü ürün fiyatlarının görece daha iyi olduğu dönemlerde borçlanmıştır.⁴⁵⁸ Yeni durumda ürün fiyatları gerilediğinden çiftçinin borçlarının -düşen gelire kıyasla- artmış olduğu söylenebilir. Bununla birlikte köylünün borçlarının, hem geri ödeyememesi hem de yeniden borçlanma gereği duyması nedeniyle miktar olarak da arttığı tahmin edilebilir. Fakat köylünün dışarıya karşı borcunu ödeyememesi sonucunda yeniden borçlanmasının (özellikle tefecilerden yapılan borçlanmanın) şartları da ağırlaşmıştır.⁴⁵⁹ Daha önce de bahsedildiği üzere 1931 yılı başında yapılan Birinci Ziraat Kongresi’nde murabahacılık faaliyetinin köylü üzerindeki etkilerine çok sık olarak dikkat çekilmiştir. Şevket Süreyya’nın bu kongreye sunmuş olduğu raporda da köylünün murabahacılara olan borçlarının büyük bir sorun haline geldiğine işaret edilmiştir. Burada Şevket Süreyya tarafından; bundan böyle köylünün murabahacılara olan borçlarının tanınmaması, bu konuda murabahacılıkla mücadele komisyonları oluşturularak borcun durumunun araştırılması, bunun sonucunda borçlu köylünün varsa borcunu Ziraat Bankası’na ödemesi, esasen murabahacının hesabını devletle görmesi ve köylünün murabahacılarla olan ilişkisinin tamamen ortadan kaldırılması gerektiği belirtilmiştir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ Age., s. 67.

⁴⁵⁷ Şevket Süreyya, agm., s. 1912-1925; Hatipoğlu, *Türkiye’de Ziraî Buhran...age.*, s. 74-80; Kazgan, agm., s. 2.424.

⁴⁵⁸ Bu konuda kısa bir değerlendirme için bkz. Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2015)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2019, s. 72.

⁴⁵⁹ Hatipoğlu, *Türkiye’de Ziraî Buhran...age.*, s. 73-74, 90-91.

⁴⁶⁰ Şevket Süreyya, agm., s. 1926-1927.

Neticede iktisadî buhran, köylünün zaten var olan krediye erişim ve mahsul satışı konusundaki problemlerini çok daha şiddetli hale getirmiştir.⁴⁶¹ Ülkenin en büyük kesimini oluşturan çiftçi nüfusunun iktisadî koşullar karşısında oldukça zorlu bir sürece savrulması, toplumsal açıdan da bazı çalkantılara sebep olacaktır. Bu durumun en somut örneğini ise Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu sonrasında yaşananlar ortaya koymuştur. Atatürk'ün Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasını takiben uzun bir yurt seyahatine çıkması da bu durumla yakından ilgilidir.

2.4. Atatürk'ün Üç Aylık Yurt Gezisi ve Kooperatifçilik Siyasetinin Doğuşu

İktisadî Buhran aynı zamanda Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) ortaya çıkmasının siyasî koşullarını da hazırlamıştır.⁴⁶² SCF'nin kuruluşu sürecinde Ali Fethi Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 9 Ağustos 1930 tarihli mektup kapsamında, iktisadî buhranın diğer yerlere göre ülkede çok daha ağır şekilde hissedildiği vurgulanmış ve bunun böyle olmasında ise hükümetin beş senedir uygulamakta olduğu “malî ve iktisadî” politikaların etkili olduğu belirtilmiştir.⁴⁶³ Diğer taraftan SCF'nin programında, “...Köylünün ve çiftçinin çok ucuz faizle ve müşkülâtsız usullerle para bulması ve iktisadi bünyemizi zayıf düşüren murabahacılıktan kurtarılması[nın] Fırkanın en mühim maksatlarından” olduğu ifade edilmiş ve “...Yerli mahsullerin himayesi ve hariç piyasalarda sürümünün temini için tedbirler alınacak” olmasından da bahsedilmiştir.⁴⁶⁴ Muhalefet partisi olarak SCF'nin hükümete yönelttiği eleştirilerde de; vergiler, inhisarlar ve demiryolu inşaatı uygulamaları gibi ekonomik politikalar üzerinde durulmuş ve aynı zamanda bu eleştiriler, adliyenin işleyişindeki aksaklıklar ve rüşvetin yaygınlaşması vb. konuları da kapsamıştır.⁴⁶⁵

SCF'nin bu muhalefeti, özellikle ekonomik buhranın fazlaca hissedildiği dış pazarlara açık kıyı bölgelerinde karşılık bulacaktır.⁴⁶⁶ Nitekim birtakım olayların yaşandığı İzmir

⁴⁶¹ Hatipoğlu, *Türkiye'de Ziraî Buhran*...age., s. 2, 67, 73-74, 89-91.

⁴⁶² Tekeli ve İlkin, *age.*, s. 154-156.

⁴⁶³ Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?*, İstanbul, 1987, s. 54-56; *Milliyet*, 11 Ağustos 1930, s. 5.

⁴⁶⁴ *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1930, s. 4.

⁴⁶⁵ Hükümet ve SCF arasındaki tartışmalar için bkz. Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1982, s. 127-165.

⁴⁶⁶ Tekeli ve İlkin, *age.*, s. 179.

mitingi de halkın yeni partiye olan yoğun ilgisini gözler önüne sermiştir.⁴⁶⁷ İlk miting yeri olarak neden İzmir'in seçildiği konusunda ise SCF'yi destekleyen "Son Posta" gazetesinin 5 Eylül 1930 tarihli nüshasında, "*Fethi Bey İzmir'e niçin gitti; anlatıyor...İktisadi Buhrandan İstanbul gibi İzmir de çok müteessirdir.*" şeklinde bir manşete yer verilmiştir.⁴⁶⁸ Ali Fethi Bey, bu miting sırasında hükümetin demiryolu siyasetini ve iktisadî politikalarını eleştirdiği konuşması kapsamında, "*...Memleketimizde bugün faiz en aşağı yüzde on beştir. Hiç bir yerde para bu kadar pahalı değildir. Köylü ve esnafın yüzde kırk ve hatta yüzde elli ile para tedarik etmeğe çalıştığını görüyoruz. Bu kadar ağır faiz altında kalan halkın iktisaden sıkılmamasına imkân tasavvur olunabilir mi?*" demekle kredi meselesine de işaret etmiştir.⁴⁶⁹

Öte yandan 1930 belediye seçimlerine katılan SCF, bu süreçte birçok yerde belli bir başarı yakalamıştır. Ancak seçimlerde usulsüzlük yapıldığına ilişkin hükümete yöneltilen eleştiriler ve bunun karşılığında hükümet tarafından SCF'ye yapılan suçlamalar sonucunda iktidar ve muhalefet arasındaki siyasî çatışma iyice derinleşmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 15 Kasım 1930 tarihli oturumunda taraflar arasında yapılan tartışmalar da bu çatışmanın ne aşamaya vardığını göstermiştir.⁴⁷⁰ Bu görüşmelerden iki gün sonra (17 Kasım 1930) SCF'nin fesih kararı yayımlanmış ve Mustafa Kemal Paşa da aynı gün akşamı uzun yurt seyahatine çıkmıştır.⁴⁷¹

Aslında Mustafa Kemal Paşa'nın bu seyahati, SCF'nin kapatılmasından önceki günlerde gündeme gelmişti.⁴⁷² Milliyet gazetesinin 3 Kasım 1930 tarihli nüshasında da Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın pek yakında "büyük bir tenvir, tetkik ve irşat seyahatine" çıkacağı, bu seyahat kapsamında halkın "samimi dilek ve dertlerini bizzat kendi dillerinden" dinleyeceği, bunun sonucunda ise "icraat ve ıslahat programının

⁴⁶⁷ İzmir mitingi için bkz. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1969, s. 29-41.

⁴⁶⁸ *Son Posta*, 5 Eylül 1930, s. 1.

⁴⁶⁹ *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1930, s. 3-4.

⁴⁷⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn'ikad: 5, Devre: 3, İçtima: 4, Cilt: 22, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1930, s. 16-74.

⁴⁷¹ Okyar, *age.*, s. 83; *Milliyet*, 18 Teşrinisani 1930, s. 1.

⁴⁷² *Cumhuriyet* gazetesinin 30 Eylül 1930 tarihli nüshasında bu yönde bir haber vardır. Bkz. *Cumhuriyet*, 30 Eylül 1930, s. 1.

tevsii” yönünde adımlar atılabileceği belirtilmişti.⁴⁷³ Seyahate uzman sıfatıyla katılan İstanbul Liman Şirketi Müdürü Ahmet Hamdi Başar da anılarında seyahatin nedenini şu şekilde izah etmişti:⁴⁷⁴

“...Köy gittikçe fakirleşiyor, yaşanamayacak hale geliyordu. Hele son dünya buhranı ile beraber mahsul ve bilhassa buğday fiyatlarının düşmesi büyük bir panik husule getirmişti. Köylü mahsulünü satarak, tohum masraflarını bile karşılayamıyor; öbür taraftan vergileri ve banka faiz ve resülmallarını, piyasa borçlarını ödemek için tazyik ediliyordu.

Kıyası şikâyetlerin köyden ve şehirden bir anda toplanarak Türkiye’nin sekiz senelik sükûnet havasında fırtınalar yaratması için Serbest Fırkanın doğması kâfi gelmişti. İşte Atatürk bu fırkayı feshettikten sonra şikâyetleri en mütehassıs bir heyetle yerlerinde tetkik etmek ve yapılması lazım gelen işleri tespit eylemek üzere seyahate çıkmış bulunuyordu.”

Mustafa Kemal Paşa’nın 1930 Kasım ayı ortasında başlayan ve yaklaşık üç ay süren yurt seyahatinin iki etap halinde gerçekleştiği söylenebilir. Zira ilk aşamada gidilen yerler; Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya, Samsun, Trabzon, İstanbul, Kırklareli, Edirne ve Bursa illeri olmuştur. Daha sonra Japon prensinin ziyareti dolayısıyla 1931 Ocak ayı başında Ankara’ya dönülerek seyahate yirmi günlük bir süre kadar ara verilmiştir. Seyahatin 1931 Ocak ayı sonuna doğru başlayan ikinci aşamasında ise İzmir, Aydın, Denizli, Balıkesir, Antalya, Mersin, Malatya, Adana, Konya, Afyon illerine gidilmiş ve nihayet 1931 Mart ayı başında da Ankara’ya dönmüştür.⁴⁷⁵

Ahmet Hamdi Başar, seyahat süresince gidilen her yerde; mahsul fiyatlarının düşmüş olmasından, parasızlıktan, Ziraat Bankası’nın köylüye kredi vermemesinden, vergilerin ağırlığından, idarenin kötü uygulamalarından ve yolsuzluklardan şikâyet edildiğini anlatmaktadır.⁴⁷⁶ Yine Başar, Kırklareli’de yapılan incelemeler sırasında karşılaştıkları köylülerin içinde bulundukları ekonomik durumu, mahsüllerin üretim masrafları ile satış hasılatı rakamları üzerinden aktarmıştır. Buna göre; burada çavdar üreticisi olan bir

⁴⁷³ *Milliyet*, 3 Teşrinisani 1930, s. 1.

⁴⁷⁴ Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye*, A.T.İ.A. Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Basımevi (Birinci Baskı 1945), Ankara, 1981, s. 21.

⁴⁷⁵ *Ayın Tarihi*, Cilt: 23-24, Sayı: 79-81, Birinciteşrin-Birincikanun 1930, s. 6.824-6.831; *Ayın Tarihi*, Cilt: 24, Sayı: 82-83, İkincikanun-Şubat 1931, s. 7.052-7.076; *Ayın Tarihi*, Cilt: 25, Sayı: 84-85, Mart-Nisan 1931, s. 7.279-7.296. Ayrıca Tekeli ve İlkin tarafından bu seyahat güzergâhı ile ilgili olarak; “Bu güzergâh, o dönemde demiryolu ve denizyolu ile gidilebilecek hemen hemen tüm illeri kapsamaktadır. Bu illerin seçilmiş olması, seyahat kolaylığı yüzünden değildir. Ulaşım olanakları dolayısıyla ülkenin pazar ekonomisine açılmış bu yöreleri, buhrandan en çok etkilenen yöreleridir. Zaten C. Serbest Fırka da bu yörelerde destek bulmuştur.” şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır. Bkz. Tekeli ve İlkin, *age.*, s. 200.

⁴⁷⁶ Başar, *age.*, s. 39-40, 63-64, 85-86, 107-108, 111.

köylünün üretim masrafları 111 lira, buna karşılık hasılatı ise yalnızca 70 liradır. Ayrıca bu köylü, 12 lira yol vergisi ve 15 lira da arazi vergisi ödemek durumundadır. Bundan başka 2,5 lira da evi için vergi ödeyecektir. Hal böyle olunca, bu köylünün elindeki “bir çift öküzünü” satmaktan başka bir çaresi kalmamıştır.⁴⁷⁷

Atatürk’ün yakın çevresinde bulunan ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri olarak görev yapmış olan Hasan Rıza Soyak da anılarında, seyahatin Antalya etabında Mustafa Kemal Paşa’nın kendisine, “...*Bunaliyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunaliyorum! [...] Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikâyet dinliyoruz. Her taraf derin bir yokluk, maddi, manevi bir perişanlık içinde. Ferahlatıcı pek az şeye rastlıyoruz; maateessüf memleketin hakiki durumu bu işte!*” diyerek üzüntüsünü dile getirdiğini söylemiştir.⁴⁷⁸

Diğer yandan Atatürk’ün bu seyahati kapsamında düzenlenen notlara⁴⁷⁹ göre; şikâyetlerin “Serbest Fırka’nın teşekkülünden sonra, herkeste haklı haksız her şeyi hükümetten istemek ve her mahrumiyetin mesuliyetini hükümete atfetmek zihniyetinin hâsıl olması” ile de bir ilişkisi vardır. Bu kapsamda seyahat sırasında birçok haksız şikâyetlerle de karşılaşmıştır. Örneğin “Alpullu istasyonunda tren hareket ederken ‘köylüye bakılmasını, çiftçinin borç içinde olduğunu, hayvanlarını sattığını’ bağırarak söyleyen birisinin epey servet sahibi bir hayvan tüccarı olduğu” anlaşılmıştır. Yine “Edirne’nin Havza kazasında ahalden birisi ‘mahsulümüzü ucuz satıyoruz, lüzumlu şeylerimizi pahalıya satın alıyoruz.’ diye şikâyet etmişse de müştekinin bir murabahacı olduğu” ortaya çıkmıştır.⁴⁸⁰

Seyahat kapsamında gidilen yerlerde görülen ekonomik problemler karşısında bir tedbir olarak kooperatifçiliğin de gündeme geldiği anlaşıyor. Nitekim seyahatin İstanbul

⁴⁷⁷ Age., s. 86-87.

⁴⁷⁸ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 389.

⁴⁷⁹ Atatürk’ün bu yurt gezisine ilişkin izlenimleri, seyahatin birinci ve ikinci aşaması için ayrı ayrı olmak üzere iki rapor halinde düzenlenerek Halk Fırkası’na gönderilmiştir. Bu raporlar, bizzat Atatürk tarafından düzenlenmiş olup; “ziraat, mali konular, idare, adliye, eğitim, sağlık, halkın şikâyetleri ve diğer konular” gibi başlıklar altındaki inceleme ve değerlendirmeleri içermektedir. Atatürk’ün seyahati kapsamında düzenlenen bu raporlar hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. Yasemin Doğaner, “Atatürk’ün Serbest Cumhuriyet Fırkası Sonrası Türkiye İzlenimleri”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Sayı: 34, 10 Kasım 2007, s. 49-70.

⁴⁸⁰ BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0/Cumhuriyet Halk Partisi, Yer No: 34-142-1, Tarih: 17.11.1930, s. 34.

aşamasında dile getirilen öneriler arasında İstanbul’da “tüketim kooperatifleri” kurulmasına yönelik düşünceler de yer almaktadır.⁴⁸¹ Seyahat sırasında, bu şekilde kooperatifçiliğe yönelik bir takım öneriler gündeme gelmiş ve Mustafa Kemal Paşa’nın da zihninde belli bir yer etmiş olmalı ki, seyahate ara verilen dönemde bizzat kendisi tarafından Ankara’da kooperatifçilik konusunda bazı somut girişimlerde bulunulmuştur. Zira Cumhuriyet gazetesinin 19 Ocak 1931 tarihli nüshasında çıkan bir haberde, Gazi’nin Çankaya’da bir “numune” tüketim kooperatifi kurmaya karar verdiği, bu kooperatife Çankaya ve Yenışehir mahallesinde ikamet edenlerin ortak olarak katılacağı, hatta bu kooperatife ilişkin nizamnamenin hazırlıklarına da başlanmış olduğu, kooperatifin isminin ise “İstiklâl” kooperatifi olacağı ve bu kooperatifin de ülkenin her tarafında kurulacak olan kooperatiflere örnek teşkil edeceği; bunun yanında Gazi’nin müstahsiller arasında da bir ziraî kooperatif kurulmasını amaçladığı, bu kooperatife ise Ahimesut köylülerinin dâhil olacakları; dolayısıyla ülkede hem tüketiciler hem de üreticiler arasında bu şekilde kooperatifler kurulacağı belirtilmiştir.⁴⁸²

Yine bu numune kooperatif projeleri ile ilgili olarak, Cumhuriyet gazetesi başyazarı Yunus Nadi tarafından kaleme alınan “Ankara’nın Numune Kooperatifleri” başlıklı makalede de; *“Gazi Hz.’nin seyahatlerinden çıkan neticelerden biri de kooperatif teşkilatının büyük ehemmiyeti etrafında toplanacağı benziyor. Ankara’da teşkilini iltizam buyurdıkları biri Çankaya havalisinde istihlâk ve diğeri Ahimesut köyünde istihsal için numune kooperatiflerinin bize ifade ettiği mana budur.”* şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır.⁴⁸³ Ancak bu numune kooperatif projelerinin daha sonraki dönemde hayata geçirildiğine dair bir bilgi yoktur. Numune kooperatif projesinden vazgeçilmesinde ise seyahatin ikinci aşamasında özellikle İzmir etabında yapılan gözlemler sırasında burada bulunan kooperatiflere yönelik elde edilen olumlu izlenimlerin etkili olduğu ileri sürülebilecektir.

Atatürk’ün seyahatinin ikinci aşaması, 25 Ocak 1931 günü akşamında İzmir’e hareket edilmesiyle başlamıştır.⁴⁸⁴ Daha sonra İzmir güzergâhı üzerinde bulunan Uşak’ta kısa bir süre kalınarak, buradaki şeker fabrikasına yönelik incelemeler yapılmıştır. Bu

⁴⁸¹ *Milliyet*, 8 Kânunuevvel 1930, s. 1, 5.

⁴⁸² *Cumhuriyet*, 19 Kânunusani 1931, s. 3.

⁴⁸³ Yunus Nadi, “Ankara’nın Numune Kooperatifleri”, *Cumhuriyet*, 29 Kânunusani 1931, s. 1.

⁴⁸⁴ *Cumhuriyet*, 26 Kânunusani 1931, s. 1.

incelemeler sırasında Atatürk'ün şeker fabrikası ile ilgili bazı eksiklikleri ve alınması gereken önlemleri de Başvekil İsmet Paşa'ya (26 Ocak 1931 tarihinde) bildirdiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Atatürk, burada bulunan Uşak ve Köyleri Çiftçiler Birliği Kooperatifi'ni ziyaret etmiştir. Öyle ki Atatürk'ün İsmet Paşa'ya yazdığı şeker fabrikası ile ilgili talimatlarda bu kooperatife ilişkin hususlara da; *“Uşak'ta (Uşak ve köyleri çiftci birliği kooperatifi) ismi altında bir teşekküle temas ettim. Ortaklık nizamnamelerini gördüm. Esası iyi düşünülmüş ve hevesle başlanmış olmasına rağmen iki seneden beri canlanmamış olan bu kooperatifi alâkaya layık addediyorum. İktisat vekâletinin tetkik etmesini ve fayda temin edecek teklif yapmasını rica ederim.”* şeklindeki ifadelerle yer verilmiştir.⁴⁸⁵

Böylece Atatürk tarafından Ankara Numune Kooperatifleri projesinden başlayarak, kooperatiflere yönelik somut girişimlerde bulunulduğu görülmektedir. Esasen bu durum seyahatin İzmir etabında çok daha ileri bir aşamaya ulaşacaktır. Kooperatifçiliğin en çok gündeme geldiği yerin İzmir olması ise tesadüf değildir. Çünkü İzmir ve hinterlandı, tarımsal ihraç ürünlerinin hem üretim hem de ticaret merkezi konumundadır. Türk tarımının krediye erişim ve pazarlama gibi iktisadî sorunlarının da en yoğun olarak yaşandığı bölge burasıdır. Ahmet Hamdi Başar da anılarında bu hususu özellikle vurgulamıştır. Ona göre, burada *“...çiftçi kredisizlikten kırılıyor; para bulmak için murabahacının, şehirdeki tüccarın kucağına düşüyor. Bu şekilde müstahsil daha önce borçlanmak dolayısıyla muayyen tüccarın emrinde çalışmakta ve mukadderatını onlara teslim etmiş bulunmakta”*dır. Yine Başar, ticaret konusunda da *“...Yerli tüccar bir nevi spekülâtör rolü oynuyor: Mal alıyor ve ekseriya yine İzmir'de bir ecnebi alıcıya satıyor. Dış piyasalara kadar yayılmış kâfi bir ticaret teşkilatımız yok.”* demektedir. Başar'a göre; *“malların karışık ve hileli şekilde”* ihraç edilmesi yönündeki uygulamalar nedeniyle yurt dışındaki alıcılar doğrudan yerli tüccardan mal almayı tercih etmemektedirler. Bunun için *“İzmir tüccarı ile Avrupalı alıcı arasına İzmir'de yerleşmiş Avrupalı evlerin girmesi”* durumu söz konusu olmaktadır. Tüm bu meseleler de İzmir'de kooperatifçiliğin gündeme gelmesinde etkili olmuştur. Ayrıca İzmir'de bulunan Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi'nin -mevcut sorunlar karşısında alternatif

⁴⁸⁵ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Ebis Sıra No: 01005484, Ek No: 2, Belge Kayıt No: 600592, s. 1-2.

bir uygulama olarak- burada kooperatifçilik fikrinin tanıtılmasına yardım etmiş olması da önemli bir olgudur.⁴⁸⁶

İzmir’de yapılan çalışmalar kapsamında bütün müstahsilleri kredi, istihsal ve ticaret kooperatifleri yoluyla bir araya getirecek geniş bir kooperatif hareketi üzerinde durulmuştur. Bu konuda İzmir Ziraat Bankası Müdürü İsmail Hakkı Bey başta olmak üzere bazı kişiler tarafından bir takım raporlar da hazırlanmıştır. Söz konusu raporlarda üç ayrı kooperatif tipi altında bir teşkilatlanma teklif edilmiştir. İlk kooperatif tipi, Ziraat Bankası’nın himayesinde ve onun basitleştirilmiş şubesi şeklinde köylere kadar yayılan kredi kooperatifidir. İkinci kooperatif türü olan istihsal kooperatifleri ise ortakların ihtiyaç duyduğu üretim araçlarını ve malzemeyi tedarik edecektir. Diğer kooperatif türü de üretilen ürünlerin toplu olarak satılması işini organize edecek olan satış kooperatifleridir.⁴⁸⁷ Aslında kooperatifçiliğe yönelik bütün bu teklifler, daha önce Âli İktisat Meclisi’nin kredi, alım ve satım kooperatiflerine ilişkin yaptığı önerilerden pek de farklı değildir.

Ancak bu aşamayı farklı kılacak olan durum, Atatürk’ün kooperatifçiliğe çok yakın ilgi göstermesi ve bundan böyle kooperatifçiliğin desteklenmesi konusunda öncülük misyonunu üstlenmiş olmasıdır. İlk olarak Atatürk, İzmir’de 27 Ocak 1931 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası’nın vilâyet kongresinde yaptığı konuşmada; “...*Mütaleatinız içinde iktisadî sahada çok pratik noktalara temas ettiniz. Meselâ, kooperatifler. Şurada burada halk veya münevverlerin teşebbüsü ile fiil sahasına geçen kıymetli hasılalar görülmektedir. Hükümetimizin de bu teşebbüsleri takviye etmesi lâzımdır. Hükümeti Cumhuriyet, bu lüzumu tabîî idrak etmektedir...*” demekle kooperatifçiliğe işaret etmiştir.⁴⁸⁸

Atatürk’ün “şurada burada halk veya münevverlerin teşebbüsleri ile fiil sahasına geçen kıymetli hasılalar” sözüyle, merkezi İzmir’de kurulu bulunan ve Muhittin Bey’in (Birgen) müdürlüğünü yürüttüğü Aydın İncir Müstahsilleri Satış Kooperatifi’ni kast etmiş olduğu ortadadır. Diğer taraftan Atatürk, 31 Ocak 1931 tarihinde Ziraat Bankası İzmir şubesindeki incelemeleri sırasında, İzmir’de kurulan ziraî kredi kooperatiflerinin

⁴⁸⁶ Başar, *age.*, s. 103-104.

⁴⁸⁷ *Age.*, s. 104-105.

⁴⁸⁸ *Milliyet*, 29 Kânunusani 1931, s. 1, 5.

durumuyla yakından ilgilenmiş, bazı kooperatiflerin temsilcileri ile görüşmüş ve köylülerden de bilgiler almıştır. Bunun sonucunda Atatürk, kooperatiflerin mevcut durumundan memnun olmuş ve bölge genelinde kredi ve satış kooperatiflerinin çoğalması konusundaki arzusunu ifade etmiştir.⁴⁸⁹ Yunus Nadi'nin aktardığına göre de Atatürk seyahatten döndüğü sıralarda bu hususta; “...İzmir havalisinde yakından tetkik ettiğim kooperatif teşekküllerinde halkın bu işe dört elle sarıldığını gördüm. Demek ki teşekkül esasen iyi bir şeydir. Bunun daha güzeli ise halkın bu iyiliği anlayarak ona kuvvetle yapışmasıdır. Bu yolda yürümeğe ehemmiyet vermekle Türk iktisadiyatını teşkilâtlandırmağa muhakkak imkân vardır.” demiştir.⁴⁹⁰ Yine Atatürk, kooperatiflerin durumuna yönelik edindiği bu olumlu izlenimle birlikte aynı gün içinde İzmir Ticaret ve Sanayi Odası'nda tüccarlarla bir araya gelmiştir. Burada Atatürk, Oda'nın sunduğu rapora ilişkin açıklamaları dinledikten sonra tüccarlara; “vergiler, liman işleri, ihracat ticareti, kooperatif faaliyetleri ve ihracat tacirlerinin birleşmesi imkânları” hakkında ayrı ayrı düşüncelerini sormuş ve tüccarlardan bazıları da bu konulara ilişkin görüşlerini bildirmişlerdir. Bunun arkasından Atatürk yaptığı konuşmada kooperatifçilik konusunda şu hususları dile getirmiştir:⁴⁹¹

“...Kooperatifçilik, sureti umûmiyede iktisadî sahada birleşme siyaseti hakkında lehte ve aleyhte bazı mütalâalar dermeyeran olundu. Teferruata girmeyeceğim. Fakat kanaatim odur ki muhakkak surette birleşmede kuvvet vardır. Kooperatif yapmak, maddi ve manevi kuvvetleri, zekâ ve maharetleri birleştirmektir. Yoksa bir zayıf ile bir kuvvetlinin birleşmesinden bahsetmiyorum. Birleşmenin böylesi zayıf olanın kuvvetliye esir olması demektir. Ege iktisat muntıkasındaki bütün insanların hasıllarını, zekâlarını ve gayretlerini birleştirmesi muhakkak feyizli neticeler verecektir. Türkiye'nin sâyi hayat ve mevcudiyetini mütalâa edince birleşmeden mütevellit fayda ve menfaatlerin çok büyük olacağı kanaatine varacağınızdan şüphe etmiyorum. Böyle bir teşebbüs olurken bir takım şikâyetçiler olabilir. Müstahsillerin birleşmesinden şahsî menfaatleri haleldar olacağını düşünenler tabii şikâyet edeceklerdir. Fakat memleketimiz bakir bir sahadır. Görülecek çok iş vardır. Onları da tatmin edecek birçok meşguliyetler bulunabilir. Hakikî ticaret erbabı için hiçbir zarar tasavvur etmiyorum.”

Bu çalışmanın konusunu oluşturan “Kooperatifçilik Siyaseti” dönemi de bu konuşma neticesinde başlamıştır. Zira bu konuşma sonrasında ülkede kooperatifçilik konusunda hem yayın hayatında hem de uygulama sahasında dikkat çekici düzeyde bir canlanma yaşanmıştır. Esasen bu konuşmanın İzmir Ticaret ve Sanayi Odası'nda tüccarlara karşı

⁴⁸⁹ Cumhuriyet, 1 Şubat 1931, s. 1, 4.

⁴⁹⁰ Yunus Nadi, “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti”, Cumhuriyet, 28 Teşrinievvel 1931, s. 1.

⁴⁹¹ Cumhuriyet, 1 Şubat 1931, s. 1, 4.

yapılmış olması da kritik bir öneme sahiptir. Burada Atatürk tarafından, çok açık şekilde mevcut tüccar-müstahsil ilişkisine alternatif olarak müstahsiller arasında kurulacak olan kooperatiflere destek olunacağı mesajı verilmektedir.

Esasen Atatürk'ün seyahat notlarına göre, seyahatin ikinci aşamasında “kooperatifçilik” konusu üstünde ciddi bir şekilde durulduğu görülmektedir. Nitekim seyahat kapsamında ele alınan konular arasında kooperatiflere ayrı bir başlık halinde yer verilmiştir. Burada yapılan tespitlerde, “Köylünün istihsal için lazım olan krediyi, en müsait faizle ve malını paraya tahvil edeceği zamana kadar tediye mecburiyetinde kalmamak üzere bulması” ve “Köylü ve hatta büyük çiftlik ve arazi sahiplerinin mahsullerini ölü fiyatla alacaklılarına teslim ve yahut piyasanın en gayri müsait zamanında mutavassıtlara satmaya mecbur olmaması” yine “aradaki birçok mutavassıta kâr teminine mecbur olmaksızın doğruca alıcı piyasaya arz edecek veya mümkün mertebe az mutavassıtlarla ana piyasaya yaklaşacak bir teşkilata sahip bulunması” gerektiği vurgulanmıştır. Tüm bu ihtiyaçlar da ancak “kredi” ve “satış” kooperatifleri yoluyla karşılanabilecektir.⁴⁹²

Ayrıca seyahat notlarında, İzmir’de kurulan kredi kooperatifleri ile ilgili olarak şu tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır:⁴⁹³

“En son kanun, faydalı tatbikat şartlarına haiz görünüyor. Bu sene valinin himmetli alakası ve mahalli ziraat bankası müdürünün vukuf ve hevesle çalışması sayesinde İzmir vilayetinde 39 ziraî kredi kooperatifi vücut bulmuştur. Bu kooperatiflerden her biri müteaddit köyleri almaktadır. Ortaklar arasında yapılan idare heyetlerinin kayıtlarını, defterlerini, hesaplarını bizzat tetkike fırsat buldum. Bu temas, bu nevi kooperatiflerin tasavvur edilen nazari faydalarının tatbikatta da temin olunabileceği ümitlerini kuvvetlendirdi. Yapılan kooperatiflere pek çok köylü girmiştir. Giren ortaklar kâmilan sermaye için lazım olan senelik dörtte bir taksitlerini nakden tediye etmişlerdir. Daha şimdiden ortaklar bu teşebbüsten memnundurlar. Henüz kooperatiflere giremeyenlerin mühim bir kısmını murabahacılara yakasını kaptırmış oldukları için sermayenin dörtte birine yetecek taksiti vermeye kâfi tasarrufları olmayanlar teşkil ediyor. Gelecek sene kooperatiflerin adedini üçte bir nispette çoğaltmak üzere vilayetçe tedbir alınmıştır. Mecburi tasarrufa alışmak, krediyi çiftçinin ayağı ucunda temin etmek, iktisadi ve hatta içtimai tesanüte temel teşkil etmek murabaha hastalığının çiftçiler arasındaki tahribatının önüne geçmek ve nihayet köylümüzde nefse itimat hissini uyandırmak için ziraî kredi kooperatiflerinden daha ameli ve daha müfit bir teşekkül tasavvur olunamaz. Müteselsil mesuliyeti şimdiden anlamış olan mevcut kooperatif idarelerinde görülen ruhi halet insana bu hükümleri verdiriyor.

⁴⁹² BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 34-145-1, Tarih: 02.11.1931, s. 70-71.

⁴⁹³ Aynı yer, s. 71-72.

İzmir'deki yeni ziraî kredi kooperatifleri ile eski Aydın İncir müstahsilleri kooperatifinin (bu teşkilat büsbütün başkadır ve ayrıca tetkike muhtaçtır) müstahsiller için temin ettiği faydalar bütün Ege iktisat mıntıkasında bu nevi teşekküller hakkında iyi fikirler verecek ve teşvik tesiri yapacaktır...”

Seyahat notlarında kredi kooperatifleri ile ilgili öngörülen tedbirlerde ise; İzmir örneğinin takip edilerek kredi kooperatiflerinin Ege bölgesi genelinde yaygın bir hale getirilmesi, aynı zamanda bu kooperatiflerin ülkenin diğer bölgelerinde de tatbikine başlanması, yine İzmir’de olduğu gibi öncelikle her bölgenin ekonomik açıdan kuvvetli yerlerinde kooperatiflerin kuruluşunun sağlanması, böylece tüm köylülere iyi bir örnek oluşturacak ve onları kooperatifçiliğe sevk edecek bir yolun izlenmesi, ayrıca Ziraat Bankası’nın bütün çalışmalarını ülkede kredi kooperatiflerinin kurulup geliştirilmesi konusunda yoğunlaştırması ve ileride federasyonlar yaparak büyük kuruluşlar haline gelecek olan bu kooperatiflerin “Ana Bankası” olma rolüne de şimdiden hazırlanması gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁹⁴

Diğer yandan seyahat notlarında, satış kooperatiflerine yönelik ortaya konulan hususlar da oldukça kapsamlıdır. Dolayısıyla bu aşamada kooperatifçilik siyaseti doğrultusunda kredi kooperatiflerinde olduğu gibi satış kooperatifleri açısından da birçok konunun enine boyuna ele alındığı görülüyor.⁴⁹⁵

“Memleket istihsalatının satışını tanzim etmek bir büyük iktisat işimizdir. Bir taraftan kredi kooperatifleri ile istihsali kolaylaştırır ve maliyet fiyatlarımızı düşürürken diğer taraftan da satış fiyatını artırmak lazımdır ki müstahsillerin emeği ziyan olmasın. Satış tedbirleri, birçok mutavassıtların yaptığı kârın mümkün mertebe çok kısmını çiftçiye götürdükten başka mallarımızın standardizasyonunu, ambalajını, taşıma mücadelesini kendiliğinden temin edecektir. Bundan başka mahsul, alıcının istediği zaman teklif edeceği fiyata değil, en müsait zamanda da müstahlik piyasalara arz edilmek suretiyle değer fiyatına satılacaktır. Bu işleri görececek müesseseler (satış kooperatifleri) dir.

Aydın incir kooperatiflerinin kredi ile satışı mezceder muhtelit bir tarzları vardır. Esasında büsbütün ayrı olması ve fakat aralarında irtibat bulunması lazım gelen bu ikiliği birlikte gören Aydın tipinin de halka temin ettiği faydalar büyük olmuştur. Satış kooperatifleri, ziraî kredi kooperatiflerinin tev’emi ve mütemmimi olacaktır. Satış kooperatiflerinin için müstahsile asgari fiyat hesabıyla mahsulün tesliminde vereceği taksitten, kredi kooperatiflerinin alacaklarını temin etmek ve kredi ana bankasına vaktinde iade suretiyle faiz yükünü azaltmak ve bilvasıta maliyet fiyatına düşürmek gibi bir mühim faydası daha olur. Satış kooperatifleri olmaksızın yalnız ziraî kredi kooperatifleri, bizim memleketimiz için tek taraflı ve faydası mahdut bir müessese halinde kalır. Bu iki kooperatif arasındaki sıkı alâka

⁴⁹⁴ Aynı yer, s. 72-74.

⁴⁹⁵ Aynı yer, s. 75-76.

ve münasebet olacaktır. Gerek kredi tevzinin salim ve iyi bir tarzda cereyanı ve gerek satış kooperatiflerinin diğeriyle müvazi ve hem ahenk olarak inkişafı bu münasebatın takviyesine bağlıdır. Kredi kooperatifleri vasıtasıyla çiftçiye verilecek milyonlarla liranın, zamanında, sıkıntısızca ve köylüyü sıkmadan tahsili için de yegâne amil satış kooperatifleri olacaktır.”

Burada, satış kooperatiflerinin uygulamaya geçirilmesinde dikkat edilecek olan bazı hususlara da ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Buna göre; köylüyü öncelikle satış kooperatiflerinin işleyiş biçimine alıştırmak için yoğun çaba sarf edilmelidir. Zira satış kooperatiflerinde ilk başta ürün bedelinin belli bir bölümü için avans verilmesi ve daha sonra ürün kooperatif tarafından satıldığında kalan bölümünün çiftçiye ödenmesi şeklindeki uygulama, serbest tüccarın ürün bedelinin tamamını bir defada ödemesi durumu nedeniyle, çiftçi için çekinceye yol açabilecektir. Fakat çiftçinin ürününü satış kooperatifleri yoluyla satararak elde edeceği nihai hasılatın tüccarın ödediği miktardan çok daha fazla olacağı açıktır. Bu anlamda çiftçiye, satış kooperatiflerinin kendisine zamanla büyük faydalar sağlayacağı fikrinin benimsetilmesi çok önemlidir. Zaten İzmir’de çiftçinin önünde Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi gibi bir örneğin bulunması da bu bölgede satış kooperatiflerinin kurulup gelişmesine büyük katkı yapacaktır.⁴⁹⁶

Satış kooperatiflerinin tatbikinde göz önünde bulundurulacak olan ikinci nokta ise bu kooperatifleri bütün mahsüllere aynı anda uygulamamaktır. Her ne kadar ülkenin belli başlı tarımsal ihracat ürünlerinin ülkede yerleşik sınırlı sayıdaki yabancı alıcı şirketlerin hâkimiyetinde bulunması endişe verici olsa da yavaş yavaş gelişme gösterecek olan satış kooperatiflerine güvenerek yabancı alıcıların bu alandan birdenbire çekilmesine yol açmaktan kaçınılmalıdır. Bu durum özellikle tütün ürünü için geçerli olduğundan, satış kooperatiflerini uzun bir süre tütün işine dahil etmemek gerekir. Fakat üzüm ürünü bu durumda değildir. Bu nedenle üzüm müstahsilleri arasında “kredi kooperatifleriyle müvazi olarak ve fakat tedrici inkişaf kaidesine dikkat olunarak” satış kooperatiflerinin kurulması yoluna gidilebilecektir. Yine fındık mahsülünü de az sayıdaki yabancı alıcının tekelinden kurtarmak için kredi kooperatiflerinin yanında yavaş yavaş teşkilatlanacak olan satış kooperatiflerine başlanabilecektir. Aynı şekilde “portakal” ve “pamuk” ürünleri konusunda satış kooperatiflerinin kuruluşuna hemen girişmek mümkündür. Bunun yanında her mahsulün yetiştiricileri tarafından kurulacak satış

⁴⁹⁶ Aynı yer, s. 76-77.

teşkilatı arasında birlikler oluşturulması ve nihayet bütün ülkeyi kapsayan bir satış kooperatifi federasyonu yapılması, aynı zamanda da bunların kredi kooperatiflerine bağlanarak aralarındaki ilişkilerin düzenlenmesi hedef haline getirilmelidir. Esasen kredi kooperatiflerine göre “çok nazik ve daha muğlak bir şey olan satış kooperatiflerinde” bu hedeflere varmak için uzun seneler bir idealist ateşiyle çalışmak ve işleri birbirini izleyen uygulama programlarına bağlamak gerekmektedir. Sonuç olarak da Atatürk bu konuda; “*Hulasa, ziraî kredi kooperatifleri ile birlikte yapılacak satış kooperatiflerinde, nüfusunun üçte ikisi müstahsil olan vatanımız için parlak bir istikbalin vaitli çehresi görünmektedir.*” demiştir.⁴⁹⁷

Bu arada Atatürk, 2 Şubat 1931 tarihinde Başvekil İsmet Paşa’ya yazdığı telgraf kapsamında İzmir’de kurulan kredi kooperatiflerinin durumu hakkındaki izlenimlerini aktarmış ve bundan böyle takip edilecek olan kooperatifçilik politikasının çerçevesini de çizmiştir. Esasen bu telgraf da yukarıda yer verilen seyahat notları ile beraber kooperatifçilik siyasetinin en somut belgeleri arasındadır. Cumhuriyet Arşivi’nde mevcut olan bu belgenin tam metni şu şekildedir:⁴⁹⁸

“İzmir kazaları köylerinde otuz dokuz ziraî kooperatifi teşekkül etmiştir. Bu faaliyetin bir sene gibi kısa bir ömrü olmasına rağmen bütün vilayet köylerinin üçte biri teşkilata girmiş bulunuyor. Bu köyler taahhütleri yekününün dörtte [biri] olan yarım milyon liraya yakın parayı nakden tediye etmişlerdir. Diğer kısımlarını dört sene zarfında tediye etmiş olacaklardır. Kooperatife dâhil olan bazı köylülerle görüştim. Hepsi bu teşebbüsün fiilî neticesinden memnundurlar. Defterlerini ve kayıtlarını muayene ettim. Gördüğüm intizam ve alaka beni mütehassis etti. Kooperatif teşkilatı yapılan mıntıkalarındaki halkın cüz’i bir kısmının arzularına rağmen henüz hariçte kaldığını öğrendim. Bu kısım halkın bu mahrumiyetlerine sebep olarak eski borçlarla murabahacılarla bağlı olmaları gösteriliyor. Mevcut teşkilatın parlak istikbale namzet olduğu görünüyor. Bu çok kıymetli netice İzmir Valisinin teşebbüsü eseridir. İzmir Ziraat Bankası müdürünün de alakadar olarak çalıştığı görülüyor. Mevcut teşebbüsün tatbikatı yerlerinde esaslı tetkik olunarak alınan müspet neticelerden ve bu tecrübelerden istifade edilerek ziraî kredi kooperatiflerinin memleketin her tarafında tatbikatına geçilmesi şayanı arzudur. Bu teşekküllerin mıntika mıntika birlikler vücuda getirmesi ve bir taraftan da istihsal [satış] kooperatiflerine başlanması tedbirlerinin alınmasını rica ederim.”

Böylece Atatürk’ün üç aylık yurt seyahatinde kooperatifçilik hareketi açısından dönüm noktası İzmir etabı olmuştur. Atatürk, İzmir’den ayrıldıktan sonra Aydın’da da kredi ve satış kooperatifleri ile ilgili incelemelerde bulunmuştur. Bundan başka Antalya’da

⁴⁹⁷ Aynı yer, s. 77-79, 81.

⁴⁹⁸ BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 168-166-3, Dosya Ek: 179, Tarih: 03.02.1931, s. 3-4.

bulunduğu sırada ise Antalya'nın tarımsal üretim ve ticaret faaliyetleri hakkında bilgiler almış ve bu kapsamda “en esaslı meselenin ziraî kredi ve satış kooperatifleri teşkil ederek müteferrik sermaye ve mesaiyi birleştirmek olduğunu, müstahsillerin bütün faaliyetlerini bu noktada teksif etmeleri lâzım geldiğini” dile getirmiştir. Yine Adana’da yürüttüğü incelemelerde, il genelinde kurulmuş olan “ziraat kooperatiflerinin çoğalması ve bu cereyana inkişaf verilmesi” gereğine işaret etmiştir. Seyahatin Malatya aşamasında da “müstahsiller arasında kooperatifler vücuda getirilmesinin pek faydalı olacağını” söylemiştir.⁴⁹⁹

Dolayısıyla Atatürk’ün seyahatleri kapsamında ortaya çıkan en somut neticelerden birisi de tarımsal alanda kooperatifçiliğin desteklenmesi fikrinin siyasî açıdan en üst düzeyde sahiplenilmiş olmasıdır. Atatürk bu seyahat sırasında, mevcut sosyal ve ekonomik koşullar karşısında ziraî kooperatiflerin kırsal kalkınmadaki gücünü ve potansiyelini fark etmiştir. Özellikle seyahatinin İzmir etabında il genelinde kurulmuş olan ziraî kredi kooperatifleri kendisinde çok olumlu bir izlenim bırakmıştır. Yine Atatürk’ün zihninde ziraî satış kooperatifçiliği fikrinin yerleşmesi bakımından da “Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi” somut bir örnek oluşturmuştur. Buradan hareketle Atatürk, çiftçilerin kredi ve satış kooperatifleri halinde teşkilatlandırılması ve bunun da ülke genelinde uygulamaya geçirilmesi kararına varmıştır. Burada Atatürk’ün kooperatifçiliğe yönelmesinde büyük ölçüde mevcut sosyal ve ekonomik şartların etkili olduğu ortadadır. Fakat Atatürk’ün iktisadî hayata ilişkin görüşlerinin de kooperatifçiliği benimsemesinde kolaylaştırıcı bir işlev gördüğü söylenebilir. Nitekim Zafer Toprak’ın vurguladığı gibi, dönemin solidarist (dayanışmacı) dünya görüşü ile kooperatifçilik arasında çok yakın bir bağlantı vardır.⁵⁰⁰ Bu itibarla kooperatifçiliğin solidarizm içindeki yeri üzerinde kısaca durmak faydalı olacaktır.

2.5. Dönemin Solidarist Dünya Görüşü ve Kooperatifçilik Arasındaki İlişkiler

Solidarizm (tesanütçülük veya dayanışmacılık), özellikle on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Fransa’da gündeme gelen şekliyle, iktisadî açıdan; bireyci liberalizm ile devletçi sosyalizm dışında alternatif bir sistem arayışını temsil eder. Solidarizmde

⁴⁹⁹ *Ayın Tarihi*, Cilt: 25, Sayı: 84-85, Mart-Nisan 1931, s. 7.282, 7.287-7.288, 7.290.

⁵⁰⁰ Toprak, *Atatürk-Kurucu Felsefenin Evrimi...age.*, s. 210-215.

bireyin hak ve özgürlükleri yok sayılmamakla birlikte bireyin topluma karşı sorumluluğu vurgulanır. Esas olarak burada bireyden; sosyal ve ekonomik faaliyetlerinde kamusal yarar lehine bazı fedakârlıklarda bulunması beklenir. Bu kapsamda devletin iktisadî hayata müdahalesi de adaleti gerçekleştirmek üzere fertlerin topluma karşı olan borçlarını ödemelerini sağlamaya yöneliktir.⁵⁰¹

Türkiye’de ise solidarizm yaklaşımı, İkinci Meşrutiyet döneminden itibaren etkisini göstermeye başlamış ve bilhassa da Ziya Gökalp ve Tekinalp’in yazılarında kendisine yer bulmuştur.⁵⁰² Yine Ziya Gökalp, 1923 yılında yayımladığı “Türkçülüğün Esasları” eserinde solidarizmi şu şekilde izah etmiştir:⁵⁰³

“Türkler hürriyet ve istiklali sevdikleri için iştirakçi [komünist] olamazlar. Fakat müsavvâpverer olduklarından dolayı, fertçi de kalamazlar. Türk harsına en uygun olan sistem (solidarizm), yani tesanütçülüktür. Ferdî mülkiyet, içtimâî tesanüde hadim bulunmak şartıyla meşrudur. Sosyalistlerin ve komünistlerin ferdî mülkiyeti ilgaya teşebbüs etmeleri doğru değildir. Yalnız, içtimâî tesanüde hadim olmayan ferdî mülkiyetler varsa, bunlar meşru sayılamaz. [...]

[...] Demek ki, Türklerin içtimâî mefkûresi, ferdî mülkiyeti kaldırmaksızın, içtimâî servetleri fertlere gasp ettirmemek, umumun menfaatine sarf etmek üzere muhafaza ve tenmiyesine çalışmak olmalıdır.”

Solidarizm aynı zamanda Ziya Gökalp’in “Millî İktisat” anlayışıyla yakından ilişkilidir. Zira Taha Parla’ya göre; Ziya Gökalp’in “Millî İktisat”ı yerleştiği bağlamlardan birisi de; “kamu çıkarına aykırı sınıf çatışmaları ya da bireyci çıkarların bulunmadığı milliyetçi ve solidarist bir ekonomi” idealidir. Neticede Gökalp’in çerçevesini çizmiş olduğu “solidarist korporatizm” yaklaşımı, uygulamada bazı farklılıklar olmakla birlikte daha sonraki dönemlerde yönetici siyasî kadroların yönünü de belirlemiştir.⁵⁰⁴

⁵⁰¹ Solidarizmi iktisadî açıdan inceleyen ve bu bağlamda da solidarizme iktisadi doktrinler arasında yer veren Charles Gide’nin tespit ve değerlendirmeleri için bkz. Charles Gide, “Tesanütçüler-Les Solidaristes”, Charles Gide ve Charles Rist, *Fizyokratlardan Günümüze Kadar İktisadi Mezhepler Tarihi*, Cilt 2, Çev. Şükrü Kaya, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1927, s. 753.

⁵⁰² Bkz. Zafer Toprak, “İkinci Meşrutiyette Solidarist Düşünce: Halkçılık”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 1, Bahar 1977, s. 92-123.

⁵⁰³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339 (1923), s. 167-168.

⁵⁰⁴ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 192, 208, 210, 212, 214, 216-217, 220; Öte yandan Türkiye’de “korporatizm” uygulamaları ve tartışmaları için ayrıca bkz. Aykut Kansu, “Türkiye’de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Cilt 2: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 253-267; Ahmet Makal, “Türkiye’de Terk Parti Dönemi ve Korporatizm Tartışmaları”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 93, Yaz 2002, s. 173-199.

Bu arada, Âfet İnan'ın ismiyle yayımlanmakla beraber büyük ölçüde Atatürk'ün fikir ve telkinlerini içeren “Medeni Bilgiler” kitabının ilk cildinde solidarizm düşüncesi de “Bağlılık-Solidarité” başlığı adı altında ele alınmıştı. Bu kitabın aynı zamanda Maarif Vekâleti'nin 1931 yılında aldığı bir kararla okullarda ders kitabı olarak okutulmuş olması nedeniyle ayrı bir önemi vardır.⁵⁰⁵ Medeni Bilgiler kitabında, “*Bütün insanlar, bir içtimai vücudun azalarıdır ve bu sebeple birbirine bağlıdır. Bu karşılıklı bağ, herkesi diğerinin mesuliyetine de karıştırır.*” şeklinde ifadeler kullanılarak “bağlılık (solidarizm)” tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşıma göre; adaleti sağlamak üzere özellikle servet sahibi olan kişilerin topluma karşı olan borçlarını vergi şeklinde ödemeleri söz konusudur. Daha sonra devlet, bu kişilerin ödemiş oldukları vergileri toplumun yararı ve ihtiyaçları doğrultusunda kullanacaktır. Burada “Yardım Cemiyetleri, Çiftçi Sandıkları vb.” kuruluşlarla ilgili kanunlar çıkarılarak, “bağlılık” düşüncesi gerçekleştirilmeye çalışılacaktır.⁵⁰⁶ Ayrıca Atatürk'ün el yazılarında da aynen yer aldığı üzere “bağlılık” hakkında; “*Hulasa, bağlılık, 'herkes kendi için' yerine, 'herkes, herkes için' düşüncesini koyar. Bu düşünce, içtimaîdir, millîdir, geniş ve yüksek manasıyla insanîdir.*” şeklinde açıklamalara yer verilmiştir.⁵⁰⁷

Bununla birlikte solidarizm, Türkiye’de “Halkçılık” kavramı adı altında da ayrı bir anlam ve boyut kazanmıştır.⁵⁰⁸ Burada da Ziya Gökalp'in etkisi kendisini göstermektedir. Nitekim Gökalp için halk; “aralarında çıkar çatışması olmayan, birbirini tamamlayan, sınıfsız, kaynaşmış değişik grupların tamamını” ifade etmektedir.⁵⁰⁹ Gökalp, 1918 yılında yazdığı bir makalede, “...bir cemiyetin muhtelif meslek zümreleri birbirine rakip ve düşman olacakları yerde, bilakis yekdiğerine son derece muhtaç ve

⁵⁰⁵ Âfet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 1-11, 71-73 ve Atatürk'ün “Bağlılık- Solidarité” hakkındaki el yazıları için bkz. Aynı yer, 523-531; Ayrıca Medeni Bilgiler kitabının ilk baskısı için bkz. Âfet, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler-Kitap I*, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1930, s. 129-134.

⁵⁰⁶ Âfet İnan, *age.*, s. 71-72.

⁵⁰⁷ *Age.*, s. 73, 530-531.

⁵⁰⁸ Bkz. Toprak, “İkinci Meşrutiyette Solidarist Düşünce: Halkçılık”, *agm.*, s. 95-96; M. Asım Karaömerlioğlu, “Tek Parti Döneminde Halkçılık”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Cilt 2: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 281-282; Ayrıca Toprak, “Cumhuriyetin Tek Parti evresinde solidarizm halkçılık umdesinde kristalize olmuştu.” demektedir. Bkz. Toprak, *Atatürk-Kurucu Felsefenin Evrimi...age.*, s. 146.

⁵⁰⁹ Karaömerlioğlu, *agm.*, s. 274.

dostturlar.” demektedir.⁵¹⁰ Yine “Türkçülüğün Esasları” kitabında da bu hususta; “Her millet, içtimaî taksim-i âmâl neticesi olarak birtakım meslek ve ihtisas zümrelerine ayrılır. [...] bu zümreler birbirinin lâzım ve mülzemidirler, yekdiğerinin yaptıkları hizmetler, bu mütekabil muhtaçlıklar da bir nevi tesanüt değil midir?” şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.⁵¹¹

Atatürk de Türkiye İktisat Kongresi’nin açılış konuşmasında “Halkçılık” anlayışını çok benzer şekilde, “Bizim halkımızın menfaatleri yekdiğerinden ayrılır. [...] Bu dakikada sâmîlerim çiftçilerdir, sanatkârlardır, tüccarlardır. Ve ameledir. Bunların hangisi yekdiğerinin muarızı olabilir? Çiftçinin sanatkâra, sanatkârın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsine, yekdiğerine ve ameleye muhtaç olduğunu kim inkâr edebilir?” demek suretiyle ortaya koymuştu.⁵¹² Böylece toplumsal sınıflar ve çatışma yerine meslek zümrelerini ve dayanışmayı koyan bu solidarist yaklaşım, Türkiye’nin yönetiminde temel ilkelerden biri haline gelmiş ve Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 1931 yılı programında da “Halkçılık” adı altında yerini almıştır.⁵¹³

Solidarist düşünce ve kooperatifçilik arasındaki ilişkilere gelince, Fransız iktisatçı Charles Gide, kooperatifçiliği solidarizmin iktisadî hayattaki pratik sonuçlarından birisi olarak görmektedir. Bu kapsamda ziraî kooperatifler hakkında da “*Tesanüt fikri, oralarda da [köylerde] alım, satım, istihsal gibi birçok kooperatif cemiyetleri şekli altında çok güzel meyveler vermiştir.*” demektedir.⁵¹⁴ Gide ünlü “İlm-i İktisad”⁵¹⁵ adlı eserinde ise kooperatifçiliğin liberalizm sistemi içinde kalmakla birlikte aynı zamanda sosyalistlerin en önemli hedeflerinden birçoğunu da hayata geçirmekte olduğunu vurgulamıştır. Ona göre; tüketim kooperatifleri, tüketicilerin aracı ve satıcıları ortadan kaldırmalarını ve hatta bazı ürünlerin doğrudan doğruya üretimini üstlenmelerini sağlamaktadır. Kredi kooperatifleri de karşılıklı yardımlaşma yoluyla krediye ihtiyaç duyanlar arasında sermaye oluşturulmasına ve böylece tefecilerin devre dışı

⁵¹⁰ Ziya Gökalp, “Milliyetçilik ve Beynelmilliyetçilik”, *Yeni Mecmua*, Cilt: 2, Sayı: 35, 14 Mart 1918, s. 162.

⁵¹¹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları...age.*, s. 80.

⁵¹² Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi...age.*, s. 213-214.

⁵¹³ Toprak, *Atatürk-Kurucu Felsefenin Evrimi...age.*, s. 156-157.

⁵¹⁴ Gide, “Tesanütçüler-Les Solidaristes”, *agm.*, s. 761-767.

⁵¹⁵ Toprak, Gide’nin dört ciltlik “İlm-i İktisad” eseri ile ilgili olarak, bu kitabın İkinci Meşrutiyet döneminin temel iktisat kitabı olduğunu, Atatürk’ün de iktisat alanında başvurduğu temel eserler arasında bulunduğunu söylemektedir. Bkz. Toprak, *Atatürk-Kurucu Felsefenin Evrimi...age.*, s. 213.

bırakılmasına imkân vermektedir. Üretim kooperatifleri ise işçilerin kendi üretim araçlarını kullanarak kendi hesabına üretim yapmalarını ve ürünlerini de doğrudan doğruya halka sunmalarını, sonuçta emeklerinin karşılığını tam olarak almalarını ve patronlara bağlı çalışmaktan kurtulmalarını mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla bu düşüncelerden hareketle, Gide'nin; sosyalizme ihtiyaç olmadığına ve esasen kooperatifler yoluyla mevcut sistemi ıslah etmenin mümkün olduğuna işaret ettiği söylenebilir. Böylelikle de kooperatifçilik, solidarizmi gerçekleştirmek yolunda önemli bir araç işlevi görmektedir. Yine Gide'ye göre, kooperatifçiliğin solidarizmle bir başka bağlantısı ise kooperatiflerin “rekabet” yerine “dayanışma” prensibini; “herkes kendi için” şeklindeki bireyci yaklaşım yerine de “herkes umum için” idealini koymayı amaç edinmiş olmalarıdır. Keza kooperatiflerin hedefi şahsî mülkiyeti ortadan kaldırmak olmamakla birlikte; mülkiyeti herkesin elde edebileceği küçük parçalara ayırmak, şahsî mülkiyetin yanı başında ve onun ilerisinde kamu yararını gözeten “gayri şahsî sermaye” halinde toplu bir mülkiyet meydana getirmektir.⁵¹⁶ Buna benzer şekilde Muhittin Bey de (Birgen) bir yazısında; “...Sermayesiz insanları sermayenin tahakkümüne karşı, yine sermaye nizamının esaslarına riayet ederek müdafaa etmek gayesi kooperatifçiliğin mefkuresidir. Kooperatifçilik sermayesiz insanları münferiden değil, müştereken bir sermayeye sahip kılar.” demiştir.⁵¹⁷

Sonuçta kooperatifçilik, ekonomik faaliyetlerde kişilerin hak ve özgürlüklerini yok etmeden işbirliği ve dayanışma yoluyla bireysel ve kamusal menfaati aynı anda gerçekleştirmenin bir aracı olarak görülebilir. Bu açıdan solidarizm düşüncesi ve kooperatifçilik arasında hem amaç hem de yöntem bakımından bir paralellik bulunduğu söylenebilir. Somut olarak ele alınırsa, yukarıda belirtildiği gibi incelenen dönem itibarıyla mevcut tarımsal ürün ticareti, müstahsilin ve ülkenin yararına yeterince hizmet eder bir yapıda değildir. Hâlbuki solidarist yaklaşıma göre burada bir “meslek zümresi” olarak tüccardan, üzerine düşen işlevi toplumsal fayda sağlayacak şekilde yerine getirmesi beklenir. Atatürk de bir konuşmasında bu yöndeki görüşlerini; “Kesin zaruret olmadıkça, piyasalara karışılmaz; bununla beraber, hiçbir piyasa da başıboş değildir. Sırası gelmişken, cumhuriyetin tüccar telâkkisini de kısaca ifade edeyim: Tüccar,

⁵¹⁶ Charles Gide, *İlm-i İktisad*, 4. Cilt, Mütercimleri: Hasan Hamid, Hasan Tahsin, M. Zühdi, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1335 (1919), s. 89-92.

⁵¹⁷ Muhittin, “Ziraatta Kooperatif”, agm., s. 1.953.

milletin emeği ve üretimi kıymetlendirilmek için, eline ve zekâsına emniyet edilen ve bu emniyete liyakat göstermesi gereken adamdır.” şeklinde açıklamıştı.⁵¹⁸

Mevcut tarımsal ürün ticaretini yeniden organize etmeye girişilmesi halinde ise bunun yollarından birisi ticareti kısmen veya tamamen devlet kontrolüne almaktır. Nitekim İktisadî Buhran sonrasında en önemli ihraç ürünü olan tütün ile ilgili olarak bu yönde bir adım atılmış ve Tütün İnhisar İdaresi yoluyla da devlet, “bir oyuncu olarak” piyasaya müdahale etmeye başlamıştır. Fakat bu kurumun faaliyeti nedeniyle zarar edenlerin şikâyeti de hiç eksik olmamıştır.⁵¹⁹ Yine muhalefet partisi olarak Serbest Fırka’nın en çok üzerinde durduğu konular arasında inhisarlarla ilişkin uygulamalar olduğunu ve bunun da halk nezdinde belli bir karşılık bulduğunu burada hatırlamak gerekir. O zaman tütün ürününde olduğu gibi diğer ihraç ürünlerini de (üzüm, incir, fındık, pamuk vd.) devlet kontrolüne almaya çalışmak veya mevcut durumda olduğu gibi serbest piyasanın işleyişine bırakmak şeklinde var olan iki seçeneğin de pek tercih edilebilir olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Üçüncü bir yol ise ürün ticaretini müstahsillerin dâhil olacağı satış kooperatifleri yoluyla yeniden organize etmektir. Zaten Atatürk’ün seyahatleri kapsamında özellikle İzmir etabında karar verilen yöntem de bu “kooperatifçilik” yöntemi olmuştur.

Zira Ahmet Hamdi Başar da seyahat sonrasında 1933 yılında Atatürk’e gönderdiği bir mektupta, kooperatifçiliğin ticaretin mevcut durumuna karşı bir tedbir olarak gündeme gelmesini; “...Paşam, o seyahatte hepimizin edindiği kanaat memlekette, bilhassa köylü ve müstahsil tabakası üzerinde mevcut tazyiki yeni tedbirlerle azaltmaktı. [...] Kooperatifler kurulması, istihsal ve satış kooperatiflerinin iştiraki ile yeni iktisadi uzviyetler meydana getirilmesi, ticaretin bu ellere geçmesi başlıca tedbirlerdendi.” şeklinde ifade etmiştir.⁵²⁰

⁵¹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 1, Devre: 5, İçtima: 3, Cilt: 20, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1937, s. 5.

⁵¹⁹ “Çeşmeli’ler Tütün İnhisarını İstemiyorlar.” başlıklı haber için bkz. Cumhuriyet, 14 Kânunuevvel 1930, s. 2; Ayrıca, 9 Haziran 1930 tarihinde kabul edilen Tütün İnhisarı Kanunu’nun müzakeresi kapsamında “İnhisar idaresi tütün ticareti yapmalı mı, yapmamalı mı?” bağlamında yapılan tartışmalar için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 72, Devre: 3, İçtima: 3, Cilt: 20, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, t.y., s. 103-111.

⁵²⁰ Başar, age., s. 153.

Bununla birlikte Atatürk'ün seyahat notlarında satış kooperatiflerinin gelişiminin yavaş bir şekilde olacağına işaret edilmiş ve bu sürecin tüccarlar için de bir nevi geçiş dönemi sağlayacağı vurgulanmıştır.⁵²¹

“Mamafih yavaş yavaş şekillenip kuvvetlenecek satış kooperatifleri teşkilatı, şimdi nispeten çok kâr güden milli ihracat tüccarlarımızı harici ticaret bankasının vereceği makul kâra karşı sermayelerini bu banka hisselerine yatırmaya heveslendirebilir. Bir taraftan da geçecek inkişaf seneleri zarfında bu sınıftan olanlar herhangi bir müstahsil vaziyetine geçmek fırsatını da bulabilirler. Satış kooperatifleri teşkilatı teşebbüsü nazarı olarak millî ihracat tüccarlarımızı endişeye sevk edebilir. Fakat yukarıda hulasa edildiği gibi kooperatiflerin vücutlanmaları o kadar tedricî tabii bir yol takip edecektir ki zaten sermayeleri mahdud olan tüccarlarımız için memlekette daha uzun seneler iş sahası açıktır.

Oldukça uzun bir ömrü olan ve muhitinde sevilip takdir edilen Aydın incir kooperatifinin temin ettiği faydalara rağmen birçok müstahsiller müteaddit sebeplerle mahsullerini hala İzmir borsasında kendi hesaplarına satmaktadırlar.”

Atatürk'ün buradaki yaklaşımı; (müstahsil-tüccar arasındaki mevcut çıkar çatışması karşısında) dönemin “Halkçılık” anlayışıyla ve esasen tek-parti yönetiminin ülkenin bütün kesimlerinin menfaatlerini aynı anda gözetmesi kaygısıyla ilgilidir.⁵²² Zaten Atatürk'ün İzmir'de 27 Ocak 1931 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın vilâyet kongresinde yaptığı konuşmada da bu yaklaşım net şekilde dile getirilmişti: ⁵²³

“Fırkamız diğer memleketlerde olduğu gibi herhangi bir politik fırka gibi telâkki edilmemelidir. Malûmu âlinizdir ki, siyasî fırkalar, mahdud maksatlarla teşekkül ederler. Meselâ; İzmir tüccarları yalnız kendi menfaatlerini tatmin edebilecek bir fırka yapabilirler. Yahut yalnız çiftçilerden ibaret bir fırka olabilir. Hâlbuki bizim fırkamız böyle mahdud bir nazar takip eden bir teşekkül değildir. Bilâkis her sınıf halkın menfaatlerini müsavi bir surette, bir diğerini mutazarrır etmeden temin etmeği istihdaf eden bir teşekküldür. Bunu tavrı hareketimiz ispat etmektedir. Bundan sonra da böyle olacaktır.”

Dolayısıyla solidarizm düşüncesi dayanışma yoluyla toplumsal yararın ve adaletin sağlanmasını amaç edinmiştir. Ülkenin en büyük kesimini oluşturan çiftçiler arasında mesleki bir dayanışmayı öngören ziraî kooperatifler de bu düşünce ile son derece uyumludur. Solidarizmden doğan “Halkçılık” yaklaşımı ise toplumun tüm kesimleri arasında sıkı bir dayanışmanın olduğunu kabul etmektedir. Bu bağlamda devletin bir

⁵²¹ BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 34-145-1, Tarih: 02.11.1931, s. 81.

⁵²² Mete Tunçay da bu bağlamda “...bizim tek-parti deneyimizde, ilkece bütün halkı kapsama, onun yararına olma niyetine karşın, CHP egemen sınıflara dayanmaktan (bir başka deyişle, bağlı kalmaktan) kurtulamamıştır.” biçiminde bir görüş ileri sürmüştür. Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 339.

⁵²³ Milliyet, 29 Kânunusani 1931, s. 1, 5.

toplum kesimini diğ erinin aleyhine desteklemesinin toplumsal gruplar arasındaki ahenk ve uyumu gö zeten “Halkç ılık” ilkesiyle örtüş meyeceğ i ortadadır. Ancak halkın genel çıkarları söz konusu olduğ unda yukarıda gösterildiğ i gibi “tüccarların” aleyhine olsa da “köylülerin” lehine olan kooperatiflerin faaliyete geçirilmesi söz konusu olacak ve bu geç iş in de tüccarlara çok fazla zarar vermeden yavaş bir şekilde yapılmasına dikkat edilecektir.

2.6. Kooperatifç ilik Siyasetinin Fırka Programına Alınması

Seyahat sonrasında Atatürk tarafından yeni mebus seç imlerinin yapılmasına ve Fırka kongresinin toplanmasına yönelik ç alış malarla ağı rlık verilmiştir. Dönemin gazetelerinde Fırka kongresinde ele alınacak konular arasında kooperatifç ilğe büyük önem verileceğ ine ilişkin değ erlendirmelere rastlanmaktadır.⁵²⁴ Yine gazetelere yansıyan haberlere göre; tarımsal ihraç ürünlerinin pazarlanmasına yönelik olarak “ihracat” kooperatiflerinin kurulması hususu da Kongre’de gör üş ülecek konular arasında yer almaktadır.⁵²⁵ İhraçat kooperatiflerinin iş levi ise müstahsilden mahsul alan istihsal kooperatiflerinin elindeki ürünlerin dış piyasalara satış ını organize etmek olacaktır. Bu itibarla ilk aş amada müstahsiller arasında istihsal kooperatiflerinin kurulmasına ihtiyaç vardır.⁵²⁶ Ancak bu kapsamdaki düş ünceler, gazetelerde çok farklı şek illerde ele alınmış ve bazı yabancı gazetelerin (The Times) Türkiye muhabirleri tarafından da yurt dış ına “devletin dış ticareti satış kooperatifleri yoluyla inhisar altına alacağı” şeklinde yansıtılmış tır.⁵²⁷ Bunun üzerine İktisat Vekâleti’nce 19 Nisan 1931 günü bir tekzip metni yayımlanarak; hükümetin dış ticareti inhisar altına alacağı yönündeki söylentilerin kesinlikle doğru olmadığı ve son zamanlarda kooperatifç ilğe yönelik yapılan ç alış maların da bu şekilde anlaşılmaması gerektiğ i yönünde açıklamalar yapılmıştır.⁵²⁸

⁵²⁴ Yunus Nadi, “Umumi Kongreye Hazırlık: İktisadi Program”, *Cumhuriyet*, 10 Mart 1931, s. 1; Yunus Nadi, “Türk İktisadiyatını Teşkilatlandırmaya Doğ ru”, *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1931, s. 1.

⁵²⁵ *Cumhuriyet*, 14 Nisan 1931, s. 1.

⁵²⁶ *Cumhuriyet*, 15 Nisan 1931, s. 1.

⁵²⁷ Yunus Nadi, “İhracaat Ticareti Etrafında Dedikodular”, *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1931, s. 1; Yunus Nadi, “Ticarette İnhisar Mevzûubahis Değ ildir”, *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1931, s. 1.

⁵²⁸ *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1931, s. 3; Ayrıca Başvekil İsmet Paşa da yeni kabinesinin programına ilişkin olarak Meclis’in 9 Mayıs 1931 tarihli oturumunda yaptığı konuşmada; “*Haricî ticareti inhisar altına*

Diğer taraftan, Atatürk'ün 20 Nisan 1931 tarihinde partinin mebus adaylarının ilanı ile birlikte halka hitaben yayımladığı beyannamede, “Çiftçiler, Küçük san'at erbabı ve esnaf, Amele ve işçi, Serbest meslek erbabı, Sanayi erbabı, Tüccar ve Memurlar” şeklinde başlıca “çalışma zümreleri” sayılmış ve bu mesleki grupların birbiriyle dayanışma içinde bulunduğu vurgulanmıştır. Burada çiftçilere yönelik olarak; “Çiftçilerimizi kredi, istihsal kooperatifleri gibi iktisadi teşekküllere mazhar etmek ve bu teşekkülleri terakki ve tekemmül ettirmek gayedir.” biçiminde bir hedefe yer verilmiştir. Böylelikle Atatürk'ün bu beyannamesinde “kooperatifçilik” önemli bir yer tutmuştur.⁵²⁹

Nihayet Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 10 Mayıs 1931 tarihinde toplanan üçüncü büyük kongresinde kabul olunan programında da “Çiftçimizi kredi ve istihsal kooperatifleri gibi iktisadî teşekküllere mazhar etmek ve bu teşekkülleri terakki ve tekâmül ettirmek gayedir.” şeklinde aynı hedefe yer verilerek, “kooperatifçilik siyaseti” parti programına alınmıştır.⁵³⁰ Aslında gerek Atatürk'ün beyannamesinde gerekse Fırka programında yer alan şekliyle tarımsal alanda kredi ve istihsal kooperatifçiliğini desteklemeye yönelik bu yaklaşımın, daha önce bahsedilen Atatürk'ün İzmir'den Başvekil İsmet Paşa'ya göndermiş olduğu 2 Şubat 1931 tarihli talimatta öngörülen çerçeveyi esas aldığı anlaşılmaktadır.

Burada “istihsal” kooperatifleri ile kastedilen kooperatif tipinin ne olduğu üzerinde kısaca durmak gereklidir. Hemen belirtelim ki bu tabirin Atatürk tarafından aynı veya benzer ürünleri yetiştiren müstahsiller arasında kurulan ziraî satış kooperatiflerini ifade etmek üzere kullanıldığı çok açıktır. Fakat kooperatifçilik literatüründe istihsal (üretim) kooperatiflerinin daha farklı şekillerde de ele alındığı görülür. Özellikle Fransa'da yer alan biçimiyle, satış kooperatiflerinden farklı olarak istihsal kooperatiflerinde müstahsillerden teslim alınan ürünün niteliği üzerinde kısmen veya tamamen bir değişiklik yapılarak pazarlanması söz konusudur. Örneğin; ortaklarından üzüm tedarik eden bir kooperatifin bunu şarap haline getirerek piyasaya sunması, yine sütçülük alanında çalışan kooperatiflerin de peynir ve tereyağı vb. ürünler üretilip satması istihsal

alacağımız tarzında yapılan işaalar her türlü aslî esastan aridir.” demiştir. Bkz. TBMM Zabut Ceridesi, İn'ikad: 2, Devre: 4, Fevkalade İçtima, Cilt: 1, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1931, s. 23.

⁵²⁹ Bkz. “Reisicumhur Hazretlerinin Millete Beyannamesi”, *Ayin Tarihi*, Cilt: 25, Sayı: 86, Mayıs 1931, s. 7.560-7.564.

⁵³⁰ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, s. 32.

kooperatiflerinin tipik faaliyetlerindendir. Bu bağlamda istihsal kooperatiflerini, satış kooperatiflerinin “üretim faaliyetini de içine alan” daha ileri bir aşaması olarak değerlendirmek mümkündür. İstihsal kooperatiflerinin daha az görülen bir varyasyonu ise “tam istihsal kooperatifi” olarak adlandırılabilir. Bu tür kooperatiflerde, toprağın hazırlanmasından başlayarak tüm üretim aşamalarının ve arkasından ürün satışının kooperatif şeklinde ortaklaşa yapılmasına yönelik faaliyetler yürütülmektedir. Aynı zamanda burada ortaklar arazisini ve diğer üretim araçlarını kooperatiflere devrettiklerinden mülkiyet ile ilgili olarak da farklı bir anlayış (müşterek mülkiyet) ortaya çıkmaktadır. Esasen bu şekildeki “tam istihsal” kooperatiflerine (kollektif ziraat işletmeleri olarak) en çok Sovyet Rusya’da rastlanmaktadır.⁵³¹

Bu arada Başvekil İsmet Paşa da 9 Kasım 1929 tarihinde Meclis’te yaptığı bir konuşmada istihsal kooperatiflerine yönelik olarak “...Her vasıta ile küçük arazi sahiplerini istihsal kooperatifleri halinde birleşmeğe teşvik ve yardım ediyoruz. Bu ziraî kooperatifler için Ziraat Bankası’nın delaleti ile ilk teşebbüsler ümit verici bir manzara göstermektedir.” demişti.⁵³² Bu konuşma ilk başta -arazi sahiplerinin birleşmesinden bahsedildiğinden- “tam istihsal” kooperatiflerini çağırırsa da İsmet Paşa’nın burada Ziraat Bankası tarafından bu sıralarda kurulmaya başlayan ziraî kredi kooperatiflerini kastettiği ortadadır. Zaten ülkede bu tür “tam istihsal” kooperatiflerine yönelik bir politika da gündeme gelmemiştir. Aksine Âli İktisat Meclisi’nin 1930 yılında yapılan toplantısında ziraata yönelik istihsal kooperatiflerinin ülkenin özel mülkiyeti benimsemiş hukukî düzenine ve Türk köylüsünün de anlayışına uygun düşmediği vurgulanmış, bu kooperatiflerin ülkede faaliyet geçirilmesine imkân bulunmadığı gibi buna ihtiyaç da olmadığı görüşü bildirilmiştir.⁵³³

Bu dönemlerde kooperatifçiliğe yönelik çok sık yazı kaleme alan Yunus Nadi de 27 Mayıs 1931 tarihli yazısında “...bizde şimdiye kadar adına istihsal kooperatifi denilen satış kooperatifi...” demek suretiyle istihsal kooperatifinin esasen satış kooperatifi

⁵³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gide, *Tarım Kooperatif Sosyeteleri...age.*, s. 58-91.

⁵³² TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 3, Devre: 3, İçtima: 3, Cilt: 13, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, t.y., s. 16.

⁵³³ Âli İktisat Meclisi Raporları-Neşriyat Serisi: A, No: 5...age., s. 19; Buna karşın, 1923 yılında Türkiye İktisat Kongresi öncesinde İktisat Vekâleti’nce yapılan çalışmalar kapsamında hazırlanan “Heyet-i Faale” raporunda, “köylülerin münferit istihsalleri yerine, kuvvetlerinin bir araya toplanarak büyük istihsalin temin-i usulü ve bunun için ziraî istihsal kooperatiflerinin teşkil” düşüncesinden bahsedilmişti. Ancak bu düşünce, Türkiye İktisat Kongresi’nin kabul ettiği esaslara yansımamıştı. Bkz. Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi...age.*, s. 59.

anlamında kullanıldığını söylemiştir.⁵³⁴ Yine Fırka programının müzakere ve kabul edildiği kongrede, Fırka Umumî Kâtibi Recep Bey (Peker) de “...müzakere ettiğimiz program projesinin şimdi okunan maddesinde ziraî kredi ve istihsal yani satış kooperatiflerinden bahsediliyor.” şeklinde açıklamalar yapmış ve kooperatiflerin çiftçilere sağlayacağı faydalardan söz etmiştir.⁵³⁵ Bununla birlikte Recep Bey, Fırka programını izah ettiği 16 Ekim 1931 tarihli konferansı kapsamında ise kooperatifçilik ile ilgili program maddesi hakkında şu hususları dile getirmiştir:⁵³⁶

“...Fırka programının dikkate değer bir tarafı da kooperatifçiliğin yeni prensiplerimiz arasında mühim bir yer almış olmasıdır. Programda kredi ve istihsal kooperatiflerinden bahis vardır. İstihlâk kooperatifleri şimdilik prensipler arasına alınmamış ve bunun revacı hususi teşebbüslere terkedilmiştir. Kooperatifçilikte takip edilen bu sıra dünyanın normal kooperatif telâkkilerine de uygundur. Ziraî kredi kooperatiflerinden müstahsil küçük çiftçiler lehine büyük neticeler umuyoruz. Bunların çoğalmasa çiftçiye kendi kredi ihtiyacını kendi tasarrufları semeresinden ucuz faizle ve kolaylıkla temin etmek faidesine kavuşturacaktır. Bundan başka ziraî kredi kooperatifleri sayesinde millî bir sermaye toplanmış, toprak mahsullerinin maliyet fiyatını yüksek bir dereceye çıkaran gayri meşru faizcilik ile mücadele edilmiş olacaktır. İstihsal kooperatifleri bir taraftan müstahsillerin yalnız istihsal için ihtiyacı olan vasıtaları tüccar vasıtasıyla olmaksızın tedarik edecek ve diğer taraftan ziraî mahsulleri ekseriya uzun bir zincir halinde kademelenen mutavassıtların delâleti olmadan satacaktır. Bu suretle müstahsil mahsulünün istihsal piyasasında veya ihraç iskelesindeki fiyatından azami istifade edecektir.

Bu iki cins kooperatifin tekâmülü ve nihayet birlikler halinde teşriki mesaisi Türkiye nüfusunun üçte ikisini teşkil eden toprak müstahsillerine mahsullerini ucuza mal etmek ve fazla kârla satmak gibi mühim faideler temin eyleyecektir.”

Fırka Umumî Kâtibi Recep Bey’in bu konuşması, aynı zamanda kooperatifçilik siyasetinin de açık bir izahı şeklinde yorumlanabilir. Burada kredi kooperatiflerinin çiftçilerin ziraî krediye erişiminin kolaylaştırılması, üretim maliyetlerinin düşürülmesi ve tefecilikle mücadele gibi amaçlara ilişkin olduğu belirtilmektedir. İstihsal kooperatiflerinin ise çiftçilerin üretime yönelik ihtiyaçlarını toplu olarak temin etme amacı güden ve ortaklarının ürünlerini de değer fiyatından pazarlayacak bir yapılanmaya karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Böylelikle Fırka programına giren istihsal kooperatiflerini, esasen tedarik kooperatiflerinin işlevlerini de yüklenmiş satış kooperatifleri olarak değerlendirmek mümkündür.

⁵³⁴ Yunus Nadi, “Biraz da Hakikatlerle Karşı Karşıya”, *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1931, s. 1.

⁵³⁵ C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931), Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 59, 63.

⁵³⁶ C.H.F Programının İzahı, Ulus Matbaası, Ankara, 1931, s. 12-13.

Recep Bey'in konuşmasının devamında (Atatürk'ün seyahat notlarında olduğu gibi) ziraî kooperatifçiliğin gelişmesinin ticaretle iştigal eden kimselere yönelik etkileri tartışma konusu yapılmış ve bunun sonucunda da kooperatiflerin ticareti tamamen ortadan kaldırmayacağı, sadece piyasaya düzen getirerek tüccarların aşırı kârlarını azaltacağı, zaten kooperatifçiliğin yavaş bir şekilde gelişme göstereceği, tüccarların da bu süreçte farklı çalışma alanlarına kayabileceği yönünde değerlendirmelere yer verilmiştir.⁵³⁷ Aslında burada dile getirilen kaygı ve düşünceler, daha önce de vurgulandığı gibi meslek zümreleri arasında denge ve uyumu gözetten “Halkçılık” ilkesinin bir yansımasıdır. Zira bir zümrenin diğer zümrenin aleyhine olacak şekilde desteklenmesinin “Halkçılık” ilkesine uygun düşmeyeceği açıktır. Hâlbuki çiftçilerin kredi ve satış kooperatifleri şeklinde teşkilatlanması yolunda çalışmanın, tüccarların finansman ve pazarlama açısından köy ekonomisindeki yeri göz önüne alındığında, hem yabancı hem de yerli tüccarlara karşı bir politika olduğu ortadadır. Ancak Recep Bey'in konuşmasında da yer aldığı üzere, kooperatifçilik siyasetinin bu kapsamda özellikle yerli tüccarlara karşı bir hareket olarak görülmesinden ve gösterilmesinden kaçınılmıştır. Hal böyle iken burada çözüm, yine “Halkçılık” ilkesi gibi solidarizme dayanan “Devletçilik” ilkesinde bulunmuştur.⁵³⁸ Esasen “Devletçilik” ilkesi kapsamında devletin; ülkenin genel menfaatleri doğrultusunda, bazı kesimlerin lehine ve bazı kesimlerin de aleyhine olacak şekilde iktisadî hayata müdahale etmesi veya bu yönde bir politika izlemesi meşru sayılacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde devletçilik döneminde kooperatifçilik siyasetinin gelişimi ele alınırken bu konu üzerinde ayrıntılı şekilde durulmaktadır.

2.7. Ziraat Bankası'nın Ziraî Satış Kooperatifçiliğine Yönelik Çalışmaları

Ziraat Bankası tarafından kooperatifçilik siyaseti kapsamında, ziraî kredi kooperatiflerinin kuruluş çalışmalarına hız verilmiştir. Nitekim 1930 yılı sonunda 558 köyü kapsayan ve toplamda 20.170 ortağı bulunan 191 adet kredi kooperatifi varken;

⁵³⁷ Age., s. 13.

⁵³⁸ Şevket Süreyya, Ziya Gökalp'in “Türkçülüğün Esasları” eserinin İktisadî Türkçülük bölümünde yer verdiği solidarist fikirlere işaret ederek; “Ziya Gökalp'in harp sonundaki iktisadî telakkilerini veren bu solidarist tasvir ile, günün iktisat edebiyatına mevzu olan Devletçilik arasında büyük müşabehet vardır.” şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Ancak Şevket Süreyya'ya göre, Ziya Gökalp'in buradaki devletçilik anlayışı, Kadrocuların savunmakta olduğu “Türk realitesinin tetkikinden doğan ve bütün prensipleri bu realitenin cihan içinde seyrinden çıkarılarak tavsiye olunan bir İktisadî devletçilik değildir.” Bkz. Şevket Süreyya, “Ziya Gökalp”, *Kadro*, Sayı: 2, Şubat 1932, s. 38-39.

1931 yılı sonu itibariyle ise 1.437 köyde faaliyet gösteren ve 34.070 ortağı içine alan 341 kredi kooperatifi bulunmaktadır.⁵³⁹

Bununla birlikte Ziraat Bankası'nın kooperatifçilik siyasetinin diğer ayağı olan satış kooperatiflerinin kurulmasına yönelik faaliyetlere de girdiği görülmektedir. Daha önce vurgulandığı üzere, çiftçilere kredi kooperatifleri yoluyla uygun şartlarda ziraî kredi temin ederek üretim sürecine destek olunması, köy ekonomisinde iyileşme sağlamak bakımından tek başına yeterli değildir. Çiftçilerin aynı zamanda mahsullerini değer fiyatından satarak gelirlerini arttırmalarına ihtiyaç vardır. Aksi takdirde çiftçilerin aldıkları ziraî krediyi geri ödeme imkânı da azalacaktır.⁵⁴⁰ Buradan hareketle, Banka tarafından 26 Temmuz 1931 tarihinde “Adana Pamuk Satış Kooperatifi”, 27 Eylül 1931 tarihinde “Mersin Satış Kooperatifi” ve 3 Aralık 1931 tarihinde de “Giresun Fındık Satış Kooperatifi” faaliyete geçirilmiştir. Bundan başka “Tarsus Pamuk Müstahsilleri” ve “Manisa Üzümcüler Satış Kooperatifi” de Banka'nın 1931 yılında kuruluşuna girdiği diğer satış kooperatifleri olmuştur.⁵⁴¹ Yalnız bu kooperatiflerle Ziraat Bankası arasındaki ilişki, ziraî kredi kooperatiflerine göre oldukça farklıdır. Öyle ki kredi kooperatifleri Ziraat Bankası'na tabi durumdayken; satış kooperatifleri ise daha bağımsız bir yapıya sahiptir. Buna karşın esas mukavelenameleri çerçevesinde satış kooperatiflerinin hariçte ve dâhilde yapacakları parasal işlemlerin Ziraat Bankası aracılığı ile görülmesi söz konusudur. Bu satış kooperatiflerinin en başta gelen amacı ise; üretim sürecine destek olmak ve ortakların ürünlerini toplu şekilde ve en iyi fiyatla dâhilde ve hariçte satmalarına aracılık etmektir.⁵⁴²

Ayrıca Ziraat Bankası, 1931 yılında köylülere yönelik kooperatifçilik propagandası faaliyetine de girişmiştir. Banka tarafından “Bahçıvanlar Kooperatif Kurun!” ve “Kârlı Satım İçin Birleşiniz!” başlıkları altında yayımlanan broşürler kapsamında çiftçilerin kooperatifleşmesi telkin edilmiştir. Burada, “*Kendisinin ve memleketin iyiliğini isteyen köylü kardeşler! Satım kooperatifi kurmak için Ziraat Bankasına başvurunuz!*

⁵³⁹ Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası-Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti...age., s. 84.

⁵⁴⁰ İsmail Hüsrev, Türkiye'de Ziraî Kooperatif Hareketi...age., s. 47-48.

⁵⁴¹ “Kooperatif Hayatı”, agm., s. 35; Ayrıca, ilk kurulan satış kooperatifi olan Adana Pamuk Satış Kooperatifi'nin sözleşmesinin tasdik işlemi Bakanlar Kurulu tarafından 25 Mart 1931 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Bkz. BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 19-21-6, Dosya Ek: 179-40, Tarih: 25.03.1931, s. 1.

⁵⁴² İsmail Hüsrev, Türkiye'de Ziraî Kooperatif Hareketi...age., s. 47.

Murabahacıdan kurtulmak istersen kredi kooperatifine ortak ol!” biçiminde sloganlara yer verilmiştir. Yine burada, “Başka memleketin köylüleri her mahsul için ayrı ayrı satım kooperatifleri kurmuşlardır. Biz de aynı yoldan gitmeliyiz! Başka çare yok! Satım kooperatifleri kuramazsanız kredi kooperatifleriniz arasında bir birlik yapar ve satış işlerini de bu birliğe gördürebilirsiniz!” şeklinde ifadeler de kullanılmıştır.⁵⁴³

Broşürlerde işaret edildiği gibi, kredi kooperatifleri arasında kurulacak olan birliklere aynı zamanda mahsul satış yetkisinin de verilmiş olduğu anlaşıyor. Nitekim 1470 sayılı Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu ve esas mukavelenameler uyarınca, kredi kooperatifleri arasında dayanışma ve işbirliği sağlamak amacıyla aynı bölgede bulunan en az on kredi kooperatifinin bir araya gelmesiyle ilçe veya il merkezlerinde birlikler kurulması mümkün kılınmıştır. Ziraat Bankası tarafından 1930 yılında “Ziraî Kredi Kooperatifleri Birliği Esas Mukavelenamesi” hazırlanmış olup, burada birliklerin amaç ve faaliyet konuları da sayılmıştır. Buna göre birlikler; çiftçilerin girdi ve üretim araçlarını toplu şekilde temin etmek, depolar kurmak ve işletmek, ziraî aletlerin üretim ve tamirâtı için atölyeler tesis etmek, tohumluk istasyonları oluşturmak, satış kooperatiflerinin kurulmamış olduğu yerlerde mahsulleri depolamak, işlemek ve satmak gibi konularda faaliyetlerde bulunabileceklerdir. Böylece birliklerin faaliyet alanları oldukça geniş şekilde belirlenmiş ve hatta birliklere satış kooperatiflerinin fonksiyonları dahi verilmiştir. Fakat bu kredi kooperatifleri birliklerinin kurulması yönünde İzmir bölgesinde bazı girişimler söz konusu olsa da birliklerin uygulamaya geçirilmesi sağlanamamıştır.⁵⁴⁴

Öte yandan Ziraat Bankası’nın öncülüğü altında 1932 yılında kurulan “İzmir ve Civarı Sebze ve Meyve Satış Kooperatifi”ne ilişkin bilgilere göre, bu satış kooperatifi; “Balçova Ziraî Kredi Kooperatifi” ile “Narlidere Ziraî Kredi Kooperatifi” ortaklarına ait mahsullerin pazarlanması işini üzerine almıştır. Bu satış kooperatifinin ortakların zahire vb. ihtiyaçlarını görmek gibi bir işlevi de vardır. Ziraat Bankası tarafından satış kooperatifine faaliyetlerinde kullanılmak üzere kredi açılmıştır.⁵⁴⁵ Ayrıca “Atça Ziraî

⁵⁴³ Bkz. *Köylü İçin:2-Bahçıvanlar Kooperatif Kurun!*, Ziraat Bankası, Ankara, 1931, s. 1-13; *Köylü İçin:3-Kârlı Satım İçin Birleşiniz!*, Ziraat Bankası, Ankara, 1931, s. 1-12.

⁵⁴⁴ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 239-240; İsmail Hüsrev, *Türkiye’de Ziraî Kooperatif Hareketi...age.*, s. 44-47.

⁵⁴⁵ Aydoslu Sait, agm., s. 5-6; Aşki Naili, “İnsan İsteyince Yapıyormuş, Yapmak İsteyince de Oluyormuş”, *Karınca*, Sayı: 7, Birincikânun 1934, s. 22-23.

Kredi Kooperatifi” örneğinde olduğu gibi bazı kredi kooperatiflerinin uygulamada mahsul satışına ilişkin faaliyetlerde de bulunduğu görülmektedir.⁵⁴⁶

Böylelikle Ziraat Bankası’nın satış kooperatifçiliğine yönelik çeşitli girişimlerde bulunmuş olduğu anlaşıyor. Ancak Banka’nın bu girişimleri, kanunî bir altyapının yokluğu sebebiyle kalıcı ve yaygın bir başarı yakalayamamıştır. Zaten daha sonraki süreçte satış kooperatiflerinin hayata geçirilmesinin özel bir kanun kapsamında yapılması gerekli görülerek, 1935 tarihli Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun’un çıkarılması yoluna gidilecektir. İleri bahsedileceği gibi satış kooperatiflerinin kurulmasına kredi kooperatiflerinden daha geç başlanmış olması, aslında bir yönüyle teknik bir gerekçeye dayanmaktadır. Zira bu alanda öncelikli olarak kredi kooperatiflerinin belli bir olgunluğa erişmesi beklenmiştir. Burada daha çok önem taşıyan bekletici mesele ise satış kooperatiflerinin niteliği gereği tüccar kesiminin iş alanına doğrudan müdahaleyi içermesidir. Bu açıdan dönemin halkçılık anlayışının da etkisiyle satış kooperatifçiliği yönünde atılan adımların yavaş bir tempoda olması öngörülmüştür. Dolayısıyla bilhassa tefecilikle mücadelede güç alan kredi kooperatiflerine göre; tüccarların iş alanına doğrudan müdahale edecek olan satış kooperatiflerinin uygulamaya geçirilmesi zaman almıştır. Burada da aracı-yerel tüccarlardan ziyade özellikle ihracatçı-millî tüccarların faaliyetlerine zarar verilmesinden çekinilmiştir. Ancak devletçi iktisat politikası çerçevesinde ülkenin genel menfaatleri gözetilerek bu mesele de aşılmıştır.

2.8. Kamuoyunda Kooperatifçilik ve Kooperatifçilik Politikaları Konusunda Yapılan Tartışmalar

2.8.1. Muhittin Birgen ve “Türk Kooperatifçisi”

Muhittin Birgen, İkinci Meşrutiyet döneminden itibaren kooperatifçilik konusunda çeşitli gazete ve dergilerde çok sayıda yazı kaleme almıştır. Fakat onun kooperatifçilik yazarlığı dışında diğer önemli özelliği ise kooperatifçilik alanında uygulamacı ve öncü olarak da yer almış olmasıdır. Daha önce de bahsedildiği üzere Muhittin Bey, 1925 yılında yeniden faaliyete geçen Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi’nde müdürlük görevini üstlenmiştir. Muhittin Bey’in müdürlük görevinde bulunduğu dönemde de

⁵⁴⁶ “Aferin Atçalılara!”, *Karınca*, Sayı: 7, Birincikânun 1934, s. 23-24.

İncir Kooperatifi, oldukça başarılı ve örnek bir kooperatif modeli haline gelmiştir. Bu süreçte ilk olarak, İncir Kooperatifi'nin hukukî statüsünde ve uygulamada yapılan bazı değişikliklerle kooperatifçilik ilke ve prensiplerine uyum konusunda ciddi bir ilerleme sağlanmıştır. Ayrıca kooperatifin 1925 yılında 171 olan ortak sayısı, 1931 yılı sonu itibariyle 521'e ulaşmış ve kooperatif doğrudan doğruya dış piyasalara önemli miktarlarda incir ihracatı yapabilen bir yapıya kavuşturulmuştur. Esas olarak gerçekleştirilen büyük yenilik ise bu kooperatifin çevresinde âdeta bir kooperatif ekosistemi meydana getirilmiş olmasıdır. Zira Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi; birçok yerde yeni incir kooperatiflerinin, Alaşehir'de üzüm müstahsilleri kooperatifinin, Ödemiş'te bir urgancılar esnaf kooperatifi ile bir de tüketim kooperatifinin, en önemlisi de itibar kooperatif bankalarının ve Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı'nın kurulmasına öncülük etmiştir.⁵⁴⁷

Muhittin Bey, “nazarî kooperatifçilikten amelî kooperatifçiliğe” geçtiği sırada zihninde bir fikrin mevcut olduğunu söylemiştir. Ona göre, köy ekonomisinin gelişimi için yapılması gereken ilk iş, “ziraî kredinin tanzimi” yolunda çalışmaktır. Buradan hareketle, mevcut durumu oldukça zayıf olan Milli Aydın Bankası'nı belli bir güce kavuşturduktan sonra, bu bankanın etrafında bir kredi kooperatifçiliği organizasyonu kurmaya yönelik çalışmalara ağırlık vermiştir. Neticede Aydın ve Ödemiş bölgesinde faaliyete geçirilen altı adet İtibar Kooperatif Bankası da bu yönde yapılan çalışmalardan doğmuştur. Muhittin Bey bu kooperatif bankalarını, “*Milli Aydın Bankası'nın ve İncir Kooperatifi'nin sevgili çocukları*” olarak nitelendirmiştir. Onun yaklaşımına göre, İtibar Kooperatif Bankaları, sadece ortaklarının kredi ihtiyacını karşılamak amacıyla hareket etmemiştir; aynı zamanda da köylülere “kooperatif” ve “iktisat” fikirlerini aşılarmayı hedeflemiştir. Böylece köylüler; kooperatif şeklinde birleşmenin faydalarını, kendi kendine yardımı ve yönetimi, “bir kişi herkes için ve herkes bir kişi için” düşüncesiyle hareket ederek aralarında bir dayanışma duygusu geliştirmeyi ve aldıkları krediyi de verimli şekilde kullanmayı yaşayarak öğrenme imkânı bulmuşlardır. Muhittin Bey bu

⁵⁴⁷ Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi'nin 1925-1931 dönemindeki gelişimi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hüsrev, *Türkiye'de Ziraî Kooperatif Hareketi...age.*, s. 53-65.

hususı vurgulamak için; “...*Kooperasyon mektepte öğrenilmez ve mektepte öğretilmez. Onun mektebi yine kooperatiftir.*” demiştir.⁵⁴⁸

Muhittin Bey’in Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı’nın kurulmasına yönelik çalışmaları da Türk kooperatifçilik tarihi açısından önemlidir. Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi’nin 11 Haziran 1931 tarihinde yapılan genel kurul toplantısında, kooperatifin daha işlevsel bir yapıya kavuşturulması amacıyla; öncelikle bir takım yerel kooperatifler şeklinde bölünmesi ve sonrasında da bu kooperatiflerin aralarında “Aydın Müstahsilleri Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı” ünvanı ile bir satış kooperatifleri birliği tesis etmeleri öngörülmüştür. Aslında bu yöndeki çalışmalara, 1926 yılından itibaren başlanmıştır. İlk aşamada İncir Kooperatifi tarafından, istasyonlara yakın bölgelerde incir toplama işlevi görecekle “depo” şeklinde organizasyonlar oluşturmuştur. Bu kapsamda 1927 yılında Karapınar istasyonunda, 1928 yılında Erbeyli ve Reşadiye istasyonlarında, 1930 yılında Köşk istasyonunda ve 1931 yılında da Germencik istasyonunda olmak üzere beş adet deponun kurulması sağlanmıştır. Ayrıca bu depolara idare meclisi, müdür ve muhasip ataması da yapılarak; bu kişilerin yönetim ve kooperatifçilik işlerinde yetiştirilmeleri yoluna gidilmiştir.⁵⁴⁹

Daha sonra ise bu depo teşkilatları hukukî açıdan birer kooperatife dönüşmüşlerdir. Yeni kurulan bu incir kooperatifleri de aralarında 25 Mayıs 1933 tarihinde Aydın Ziraî Satış Kooperatifi İttihadı’nın ilk toplantısını gerçekleştirmişler ve Birlik yönetim kurulu üyelerini seçmişlerdir. Bu şekilde kurulmuş olan Birliğe, daha önce Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi tarafından kuruluşu sağlanan Ödemiş İncir Müstahsilleri Kooperatifi ile Alaşehir Üzüm Müstahsilleri Kooperatifi de katılmıştır. Ayrıca bu sıralarda henüz kuruluş işlemleri devam etmekte olan Salihli Üzüm Müstahsilleri Kooperatifi de Birliğe katılma taahhüdünde bulunmuştur. Böylelikle altı incir ve iki üzüm satış kooperatifinden oluşan bir tarım satış kooperatifleri birliği meydana getirilmiştir.⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ Muhittin, “İtibar Bankalarımız”, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 25-26, Mart-Nisan 1932, s. 27-33.

⁵⁴⁹ “Aydın Müstahsilleri Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı”, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 14, Nisan 1931, s. 27-31.

⁵⁵⁰ “Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı”, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 32, Nisan 1933, s. 1-2; Ayrıca bu konuda detaylı bir inceleme için bkz. Zeki Arıkan, “Yeni Bir Model: Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı”, *Tarış Tarihi*, s. 79-101.

Dolayısıyla Muhittin Bey'in Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi yoluyla yaptığı tüm bu çalışmaların, gerçek anlamda bir kooperatifçilik hareketi başlatılması yolunda değeri büyüktür. Nitekim 1930'ların ortalarında bu incir satış kooperatifleri ile itibar kooperatif bankalarını yerinde inceleyen Atasagun, Alman ziraî kredi ve satış kooperatiflerine yönelik bilgi birikiminden de hareketle, bu kooperatiflerin durumu hakkında; “...*Aydın İncir müstahsillerinin kendi aralarında vücuda getirdikleri Kooperatifler, bazı aksayan tarafları olmakla beraber, yabancı memleketlerdeki emsali teşekküllerle boy ölçüşecek derecede mükemmel bir teşkilât haline getirilmiş bulunuyorlardı.*” şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.⁵⁵¹ Fakat 1930'lu yılların ikinci yarısına gelindiğinde, bu incir satış kooperatifleri ve itibar kooperatif bankalarının kooperatifçilik siyaseti kapsamında devlet eliyle kurulan kredi ve satış kooperatiflerine dâhil olmak durumunda kaldıkları görülmektedir

Daha öncede değinildiği gibi Muhittin Bey'in kooperatifçilik düşüncesi, “serbest kooperatifçilik” anlayışına dayanmaktadır. Muhittin Bey'in 1931 yılı başında toplanan Birinci Ziraat Kongre'sine sunduğu bir raporda da bu serbest kooperatifçilik yaklaşımını ısrarla savunmuş olduğu anlaşılmaktadır. Burada yer verdiği düşüncelere göre; Türk halkının çok büyük bir bölümü her türlü sermayeden mahrum şekilde yaşamaktadır. Esas olarak da müstahsilin sermayesizliği ülkede “*korkunç bir faiz ihtikârının hüküm sürmesine*” neden olmaktadır. Yine müstahsil, hem mahsul satışında hem de tüketim ihtiyaçlarının tedarikinde aracılardan “ihtikâr” ile karşı karşıyadır. Bunun yanında ülkede tarımsal ürünlerin dış piyasalara satış faaliyeti de çoğunlukla “*ecnebi ve gayri milli olan*” ihracatçıların hâkimiyeti altındadır. Bütün bu sorunların ortadan kaldırılmasının yolu ise kooperatifçilikten geçmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de; kredi, satış ve tüketim faaliyetleri bakımından kooperatifçiliğe büyük bir ihtiyaç vardır.⁵⁵²

Bu nedenle ülkede özellikle ziraî alanda “*kuvvetli bir kooperatifçilik siyaseti*” takip edilmesine gerek duyulmaktadır. Ancak ülke yönetiminde öteden beri hâkim olan “merkeziyetçi” anlayışa bağlı olarak, bu kooperatifçilik ihtiyacını görenlerin genel yaklaşımı da kanun yoluyla zorunlu üyeliğe dayalı “cebri” bir kooperatifçilik hareketi

⁵⁵¹ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 27-28.

⁵⁵² Muhittin, “Ziraatta Kooperatif”, agm., s. 1.957-1.960.

fikrini benimsemek olmuştur. Bunun dışında tercih edilmesi gereken diğer bir yöntem ise kooperatiflerin “*kendi kendine ve tam bir hürriyet esası*” çerçevesinde kurulmasına çalışmaktır. Çünkü dünyada daha çok Rusya’da görülen bu “cebri” kooperatifçilik yaklaşımının birçok sakıncası bulunmaktadır. Esasen bu şekilde meydana getirilen kooperatif hareketi, hem “şuursuz” hem de siyasî ve idarî müdahalelere açık olacaktır. Hâlbuki kooperatifçilik sisteminin içine “ne idare ne de siyaset” karışmamalıdır. Böyle bir ortamda, kooperatifçilik amaca uygun bir gelişim gösteremez ve neticede zayıf bir yapıda kalır. Bundan dolayı da Türkiye’de takip edilecek olan kooperatifçilik siyasetinin esasının “*halkın teşebbüs hürriyeti üzerine*” dayanması zorunludur. Burada devlete düşen görev ise kooperatiflerin gelişimine uygun bir hukukî alt yapı sağlamak, kooperatifçiliği teşvik amacıyla kooperatiflere bazı imtiyazlar tanımak, vergisel muafiyetler getirmek ve maddî yardımlarda bulunmaktır. Ayrıca devlet tarafından kooperatifçilik alanına yönelik yayın ve eğitim faaliyetlerine de destek verilmelidir.⁵⁵³

Muhittin Bey bu değerlendirmeleri sırasında sözü, Ziraat Bankası tarafından kurulan kredi kooperatiflerine getirmiştir. Ona göre, her şeyden önce Ziraat Bankası’nın ziraî kredi meselesini kooperatifler yoluyla çözmeye girişmesini takdir etmek gerekir. Ancak bu girişim, her ne kadar zorunlu üyelik prensibine dayanmasa da merkezîyetçi bir nitelik taşıması nedeniyle “*halkın kendi kendisine kooperatifçilik yapması demek olan*” serbest kooperatifçilik anlayışı yönünden değeri azdır. Bu tarz kredi kooperatiflerini aslında Banka’nın “müteselsil kefalet” teminatına dayalı eski kredi sisteminin kooperatifleştirilmesi şeklinde tanımlamak daha doğru olacaktır. Böylece Ziraat Bankası’nın kredi kooperatifleri ile “*merkezden muhite ve yukarıdan aşağıya*” başlatmaya çalıştığı hareket, serbest kooperatifçiliğin öngördüğü yaklaşım çerçevesinde, ülkede bir “*kooperatif hayatının uyanmış olduğunu*” göstermekten uzaktır. Zaten birçok yerde kurulan kredi kooperatiflerinin içinde “*asıl himayeye gerek duyan müstahsil ile mütegalip faizcinin ve muhtekir mutavassıtın*” yan yana bulundukları ve hatta bu ikinci unsurun kooperatiflerin yönetimi ele aldıkları görülmektedir. Hâlbuki kooperatiflerin, halkı bu unsurların elinden kurtarmak amacıyla kurulmuş olmaları gerekirdi. Tüm bunlara karşın Muhittin Bey, Ziraat Bankası’nın giriştiği bu kooperatif faaliyetinin ülkede zamanla kooperatif bilincinin ve kooperatifçilik bilgi ve ahlâkının halk arasında

⁵⁵³ Agm., s. 1.963-1.967.

yayılmasına hizmet edebileceğini ve bu yönde ümit verici bazı işaretlerin de bulunduğunu söylemektedir.⁵⁵⁴

Birinci Ziraat Kongresine Ziraat Bankası idare meclisi azası Cevdet Nasuhi tarafından sunulan raporda ise belli ki Muhittin Bey'i kast ederek; "...Ziraat Bankası'nın köylü müstahsili kooperatifleştirme meselesinde bir vazife almasını ve bu vazifeyi yerine getirmesi tarzını münakaşa edenler olmuştur." şeklinde açıklamalara yer verilmiştir. Burada Cevdet Nasuhi, Ziraat Bankası'nın kooperatifçilik faaliyetlerinin söylendiği gibi "yukarıdan aşağıya" bir yaklaşıma sahip olduğunu kabul etmiştir. Fakat ona göre, bu işin "kendiliğinden ve aşağıdan yukarıya" biçimde gerçekleşmesini beklemek doğru olmazdı. Zaten Ziraat Bankası'nın faaliyetleri de kendiliğinden kurulacak olan kooperatiflere engel değildir. Bu aşamada Cevdet Nasuhi, Ziraat Bankası'nın kredi kooperatiflerine yönelik girişimlerini, "Köylünün elinden tutmak, ona rehberlik etmek, yapacağı işte bir yanlışlık olmaması için gitmesi lazım gelen yolu çizivermek, hesap, kitap, kasa, defter nedir öğretmek neden lüzumsuz ve hatta zararlı olsun?..." demek suretiyle savunmuştur.⁵⁵⁵

Muhittin Bey, bizzat katıldığı bu Kongrede kooperatiflerden sıklıkla bahsedildiğini ve hemen hemen her encümen raporunda kooperatiflere yer verildiğini söylemiştir. Ancak ona göre, buradaki görüşmelerde; "halk kısmı" kooperatiflerin doğrudan devlet tarafından kurulmasını talep ediyor ve aynı zamanda "memur kısmı" da kooperatifleri kurmak işini üzerine almaya pek hevesli görünüyordu. Muhittin Bey ise bu durumu eleştirerek; "Halk tarafından olanlar, kooperatifin devlet eli ile yapıldığı zaman kendisi için faydalı olmayacağını anlamıyor, devlet tarafından olanlar da devlet eli ile [...] yapılan kooperatiflerin kooperatif fikrini dahi tahrip edeceğine kani bulunamıyorlardı." demiştir.⁵⁵⁶

Muhittin Birgen'in kooperatifçilik alanına yönelik bir diğer önemli faaliyeti de Aydın Müstahsilleri İncir Kooperatifi bünyesinde çıkardığı "Türk Kooperatifçisi" adlı aylık dergidir. Bu derginin 1930 Mart-1933 Nisan döneminde 32 sayısı yayımlanmıştır.

⁵⁵⁴ Agm., s. 1.961-1.962, 1.964.

⁵⁵⁵ Cevdet Nasuhi, "Ziraî Kooperatifçiliğimiz", 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları...age., s. 1.950.

⁵⁵⁶ Muhittin, "Birinci Ziraat Kongresi", Türk Kooperatifçisi, Sayı: 11, Kânunusani 1931, s. 6.

Derginin kapak sayfasında kooperasyonu vurgulayan “Bir Kişi Herkes İçin ve Herkes Bir Kişi İçin” şeklinde solidarist bir slogana yer verilmiştir. Muhittin Bey de dergide, “Muhittin” ve “Kooperatifçi” imzasıyla çok sayıda yazı kaleme almış ve yazılarında ele aldığı; kooperatifçilik, ziraat, ticaret, iktisadî politikalar vb. konularda genellikle eleştirel bir tavır takınmıştır.

Muhittin Bey, derginin 1931 Mart sayısında yayımlanan bir makalesinde; “*Gazi Hazretlerinin son zamanlarda kooperatiflerden çok bahsetmeleri üzerine, Türkiye’de ‘Kooperatif’ kelimesi moda oldu. İyi alâmet: Kooperatif fikri Türkiye’de intişar ediyor. Fena alâmet: Herkes kooperatifçi oluyor.*” demiştir. Dolayısıyla Muhittin Bey burada, Atatürk’ün İzmir seyahatinden başlayarak kooperatifçilik konusunda açıklamalarda bulunmaya başlaması ile birlikte kooperatifçiliğin Türkiye’de çok popüler bir konu haline geldiğini vurgulamıştır. Ancak Muhittin Bey, bu durumun; “münevverler bürokrasisi” dediği “yukarıdan aşağıya” kooperatifçiliğe eğilimli olan grubun, devleti kooperatifçiliğe müdahaleye yöneltmesi tehlikesini de beraberinde getirdiğine işaret etmiştir.⁵⁵⁷

Ayrıca Muhittin Bey’in devletin kooperatifçiliğe müdahalesi konusunda bazı yazarlarla fikir tartışmasına da giriştiği anlaşıyor. Zira Muhittin Bey, Ali Ticaret Mektebi’nde “kooperatifçilik muallimi” olarak görev yapan Suphi Nuri’nin 1931 yılında “Kooperatifçilik” başlıklı kitabının yayımlanması sonrasında bu kitaba yönelik eleştirilerini dergide dile getirmiştir. Burada Muhittin Bey’in söz konusu kitap hakkındaki en temel eleştirisi ise; yazarın kooperatifçilik düşüncesi ile yeni tanışmış olmasına rağmen “*kooperatifçilik sisteminde baştanbaşa bir inkılap yapmaya ve yukarıdan aşağıya kooperatifçilik fikrini mektep kitaplarına kadar sokmaya teşebbüs etmiş*” olmasıdır.⁵⁵⁸ Öyle ki Suphi Nuri de kitabının başında kooperatifçiliğe yönelik “devletçi” yaklaşımını; “...*Bu müesseseyi bugünkü hususî hukuk dairesinden çıkarıp âdeta bir amme hukuku sırasına koymalıyız. Kooperatif artık devletin bir şubesi olmalıdır. Hükümet bu cereyanı himaye ve murakabe ile mükelleftir...*” şeklinde açıkça

⁵⁵⁷ Muhittin, “Kooperatif Rejiler”, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 13, Mart 1931, s. 1.

⁵⁵⁸ Muhittin, “Yeni Neşriyat-Kooperatifçilik”, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 15-16, Mayıs-Haziran 1931, s. 49.

ortaya koymuştur. Üstelik Suphi Nuri, kooperatifçilik konusunda devletin yapması gereken işler hakkında on maddelik bir program eklemeyi de ihmal etmemiştir.⁵⁵⁹

Suphi Nuri'nin bu görüşlerini kaygıyla karşılayan Muhittin Bey, dergide kaleme aldığı “Kooperatifleşme veya Kooperatifleştirme”⁵⁶⁰ başlıklı yazı dizisi kapsamında devletçi kooperatifçilik yaklaşımı karşısında serbest kooperatifçilik fikrini savunmuştur. Burada Muhittin Bey, “*Kooperatif başlı başına bir teşekkül, bir sistem ve bir meslektir. Nerede böyle anlaşılırsa hakiki kooperatifçilik orada kurulur ve orada ileri gider; nerede kooperatif Suphi Nuri Bey'in veyahut müfrit devletçilerin tasavvur ettikleri tarzda kurulursa orada kâğıt üstünde bir kadrodan ibaret kalır.*” şeklinde bir görüş ileri sürdükten sonra; kooperatifleri devletin bir şubesi sayan ve hâkim fırkaların fiili hâkimiyeti altına sokmaya çalışan bu devletçi yaklaşımın dünyada Rusya ve İtalya gibi ülkelerde denendiğini, ancak başarılı bir sonuç elde edilemediğini ifade etmiştir.⁵⁶¹ Yine Muhittin Bey, devletçilik ve kooperatifçiliğin birbirine zıt fikirler olduğunu ve devletçi olan bir kimsenin aynı zamanda kooperatifçi olamayacağını söylemiş ve Suphi Nuri Bey'e de şu şekilde seslenmiştir.⁵⁶²

“...beş yüz senelik kapıkulu nesillerine Tanzimat ve Meşrutiyet halkaları ile bağlı duran bugünün bürokrasi nesilleri, bir hamlede silkinip hüviyetlerini değiştiremedikleri gibi, siz de bir türlü devletçilikten çıkıp tam manasıyla kooperatifçi olamıyorsunuz. Gün gelecek, elbet onu da olacaksınız, tekâmül böyle iktiza eder. Cumhuriyet ve kooperatif, demokrasidir, halkçılıktır. Devletçilik, kooperatifçilik değildir, devletçi olan kooperatifçi olmaz, siz de ya biri ya diğeri olacaksınız. Bana sorarsanız henüz devletçisiniz, mensup olduğunuz ve benim de vaktiyle mensup olduğum ve fakat bugün inkâr ettiğim içtimâî sınıf mefkûresine göre, devletçi... Fakat kooperatifçi olmağa doğru gidiyorsunuz ve bize doğru geliyorsunuz. Hoş geldiniz, hoş geliyorsunuz, aziz muallim, fakat gelirken devletçiliği kapının dışarısında bırakınız, çünkü kooperatif hudutları dâhilinde hukukun mebdei devlet değil, halktır...”

Neticede Muhittin Bey'in savunduğu serbest kooperatifçilik fikrinin, bu dönemde başlamış olan kooperatifçilik siyaseti ile pek de uyuşmadığı kolaylıkla anlaşılır. Aslında Muhittin Bey, ülkede kooperatifçiliğin geliştirilmesine yönelik bir siyaset takip

⁵⁵⁹ Suphi Nuri, *Kooperatifçilik*, Sanayi Nefise Matbaası, İstanbul, 1931, s. 5-7.

⁵⁶⁰ Muhittin, “Kooperatifleşme veya Kooperatifleştirme”, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 15-16, Mayıs-Haziran 1931, s. 1-8, 55-57; Muhittin, “Kooperatifleşme veya Kooperatifleştirme 2”, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 17-18, Temmuz-Ağustos 1931, s. 1-8; Muhittin, “Kooperatifleşme veya Kooperatifleştirme 3”, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 19-20, Eylül-Teşrinievvel 1931, s. 1-7.

⁵⁶¹ Muhittin, “Kooperatifleşme veya Kooperatifleştirme”, agm., s. 56.

⁵⁶² Muhittin, “Suphi Bey'e Cevabım”, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 19-20, Eylül-Teşrinievvel 1931, s. 37.

edilmesine karşı değildir. Kooperatifçilik siyasetinin onun da kabul edebileceği halkı kooperatifçiliğe alıştırmak gibi bir yönü vardır; fakat onun karşı olduğu esas şey, bunun “yukarıdan aşağıya” bir yöntemle yapılmasıdır. Yine şunu vurgulamak gerekir ki kooperatifçilik siyaseti kapsamında kendini gösteren devlet müdahalesi, ilk yıllarda daha çok yardım ve rehberlik faaliyeti şeklinde ortaya çıkmıştır. Hâlbuki çalışmanın üçüncü bölümünde ele alınacağı üzere, devletçilik politikasının gelişimine bağlı olarak kooperatifçilik siyasetinin yaklaşımında daha sonraki yıllarda bazı esaslı değişiklikler söz konusu olmuştur. Bu anlamda kooperatifçilik siyaseti, Muhittin Bey’in beklediği yönde bir yol izlememiştir. Muhittin Bey’in dışında da serbest kooperatifçilik düşüncesinin başka bir savunucusu olmamıştır. Dolayısıyla Muhittin Bey, hem serbest kooperatifçilik yaklaşımı hem de bu fikir kapsamında uygulamada elde ettiği başarılı sonuçlarla Türk Kooperatifçiliğinde farklı bir yer edinmiştir.

2.8.2. Türk Kooperatifçilik Cemiyeti ve “Kooperatifçilik”

Yunus Nadi, Cumhuriyet Gazetesi’nin 26 Mart 1931 günlü nüshasında yayımlanan “Türkiye İçin Yeni Bir Devir: Kooperatifçilik” başlıklı makalesinde, kooperatifçiliğin ülke açısından büyük bir önem taşıdığını ve fakat ülkede kooperatifçiliğin yeterince bilinmediğini vurgulamış, kooperatifçilik fikrinin tanıtılmasında ise Dârülfünun’un öncülük etmesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıca Yunus Nadi, bu amaçla “Dârülfünun’un bütün hocaları” arasında bir cemiyetin kurulmasını da önermiştir.⁵⁶³ Bu yazıdan kısa bir süre sonra ise Dârülfünun’da kooperatifçilik konusunda bir cemiyetin kurulması yönünde hazırlıklara başlanmıştır.⁵⁶⁴ Nihayet kuruluş işlemlerini tamamlayan Türk Kooperatifçilik Cemiyeti, 20 Mayıs 1931 tarihi itibarıyla faaliyete geçmiştir. Yine bu fikri ortaya atmış olan Yunus Nadi de Cemiyet’in ilk yöneticileri arasında yerini almıştır.⁵⁶⁵

Türk Kooperatifçilik Cemiyeti’nin beyannamesinde, “Kooperatifçilik hakkında ilmî esaslar dâhilinde tetkikat yapmak ve Türkiye’de kooperatif fikrini neşir ve tamim etmek üzere Darülfünun emini Muammer Raşit Beyin riyasetinde bir ilmî cemiyet teşkil

⁵⁶³ Yunus Nadi, “Türkiye İçin Yeni Bir Devir: Kooperatifçilik”, *Cumhuriyet*, 26 Mart 1931, s. 1.

⁵⁶⁴ *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1931, s. 2; Yunus Nadi, “Büyük Bir Fikir Hareketi: Kooperatifçilik Cemiyeti”, *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1931, s. 1.

⁵⁶⁵ *Cumhuriyet*, 21 Mayıs 1931, s. 1, 4.

edilmiş” bulunduğu belirtilmiştir. Burada Atatürk’ün İzmir Ticaret ve Sanayi Odası’nda yaptığı konuşmaya atfen; *“Türkiye’de her türlü inkılâp ve tecdüt harekâtında olduğu gibi kooperatifçilik fikri dahi ilk ilhamını Büyük Müncimiz Gazi Hazretlerinin İzmir’de irat buyurdıkları nutuktan almıştır.”* şeklinde bir açıklamaya da yer verilmiştir. Yine Cemiyet, “bütün Darülfünun müderrisleriyle, ilk mektepler de dâhil olmak üzere İstanbul’da ve diğer vilâyetlerdeki umumî, hususî ve meslekî bütün mektep muallimlerini tabîî azaları” saymaktadır. Aynı zamanda kooperatif ortaklarının ve Türk kooperatifçiliği ile ilgilenen her kadın ve erkek vatandaşın da Cemiyet’e katılması mümkündür. Ayrıca Cemiyet, faaliyet olarak “aylık risalesinde ve kitap ve gazetelerde azasının tetkikatını neşrecek, memleketin muhtelif yerlerinde konferanslar, müsahabeler tertip edecek”tir.⁵⁶⁶

Bununla birlikte Cemiyet’in 2 Ekim 1931 tarihinde yayımladığı ikinci beyannamesinde kooperatifçilik konusundaki yaklaşımları daha detaylı şekilde ele alınmıştır. Buna göre, Cemiyet’in benimsediği kooperatifçilik fikri, “Dünyanın geçirdiği büyük iktisadi buhran ve inkılaptan memleketi[n] mümkün mertebe az müteessir olmasını ve milli sermayenin bir gün evvel birikmesini temin edecek” olan “iktisadî kooperatifçilik”tir. Buradan hareketle Cemiyet, kooperatifçilikte mülkiyet hakkını kaldırmaya kadar giden “kollektivizm”den uzak duracağını ve hatta bu düşünceyle mücadele edeceğini beyan etmiştir. Bu beyannamede de Atatürk’ün İzmir’de yaptığı konuşma hatırlatılarak; *“Büyük Gazi’nin İzmir’deki nutkundan sonra her tarafta kooperatifler hakkında faaliyet başlamıştır. Cemiyetimiz; o sözlerden aldığı ilham üzerine Darülfünunda teşekkül etmiştir.”* biçiminde bir açıklama yapılmıştır. Cemiyet’in benimsemiş olduğu “iktisadî kooperatifçilik” yaklaşımının kapsamı ise şu şekildedir:⁵⁶⁷

“...Ziraî kredi ve istihsal (satış, malzeme tedariki) kooperatiflerine verdiğimiz bu ehemmiyet; netice itibariyle istihlâki de tanzim etmek gayesini ihtiva eder. İstihlâk maddelerimizin doğru fiyatta olması, istihlâk teşkilâtından evvel, bozuk olan istihsal sahamızdaki kooperatif teşkilatı ile daha çabuk ve daha esastan temin edilebilir. Binaenaleyh iktisadî kooperatifçilik dâhilinde her türlü kooperatiflerin teessüsünü arzu ve teşvik etmekle beraber en evvel neşvünemasından fayda gördüğümüz iktisadi teşekküller, ziraî kredi ve istihsal (satış, malzeme tedariki) ve esnaf kooperatifleridir.”

⁵⁶⁶ “Cemiyetin İlk Beyannamesi”, *Kooperatifçilik*, Sene: 1, Sayı: 1, İkinci Teşrin 1931, s. 10.

⁵⁶⁷ “Cemiyetin İkinci Beyannamesi”, *Kooperatifçilik*, Sene: 1, Sayı: 1, İkinci Teşrin 1931, s. 11-12, 14.

Ayrıca Cemiyet'in görüşlerinde; kooperatiflerin, "kollektivizm" sistemine özgü zorunlu birleşmelerden farklı şekilde "serbest" kuruluşlar olduğuna vurgu yapılmaktadır. Aynı zamanda Cemiyet'in yaklaşımı kapsamında, "sermayenin diktatörlüğüne" karşı olunmakla birlikte bunun yerine "işçilerin ve çiftçilerin diktatörlüğünü" koymak amacı yoktur. Burada Cemiyet'in görüşlerinin solidarist bir tonu olduğu da göze çarpmaktadır. Zira bu bakış açısı beyannamede, "...müstahsillerle müstehlikler ve sermayedarlarla kooperatifçiler arasında hiç bir zıddiyet tasavvur etmediği gibi bilhassa bunlar arasında hiç bir içtimai sınıf mücadelesi olmasını istemez." şeklinde açıkça ortaya konulmuştur.⁵⁶⁸

Cemiyet'in kooperatifçilik yaklaşımında; bilimsel kooperatifçilik anlayışı ile Fırka programında yer alan kooperatifçilik siyasetini uzlaştırma çabası da kendini göstermektedir. Nitekim İstanbul mebusu ve aynı zamanda da Cemiyet'in umumî kâtibi olan Alâettin Cemil'in "Fırka Programında Kooperatifler" başlıklı yazısında, Cemiyet'in beyannamesinde ziraî kredi ve istihsal kooperatiflerine öncelik verilmesinin, hem dünyadaki bilimsel kooperatifçiliğin yeni eğilimine hem de bu gelişmeyi daha önceden görmüş olan Fırka'nın programında yer vermiş olduğu kooperatifçilik anlayışına uygun düştüğüne işaret edilmiştir. Alâettin Cemil'e göre; dünyada mevcut durumda "ziraata ve toprağa" doğru bir dönüş başlamış ve kooperatifçiliğin de bu alandaki önemi iyice anlaşılmıştır. Bu bağlamda Fırka programındaki ziraî kredi ve istihsal kooperatiflerinin desteklenmesi ilkesini ele alan Alâettin Cemil; "...bu madde Türk milletinin bugünkü iktisadî bünye ve teşekkülüne ne kadar uygun ise dünya kooperatif inkılâbına da o kadar uygundur. Cemiyet; H. Fırkası'nın bu maddesini kabul etmiş olmakla hem ilmî, hem vatanî bir esas kabul etmiş demektir." şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.⁵⁶⁹ Burada bilimsel kooperatifçilikten kast edilen şeyin de; kooperatifçilik hareketinin büyük gelişme gösterdiği ülkelerdeki uygulamalar olduğu anlaşılmaktadır.

Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin ilk faaliyetleri arasında, 1931 Kasım ayında birinci sayısını çıkardığı "Kooperatifçilik" adlı dergi önemlidir. Bu dergi kapsamında kooperatifçilik fikri bilimsel açıdan ele alınmaya çalışılarak; dünya kooperatifçiliğinde

⁵⁶⁸ Aynı yer, s. 13-14.

⁵⁶⁹ Alâettin Cemil, "Fırka Programında Kooperatifler", *Kooperatifçilik*, Sene: 1, Sayı: 1, İkinci Teşrin 1931, s. 15-16.

yaşanan gelişmelere ve ülke kooperatifçiliğinin durumuna ilişkin konulara sıklıkla yer verilmiştir. Ancak iki ayda bir çıkması öngörülen derginin 1932 yılı Ocak ayında yayımlanan ikinci sayısından sonra 1932 yılının Şubat-Temmuz aylarına ilişkin 3, 4 ve 5. sayıları ile Ağustos-Aralık aylarına ilişkin 6, 7 ve 8. sayıları bir arada çıkarılabilmektedir. Bu sayılardan sonra derginin yayımlanmasına ara verilmiş ve dergi 1939 yılı Temmuz ayında 9. sayıdan itibaren tekrar çıkmaya başlamıştır. Bununla birlikte Cemiyet'in aylık dergisi olarak 1934 yılı Haziran ayında "Karıncı" dergisi çıkarılmış ve bu dergi ise "Kooperatifçilik" dergisine göre daha düzenli bir şekilde yayımlanmıştır.

Kooperatifçilik dergisinde, Cemiyet'in Umumî Kâtibi Alâettin Cemil tarafından Rusya'da bulunan kooperatiflere yönelik uzun bir yazı kaleme alınmıştır. Bu yazı, Alâettin Cemil'in 1932 yılında Başvekil İsmet Paşa'nın maiyetinde katıldığı Rusya seyahati kapsamında Rus kooperatiflerine ilişkin elde ettiği bilgileri içermektedir. Alâettin Cemil, Rus kooperatifleri (Kolhozlar) hakkında bazı bilgiler aktardıktan ve bu kooperatiflerin aslında iktisadî anlamda birer kooperatif olmadıklarını vurguladıktan sonra; *"...Sovyetlerin kooperatifleri bize uygun değildir. Onlar, kooperatifleri sınıf mücadelesinde kullanırlar. Bizde ise esasen mücadeleye girecek sınıf bile yoktur."* demiştir.⁵⁷⁰ Ayrıca Alâettin Cemil'in, bu dönemde "Kooperatif" adlı dergiyi çıkaran Ahmet Hamdi (Başar)'la da sınıf çatışması ve kooperatifçilik hakkında bir tartışmaya girdiği görülmektedir. Burada Alâettin Cemil, Ahmet Hamdi'nin halka kooperatifçiliği sınıf mücadelesinin bir aracı gibi göstermeye çalıştığını ileri sürmüştür. Ona göre, "Kooperatif" dergisindeki yazılarında Ahmet Hamdi, ülkede "henüz teşekkül bile etmemiş" sınıfları karşı karşıya getirmektedir. Esas olarak da köylü, işçi ve memurların kendileri ezmekte olan esnaf ve tüccarlara karşı mücadele etmeleri gerektiği şeklinde bir kurguyla kooperatifçiliği teşvik etmeye çalışmaktadır. Neticede Alâettin Cemil, Ahmet Hamdi'in bu yaklaşımının bilimle ve gerçeklerle bağdaşmadığını söylemektedir.⁵⁷¹

Diğer taraftan Türk Kooperatifçilik Cemiyeti, 1933 yılı sonunda yönetim merkezini İstanbul'dan Ankara'ya taşımıştır. Burada Cemiyet üyeleri arasında, İktisat Vekili

⁵⁷⁰ Alâettin Cemil, "Dost Sovyet Memleketinde Neler Gördüm?", *Kooperatifçilik*, Sene: 1, Sayı: 3-4-5, Şubat-Temmuz 1932, s. 234-259.

⁵⁷¹ Alâettin Cemil, "İlim Namına Söylenen Yalanlar", *Kooperatifçilik*, Sene: 1, Sayı: 6-7-8, Ağustos-Kânunuevvel 1932, s. 414-421.

Mahmut Celal Bey'in başkanlığında bir kongre de yapılmıştır. Bu kongrede Cemiyet'in Umumî Kâtibi Alâettin Cemil tarafından yapılan konuşmada (belli ki Ahmet Hamdi'yi hedef alarak) şu hususlara değinilmiştir:⁵⁷²

“...Kooperatifçilik yolunda başka yazıcılar aykırı yollara dökülmüşlerdi. Biz, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programına ve memleketin iyiliğine uymayan taraflarını meydana koyduk. Cemiyetimiz kooperatifçiliği yaymak, ileri götürmek için kavga açmak yoluna gitmedi. Kooperatifçiliği yaymak için tüccar düşmanlığı yapmayı aklından geçirmedi ve geçirmez de. Biz kooperatiflerin kurulmasını, çoğalmasını yurttaşlarımızın akıllılığından bekleriz, kooperatif yapmanın elle tutulabilecek, gözle görülebilecek faydalarını, yurt içinde alışveriş işlerinde dirlik düzenlik kurmak, doğrulukla çalışmak bakımlarından iyiliklerini anlamasından bekleriz. Şunu da söyleyeyim ki biz bazı insanların istedikleri gibi millet düzenini her şeyin kooperatifleşmesi yoluyla kurmak sevdasında değiliz. Bu fırkamızın düşüncesine uymaz.”

Yine bu kongrede, Cemiyet'in tüzüğünde bir takım değişiklikler yapılmış ve en önemlisi de Cemiyet'in amacına ilişkin madde “...kooperatifçilik hakkında ilim esasları dâhilinde tetkikat yapmak ve Türkiye’de Kooperatif fikrini Cumhuriyet Halk Fırkası programı dâhilinde neşir ve tamim etmektir.” şeklinde yeniden düzenlenmiştir.⁵⁷³

Dolayısıyla Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin kooperatifçilik yaklaşımında devletin ve Fırka'nın kooperatifçilik düşüncesi dışına çıkılmamasına büyük özen gösterilmiştir. Bu anlamda Cemiyet, bilimsel kooperatifçilik anlayışı ile Fırka'nın kooperatifçilik prensibini uzlaştırmaya çalışmış, böylece kooperatifçilik siyasetinin de yarı-resmî kurumsal organı olarak hareket etme yolunu seçmiştir.

2.8.3. Ahmet Hamdi Başar ve “Kooperatif”

Ahmet Hamdi'nin kooperatifçilik anlayışı, Atatürk'ün maiyetinde katıldığı üç aylık yurt seyahati sırasında şekillenmiştir. Ona göre; kooperatifler, sadece “köylüyü piyasaya hâkim kılmak, onu murabahacının ve tüccarın esiri olmaktan kurtarmak” işlevi taşımamalı, aynı zamanda da “demokratik millet örgüsü” içinde önemli bir yer edinmelidir. İlk aşamada, kooperatifçilik konusunda “idealist” insanlar yetiştirilmeli ve kurulacak olan köy kooperatiflerinde de bu kişiler çalıştırılmalıdır. Aksi takdirde kooperatifler “tüccar, ağa veyahut hükümet memurları” tarafından yönetilmek durumunda kalacaktır. Daha sonraki dönemde ise bu kooperatifler tam bir bağımsızlık

⁵⁷² “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti”, *Karınca*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 17.

⁵⁷³ “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin Yasası”, *Karınca*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 30.

içinde faaliyetini sürdürmeli ve köy halkından başka hiç kimse idareye karışmamalıdır. Neticede bu köy kooperatifleri, “köylünün kendi malı” olmalı ve köylü tarafından da “bir hükümet emri ve mecburiyeti” şeklinde algılanmamalıdır.⁵⁷⁴

Bununla birlikte Ahmet Hamdi'nin kooperatifçilik yaklaşımı, onun “İktisadî Devletçilik” düşüncesiyle de yakından ilişkilidir. Ona göre, bürokratik devletçilikten farklı olan “İktisadî Devletçilik”, esasen bir üretim ve iş planına dayanmaktadır. Bu planı da “devlet memurlarından ibaret kadro yerine halk ve onun teşekkülleri” uygulamaya koyacaktır. Ahmet Hamdi'nin “İktisadi Devletçilik” programı kapsamında ilk olarak köylüyü en çok ilgilendiren buğday fiyatlarının düşüklüğü meselesi ele alınacaktır. Buradan hareketle devlet öncülüğünde “Türkiye Buğday Müstahsilleri Birliği” adıyla bir kuruluş meydana getirilecektir. Bu kuruluş da daha sonra bir plan ve program dâhilinde çiftçilerden oluşan ziraat kooperatiflerine devredilecektir. Dolayısıyla Ahmet Hamdi'ye göre; iktisadî devletin yapması gereken şey, belli sosyal ve ekonomik amaçlarla sağlam bir organizasyon oluşturmak ve daha sonra da bu organizasyonu asıl sahiplerine bırakmaktır.⁵⁷⁵

Ahmet Hamdi, bir taraftan “İktisadî Devletçilik” kapsamındaki görüşlerinin Atatürk ve hükümet nezdinde kabul görmesi yönünde çalışırken; diğer yandan da kooperatifçilik konusunda bazı somut girişimlerde bulunmuştur.⁵⁷⁶ Nitekim Ahmet Hamdi, umum müdürü olarak görev yaptığı İstanbul Liman Şirketi çalışanları arasında 1931 yılında bir tüketim kooperatifinin kurulmasına öncülük etmiştir. İstanbul Liman Kooperatif Şirketi, 22 Ağustos 1931 tarihi itibarıyla, ortaklarına gıda maddeleri tedarik eden küçük bir bakkal işletmesi olarak faaliyete geçmiş ve 1932 yılının Ağustos ayı başında da büyük bir bakkaliye mağazası halinde tüm halka satış yapmaya başlamıştır.⁵⁷⁷ Bu kooperatifin

⁵⁷⁴ Başar, *age.*, s. 106-107.

⁵⁷⁵ *age.*, s. 143-144; Ahmet Hamdi, *İktisadi Devletçilik...age.*, s. 71-73, 123, 137-138; Ahmet Hamdi'nin kooperatifçilik görüşleri hakkında ayrıca bkz. Mehmet Aslanoğlu, “Ahmet Hamdi Başar ve Kooperatifçilik”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1.278-1.279.

⁵⁷⁶ Bkz. Başar, *Atatürk'le Üç Ay...age.*, s. 125-148.

⁵⁷⁷ Reşat Yılmaz, “İstanbul'da İlk İstihlak Kooperatifi-Liman Kooperatifi Münasebetiyle”, *Kooperatif*, Sayı: 1, Haziran 1932, s. 9.

yayın organı olarak çıkarılan “Kooperatif” dergisinin ilk sayısı 1932 yılı Haziran ayında yayımlanmış ve burada “derginin niçin çıktığı” ise şöyle izah edilmiştir:⁵⁷⁸

“...Türkiye’de kooperatif hareketleri, kuvvetini Gazi inkılâbının ruhundan almaktadır. İstihsal ve ticaret sınıflarını yeniden teşkil etmek, daha doğrusu yeni bir memleket kurmak vazife ve mesuliyeti, bu nesile yüklenmiştir. Bu ince ve çok mühim iş karşısında, ancak birleşmiş kuvvetlerden istifade olunabilir. Herkes, Türkiye’de tek başına zayıftır; fakat bunlar birleşince ortaya büyük bir kuvvet çıkar. İşte kooperatifçilik, Türkiye’de şimdiye kadar işletilmemiş olan bu harikulâde muazzam kuvveti istimal edecek başlıca vasıtaadır.

Bu büyük kuvveti, iktisadî kurtuluş yolumuzda şuurla ve imanla kullanmak inkılâbımızın başlıca esasıdır. Bugün mütevazı çehresiyle karşınıza çıkan “Kooperatif” bu yolda en ufak olsun bir hizmet yapmaya muvaffak olmak gibi bir emelin mahsulüdür...”

Kooperatif dergisinde; kooperatifçilik, iktisadî meseleler, devletçilik tartışmaları ve dünya kooperatifçiliğine ilişkin bilgiler ağırlıklı olarak yer almıştır.⁵⁷⁹ Ahmet Hamdi’nin derginin ilk sayısında yayımlanan “Kooperatifçilik Türkiye’nin Diriliş ve Kurtuluş Tilsimidir” başlıklı makalesinde, İktisadî Buhran’ın dünyada ve ülkedeki sebepleri üzerinde durulmuş ve Türkiye’nin yeniden kuruluşunda ancak kooperatiflerden fayda sağlanabileceği vurgulanmıştır. Ahmet Hamdi’ye göre; ülkenin yaşamakta olduğu buhranın en büyük sebeplerinden birisi “iktisat ve ticaret” sistemin bozuk bir yapıda olması ve yeterli sermayenin bulunmamasıdır. Buna karşın Avrupa ülkelerinde olduğu gibi büyük sanayi işletmeleri, ticarethaneler, bankalar vb. kuruluşlar oluşturmak ve esasen bu kuruluşları da bir takım özel kişiler eliyle meydana getirmeye çalışmak doğru bir yol değildir. Zira mevcut durumda bunu yapmak pek mümkün olmadığı gibi yapılsa dahi bunun temeli zayıf olacaktır. Bu aşamada Ahmet Hamdi sözü kooperatifçiliğe getirerek, *“Onun yerine müstahsillerin, müstehliklerin el ele verip kooperatifler yapmaları suretiyle yeni bir ticaret ve iktisat teşkilâtı yapmaya mecburuz.”* demiştir. Ayrıca Ahmet Hamdi makalesini, bu sıralarda Atatürk’ün ülkede kooperatifçiliğin geliştirilmesine yönelik giriştiği çabaları vurgulamak için *“Yaşasın Gazi’nin kooperatif siyaseti...”* şeklinde bir ifadeyle bitirmiştir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ “Kooperatif Ne İçin Çıkıyor?”, *Kooperatif*, Sayı: 1, Haziran 1932, s. 3.

⁵⁷⁹ Dergi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. Bülent Varlık, “Kooperatif Dergisi ve Ahmet Hamdi Başar”, *Kooperatif-Seçme Yazılar 1932-1934*, Haz. M. Bülent Varlık, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1982 içinde, s. 21-53.

⁵⁸⁰ Ahmet Hamdi, “Kooperatifçilik Türkiye’nin Diriliş ve Kurtuluş Tilsimidir”, agm. s. 4-6.

Ahmet Hamdi'nin kooperatifçilik yaklaşımının en önemli yönlerinden birisi de kooperatifçiliği “orta sınıf” dediği esnaf ve tüccar grubuna karşı bir hareket olarak görmesidir. Bu bakış açısı aslında Ahmet Cevat'ın İkinci Meşrutiyet yıllarında “İktisatta İnkılâp” adlı kitabında dile getirdiği görüşleri akla getirmektedir. Nitekim Ahmet Cevat'ın da kooperatifçilikteki temel amacı; iktisadî hayatta aracıları ve satıcıları ortadan kaldırarak üretici ve tüketicuyu birleştirmektir. Ahmet Hamdi, bu yöndeki görüşlerini yansıtan bir makalesinde; İktisadî Buhran ile birlikte ülkede çok sayıda kişinin ziraat ve üretim hayatından çekilerek ticarete yöneldiğini, eğer üreticiler ve tüketiciler kendi aralarında kooperatif şeklinde birleşmezlerse bu orta sınıfın gittikçe çoğalarak “türedi ve tufeyli bir mahiyet almaya” devam edeceğini, neticede bu durumun da Türkiye’de buhranın devam etmesine ve köylü, memur ve işçilerin bu sınıf hesabına çalışan kimseler olmasına neden olacağını söylemiştir. Ayrıca Ahmet Hamdi burada; *“Kooperatif yaparak onların işlerini ellerinden alıyorsak, o iş bizim olduğu için alıyoruz; yani bizden müstahsil ve müstehliklerden haksız olarak elde ettikleri bir işi, asıl sahiplerine veriyoruz.”* demekle de kooperatifçilik anlayışını açıkça ortaya koymuştur.⁵⁸¹

Böylece Ahmet Hamdi'nin “kooperatifçilik” fikrini, neredeyse tüccarlık faaliyetinin ortadan kaldırılmasına kadar genişletmiş olması, Fırka programına göre kooperatifçiliği yaymayı prensip olarak kabul etmiş olan Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin itirazlarına yol açmış ve bu kapsamda taraflar arasında bir tartışma süreci yaşanmıştır. Zira daha öncede bahsedildiği üzere, Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin Umumî Kâtibi Alâettin Cemil tarafından Ahmet Hamdi'nin bu kooperatifçilik yaklaşımına karşı çıkılmış; onun ülkede meslek grupları arasında bir çatışma çıkarmaya ve kooperatifçiliği de “tüccar düşmanlığı” yaparak teşvik etmeye çalıştığı ileri sürülmüştür. Ahmet Hamdi de buna karşılık olarak; “Türk Kooperatifçiliği İhanet Görüyor” başlıklı bir yazı kaleme almış ve bu kapsamda da Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin özellikle “bilimsel kooperatifçilik” anlayışına saldırmıştır. Burada Ahmet Hamdi, ilk olarak kendi kooperatifçilik görüşünü anlatarak işe başlamıştır. Ona göre; kooperatif, *“...çalışanların iş mahsullerini -ortada mutavassıt kârlara ayrılmadan- birbirlerine mübadele edebilmeleri fikridir, yani 'kâr' mekanizması yerine, içtimaî ihtiyaç esasına göre işleyen yeni bir mübadele*

⁵⁸¹ Ahmet Hamdi, “Kooperatif İyi Ama Esnafa, Tüccara Yazık Değil mi?”, *Kooperatif*, Sayı: 2, Temmuz 1932, s. 4-5.

mekanizması” kurmak demektir. Batılı ülkelerde “mübadele makinası” yüzyıllar önce kurulmuş ve yerleşmiştir. Ancak Türkiye, bu mübadele sistemini yeni kurmak durumunda olan bir ülkedir. Bu aşamada Türkiye, batının iktisadî sistemindeki aksaklıkları görerek benzer bir duruma düşmeme imkânına sahiptir. Batı ekonomisinde kooperatifler, serbest sermaye işletmeleri yanında onların aşırılıklarını dengelemeye yarayan kuruluşlar halinde bulunmaktadır. Burada esasen hiçbir üretim ve ticaret alanının tamamen kooperatifleşmesi söz konusu olmamıştır.⁵⁸²

Yine batıda kooperatifçilik, sermaye sınıfının kuvvetlenmesine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Hâlbuki Türkiye’de bir sermaye sınıfı olmadığı gibi böyle bir sermaye sınıfı yaratma olanağı da yoktur. Bu nedenle sermaye sınıfı bulunmayan ülkelerde “*garpta sermayedardan sonra teşekkül etmiş olan kooperatif müessesini, kendi memleketlerinde sermayeden evvel teşkil etmek ve bir kısım sermayedarın vazifesini bu yeni müesseseğe vermek*” icap etmektedir. Bunun sonucu olarak da kooperatifler, batı ülkelerinde olduğu gibi kendiliğinden değil, “*inkılâbın icabı ve kanunları ile adeta cebren*” ortaya çıkan kuruluşlar olacaklardır. Türkiye gibi “*inkılâp içinde olan*” bir ülkede de inkılâbın ruhuna uygun olarak, örneğin “*ziraî kredi işlerini idare vazifesi*” kanunla kredi kooperatiflerine verilmiştir. Dolayısıyla Türk Kooperatifçiliği de bu şekilde “*inkılâbın seyri dâhilinde icbar olunan ve bir kısım sermayedarın yerine kanunen geçen bir takım kooperatif hareketleri*” ortaya çıkaracaktır. Sonuçta Ahmet Hamdi, “kooperatifçiliği sadece batıdaki anlamıyla kabul eden ve Türkiye’ye özgü bir kooperatifçilik anlayışı mevcut olabileceğini düşünmeyen” Türk Kooperatifçilik Cemiyeti’ni hedef alarak; “*bu zevatın kooperatif cemiyeti ve mecmuası ile hükümetten de yardım görerek, Türk inkılâbının ruhuna aykırı ve geri bir kooperatif fikrini yaymaya çalıştıklarını, bu fikirlerin Türk kooperatif fikirlerine taban tabana zıt ve tamamen muzır olduğunu*” söylemektedir.⁵⁸³

Anlaşıldığı gibi Ahmet Hamdi’nin kooperatifçilik yaklaşımında iktisadî buhranın ülkede yarattığı olumsuz sonuçlara karşı çözüm arayışlarının büyük bir etkisi vardır. Aslında onun iktisadî devletçilik düşüncesi de buhrana karşı bir politika üretme çabasından doğmuştur. Zaten burada kooperatifler de Ahmet Hamdi’nin iktisadî devletinin en önemli organlarından biri olarak yerini almıştır. Ahmet Hamdi,

⁵⁸² Ahmet Hamdi, “Türk Kooperatifçiliği İhanet Görüyor”, *Kooperatif*, Sayı: 9, Şubat 1933; *Kooperatif- Seçme Yazılar 1932-1934...age.*, içinde, s. 140-141.

⁵⁸³ Agm., s. 142-144.

kooperatiflerin devlet öncülüğünde ortaya çıkarılıp daha sonra halka mal edilmesini öngörmektedir. Onun düşüncesinde kooperatiflerin faaliyet alanı ise oldukça geniştir. Zira onun amacının bütün üretim ve ticaret alanlarının kooperatifleştirilmesine kadar uzandığı söylenebilir. Dolayısıyla Ahmet Hamdi'nin görüşlerinin kooperatifçilik siyasetiyle sadece yöntem olarak uyduğu ileri sürülebilir. Fakat amaç ve kapsam bakımından ise Ahmet Hamdi'nin kooperatifçilik yaklaşımının çok farklı bir yerde durduğu açıktır.

2.8.4. Kadrocular ve Kadro'da Kooperatifçilik

Kadro hareketi, “1930’lar Türkiye’sinde aydınlar arasındaki bir grubun iktidarı etkileme, siyasal elit haline gelme arayışını” temsil eder. Kadrocuları oluşturan Yakup Kadri, Şevket Süreyya, Mehmet Şevki, Vedat Nedim, Burhan Asaf ve İsmail Hüsrev’in, “Kadro” dergisi etrafında; Türk İnkilâbı’nı bir ideolojiye kavuşturmayı ve aynı zamanda da İnkilâb’a bir hareketlilik ve ivme kazandırmayı amaçladıkları görülür. Yine Kadrocuların “diyalektik materyalizm”in kulvarı içinde kalmakla birlikte; toplumsal yapıdaki sınıf çelişkisi yerine sömürgeci ve sömürülen toplumlar arasındaki çelişkiyi koyan, devrimin yolunun da Türkiye örneğinde olduğu gibi ulusal kurtuluş savaşından geçtiğini savunan milliyetçi bir çizgi takip ettikleri söylenebilir.⁵⁸⁴ Bu kapsamda 1932-1934 döneminde yayımlanan “Kadro” dergisindeki yazıların da ağırlık olarak; Türk İnkilâbı, ülkenin sosyal ve ekonomik problemleri, devletçilik, sanayileşme, planlama, teknik ilerleme, dünyadaki gelişmeler vb. konuları içerdiği anlaşılmaktadır.

Kadrocular arasında kooperatifçilik konusundaki çalışmalarıyla dikkat çeken isim ise İsmail Hüsrev olmuştur. Zira İsmail Hüsrev, 1928 ve 1929 yıllarında “Hayat” dergisinde, dünyadaki kooperatif hareketleri ve öncüleri ile bazı kooperatif türleri üzerinde duran çok sayıda yazı kaleme almıştı. Bundan başka Hâkimiyet-i Milliye gazetesindeki yazılarında da kooperatifçiliğe eğilmişti. Onun buradaki yazıları içinde 20 Kasım 1930 tarihli “Köyde Kooperatife Niçin İhtiyacımız Var?” başlıklı yazısı önemlidir. İsmail Hüsrev bu yazısında, köy kooperatif siyasetinin esasen millî iktisat siyasetinin bir parçası olduğuna işaret ederek; “*Millî iktisat siyaseti sisteminde nasıl bir ticaret, bir sanayi, bir mesai siyaseti varsa, bir de köy kooperatif siyaseti vardır.*”

⁵⁸⁴ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro’yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 148, 504, 518, 537.

demıştır. Ona göre, köy kooperatif siyasetinin hedefi ise; köylünün aleyhine olan tarım ve sanayi ürünü fiyatları arasındaki bozulmanın ortadan kaldırılmasıdır. Çünkü alım gücü düşen köylünün pazarla alışveriş ilişkilerinin kesilmesi, kent ekonomisini de olumsuz yönde etkilemektedir. Dolayısıyla köy kooperatif siyasetinin temel işlevi, köylünün gelirinin ve alım gücünün arttırılmasını ve bu sayede tarım ve sanayi ürünleri fiyatları arasındaki farkın köylünün lehine dönmesini sağlamak olmalıdır.⁵⁸⁵

Yine İsmail Hüsrev, bu makale sonrasında kaleme aldığı “Köy Kooperatif Siyaseti İçin Köyü Bilmeliyiz” başlıklı yazıda da Ziraat Bankası tarafından kurulan kredi kooperatiflerinin köy ekonomisi bünyesindeki fonksiyonlarına işaret etmiştir. İsmail Hüsrev, kredi kooperatifleri ile sürdürülen kooperatif siyasetinin; köylünün ucuz faizle para bulmasını sağlayacağını, ancak bu politikanın aynı zamanda daha önce köylüye yüksek faizlerle borç veren kimselerin zararına bir işlev göreceğini söylemektedir. Onun burada vurgulamak istediği asıl şey de köy kooperatif siyasetinin, köyde tüm menfaat gruplarının faydasına aynı anda hizmet etmesinin mümkün olmamasıdır. Ancak köy kooperatif siyaseti, her durumda ülke ekonomisinin genel menfaatlerini gözetmelidir. İsmail Hüsrev bu hususları şu şekilde izah etmektedir:⁵⁸⁶

“...Binaenaleyh köy kooperatif siyaseti köy içinde yüksek faizle mücadele ederken zarurî bir surette bazı zümrelerin menfaatlerini sarsacaktır. Bunun aksini düşünen, zümrevî menfaatler fevkinde hatta bunları kucaklayan bir kooperatif siyaseti tasavvur eden, bir ütöhist olmaktan ileri gidemez. Şe’nî vakıalar üzerinde yürüyebilmek, aksamayan bir siyaset gütmek için köyün içtimâî bünyesini ve bu bünyenin zümrevî menfaat tezatlarını bilmek lazımdır. Bu itibarla köy kooperatif siyaseti, köy dâhilinde zümre menfaatlerine göre hareket etmek, köy haricinde yani memleket mîkyasında ise, millî iktisat menfaatlerinin temayüllerine ayak uydurmak zaruretindedir. Görülüyor ki, köy kooperatif siyasetinin iki veçhesi vardır. Biri köy içinde diğeri köy dışında...Bu işin diyalektik tarafıdır. Kooperatif, köyde muayyen zümrelerin iktisadî menfaatlerine hizmet ederken yani, kredi tedariki, mahsulün satışı ve saire ile sermayesiz köylünün alım kabiliyetini arttırırken, millî iktisadın inkişafına da yardım etmiş olmaktadır. Köy kooperatif siyasetinin hakikî manası budur.”

İsmail Hüsrev’in burada vurguladığı husus, kooperatifçilik siyasetinin en önemli dayanaklarından birini temsil etmektedir. Öyle ki kooperatifçilik siyaseti açısından da ziraî kooperatifler; köy ekonomisinde bazı meslek zümrelerinin çıkarlarını zedelemekle

⁵⁸⁵ İsmail Hüsrev, “Köyde Kooperatife Niçin İhtiyacımız Var?”, agm., s. 4.

⁵⁸⁶ İsmail Hüsrev, “Köy Kooperatif Siyaseti İçin Köyü Bilmeliyiz”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Teşrinisani 1930, s. 4.

birlikte, sonuçta ülkenin genel menfaatlerine hizmet edebilecek nitelikte kuruluşlar olarak görülmektedir.

İsmail Hüsrev'in kooperatifçilik yaklaşımının bir diğer yönü de köy kooperatiflerinin türü konusunda "Üniversal" kooperatif dediği bir kooperatif tipini önermiş olmasıdır. Bu "Üniversal" kooperatifler ise birbiriyle yakından ilişkili olan kredi, tedarik, üretim ve satış işlerini bir arada görececek olan kooperatiflerdir.⁵⁸⁷ İsmail Hüsrev'in Kadro dergisinde köy ekonomisine yönelik çok sayıda yazısı bulunsa da doğrudan doğruya kooperatifçilik konusunda bir makale kaleme almadığı anlaşılmaktadır. Yalnız bir yazısında, ülkede bir toprak reformu yapılmasına ihtiyaç olduğunu belirttikten sonra, bununla eş zamanlı olarak (köy ve ülke ekonomisinin gelişimi açısından) müstahsillerin de kooperatifler altında örgütlenmesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁸⁸

Buna karşın İsmail Hüsrev, 1932 yılında "Türkiye'de Ziraî Kooperatif Hareketi" başlıklı küçük bir kitap yayımlamıştır. Yine Kadro dergisinde bu kitabın kısa bir özeti tarzında "Türkiye'de Ziraî Kooperatifler" başlıklı imzasız bir yazıya da yer verilmiştir.⁵⁸⁹ İsmail Hüsrev bu kitabında; kooperatifçiliğin dünyadaki öncüleri, kooperatifin tanımı, Türkiye'de ziraî kooperatif hareketinin nesnel koşulları, Ziraat bankasının rehberliği altındaki kredi ve satış kooperatifleri, Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi ile kooperatif itibar bankalarına ilişkin konuları ele almıştır. Burada onun öne çıkan gözlemi ise köy ekonomisinin genel karakteri ile ziraî kooperatif hareketi arasında kurmuş olduğu ilişkidir. Nitekim ona göre; bilhassa pazar için ziraî üretim yapılan bölgelerde köylüler, çeşitli borçlanma şekilleriyle tüccara ve toprak sahibine bağlanmış haldedir. Bu nedenle köylüler mahsulünü değer fiyatından satarak kârlılık elde etme ve neticede sermaye birikimine gitme imkânından yoksundurlar. Buradan hareketle de İsmail Hüsrev, *"İşte bugün Türkiye'de bir ziraî kooperatif hareketinin vücut bulup yaşamasına ve inkişaf etmekte olmasına, köyde müşahade ettiğimiz bu afakî iktisat şartları âmil olmuştur."*⁵⁹⁰ Böylece İsmail Hüsrev'in kooperatifçilik yaklaşımında, köylünün kazancının arttırılmasına ve bunun önündeki engellerin kaldırılmasına odaklanıldığı görülmektedir. Yine İsmail Hüsrev, kooperatifler sayesinde

⁵⁸⁷ İsmail Hüsrev, "Köyün Hangi Tip Kooperatife İhtiyacı Var?", agm., s. 1.976-1.980.

⁵⁸⁸ İsmail Hüsrev, "Millet İçinde Sınıf Meselesi-II", Kadro, Sayı: 26, Şubat 1934, s. 25.

⁵⁸⁹ "Türkiye'de Ziraî Kooperatifler", Kadro, Sayı: 5, Mayıs 1932, s. 40-42.

⁵⁹⁰ İsmail Hüsrev, *Türkiye'de Ziraî Kooperatif Hareketi...age.*, s. 3-4, 20-27.

alım gücü ve refahı yükselen köylünün ülke ekonomisi için de büyük bir önem taşıdığını düşünmektedir.

Kadroculardan Vedat Nedim de kooperatifçiliğe ve özellikle kooperatifçilik politikasına yakın ilgi göstermiştir. Kadro’da da kooperatifçilik politikası konusunda çok sayıda yazısı çıkmıştır. İlk olarak Vedat Nedim, “Fındıkta Devlet Kooperatifi-Devletle Müstahsilin İşbirliğine Doğru” başlıklı makalesinde, tarımsal ihraç ürünlerinin ülke ekonomisi açısından önemine işaret etmiştir. Ancak bu böyle olduğu halde, ona göre; ülkede tarımsal ihraç ürünlerinin üretim ve satış sürecinde tam bir “başbozukluk” hakimdir. Bu plansızlığın önüne ise ancak “İktisadî Devletçilik” anlayışı ile geçilebilecektir. Türk devletçiliği, kişilerin mülkiyet ve tasarruf hakkını tanımakla birlikte, bu hakların kayıtsız ve şartsız kullanılması, “milletin ve devletin yüksek menfaatleri” ile çatışması durumunda “Devlet, ferdin mülkiyet hakkını milletin menfaatleriyle telif edebilmek için, zarurî olan tedbirleri” alabilecektir. Vedat Nedim buradan hareketle, fındık üreticilerinin mülkiyet ve tasarruf haklarını kayıtsız şartsız kullanmalarının ülke ekonomisine verdiği zararların önlenmesi amacıyla; yeni bir teşkilat yapısına ihtiyaç olduğunu söylemektedir. Bu teşkilat da mülkiyet ve tasarruf hakkına riayet ederek ferdin ve milletin menfaatlerini en iyi şekilde gerçekleştirmeyi mümkün kılacak bir nitelikte olmalıdır. Vedat Nedim bu kapsamda “Devlet Kooperatifi” adı altında yeni bir yapılanma önerisinde bulunarak, bunu tartışmaya açmaktadır. Onun bu “Devlet Kooperatifi” önerisi de şu özellikleri taşımaktadır:⁵⁹¹

“...devlet kooperatifi, devletle müstahsilin ortaklığıdır. Devlet kooperatifinde müstahsil, gelirinden ve hatta mülkiyetinden kaybetmez.

Bu teşkilâtta devlet, istihsal işini millî mikyasta tanzim ve idare eder. Millî menfaatlerin en ileri ve layık mümessili olan devletin bu tanzim ve idare işi yanında, müstahsil de kendi sâyiini ve mülkiyetini işe katan bir yaratıcı unsur olarak çalışır. Devlet kooperatifinde istihsal işinin millî mikyasta ve en elverişli bir teknikte tanzim edilmesinden doğan yüksek nemalar, bu işe, biri tanzim ve himaye kudretini, diğeri sâyiini ve mülkiyetini koyan iki ortak, yani devlet ve müstahsil arasında taksim olunur.”

Bununla birlikte devlet fındık kooperatifinin müstahsil ortakları, bu kooperatifin yönetimi ile görevli uzman bir heyetin belirleyeceği iş planı ve direktifler altında çalışmaya mecburdurlar. İş planına uygun hareket etmemek ise “Türk İktisadiyatına

⁵⁹¹ Vedat Nedim, “Fındıkta Devlet Kooperatifi-Devletle Müstahsilin İşbirliğine Doğru”, *Kadro*, Sayı: 9, Eylül 1932, s. 11-16.

ihamet etmek” olarak kabul edilecektir. Bu şekilde “gayri millî” harekette bulunanların da mülkiyet hakları ellerinden alınacaktır.⁵⁹²

Vedat Nedim’in bu “devlet kooperatifi” önerisi, Kadro’da çıkan birçok makalesinde de yer almıştır. Zira Vedat Nedim, Kadro’nun 1933 yılı Nisan ayında yayımlanan 16. sayısında, “Gene Fındık’ta Devlet Kooperatifi” başlıklı makalede bu konuya eğilmiştir.⁵⁹³ Ayrıca onun bazı makalelerinde bu “devlet kooperatifi” görüşünü, “mecburî devlet kooperatifi” şeklinde de tanımladığı görülmektedir. Bu kapsamda “Köylü Kazanmalıdır” başlıklı makalesinde, köylünün “bir taraftan istihsal tekniği geri, diğer taraftan alıcı karşısında dağılık olduğu için” kazanamadığını, köylünün kazanması için ise hem üretim hem de satış işinin birlikte ele alınması gerektiğini, bunun yolunun da köylüyü “mecburî devlet kooperatifleri” içinde teşkilatlandırmaktan geçtiğini söylemiştir.⁵⁹⁴

Vedat Nedim burada, “mecburî devlet kooperatifi” tezini daha detaylı şekilde temellendirmeye girişmiştir. Ona göre; Türkiye’de kooperatifler, millet iktisadiyatının gelişimi ve korunmasında önemli bir araç işlevi göreceklerdir. Bu nedenle kooperatifleşme ideali de müstahsilin serbest iradesine bırakılmayacak kadar değerlidir. Zaten İkinci Meşrutiyet döneminden beri Türkiye’de serbest kooperatifçilik yönünde girişimlerde bulunulmuş, ancak olumlu bir sonuç elde edilememiştir. Buradan hareketle Vedat Nedim, “*Bu beyhude tecrübeye daha fazla devam edebilmek için ne zamanımız, ne de takatımız var. Onun için mecburî Devlet kooperatiflerini Türk şartlarına en uygun bir teşkilât sistemi olarak kabule mecburuz.*” demektedir.⁵⁹⁵

Ayrıca Vedat Nedim bu görüşlerini, ülkede serbest kooperatifçiliğin tek başarılı örneği olan Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi’nin mevcut durumunu ele alarak desteklemeye çalışmıştır. Burada “*Düşünmeye değmez mi ki, acaba Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi bütün incir müstahsillerini kooperatifleştirmeye neden muvaffak olamadı?*” şeklinde bir soru ortaya atmıştır. Buna cevap olarak ise; “*Serbest pazar şartları altında müstahsilin ihtiyarî kooperatifleşmesine imkân yoktur da ondan.*”

⁵⁹² Agm., s. 17-18.

⁵⁹³ Vedat Nedim, “Gene Fındıkta Devlet Kooperatifi”, *Kadro*, Sayı: 16, Nisan 1933, s. 15-22.

⁵⁹⁴ Vedat Nedim, “Köylü Kazanmalıdır”, *Kadro*, Sayı: 33, Eylül 1934, s. 13.

⁵⁹⁵ Agm., s. 14.

Küçük mutavassıt, simsar ve murabahacıdan tutun da büyük ihracatçıya kadar birlik ticaret cephesinin yaylım ateşi karşısında kalan ihtiyarî kooperatifleşme teşebbüsleri er geç yıkılmağa mahkûmdurlar da ondan.” demiştir. Yine Vedat Nedim “*Mecburî devlet kooperatifi Teşkilâtı Esasiye kanununa muhaliftir. Çünkü ticaret serbesttir.*” tarzında dile getirilen itirazlara da “*Teşkilâtı esasiye kanununun ruhunca, serbest, millet menfaatlerinin zararına olmayandır. Millet menfaatlerinin zararına olan her şey Teşkilâtı Esasiye kanunumuzun ruhuna aykırıdır.*” diyerek cevap vermektedir. Ayrıca bu konudaki genel yaklaşımını da “*Millî iktisat menfaatlerinin icap ettirdiği her sahada fertlerin hürriyeti feda olunur. Teşkilâtı Esasiye kanunumuzun ve devletçiliğimizin dayandığı adâlet ve ahlâk prensibi de budur. Bu itibarla (mecburî devlet kooperatifi) şiarı, millet iktisadiyatımızın millet menfaatlerine göre teşkilâtlandırılması şiarıdır.*” şeklinde açıkça vurgulamıştır.⁵⁹⁶

Dolayısıyla Vedat Nedim’in kooperatifçilik düşüncesinin dönemin devletçilik anlayışına göre biçimlendiği görülmektedir. Böylece bu dönemde Türkiye’de kooperatifçilik düşüncesi açısından; Muhittin Birgen’in serbest kooperatifçilik anlayışı ile Vedat Nedim’in mecburî devlet kooperatifi tezi iki ayrı zıt kutbu temsil etmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ele alınacağı gibi kooperatifçilik siyaseti de dönemin devletçilik anlayışından oldukça etkilenmiştir. Ancak şunu vurgulamak gerekir ki kooperatifçilik siyaseti, Muhittin Birgen’in serbest kooperatifçiliğinden epeyce uzaklaşmışsa da Vedat Nedim’in mecburî devlet kooperatifi önerisine pek de yaklaşmamıştır. Fakat Vedat Nedim’in burada savunduğu; “kooperatiflerin millî iktisat politikası amaçlarına ulaşmakta önemli bir araç olarak kabul edilmesi” yaklaşımı, kooperatifçilik siyasetinin de en başta gelen unsurlarından birisini oluşturmaktadır.

Kadroculardan Şevket Süreyya da millî iktisat hedeflerinin gerçekleştirilmesi yönüyle kooperatifçiliğe eğilmiştir. Ülkenin genel menfaatleri için köylünün kazancının artırılması gereğine işaret eden Şevket Süreyya bu hususta “...emtianın pazarda, müstahsilin ona sarf ettiği emekle mütenasip bir kıymet bulup bulamaması, yalnız köylünün şahsî kazancını değil, âdetâ bütün milli iktisadiyatımızı alâkadar eden millî bir meseledir.” demektedir. Zira ona göre, köylünün belli bir alım gücü elde etmesi; ticaretten sanayiye, bankacılıktan nakliye kadar tüm sektörleri ilgilendirdiği gibi

⁵⁹⁶ Vedat Nedim, “Devlet İncir Kooperatifine Doğru...”, *Kadro*, Sayı: 34, Teşrinievvel 1934, s. 15-16.

devletin faaliyetleri için yeterli vergi geliri toplaması açısından da gereklidir.⁵⁹⁷ Ayrıca Şevket Süreyya, “ziraat mahsullerin kıymetlendirilmesi” işinin ülke açısından önemini vurgulamakta ve özellikle tarımsal ihraç ürünlerinin pazarlanması ile ilgili problemlere işaret etmektedir.⁵⁹⁸ Burada özellikle ziraat mahsullerinin iç ve dış piyasalarda sürümünün “teşkilatsız” olmasını ülke menfaatlerine aykırı sonuçlar doğuran önemli bir mesele olarak görmektedir. Ona göre, Türk mahsullerinin dış pazarlarda satılması sürecinin yabancı unsurların hâkimiyeti altında bulunmasından dolayı ürünlerin sürüm kalitesini kontrol etmek ve yüksek satış fiyatlarına ulaşmak mümkün olmamaktadır. Buradan hareketle Şevket Süreyya, “*Hâlbuki bir ihraç işi bütün millî iktisat bünyemizi alâkadar eden “millî” bir iştir. Bütün köylümüzün refahı ve dolayısıyla memleketimiz iktisadiyatının inkişafı bu işin selâmetle ve millî menfaate uygun bir şekilde başarılmasına bağlıdır.*” demiştir.⁵⁹⁹ Neticede Şevket Süreyya, tarımsal ürünlerin pazarlanması sürecinde köy kooperatiflerinden büyük bir fayda sağlanabileceğini söylemektedir.⁶⁰⁰

Diğer taraftan Şevket Süreyya’nın “Kooperatif” dergisinde yayımlanan “Türk Kooperatifçilerinin Dileği” başlıklı makalesinde; kooperatifçiliği, tıpkı sanayileşme ülküsünde olduğu gibi mutlaka ulaşılması gereken bir ideal şeklinde ele aldığı görülmektedir.⁶⁰¹

“Cumhuriyetin birinci on yılı Türkiye’de kooperatifçiliğin doğuşu ve ilk kuruluşu devri oldu. Cumhuriyetin ikinci on yılı onun memleketimizde yayılışı ve kökleşmesi devri olacaktır. Bugün Türk topraklarında çalışan ve o da hemen yüzde 98’i ziraat işlerinde kurulan bir kaç yüz kooperatifi, Cumhuriyetin ikinci on yılı sonunda binlere, on binlere varmış ve Türk yurdunun her yanını, her bucağını sarmış bulacağız!”

Bu bizim, bütün Türk milliyetçilerinin, Türk kooperatifçilerinin öz dileğidir, millî dileğidir! Çünkü milli olan, yani milletin menfaatlerine uygun olan dilek budur!”

Aynı şekilde Kadroculardan Yakup Kadri de 1934 yılında yayımlanan “Ankara” romanında bu yönde bir kooperatifçilik idealine yer vermiştir. Öyle ki Yakup Kadri,

⁵⁹⁷ Şevket Süreyya, *İktisat Mücadelesinde Köy Muallimi-I-Ziraat Mahsullerini Kıymetlendirme Meselesi*, Maarif Vekâleti Milli Talim ve Terbiye Heyeti, Muallim Kitapları No: 12, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933, s. 11.

⁵⁹⁸ *Age.*, s. 11, 30-48.

⁵⁹⁹ *Age.*, s. 11, 46.

⁶⁰⁰ *Age.*, s. 47, 48.

⁶⁰¹ Şevket Süreyya, “Türk Kooperatifçilerinin Dileği”, *Kooperatif*, Sayı: 17, Birinciteşrin 1933; *Kooperatif-Seçme Yazılar 1932-1934...age.*, içinde, s. 277.

hayal ettiği Türkiye’de kooperatiflerin köy iktisadî yaşamında çok önemli kurumlar haline geldiği ütopyasından şu ifadelerle bahsetmiştir: ⁶⁰²

“Büyük bir kısmı İçtimaî Mükellefiyet Teşkilâtı’nın kooperatif şubeleriyle toplulaştırılmış bu köylüler kooperatif şeklinde çalışıp yaşıyorlardı. İlk zamanlarda çok sıkıntı çektiler. Birkaç defa dağılma alametleri gösterdiler. Fakat şehirlilerle köyler arasındaki alışveriş şartları rasyonel bir şekilde düzenlendikten sonra hepsi emeklerinin mükâfatını görmeye ve hepsinin yüzü gülmeye başladı. [...] Sonra, yalnız köylüler için kurulmuş büyük istihlâk kooperatiflerinde giyim ve kuşama ait şeyler Devlet fabrikalarından o kadar ucuza satılıyordu ki her köylü bir aylık ekonomisiyle bütün bir yıl için tepeden tırnağa kadar giyinip donanabilmek imkânını kolaylıkla temin ediyordu.”

Yakup Kadri’nin bu ütopyasında sözünü ettiği “İçtimaî Mükellefiyet Teşkilâtı” ise Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti’nin “bütün direktiflerini Yüksek İktisat Enstitüsü’nden ve Halk Evlerinden alan” yeniden yapılandırılmış halidir. ⁶⁰³ Romanda, Kadrocu tezlerin (en azından kooperatifçiliğe ilişkin olarak) kendini gösterdiği söylenebilir. Zira Kadrocular tarafından kooperatifçilik, özellikle Vedat Nedim’in Kadro’da işlenen “mecburî devlet kooperatifi” tezi bağlamında, “millî iktisat” politikasının amaçları doğrultusunda devlet tarafından yapılan planlamanın ve girişimin unsurlarından biri olarak görülmüştür.

⁶⁰² Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 186.

⁶⁰³ *Age.*, s. 179-180.

3. BÖLÜM: DEVLETÇİLİK DÖNEMİ VE KOOPERATİFÇİLİK SİYASETİ'NİN GELİŞİMİ

3.1. Devletçi İktisat Politikasının Temel Dinamikleri

3.1.1. Genel Çerçeve: Millî Burjuvazi ve Devletçilik İkilemi

Türkiye’de devletçi iktisat politikası, İkinci Meşrutiyet döneminde, özellikle dünya savaşı esnasında, “millî iktisat” ve “devlet iktisadiyatı” anlayışı altında ortaya çıkan çeşitli uygulamalarla kendini göstermişti. Bu kapsamda devlet, öncelikle halkın iâşesini sağlamaya ve savaşı finanse etmeye yönelik olarak piyasaya müdahalelerde bulunmuştu. İaşe örgütleri, dış ticaret önlemleri, izlenen para politikaları, kurulan millî şirketler ve bankalar bu alanda öne çıkan başlıca girişimlerdi. Aslında tüm bu girişimlerin arkasında yatan temel motivasyon ise ülke ekonomisinde Türk-Müslüman unsurunu hakim kılmaktı. Neticede savaş yılları boyunca sürdürülen uygulamalarla “millî tüccar” oluşturma yolunda ciddi bir mesafe alınmıştı.⁶⁰⁴

Bununla birlikte 1920’ler Türkiye’inde de “millî tüccar” politikası devam ettirilmişti. Zira Türkiye İktisat Kongresi’nde etkin olan İstanbul ağırlıklı “millî tüccarlar” grubu, özel girişime dayalı bir iktisat politikasını kongre kararlarına yansıtmayı başaramışlardı. Gerçi Lozan anlaşmasının getirdiği gümrük kısıtlamaları “korumacı” bir politika uygulama imkânını önemli ölçüde ortadan kaldırmıştı.⁶⁰⁵ Bu halde millî tüccarların ilk aşamada girişeceği faaliyet ise yerli gayrimüslim tüccarların yürüttüğü

⁶⁰⁴ Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat...age.*, s. 32; Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 1-5, 164-167; Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016, s. 33; Zafer Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 6; Ayrıca Erdaş’ın araştırması da savaş yılları boyunca ülkede merkez ve taşrada anonim şirketleşme eğiliminin dönemin “millî tüccar” politikasına bağlı olarak sayısal anlamda büyük bir ivme kazandığını göstermektedir. Bkz. Sadık Erdaş, “Atatürk Dönemi Türk Ekonomisinde Yerel Sermaye Birikimi: Taşrada Kurulan Anonim Şirketler (1920-1938)”, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu, 26-28 Kasım 2015, Bildiriler, İzmir*, Cilt: 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yayına Haz. Erdem Ünlen, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Tic. İşletmesi, Ankara, 2017, s. 181-183.

⁶⁰⁵ Boratav, *age.*, s. 40-42, 46, 48, 50-51; Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 367-369; Yine Türkiye İktisat Kongresi kararlarına yönelik kısa bir değerlendirme için de ayrıca bkz. Gündüz Ökçün, “İzmir İktisat Kongresi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1.061-1.064.

aracılık işlevini -devletin de desteği ile- devralmaktı; böylece iktisadî gelişmeyi sağlamak için millî tüccarlarla yabancı sermaye ve iş çevreleri arasında yakın ticarî ilişkiler kurulması öngörülmüştü.⁶⁰⁶

Türkiye İktisat Kongresi'nde oldukça etkin olan ve sonrasında da İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın "millileştirilmesi" sürecini yürüten Milli Türk Ticaret Birliği'nin⁶⁰⁷ kurucularından Ahmet Hamdi (Başar), Kurtuluş savaşının kazanılmasından hemen sonra 1922 yılında yazmış olduğu bir yazıda; ülkede yapılması gereken ilk işlerden birisinin "*Ticaret ve sanat vadisinde mevki kazanmış olan unsurların açtıkları boşlukları hemen doldurmak*" olduğunu söylemiştir.⁶⁰⁸ Ahmet Hamdi, daha sonra yazdığı bir makalede de; iç ticarete ve sanayide dahi henüz yeterli bir güç kazanamamış olan Türk tüccarlarının "ortadaki boşluğu" devletin desteği olmadan doldurmasının mümkün olmadığını, bu konuda devletin himaye, yardım ve rehberliğine ihtiyaç bulunduğunu, ancak bu sayede ithalat ve ihracat işlerinin millî kuvvetlerce yürütülebileceğini vurgulamıştır.⁶⁰⁹

Fakat Ahmet Hamdi, 1925 yılında kaleme aldığı bir yazıda ise; "*Hükümetin iktisadî işlerde en şayan-ı dikkat olarak tuttuğu yol, devletçiliktir. Birkaç sene evvel, garip bir fikir gibi gelen iktisadî devletçiliğin bugün tatbikat sahasında muvaffakiyeti temin edilen bir sistem halini almıştır.*" demiştir. Ona göre, ülkede sermayedarların girmekte tereddüt ettiği alanlarda devletin birçok faaliyeti üzerine alması zorunluluğu doğmuştur. Demiryollarının yapımı ve işletilmesi bu işlerden biridir. Yine devlet, denizyolları ile ilgili işleri de bizzat yürütmeye karar vermiştir. Bundan başka, devletin şeker ve pamuk sanayine yönelik girişimlerde bulunması ve büyük sermayeli bir Sanayi ve Maadin

⁶⁰⁶ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 36-38, 43, 79, 106-109; Tezel, *age.*, s. 181, 229; Avcıoğlu, *age.*, s. 341; Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 174, 181; Çağlar Keyder, "İktisadi Gelişmenin Evreleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1.067.

⁶⁰⁷ Milli Türk Ticaret Birliği'nin kuruluşu ve faaliyetleri ile Ahmet Hamdi Başar'ın bu süreçteki rolü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Koraltürk, "Türkiye'de Ulusal Burjuvazinin Gelişiminde Önemli Bir Girişim: Milli Türk Ticaret Birliği ve Ahmet Hamdi Başar", Murat Koraltürk, *Türkiye'de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar'dan Seçmeler*, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No: 107, Tisamat Basım Sanayi, Ankara, 1997 içinde, s. 11-25.

⁶⁰⁸ Ahmet Hamdi, "Mütehalls Memleketlerimizde Hemen Yapılması Lazım Gelen Birkaç Nokta", *Türkiye İktisad Mecmuası*, Cilt: 1, Sayı: 9, 31 Ekim 1922, s. 233-234; Koraltürk, *Türkiye'de Sermaye Birikimi...age.*, içinde s. 36.

⁶⁰⁹ Ahmet Hamdi, "Yıkılan Binayı Yeniden ve Kendi Malzememizle Yapmalıyız", *Türkiye İktisad Mecmuası*, Cilt: 2, Sayı: 34, 12 Kasım 1923, s. 337-338; Koraltürk, *Türkiye'de Sermaye Birikimi...age.*, içinde s. 67-68.

Bankası'nın oluşturulması da önemli işlerdendir. Ayrıca liman hizmetlerini görmek üzere, devletin sermayesine iştirak edeceği şirketler kurulması da yapılacak diğer işler arasındadır. Böylelikle de devlet, “iktisadî hayattaki himayekâr müdahalesini” sanayi ve ticaret alanlarına doğru genişletmiştir.⁶¹⁰ Dolayısıyla Ahmet Hamdi'nin bu yazısı, onun esasen 1930'lu yıllarda savunduğu “İktisadî Devletçilik” düşüncesini akla getirmektedir. Ancak Ahmet Hamdi, 1930'lu yıllarda “devlet destekli millî tüccar” politikasının tamamen karşısındadır; bundan böyle devletçilik sistemini ve esas olarak da kooperatifçiliği savunur hale gelmiştir.

Gelinen aşamada, devletin 1920'li yıllarda iktisadî hayattaki rolü üzerinde durmak, 1930'lu yılların devletçiliğini anlamak bakımından gereklidir. Esasen 1920'li yıllarda devletin ekonomik alandaki en önemli doğrudan girişiminin “demiryolu siyaseti” olduğu söylenebilir. Demiryolu siyaseti, 1924 yılında çıkarılmaya başlanılan özel kanunlar çerçevesinde uygulamaya geçirilmiştir. Bu bağlamda mevcut ve yabancı şirketlerin elindeki demiryollarının millileştirilmesi ve yeni demiryolu hatları inşa edilmesi biçiminde bir süreç yürütülmüştür. Nitekim 1930 yılından önce, Anadolu Demiryolları işletmesi ile Mersin-Adana demiryollarının satın alınması yoluna gidilmiş ve aynı zamanda Ankara-Kayseri ile Kayseri-Sivas demiryollarının da yapımı tamamlanarak işletmeye açılmıştır.⁶¹¹ Bu dönemde demiryollarının işletilmesi ise 23 Mayıs 1927 tarihinde kurulan Devlet Demiryolları ve Limanları İdaresi tarafından sağlanmıştır. Mevcut şartlarda bu kurum tarafından demiryolları işletmeciliği işinin kârlı bir şekilde yürütülebilmesi de ileride devletçilik politikasının savunulmasında önemli bir dayanak noktası olacaktır.⁶¹²

Bu dönemde devletin bizzat işletmecilik faaliyetinde bulunduğu alanlar arasında; tütün ürününe yönelik tekelci uygulamaları da saymak gerekir. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarından beri tütün ile ilgili işleri üstlenmiş olan Reji İdaresi, 1925 yılında devlet tarafından satın alınmış ve aynı zamanda 1925 yılının Şubat

⁶¹⁰ Ahmet Hamdi, “Yeni Kanunlar Münasebetiyle”, *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Sayı: 5, Mayıs 1925, s. 869-871, Koraltürk, *Türkiye’de Sermaye Birikimi...age.*, içinde s. 83-87.

⁶¹¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam-Mustafa Kemal 1922-1938*, Cilt III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 331, 339; Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 362-363.

⁶¹² İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “Türkiye’de Ulaştırmanın Gelişimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2.761-2.762.

ayında kabul edilen 558 sayılı “Tütün İdâre-i Muvakkatâsı ve Sigara Kâğıdı İnhisârı Hakkında Kânun” kapsamında da iç tüketime yönelik tütün alımı, işletilmesi, tütün ve sigara imali ile satılmasına ilişkin işlerin doğrudan doğruya hükümet tarafından ifa edilmesi öngörülmüştür.⁶¹³ Hükümete bu kanun uyarınca bir yıllık süreyle verilen yetkiler, 1926 yılında çıkarılan 734 sayılı kanunla 1930 yılına kadar uzatılmış ve 1930 yılında da 1701 sayılı “Tütün İnhisârı Kanunu” yürürlüğe sokulmuştur. Bu kanunla, devletin tütün ve sigaraya ilişkin iç piyasadaki tekelleri faaliyetleri devam ettirilmekle birlikte; devlete ayrıca tütün ihracatı yapmak yetkisi tanınmıştır. Özel kişilerin bu alandaki faaliyetleri ise sadece yaprak tütün ihracatına yönelik işlerle sınırlı kalmıştır. Yine tüccarların ihraç amaçlı tütün alım ve satımına ilişkin yürütecekleri bu işler de devletin gözetimi ve kontrolü altına alınmıştır.⁶¹⁴

Bununla birlikte, dönemin “millî tüccar/millî burjuvazi” politikası ile yakından bağlantılı olarak atılan adımlar içinde ise şeker sanayinin kurulmasına ve işletilmesine yönelik özel sektörü teşvik eden uygulamalar dikkati çekmektedir.⁶¹⁵ Şekerin yurt içinde üretimini amaçlayan bu girişimler, aynı zamanda dönemin “üç beyazlar” şeklinde sloganlaşan “şeker, pamuk (bez), un” ürünlerinin ülke içinden tedariki yaklaşımıyla da uyumludur.⁶¹⁶ TBMM tarafından 5 Nisan 1925 tarihinde kabul edilen 601 sayılı “Şeker Fabrikalarına Bahş Olunan İmtiyâzât ve Muâfiyyât Hakkında Kânûn” kapsamında, şeker fabrikası kuracak şirketlerin beş ili kapsayan bölgede yirmi beş yıl süreyle tekel hakkı elde etmesi, yine bu şirketlerin 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu’nda öngörülen imtiyaz ve muafiyetlerden yararlanmaları, aynı zamanda bu imtiyazlı şeker şirketlerine çeşitli vergi muafiyetleri tanınması ve fabrika arazisinin de devlet tarafından sağlanması gibi teşvikler öngörülmüştür.⁶¹⁷ Ayrıca 1926 yılında çıkarılan 724 sayılı “Şeker İnhisârı Hakkında Kânun” ile birlikte şekerin ithali devlet tekeline alınmıştır. Bu

⁶¹³ Haldun Derin, *Türkiye’de Devletçilik*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1940, s. 127; Ayrıca bkz. “Tütün İdâre-i Muvakkatâsı ve Sigara Kâğıdı İnhisârı Hakkında Kânun”, *Resmi Ceride*, Sayı: 86, 2 Mart 1925, s. 21-22.

⁶¹⁴ Boratav, *Türkiye’de Devletçilik...age.*, s. 118.

⁶¹⁵ Tezel, *age.*, s. 346-347.

⁶¹⁶ Aksaray mebusu Besim Atalay’ın 5 Nisan 1925 tarihinde “*Şeker fabrikalarının teessüsünü teşvike dair (1/606) numaralı kanun lâyihası*” ile ilgili yürütülen görüşmeler esnasında yaptığı konuşma için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, İçtimâ: 94, Devre: 2, İçtima Senesi: 2, Cilt: 17, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1976, s. 98.

⁶¹⁷ Bkz. “Şeker Fabrikalarına Bahş Olunan İmtiyâzât ve Muâfiyyât Hakkında Kânûn”, *Resmi Ceride*, Sayı: 92, 14 Nisan 1925, s. 62-63.

Kanun’a göre, imtiyazlı şeker fabrikalarının üretimleri de ithal edilen şekerin maliyet fiyatı üzerinden hükümetçe satın alınacaktır.⁶¹⁸ Neticede bu kanunlar çerçevesinde, yeni kurulan imtiyazlı “Uşak” ve “Alpullu” şeker fabrikalarına hem kuruluş hem de işletme aşamasında doğrudan doğruya devlet desteği sağlanmış olmaktadır.⁶¹⁹

Devletin özel sektöre verdiği desteklerin 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamında genişletilmiş olduğu görülüyor. Esasen, Lozan Anlaşması’nın 1929 yılına kadar gümrük tarifelerinde koyduğu kısıtlamalar, yerli sanayiye yönelik himayeci bir politikanın uygulanmasını engellemişti. Bu durumda da yeni muafiyet ve teşvikler getirilerek yerli sanayinin desteklenmesi yoluna gidilmiştir. Kanun kapsamında ise; sanayi işletmelerine yer tahsisi, bazı vergiler karşısında muafiyet tanınması, tesislerin yapımında kullanılacak malzeme ve makinaların nakliyesinde vapur ve demiryolu tariflerinde indirim yapılması, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla bir senelik mamul maddelerin değerinin yüzde onu oranında hükümetçe prim desteği verilmesi gibi teşvikler getirilmiştir. En önemlisi de devletin satın almakta olduğu mallar için yeterli yurt içi üretimin bulunması durumunda ithal fiyatından yüzde on daha pahalı olması halinde dahi yerli ürünlerin tercih edilmesi zorunlu kılınmıştır.⁶²⁰ Ayrıca 1932 yılı itibarıyla bakıldığında, Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan faydalanan işletmelerin toplamda 1.473 adet olduğu, bunların yüzde 44’ünün ziraata dayalı sanayi ve yüzde 24’ünün de dokuma sanayi alanında faaliyet gösterdiği; yine bu işletmelerin 814 adedinin şahıs işletmesi, 247 adedinin adi şirket, 93 adedinin anonim şirket, 30 adedinin devlet müessesesi, 251 adedinin de diğer şirket türleri niteliğinde olduğu görülmektedir.⁶²¹

Dönemin iktisat politikasının finansal destek boyutunu da 1924 yılında özel banka şeklinde kurulan “Türkiye İş Bankası”nın oluşturduğu söylenebilir. Türkiye İş Bankası’nın kuruluşu özel hukuk hükümlerine tabi olmakla birlikte Banka, devletle çok yakın ilişki içerisinde bulunmuş ve ilk yıllardaki idare kurulu üyeleri de mebuslar arasından seçilmiştir. Banka’nın umum müdürlüğünü ise Mahmut Celal Bey (Bayar) üstlenmiştir. Banka’nın -büyük ölçüde topladığı mevduatlardan oluşan- kaynakları, özel

⁶¹⁸ Bkz. “Şeker İnhisârı Hakkında Kânun”, *Resmi Ceride*, Sayı: 290, 6 Şubat 1926, s. 943-944.

⁶¹⁹ Boratav, *Türkiye’de Devletçilik...age.*, s. 119-122.

⁶²⁰ Derin, *age.*, s. 81-84; Ayrıca bkz. “Teşvîk-i Sanayi’ Kânûnu”, *Resmi Ceride*, Sayı: 608, 15 Haziran 1927, s. 2.623-2.628.

⁶²¹ Bkz. BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 24-136-9, Tarih: 26.09.1933, s. 2-3.

kesime kredi olarak sunulmuş ve önemli bir bölümü de mevcut veya yeni kurulan şirketlere iştirak hissesi şeklinde aktarılmıştır. Bu kapsamda Banka'nın 1930 yılına kadar, aralarında Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Bolkardağı Madenleri T.A.Ş., İstanbul Liman İşletmesi İnhisarı T.A.Ş., İzmir Liman İşletmesi İnhisarı T.A.Ş., Anadolu Anonim Türk Sigorta Şirketi, Arslan Fresko, İspirto İnhisarı, Kibrit İnhisarı, Ankara Palas Otelcilik T.A.Ş., Ankara Un Ekmek T.A.Ş., Milliyet Matbaası T.A.Ş., Selahattin Refik Fabrikası, Telsiz Telefon Türk A.Ş., Milli Reasürans T.A.Ş. gibi şirketlerin bulunduğu 37 ayrı kuruluşa iştirak şeklinde finansman sağladığı görülmektedir.⁶²² Türkiye İş Bankası ayrıca, bu şirketlerin bazılarında da (Elektrik-Radyo T.A.Ş.-Siemens-, Bolkardağı Madenleri T.A.Ş., Zindan ve Çangal Ormanları T.A.Ş., Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş., İspirto İnhisarı T.A.Ş., Ankara Palas T.A.Ş., Bursa Dokumacılık ve Trikotaj T.A.Ş.) yabancı sermaye ile ortaklık biçiminde kurucu/hissedar olarak yer almıştır.⁶²³ Banka'nın ilk yıllardaki bu tür faaliyetleri hakkında ise dönemin yakın tanıklarından Falih Rıfkı Atay tarafından şu eleştirilerde bulunulmuştur:⁶²⁴

“İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için pek acıklı bir aferizm salgınının başlangıcı olmuştur.

İş Bankası'nı kuranlar ve bilhassa onun umum müdürü, dürüst kimselerdi. Fakat bankayı yürütebilmek, tutabilmek ve işletebilmek, uzun müddet devlet otoritesini kullanmaya bağlı kalmıştır. Kolay kazanç elde etmeğe çalışanlar, yerli yabancı, Ankara'da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtası ile bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idi. Birkaç defa bankayı pek ağır ziyanlardan kurtarmak için, onu çıkmaz işlere sokmuş olanları kazandırarak kurtarmak lâzım gelmiştir.”

Yine, “devlet teşebbüsü ve özel teşebbüs ilişkileri konusunda dönemin hakim zihniyetini yansıtan” Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası da 19 Nisan 1925 tarihli ve 633 sayılı kuruluş kanunu uyarınca; Osmanlı döneminden kalan devlet fabrikalarının devralınması, bunların işletilmesi ve daha sonra kurulacak şirketlere devredilmesi, özel

⁶²² Uygur Kocabaşoğlu, Güven Sak, Sinan Sönmez, Funda Erkal, Özgür Gökmen, Nesim Şeker ve Murat Uluğtekin, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s. 144-148, 170-184, Ek-10: İş Bankası İştirakleri; Ayrıca bkz. Mehmet Halis Özer, *Osmanlıdan Cumhuriyete Devlet Eli İle Milli Tüccar Oluşturma Politikalarında Bankacılık Sektörünün Yeri: İş Bankası Örneği (1924-1930)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010, s. 153-205.

⁶²³ A. Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları-No: 324, Sevinç Matbaası, Ankara, 1971, s. 31-33, 43, 51-53, 57-58, 75, 102-103, 157.

⁶²⁴ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayi A.Ş. Basımevi, İstanbul, 1969, s. 455-456; İş Bankası'nın girişimlerinin ve çevresi ile olan ilişkilerinin başka bir eleştirisi için de ayrıca bkz. Avcioğlu, age., s. 373-377, 385-393, 413.

şirketlerle iştirak şekilde ortak teşebbüslere girişilmesi, bizzat veya iştirak suretiyle maden işletilmesi, özel sanayi ve maden işletmelerine kredi açılması, amaçlarına uygun şekilde bankacılık işlemleri yapılması gibi görevleri yüklenmiştir. Ancak Banka, faaliyetinin son bulduğu 1932 yılına kadar olan dönemde, kaynaklarının çok sınırlı kalması ve devralınan fabrikaları işletmenin de oldukça masraflı olması sebebiyle kanunda öngörülen amaçlarına yönelik olarak önemli bir varlık gösterememiştir.⁶²⁵ Avcıoğlu da Banka'nın yedi yıllık ömrü boyunca 16 şirketin sermayesine katıldığını ve bunların çoğuna kredi sağladığını, fakat bu karma şirketlerin faaliyetlerinde başarısızlığa uğraması sonucunda devlet kaynaklarının israfına yol açıldığını, buna karşın Banka tarafından devralınmış olan devlet fabrikalarının ise başarılı şekilde işletildiğini belirtmiş ve buradan hareketle de *“Demek oluyor ki, devlet eliyle özel müteşebbis imal etme politikasının egemen olduğu dönemde, bu politika hayal kırıklığı yaratırken, devlet işletmeciliği beklenmedik bir başarı sağlamıştır. Bu denemeden alınan ders devletçilik politikasının kabulünde ağır basacaktır.”* biçiminde bir yorumda bulunmuştur.⁶²⁶

Bu dönemde özel sektörün teşviki politikası açısından yerli ve yabancı sermayeli Türk anonim şirketlerinin kurulması da dikkat çekici bir eğilimdir. Zira Erdaş'ın araştırmasına göre, 1920-1930 yılları arasında ülkede merkez ve taşrada çeşitli alanlarda çok sayıda anonim şirketin kurulmuş olduğu görülmektedir. Fakat bu yıllarda oldukça hız kazanmış olan anonim şirketleşme eğilimi, 1930'lu yıllarda devletçi iktisat politikasının gündeme gelmesi sonucunda önceki döneme kıyasla büyük bir azalma gösterecektir.⁶²⁷ Ökçün'ün araştırmasına göre de, 1920-1930 döneminde toplam 66 adet yabancı sermayeli (kurucu, hissedar ve yöneticileri arasında yabancılar bulunan) Türk anonim şirketi faaliyete geçirilmiştir. Bu şirketlerin de önemli ölçüde devlet ve

⁶²⁵ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik...age.*, s. 124-125; Ayrıca bkz. “Türkiye Sanâyi’ ve Me’âdin Bankası Kânunu”, *Resmî Ceride*, Sayı: 96, 23 Nisan 1925, s. 131-132.

⁶²⁶ Avcıoğlu, *age.*, s. 379-381; Öte yandan, 1932 yılında çıkarılan Türkiye Sanayi Kredi Bankası Kanunu'nun gerekçesinde; Sanayi ve Maadin Bankası'nın doğrudan ve dolaylı olarak ilgilendiği 21 adet teşebbüs bulunduğu, bunların dördünün Bankaca devralınıp işletilen devlet fabrikaları olduğu, ayrıca Banka'nın kuruluşundan önce hükümetin iştirak ettiği 16 adet şirketle birlikte daha sonra iştirak edilen 1 şirketin de Banka'nın faaliyetleri kapsamında yer aldığı, sermayesine iştirak edilen bu on yedi teşebbüse yatırılan iştirak miktarının 1.173.693 liraya ve verilen kredinin ise 4.838.427 liraya ulaştığı belirtilmiştir. Bkz. “Türkiye Sanayi Kredi Bankası teşkili hakkında 1/282 numaralı kanun lâiyhası ve İktisat ve Bütçe encümenleri mazbataları”, *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn'ikad: 82, Devre: 4, İçtima: 1, Cilt: 9, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1932, s. 1.

⁶²⁷ Erdaş, agm., s. 191-204.

belediyelerin sağladığı imtiyazlı alanlarda kurulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, elektrik-havagazı üretimi konusunda 7 adet ve madencilikle ilgili olarak da 11 adet yabancı sermayeli şirket kurulmuştur. Söz konusu şirketlerin kurucuları ve hissedarları arasında hem yabancı hem de Türk gerçek ve tüzel kişiler bulunmaktadır. Ayrıca devletin tekeli (inhisar) imtiyazı tanıdığı bazı alanlarda da 4 adet yabancı sermayeli şirket kurulmuştur. Bu şirketler arasında ise; sermayesine Türkiye İş Bankası'nın da katıldığı Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş. ile Türkiye İş Bankası'nın kurucularından olduğu ve sermayesine Hazine'nin yüzde 45 oranında katıldığı İspirto ve Meşrubat-ı Küûliye İnhisarı İşletme T.A.Ş. bulunmaktadır. Keza sermayesinin yüzde ellisine Maliye Vekâleti'nin iştirak ettiği T.C. Barut ve Mevadd-ı İnfiliakiye İnhisarı Anonim Şirketi ve T.C. Revolver ve Av Fişenkleri İnhisarı T A .Ş. gibi şirketler de aynı kapsamdadır.⁶²⁸

Bununla birlikte “inhisar” uygulamaları sadece bu şirketlerle sınırlı kalmamıştır. Zira İstanbul Limanı İnhisarı'nın işletilmesi, bu amaçla kurulan bir liman inhisar şirketine verilmiştir. Bu şirketin sermayesine katılanlar arasında ise bazı özel şirketler (Bahri Muamelat T.A.Ş. ve Mavnacılar Şirketi) yanında; Seyr-i Sefain, Türkiye İş Bankası, Sanayi ve Maadin Bankası gibi kuruluşlar da vardır. Ayrıca 1160 sayılı Mükerrer Sigorta (Reasürans) İnhisarı Kanunu uyarınca devlete tanınan reasürans tekelinin işletilmesi de Türkiye İş Bankası'nın kurduğu “Milli Reasürans T.A.Ş.’ye bırakılmıştır. Diğer yandan 1930 yılında kibrit-çakmak tekelinin işletme imtiyazı da sağlanan dış kredi karşılığında 25 yıllık süre ile “The Amerikan-Turkish Investment Corporation” adlı bir Amerikan firmasına devredilmiştir. Aynı şekilde petrol ve benzin ithali önce bir kanunla devlet tekeline alınmış ve bunun yürütülmesi de bir Amerikan şirketi olan Standart Oil Kumpanyası'na bırakılmıştır. Dolayısıyla dönemin iktisadî anlayışına uygun olarak; devletin “kârlı ve önemli” gördüğü bazı faaliyetleri öncelikle tekeli kapsamına aldığı, ancak daha sonrasında bunları yerli ve yabancı şirketlere devrettiği anlaşılmaktadır. Hükümetin inhisarlara yönelik bu uygulamaları da ileride muhalefet partisi Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın en çok eleştirdiği konular arasında yerini alacaktır.⁶²⁹

⁶²⁸ Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye...age.*, s. 30-54, 153-154, Çizelge no: 9.

⁶²⁹ Avcioğlu, *age.*, s. 400-416.

Dolayısıyla 1920’li yıllarda hükümetin uyguladığı iktisat politikasının özel sektör eksenli bir gelişmeyi hedeflediği anlaşıyor. Ancak bu durum, dönemin politikalarının saf liberal bir nitelik taşıdığı anlamına gelmemelidir. Çünkü devletin genellikle özel sektör lehine olmak üzere inhisar uygulamalarında olduğu gibi “müdahaleci” ve aynı zamanda da “teşvik edici” bir tavır takındığı görülüyor. Bu bağlamda da 1920’li yıllarda uygulanan iktisadî politikaların liberalliğini, esasen 1930’lu yılların “devletçilik/devlet işletmeciliği” politikaları ile yapılan kıyaslama belirliyor.⁶³⁰ Yine 1920’ler Türkiye’sini görece “liberal” yapan bir başka olgu ise ekonominin “dışa açık” bir yapıda bulunmasıdır. Öyle ki dönemin ithalat ve ihracat rakamlarının milli gelire oranının daha sonraki dönemlere (1980’li yıllara kadar) nazaran belirgin şekilde yüksek olması, bu durumun en somut göstergesidir.⁶³¹ Zaten Lozan Anlaşması’nın 1929 yılına kadar gümrük tarifelerine koyduğu kısıtlamalar da himayeci bir dış ticaret politikasının uygulanmasını önemli ölçüde engellemiştir.⁶³² Yeni tarifelerle himayeci bir dış ticaret rejimine hazırlanan Türkiye, bu kez de 1929 yılında patlak veren Dünya İktisadî Buhranı’nın doğurduğu sonuçlarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu dönemi yakından izlemiş olan Şevket Süreyya ise 1930 yılına kadar takip edilen özel sektör odaklı “liberal” politikalardan olumlu bir netice elde edilemediğini ve 1929 dünya iktisadî buhranının ise bunun başarılmasını tamamen imkânsız kıldığını aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:⁶³³

“Hulâsa bu devrede, millî sermaye birikmesi alanında hiçbir başarı sağlanamadı, özel teşebbüs, önemli tesislere gidemedi. Devlet Demiryolları sahasında hakikaten başarılı hamleler müstesna olmak üzere, işletmecilik alanında ciddi tesisler görülmedi. 1929 dünya iktisat buhranı ise, bu alanda liberal yollardan sermaye birikmesi ümit ve hayallerini tamamen sildi süpürdü.”

Türkiye himayeci bir iktisat politikasına yönelik ilk adımlarını, 1929 yılında gümrük tarifelerini değiştirmekle atmıştır. Yeni gümrük vergisi tarifeleri de önceki döneme göre

⁶³⁰ Boratav, *Türkiye’de Devletçilik...age.*, s. 26, 29-30; Korkut Boratav, “Türkiye’de Devletçilik”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 413; Avcıoğlu, *age.*, s. 445; Ayrıca bkz. Ayşe Trak, “Liberalizm-Devletçilik Tartışması (1923-1939)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1.085-1.089.

⁶³¹ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi...age.*, s. 52; Keyder, *age.*, s. 100-106; Ayrıca ihracat ve ithalatın GSMH içindeki payının yıllar itibarıyla seyri için bkz. *İstatistik Göstergeler 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s. 480-481.

⁶³² Boratav, *Türkiye’de Devletçilik...age.*, s. 33-35.

⁶³³ Aydemir, *Tek Adam...age.*, s. 331.

yerli üretime ilişkin olarak daha fazla oranda bir koruma öngörmüştür.⁶³⁴ Ancak yeni tarifelerin 1929 Ekim ayında yürürlüğe girmesinden önce düşük gümrük oranlarından faydalanmak isteyen ithalatçı tüccarların çok miktarda mal ithal etmeleri nedeniyle; ithalat toplamı 1929 yılında bir önceki yıla kıyasla yüzde on civarında artarak 256.296 bin liraya yükselmiştir. Aynı yılda ülke ihracatı da 155.214 bin lira seviyesinde gerçekleştiğinden, 101.082 bin lira tutarında bir dış ticaret açığı oluşmuştur.⁶³⁵ Bu şekilde bazı tüccarların spekülasyon amaçlı mal ithaline girişmiş olmasının da devlet tarafından özel sermayeye o güne kadar gösterilmiş bulunan güvenin zedelenmesine neden olduğu ifade edilebilir.⁶³⁶

Bu halde hükümet ise mevcut dış ticaret açıklarını kapatabilmek ve bununla bağlantılı olarak ortaya çıkan Türk lirasının değer kaybını da önleyebilmek amacıyla bazı müdahaleci tedbirler alma yoluna gitmiştir. Aslında bu tedbirler, 1929 yılı Dünya İktisadi Buhranı'nın dış ticaret hadlerinin ülke aleyhine dönmesi şeklinde görülen olumsuz etkileriyle de yakından ilgilidir. Zira buhranla birlikte ithal eşya fiyatlarında belli bir azalma olmasına karşın Türkiye'nin ihraç mallarında daha fazla oranda bir fiyat düşüşü yaşanmıştır. Alınan ilk tedbirlerden birisi olarak da yerli ürünlerin tüketimini özendirmek için faaliyetlerde bulunmak üzere "Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" kurulmuştur. Yine 1930 yılının Şubat ayında döviz talebi üzerindeki hükümet kontrolünü arttırmayı amaçlayan 1567 sayılı "Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu" çıkarılmıştır. Ayrıca Merkez Bankası'nın kuruluşuna kadar kambiyo işlemlerini denetlemek üzere Bankalar Konsorsiyumu oluşturulmuş ve 1930 yılı içinde T.C. Merkez Bankası'nın kuruluşu sağlanmıştır. Neticede alınan bu tür tedbirlerle 1930

⁶³⁴ Orhan Kurmuş'un hesaplamalarına göre; Lozan Anlaşması uyarınca -geçirdiği değişikliklerle birlikte geçerli olan 1916 yılı tarifesi yüzde 12,4 oranında bir ortalama nominal koruma sağlarken; yeni 1929 tarifesi yüzde 45,7 düzeyinde bir ortalama nominal koruma oranına sahiptir. Bkz. Orhan Kurmuş, "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s. 185-189, 196-197.

⁶³⁵ 1 Haziran 1929 tarihli ve 1499 sayılı "Gümrük Tarifesi Kanunu"nun yayımından itibaren üç ay sonra yürürlüğe girmesi öngörülmüştür (md. 32). Bkz. *Resmî Gazete*, Sayı: 1230, 1 Temmuz 1929, s. 7753-7761; *Ticaret Bakanlığı ve 50 Yıl*, Ticaret Bakanlığı 50. Yıl Yayınları, No: 1, TOBB Matbaası, Ankara, 1973, s. 48-49; Ayrıca 1929 yılı ithalat rakamlarının aylık tutarları için de bkz. *İktisat Vekâleti Türkofis Aylık Bülten*, Yıl: 1, Sayı: 1, Haziran 1937, s. 51.

⁶³⁶ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik...age.*, s. 59; Ayşe Buğra da bu durumun "devlet ve iş dünyası arasında belli bir düşmanlığın doğmasına yol açan" ilk gelişmelerden biri olduğunu söylemektedir. Bkz. Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 146-147.

yılından itibaren ithalat azaltılarak dış ticaret fazlası verilmiş ve böylece paranın dış değeri de istikrara kavuşturulmuştur.⁶³⁷

Devletin bu yıllarda dış ticaret önlemleri ve kambiyo denetimleri şeklinde kendini gösteren “himayeci” iktisat politikasının en önemli yönlerinden biri de yerli/özel sanayi girişimlerini desteklemeye yönelik olmasıdır. Fakat bu ortamda, çeşitli teşvik ve desteklerden yararlanan ve gümrük himayesiyle de korunan yerli sanayicilerin düşük katma değerli ürünlerini fahiş fiyatlarla iç piyasada satmaya yönelerek spekülative kazançlar peşinde koşması şeklinde bir eğilim de ortaya çıkmıştır.⁶³⁸ Yerli sanayicilerin himayesi konusunda eleştirilerde bulunanların başında gelen Ahmet Hamdi (Başar), “Gümrük duvarlarının arkasında son senelerde yer yer türeyen iptidai bir sanayi” olduğunu belirterek, “...demir telleri keserek çivi yapan, çiviği dış piyasa fiyatının on misline satan, millî sanayi olduğu için demir telleri de hammadde diye gümrüksüz sokan” İstanbul’da kurulu bir çivi fabrikasını buna örnek olarak göstermektedir.⁶³⁹ Dolayısıyla hükümetin “koruma” politikasını bu şekilde kötüye kullanan özel sektöre olan güven bir kez daha sarsılmış ve böylece devlet işletmeciliğine giden yolun da kapısı aralanmıştır.⁶⁴⁰

Daha önce de belirtildiği üzere, iktisadî buhranla birlikte başta buğday olmak üzere tarımsal ürün fiyatlarında büyük düşüş yaşanması ve uygulanan himaye politikaları nedeniyle de sanayi ürünleri fiyatlarının aynı oranda bir azalma göstermemesi karşısında ülkenin en geniş kesimini oluşturan köylülerin alım gücü gerilemiş ve geçim koşulları da iyice ağırlaşmıştır. Aynı şekilde tarımın ve köylü nüfusun içine düştüğü bu durumdan diğer sektörler ve devlet de zarar görmüştür.⁶⁴¹ Muhalefet partisi olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası bu ortamda kurulmuş, hükümet ve muhalefet arasında yapılan tartışmalar kapsamında da “devletçilik” politikası gündeme gelmiştir. Bu bağlamda Serbest Fırka’nın kuruluş sürecinden kapanışına kadar olan dönemde iktisadî politikalar ve özellikle devletçilik çerçevesinde dönen tartışmalara göz atmak faydalıdır.

⁶³⁷ Tekeli ve İlkin, 1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları...age., s. 81-82, 84, 88, 90, 92-98, 115-119, 130-139.

⁶³⁸ Boratav, Türkiye’de Devletçilik...age., s. 162.

⁶³⁹ Başar, Atatürk’le Üç Ay...age., s. 90.

⁶⁴⁰ Boratav, Türkiye’de Devletçilik...age., s. 162-163.

⁶⁴¹ Ahmet Hamdi, İktisadi Devletçilik...age., s. 22, 24-26.

3.1.2. Serbest Cumhuriyet Fırkası Sürecinde Devletçilik Konusunda Yapılan Tartışmalar

İktidar ve muhalefet arasında “devletçilik” tartışmasının başlaması açısından; hükümetin Alman uzman Karl Müller’e ülkenin malî durumu ve bir merkez bankasının kurulması olanakları hakkında hazırlatmış olduğu 15 Ekim 1929 tarihli raporun, muhalif çizgideki “Son Posta” gazetesi tarafından elde edilerek 2-17 Ağustos 1930 tarihlerinde yayımlanmış olması ve bu raporun da daha sonra Serbest Fırka tarafından hükümete yöneltilen eleştirilerde kullanılması önemlidir.⁶⁴² Son Posta gazetesi başyazarı M. Zekeriya’ya göre, Müller tarafından hükümetin iktisadî ve malî politikaları hakkında tespit edilen “belli başlı” aksaklıklar; bütçenin gelire göre yerine gidere göre hazırlandığı ve bütçenin tüm yükünün de asıl müstahsil unsur olan köylüye yükletildiği, şimendifer siyasetinin ülke için zararlı olduğu, şeker sanayi örneğinde olduğu gibi yaşaması mümkün olmayan bazı sanayi kollarını himaye için gereksiz yere para harcadığı, ülkede üretimin asıl kaynağı olan ziraata gereken önemin verilmediği yönündeki hususlardır.⁶⁴³

Müller de raporunda; bütçe giderleri içinde büyük bir kalem olan demiryolu inşaat harcamaları ile ilgili olarak, yabancı müteahhit firma hak edişlerinin inşaat süresini aşan vadelerle (faiziyle birlikte) ödenmesini öngören “tecili tediye” sistemini, ödemeler bilançosu ve maliye politikası açısından riskli görmektedir. Yine raporda, yerli sanayinin teşviki politikası konusunda; tarımsal hammaddeye dayalı ve dış fiyatlara göre uygun üretim maliyetine sahip alanlarda sanayinin teşvikinin söz konusu olabileceği belirtildikten sonra; bunun dışında “...sanayiye primle teşvik etmek ve bu sanayi mamulâtını halka ecnebi mümasilinden daha pahalı tediye ettirmek faydasızdır. [...] Ve Devletin sanayii teşvik maksadıyla bahşettiği fevaid ve muafiyetler de bu sanayiye yatırılan sermaye gibi esasen zayıf olan memleket iktisadiyatının zararına heder olup gidecektir.” şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca Müller, hükümet

⁶⁴² Bkz. *Son Posta*, 1-17 Ağustos 1930; Ayrıca bkz. Aytekin Ersal, “Karl Müller’in Türkiye’de Bir Merkez Bankası Kurulmasına İlişkin Raporunun Siyasi Yansımaları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 22, Güz 2015, s. 481-508; Müller raporunun tam metni ve bir değerlendirmesi için de bkz. Tekeli ve İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları...age.*, s. 110-115 ve ek Müller Raporu (Türkiye’de Nakit İstikrarı ve Bir Merkezi İhraç Bankası’nın Tesisi Hakkında Mütaleane), s. 582-629.

⁶⁴³ M. Zekeriya, “İsmet Paşa’dan İzahat Bekliyoruz”, *Son Posta*, 12 Ağustos 1930, s. 3.

tarafından ziraî üretimin geliştirilmesine ve buna bağlı olarak da tarımsal ürün ihracatının arttırılmasına yönelik çaba harcanması gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁴⁴

Serbest Fırka lideri Ali Fethi Bey de Müller'in raporunda yer alan değerlendirmelere tamamen katıldığını belirtmiş ve kendisinden hükümete yönelttiği eleştirileri hakkında açıklama isteyenlerin de bu raporu okumalarını tavsiye etmiştir.⁶⁴⁵ Bununla birlikte Serbest Fırka'nın önde gelen isimlerinden olan Ağaoğlu Ahmet Bey, Halk Fırkası ile Serbest Fırka'nın ayrıştığı noktalardan birinin de “devletçilik telakkisi” olduğunu, kendilerinin devletçiliği; halkın yararına olan işlerde devletin doğrudan girişimlerde bulunması olarak gördüklerini, mevcut devlet teşebbüslerinin ise halkın menfaatine hizmet etmekten oldukça uzak olduğunu söylemiştir. Buna örnek olarak da demiryolu yapımı ve inhisar uygulamalarını göstermiştir. Ayrıca Ağaoğlu, hükümetin “devletçilik” anlayışını yansıtan şeker inhisarını “*Şeker inhisarı bir facia ve bir cürümdür. Dünyanın hiçbir tarafında gıda madde ve ihtiyaçları inhisar altına alınmamıştır. Şekerin okkası hariçten buraya on sekiz kuruşa mal oluyor. Hâlbuki biz şeker altmış küsur kuruşa yiyoruz.*” demek suretiyle eleştirmiştir. Yine Ağaoğlu, şekerin bazı komisyoncular aracılığı ile Türkiye'ye geldiğini, bu şeker üzerinden vergi almak için böyle bir inhisar idaresinin kurulduğunu, burada çok sayıda kişinin çalıştırılarak gereksiz bir sürü masrafın yapılmış olduğunu sözlerine eklemiş ve arkasından da “*Bu mu devletçilik?*” diye sormuştur.⁶⁴⁶

Böylelikle muhalefet partisi, hükümetin “devletçilik” adı altındaki uygulamalarla aslında “devletçilik” yapmadığı tezini ortaya atmışken; Başvekil İsmet Paşa ise Sivas demiryolunun açılışında yaptığı 30 Ağustos 1930 tarihli uzun konuşmasında, hükümetin demiryolu inşaat siyasetini ve inhisar uygulamalarını savunmuş ve “mutedil devletçilik” olarak ifade ettiği “devletçilik politikasını” da şu şekilde açıklamıştır:⁶⁴⁷

“Liberalizm nazariyatı bütün bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevkeden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fitrî temâyülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineden çare arar. Elektriği yapılmayan şehir, limanı fena olan

⁶⁴⁴ Tekeli ve İlkin, 1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları...age., ek Müller Raporu, s. 598, 603-606, 620-624.

⁶⁴⁵ Ali Fethi Bey'le yapılan bir röportaj için bkz. *Son Posta*, 16 Ağustos 1930, s. 1-2.

⁶⁴⁶ Ağaoğlu Ahmet Bey ile yapılan bir röportaj için bkz. *Son Posta*, 19 Ağustos 1930, s. 1-2.

⁶⁴⁷ *Milliyet*, 31 Ağustos 1930, s. 6.

yer, iş bulamayan adam hükümeti muhatap tutar. Mutedil devletçi olarak halkın temâyûlatına ve metâlibine yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemeğe sevk etmek bu memleketin anlayacağı bir şey midir?”

Ali Fethi Bey, İsmet Paşa'nın bu konuşmasına karşılık olarak İzmir mitinginde yaptığı 7 Eylül 1930 tarihli konuşmada, İsmet Paşa tarafından Serbest Fırka'nın demiryolu inşaat politikasına karşı olduğu şeklinde yanlış bir izlenimin yaratıldığını, hâlbuki kendilerinin demiryollarını gerek vatan savunması gerekse iktisadî açıdan önemli bulduklarını, karşı çıktıkları asıl şeyin ise “demiryollarının gayet ağır şartlarla yapılması” olduğunu, halktan alınan ağır vergilerin “büyük bir dikkat ve itina ile ve tasarruf gözetilerek” sarf edilmesi gerekirken bunun yapılmadığını, diğer yandan yürütülen işlerde milletin iktisadî koşullarının da dikkate alınmasının gerekli olduğunu, zira masrafların halkın vergi ödeme kabiliyetini aşması halinde iktisadî gelişmenin de kesintiye uğrayacağını, dolayısıyla Serbest Fırka'nın liberal siyaseti ile Sivas nutkunda dile getirilen siyaset arasındaki en önemli farkın da bu kapsamda olduğunu, hükümetin iktisadî anlayışında her şeyin devlet tarafından yapılacağı yönünde bir amacın bulunduğunu, Serbest Fırka'nın anlayışına göre ise devletin görevinin; halkın yapamayacağı işleri başarmak ve bireysel girişimlerin önünü açacak genel tedbirler almakla sınırlı olduğunu, inhisarlar konusunda da esasen “hayat pahalılığına” yol açan şeker ve petrol inhisarları ile liman inhisarlarına karşı olduklarını, bilhassa liman inhisarı uygulamasında asıl fedakârlık gösterenin devlet hazinesi olduğu halde burada elde edilen faydanın ise bazı özel şahıslara terk edildiğini söylemiştir.⁶⁴⁸

Hükümet ve muhalefet arasında “devletçilik” konusunda yapılan tartışmalar, Büyük Millet Meclisi çatısı altında da devam etmiştir. Başvekil İsmet Paşa, yeni kabinesinin programını okuduğu 2 Ekim 1930 tarihli Meclis oturumunda, hükümetin takip edeceği iktisat politikaları konusunda; “...*Millî iktisatta mesleğimiz malûmdur. Bizim kanaatimizce Hükümetin her sahada faaliyeti nihayet millî iktisat için ya bir fayda temini, ya bir engelin bertaraf edilmesi gibi bir iktisadî gayeye teveccüh ettirilmek*

⁶⁴⁸ *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1930, s. 3-4.

lâzımdır. İktidarımız dâhilinde olan bütün gayretlerimizi bu uğurda sarf edeceğiz...” şeklinde ifadeler kullanmıştır.⁶⁴⁹

Buna karşın hükümet programı hakkında söz alan Ali Fethi Bey, halkın Serbest Fırka’ya olan yoğun ilgisinin temelinde, hükümetin izlediği malî ve iktisadî siyasetten doğan memnuniyetsizliğin bulunduğunu vurgulamıştır. Ayrıca hükümetin yeni iktisadî programının da birtakım tavsiyelerden ibaret olduğunu, bunların nasıl ve ne zaman yapılacağı konusunda ise açık bir bilgiye yer verilmediğini ileri sürmüş ve devamla *“İşte bu programsızlıktır ki iktisadiyatımızı mühmel bırakmış, millî sanayinin inkişafına hâil olmuş ve binnetîce bugünkü sıkıntıları tevhit etmiş”* olduğunu dile getirmiştir. Son günlerde “devletçilik siyaseti denilen bir münakaşa” açıldığını ifade eden Ali Fethi Bey, Sivas nutkunda *“Türk Milletinin pek arzu ettiği bir siyaset olarak gösterilen bu devletçilik siyasetini anlamak için şimdiye kadar bu siyasete müsteniden yapılan işlere”* bakılması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre, hükümetin özellikle inhisar uygulamaları devletçilik anlayışını oldukça iyi yansıtmaktadır. Zira yabancı sermayenin devreye girdiği ispirto ve barut inhisarlarında, devletçilik “bilfiil Devlet elinde bulunan bir inhisarın idaresinin bir ecnebi şirkete devredilmesi” şeklinde kendini göstermiştir. Yine liman inhisarlarında, bu şirketlerin sermayesini devlet verdiği halde şirketlerin yönetimi ise özel şahısların eline bırakılmıştır. Ayrıca Ali Fethi Bey “yazılıp bozulan şimendifer mukaveleleri” ile sürekli değiştirilen yol yapımına ilişkin mevzuat ve uygulamaları da hükümetin devletçilik anlayışına örnek olarak göstermiştir.⁶⁵⁰

Ali Fethi Bey’in eleştirilerine cevap veren İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey ise inhisar uygulamalarını savunmuş ve hükümetin devletçilik anlayışının esasen “millî iktisat” politikasına karşılık geldiğini de *“Hükümet devletçiyim demekle kendisinin bir millî iktisat mefhumunu kavramış olduğunu beyan etmiş oluyor.”* sözleriyle dile getirmiştir. Ayrıca millî iktisadın da ülkenin genel ekonomik menfaatleri doğrultusunda devletin müdahalelerde bulunması olduğunu ifade ettikten sonra; uzun yıllardır uygulanan bu politika sayesinde ülke lehine önemli sonuçlar elde edildiğini, böylece iktisadî hayattaki

⁶⁴⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, , İn’ikad: 84, Devre: 3, İçtima: 3, Cilt: 21, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1930, s. 35.

⁶⁵⁰ Aynı yer, s. 37-40.

hâkimiyetin yabancı unsurların elinden Türk unsurunun eline geçtiğini ve geçmekte olduğunu söylemiştir.⁶⁵¹

Başvekil İsmet Paşa da konuşmasında, İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'in sözlerine destek vermiş ve arkasından Ali Fethi Bey'in özellikle hükümetin bir iktisadî programının bulunmadığı yönündeki eleştirilerine karşılık olarak; kendilerinin takip ettiği iktisadî politikanın "millî iktisat sistemi" olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵² Ali Fethi Bey ise yaptığı konuşmada, öncelikle liman inhisarlarına yönelik uygulamaların devletçilikle bağdaşmadığını tekrar vurgulamış ve ayrıca hükümetin zaten görevi olan demiryolu yapımı işlerinin söylem açısından "şimendifer siyaseti" olarak sunulmasını da eleştirmiştir.⁶⁵³ Daha sonrasında Ali Fethi Bey, Başvekil İsmet Paşa'nın "millî iktisat politikası" konusundaki çıkışına karşılık olarak da, "...Kendilerinin siyaseti millî, bizimki ise gayri millî iktisat imiş. Dürüstlikle iftihar ediyorlar, hakları vardır. Fakat bu işte biraz aldanıyorlar zannederim. Programımız meydandadır. Buna gayri millî iktisat demek kâfi değildir." demiştir.⁶⁵⁴

Dolayısıyla hükümet ve muhalefet arasında "devletçilik" etrafında dönen tartışmalar özellikle hükümetin demiryolu inşaatı ve inhisar uygulamaları üzerinde yoğunlaşmıştır. Serbest Fırka, hükümetin "devletçilik" diye adlandırdığı politikanın aslında ülkenin genel menfaatleri açısından "devletçilik" olarak nitelenemeyeceği, hatta bu politika altında yapılan uygulamalarla asıl faydanın bazı özel kişilere terk edilmiş olduğunu ileri sürmüştür. Bu tartışmalarda, hükümetin kendi "devletçilik" politikasını "millî iktisat" şeklinde nitelendirmesi de önemlidir. Bilhassa İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'in Meclis'te yaptığı konuşmada, uzun yıllardır uygulanan bu devletçilik/millî iktisat politikası sayesinde ülke ekonomisindeki hâkimiyetin "yabancı" unsurların elinden Türk unsurunun eline geçtiğini ve geçmekte olduğunu vurgulaması, "devlet destekli millî burjuvazi" politikasını akla getirmektedir. Başvekil İsmet Paşa da yine Meclis'te yaptığı konuşmasında, Mustafa Şeref Bey'in bu yöndeki açıklamalarını onaylamıştır.

⁶⁵¹ Aynı yer, s. 44-46.

⁶⁵² Aynı yer, s. 58-59.

⁶⁵³ Aynı yer, s. 60-61.

⁶⁵⁴ Aynı yer, s. 62.

3.1.3. Devletçilik İlkesinin Kabulü ve Resmî Devletçilik Anlayışında Yaşanan Değişimler

Atatürk, üç aylık yurt seyahatinin ikinci aşamasında İzmir’de (27 Ocak 1931 tarihinde) yaptığı konuşmada, “devletçilik” ile ilgili olarak; *“Fırkamızın takip ettiği program, bir istikametten tamamıyla demokratik, halkçı bir program olmakla beraber iktisadî noktai nazardan devletçidir.”* demişti. Ayrıca bundan sonra “devletçilik” yönünde adımlar atmaya devam edileceğini de *“Halkımız tab‘an devletçidir ki, her türlü ihtiyacı devletten talebetmek için kendisinde bir hak görüyor. Bu itibarla milletimizin tabayii ile fırkamızın programında tamamıyla bir mutabakat vardır. Bu istikametten yürüyeceğiz. Ve muvaffak olacağımızda şüphe yoktur.”* şeklinde dile getirmişti.⁶⁵⁵ Yine seyahat sonrasında Atatürk’ün 20 Nisan 1931 tarihinde halka hitaben yayımladığı beyannamede, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın vasıfları arasında yer alan “devletçilik” ilkesi; *“Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber -mümkün olduğu kadar az zaman içinde- milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerle bilhassa iktisadî sahada devleti fiilen alâkadar ve faal kılmak.”* biçiminde açıklanmıştır.⁶⁵⁶

Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 10 Mayıs 1931 tarihinde toplanan üçüncü büyük kongresinde ise parti programı üzerinde yapılan müzakerelerde İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey’in “devletçilik” ilkesi konusunda yaptığı açıklamalar oldukça ilgi çekicidir. Zira Mustafa Şeref Bey, (İstanbul mebusu Hasan Vasıf Bey’in “devletin iktisadî sahalarda fiilen alâkadar olması” konusu ile ilgili olarak, Sanayi ve Maadin Bankası’nın elindeki devlet fabrikalarının haksız rekabet yarattığını, bankanın bu tür devlet teşebbüslerine girmek yerine sanayi kesimini finanse etmeye yönelmesi gerektiğini dile getirmesi üzerine) programda “devletçilik” ile kast edilenin sanayi alanında “devlet işletmeciliği” olmadığını, devletin özel sektörle karşı karşıya gelmeyeceğini, zaten Sanayi ve Maadin Bankası’nın kanununda öngörüldüğü gibi devlet elindeki fabrikaların

⁶⁵⁵ *Milliyet*, 29 Kânunusani 1931, s. 1, 5.

⁶⁵⁶ Bkz. “Reisicumhur Hazretlerinin Millete Beyannamesi”, *Ayın Tarihi*, Cilt: 25, Sayı: 86, Mayıs 1931, s. 7.561.

da özel sektöre devredileceğini, bu kapsamda hükümetin Hasan Vasıf Bey ile aynı düşünceye sahip olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵⁷

Neticede Fırka programında “Devletçilik”, Atatürk’ün 20 Nisan 1931 tarihli beyannamesinde öngörülen çerçeveyi de koruyarak; “*Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerle -bilhassa iktisadî sahada- devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır.*” şeklinde yerini almıştır.⁶⁵⁸ Bunun yanında Fırka’nın Umumî Katibi Recep Bey, parti programını izah ettiği 16 Ekim 1931 tarihli konferansında, dünyada “liberal” anlayışın terkedilmekte olduğunu vurguladıktan sonra, hem dünyada ortaya çıkan bu yeni eğilime hem de ülkenin kendine özgü koşullarına uygun olarak “devletçilik” prensibinin parti programına alınmış olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Fırka’nın iktisadî politikalarda devleti “*yapıcı ve idare edici olduğu kadar tanzim edici bir birlik unsuru olarak*” kabul ettiğini açıklamıştır. Ona göre, parti programındaki devletçilik; “*yapılması lazım olan işlerden şahsî teşebbüslerin başaramayacaklarını veya yahut şahsî teşebbüse bırakmakta zarar tasavvur ettiklerini devlete yaptırmak*” ve aynı zamanda “*fertlerin ve şirketlerin yapabilecekleri işlerde onların semereli ve muvaffak olarak çalışabilecekleri şeraiti tanzim etmek*” biçiminde anlaşılmalıdır.⁶⁵⁹

Recep Bey’in burada; liberal politikaların dünya genelinde gözden düşmekte olmasına işaret etmesi önemlidir. Gerçekten özellikle İktisadî Buhran’la birlikte dünyada, ekonominin kendi kendine dengeye geleceğini öngören klasik liberal anlayışın özel girişimi esas alan politikalarına olan güven sarsılmış ve buna karşın devletin iktisadî hayatta çok daha aktif ve müdahaleci bir rol üstlenmesi gerektiği yönündeki görüşler güç kazanmıştı.⁶⁶⁰ Bu açıdan Sovyetler Birliği’nde uygulanan sosyalist ekonomi sistemi de başarılı bir model olarak kendini gösteriyordu. Esasen Sovyet modelinde, devlet eliyle modern bir sanayi sektörü oluşturmaya ve tarımsal üretimin de kollektif çiftlik (Kolhoz) şeklinde adlandırılan kooperatifler yoluyla organize edilmesine ağırlık verilmişti. Özellikle 1928-1933 döneminde uygulamaya koyulan “Birinci Beş Yıllık

⁶⁵⁷ C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, s. 74-75.

⁶⁵⁸ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, s. 31.

⁶⁵⁹ C.H.F. Programının İzahı, s. 9-11.

⁶⁶⁰ Tevfik Güran, İktisat Tarihi, Der Yayınları, İstanbul, 2017, s. 252.

Plan” kapsamında, devlet tarafından sanayi alanında büyük yatırımlara girilmiş ve çiftçilerin yaridan fazlasının da tarım kooperatiflerine katılması sağlanmıştı. Kolhoz kooperatifleri, sanayi ve tarım sektörü arasındaki zorunlu bağlantıyı kuruyordu. Bu bağlamda kooperatiflerin en önemli işlevi; dağınık küçük çiftçileri büyük bir çiftlik işletmesi halinde bir araya getirerek ileri teknikli araçların ve modern yöntemlerin kullanımına imkân sağlamak ve böylece tarımsal üretkenliği arttırmaktı. Bu kapsamda beslenme, hammadde ve ihracat için gerekli olan tarımsal üretim miktarı garanti altına alınabilecek, emek tasarrufu sağlanacak ve tarımdan sanayiye işgücü aktarımı yapılabilecekti. Rusya’da izlenen bu ekonomi politikaları sayesinde de sanayi ve tarım sektörlerinde önemli oranlarda üretim artışı elde edilebilmişti.⁶⁶¹

Fakat bu dönemde Türkiye’de, Sovyetlerin uyguladığı sisteme karşı ideolojik açıdan mesafeli bir yaklaşım söz konusudur. Zira Recep Bey’in konuşmasında da bu durumun yansımalarını görmek mümkündür. Recep Bey’e göre, parti programında öngörülen devletçilik prensibi; *“memleketin bütün istihsal menbalarını ve vasıtalarını devletleştiren, serbest ticaret ve mülkiyet haklarını tanımayan, serbest sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisat faaliyetlerini benimseyen aşırı devletçilik fikirlerine”* yol açmayacak niteliktedir. Ayrıca Recep Bey, Fırka programında hem devletçiliğe hem de kooperatifçiliğe yer verilmiş olmasının (Sovyet sistemini çağrıştırması nedeniyle olsa gerek) bazı yanlış anlamaları beraberinde getirdiğini, ancak bunun gereksiz bir endişe olduğunu şu sözlerle vurgulamıştır:⁶⁶²

“Fırkanın takip ettiği devletçilik mefhumunun yanında kooperatiflerden de bahsedilmesi bazı suitefehhümlere yol açmıştır. Bu fikirleri tashih için Fırkamızın tasavvur ettiği kooperatifçiliği tarif ettiğimiz çevre içinde mütealea etmek kâfidir. Her iktisadî faaliyeti yalnız devletin iştigali sahasına alan ve kooperatif zihniyetinde kollektivizme giden yollarla Fırkamızın hiç bir alâkası yoktur. Zaten milliyetçi, milliyetçi ve aileci bir teşekkül olan Fırkamızın umumî evsafı bu telâkkiye müsait olmamak lâzım gelir.”

Görülüyor ki, gerek Fırka programındaki devletçilik formülü gerekse buna izah getiren Fırka Umumî Katibi Recep Bey’in devletçilik yorumları, aslında Serbest Fırka ile girilen tartışmalarda Ali Fethi Bey’in İzmir nutkunda sınırlarını çizdiği devletçilik yaklaşımından pek de farklı değildir. Buna karşın İsmet Paşa’nın 24 Nisan 1932-10

⁶⁶¹ Bkz. Maurice Dobb, *1917’den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, Çev. Metin Aktan, Özdemir Basımevi, İstanbul, 1968, s. 222-258, 279-281.

⁶⁶² *C.H.F Programının İzahı*, s. 9-10, 13.

Mayıs 1932 tarihlerinde kalabalık bir heyetle gerçekleştirdiği Sovyet Rusya ziyareti, devletçilik uygulamalarının somut sonuçlarının görülmesi ve devletçilik ilkesinin yorumunda değişikliğine gidilmesi bakımından önemli bir gelişmedir.⁶⁶³ Öyle ki seyahate katılanlardan Yunus Nadi, “Devlet Kapitalistliği” olarak adlandırdığı Sovyet modelinin başarılarından bahsetmiş ve bu hususta “*Plan mucibince tahakkuk ettirilmesine çalışılan sanayi tesisatının şimdiye kadar faaliyete geçmiş olanları bile akla hayret verecek işler çıkartıyor.*” diye yazmıştır.⁶⁶⁴ Yine bu seyahate katılanlar arasında yer alan Recep Bey de 21 Haziran 1932 tarihli Meclis bütçe görüşmeleri esnasında yaptığı bir konuşmada, devletçilik ilkesinin kapsamını bu kez çok daha geniş bir şekilde tarif etmiştir. Zira ona göre, devlet sadece özel girişimin başaramadıklarını değil, bunun yanında özel kişilerin faaliyet gösterebildiği alanlarda da “*milletin umumî menfaatine taallûk noktasından bizzat devletçe yapılmasında fayda ve lüzum görürse memleketin ümrânına, ilerlemesine, ileri gidişine hizmet noktasından fayda ve lüzum görülürse*” o takdirde devlet tarafından “*işin mahiyetine göre ya tanzim ve müdahale suretiyle veyahut işi bizzat yapmak suretiyle*” bu işlere de girişebilecektir.⁶⁶⁵

Devletçilik prensibinin yorumunda ortaya çıkan bu anlayış değişikliğinin sadece söylem düzeyinde kalmadığı ve aynı zamanda uygulamaya da geçirildiği görülüyor. Nitekim 1932 yılı Temmuz ayı başında, iktisadî hayatta devlete “yeni yetkiler ve imkânlar” sağlayan çok sayıda kanun Meclis tarafından kabul edilmiştir. Bu kanunlar ise; 2 Temmuz 1932 tarihli ve 2054 sayılı “Çay, Şeker ve Kahve İthalinin Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun”, 3 Temmuz 1932 tarihli ve 2056 sayılı “Hükümetçe Ziraat Bankasına Mubayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun”, 3 Temmuz 1932 tarihli ve 2058 sayılı “Devlet Sanayi Ofisi Teşkili Hakkında Kanun”, 3 Temmuz 1932 tarihli ve 2059 sayılı “Menkul Kıymetler ve Kambiyo Hakkındaki Kanuna Müzeyyel Kanun”, 3 Temmuz 1932 tarihli ve 2061 sayılı “Türkiye Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği Hakkında Kanun”, 3 Temmuz 1932 tarihli ve 2062 sayılı “Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanununun Bazı Maddelerinin Tadiline ve Bu Kanuna Bazı Hükümler İlâvesine Dair

⁶⁶³ İsmet Paşa’nın Sovyet Rusya ziyareti için bkz. *Cumhuriyet*, 25 Nisan 1932, s. 1, 4; *Cumhuriyet*, 11 Mayıs 1932, s. 1, 4.

⁶⁶⁴ Yunus Nadi, “İsmet Paşa’nın Rusya Seyahati ve Neticeleri: 3-Yanı Başımızda Yeni Bir Amerika Vücut Buluyor”, *Cumhuriyet*, 13 Mayıs 1932, s. 1, 3.

⁶⁶⁵ *TBMM Zabut Ceridesi*, , İn’ikad: 67, Devre: 4, İçtima: 1, Cilt: 9, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1932, s. 211.

Kanun”, 7 Temmuz 1932 tarihli ve 2064 sayılı “Türkiye Sanayi Kredi Bankası Teşkili Hakkında Kanun” ve 7 Temmuz 1932 tarihli ve 2068 sayılı “Türkiye İskele ve Limanları Arasında Posta Seferleri Hizmetinin Devlet İdaresine Alınmasına Dair Kanun” şeklinde sıralanabilecektir.⁶⁶⁶

Bütün bu kanunlar içinde sanayi alanında devlet girişimciliğini ve işletmeciliğini öngören “Devlet Sanayi Ofisi Kanunu” özellikle dikkati çekmektedir. Aynı zamanda bu kanunun çıkarılmasında İsmet Paşa’nın Sovyet Rusya ziyareti kapsamında sağlanan 8 milyon dolarlık kredinin de önemli bir rolü olduğu anlaşıyor. Bu Kanun’un hükümetçe hazırlanan gerekçesinde ise şu hususlara yer verilmiştir:⁶⁶⁷

“Memleketin iktisadî muvazenesinin süratle tanzimi ve istihsal imkân ve kabiliyetlerinin tahakkuku için icap eden sanayi teşebbüslerinin doğrudan doğruya Devlet tarafından vücuda getirilmesi ve işletilmesi bir zaruret teşkil etmekte olduğu gibi Devletçe memleketin sanayi ihtiyaçlarına göre tanzim ve organize edilmiş bir iktisat siyaseti takibi Hükümetin kabul ettiği esaslara dahi tevafuk etmektedir.

Bu kanunla teşkili derpiş edilmiş olan Devlet sanayi ofisine tahmil edilen vazife yalnız sanayi ve maadin bankası tarafından devredilecek olan mevcut Devlet fabrikalarının idaresinden ibaret değildir. Son zamanlarda bazı Avrupa firmalarından şeker ve kimyevî sanayi gibi bir takım mühim sanayi tesisatı için büyük mikyasta krediler teklif edilmekte olduğu gibi bu defa Rusya ile yapılan anlaşma esasatı dairesinde alınan kredi mukabilinde birçok fabrikalar tesisi de mevzubahistir. Bu suretle Devletçe muhtelif şekillerde anlaşmalar veya hususî mukaveleler neticesinde tesis edilecek fabrikaların büyük bir ehemmiyet iktisap etmek istidadında olan tesis ve işletmesi tamamen bu hususa hasrı mesai eden bir Devlet Ofisi tesisini istilzam etmektedir.”

Meclis’te Devlet Sanayi Ofisi Kanunu ile ilgili yapılan müzakereler sırasında, Kocaeli mebusu Sırrı Bey tarafından; bu kadar önemli bir kanun tasarısının acele olarak görüşülmek istenmesi ve inceleme yapmak için de yeterli sürenin verilmemiş olması konusunda bazı eleştirilerde bulunulmuştur. Buna karşılık söz alan İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey ise Kanun tasarısının ilk olarak “16 Mart 1932” tarihinde Meclis’e sevk edildiğini ve tasarının ilgili encümenliklerce de incelenerek daha sonra Meclis genel kuruluna geldiğini, dolayısıyla inceleme yapmak için yüz günü aşkın bir sürenin

⁶⁶⁶ Bu konuda ayrıntılı bir inceleme ve değerlendirme için bkz. Boratav, *Türkiye’de Devletçilik...age.*, s. 166-174, 244-245, 247-248, 254-262.

⁶⁶⁷ Bkz. “Kanunu mahsuslarına tevfikân kurulmuş olanlardan maada Devlet sermayesi ile tesis edilmiş ve edilecek fabrikaların ve Devlet iştiraklerinin ve kurulması müsaadeye tâbi veya mukaveleye bağlı olan fabrikaların sureti idaresi ve Devlet sanayi ofisi teşkili hakkında 1/373 numaralı kanun lâyihası ve İktisat ve Bütçe encümenleri mazbataları”, *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 3, Devre: 4, İçtima: 1, Cilt: 9, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1932, s. 2; Sovyet Rusya’dan sağlanan kredi için bkz. *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1932, s. 1.

geçmiş olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶⁸ Ancak Meclis kayıtlarına göre, Devlet Sanayi Ofisi Kanunu tasarısı ilk olarak 22 Mayıs 1932 tarihinde Meclis’e sevk edilmiş ve encümenlere havalesi ise 26 Mayıs 1932 tarihinde yapılmıştır.⁶⁶⁹ Mustafa Şeref Bey’in kastettiği (1932 yılı Mart ayında sevk edilmiş olan) tasarı ise Türkiye Sanayi Kredi Bankası Kanunu tasarısı olmalıdır. Zira bu kanun tasarısının hükümetçe Meclis’e sevk işlemi, 21 Mart 1932 tarihinde gerçekleştirilmiştir.⁶⁷⁰

Türkiye Sanayi Kredi Bankası Kanun tasarısının gerekçesinde de “*Türkiye sanayi ve maadin bankasının ilga ve tasfiyesi neticesinde mezkûr bankadan ayrılacak olan fabrikaların sureti idaresi hakkında bu kanunla birlikte mevkii tatbika geçebilmek üzere ayrıca bir kanun lâyihasının takdimi derdesttir.*” denilmiştir. Bununla ilgili olarak, kanun tasarısının 31. maddesinde de tasfiye edilecek olan Sanayi ve Maadin Bankası’nın uhdesindeki devlet fabrikalarının idare şekli ile iştirak hisselerine ilişkin hükümlerin ayrı bir kanunla düzenleneceği belirtilmiştir. Yine Türkiye Sanayi Kredi Bankası Kanunu’nun hükümetçe hazırlanan metninde, “Devlet Sanayi Ofisi” ile ilgili bir ibare bulunmamaktadır. Esasen Kanun’un 14, 15 ve 18. maddelerinde yer alan “devlet sanayi ofisi” ifadeleri ise İktisat ve Bütçe encümenlerince eklenmiştir. Hükümetin tasarısında devlet fabrikalarının idaresi ve iştirak hisselerinin durumu hakkında yeni bir düzenleme yapılacağını öngören 31. madde hükmü de encümen görüşmelerinde (devlet sanayi ofisine ilişkin tasarının da aynı anda encümenlikçe sonuçlandırılmış olmasından dolayı) çıkarılmıştır.⁶⁷¹

Buradan hareketle de devlet girişimciliği ve işletmeciliğini esas alan Devlet Sanayi Ofisi Kanunu’nun çok daha sonra (muhtemelen Rusya ziyareti ile birlikte) hazırlandığı, ilk hazırlanan kanun olan Türkiye Sanayi Kredi Bankası Kanunu’nun ise sadece sanayi kesimine finansman sağlamayı hedeflediği, bu anlamda da İktisat Vekili Mustafa Şeref

⁶⁶⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 77, Devre: 4, İctima: 1, Cilt: 9, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1932, s. 465-466.

⁶⁶⁹ Bkz. “Kanunu mahsuslarına tevfikân kurulmuş olanlardan maada Devlet sermayesi ile tesis edilmiş ve edilecek fabrikaların ve Devlet iştiraklerinin ve kurulması müsaadeye tâbi veya mukaveleye bağlı olan fabrikaların sureti idaresi ve Devlet sanayi ofisi teşkili hakkında 1/373 numaralı kanun lâyihası ve İktisat ve Bütçe encümenleri mazbataları”, s. 1; TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 52, Devre: 4, İctima: 1, Cilt: 8, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1932, s. 248.

⁶⁷⁰ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 26-18-12, Tarih: 21.03.1932, s. 1.

⁶⁷¹ Bkz. “Türkiye sanayi kredi bankası teşkili hakkında 1/282 numaralı kanun lâyihası ve İktisat ve Bütçe encümenleri mazbataları”, s. 1-28.

Bey'in Fırka programının müzakeresi sırasında ifade ettiği yönde (işletmecilik yapmayan) bir kredi bankasının oluşturulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Fırka programının görüşmelerinde, Sanayi ve Maadin Bankası'nın işletmecilik yapmaması, sadece sanayi kesimine kredi sağlaması gerektiğini vurgulamış olan İstanbul mebusu Hasan Vasıf Bey de Türkiye Sanayi Kredi Bankası Kanunu ile ilgili olarak Meclis'te yaptığı konuşmada hükümetin daha önce vermiş olduğu sözü, bu kanunla yerine getirmesinden dolayı sanayi kesimi adına teşekkürlerini sunmuştur.⁶⁷² Bu bağlamda da Devlet Sanayi Ofisi Kanunu'nun devletçilik konusunda gerçek anlamda bir zihniyet değişikliğini temsil ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Diğer taraftan Devlet Sanayi Ofisi Kanunu'nun Meclis görüşmelerinde, devlet-özel sektör rekabeti ve doğabilecek sakıncalar konusunda bazı eleştiriler dile getirilmiştir. İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey ise; devlet eliyle kurulacak fabrikaların esasen özel sektörün cesaret edemediği büyük sermaye gerektiren işlere yönelik olacağını, dolayısıyla devletin küçük sanayi ile rekabete girmesinin söz konusu olmadığını ifade etmiştir.⁶⁷³ Meclis dışında da devam eden bu tartışma sürecinde, özel iş çevrelerine yakınlığı ile bilinen İş Bankası Umum Müdürü Mahmut Celal Bey'in 1932 yılı Eylül'ünde İktisat Vekilliğine getirilmesi söz konusu olmuştur. Bundan sonra bilhassa Devlet Sanayi Ofisi Kanunu ve Türkiye Sanayi Kredi Bankası'na ilişkin kanunların "aşırı devletçilik" eleştirilerine yol açan veya sakıncalı görülen tarafları yeniden ele alınmış ve 3 Haziran 1933 tarihli ve 2262 sayılı Sümerbank Kanunu kapsamında da; bu iki kuruluşun birleştirilerek tek kuruluş haline getirilmesi yoluna gidilmiştir. Böylelikle, devlet eliyle sanayileşme sürecinde önemli bir işlev yüklenecek olan "Sümerbank" kurulmuştur.⁶⁷⁴

Anlaşıyor ki, hükümetin iktisat politikasında bazı geri adımlar söz konusu olmakla birlikte özel sektör odaklı politikalardan devlet eliyle sanayileşmeye doğru bir yönelme yaşanmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında ise özel sektöre sağlanan himaye ve teşviklere rağmen istenilen başarının yakalanamaması önemli bir etken olmuştur. Zaten

⁶⁷² *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn'ikad: 80, Devre: 4, İçtima: 1, Cilt: 9, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1932, s. 504.

⁶⁷³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn'ikad: 77, Devre: 4, İçtima: 1, Cilt: 9, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1932, s. 466-467.

⁶⁷⁴ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik...age.*, s. 174-184, 254-266; Ayrıca bkz. Tezel, *age.*, s. 349-350.

1929 İktisadî Buhranı da tüm dünyada olduğu gibi “liberal” anlayışın gözden düşmesine yol açmış ve ülkenin devletçi bir iktisat politikasına yönelmesinin nesnel koşullarını hazırlamıştır. Bu durumda, ülkede devlet eliyle sanayileşme politikasına geçiş sürecinde himayecilik, fertçilik ve devletçilik konusunda yapılan fikir tartışmalarına da yakından bakmak gereklidir.

3.1.4. Himayecilik, Fertçilik ve Devletçilik Konusunda Yürütülen Fikir Tartışmaları

Dönemin en önemli fikir hareketi olan Kadrocuların düşünce dünyasında; “ulusçuluk” ve “devletçilik” fikirleri, birbiriyle bağlantılı iki temel sütunu temsil etmektedir. Bu kapsamda Kadrocular, devletçiliği; hem bağımsız hem de sınıf çatışmaları bulunmayan bir ulus oluşturmak için “gerekli bir araç” olarak görmüşlerdir.⁶⁷⁵ Kadrocuların fikir önderi Şevket Süreyya, 1932 yılının Ağustos ayında yayımladığı “İnkılâp ve Kadro” adlı kitabında; “*millî kurtuluş hareketinin devlet müessesesi, milletin, milletleşme hadisesinin bir siyasî ifadesidir.*” diye yazmıştır. Ona göre, devletin iktisadî alandaki en önemli görevi “yüksek tekniği, bizzat devlet teşkilatçılığı altında ve bir takım menfaat tezatlarına yol açmadan” meydana getirmektir. Modern teknik ise ifadesini “millî sanayi sistemi”nde bulmaktadır. Gerçek anlamda bir “millet” haline gelmek için de millî bir sanayiye sahip olmak gereklidir. Ülkede millî bir sanayi sisteminin oluşturulması süreci, “faal bir gümrük himayeciliği” ile birlikte yürütülmelidir. Dolayısıyla ülkenin siyasî ve iktisadî açıdan tam bağımsızlığının yolu, devlet tarafından kurulacak ve himaye edilecek olan modern tekniğe dayalı millî bir sanayiden geçmektedir.⁶⁷⁶ Yine Şevket Süreyya, Türkiye’de o güne kadar uygulanan “liberal” politikalarla iktisadî alanda başarılı bir sonuç elde edilemediğini, ekonomik buhran ile birlikte yaşanan bunalımın da bir politika değişikliğini zorunlu kıldığını ve nihayet Türkiye’de devletçiliğe doğru bir yönelme yaşandığını şu şekilde vurgulamıştır:⁶⁷⁷

“Hulasa, harpten sonra unsurlarını sinsi sinsi toplayan, görülmemiş bir buhranın, bir sonu belirsiz içtimai istihalenin pek yakında birden patlayacağı ve bu patlayışın doğuracağı sarsıntuların Türkiye’de, her şeyden habersiz bir takım mutavassıtlar

⁶⁷⁵ Haldun Gülalp, “Ulusçuluk, Devletçilik ve Türk Devrimi: Bir Erken ‘Bağımlılık Teorisi’”, *Türkiye’de Devletçilik*, Der. Nevin Çoşar, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995 içinde, s. 174, 177.

⁶⁷⁶ Şevket Süreyya, *İnkılâp ve Kadro*, Kadro Serisinden: 1, Ankara, 1932, s. 107, 109, 112, 120-122, 126.

⁶⁷⁷ *Age.*, s. 148.

elinde müşkülâtla birikmeye başlayan zayıf ticaret sermayesini de amansızca eriteceği ve bir takım iflaslar, acizler, iktisadî ve malî müşkülât ardından hükümetin herkese çok sevimli ve munis görünen şu liberalizm güvercinini nihayet havaya bırakarak, gerek Türkiye'nin sanayi kuruluşu, gerek mübadele mekanizmasının tanzimi ve bu suretle de husule gelecek sermaye terakümünün devlet tarafından benimsenmesi istikametinde esaslı ve radikal devletçilik tedbirleri almak ve bir umumî plan tanzim etmek zaruretine geleceği pekâlâ görülebiliyordu.

Nitekim öyle oldu.”

Vedat Nedim'e göre de; ülkede kurulacak olan modern sanayi sayesinde, dış dünyaya ithalat yoluyla akan kaynakları alıkoymak ve böylelikle millî bir sermaye birikimine gitmek mümkündür. Zaten Türkiye'de sanayileşme yolunda bazı adımlar atılmış ve bunu desteklemek için de bir himaye siyaseti uygulanmaya başlamıştır. Ancak bu himaye politikası, “liberal” bir nitelik taşımakta ve esas olarak özel girişimi dış rekabetten korumayı temel almaktadır. Ne var ki ülkede bu koruyucu tedbirlere rağmen sanayi gelişmemiş ve yerli sanayiciler yetişmemiştir. Mevcut sanayi sektörü, ileri bir tekniğe sahip değildir. Bu nedenle de yerli sanayinin himayesi politikası, “ekseriyet üzere geriliğin ve rekabet kabiliyetinden mahrumiyetin himayesi” yönünde bir işlev görmektedir. Ancak himayecilikle varılmak istenen gaye, bu olmamalıdır. Ulaşılması gereken asıl hedef ise “ileri teknikli, rekabet kabiliyetli” bir sanayi oluşturmaktır. Bu amaca ulaşmanın yolu da devletçi bir sanayi siyaseti izlemeyi gerektirmektedir. Vedat Nedim, son zamanlarda devletçi bir sanayi politikası ekseninde bazı adımlar atılmakta olduğunu söylemektedir. Zira “teşviki sanayi kanununun tadili, sanayi ofisi ihdası, sanayi planı tespiti gibi teşebbüsler yeni bir istikametın müjdecileri”dir. Burada atılması gereken bir diğer önemli adım ise ferdî teşebbüsleri de millî iktisat sistemi içine almaktır. Sadece devlet girişimleri değil, özel girişimler de genel bir sanayi planının parçası olmalıdır. Bu sayede, ferdî girişimlerin “anarşik” doğasının verdiği zararlardan ve kaynak israfından kurtulmak mümkün olacaktır.⁶⁷⁸

Kadrocuların devlet öncülüğünde millî bir sanayinin kurulmasına ve aynı zamanda da bu sanayinin dış rekabetten korunmasına verdiği önem ortadadır. Fakat ülkede bu dönemde yapılan tartışmalardan biri de sanayileşme politikası kapsamında uygulanmakta olan “himayecilik” tedbirlerinin doğurmuş olduğu olumsuz sonuçlarla ilgilidir. Mesela Muhittin Bey (Birgen), yerli sanayinin kurulması için uygulanan himayeci politikaların özellikle köylü kesimi açısından büyük bir hayat pahalılığına yol

⁶⁷⁸ Vedat Nedim, “Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım?”, *Kadro*, Sayı: 6, Haziran 1932, s. 16-17.

açtığı ileri sürmüştür. Onun yaklaşımına göre, himaye siyaseti Türkiye için makul bir fikirdir. Zira yerli işletmelerin gelişim göstermesi açısından böyle bir korumaya ihtiyaç vardır. Fakat bu himaye politikasının olumsuz sonuçlarının görülerek belli bir sınırlamaya gidilmesi de gereklidir. Nitekim himaye siyasetinin özellikle tarım kesiminde yaratmış olduğu pahalılık sorunu, köy hayatı açısından artık dayanılmaz bir hal almaya başlamıştır.⁶⁷⁹

Ahmet Hamdi de aynı şekilde himayecilik politikasının yaratmış olduğu olumsuz sonuçlar üzerinde durmuştur. Türk Devletçiliğini; Kadrocularla benzer biçimde “milleti, devlet eliyle yeniden teşkil etmek”⁶⁸⁰ olarak kabul eden Ahmet Hamdi, Kadrocuların sanayileşmeyi ve himayeyi telkin eden görüşlerinin aynı zamanda bir “otarşi” isteğini de beraberinde getirdiğini, birçok konuda aynı fikirde olmakla birlikte onların bilhassa otarşiye yol açacak olan bu görüşlerine tam olarak iştirak etmediğini vurgulamıştır.⁶⁸¹ Ahmet Hamdi, Türkiye’de sanayinin himayesi için uygulanan politikaların sanayi ve tarım ürünleri fiyatları arasındaki makası köylü kesim aleyhine olacak şekilde bozmakta olduğunu, buna karşın himaye edilen sanayinin de elde ettiği avantaja kıyasla istenilen seviyede bir sermaye birikimine gidemediğini, zaten iç pazarın bu şekilde istismarı ile sanayinin geliştirilmesinin mümkün olmadığını, zira köylü kesimi açısından pahalılık yaratan bu sanayi ürünü fiyatlarından dolayı -eğer aynı oranda ziraî ürün fiyatlarını artırıcı destekler sağlanmaz ise- eninde sonunda tüketimin azalma göstereceğini, böylece himaye edilen sanayi işletmelerinin de yeterli talep olmadığından kapanmaya mahkûm olduğunu söylemektedir. Ona göre, bu sebeplerden ötürü sadece gelişmeye açık olan sınırlı bazı sanayi alanlarında himaye politikası söz konusu olmalıdır. Aynı zamanda ülkede yaygın olarak tüketilen ziraî ürünlerin fiyatlarını, çiftçi lehine arttıran organize tedbirlere de (ileri üretim tekniği ve ortak satış vb.) başvurmak gereklidir.⁶⁸²

⁶⁷⁹ Muhittin, “Türkiye İktisadiyatında Himayecilik”, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 29, Kânunusani 1933, s. 5-6; Ayrıca Muhittin Bey’in “incir” ürünü fiyatları ile köylünün en çok satın aldığı malların fiyatları hakkında yaptığı bir karşılaştırma ve değerlendirme için bkz. Muhittin, “Piyasa Kıymeti Mübadele Kıymeti”, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 28, Kânunuevvel 1932, s. 1-10.

⁶⁸⁰ Ahmet Hamdi, “Türk Devletçiliği ve Himayeci Fertçilik”, *Kadro*, Sayı: 22, Teşrinievvel 1933, s. 42.

⁶⁸¹ Başar, *Atatürk’le Üç Ay...age.*, s. 148; Ayrıca Şevket Süreyya’nın “İnkılâp ve Kadro” adlı eserinin bir eleştirisi için de bkz. Ahmet Hamdi, “İnkılâp ve Kadro-Şevket Süreyya Beyin Eseri Münasebetiyle”, *Kooperatif*, Sayı: 6, Teşrinisani 1932, s. 4-6.

⁶⁸² Ahmet Hamdi, *İktisadi Devletçilik*, Birinci Cilt, s. 25-26; Ahmet Hamdi, *İktisadi Devletçilik*, İkinci Cilt, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1933, s. 123-138, 171-172; Ayrıca bkz.

Bundan başka Ahmet Hamdi, ülkede iç pazarın istismarı ve sanayi girişimleri yoluyla sermaye birikiminin sağlanması hakkında şu fikirleri de ileri sürmüştür:⁶⁸³

“Böyle bir teraküm ancak ihracat eşyası bedellerini iç pazara akıtmak ve mukabilinde istihsal aletleri haricinde ithalat yapmamak sureti ile olabilir. Bu yolda bir teraküm yapılacak olursa, bu istihsal aletlerinin tamamen devlete yani umuma ait bulunması icap eder. Çünkü bu, sanayi kanalı ile yapılmış yeni bir teraküm değildir; ihracat eşyası bedellerinin iç pazar istismarı ile toplanmasından ibarettir. Bu teraküm, ihracatı yapanların hakkıdır. Bütün bir memleket bu faaliyete iştirak ettiğine göre toplanan sermaye devletin, umumun olmak lazım gelir.

Sanayi kanalı ile ve himaye gümrüğü ile iç pazarın istismarı ve bu yoldan sermaye terakümü yapılması ve bilhassa bu terakümün hususi eşhas elinde olması, bir sınıf himayesi yapılması ve müstemlekeci milletlerin dünya miqyasında yaptıklarını, bir memleketin kendi içinde tatbik etmesi demektir.”

Şevket Süreyya ise Ahmet Hamdi'nin sanayi ve tarım ürünleri arasındaki fiyat farkı konusundaki görüşlerine yönelik olarak; Ahmet Hamdi'nin köylülerin mahsullerini düşük fiyatla sattıkları halde himayeden dolayı sanayi ürünlerini yüksek fiyattan satın almaya zorlanmaları hususunda eleştiriler getirdiğini ve “halkın sanayi sermayedarlarına ödediği bu farkları bari devlete ödeyelim” yönünde bir görüş ileri sürdüğünü, zira şimdiye kadar bu şekilde halkın ödediği farkların da ülkede bir sermaye birikimi yaratmadığına işaret ettiğini, onun fiyat farkı konusundaki bu görüşlerinin orijinal fikirler olduğunu, esasen ulaştığı netice açısından da onunla aynı düşüncede olduklarını söylemektedir.⁶⁸⁴ Ayrıca, “Kadro” dergisinin -Kadrocu tezlerin de özetlendiği- sayfa altı çerçeve yazıları içinde, “*Kurulabilmesi için Devletten himaye ve milletten feragat ve tahammül isteyen Millî Sanayi müesseseleri ancak Devlet elinde ve Devlet mülkiyeti altında kurulmalıdır.*” sloganı dikkati çekmektedir.⁶⁸⁵ Dolayısıyla Kadrocular, himayecilikten doğan fiyat farkını özel kişiler yerine devletin alması gerektiği düşüncesini savunmaktadırlar. Himayecilikten doğan fiyat farkı olgusu aslında devlet eliyle sanayileşmeye geçiş açısından da kritik bir öneme sahiptir. Esasen Boratav'ın net bir şekilde vurguladığı gibi, özel sektörün de faaliyet gösterebileceği alanlarda devlet

Ahmet Hamdi, “Türkiye'nin Yeni Sanayi Himayesi-Sanayi Koruma Tedbirleri Milletın Ana Menfaatleri Namına Yeniden Gözden Geçmeye Muhtaçtır.”, *Kooperatif*, Sayı: 6, Teşrinisani 1932, s. 1-3.

⁶⁸³ Ahmet Hamdi, *İktisadi Devletçilik*, İkinci Cilt, s. 124-125.

⁶⁸⁴ Şevket Süreyya, “Polemik: İktisadi Devletçilik”, *Kadro*, Sayı: 17, Mayıs 1933, s. 43-44.

⁶⁸⁵ Bkz. *Kadro*, Sayı: 21, Eylül 1933, s. 38.

eliyle sanayileşmeye girişmek, “koruma rantını özel sanayiye teslim etmemenin en etkili yolu” olmuştur.⁶⁸⁶

Bu dönemde Kadrocuların devletçilik tezlerine karşı, “fertçilik” düşüncesini savunanlar da vardır. Cumhuriyet gazetesi başyazarı Yunus Nadi, Kadrocuların “belli başlı fikirlerinden biri olan” devletçiliğin, Kadrocular tarafından “Cumhuriyet Halk Fırkası’nın anladığı dereceden çok ileri ve adeta ferdi sıfır haddine indiren” bir noktaya sürüklenmekte olduğu yönünde genel bir izlenimin oluştuğunu ifade etmiştir. Ona göre, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın programında yer alan devletçilik prensibinin kapsamı oldukça açıktır. Zira programda, özel girişimlere büyük önem verilmiş olup, sadece “fertlerin başaramayacağı işleri devletin ele alması” anlayışı benimsenmiştir. Yunus Nadi, Kadrocuların devletçilik fikirlerini gözden geçirmek ve bu alanda da yeni bir fikir tartışması başlatmak amacıyla Ağaoğlu Ahmet Bey’in hazırlamış olduğu bir dizi makaleyi gazetelerinde yayımlamaya karar verdiklerini söylemiştir.⁶⁸⁷ Böylelikle, Ağaoğlu Ahmet Bey’in (Şevket Süreyya’nın “İnkılâp ve Kadro” adlı eserinin bir eleştirisi niteliğinde olan) “Devlet ve Fert” başlıklı makaleleri, 13 Kasım 1932-4 Aralık 1932 tarihleri arasında Cumhuriyet gazetesinde yayımlanmıştır.⁶⁸⁸

Burada Ağaoğlu Ahmet Bey’in Kadroculara yönelttiği en temel eleştiri ise toplumsal hayatta çok önemli bir rolü ve işlevi olan “fert” unsurunun Kadrocularca tamamen yok sayılmış olmasıdır. Ağaoğlu, Kadrocuların “*Bizim hareket noktamız, cemiyet içinde ferde, adeta onu cemiyetten ayıran bir ‘hürriyet’ vermek değil, cihan içinde ‘milletle hak’ ve ferde de bu ‘hür millet’ içinde ‘iş ve vazife’ vermektir.*”⁶⁸⁹ şeklindeki düşüncelerinden yola çıkarak Kadroculara “...*inkâr edilmiş ve hürriyetten mahrum kılınmış fertlerden mürekkep bir cemiyet nasıl şen ve müreffeh olur? [...] İnkâr olunan ve hürriyetten mahrum edilen bir muhit nasıl inkişaf eder, nasıl kuvvetlenir?*” diye sormuştur. Ona göre, toplumlar ancak bünyesinde yetiştirdiği ve yaşattığı fertlerin

⁶⁸⁶ Boratav, *Türkiye’de Devletçilik...age.*, s. 162-163.

⁶⁸⁷ Yunus Nadi, “Devletçilik ve Şahsi Teşebbüs-Bir Münakaşa Mevzu”, *Cumhuriyet*, 11 Teşrinisani 1932, s. 1.

⁶⁸⁸ İlk makale için bkz. Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert-1”, *Cumhuriyet*, 13 Teşrinisani 1932, s. 3; Son makale için bkz. Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert-14”, *Cumhuriyet*, 4 Kânunuevvel 1932, s. 3; Bu makaleler daha sonra kitap olarak da basılmıştır. Bkz. Ağaoğlu Ahmet, *Devlet ve Fert*, Sanayinefise Matbaası, İstanbul, 1933, s. 1-76.

⁶⁸⁹ Şevket Süreyya, *İnkılâp ve Kadro*, s. 87.

yaratıcı girişimleri sayesinde bir ilerleme gösterebilir. Doğulu toplumların mevcut durumunda olduğu gibi ferdi hareket ve gelişme imkânlarının ortadan kaldırıldığı toplumlar durgunluğa ve geriliğe mahkûmdurlar. Zaten “*Türk İnkılâbı [da] şarkın şu elim vaziyetine çare olmak üzere yapılmıştır.*” Esasen “*Şark, tarihiyle, idaresiyle, kanunlarıyla, diniyle, ahlakiyle, felsefesiyle ferdi mütemadiyen ezmiştir. Kemalist İnkılâbın birinci hedefi ferdi bu ezici ve öldürücü amillerden kurtarmaktır.*” Bu kapsamda önü açılan Türk ferdi, hem düşünce hem de iş bakımından geliştikçe bu bireylerden oluşan Türk toplumu da aynı şekilde bir gelişme gösterecektir.⁶⁹⁰

Bununla birlikte Ağaoğlu, Kadrocuların benimsemiş olduğu devletçilik düşüncesini de eleştirmiştir. Onun yaklaşımına göre, Kadrocuların devlete yüklediği işlevler, “milletin yerine geçerek bütün faaliyetleri üzerine almak” biçimine kadar varmıştır. Öyle ki onların hayalini kurduğu devlet, toplumsal hayatın her alanına müdahale edecek, bunun için de sosyal ve ekonomik alanlarda çeşitli düzenlemeler yapacak ve bizzat yönetme işine girecektir. Devlet, sadece düzenleyip yönetmekle de kalmayacak aynı zamanda doğrudan doğruya girişimci olacaktır. Büyük sermaye birikimleri yaratacak, bütün bunları kendi mülkiyetine alacak, böylece “millî bir işbirliği cihazı” oluşturacaktır. Devlet bütün bu süreçte doğal olarak sınıf çelişkilerinin ortaya çıkmasına izin vermeyecek, yani toplumda büyük sermayelerin oluşmasını da engelleyecektir. Neticede devlet bu suretle ülkeyi ve milleti sınıf çelişkilerinden doğan “müstakbel buhranlardan” kurtarmış olacaktır.⁶⁹¹ Ağaoğlu ayrıca, Kadrocuların esasen özel mülkiyeti tanımalarından dolayı “sosyalist” ve “komünist” olmadıklarını, ancak tavsiye ettikleri yöntemin sosyalist ve komünist sistemlerde olduğu gibi “iktisat terakümünün devlet tarafından yapılması ve devletin benimsemesi” usulünden ibaret bulunduğunu söylemiştir.⁶⁹²

Ağaoğlu’na göre; gelişmiş devletlerde uygulama alanı bulan devletçilik akımı, tarihsel süreçte bireysel girişimlerin yarattığı toplumsal çelişkilerden ve gittikçe genişleyen sosyal yaşamda yeni ihtiyaçların ortaya çıkmış olmasından doğmuştur. Bu doğrultuda devlet toplumsal hayata müdahalelerde bulunmuş ve bazı faaliyetlerin yapılmasını da

⁶⁹⁰ Ağaoğlu Ahmet, *Devlet ve Fert*, s. 20-22, 25, 28-30, 33-35, 73-75.

⁶⁹¹ *Age.*, s. 54-55, 60.

⁶⁹² *Age.*, s. 55.

bizzat üzerine almıştır. Fakat Türkiye’de bu kapsamda devletçiliğin nesnel koşulları oluşmadığı gibi ülkede devletçiliği hayata geçirecek imkânlar ve unsurlar da mevcut değildir. Dolayısıyla ülkede öncelikle ferdin gelişimini teşvik ve himaye etmek esas olmalıdır. Ferdin yapamadığı zorunlu işlerin ise devlet tarafından yapılması doğaldır.⁶⁹³ Son olarak Ağaoğlu, Kadrocuların; Türkiye’nin devletçilik uygulamalarının bağımsızlığını yeni kazanmış milletler için de örnek oluşturacağını iddia etmelerini, *“Türk Köylüsünden aldığımız vergiler ile ‘yüksek teknik cihazı ve iktisadî terakümpler vücuda getirerek müstakbel tezatları beşeriyete numune olmak üzere bertaraf edeceğiz!’ Ne ala!, Servantes’in ruhuna rahmet!”* demek suretiyle yanlış ve abartılı bulmuştur.⁶⁹⁴

Diğer yandan Ağaoğlu’nun tüm bu eleştirilerine Kadrocuların cevabı da gecikmemiştir. Nitekim Şevket Süreyya tarafından 11-27 Aralık 1932 tarihleri arasında Ağaoğlu’nun eleştirilerine cevap niteliğinde aynı gazetede bir dizi makale kaleme alınmıştır. Şevket Süreyya, Ağaoğlu’nun “fertçilik” düşüncesi kapsamındaki yorumlarını, on dokuzuncu yüzyıldan kalma eskimiş fikirler olarak değerlendirmiş, bu fikirlerin kaynağı olan batılı ülkelerde dahi fertçilik anlayışının gözden düşmekte olduğunu, bunun karşısında ise “millet menfaati” yaklaşımının büyük bir değer kazandığını söylemiştir.⁶⁹⁵ Ona göre, “millet menfaatini asli unsur gibi alan ve ferdi ancak millî menfaatler içinde serbest bırakan” yeni bir toplumsal düzen doğmaktadır.⁶⁹⁶ Bununla birlikte Ağaoğlu’nun gözden kaçırdığı asıl şey, batılı ülkeler ile bunun dışında kalan ülkeler arasındaki mevcut çelişkilerdir.⁶⁹⁷ Zira Ağaoğlu’nun ferdî hak ve hürriyetlerin gelişmişliği açısından örnek olarak gösterdiği batılı ülkeler, “hala birer müstemleke imparatorluğu”dur. “Oralarda hala ferdin her rahat nefesi, müstemlekelerde milyonlarca insanın, kanı, emeği ve gözyaşları”na mâlolmaktadır.⁶⁹⁸ Bu şartlar içindeki millî kurtuluş hareketleri de “liberal ve ferdiyetçi kapitalizme” karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıkmıştır. Türkiye’nin başlatmış olduğu bu hareketin bundan daha önce başka bir örneği de yoktur. Bundan dolayı Türkiye’nin benimseyeceği toplum ve devlet düzeni

⁶⁹³ Age., s. 40-46, 61-64, 74, 76.

⁶⁹⁴ Age., s. 76.

⁶⁹⁵ Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap-1”, *Cumhuriyet*, 11 Kânunuevvel 1932, s. 3; Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap-5”, *Cumhuriyet*, 18 Kânunuevvel 1932, s. 3.

⁶⁹⁶ Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap-9”, *Cumhuriyet*, 27 Kânunuevvel 1932, s. 3.

⁶⁹⁷ Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap-4”, *Cumhuriyet*, 17 Kânunuevvel 1932, s. 3.

⁶⁹⁸ Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap-6”, *Cumhuriyet*, 20 Kânunuevvel 1932, s. 3.

kendine özgü bir yapıda olmalıdır. “Bu yeni olan, yani liberal cemiyet nizamından gayri olan millî iktisat nizamı da, ancak planlı ve teşkilatlı bir iktisat nizamı” biçiminde olabilir. Bugünün hayat şartları içinde doğmuş olan yeni Türk Devleti’ne düşen görev ise “Türk vatanının ve Türk Cemiyetinin bugünün şartlarına, yeni esaslara göre tanzim ve teşkili” olacaktır. Esasen Türkiye’nin kalkınmış ve gelişmiş bir ülke haline gelmesi ancak “planlı ve teşkilatlı bir iktisat devletçiliği” sayesinde gerçekleşebilecektir.⁶⁹⁹

Kadrocular ve Ağaoğlu Ahmet Bey cephesi arasındaki fertçilik ve devletçilik eksenli tartışmalar daha sonra da devam etmiştir.⁷⁰⁰ Vedat Nedim ise 1933 Eylül’ünde yazdığı bir yazıda, devletçilik konusundaki tartışmaların hala sürmesini, “devletçilik prensibi[nin] daha henüz tam olarak devlet siyasetine mâledilmemesi” ile ilişkilendirmiştir.⁷⁰¹ Bu aşamada Başvekil İsmet Paşa’nın *Kadro* dergisinin (Cumhuriyet’in onuncu yıl dönümüne atfedilen) 1933 yılı Ekim sayısında “Fırkamızın Devletçilik Vasfı” başlıklı bir makalesi yayımlanmış olup, bu makalenin de sürmekte olan devletçilik tartışmalarında hükümetin yaklaşımının açık bir şekilde gösterilmesi amacına yönelik olduğu ifade edilebilir.

İsmet Paşa söz konusu makalesinde; iktisatta devletçilik politikasını, ekonomik alanda var olan eksikliklere ve aksaklıklara karşı bir savunma aracı ve aynı zamanda da ülkenin kalkınması sürecinde iktisadî bir gelişme yolu olarak gördüklerini söylemiştir. Ona göre, ülkedeki özel girişimlerin de arkasında devletin himaye ve desteği vardır. Böyle bir himaye ve destek olmadığı takdirde özel girişimlerin mevcut rekabet koşullarında yaşama şansı yoktur: “Türlü krizlerden dolayı, en serbest nice müesseseleri, senelerden beri, sert fırtınalar karşısında tutunduran devlet”tir. Diğer yandan iktisadî bir işin özel girişimlerce veya devlet tarafından yapılması meselesinde ölçüt ne olmalıdır? Burada

⁶⁹⁹ Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap-8”, *Cumhuriyet*, 24 Kânunuevvel 1932, s. 3.

⁷⁰⁰ Bkz. Şevket Süreyya, “Polemik: Millî Kurtuluş Hareketleri Hakkında Bizim Tezimiz”, *Kadro*, Sayı: 12, Birincikanun 1932, s. 38-44; Şevket Süreyya, “Darülfünun İnkılâp Hassasiyeti ve Cavit Bey İktisatçılığı”, *Kadro*, Sayı: 14, Şubat 1933, s. 5-11; İbrahim Fazıl, “İnkılâp Devletçiliği, İhtilâl Devletçiliği Değildir.”, *Akşam*, 13 Nisan 1933, s. 1, 7; Şevket Süreyya, “Don Kişot’un Yel Değirmenleriyle Muharebesine, Kürsü Politikacılığına ve Cavit Bey İktisatçılığına Dair...”, *Kadro*, Sayı: 17, Mayıs 1933, s. 9-15; Ağaoğlu Ahmet, *Devlet ve Fert*, s. 77-141; Ayrıca bu tartışmaya Ahmet Hamdi de dâhil olmuştur. Bkz. Ahmet Hamdi, “Ağaoğlu-Kadro Münakaşası”, *Kooperatif*, Sayı: 7, Kanunuevvel 1932, s. 6-8; Ahmet Hamdi, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevabımız”, *Kooperatif*, Sayı: 9, Şubat 1933; *Kooperatif-Seçme Yazılar 1932-1934...age.*, içinde, s. 145-149.

⁷⁰¹ Vedat Nedim, “Devletçilik Karşısında Zümre Menfaati ve Münevver Mukavemeti”, *Kadro*, Sayı: 21, Eylül 1933, s. 19.

özel girişim tarafından yapılabilecek bir işi devletin yapmaması istenilen bir durumdur. Çünkü devletin yapması gereken ve elindeki imkânları sevk edeceği alan oldukça çoktur. Ancak İsmet Paşa'nın fikrine göre, bir işin yapılmasında özel girişimin yeterli olanağa sahip olup olmaması uygun bir ölçüt değildir. Burada İsmet Paşa, “*Meselenin bütün memlekete alâkası veya hususî menfaatlere terkedilebilmesi ihtimalidir ki, bu hususta karar vermeğe esas olacaktır.*” demiştir.⁷⁰²

Dolayısıyla Başvekil İsmet Paşa'nın devletçilik yorumunun, Fırka programında ifade edilen formülden daha geniş bir çerçevede olduğu söylenebilir. Ona göre, sadece özel teşebbüslerin giremediği alanlarda değil, özel girişimin faaliyet gösterebildiği alanlarda da ülkenin genel menfaatleri uyarınca devletin yer alması söz konusu olabilecektir. Kadrocular da İsmet Paşa'nın bu yazısını büyük bir memnuniyetle karşılamışlardır. Bu konuda bir makale kaleme alan Vedat Nedim; İsmet Paşa'nın özel teşebbüs ve devlet teşebbüsü konusundaki tartışmalarda tutmuş olduğu yerin önemini vurgulamıştır.⁷⁰³

Anlaşıyor ki, değişik çevrelerin dâhil olduğu devletçilik konusundaki tartışmalarda iktisadî hayatta devlete biçilen konum ve işlevler oldukça farklılık göstermektedir. Tüm bunlara karşın devletçilik politikası, 1933 yılının sonundan itibaren dengeye oturmuş ve belli bir gelişme çizgisi içinde uygulama sahasına geçirilmiştir. Devletin özellikle sanayi alanında (madenciliği de kapsayacak şekilde) doğrudan doğruya yatırımcı ve işletmeci olarak yer alması da devletçiliğin asıl uygulama boyutunu oluşturmuştur.⁷⁰⁴ Bu aşamada, devlet eliyle sanayileşme sürecinin genel bir görünümünü ortaya koymak ve daha sonrasında da ithal ikameci sanayileşmenin ön koşullarından biri olarak “iç pazar” meselesinin köylü nüfus üzerinden kooperatifçilik siyaseti ile olan ilgisini analiz etmek faydalı olacaktır.

⁷⁰² Başvekil İsmet, “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, *Kadro*, Sayı: 22, Teşrinievvel 1933, s. 4-6.

⁷⁰³ Vedat Nedim, “Devletçilik Yolunda Aydınlik...”, *Kadro*, Sayı: 23, İkinciteşrin 1933, s. 12, 15-16. Bununla birlikte, Başvekil İsmet Paşa'nın devletçiliği izah eden bu makalesinin çok daha farklı bir yorumu da İş Bankası yönetim kurulu başkanı ve Siirt mebusu Mahmut Bey (Soydan) tarafından yapılmıştır. Mahmut Bey burada, isim vermeden Kadrocuları da eleştirmiştir. Bkz. Siirt Mebusu Mahmut, “Başvekilin Makalesi: Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, *Milliyet*, 5 Teşrinisani 1933, s. 1. Buna karşın Kadrocular da Mahmut Bey'in yorumlarına ve eleştirilerine cevap vermişlerdir. Bkz. “Siirt Mebusu Mahmut Beyefendiye Açık Mektup”, *Kadro*, Sayı: 23, İkinciteşrin 1933, s. 41-44.

⁷⁰⁴ Boratav, *Türkiye’de Devletçilik...age.*, s. 183-184; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi...age.*, s. 71, 75-76.

3.1.5.Devlet Eliyle Sanayileşme Sürecinin Genel Görünümü ve İç Pazar Meselesi

Türkiye’de devlet eliyle sanayileşme sürecinin en önemli adımını şüphesiz 1934 yılında uygulamaya koyulan “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı” oluşturmuştur. Aslında birinci sanayi planından önce bu alanda yapılan bazı öncü çalışmalar da vardır. Bu açıdan 1930 yılında Şakir Bey (Kesebir)’in İktisat Vekilliği döneminde hazırlanmış olan “İktisadî Vaziyetimize Dair Rapor” önemlidir. Söz konusu raporda genel olarak; ithal ikamesine dayalı bir sanayileşme modeli önerilmiş ve bu bağlamda yerli özel girişimlere verilen desteklerin artırılması tavsiye edilmiştir.⁷⁰⁵ Yine İktisat Vekâleti tarafından 1932 yılında üç yıllık bir sanayi programı hazırlanması yönünde çalışmalar yürütülmüştür. Bununla birlikte Başvekil İsmet Paşa’nın Sovyet Rusya’ya yaptığı gezi sonrasında, Türkiye’de kurulacak sanayi tesisleri konusunda araştırma yapmak üzere Prof. Orloff başkanlığında bir uzmanlar grubu ülkeye gelerek incelemelerde bulunmuş ve “Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayi” hakkında hazırladıkları raporları da 1932 yılı içinde hükümete teslim etmişlerdir. Bu raporlarda yer alan proje önerileri, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın hazırlanmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır.⁷⁰⁶

Daha sonra İktisat Vekâleti tarafından hazırlanan beş yıllık plana ilişkin (“Sınai Tesisat ve İşletme” ile “Vekâlet Teşkilatına İlaveler” başlıkları altında iki kısımdan oluşan) raporlar da 1933 yılı sonunda Başvekil’e sunulmuştur.⁷⁰⁷ Sınai Tesisat ve İşletme Raporu’nda yer verilen sunuş bölümünde, sanayi planının taşıdığı öneme ve gerekçelerine işaret edilmiştir. Burada sanayi planının genel vizyonu “*Türkiye’yi müstakil bir millet yapmak şiarının bugünkü manası, Türkiye’yi iktisaden müstakil ve tam teşekküllü bir vahdet haline getirmek demektir.*” biçiminde vurgulanmıştır. Yine bu yolda alınan ve alınacak tedbirlerin de sanayi ve tarım sektörlerini birlikte düşünmeyi

⁷⁰⁵ Tezel, *age.*, s. 351; Bu raporun geniş bir değerlendirmesi ve tam metni için de ayrıca bkz. Tekeli ve İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları...age.*, s. 102-110, 229-559.

⁷⁰⁶ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 140-141, 148-149, 158-168 ve raporların tümü için bkz. Aynı yer, Ek-V; Ayrıca Şevket Süreyya, Sovyet uzmanların raporları hakkında “...Orlof heyetinin bu incelemeleri, başta tekstil sanayii olmak üzere, kimya, maden, demir-çelik, kendir-keten, kâğıt-selüloz, kükürt, seramik gibi iş ve sanayi kollarını içine alıyordu. Birinci 5 yıllık sanayi planının konuları da bunlar oldu.” şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. Bkz. Aydemir, *Tek Adam...age.*, s. 354.

⁷⁰⁷ Bu raporların tam metni için bkz. Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972.

gerektirdiği belirtilmiştir. Bu şekilde geniş ölçekte tedbirlere başvurulmasının ise ancak devlet olanakları sayesinde mümkün olabileceği, yapılması gerekenlerin de bir plan kapsamında süratle hayata geçirilmesine ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Diğer yandan raporda yer verilen yaklaşıma göre; ülkede bir an önce sanayi sektörünü kurmaya girişmenin en önemli gerekçesi, sanayici ülkelerin siyasî ve iktisadî bir bunalım ortamı içinde bulunmalarından dolayı, Türkiye'nin de aralarında olduğu hammadde üreticisi tarım ülkelerinin sanayileşmek için çok uygun bir fırsat yakalamış olmalarıdır.⁷⁰⁸

Yine raporda, plan kapsamında kurulacak sanayinin büyük ölçüde ülkenin kendi ihtiyaçlarını esas aldığı, yani ülke içinde üretilecek sanayi ürünlerinin ihracattan ziyade iç pazara yönelik bulunduğu açıklanmıştır. İkinci olarak ise hammaddesi ülke içinde bulunan veya tedarik edilebilecek olan bir sanayinin kurulmasının söz konusu olduğu ifade edilmiştir. Bu kapsamda özel kişilerce kuruluşuna imkân bulunmadığından plan kapsamına alınmış olan sanayi dallarının, “Devlet veya millî müesseselerin teşebbüsü” olarak faaliyete geçirileceği vurgulanmıştır. Ayrıca raporda, devlet eliyle kurulacak olan büyük sanayi kuruluşlarınca üretilcek malların özel işletmelerin yarı mamul ihtiyacını da uygun şekilde karşılayacağı, böylelikle ülkede geniş bir sanayi faaliyetinin ortaya çıkmasına imkân sağlanmış olacağı ileri sürülmüştür.⁷⁰⁹

Sanayi planının beş ana sektörü bünyesinde barındırdığı görülmektedir. Bu sektörler de; “A-Mensucat Sanayi (Pamuk, Kendir, Yün), B-Maadin Sanayi (Demir, Sömikok Kömürü, Kömür Müştekkatı, Bakır, Kükürt), C-Selüloz Sanayi (Selüloz, Kâğıt, Karton, Sun'î İpek), D-Seramik Sanayi (Şişe, Cam, Porselen), E-Kimya Sanayi (Zaç Yağı, Klor, Sudkostik, Süper Fosfat)” şeklindeki sanayi dallarından oluşmaktadır. Bununla birlikte, ülkede kurulu bulunan şeker üretim tesislerinin ihtiyacı karşılayacak bir gelişme seyrinde olmasından dolayı şeker sanayinin plan kapsamına alınmadığı açıkça ifade edilmiştir. Esasen planda yer verilen sanayi dallarının seçiminde (benimsenen ithal ikameci sanayileşme anlayışı doğrultusunda) bu alanlara ilişkin mamullerin ülke ithalatında taşıdığı büyüklük, birinci derecede etken olmuştur. Öyle ki bu sanayi ürünlerinin ülke ithalatındaki payının 1932 yılında yüzde 44 civarında olduğu belirtilmiştir. Ülkede kurulacak olan yeni sanayi tesisleri sayesinde ise ithalatta yüzde

⁷⁰⁸ Aynı yer, “Sınai Tesisat ve İşletme” Raporu, s. 7-11.

⁷⁰⁹ Aynı yer, s. 12-13.

25-30 civarında bir azalma sağlanarak dış ticaret dengesi açısından önemli bir avantaj elde edileceği vurgulanmıştır. Son olarak sanayi planına ilişkin maliyet tahminlerinde, Sümerbank tarafından gerçekleştirilecek işler için gerekli sermaye tutarının 41.553.000 lira olduğu, yine planda İş Bankası'nca yapılması öngörülmüş olan sömikok, şişe ve cam, kükürt fabrikaları için ayrılacak sermaye tutarının ise 2.400.000 lira civarında hesaplandığı belirtilmektedir.⁷¹⁰

İktisat Vekili Mahmut Celal Bey, sanayi planı ile ilgili olarak 1934 yılı başında gazetelere yaptığı bir açıklamada, *“Bu millî bir ihtiyaç olduğu kadar iktisadî bir zarurettir. Bu sanayileşme planında memleketin ihtiyaçları esas tutulmuştur. Harici ticaretimizin normal şekilde tevzini meselesi de bu sanayileşme fikrine hâkim olmuştur.”* demiştir. Mahmut Celal Bey, ülkede kurulacak olan pamuklu ve yünlü dokuma, kendir, ipek, demir, madencilik alanlarındaki sanayi tesisleri hakkında bazı bilgiler vermiş ve bu planı yürütmek üzere İktisat Vekâleti'nin idari teşkilatının geliştirilmesi ile tarımsal hammadde üretimi ve sanayi eğitimi alanında yapılacak işlerden de bahsetmiştir.⁷¹¹ Ayrıca Mahmut Celal Bey, bu sıralarda yaptığı başka bir açıklamada ise; programın uygulanması kapsamında ortaya çıkacak olan üretim faaliyetlerinin ülkenin iş hacmini genişleterek vatandaşların refahına katkı sağlayacağını söylemiş, *“Kendi malımızı kendi hammaddelerimizden yapacağız.”* demek suretiyle de sanayi programının kapsamını ve hedefini özetlemiştir.⁷¹²

Sınai Tesisat ve İşletme Raporu'nda öngörülmüş olan sanayi tesisi projelerinin büyük bölümü, daha sonra 11 Nisan 1934 tarihli “gizli” Bakanlar Kurulu Kararı uyarınca, İktisat Vekâleti'nin Sümerbank Genel Müdürlüğü'ne gönderdiği 17 Nisan 1934 tarihli “gizli emirle” yürürlüğe konulmuştur. Söz konusu Bakanlar Kurulu Kararı kapsamında ise İktisat Vekâleti'nce hazırlanan raporlarda yer verilen sanayi tesislerinin kurulma sürecine ve yerlerine yönelik bazı belirlemeler yapıldığı görülmektedir.⁷¹³

Öte yandan, 1939 yılı Mayıs ayı itibariyle beşinci yılını dolduracak olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulanmasına bakıldığında; burada öngörülen tesislerin büyük

⁷¹⁰ Aynı yer, s. 13-16, 141.

⁷¹¹ *Milliyet*, 9 Kânunusani 1934, s. 1, 6.

⁷¹² *Milliyet*, 12 Kânunusani 1934, s. 1.

⁷¹³ Raporlar hakkında izlenen sürece ilişkin tespit ve değerlendirmeler ile 11 Nisan 1934 tarihli gizli Bakanlar Kurulu Kararı'nın tam metni için bkz. Tezel, *age.*, s. 355-360.

bölümünün faaliyete geçirildiği, hatta Sümerbank’a daha sonra birinci sanayi planına ek olarak verilen yatırım işlerine de girişilmiş olduğu görülüyor. Zira Sümerbank’ın 1939 yılında yapılan 1938 hesap yılı genel kurul toplantısına sunulan idare meclisi raporlarında, Sümerbank tarafından kurulan ve kurulmakta olan tesislerin durumu aşağıdaki şekilde gösterilmiştir:

Tablo 9: Sümerbank Tarafından Yapımı Üstlenilen Sanayi Tesisleri (1934-1939)

I. Birinci Sanayi Programı Uyarınca Sümerbank’a Verilmiş Olan İşler:		
1	Bakırköy Bez Fabrikası	İşlemektedir.
2	Malatya Bez ve İplik Fabrikası	Kuruluşunda Son Aşamaya Gelinmiştir.
3	Kayseri Pamuklu Kombinesi	İşlemektedir.
4	Nazilli Basma Fabrikası	İşlemektedir.
5	Ereğli Bez Fabrikası	İşlemektedir.
6	Kendir Sanayi	İncelenmektedir.
7	Bursa Merinos Fabrikası	İşlemektedir.
8	Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları	Kuruluşunda Son Aşamaya Gelinmiştir.
9	İzmit Birinci Kâğıt Fabrikası	İşlemektedir.
10	Selüloz Fabrikası	Kuruluşunda Son Aşamaya Gelinmiştir.
11	Gemlik Sun’î İpek Fabrikası	İşlemektedir.
12	Hâmız-ı Kibrit Fabrikası	Kuruluş Halindedir.
13	Süper Fosfat Fabrikası	Kuruluş Halindedir.
14	Klor Fabrikası	Kuruluş Halindedir.
15	Porselen Fabrikası	Kuruluşundan Vazgeçilerek Yerine “Şamot” Fabrikası İkame Edilmiştir.
16	Gülyağı Fabrikası	İşlemektedir.
17	Keçiborlu Kükürt Fabrikası	İşlemektedir.
18	Süngercilik Şirketi	İşlemektedir.
II. Birinci Sanayi Programı’na Ek Olarak Sümerbank’a Verilmiş Olan İşler:		
19	Sivas Çimento Fabrikası	Kuruluş Halindedir.
20	İzmit İkinci Kâğıt Fabrikası	Kuruluş Halindedir.
21	Bakırköy Bez Fabrikası Tevsii	İncelenmektedir.
22	Kaolin Fabrikası	Kuruluş Halindedir.
23	Sapanca-İzmit Su Tesisatı	Kuruluş Halindedir.

Kaynak: “Sümerbank 1938 Senesi İdare Meclisi Raporu ve Bilanço”, BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 214-450-3, Dosya Ek; 261, Tarih: 13.12.1939, s. 14-15.

Böylelikle sanayi planında öngörülen projelerin çoğunluğu Sümerbank tarafından hayata geçirilmiş ve 1939 yılı itibariyle de Sümerbank’ın üstlenmiş olduğu bu projeler için yapılan harcama tutarı 49 milyon lirayı bulmuştur. Planda yer verilen şişe ve cam

ürünleri ile sömük tesistlerinin kurulması ise İş Bankası'nca gerçekleştirilmiş ve İş Bankası ayrıca kükürt, gülyağı ve süngerçilik işlerine de iştirak etmiştir.⁷¹⁴

Plan kapsamında olmamakla birlikte bu yıllarda İş Bankası'nın öncülük ettiğı şeker sanayi ile ilgili yapılan girişimler de önemlidir. Şeker sanayi alanında daha önce kurulmuş olan Uşak ve Alpullu şeker fabrikaları faaliyetini sürdürmekte iken, 1933 yılında Eskişehir'de üçüncü bir şeker fabrikası kurulup işletmeye açılmıştır. Bu fabrikanın kurucusu olan şirketin (Anadolu Şeker Fabrikası Türk Anonim Şirketi) hisselerinin yüzde 51'ine İş Bankası, yüzde 24,5'ine Ziraat Bankası ve yüzde 24,5'ine de Sanayi ve Maadin Bankası sahipti. Bundan başka dördüncü şeker fabrikası olan Turhal Şeker Fabrikası'nın da temeli 1933 yılında atılmış ve bu fabrika 1934 yılında faaliyete geçirilmiştir. Kurucu şirket Turhal Şeker Fabrikası T.A.Ş.'nin sermayesine ise İş Bankası ve Ziraat Bankası eşit şekilde katılmıştır. Dördüncü fabrikanın açılmasıyla birlikte ülkenin şeker üretim kapasitesi yıllık 70-75 bin tona yükselmiş ve böylelikle yurt içi şeker tüketimi ihtiyacını karşılayacak düzeyde bir kapasiteye ulaşılmıştır. Daha sonra şeker sanayi ile ilgili olarak yeni bir düzenlemeye gidilmiş, mevcut dört şeker şirketi tasfiye edilerek yerine İş Bankası, Ziraat Bankası ve Sümerbank'ın eşit şekilde sermayesine katılacağı tek bir şirketin kurulmasına karar verilmiştir. Bu kapsamda da 1935 yılında Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi kurulmuş ve böylece şeker sanayinin de "devletleştirilmesi" söz konusu olmuştur.⁷¹⁵

Diğer taraftan bu dönemde devletçilik yaklaşımının madencilik alanındaki en önemli adımı ise 1935 yılında Etibank'ın kurulması yoluyla atılmıştır.⁷¹⁶ Etibank, kuruluş kanunu çerçevesinde; büyük maden ve elektrik üretim işletmeleri kurmak, bu işletmeleri finanse etmek ve üretilen ürünlerin de ticarî olarak sürümünü gerçekleştirmekle görevli kılınmıştır.⁷¹⁷ Bu kapsamda maden işletmeciliğini üzerine almış olan Etibank'ın bünyesindeki maden işletmelerinden elde ettiği ürünlerin (Kömür, Krom, Bakır,

⁷¹⁴ Tezel, *age.*, s. 364-365, 371, 373.

⁷¹⁵ Tekeli ve İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu...age.*, s. 203-205; Ayrıca şeker fabrikalarının birleşme süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Turan Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Neşriyatı-No. 48, Doğu Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1958, s. 555-579.

⁷¹⁶ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik...age.*, s. 282.

⁷¹⁷ Bkz. "Etibank kanunu lâyihası ve İktisat, Maliye ve Bütçe encümenleri mazbataları (1/261)", *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn'ikad: 38, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 4, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 1-2.

Molibden, Demir, Kükürt ve Linyit) iç ve dış piyasalara satışını gerçekleştirdiği ve 1938 yılında da bu madenlerin satışından toplam 6.634.223,77 lira tutarında bir gelir sağlamış olduğu görülmektedir.⁷¹⁸

Bu arada, birinci sanayi planının uygulanmasına girildikten kısa bir süre sonra 1935 yılında hükümet tarafından (bu kez daha çok ihracata yönelik sanayi üretimini hedefleyen) ikinci sanayi planının hazırlık çalışmalarına da başlanmış ve 1936 yılında da imalat sanayi, madencilik ve enerji alanlarında yeni yatırımlar yapılmasını öngören bir plan projesi ortaya çıkarılmıştı. Hükümetçe bu plan projesinin madencilik ile ilgili bölümleri 1937 yılı sonunda “Üç Senelik Maden Programı” adıyla yürürlüğe konulmuş, buna karşın bir yıl sonra (1938 yılında) önceki üç yıllık madencilik programını da içeren dört yıllık bir plan kabul edilmişti. İkinci sanayi planı olarak kabul edilmiş olan bu 1938 yılı planı, büyük ölçüde 1936 yılı plan projesine dayanıyordu. Bununla birlikte 1938 yılı sanayi planı, önceki uygulamalara göre oldukça geniş bir yatırım hamlesini içermekteydi. Zira planda; imalat ve maden sanayi yanında enerji ve ulaştırma (denizyolu) sektörlerinde de büyük yatırımlara girişilmesi öngörülmüştü. Planın uygulama sürecini; Sümerbank, Etibank, Denizbank ve Toprak Mahsulleri Ofisi gibi devlet kurumları yürüteceklerdi. Fakat bu planda yer verilen projelerin büyük çoğunluğu, 1939 yılında çıkarılan bir bakanlar kurulu kararnamesi kapsamında “şimdilik” iptal edilmiş veya ertelenmişti. Devamı öngörülen projelerin tamamlanması sürecinde ise İkinci Dünya Savaşı’nın yarattığı dış ve iç koşullar çerçevesinde aksamalar yaşanacaktı.⁷¹⁹

Ayrıca burada, devlet eliyle yürütülen sanayileşme sürecinin özel işletmelere olan etkisinin de olumlu yönde olduğunu vurgulamak gerekir. Zira yeni kurulan devlet sanayi kuruluşlarını korumak amacıyla uygulanan himaye politikalarından bu sanayi dallarında faaliyet gösteren özel girişimler de büyük fayda görmüşlerdir.⁷²⁰ Yine ağırlıklı olarak gıda ve tekstil sektörüne dayanan bir sanayileşmenin söz konusu olduğu

⁷¹⁸ “Etibank-1938 Senesine Ait İdare Meclisi Raporu, Murakıplar Raporu, Bilanço ve Kar ve Zarar Hesabı” başlıklı doküman için bkz. BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 214-450-3, Dosya Ek: 261, Tarih: 13.12.1939 ve maden satış gelirleri tablosu için bkz. söz konusu doküman içinde s. 10.

⁷¹⁹ Tezel, *age.*, s. 365-375 ve burada 1938 programını yürürlüğe koyan gizli 16 Eylül 1938 tarihli ve 2/9624 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile 1938 programını yürürlükten kaldıran gizli 13 Mart 1939 tarihli ve 2/10710 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi’nin tam metinleri de yer almaktadır.

⁷²⁰ *Age.*, s. 562-563.

bu dönemde, yatırım ve ara malı üreten demir-çelik, kâğıt ve kimya vb. sanayi alanlarında modern devlet fabrikalarının da kurulmuş olduğu göz önünde bulundurulduğunda, ülkedeki ekonomik faaliyetlerin genişlemesi için oldukça uygun bir zeminin yaratılmış olduğu söylenebilir.⁷²¹ Zaten beş yıllık sanayi planının ana hedeflerinden birisi de bu kapsamda özel sanayinin gelişme imkânlarını artırmaktı.⁷²² Bunun yanında 1930'lu yıllar boyunca görece düşük seyreden tarım (özellikle hububat) ürünü fiyatları ve artan tarımsal üretim sayesinde gıda fiyatları ve ücretler düşük kalabilmiş, korumacılık politikasının da eşlik ettiği bu koşullar altında yerli sanayi için kârlılığı yüksek bir gelişme ortamı doğmuştur.⁷²³ Neticede bütün bu faktörlerin etkisiyle 1933-1939 döneminde Türkiye'de sanayi sektörünün yıllık büyüme hızı yüzde on civarında gerçekleşmiş ve böylelikle de ülke ekonomisinde sanayi sektörünün payının önemli miktarda artırılması sağlanabilmiştir.⁷²⁴

İthal ikamesine dayalı bu sanayileşme sürecinde, iç pazarın tüketim kapasitesi de dikkate alınması gereken önemli bir olgudur. Çünkü teorik açıdan; sanayi sektörünün gelişimini sürdürebilmesi için sınaî ürünlerinin yurt içi tüketiminin genişlemesine ihtiyaç duyulmaktadır.⁷²⁵ Sanayi sektörü ve iç pazar ilişkisi açısından bu dönemde şeker sanayine yönelik yapılan çalışmalar ilginç bir örnektir. Yukarıda belirtildiği üzere 1934 yılında Turhal şeker fabrikasının faaliyete geçirilmesiyle birlikte sayısı dörde çıkan şeker fabrikalarının yıllık üretim kapasitesi 70-75 bin tona ulaşmıştı. Fakat 1929-1930 yıllarında 70 bini aşmış olan yurt içi şeker tüketimi, iktisadî buhran koşullarında halkın alım gücünün azalmasına ve şekerin kilo fiyatının ise (37-40 kuruş seviyesinde) sabit kalmasına bağlı olarak, 50 bin tona kadar gerilemişti. Yurt içi şeker tüketiminin artırılması için yapılan çalışmalar kapsamında Ekonomi Bakanı Celal Bayar'ın başkanlığında toplanan "Şeker Rasyonalizasyon Komitesi" tarafından 1935 yılı başında bir rapor hazırlanarak hükümete sunulmuştur. Bu rapordan hareketle "İnönü Projesi" olarak adlandırılan mevcut şeker fabrikalarının birleştirilmesini ve şeker fiyatlarının

⁷²¹ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi...age.*, s. 78.

⁷²² "...bu ana sanayi, hususi teşebbüs ve sermaye erbabına da daha çok geniş ve faydalı 'İndüstriye' imkânları bahşedecektir." Bkz. "Sınai Tesisat ve İşletme" Raporu, Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933* içinde s. 13.

⁷²³ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi...age.*, s. 195-198.

⁷²⁴ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi...age.*, s. 77-78.

⁷²⁵ Ergül Han ve Ayten Ayşen Kaya, *Kalkınma Ekonomisi-Teori ve Politika*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2008, s. 241.

düşürülmesini öngören bir hükümet görüşü ortaya çıkmıştır.⁷²⁶ Söz konusu hükümet görüşünde yurt içi şeker tüketiminin çok düşük seviyede olduğu vurgulandıktan sonra, tüketimin arttırılmasının şeker fiyatlarının indirilmesine bağlı olduğu, yine şekerin üretim maliyetlerini düşürmenin yolunun da tüketim seviyesinin yükseltilmesinden geçtiği belirtilmiş ve devamla; “...*Şu halde şekeri pahalılaştıran istihlâkın azlığı ve istihlâkın azaltan şekerin pahalılığıdır. Mesele bu bakımdan fasit bir daire içinde dönüp durmaktadır.*” şeklinde değerlendirmelere yer verilmiştir.⁷²⁷

Dolayısıyla hükümet görüşünde, şeker sanayinin sağlıklı bir şekilde gelişmesi için yurt içi şeker tüketiminin ve üretiminin yükseltilmesine ihtiyaç olduğuna ve bu kapsamda da fabrikaların kapasite kullanımının artması sayesinde birim başına düşen üretim maliyetinin azaltılabileceğine işaret edilmiştir. Yapılan uygulamalar çerçevesinde, şekerin fabrika teslimi satış fiyatı toz şeker için kilo başı 25 kuruşa ve küp şeker için de 28 kuruşa düşürülmüş, bunun sonucunda 1935 yılı itibarıyla 61.550 ton olan yurt içi şeker satışları 1938 yılında 97.465 tona çıkarılabilmektedir. Ayrıca bu şekilde satışa arz edilen miktarların önemli bir bölümünün de ithalat yoluyla karşılanmış olduğu anlaşılmaktadır.⁷²⁸

Dönemin sanayileşme sürecinin en başta gelen sektörlerinden olan pamuklu dokuma sanayi de zamanla genişleyen iç taleple birlikte üretim miktarlarını artırma olanağı bulmuştur. Sümerbank’ın 1939 yılında yapılan genel kuruluna sunulan idare meclisi raporunda, ülkenin 1934-1938 dönemi pamuklu kumaş ve iplik üretim, ithalat ve tüketim miktarları aşağıdaki gibi gösterilmiştir:

Tablo 10: Türkiye Pamuklu Kumaş ve İplik Üretim, İthalat ve Tüketim Miktarları (1934-1938)

Seneler	Pamuklu Kumaş İthalatı (Ton)	Pamuk İpliği İthalatı (Ton)	Pamuklu Kumaş ve Pamuk İpliği Üretimi (Ton)	Pamuklu Kumaş ve Pamuk İpliği Tüketimi (Ton)
1934	11.199	4.240	11.721	27.160
1935	12.042	2.891	12.263	27.196
1936	10.318	3.015	15.505	28.838
1937	11.940	6.400	16.000	34.340
1938	12.155	6.342	17.600	36.097

Kaynak: “Sümerbank 1938 Senesi İdare Meclisi Raporu ve Bilanço” başlıklı doküman içinde s. 5. (Not: Üretim ve tüketim rakamlarına el dokumacılarının imalatı dâhil değildir.)

⁷²⁶ Veldet, age., s. 556-570.

⁷²⁷ Age., s. 570.

⁷²⁸ Age., s. 672-673.

Böylece pamuklu dokuma sektöründe hem üretim hem de tüketim miktarlarının 1934-1938 döneminde yükselmiş olduğu görülmektedir. Sümerbank idare meclisi raporuna göre; üretimde meydana gelen bu artışlar, ülkede son zamanlarda halkın alım gücünün ve buna bağlı olarak da tüketiminin çoğalmış olmasıyla yakından ilgilidir. Bunun yanında pamuklu dokuma sektöründe Sümerbank fabrikalarının payına bakıldığında, 1938 yılı itibariyle Sümerbank'ın kumaş üretiminde yüzde 44 ve iplik üretiminde yüzde 16 seviyesinde payının bulunduğu, bu anlamda da sektör içinde devlet sanayinin önemli bir ağırlığa sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁷²⁹

Bu örneklerden hareketle iç pazarın ve halkın alım gücünün genişlemesinin; sanayi sektörünün gelişimine ve birim başına düşen üretim maliyetlerinin düşürülmesine büyük katkı sağlayacağı söylenebilecektir. Zira birim maliyetlerle bağlantılı olan sınai ürünlerin satış fiyatı seviyesi de ancak halkın geliri içindeki göreceli payına göre talebi uyurabilecektir. Bu kapsamda halkın gelirinde yaşanacak olumlu gelişmeler, alım gücünün yükselmesini ve tüketim artışını beraberinde getirebilecektir. Halkın sanayi ürünlerine yönelik tüketiminin genişlemesi ise her şeyden önce ülkenin en büyük kesimini oluşturan köylülerin gelirinin ve alım gücünün yükselmesine bağlıdır. Zaten ülkede özellikle gümrük himayesi altında yerli sanayinin geliştirilmesinin söz konusu olduğu 1930 yılından itibaren köylü kesiminin gelirinin ve alım gücünün arttırılmasına yönelik söylemlerin de değişik çevrelerce dillendirildiği görülmektedir. Mesela, 1930 yılında yapılan Sanayi Kongresi'nde ülkenin sanayileşme süreci açısından ziraî ihraç ürünlerinin satışının köylü lehine gerçekleşmesinin ve böylelikle de köylünün alım gücünün arttırılmasının önemi vurgulanmıştır.⁷³⁰ Muhittin Bey (Birgen) de 1932 yılında yazdığı bir makalede, mevcut durumda köylülerin gelirinin ve alım gücünün düşük olmasının himaye edilerek geliştirilmeye çalışılan sanayileşmeye yönelik çabaları da olumsuz yönde etkileyeceğini dile getirmiştir.⁷³¹ Esasen sanayileşme süreci bağlamında iç pazar ve köylünün alım gücünün arttırılması meselesine Kadrocuların çok yakından eğilmiş olduğu görülüyor. Zira Kadrocular, millî sanayinin gelişimi için canlı bir iç

⁷²⁹ “Sümerbank 1938 Senesi İdare Meclisi Raporu ve Bilanço” başlıklı doküman içinde, s. 5.

⁷³⁰ “Umumi Encümenin Raporları: 1-Sermaye ve Kredi”, *1930 Sanayi Kongresi, Raporlar-Kararlar-Zabıtlar*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, Ankara, 1930, s. 480.

⁷³¹ Muhittin, “Piyasa Kıymeti Mübadele Kıymeti” agm., s. 7.

pazarın yaratılmasına ve bilhassa köylü kesiminin alım gücünün arttırılmasına ihtiyaç olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁷³²

Diğer yandan köylünün kazancının arttırılması meselesi hükümetin de gündemindedir. Zira Başvekil İsmet Paşa'nın Meclis'te 5 Temmuz 1934 tarihinde “hükümetin icraat ve umumî siyaseti hakkında” yaptığı konuşmasında; “*Memleketin her sahada süratle ilerlemesi ve Devletin kudretinin açılması ve artması, köylünün kazanç ve geçim seviyesinin yükselmesine esaslı olarak bağlıdır.*” şeklinde açıklamalara yer verilmiş ve bu nedenle sanayi programı ile eş zamanlı olarak tarımsal alanda da kapsamlı bir politikanın hayata geçirileceği vurgulanmıştır.⁷³³

Dolayısıyla hükümet tarafından ülkede köylünün gelirinin yükseltilmesi yönünde çalışmalar yapılacağı anlaşılmaktadır. Peki, köylünün kazancı ne şekilde arttırılacaktır? Şüphesiz burada ziraî kredi ve satış kooperatifleri yoluyla çiftçilere çeşitli ekonomik faydalar sağlamak düşüncesi, akla ilk gelebilecek tedbirlerden biridir. Zaten 1931 yılında bu amaçla parti programına girmiş olan kooperatifçilik siyaseti de halen yürürlüktedir. Çalışmanın önceki bölümlerinde belirtildiği gibi, köylülerin ziraî kooperatifler sayesinde kredi ve girdi maliyetlerinin düşürülmesi ve mahsullerinin de değer fiyatından pazarlanması söz konusu olabilecektir. Böylece üreticiler, ekonomik faaliyetlerinin hem geri hem de ileri bağlantılarında tefeci/tüccar baskısından kurtulabilecek, neticede mahsulünün gerçek piyasa değeri üzerinden çok daha fazla pay alma olanağına erişebileceklerdir. Esasen kooperatifçilik siyasetinin ortaya çıkması, tam da bu yöndeki bir varsayımın sonucu olmuştur. Devlet eliyle sanayileşme süreci ile birlikte ise çiftçilerin kredi ve satış kooperatifleri altında örgütlenmesinin çok daha hızlı ve etkili bir şekilde yapılması ihtiyacı kendini göstermiştir. Nitekim sanayileşme sürecini yürüten İktisat Vekâleti (Ekonomi Bakanlığı) tarafından 1935 yılında yayımlanan “1931 yılı parti programına göre yapılmış işler hakkında” raporda, çok açık

⁷³² Bkz. Şevket Süreyya, “İktisatta ‘bütün’lük ve İç pazar”, *Kadro*, Sayı: 10, Birinciteşrin 1932, s. 5-12; Şevket Süreyya, “Şeker İstiklâli ve 160.000 ton Türk Şekeri”, *Kadro*, Sayı: 11, İkinciteşrin 1932, s. 14-15; İsmail Hüsrev, “İç Pazar Meselesi”, *Kadro*, Sayı: 33, Eylül 1934, s. 16-20; Vedat Nedim “Sanayi Planından Sonra Ziraat Planı”, *Kadro*, Sayı: 35-36, İlkânun 1934-Sonkânun 1935, s. 23-24.

⁷³³ *TBMM Zabut Ceridesi*, İn'ikad: 78, Devre: 4, İçtima: 3, Cilt: 23, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1934, s. 454-455.

bir şekilde sanayileşme süreci çerçevesinde köylünün alım gücünün arttırılması için doğrudan doğruya ziraî kooperatiflerden yararlanılacağı şu sözlerle ifade edilmiştir.⁷³⁴

“En yakın istikbale ait mühim vazifelerimizden biri şüphesiz ki zürrain gelirini arttırmaktır. Köylünün iştirâ kuvveti memleketin inkişafında en büyük bir amildir. Memleketimiz sanayileştikçe, yeni kurulan sanayiın ilerlemesinde köylü gelirinin artması çok ehemmiyetlidir. Birbirine mübayin gibi görünen bu sözler hakikatten başka bir şey değildir. Çünkü memlekette sınaî emtianın ne kadar istihlâk edilebileceği evvelâ köylünün iştirâ kuvvetine muallaktır. Yani halkın, ilk safhada köylünün iştirâ kuvveti, fabrikalarda yapılacak olan emtia miktarını tayin eder. Bundan ötürü, köylü gelirinin büyük mikyasta artması, ancak her köylünün ayrı ayrı kendi mahsulünün nev’ini mümkün merteye yükseltmesiyle beraber, bütün ziraî istihsalât ve tevziat kuvvetlerinin temini ile mümkün olabileceği kanaatindeyiz. İşte buna, Partimizin programına tevfikân, kooperatifler teşkiliyle vasıl olmak istiyoruz.”

Sonuç olarak, kooperatifçilik siyasetinin devletçilik dönemindeki gelişiminin arkasında yatan temel motivasyon -bu raporda da yer verildiği üzere- köylünün kazancını ve böylece sanayi ürünlerini satın alma gücünü arttırmaktır. Yine söz konusu raporda, bu amaç doğrultusunda ziraî kredi ve satış kooperatifleri ile ilgili kanun projelerinin hazırlanmış olduğu ve yakında Meclis’e sevk edileceği belirtilmektedir.⁷³⁵ Bu kanun projeleri de daha sonra 1935 yılı sonunda Meclis’te görüşülerek kabul edilecektir. Dolayısıyla tarım kredi ve satış kooperatifleri kanunları ile birlikte kooperatifçilik siyaseti açısından yeni bir aşamaya geçilmektedir. Bu bağlamda söz konusu kanunlarla ilgili hazırlık sürecinin arka planına bakmakta fayda vardır. Esasen bu sürece yönelik incelemeler, devletçi iktisat politikası ve kooperatifçilik siyaseti arasındaki yakın ilişkilerin anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

3.2. Devletçi İktisat Politikası ve Kooperatifçilik Siyaseti Arasındaki İlişkiler

3.2.1. Sonuçsuz Kalan Bir Girişim: Türkiye Afyon Yetiştiricileri Satış Kooperatifi

İktisat Vekâleti’nin en önemli ihraç ürünlerinden afyon mahsulünün iç ve dış piyasalarda tek elden satışını yapmak üzere bu ürünü yetiştirenler arasında bir satış kooperatifi kurulması amacıyla hazırladığı kanun tasarısı, 22 Mayıs 1932 tarihinde

⁷³⁴ Ekonomi Bakanlığı’nın Parti Ekonomi Programına Göre Yaptığı İşler Hakkında Rapor, T.C. Ekonomi Bakanlığı Neşriyatı, Seri: 2, Sayı: 1, Ankara, 1935, s. 35-36.

⁷³⁵ Aynı yer, s. 35.

hükümet tarafından Meclis'e sevk edilmiştir.⁷³⁶ Bu kanun tasarısı aynı zamanda, yukarıda bahsedildiği gibi 1932 yılının ortalarında dönemin devletçilik anlayışı çerçevesinde gündeme getirilmiş olan iktisadî kanunlardan da biridir.⁷³⁷ Söz konusu kanun tasarısı, Meclis'in 3 Temmuz 1932 tarihli oturumunda görüşülerek kabul edilmiştir. Bu kanunun müzakeresi sırasında söz alan Kocaeli mebusu Sırrı Bey, kanun tasarısını hazırlayan İktisat Vekâleti'nin bu kanunla aslında afyon ticaretini devlet tekeline aldığını, ancak kanun tasarısında “inhisar” ifadesini kullanmaktan çekinerek bunun yerine “satış kooperatifi” adını ortaya attığını ileri sürmüştür.⁷³⁸ Sırrı Bey'in de işaret ettiği gibi bu kanunun esas amacı afyon ticaretini devlet kontrolüne almaktır.

Kanun tasarısının gerekçesine bakıldığında ise tasarının ortaya çıkmasının iki temel nedeni olduğu anlaşılmaktadır. Bu tasarının en önemli hareket noktası, afyon ürünü ticareti ile ilgili olarak insan sağlığının korunması amacıyla uluslararası alanda öngörülmuş olan kısıtlamalara uyum sağlama isteğidir. Zira bu husus gerekçede “...derdesti akit bulunan beynelmilel mukaveleler dolayısıyla memleketimizde afyon ticaretinin ve icabında ziraatının mazbut kaideler altına alınması lüzumunu hâsıl eylemiştir.” şeklinde ifade edilmiştir.⁷³⁹ Zaten kısa bir süre sonra Türkiye'nin de “1912 senesinde La Haye (Lahey) de imzalanan Afyon Mukavelenamesi ile 1914 tarihli munzam protokolüne ve 1925 tarihli Cenevre Afyon Mukavelenamesi ve protokolün ve 1931 tarihli Cenevre'de imza edilen Afyon Mukavelenamesi ile protokolüne” katılımının kabulü için 14 Ocak 1933 tarihli ve 2108 sayılı “La Haye ve Cenevre Afyon mukavelenameleri ile protokollerinin tasdikini dair kanun” çıkarılmıştır.⁷⁴⁰ Bunun yanında afyon ürünü ticaretinin kontrol altına alınmasının “satış kooperatifi” şeklindeki

⁷³⁶ Bkz. “Türkiye afyon yetiştiriciler satış kooperatifi hakkında 1/378 numaralı kanun lâyihası ve İktisat ve Adliye encümenleri mazbataları”, *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn'ikad: 77, Devre: 4, İçtima: 1, Cilt: 9, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1932, s. 1.

⁷³⁷ Bu iktisadi kanunlar; 2054, 2056, 2058, 2059, 2061(Türkiye Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği Hakkında Kanun), 2062, 2064 ve 2068 sayılı kanunlardır. Bkz. Boratav, *Türkiye'de Devletçilik...age.*, s. 166-167.

⁷³⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn'ikad: 77, Devre: 4, İçtima: 1, Cilt: 9, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1932, s. 475.

⁷³⁹ Bkz. “Türkiye afyon yetiştiriciler satış kooperatifi hakkında 1/378 numaralı kanun lâyihası ve İktisat ve Adliye encümenleri mazbataları” s. 1.

⁷⁴⁰ “La Haye ve Cenevre Afyon Mukavelenameleri İle Protokollerinin Tasdikini Dair Kanun”, *Resmi Gazete*, Sayı: 2314, 26 Kânunusani 1933, s. 2.180-2.204.

bir organizasyon üzerinden yapılması da üreticilerin afyon satışından azami faydayı elde etmesini sağlamakla ilgilidir.⁷⁴¹

İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey de Meclis'te yaptığı konuşmada, afyon ticaretinin neden bir tekel idaresi şeklinde organize edilmediğini, “*Hükümetin bugünkü inhisar vaziyeti amme hizmetidir. Amme hizmetini temsil etmeyen hususlarda ticaret maksadıyla inhisar teşkil etmek noktai nazarını takip etmiyoruz.*” şeklinde açıklamıştır. Ona göre, afyon ürünü ticaretinin organize edilmesi faaliyeti bütün ülkeyi ilgilendiren bir kamu hizmeti niteliğinde değildir; bu yüzden buna ilişkin organizasyon da “inhisar idaresi” şeklinde kurgulanmamıştır. Yine Mustafa Şeref Bey’e göre, buradaki asıl amaç; dünya afyon piyasasında kendi aralarında tekel oluşturma yoluna giden alıcı fabrikalar karşısında afyon üreticilerinin ürünlerini tek bir elden değer fiyatına satabilmelerini olanaklı kılmaktır. Ayrıca böylelikle üretici ile dış piyasalar arasına giren birtakım aracılardan da ortadan kaldırılması mümkün olacaktır. Buna karşın hükümetin bir inhisar idaresi kurması ve bu şekilde üreticiden ürün alıp satması ise fiyat farkından devletin yararlanması anlamına gelecektir. Ancak burada hükümetin hedefi, elverişli fiyatlardan devletin değil, doğrudan doğruya üreticinin faydalanmasını sağlamaktır.⁷⁴²

Diğer taraftan kanun tasarısında, Adliye Encümeni tarafından bazı esaslı değişiklikler yapılmıştır. En önemlisi de “satış kooperatifi” tabiri yerine “satış birliği” ifadesinin kullanılmış olmasıdır. Adliye Encümeni adına açıklama yapan Salahattin Bey’e göre; burada öngörülen kuruluşun ünvanında yeni ve farklı bir ifadenin kullanılmasına hukuksal açıdan ihtiyaç vardır. Zira bu kanunla oluşturulan organizasyon, genel anlamda ticaret şirketi, cemiyet vb. bir niteliğe sahip değildir. Esasen hukukî şeklini ve işleyişini tamamen kendi özel kanunundan almaktadır. Bu kapsamda kendine özgü yapısı nedeniyle, “kooperatif” yerine “birlik” şeklinde adlandırılması daha uygun olacaktır. Neticede hükümet de bu görüşe katılmış ve tasarının Meclis’te kabul edilen halinde yeni kuruluşun ünvanı “Türkiye Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği” olmuştur.⁷⁴³

⁷⁴¹ “Türkiye afyon yetiştiriciler satış kooperatifi hakkında 1/378 numaralı kanun lâiyhası ve İktisat ve Adliye encümenleri mazbataları” s. 1.

⁷⁴² TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 77, Devre: 4, İçtima: 1, Cilt: 9, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1932, s. 479-480.

⁷⁴³ Aynı yer, s. 476-478, 481.

Türkiye Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği Hakkında Kanun uyarınca, afyon mahsulünün satışı “münhasıran” Birlik tarafından yapılacaktır. Türkiye’de kendi arazisinde veya kiracılık ve ortakçılık şeklinde işlettiği arazi üzerinde afyon yetiştirenler bu Birliğin azası olarak kabul edileceklerdir. Birlik üyesi sayılan üreticilerin her birinin tek oy hakkı vardır; bu kapsamda üreticiler, Birliğin yönetim organlarında seçme ve seçilme hakkına da sahip olacaklardır. Yine Türkiye afyon üretim sahası alt bölgelere ayrılacak ve her alt bölgede Birlik üyeleri tarafından seçilmiş idare heyetleri bulunacaktır. Birlik idare meclisi ise; altısı bölge idare heyetleri tarafından, ikisi İktisat Vekâleti ve biri de Ziraat Vekâlet’ince seçilecek dokuz kişiden oluşacaktır. Ayrıca Birliğin, İktisat Vekâletinin teklifi ve İcra Vekilleri Heyeti’nin kararıyla Reisicumhur tarafından atanacak bir umumî kâtibi bulunacaktır. Diğer taraftan, afyon üreticileri mahsullerini belirlenen zamanda Birliğe teslim etmekle yükümlüdürler. Aksi takdirde ürününü teslim etmeyenler hakkında hafif hapis ve para cezası yaptırımı uygulanacaktır. Aynı şekilde bu kanuna aykırı olarak afyon ürünü alıp satanlar için de altı aya kadar hapis ve ağır para cezası öngörülmüştür. Birliğin faaliyet konusuna bakıldığında; üyelerinden teslim aldığı afyonların işleme ve tasnif işlerini yapmakla, üyelere mahsulü karşılığında avans ve kredi vermekle, esas olarak da afyonların ticarî olarak satışını gerçekleştirmek ve satış bedellerini masraflar düşüldükten sonra üyelere dağıtmakla görevli olduğu görülmektedir. Kanunda Birliğe tanınmış olan afyon tekeli ise 1 Mayıs 1933 tarihinden itibaren yürürlüğe girecektir.⁷⁴⁴

Kanunda öngörülen yapılanmanın -özellikle tekel hakkı, yönetimde devletin yer alması, zorunlu üyelik, ürün teslim edilmemesinin cezai yaptırıma bağlanması gibi aşırı devletçi tedbirler nedeniyle- kendine özgü “sui generis” bir nitelik taşıdığı anlaşılmaktadır. Buna karşın bu kuruluşun bir satış kooperatifinin amaç ve işlevlerini de bünyesinde barındırdığını vurgulamak gerekir. Nitekim tipik bir tarım satış kooperatifi; ortakların ürünlerini teslim almak, ürünü karşılığında ortaklara bekleme kredisi/avansı vermek, ürünü işlemek ve standardize etmek, ürünlerin en doğru zamanda kârlı bir şekilde satışını gerçekleştirmek ve satış bedellerini de teslim ettiği ürün miktarına göre ortaklara aktarmak şeklindeki temel fonksiyonları yüklenmiştir. Türkiye Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği’nde de tarım satış kooperatiflerine özgü bu tür işlevlerin tam olarak bulunduğu

⁷⁴⁴ “Türkiye Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği Hakkında Kanun”, *Resmî Gazete*, Sayı: 2146, 10 Temmuz 1932, s. 1.706-1.707.

görülmektedir. Esasen burada Birliğin üyesi adına ve hesabına satış yapmasının öngörülmesi, satış kooperatiflerinin en belirgin özelliklerindedir. Zira bir satış kooperatifi, kendi hesabına alım satım yaparak kâr elde etmeyi değil, ortak adına ve hesabına kârlı şekilde ürün satışı yaparak ortağa azamî ekonomik fayda sağlamayı hedeflemektedir. Normal koşullarda dağınık küçük üreticiler, hasat zamanında ürünlerini bir an önce tüccarlara satmaya yöneleceklerdir. Çünkü piyasa ve geçim baskısı nedeniyle ürün fiyatlarının arttığı zamanı bekleme olanakları yoktur. Bu aşamada devreye bekleme gücü olan tüccarlar girmekte ve üreticiden düşük fiyatlarla aldıkları ürünleri daha sonra yüksek fiyatlarla kendi hesaplarına satmaya girişmektedirler. Aynı zamanda tarımsal ihraç ürünlerine ilişkin dış piyasalarda büyük bir satıcı olarak faaliyet gösterilmesinin de elverişli fiyatlara ulaşmanın en önemli koşulu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla Türkiye Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği'nin; afyon piyasasının mevcut iç ve dış koşullarından hareketle yola çıktığı göz önüne alındığında, hukuki çerçevesi oldukça farklı olsa da iktisadî bakımdan bir tarım satış kooperatifinin bütün işlevlerine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Hal böyle iken Birliğe tanıdığı tekel hakkıyla ülke içinde afyon ürünü ticaretini tamamen ortadan kaldıran bu kanunun, afyon tüccarları tarafından büyük bir tepkiyle karşılanacağını tahmin etmek güç değildir. Hatta bu kanunun Meclis'e gelmesinden önce İstanbul ve İzmir'li afyon tüccarları bir araya gelerek konuyu İktisat Vekili ile görüşmek üzere bazı girişimlerde bulunmuşlardır.⁷⁴⁵ Buna karşın kanunun bu haliyle çıkmış olması ise tüccarların İktisat Vekâleti nezdindeki girişimlerinden bir sonuç elde edemediklerini göstermektedir.

Fakat afyon tüccarlarının açıkça aleyhinde olan bu kanun uygulama alanı bulamamış ve Mahmut Celal Bey'in İktisat Vekilliği döneminde de bu kanunun yerine geçmek üzere 31 Mayıs 1933 tarihli ve 2253 sayılı "Uyuşturucu Maddeler İnhisarı Hakkında Kanun" çıkarılmıştır.⁷⁴⁶ Söz konusu 2253 sayılı kanunun gerekçesinde, Türkiye Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği Hakkında Kanun'un yayımlanmasından sonra, "*afyon müstahsil ve tacirleri tarafından yapılan müteaddit müracaatlar üzerine mevzuun*

⁷⁴⁵ Bkz. *Milliyet*, 31 Mart 1932, s. 3; *Milliyet*, 1 Nisan 1932, s. 2, 3.

⁷⁴⁶ "Uyuşturucu Maddeler İnhisarı Hakkında Kanun", *Resmî Gazete*, Sayı: 2422, 8 Haziran 1933, s. 2.649-2.650.

yeniden esaslı bir tetkike tâbi tutulması” gereğinin ortaya çıktığı vurgulanmıştır. Böylece afyon tüccarlarının kanun değişikliğine yönelik taleplerinin hükümetçe dikkate alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yeni kanunun gerekçesinde mevcut afyon ticareti ile ilgili yer verilen bilgiler, bu alanda küçüklü büyüklü tüccardan oluşan geniş bir ticaret ağının bulunduğunu göstermektedir. Buna göre, çeşitli bölgelere dağılmış şekilde iki yüz bine yakın afyon müstahsili mevcuttur ve bunların ortalama afyon üretimleri ise “iki buçuk okka” (yaklaşık 3 kilo 207 gram) civarındadır. Bu küçük üreticilerin elde ettikleri afyonlar da iç piyasada ve pazarlarda küçük Türk tacirleri tarafından toplanmaktadır. Söz konusu küçük afyon tacirlerinin sayısının bine yakın olduğu tahmin edilmektedir. Bu tacirler tarafından perakende şekilde toplanan afyonlar daha sonra Afyonkarahisar, İstanbul ve İzmir gibi merkezlerde büyük toptancı tacirlere satılmaktadır. Toptancı tacirler ise bu afyonları kabaca tasnif etiketten sonra ihracatçı tacirlere satışını yapmaktadırlar. Afyonların yurt dışına satışını gerçekleştiren bu büyük ihracatçıların sayısı da 8-10 işletmeden ibarettir.⁷⁴⁷

Bununla birlikte yeni kanuna ilişkin gerekçede; küçük ve dağınık afyon müstahsillerinden tek tek afyon toplanması zorunluluğu ve bu müstahsillere verilecek avansların da büyük tutarlara ulaşması gibi nedenlerle Türkiye Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği eliyle afyon ticaretini yürütmenin pek mümkün görülmediği açıkça belirtilmiştir. Ayrıca burada, Türkiye’de kooperatifçiliğin de henüz birkaç senelik uygulaması olduğu ve bu alanda bir gelişme sağlanmadıkça küçük ve dağınık afyon müstahsillerini büyük bir birlik yapısı altında toplamanın oldukça zor olduğu ileri sürülmüştür. Neticede “kooperatif teşkilâtı ve kredi meseleleri sağlam esaslara istinat ettirilmeden” afyon yetiştiricileri kanununun mevcut haliyle uygulama imkânı olmadığından bunun yerine yeni bir kanunun geçirilmesi ihtiyacının duyulduğu ifade edilmiştir.⁷⁴⁸

Yeni “Uyuşturucu Maddeler İnhisarı Hakkında Kanun” uyarınca, afyon ürünü ile ilgili imal, ithal ve ihraç işleri devlet tekeline alınmıştır. Bu şekilde bir devlet tekelinin söz konusu olması, aslında daha öncede ifade edildiği üzere insan sağlığı açısından

⁷⁴⁷ Bkz. “Afyon dan istihsal olunan uyuşturucu maddeler inhisarı hakkında 1/42 numaralı kanun lâyihası ve Sıhhat ve içtima muavenet encümeni mazbatasıyla uyuşturucu maddeler inhisarı hakkında 1/699 numaralı kanun lâyihası ve Sıhhat ve içtimaî muavenet, İktisat ve Adliye encümenleri mazbataları”, *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 64, Devre: 4, İçtima: 3, Cilt: 15, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1933, s. 5-7.

⁷⁴⁸ Aynı yer, s. 7.

uluslararası alanda öngörülen afyon ürünü kısıtlamalarıyla ve afyon piyasasının da alıcı yönünden tekelleşme eğilimleri göstermesiyle yakından ilgilidir. Burada afyon ticareti bakımından en büyük değişiklik ise ham afyon ticaretinin ülke içinde serbest bırakılmasıdır. Yani önceki kanunla getirilen afyon ticareti yasağı bu kanunla kaldırılmış, böylelikle iç piyasada afyon alım satımına ilişkin tüccarlık faaliyetlerinin devam etmesi sağlanmıştır. Ancak bu geri adımdan hareketle, hükümetin müstahsilin zararı pahasına tüccarların çıkarına teslim olduğu şeklinde bir anlam çıkarılmamalıdır. Hükümetin burada esas aldığı nokta, aksak da olsa yürüyen bir ticaret sistemini -yerine daha iyisini geçirilinceye kadar- sürdürmektir. Bu alanda birdenbire yapılan değişikliklerin ülke ekonomisi açısından telafisi güç zararlara yol açmasından çekinilmektedir. Zaten yeni kanunda ileriye dönük bir tedbir olarak müstahsillerin kooperatifleşmesine de yer verilmiştir. Öyle ki kanunda inhisar idaresinin görevleri arasında “...afyon yetiştirenler arasında istihsal ve satış kooperatifleri ve bunlar arasında da aynı mahiyette kooperatif birlikleri yapmak...” hususları bulunmaktadır.⁷⁴⁹

Görülüyor ki, Türkiye Afyon Yetiştiricileri Satış Birliği projesi; dönemin devletçilik anlayışı ile kooperatifçiliği birleştirmiştir. Esasen afyon ürünü ile ilgili iç ve dış koşulların zorlamasıyla hem devletçilik hem de kooperatifçilik açısından “radikal” nitelikte bir adım atılmıştır. Fakat bu projenin en azından kooperatifçilik açısından uygulanabilir olmadığı kısa sürede anlaşılmıştır. Burada başarısızlığın en büyük nedeninin, köy ekonomisinde tüccarların ziraî kredi ve pazarlama alanındaki hâkimiyeti ortada iken; bunun yerine kooperatifçiliğin “anî” bir şekilde geçirilmek istenmesi olduğu söylenebilir. Bu deneyim aslında kooperatifçilik siyasetinin yürütülmesinin zorluklarını da gözler önüne sermektedir. Zaten başından itibaren kooperatifçilik siyaseti, bu zorluklardan hareketle tarımsal ürün ticaretindeki yapısal değişimin yavaş yavaş “tedrîcî” bir şekilde olması yöntemini benimsemiştir. Böylelikle kooperatifçilik siyaseti, devrimsel değil evrimsel bir değişimi öngörmüştür. Nihayet kooperatifçilik siyasetinde (tarım kredi ve satış kooperatiflerine ilişkin 1935 yılında yapılan kanunî düzenlemeler kapsamında) devletin giderek müdahale dozunu arttırması olgusu da bu evrimi yönlendirmek ve hızlandırmak amacına yönelik olmuştur.

⁷⁴⁹ “Uyuşturucu Maddeler İnhisarı Hakkında Kanun”, s. 2.649-2.650.

3.2.2. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ve Kooperatifçilik

İktisat Vekâleti tarafından sanayi planına ilişkin olarak hazırlanan “Sınai Tesisat ve İşletme” ile “Vekâlet Teşkilatına İlaveler” başlıklı raporlar kapsamında kooperatifçiliğin de gündeme getirilmiş olduğu görülmektedir. İlk olarak, “Sınai Tesisat ve İşletme” raporunda yer verilen “Gül ve Gülyağı istihsalât ve ihracatının kooperatifleştirilmesi ve modern bir taktirhane tesisi” projesi bu açıdan önemlidir. Bu projede öncelikle ülkede gerçekleştirilen gül çiçeği üretimi ile gülyağı sanayi hakkında bazı bilgiler verilmektedir. Buna göre, gül üretimi ağırlıklı olarak Isparta ve Burdur illerinde yapılmakta olup, 1933 yılı itibariyle gül çiçeği üretim miktarının 950 ton civarında olduğu tahmin edilmektedir. Yine 1933 yılı itibariyle tahmini gülyağı üretimi ise 350 kilo dolaylarındadır. Fakat gülyağı sanayinin oldukça geri tekniklerle üretimde bulunması ve bu alanda yeterli bir denetimin de olmaması ürün kalitesinde bozulmaya yol açmakta, böylelikle Türk gülyağlarının uluslararası alanda piyasa değerinin düşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır.⁷⁵⁰

Bu aşamada raporda gülyağı sektörü ile ilgili olarak öngörülen çözüm ise Bulgaristan gülyağı üretim ve satış kooperatifçiliği örneğinden alınmıştır. Rapordaki bilgilere göre, Türk gülyağlarının dünya piyasalarındaki en büyük rakibi Bulgar gülyağlarıdır. Bulgaristan aldığı tedbirlerle gülyağı pazarında çok önemli bir yer edinmiştir. Burada öncelikli olarak gülyağı üretiminin büyük oranda modern tesislerde yapılması sağlanmıştır. Bu üretimlerin tamamı da Bulgar Ziraat Bankası’nın kontrolündeki kooperatifler eliyle gerçekleştirilmekte ve satış sürecini de bu kooperatifler yürütmektedir. Türkiye’de de Bulgar modelinden hareketle gül üretim merkezinde bu alanda faaliyet göstermek üzere bir kooperatifin kurulması gerekli görülmektedir. Yapılan planlama çerçevesinde, Isparta ilinde Sümerbank tarafından modern bir gülyağı üretim tesisi (taktirhane) kurulacaktır. Daha sonrasında ise bu tesisin faaliyete geçirilecek kooperatife devredilmesi sağlanacaktır. Yine elde edilecek gülyağlarının tamamının doğrudan doğruya söz konusu kooperatif tarafından ihraç edilmesi

⁷⁵⁰ “Sınai Tesisat ve İşletme” Raporu, Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933* içinde s. 111-112.

öngörülmektedir. Bu kapsamda raporda, gülyacı üretim ve ihraç işlerine yönelik bir kanun tasarısının hazırlanmasına girileceği belirtilmektedir.⁷⁵¹

Bununla birlikte -Afet İnan tarafından yayımlanmış olan- sanayi planına ilişkin bu raporların aynı zamanda Atatürk'ün inceleyip işaretler koyduğu nüsha olduğu dikkate alındığında, gülyacı kooperatifi projesi metni ile ilgili olarak Atatürk'ün dikkat ettiği ve işaretlediği yerlere bakılması da önemli bir tespit olacaktır. Burada Atatürk'ün “*Gül çiçeği ve gülyacı istihsal muntıkasında bir kooperatif vücuda getirmek zarureti görülmektedir.*” cümlesinin altını çizdiği ve yanına “dikkat” anlamına gelen “D.” işaretini koyduğu anlaşılmaktadır. Yine Atatürk'ün bu metin içinde “kooperatif” kelimesi geçen bazı yerlerde de işaretlemelerde bulunduğu gözlenmektedir.⁷⁵²

Ne var ki birinci sanayi planında öngörülmüş olan bu gülyacı kooperatifi projesi hayata geçirilememiştir. Gerçi bu dönemde gülyacı üretimine ilişkin bir fabrika kurulup işletmeye açılmıştır.⁷⁵³ Fakat bu tesisi kuran ve işleten kuruluş; Sümerbank, İş Bankası ve Ziraat Bankası'nın eşit paylarla sermayesine katıldığı “Türk Gülyaçıcılığı Limited Şirketi” olmuştur.⁷⁵⁴ Bu alanda bir kooperatifin kurulması ise ancak 1950'li yıllarda Isparta merkezli Gül ve Gülyacı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliği'nin (Gülbirlik) faaliyete geçmesiyle mümkün olacaktır.⁷⁵⁵

Sanayi planı kapsamında hazırlanan “Vekâlet Teşkilatına İlaveler” başlıklı raporda ise İktisat Vekâleti'nin idari kapasitesinin geliştirilmesine yönelik bir takım tedbirlere yer verildiği görülmektedir. Esas olarak da burada dış ticaret ile ilgili işlerin yeniden organize edilmesine büyük ağırlık verilmiştir. Yine sanayileşme sürecinin yürütülmesinde uygulamaya yön vermek amacıyla “Sanayi Fen Heyeti” gibi

⁷⁵¹ Aynı yer, s. 112-113.

⁷⁵² Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933*, s. 2; “Sınai Tesiat ve İşletme” Raporu, s. 112.

⁷⁵³ “Sümerbank 1938 Senesi İdare Meclisi Raporu ve Bilanço” başlıklı doküman içinde s. 15.

⁷⁵⁴ “Sümerbank 1938 Senesi Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları Tetkik ve Tahlil Raporu” başlıklı doküman için bkz. BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 214-450-3, Dosya Ek: 261, Tarih: 13.12.1939 ve burada Sümerbank'ın iştiraklerine ilişkin tablo için bkz. ilgili doküman içinde s. 64-65; Ayrıca İktisat Vekili Mahmut Celal Bey'in Isparta Gülyacı Fabrikası'nın 1 Ekim 1934 tarihli temel atma töreninde yaptığı konuşma için bkz. Cemal Kutay, *Celal Bayar*, Birinci Cilt, Kenan Basımevi, İstanbul, 1939, s.299-304.

⁷⁵⁵ *Tarım Kredi ve Satış Kooperatiflerine Ait Gelişmeler*, T.C. Ziraat Bankası Kooperatifler Müdürlüğü Yayın No: 1, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara, 1960, s. 23.

yapılanmalara gidilmesi planlanmıştır.⁷⁵⁶ Bu raporda dış ticarete özel bir önem verilmiş olması ise benimsenen ithal ikameci sanayileşme stratejisiyle yakından ilgilidir. Zira teorik olarak; yerli sanayinin gelişme sürecinde ara malı ve yatırım malı ithaline olan ihtiyaç da zamanla artış gösterecektir. Bu bağlamda ülkenin sermaye malı ithalat kapasitesini çoğaltmak için ihracat gelirlerini de mümkün olduğunca arttırmak gerekmektedir.⁷⁵⁷

Bu arada, İktisat Vekâleti'nce ülkeye davet edilen Walker D. Hines başkanlığındaki Amerikalı uzmanlar heyetinin 1933-1934 yıllarında yaptığı çalışmalar sonucu hazırladığı raporlarda da dış ticarete ve yerli sanayinin gelişimine yönelik bazı önerilere yer verilmiştir. Öyle ki Amerikalı uzmanların raporlarında, sanayileşme sürecinin izlenmesi ve yönlendirilmesine ilişkin olarak İktisat Vekâleti emrinde özel bir birimin kurulması tavsiye edilmiştir. Yine burada sanayileşme sürecinde gerekli olan teçhizatın ve diğer girdilerin ithali için ihraç gelirlerinin arttırılmasının öneminden de bahsedilmiştir. Yapılan öneriler kapsamında; ihracat işlerinin takibi ve gelişimi konusunda çalışmakta olan ihracat ofisinin ihtiyacı tam olarak karşılayacak bir yapıya kavuşturulması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca raporda, tarımsal ihraç ürünlerinin dış piyasalara satışında kooperatifçilik uygulamalarının geliştirilmesinin önemine de işaret edilmiştir.⁷⁵⁸

İktisat Vekâleti'nce hazırlanan “Vekâlet Teşkilatına İlaveler” başlıklı raporun “İhracat Maddelerinin Sürümü ve İhracatın Teşkilatlandırılması” bölümünde, kuru üzüm ürünü örneğinden hareketle ihraç maddelerinin son yıllarda dış piyasalarda satışında yaşanan fiyat düşüklüğü problemi üzerinde durulmuştur. Buna göre, söz konusu fiyat düşüklüklerinin en önemli sebeplerinden birisi, piyasa bilgisi ve donanımı yetersiz olan bazı ihracat tüccarlarının ithalatçılara alivresatışlarda son birkaç yıllık dönemde devamlı düşük fiyat tekliflerinde bulunmalarıdır.⁷⁵⁹ Bu yıllardaki tarımsal ürün ihracatı uygulamalarına bakıldığında ise mahsulün toplanmasından önce dış piyasalara alivreyöntemiyle tahmini fiyatlar üzerinden önemli miktarlarda satış işlemi yapıldığı

⁷⁵⁶ “Vekâlet Teşkilatına İlaveler” Raporu, Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933* içinde s. 1-72.

⁷⁵⁷ Han ve Kaya, *age.*, s. 240-242.

⁷⁵⁸ Walker D. Hines ve Diğerleri, *Türkiye'nin İktisadî Bakımdan Umumî Bir Tetkiki (1933-1934)*, Cilt III-IV, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara, 1936, s. 51-53, 90-91, 97, 540-542, 551-554.

⁷⁵⁹ “Vekâlet Teşkilatına İlaveler” Raporu, s. 8.

anlaşılmaktadır. Mesela kuru üzümde ihracatçı tüccarların bu şekilde yaptığı satışların toplamı, yıllık rekoltenin dörtte birini geçmektedir. Böylece mahsulün önemli bir bölümü için önceden yurt dışı alıcı bağlantısı kurulmuş olduğundan, sezon açıldığında talep yönünden avantajlı bir piyasa durumu oluşmaktadır. Dolayısıyla dış piyasalara dönük bu alivresatış uygulaması ihraç ürünlerinin elverişli fiyatlardan pazarlanması bakımından oldukça faydalıdır.⁷⁶⁰ Ancak “Vekâlet Teşkilatına İlaveler” raporunda da belirtildiği gibi fiyatların oluşumunda ve istikrarında önemli bir rolü olan alivresatışların yürütülmesinde ürüne ilişkin iç ve dış konjonktür konusunda yeterli bilgiye sahip olmak gerekirken; böyle bir bilgi ve donanımdan yoksun bazı ihracatçı tüccarlar tarafından piyasa fiyatlarını düşürücü etkiler doğuran uygulamalara girişilmiştir. Bunun başlıca nedeni ise ihracatçı tüccarların iç piyasadan ürün alımlarında istedikleri fiyatı dayatabileceklerine inanmalarıdır.⁷⁶¹

Buradan hareketle raporda “*Harici fiyatların seviyesini mütemadiyen indiren ve dâhilde müstahsili fazla tazyiklere maruz bırakan bu temayülün iktisadi tedbirlerle önüne geçmek zarureti mevcuttur.*” şeklinde açıklamalar yapıldıktan sonra, bu sorunun çözümü için tarımsal ihraç ürünlerinin dış piyasalara satışının kooperatifler yoluyla organize edilmesinin öngörüldüğü ifade edilmiştir.⁷⁶²

“Binaenaleyh ihracat maddelerimizin gerek istihsal şartlarında ve gerekse ticarî vasıflarında yapılması icap eden ıslahatın tedricen tahakkukuna çalışmakla beraber mevcut ticari vaziyet ve münasebetlerimizi sarsıntılara dûçar etmeksizin tedricen tatbik sahasına îsali mümkün görünen ihracatın teşkilâtlandırılması meselesinin başında satış kooperatifleri veya satış bürolarının meydana getirilmesi ilk tedbir olarak düşünülmektedir. Bunların kuruluş ve faaliyet tarzlarında nazari münakaşayı bir tarafa bırakarak derhal kabili tahakkuk ve müntesiplerine azami menfaat ve kâr temin edecek esasları tatbik edeceğiz. Yani, satış kooperatiflerimiz tamamıyla ticarî bir zihniyetle müteharrik ve ticari vasıta ve imkânlarla mücehhez bulunacak ve faaliyet ve idareleri mesuliyetimiz altında bir nevi ticaret satış bürosu mahiyetinde sevk edilecektir.”

Yine raporda, bu kooperatiflere katılımın zorunlu olmayacağı, kooperatifin iş ve işlemlerinin bu alanda tecrübe sahibi kişilerce yürütüleceği, kooperatife katılan ortakların ürünlerinin toplu şekilde satışının yapılacağı ve elde edilecek kârların ortaklara ait olacağı, aynı zamanda bu kooperatifin ortaklara ürün tesliminde avans da

⁷⁶⁰ Tanınmış Kooperatifçimiz Nusret Uzgören Diyor ki...age., s. 61.

⁷⁶¹ “Vekâlet Teşkilatına İlaveler” Raporu, s. 8-9.

⁷⁶² Aynı yer, s. 8-9.

dağıtacağı, bu süreçte kooperatifin dış piyasalara alivre satışlarda önemli bir ağırlık göstermesinin beklendiği, böylece piyasaya düzen ve istikrar getirilebileceği gibi ziraî ihraç ürünlerinde elverişli fiyatların oluşumuna katkı sağlanabileceği belirtilmiştir. Burada ayrıca, mevcut kredi kooperatiflerinin işleyişinde de bazı iyileştirmeler yapılacağı vurgulanmıştır.⁷⁶³

Bu şekilde tarımsal ihraç ürünlerinin satışının organize edilmesinde kooperatifçilik yöntemi benimsenmişken; diğer taraftan İktisat Vekâleti'nin yeni teşkilat kanununda bu süreci yürütmeye yönelik bir yapılanma oluşturulması yoluna gidilmiştir. Nitekim 27 Mayıs 1934 tarihli ve 2450 sayılı “İktisat Vekâleti Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun” uyarınca, özellikle ziraî ihraç ürünleri yetiştiren müstahsilin bir an önce teşkilatlandırılması işleri Vekâlet'in görev alanına alınmıştır. Bununla birlikte bu süreçte; Türk mallarının dış piyasalara sürümünde müstahsile ve tüccarlara yardımcı olmak üzere araştırma, geliştirme ve tanıtım faaliyetlerini yerine getirecek olan Türk Ofis'in kurulması, ayrıca günün şartlarına uygun şekilde rasyonel çalışma ve standart ürün temin edilmesine yönelik rasyonalizasyon ve standardizasyon birimi ile kredi işlerini izlemek üzere bir kredi servisinin oluşturulması da söz konusu olmuştur. Böylelikle İktisat Vekâleti, tarımsal ürün ihracatının devlet eliyle yeniden organize edilmesine yönelik yetki ve işlevlerle donatılmıştır.⁷⁶⁴

Diğer taraftan bu dönemde ülkenin dış ticaret politikasında “malımızı alanın malını almak” şeklinde sloganlaştırılan bir yaklaşım hâkimdir. Bu yaklaşım da dış ticarete kontenjana başvurmak ve böylece Türkiye'ye mal satan sanayici ülkeleri iki taraflı kliring (takas) anlaşması yapmaya sevk etmek yoluyla uygulamaya geçirilmiştir. Bunun sonucunda ülkenin sanayi teçhizatı ve diğer girdileri tedarik imkânları genişlemiştir. Zira Türkiye'nin 1934 yılındaki ithalatı, sanayileşme sürecinden kaynaklanan ihtiyaçlar nedeniyle 1933 yılına göre yüzde 16 oranında bir artış göstermiştir. İthal edilen bu malların bedelleri de yapılan anlaşmalar çerçevesinde ülkeden döviz çıkmadan mal göndererek ödenmiş ve dış ticaret bilançosunun önceki yıllara kıyasla daha avantajlı bir

⁷⁶³ Aynı yer, s. 9-10.

⁷⁶⁴ Bkz. “İktisat Vekâleti Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun”, *Resmi Gazete*, Sayı: 2713, 29 Mayıs 1934, s. 3.866-3.869; *Ekonomi Bakanlığı'nın Parti Ekonomi Programına Göre Yaptığı İşler Hakkında Rapor...age.*, s. 1-5, 46-51; Ayrıca Bkz. “İktisat vekâleti teşkilât ve vazifeleri hakkında 1/978 numaralı kanun lâyihası ve Bütçe encümeni mazbatası”, *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn'ikad: 58, Devre: 4, İçtima: 3, Cilt: 22, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1934, s. 1-13.

duruma gelmesi sağlanmıştır. Bu şekilde Türkiye’de 1934 yılında ithalatın yüzde 83’ü ve ihracatın da yüzde 84’ü kliring veya net muvazene esaslı anlaşma yapılmış olan ülkelerle gerçekleştirilmiştir. Yine anlaşmalı ülkelerin sattıkları ürünler karşılığında Türkiye’den mal almak zorunda olmaları da ihracat mallarının fiyatlarını yükseltmiş, bu sayede müstahsilin geliri ve alım gücü artmıştır.⁷⁶⁵

Dolayısıyla devlet eliyle sanayileşme sürecinde giderek daha fazla yatırım ve ara malı ithalatına ihtiyaç duyulması, ülke ihracat gelirlerinin de hızla arttırılması ve istikrara kavuşturulması gereğini beraberinde getirmiştir. Ülke ihracatının arttırılmasında ise tarımsal üretimin nicelik ve nitelik olarak geliştirilmesine ve elde edilen ürünlerin de dış piyasalarda elverişli fiyatlardan pazarlanmasına ihtiyaç vardır. Zira Ekonomi Bakanı Celal Bayar, 20 Şubat 1935 tarihinde Nisan-Eylül 1935 dönemine ilişkin kontenjan kararnamesi dolayısıyla yaptığı açıklamada, hükümetin mevcut dış ticaret politikası kapsamında ziraî ihraç ürünleriyle iştegal eden müstahsile ve tüccara büyük görevler düştüğünü söylemiş, bunu da “*Müstahsil daima daha çok ve daha iyiyi daha ucuza mal etmeye çalışmalı, ihracatçı [ise] müstahsilin alın terini karşılayacak ve onu yolunda ilerletecek fiyatı temine uğraşmalı*” şeklinde ifade etmiştir.⁷⁶⁶ Bu bağlamda ziraî ihraç ürünlerinin olabildiğince kârlı şekilde satılması, sanayileşme süreciyle bağlantılı olarak hem ülkenin ihraç gelirinin artırarak ithalat kapasitesinin genişlemesine yaradığı gibi aynı zamanda müstahsilin iç pazarda alım gücünün yükselmesine katkı sağlayacaktır.⁷⁶⁷ Yine tarımsal üretim faaliyetinin geliştirebilmesi de her şeyden önce müstahsilin mahsulünün gerçek piyasa değeri üzerinden çok daha fazla pay almasına bağlıdır.

Fakat mevcut durumda, ihracat tüccarlarının işlerini müstahsil ve ülke ekonomisi lehine olacak şekilde yürütemediğine dair bir izlenim vardır. Bu nedenle tarımsal ihraç ürünlerinin pazarlanması problemine devletin müdahalesi gündeme gelmiştir. Bu müdahalenin de sanayi planına ilişkin raporlarda belirtildiği üzere satış (ihracat) kooperatifleri yoluyla yapılması öngörülmüştür. Ayrıca bu süreçte işleyişinde

⁷⁶⁵ Ekonomi Bakanlığı’nın Parti Ekonomi Programına Göre Yaptığı İşler Hakkında Rapor...age., s. 32-34.

⁷⁶⁶ Kutay, age., içinde s. 346.

⁷⁶⁷ “...Türk ihracatının artması, ulusal ürünlerimizin, hammaddelerimizin gittikçe daha çok aranması ve normal değerini bulması, Türk müstahsilinin ve yurttaşlarımızın günden güne refahının artmasına imkân verecek ve Türkiye’nin dünya pazarlarında alım kuvvetinin çoğalmasını temin edecektir...”, İktisat Vekili Celal Bayar’ın 1935 yılı İzmir Fuarı açılış konuşması için bkz. *Yeni Asır*, 23 Ağustos 1935, s. 7

iyileştirme yapılacak olan kredi kooperatifleri de çiftçiye tarımsal üretim aşamasında destek olmaya devam edecektir. Bu kapsamda çalışmanın bir sonraki bölümünde, İktisat Vekili Mahmut Celal Bey'in kredi ve satış kooperatifleri kanunlarının hazırlık sürecindeki faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

3.2.3. İktisat Vekili Mahmut Celal Bey'in Kooperatifçilik Misyonu

Yukarıda belirtildiği gibi İktisat Vekili Mahmut Celal Bey'in 1933 yılı sonunda Başvekâlet'e sunmuş olduğu sanayi planına ilişkin "Vekâlet Teşkilatına İlaveler" başlıklı raporda, ziraî ihraç mallarının teşkilatlandırılmasında kooperatiflerden yararlanılacağına işaret edilmişti. Ayrıca burada Mahmut Celal Bey tarafından ziraî ihraç ürünlerinin satış meselesi konusunda, "...bir ay sonra refakatime alacağım mütehassıs arkadaşlarla İzmir muntıkasında bir tetkik seyahati yapmak tasavvurundayım." şeklinde açıklamalar da yapılmıştı.⁷⁶⁸

Mahmut Celal Bey, 1934 yılının Ocak ayında beraberindeki Ziraat Bankası Umum Müdürü ve diğer görevlilerle birlikte İzmir bölgesinde incelemelerine başlamıştır. Onun buradaki çalışmalarında, özellikle ziraî ihraç ürünleri yetiştiren üreticiler arasında kooperatifleşmenin arttırılması konusu en önemli gündem maddesi olmuştur.⁷⁶⁹ Ancak yapılan bu çalışmalar kapsamında tarımsal ürün ihracatının devlet tekeline alınacağı yönünde ihracatçı tüccarları endişeye sevk eden bir takım haberler de ortaya çıkmıştır. Mahmut Celal Bey ise kuru meyve (incir, üzüm) ihracatçılarıyla bir araya geldiği toplantıda yaptığı açıklamada bu tür haberlerin gerçeği yansıtmadığını söylemiştir.⁷⁷⁰ Yine bu toplantıda genel olarak; "memleketin ve müstahsilin zararına olan" ziraî ihraç ürünlerinin fiyatlarındaki düşüklüğün nedenleri ile buna karşı alınabilecek tedbirler görüşülmüştür.⁷⁷¹ Ayrıca ziraî ürün ihracatı konusuyla yakından bağlantılı olarak

⁷⁶⁸ "Vekâlet Teşkilatına İlaveler" Raporu, s. 9.

⁷⁶⁹ *Akşam*, 5 Kânunusani 1934, s. 1; *Cumhuriyet*, 6 Kânunusani 1934, s. 1; *Cumhuriyet*, 17 Kânunusani 1934, s. 3; *Cumhuriyet*, 20 Kânunusani 1934, s. 1-3; Kutay, *age.*, s. 163, 246-259; *Milliyet*, 20 Kânunusani 1934, s. 1; *Milliyet*, 21 Kânunusani 1934, s. 2; *Akşam*, 24 Kânunusani 1934, s. 1-2; Alâettin Cemil, "İhracat Kooperatifleri", *Cumhuriyet*, 26 Kânunusani 1934, s. 1; Ali Süreyya, "Üzüm İhracatının Teşkilatlandırılması", *Karınca*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 13-16.

⁷⁷⁰ *Milliyet*, 23 Kânunusani 1934, s. 2.

⁷⁷¹ *Milliyet*, 23 Kânunusani 1934, s. 2.

ürünlerin standardizasyonunun sağlanması da ihracatçılarla görüşülen konular arasında yerini almıştır.⁷⁷²

Diğer taraftan Mahmut Celal Bey, Aydın'daki temaları sırasında müstahsillerle de bir araya gelmiştir. Burada yaptığı konuşmada, ziraî ihracat maddelerinin satış gelirlerinden müstahsilin en fazla payı almasının doğal olduğunu, bununla birlikte mahsullerin satış aşamasındaki hizmetleri nedeniyle tüccarların da hakkını teslim etmek gerektiğini, böylece özel ve genel menfaatlerin aynı anda gerçekleştirilebileceğini vurgulamış, ancak bu süreçte yaşanan problemler göz önünde bulundurularak müstahsilin teşkilatlandırılması yönünde adımlar atacaklarını ifade etmiştir.⁷⁷³

“...Her maddenin hususi hüviyetlerine göre teşkilatlandırılmasını istiyoruz. Bu teşkilatın ismi, kooperatif veya başka bir isim olabilir. Takip ettiğimiz prensip, en çok emeği geçenlerin en çok müstefit olmasıdır. Kooperatif, bir devlet rejimini ifade etmez. Bir gaye değil, bir vasıta. Liberal İngiltere’de kooperatifler mevcut olduğu gibi, Sovyet Rusya’da da kooperatifler vardır. Müdahaleciler de sadakatle kooperatife bağlanmışlardır. Devletin kooperatifle alakası bir tesanüdü ifade eden bu teşekküllere yardımdır. Tesanüt milli serveti artırır. Bu itibarla tesanüdü takviye etmek lazımdır. Bunun içindir ki, fırkamız programında kooperatife büyük yer vermiştir. Teşkilatlanma hususunda şahsi mütalaamı söyledim. Şekli hakkında henüz kararımız yoktur. Yalnız ihracat maddelerimizi teşkilatlandıracağız...”

Mahmut Celal Bey’in bu konuşmasında, kooperatifçiliğin “bir gaye değil, bir vasıta” olduğunu vurgulamış olmasının üzerinde durulmalıdır. Anlaşıyor ki onun gözünde kooperatifçilik, mutlaka ulaşılmaması gereken bir ideal değildir. Sadece belli hedeflere varmak için kullanılacak olan bir araçtır. Bu yaklaşım tarzı aslında kooperatifçilik siyasetinin de en belirgin yönlerinden birini temsil etmektedir. Kooperatifçilik siyasetinde, kooperatiflerin bütün ekonomik faaliyetleri ele geçirmesi gibi bir düşünce yoktur. Burada esas olarak, kooperatiflerin ülkenin genel çıkarları doğrultusundaki işlevlerine ve faydalarına odaklanılmıştır. Zira Mahmut Celal Bey, kooperatifçilik siyasetinin sağlamış olduğu bu esneklikten hareketle, “Her maddenin hususi hüviyetlerine göre teşkilatlandırılmasını istiyoruz. Bu teşkilatın ismi, kooperatif veya başka bir isim olabilir.” diyebilmiştir. Dolayısıyla bu bakış açısına göre, esas olan kooperatiflerin işlevlerini yerine getirebilecek bir organizasyonun kurulmuş olmasıdır;

⁷⁷² Bkz. Ali Süreyya, “İzmir Mıntıkasında Tetkikler-3: Standardizasyon İhtiyacı”, *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1934, s. 3.

⁷⁷³ *Milliyet*, 25 Kânunusani 1934, s. 6.

bu organizasyonun teorik ve hukukî açıdan kooperatif olup olmamasının pek de bir önemi yoktur.

Mahmut Celal Bey konuşmasının devamında; ihracatçı tüccarların alivire satışlarda müstahsilin aleyhine hareket edebilmelerine imkan sağlayan bazı piyasa koşullarının mevcut olduğunu, zira müstahsilden alacaklı olanların alacaklarının vadelerini özellikle mahsulün toplama mevsimine denk getirdiklerini ve bu aşamada tüccarın karşısına çıkan müstahsilin de alacaklı baskısından dolayı mahsulünü her ne pahasına olursa olsun satmak durumunda kaldığını, neticede müstahsili güçlendirecek olan teşkilatlanmanın da aslında bozulan bu piyasa dengesine karşı bir tedbir olduğunu söyledikten sonra; “İhracat maddelerimizin hiç olmazsa belli başlıları için tevazün etmiş bir teşkilat olursa ihracat tacirleri hesaplı harekete mecbur olacaklardır. Aksi takdirde en evvel cezasını kendileri çekeceklerdir. İşte bunun için teşkilatlanacağız. Teşkilatın ruhunda şahsa ve şahsiyetlere karşı teveccüh etmiş bir husumet yoktur...” demiştir.⁷⁷⁴

Ayrıca Mahmut Celal Bey, yeni kurulmuş olan Kuru Meyve İhracatçıları Birliği’nin daveti kapsamında 29 Ocak 1934 günü tekrar kuru meyve ihracatçılarıyla bir araya gelmiştir. Bu sırada, birlik reisi Şerif Remzi Bey tarafından Mahmut Celal Bey’e birliğin fahrî reisliği de teklif edilmiştir.⁷⁷⁵ Bunun üzerine Mahmut Celal Bey de yaptığı konuşmada; “...İktisadî elemanların menafii umumiye ile hareket etmeleri bugün için daha kuvvetle istenilmektedir. [...] Birlik, ticareti hariciye meselesinde hükümetin arzularını tatbik mevkiine koymak için fedakârlık yapacaktır. Fahrî reisliği memnuniyetle kabul ediyorum.” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.⁷⁷⁶

Mahmut Celal Bey, Türk Kooperatifçilik Cemiyeti’nin 5 Ocak 1934 tarihinde yapılan kongresinde de bu Cemiyet’in fahrî reisliğine getirilmişti.⁷⁷⁷ Dolayısıyla tüm bu incelemelerden görülüyor ki Mahmut Celal Bey, kooperatifçilik siyasetini tüccarların çıkarlarına zarar vermeden yürütmek gibi oldukça zor bir misyonu üstlenmiştir. Aslında bu yaklaşım tarzı, daha önce de belirtildiği gibi meslek zümreleri arasında dayanışmayı

⁷⁷⁴ Aynı yer, s. 6.

⁷⁷⁵ *Milliyet*, 30 Kânunusani 1934, s. 2.

⁷⁷⁶ Aynı yer, s. 2.

⁷⁷⁷ *Akşam*, 7 Kânunusani 1934, s. 6.

öngören dönemin halkçılık anlayışı ile uyumludur. Fakat yine dönemin devletçilik yaklaşımı çerçevesinde, ülkenin genel menfaatleri söz konusu olduğunda, devlet; bazı kesimlerin aleyhine olsa da gerekli müdahalelerde bulunabilecektir.

Bu dönemde İzmir’de faaliyet gösteren başlıca ihracat tüccarlarının, “Sabri Süleymanoviç, Şerif Rıza halefleri, Şerif Remzi, Ahmet Muhtar ve Şürekâsı, Kınnapçı Zade Mehmet, Cevahirci Zade Biraderler, İzmirli Talat, Fesçi Zade Galip Oğulları, Ali Bey Zade Ali, Haydar, Salepçi Zade Ahmet Refik, Mehmet Sait, Suphi Emin ve Şürekâsı, Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Ortaklığı, Kırkağaçlı Kâzım, İsmail, Sakızlı Hikmet Besim, Fesçi Zade Abtullah, Kadı Oğlu Asım, Rica Zade Ahmet, Alyoti, Solari, Giro, Taranto, Manisa Bağcılar Kooperatifi” şeklinde sıralanan işletmelerden oluştuğu anlaşılmaktadır.⁷⁷⁸ Burada Mahmut Celal Bey tarafından yapılacak olan iş ise; büyük ölçüde bu işletmelerce yürütülen incir ve üzüm gibi ziraî ihraç ürünlerinin ticaretinde kooperatiflerin ağırlığını artırarak mevcut ihracat faaliyetini ülke açısından çok daha faydalı bir yapıya kavuşturmadır. Zira kooperatifler, hasat zamanında piyasaya çok fazla ürün sevk edilmesinin önüne geçecek ve ortaklarının ürünlerini de en kârlı şekilde satmaya çalışacaklardır. Doğal olarak ilk aşamada kooperatiflerin ana müşterisi ihracat tüccarları olacaktır. Kooperatifler zamanla doğrudan doğruya ihracat yapmaya da yöneleceklerdir. Fakat bu süreçte, dış piyasalarda belli bir müşteri itibarı kazanmış olan ihracat tüccarlarına da mal vermeye devam edeceklerdir. Sonuçta kooperatifler ve ihracat tacirleri arasındaki rekabet ürün ticaretinin ülke lehine gelişimine ve istikrarına büyük fayda sağlayacaktır.⁷⁷⁹

Ancak üreticinin ve ihracatın teşkilatlandırılması işinin yavaş ve dengeli bir şekilde hayata geçirilmesi öngörülmekte olup, Türkiye Afyon Yetiştiricileri Satış Birliği örneğinde olduğu gibi anî ve radikal bir müdahaleye başvurulması söz konusu değildir. Zira tarımsal ürün ticaretinin işleyişinde bu şekilde birdenbire yapılacak olan bir değişimin yol açabileceği zararlardan çekinilmektedir. Mahmut Celal Bey de İzmir seyahati sırasında Aydın’da yaptığı konuşmada, “İncir ihracatını teşkilatlandıracağız. Fakat bunun kadar kuvvetli bir prensibimiz de itidal ile hareket etmek sarsıntıya mahal bırakmadan neticeye vasıl olmaktır. [...] Hangi ihracat mahsulümüzü ele alırsak

⁷⁷⁸ Tanınmış Kooperatifçimiz Nusret Uzgören Diyor ki...age., s. 60.

⁷⁷⁹ Ali Süreyya, “İzmir Mıntıkasında Tetkikler: Teşkilatlandırma İşî”, Cumhuriyet, 10 Şubat 1934, s. 5.

müstahsillerinin iki sene dahi sarsıntıya tahammülleri olmadığını görüyoruz.” demek suretiyle bu hususu özellikle vurgulamıştır.⁷⁸⁰

Nihayet Mahmut Celal Bey inceleme seyahatinin sonlarında yaptığı bir açıklamada, ziraî ihraç ürünlerinin teşkilatlandırılması işinde satış kooperatifleri kurulması fikrinin genel bir istek haline gelmiş olduğunu; *“Tetkik seyahatinden çok memnun olarak dönüyorum. Hemen her tarafta halkın müstahsilin ve tüccarın teşkilatlı bir hale gelmek ve bilhassa satış kooperatifleri kurmak için temennilerde bulunduğunu gördüm.”* şeklinde ifade etmiş ve böylece kendisinin bu konudaki görüşlerinin yapılan bu gözlemlerle teyit edildiğini söylemiştir.⁷⁸¹ Başvekil İsmet Paşa da 5 Temmuz 1934 günü Meclis’te yaptığı konuşmada, *“Ticaret bizde serbest ve normal vaziyetini muhafaza edecektir. Bunun memleket için tam semeresini ve doğruluğu ve nefasetiyle itibarını muhafaza eder bir vaziyete yükselmesi için standardını temin etmeğe ve satış kooperatifleriyle cereyanını kolaylaştırmağa çalışmak yolundayız.”* demiştir.⁷⁸²

Bu kapsamda tarımsal ürün ticaretini teşkilatlandırmaya yönelik hazırlanan kanun tasarıları 1934 yılı içinde İcra Vekilleri Heyeti’nin kararına sunulmuştur. Konu hakkında bir açıklama yapan İktisat Vekili Mahmut Celal Bey; dış ticaretin devlet tekeli altına alınmasını ve mecburi kooperatifler eliyle yürütülmesini düşünmediklerini, esasen kurulması planlanan satış kooperatiflerinin müstahsil lehine bir piyasa dengesi oluşturmayı hedeflediğini, yine bu satış kooperatiflerinin kredi kooperatifleriyle birlikte hareket edeceklerini, böylelikle ziraî üretim ve satış işinin belli bir düzene kavuşturulmuş olacağını ifade etmiştir.⁷⁸³

Görülüyor ki mevcut koşullardan hareketle tarımsal ihraç ürünlerinin satışının kooperatifler yoluyla yeniden organize edilmesinde karar kılınmıştır. Kredi kooperatifleri de üretim aşamasında bu sürece destek vereceklerdir. Bu amaçla İktisat Vekili Mahmut Celal Bey’in girişimleri sonucunda kredi ve satış kooperatiflerine ilişkin kanunlar hazırlanmıştır. Böylece Mahmut Celal Bey, devlet eliyle sanayileşme süreci yanında kooperatifçilik siyasetinin de en önemli aktörü haline gelmiştir. Ancak ülkenin

⁷⁸⁰ *Yeni Asır*, 26 Kânunusani 1934, s. 1.

⁷⁸¹ *Milliyet*, 6 Şubat 1934, s. 6.

⁷⁸² *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 78, Devre: 4, İçtima: 3, Cilt: 23, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1934, s. 454.

⁷⁸³ *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1934, s. 1-2.

genel menfaatleri gözetilerek girilen bu yolda, müstahsilin ve tüccarın çıkarlarını aynı anda gerçekleştirmenin zorlukları da kendini gösterecektir. Dolayısıyla kooperatifçilik siyasetinin yürütülmesi sürecinde, devletin özellikle ihracat tüccarlarıyla karşı karşıya gelmesi kaçınılmaz olacaktır. Bu bağlamda çalışmanın bir sonraki bölümünde, en önde gelen “millî” ihracat tüccarlarından Şerifpaşazâde Remzi Bey ile devlet arasında yaşanmış olan böyle bir çatışmanın öyküsü ele alınacaktır.

3.2.4. Millî Tüccar, Devletçilik ve Kooperatifçilik Ekseninde Şerifpaşazâde Remzi Olayı

Türkiye İktisat Kongresi’nde İstanbul ve İzmir tüccarlarının öncülük ettiği tüccarlar grubu, büyük ölçüde “millî” tüccarların önünün açılmasına dayalı bir iktisat politikasını kongre kararlarına yansıtmayı başaramışlardı. Bu süreçte etkin bir rol üstlenen Millî Türk Ticaret Birliği’nin umumî kâtibi Ahmet Hamdi Başar da anılarında; *“Kongrenin ağırlık merkezi İstanbul grubundaydı. İzmir Ticaret Odası Reisi Alaiyeli zâde Mahmut Bey ve İzmir delegeleriyle de tam bir fikir birliğine varmıştık. Bunlar arasında Şerif zâde Remzi Bey adında, İngiltere’de okumuş, dumanı burnunda liberal bir genç tüccarla bile anlaşmıştık.”* demiştir.⁷⁸⁴

Burada bahsi geçen “dumanı burnunda tüccar” Şerifpaşazâde Remzi Bey (ya da Şerif Remzi Bey), daha sonraki yıllarda İzmir’in en önemli incir ve üzüm ihracat tüccarlarından birisi haline gelmiştir.⁷⁸⁵ Şerif Remzi Bey, dönemin “millî tüccar” politikasına bağlı olarak, devletten de önemli destekler görmüştür. Örneğin, “Son Posta” gazetesinde 1931 yılında çıkan bir habere göre; Şerif Remzi Bey, ihraçlık incir ve üzümün paketlenmesinde kullanılan tahta kutuların üretimi için “Romanya’dan gümrüksüz kereste ithali müsaadesi” almıştır. Bu ithalat imtiyazı kapsamında çok miktarda kereste ithalinin söz konusu olması, yerli kereste fabrikalarının da tepkisine yol açmıştır. Ne var ki Şerif Remzi Bey, bu kerestelerden ürettiği kutuları maliyetinden çok daha yüksek fiyatlarla ihracatçı işletmelere satmış ve böylece kısa sürede büyük kârlar elde etmiştir. İzmir’in en önde gelen incir ve üzüm ihracatçıları olan “Alyoti [Alioti] ve “Jiro [Giraud]” ticarethaneleri de bu imtiyazın sadece Şerif Remzi Bey’e

⁷⁸⁴ Ahmet Hamdi Başar, “Hatıralar: İzmir İktisat Kongresi”, *Barış Dünyası*, Sayı: 55, Cilt: 5, Aralık 1966, s. 54.

⁷⁸⁵ *Tanınmış Kooperatifçimiz Nusret Uzgören Diyor ki...age.*, s. 60.

verilmesinden yakınmışlar ve şikâyetlerini İzmir Ticaret ve Sanayi Odası'na da bildirmişlerdir.⁷⁸⁶

Şerif Remzi Bey aynı zamanda İzmir Ticaret ve Sanayi Odası idare heyeti azası olup,⁷⁸⁷ Atatürk'ün 1931 yılındaki İzmir seyahati sırasında İzmir Ticaret ve Sanayi Odası'nda yapılan toplantıda da Atatürk'e bazı konularda görüş bildirmiş olan tüccarlar arasındadır.⁷⁸⁸ Ayrıca Şerif Remzi Bey, 1933 yılı sonunda kurulmuş olan Kuru Meyve İhracatçıları Birliği'nin ilk yönetim kurulunda (Kırkağaçlı Kazım, Charles Giraud, John Alioti, Şerif Rıza Halefi Selahattin, Jan Taranto, Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi müdürü Muhittin, İzmirli Talat, Hocaşade Ahmet Ragıp Beylerle birlikte) yer almış⁷⁸⁹ ve daha sonra Birliğin başkanlık görevini üstlenmiştir.⁷⁹⁰

İktisat Vekili Mahmut Celal Bey'in 1934 yılındaki İzmir seyahati sonrasında tarımsal ihraç ürünlerinin teşkilatlandırılması amacıyla yeni kooperatif kanunlarının hazırlanmasına girildiği bir ortamda, Şerif Remzi Bey'in 3 Haziran 1934 tarihinde Reisicumhur Umumî Kâtibi Hasan Rıza (Soyak) Bey'e bir telgraf göndermiş olduğu görülmektedir.⁷⁹¹ Şerif Remzi Bey'i bu telgrafi göndermeye iten sebep ise dönemin gazetelerinde özetine yer verilmiş olan yeni kooperatif kanun tasarısının kendisinde yaratmış olduğu endişedir. Dolayısıyla Şerif Remzi Bey, bu kanun çalışmalarının tüccarlık mesleği açısından bazı olumsuz sonuçlar doğuracağını öngörmüş olmalıdır.

Şerif Remzi Bey telgrafında, “*Gazi Hazretleri 1931'de İzmir'den ayrılırlarken, herkesle beraber tazimlerimizi arz ettiğimiz sırada, mahza bir iltifat olsun diye, bendenize hitap lütfunda bulunarak: 'İkisinin ortasında bir şey yapacağız.' buyurmuşlardı.*” demiştir. Eğer Atatürk böyle bir şey söylemiş ise; kastettiği şeyin tarımsal ürün ticaretinin devlet kontrolüne alınması veya tamamen serbest piyasaya bırakılması arasında “orta” bir

⁷⁸⁶ *Son Posta*, 16 Haziran 1931, s. 1.

⁷⁸⁷ *İzmir Ticaret Odası İdare Heyeti Defterleri I-II (1926-1930)*, Yayına Haz. Fikret Yılmaz, İzmir Ticaret Odası Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları-7, Yılmaz Form Matbaacılık, İzmir, 2008, s. 406.

⁷⁸⁸ “...Tüccardan Şerifpaşazâde Remzi, Şerifzâde Sadullah, İzmir'li Talat, demir tüccarı Tire'li İsmail Hakkı ve Mustafa Muharrem Beyler mütalâalarını söylemişlerdir...” Bkz. *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1931, s. 4.

⁷⁸⁹ Birliğin kuruluş süreci ve ilk yönetim kurulu üyeleri için bkz. Erkan Serçe ve Sabri Yetkin, 120. *Yılında İzmir Ticaret Borsası Tarihi*, İzmir Ticaret Borsası, Hürriyet Matbaası, İzmir, 2011, s. 246-248; Ayrıca bkz. *Anadolu*, 28 Kânunuevvel 1933, s. 1.

⁷⁹⁰ *Milliyet*, 30 Kânunusani 1934, s. 2.

⁷⁹¹ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Ebis Sıra No: 01016540, Ek No: 49, Belge Kayıt No: 678406, s. 1-2.

yolun bulunması olduğu tahmin edilebilir. Fakat kooperatiflere ilişkin yeni yasa hazırlıklarının bu dengeyi bozacağı ve serbest ticaretin aleyhine olacağı düşüncesiyle hareket eden Şerif Remzi Bey, Atatürk'ün huzurunda kooperatifçiliği iyi bilen birisi ile kendisi arasında bir tartışma yapılmasını teklif etmektedir. Tartışmanın konusu ise kooperatifçilik mi ve yoksa tüccarlık faaliyeti mi ülke için daha faydalıdır? Bu kapsamda da Şerif Remzi Bey, *“Kooperatifçiliğin Gazi Hazretlerinin teveccühlerine ne dereceye kadar layık bulunduğu, ticaretin üvey çocuk muamelesine müstahak olup olmadığı yahut hangi sebeplerle müstahak olduğu deşilsin, zannımca ticaretin Gazi rejiminin korunulmaya ve sevilmeye değer bir unsuru ve lüzumlu bir aleti olduğu meydana çıkacaktır.”* demiştir.⁷⁹²

Anlaşıyor ki Şerif Remzi Bey, devletin uygulamaya koymak istediği tarımsal ürün ticaretinde üretici kooperatiflerinin ağırlığının artırılması projesine açıkça karşıdır. Diğer tüccarların da Şerif Remzi Bey'le aynı düşüncede olduklarını tahmin etmek güç değildir. Bu halde 1934 yılı ürün sezonu açıldığında, Şerif Remzi Bey'in incirin Amerika piyasası fiyatlarını burada önemli bir satıcı konumunda olan Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı'nın zararı pahasına etkilemeye yönelik bazı girişimlerde bulunduğu iddiaları gündeme gelmiştir. Böylece kamuoyu önünde Şerif Remzi Bey'in hedefte olduğu bir tartışma süreci yaşanmış ve taraflar arasındaki bu çatışmalar devletin de gündemini meşgul etmiştir.

Söz konusu olay, Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı'nın reisi Topçuoğlu Nazmi Bey'in 1934 yılı Ekim ayı başında İzmir gazetelerinde yayımlanan yazılı bir açıklamasıyla başlamıştır.⁷⁹³ Nazmi Bey bu açıklamasında; kendisinin yurt dışı seyahatinde bulunduğu sıralarda, Başvekil İsmet Paşa'nın (28 Ağustos 1934 tarihli) İzmir ziyaretinin gerçekleştiğini, bu ziyaret kapsamında İzmir'in önde gelen tacirleri ile yapılan bir toplantıda incir meselesinin de konuşulduğunu, fakat burada söz alan Şerif Remzi Bey'in Başvekil İsmet Paşa'ya incir fiyatlarının dünya piyasalarının durumuna göre gelişme gösterdiği ve yaşanan fiyat düşüklüklerinin bundan kaynaklandığı yönünde beyanlarda bulunduğunu, ayrıca kooperatifler ve kooperatifçilik aleyhinde de

⁷⁹² Aynı yer, s. 1-2.

⁷⁹³ *Yeni Asır*, 3 Teşrinievvel 1934, s. 1, 4; *Anadolu*, 4 Teşrinievvel 1934, s. 1, 5.

bazı açıklamalar yaptığını öğrenmiş olduğunu söylemiştir.⁷⁹⁴ Nazmi Bey devamla, Şerif Remzi Bey'in kooperatiflere karşı yaklaşımı hakkında; “...*Remzi beyefendi kooperatifleri ve kooperatifçiliği sevmezler ve bilhassa Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı'nın şu son dokuz sene gerek dâhil gerekse hariçte oynamış olduğu rolden asla memnun değildir...*” şeklinde ifadeler kullanmıştır. Buradan hareketle Nazmi Bey, tamamen özel ve ticarî kazanç düzeninin yansıması olan bu tavrından dolayı Şerif Remzi Bey'i kınayacak durumda olmadığını, ancak Şerif Remzi Bey'in Başvekil İsmet Paşa'ya ifade ettiği incir fiyatlarının dış piyasaların seyrine göre oluştuğu yönündeki söyleminin yanlış olduğunu, çünkü Türk incirinin dünyada kalite bakımından ayrıcalıklı bir konumda olması nedeniyle arz ve talebe göre işleyen bir dış piyasasının bulunmadığını, yaşanan fiyat düşüklüklerinin de aslında piyasanın durumundan değil; Türkiye'deki incir ihracatçılarının kendi aralarında giriştikleri yıkıcı rekabetten ve özellikle rekabet etmeksizin rahatça çalışabilecekleri pazarlarda dahi birbirilerine zarar vermeye yönelik hareketlerde bulunmalarından kaynaklandığını söylemiştir.⁷⁹⁵

Nazmi Bey, bu zararlı faaliyetlere örnek olarak da oldukça sınırlı sayıda alıcının bulunduğu ve buna karşın üç incir ihracatçısının (Şerif Remzi, Giraud ve Kooperatif) satış yapmakta olduğu Amerika'nın New York piyasasında, Şerif Remzi Bey'in kooperatifin aleyhine incir fiyatlarını düşürmeye yönelik girişimlerini göstermiş ve hatta bu konuda bir belgeyi de kamuoyunun bilgisine sunmuştur. Bu belge ise; Amerika'da Şerif Remzi Bey adına hareket ettiği belirtilen Frank Baladur'un kooperatifin Amerika acentesi olan Barkey'e yazdığı bir mektuptan ibarettir. Burada Frank Baladur, incir fiyatlarını düşürmek için Şerif Remzi Bey'den yetki aldığı yönünde açıklamalar yapmış ve ayrıca Barkey'e de peşin komisyon teklifinde bulunmuştur. Nazmi Bey'e göre, Baladur'un buradaki amacı; New York piyasasında kooperatif hesabına çalışmakta olan Barkey'i kandırarak Şerif Remzi Bey hesabına çalışmasını temin etmektir. Böylelikle Şerif Remzi Bey, kendisine rakip olarak gördüğü için kooperatifin aleyhinde faaliyetlere girişmiş ve bu girişimler sonucunda Amerika piyasasındaki incir fiyatları da büyük bir düşüş göstermiştir. Nazmi Bey, bu durumun Şerif Remzi Bey'in temsil ettiği özel menfaat ile kooperatifin temsil ettiği genel menfaat arasındaki bir mücadele olduğunu

⁷⁹⁴ *Yeni Asır*, 3 Teşrinievvel 1934, s. 1; Ayrıca İsmet Paşa'nın 28 Ağustos 1934 tarihli İzmir Seyahati için bkz. *Cumhuriyet*, 29 Ağustos 1934, s. 1, 5.

⁷⁹⁵ *Yeni Asır*, 3 Teşrinievvel 1934, s. 1, 4.

ve bu bağlamda da Şerif Remzi Bey gibi tüccarlara karşı müstahsil lehine vaziyet almak için kooperatiflere ihtiyaç bulunduğunu ileri sürmüştür.⁷⁹⁶ Neticede Şerif Remzi Bey'i hedef alan tüm bu açıklamalar, kamuoyunda büyük bir yankı uyandırdığı gibi devleti de harekete geçirmiştir. Öyle ki İzmir Valisi Kazım Paşa; Türk Ofis, Ticaret Odası ve Borsa yetkilileri ile bir araya gelerek konuyu görüşmüş, Şerif Remzi Bey'in de bilgisine başvurmuştur.⁷⁹⁷

Şerif Remzi Bey de İzmir gazetelerine yazılı açıklamalarda bulunarak kendisi hakkında ortaya atılan iddiaları cevaplandırmıştır. Şerif Remzi Bey özetle; Frank Baladur ile olan sınırlı iş ilişkilerini kabul etmekle beraber, mektupta kendisi ile ilgili söylenen sözlerin gerçeği yansıtmadığını, bundan yola çıkarak dile getirilen iddiaların da asılsız ve mantıksız olduğunu, zaten bu şekildeki girişimlerin dış piyasalar üzerinde ciddi bir etkisinin olamayacağını, piyasanın esasen büyük ihracat firmalarının tahminlerine göre şekilleneceğini vurgulamış ve kooperatiflerle ilgili olarak da şu sözleri söylemiştir:⁷⁹⁸

“...biz tüccarlar kooperatif aleyhtarı değiliz. Kooperatiflerdir ki tüccar aleyhtardır. [...] Biz, kooperatifler fenadır yasak edilsin demedik, demiyoruz ve demeyeceğiz. Fakat tüccarlar fenadır, kooperatif mecburi yapılarak tüccarlık kaldırılmalıdır diyenlere karşı koyuyoruz. Yahut da ‘Mahsullerimizin piyasa vaziyetinin ıslahı’, diyerek fiilen mecburi kooperatife, yani inhisar neticesine vasıl olmak isteyenlerin karşısında sükût ikrardan ileri gelir denmesin diye iki söz söylüyoruz [...]

[...] ‘Umumun menfaatini istemek’ kooperatiflere, kendi menfaatlerini aramak tüccarlara has imiş gibi dualara amin diyemeyiz.”

Bunun üzerine Nazmi Bey de gazetelere yaptığı yazılı açıklamada; Amerika incir piyasasına ilişkin bu olayın Şerif Remzi Bey ile olan ilgisinin çok açık olduğunu dile getirmiş ve bu konudaki iddialarını daha detaylı şekilde temellendirmeye girişmiştir.⁷⁹⁹ Yine Nazmi Bey gazetelerde çıkan bir başka açıklamasında, Şerif Remzi Bey'in geçmiş yıllarda da incir piyasasında “bozguncu” bir rol oynadığını söylemiş ve bu kapsamda 1924 yılı incir sezonunda Londra piyasasında yaşananları ayrıntılı şekilde anlatmıştır.⁸⁰⁰

⁷⁹⁶ *Yeni Asır*, 3 Teşrinievvel 1934, s. 4.

⁷⁹⁷ *Yeni Asır*, 4 Teşrinievvel 1934, s. 2.

⁷⁹⁸ *Yeni Asır*, 5 Teşrinievvel 1934, s. 1, 5.

⁷⁹⁹ *Yeni Asır*, 8 Teşrinievvel 1934, s. 1, 5-6.

⁸⁰⁰ *Yeni Asır*, 9 Teşrinievvel 1934, s. 1, 5.

Nazmi Bey, 1924 yılında gerçekleşmiş olan olayları anlattıktan sonra tekrar 1934 yılında yaşananlara geri dönmüştür. Ona göre, Şerif Remzi Bey, Başvekil İsmet Paşa'ya incir fiyatlarının dünya koşullarına tabi olduğunu söylemiş iken; gazetelerde kendisine cevap olarak yaptığı açıklamalarda ise incir piyasasının büyük ihracat firmalarının tahminlerine göre şekillendiğini ifade etmesi oldukça çelişkili bir durumdur. Gerçekte Şerif Remzi Bey'in buradaki amacı, kendi çıkarları açısından devletin incir piyasasına müdahale etmesini önlemektir. Bu nedenle incir fiyatlarının dünya koşullarının bir sonucu olduğunu, ortada yapılacak bir şey bulunmadığını ifade etmiştir. Hatta daha sonra İnhisarlar İdaresi'nin fiyatların artmasını sağlamak amacıyla iç piyasadan incir alımına girişmesi de Şerif Remzi Bey'i çok rahatsız etmiştir.⁸⁰¹

Şerif Remzi Bey de Nazmi Bey'in her iki açıklamasına gazeteler üzerinden yazılı olarak cevap vermiş ve buna karşılık Nazmi Bey'in yaptığı bir başka açıklama da yine gazetelerde yayımlanmıştır.⁸⁰² Taraflar arasında İzmir gazeteleri üzerinden süren bu tartışmalar, ulusal basının da gündemine girmiştir. Zira Cumhuriyet gazetesi başyazarı Yunus Nadi, yaşanmakta olan bu tartışma konusunda 9 Ekim 1934 tarihinde "Ticarette Ahlâkla Menfaatin Mücadelesi" başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Yunus Nadi burada, Türk inciri gibi kalite bakımından ayrıcalıklı bir ihracat malı fiyatlarının müstahsil ve ülke aleyhine düşürülmesinin ve müstahsilin yararına çalışmakta olan kooperatife zarar vermeye yönelik faaliyetlerde bulunulmasının kabul edilemeyeceğini vurgulamış ve devamlı; "*Hususî menfaatlerin her türlü ahlak kayıtlarını çiğneyerek millî menfaatleri darbelemeye kadar cüret aldığı böyle vaziyetlere karşı hükümetin dikkatsiz ve lâkayt kalamayacağını tabi bulur ve muhakkak sayarız.*" diye yazmıştır.⁸⁰³

Yunus Nadi'nin bu yazısından dolayı Şerif Remzi Bey, 13 Ekim 1934 tarihinde Başvekil İsmet Paşa'ya bir telgraf göndererek, "*...beni teveccühünüzden mahrum etmek için yapılan isnadın köksüzlüğünü ve vesika diye yanlış bir tercüme ile neşredilen*

⁸⁰¹ Aynı yer, s. 5; İnhisarlar İdaresi, Başvekil İsmet Paşa'nın henüz İzmir'de iken verdiği talimat kapsamında 1934 yılı Eylül ayı başından itibaren iç piyasadan "hurda" incir alımına girişmiş ve bunun piyasalara etkisi olumlu olmuştur. Bu konuda yapılan bazı haber ve değerlendirmeler için bkz. *Yeni Asır*, 5 Eylül 1934, s. 2; *Yeni Asır*, 19 Eylül 1934, s. 2; *Yeni Asır*, 18 Teşrinievvel 1934, s. 2, 8; *Yeni Asır*, 26 Teşrinievvel 1934, s. 6; *Yeni Asır*, 11 Teşrinisani 1934, s. 2; İsmail Hakkı, "İnhisarlar Bu Sene Rolünü Hakkıyla İfa Eylemiştir", *Yeni Asır*, 4 Teşrinisani 1934, s. 1-2.

⁸⁰² *Yeni Asır*, 10 Teşrinievvel 1934, s. 1, 5; *Yeni Asır*, 12 Teşrinievvel 1934, s. 8, 9; *Yeni Asır*, 14 Teşrinievvel 1934, s. 8, 9.

⁸⁰³ Yunus Nadi, "Ticarette Ahlâkla Menfaatin Mücadelesi", *Cumhuriyet*, 9 Teşrinievvel 1934, s. 1-2.

kâğıdın kıymetsizliğini gazetelerde gösterdim...” şeklinde açıklamalar yapmış; neticede kendisine iftira atıldığını ve buna ilişkin açıklamalarını ayrıca huzurlarında dile getirmek için de emirlerini beklediğini ifade etmiştir. Öte yandan konu hakkında Başvekil İsmet Paşa tarafından İktisat Vekâleti’ne verilen talimatta, durumun araştırılarak “hangi tarafın haklı olduğunun” bildirilmesi istenmiştir. Bunun üzerine İktisat Vekâleti’nce “İzmir’de Şerif Remzi ve Topçuoğlu Nazmi Beyler Arasındaki Münakaşa”ya ilişkin 25 Ekim 1934 tarihli bir rapor hazırlanarak, İktisat Vekili Mahmut Celal Bey’in imzasıyla Başvekâlet’e sunulmuştur.⁸⁰⁴

Söz konusu raporda, Cumhuriyet’ten önce incirin işleme ve ihracatının tamamen “ecnebinin” elinde bulunduğu, Cumhuriyet sonrasında ise Türk ihracatçıların “ecnebi” ihracatçıların yüzde doksan oranında yerlerini almış oldukları vurgulanmıştır. Ayrıca tartışmanın taraflarından Şerif Remzi Bey hakkında aşağıdaki şekilde bazı bilgiler de verilmiştir:⁸⁰⁵

“...Mülkiye mezunu. İzmir’in istirdadını müteakip incirciliğe atılmış ve bu suretle: İzmir’de halen içinde çalışmakta olduğu Banka Hanı, Aram Hamporsum’ isminde bir Ermeni’ye ait. Bu Ermeni, İngiltere ve Amerika’da halen de büyük şöhreti olan Deve Marka kutuları işleyen firmanın sahibidir. Kendisi İngiltere’ye firar mecburiyetinde kaldığı zaman, Amerikalı müşterilerden Hils Brothers’le anlaşarak, firma onlara aitmiş gibi bir vaziyet ihdas etmiş ve istirdattan sonra bu firmanın incir işleri, Amerika’dan gönderilmiş bir müdür tarafından idare edilmeye başlanmıştır.

Şerif Remzi Bey, İngilizce bilen bir Türk genci olarak ikinci müdür vaziyetinde bu firmaya girmiştir. Halen de Camel Brand/Deve marka işler, bunların bir kısmında yine Aram Hamparsum’un adı, diğer bir kısmında ise kendi adı vardır ve bugün, İzmir’deki firmanın müstakil müdürüdür. Bu müdürlüğü son senelerde, temin ettiği kazançlarla, sahipliğine yakın yani kuvvetli şerik vaziyetindedir.”

Yine raporda, Türk incirinin büyük bölümünün kalite bakımından dünyada ayrıcalıklı bir konumda bulunduğu belirtilmiş ve neticede; “...mevzubahis kalite fiyatlarını aşağı yukarı dikte edecek vaziyette bulunmakta olmamız, bazı tüccarların menfî ve gayri millî hareketlerinden şüphe bırakmaz.” biçiminde açıklamalar yapılmıştır. Böylece Şerif Remzi’nin bu tartışma kapsamında haklı durumda olmadığı dolaylı olarak ifade edilmiştir. Nihayet raporda, ihracat tüccarlarının “gayri milli” hareketlerini önlemek için tarımsal ürün ihracatında üretici

⁸⁰⁴ BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 160-126-22, Dosya Ek: 172, Tarih: 25.10.1934, s. 1-16.

⁸⁰⁵ Aynı yer, 5, 7-8.

kooperatiflerinin ağırlığının arttırılması gerektiği hususu da şu açıklıkta vurgulanmıştır.⁸⁰⁶

“Malumdur ki ihracat tacirliği, en millî işlerden birisidir. İhracatçı memleketin malı, müstahsinin umudu ve alınının teri ve kısaca memleket menfaati ve işi eline emanet edilmiş adamdır. Günlük, gelip geçici, şahsi menfaatleri ve hesapları üstünde ve hiç değilse aynı hızda memleket menfaatlerini de hesaba katmaya mecburdur. Aksi halde kendisini bir müstemlekedeki farz eden ve millî bir iş eline emniyet edilemeyecek olan yabancı ve dikkat edilmesi icap eden bir adam menzilesine düşer.

Bu itibarla işe lâzım gelen cephesini vermek için vaziyet ve en kısa yol tetkik edildi: millî bir ‘marketing’ politikası takibine, millî gururla hareket edilmesine imkan vermek için her şeyden evvel müstahsillerin de Satış kooperatifleri halinde teşkilatlandırılmaları kanaatine varıldı.

Millî Ticaret icapları, Fırka programının kooperatiflere taalluk eden ve bu icapların ifadesi olan esasları nazara alınarak, vaziyetin en tesirli ilacı halinde düşünülmüş olan bu nevi kooperatiflere ait layiha İcra Vekilleri Heyetine taktim edilmiş bulunmaktadır. Bu layihanın bu devrede kanuniyet kesp etmesindeki ehemmiyet ve müstaceliyet bu vesile ile de arz olunur.”

Şerif Remzi Bey olayı, kamuoyunda da değerlendirme konusu yapılmaya devam etmiştir. Nitekim konuyu tekrar ele alan Yunus Nadi, Cumhuriyet gazetesinde “İzmir’de Yapılan Münakaşaların Hakiki Sebepleri” başlıklı bir yazı dizisi kaleme almıştır. Burada Yunus Nadi, aslında bu tartışmanın; sadece alış-satış fiyat farkından elde edeceği kârlara odaklanan “ferdiyetçi” ticaret sistemi ile müstahsinin ürününü değer fiyatından satmaya çalışan “kooperatif” arasında geçen bir mücadele olduğunu vurgulamıştır.⁸⁰⁷ Yine Burhan Asaf da Hâkimiyet-i Milliye’de çıkan “İzmir’deki Kavga” başlıklı makalesinde, bu tartışmayı; en önemli ihraç ürünlerinden olan incir mahsulü etrafında müstahsil ile ihracatçının karşı karşıya gelmesi olarak değerlendirmiştir.⁸⁰⁸ Ayrıca söz konusu tartışmayı çok yakından izleyen “Yeni Asır” gazetesi başyazarı İsmail Hakkı ise bu konuyu ele aldığı bir yazısında, yapılan bu

⁸⁰⁶ Aynı yer, s. 6-7, 10-11.

⁸⁰⁷ Yunus Nadi, “İzmir’de Yapılan Münakaşaların Hakiki Sebepleri”, *Cumhuriyet*, 20 Teşrinievvel 1934, s. 1-2; Yunus Nadi’nin diğer yazıları için de bkz. Yunus Nadi, “İzmir’de Yapılan Münakaşaların Hakiki Sebepleri: 2”, *Cumhuriyet*, 21 Teşrinievvel 1934, s. 1-2; Yunus Nadi, “İzmir’de Yapılan Münakaşaların Hakiki Sebepleri: 3”, *Cumhuriyet*, 23 Teşrinievvel 1934, s. 1; Yunus Nadi, “İzmir’de Yapılan Münakaşaların Hakiki Sebepleri: 4”, *Cumhuriyet*, 24 Teşrinievvel 1934, s. 1-2; Ayrıca Şerif Remzi Bey, Yunus Nadi’nin bu yazılarına gazeteler üzerinden cevap vermiştir. Bkz. *Anadolu*, 26 Teşrinievvel 1934, s. 3, 6.

⁸⁰⁸ Burhan Asaf, “İzmir’deki Kavga”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Birinciteşrin 1934, s. 3.

tartışmanın, tarafların tutumları ve dünya görüşlerinden hareketle esasen “devletçilik ile liberalizm prensiplerinin çarpışması” olduğunu belirtmiştir.⁸⁰⁹

Bu sıralarda Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı’nın müdürlük görevinden ayrılmış olan Muhittin Bey (Birgen) de, bu tartışmayla bağlantılı olarak “Yeni Asır” gazetesinde çok sayıda makale yazmıştır.⁸¹⁰ Muhittin Bey, bu tartışmanın aslında Şerif Remzi Bey ile kooperatifler arasında ticarî alanda öteden beri süregelen mücadelenin bir ürünü olduğunu, fakat Şerif Remzi Bey’in bu tartışmayı liberalizm ve devletçilik bağlamında bir iktisadî doktrin tartışması olarak sunmaya gayret gösterdiğini vurgulamıştır.⁸¹¹

Ayrıca Muhittin Bey bu tartışmadan yola çıkarak, dünyada liberalizmin yerine devletçiliğin geçtiği bir sürecin yaşanmakta olduğuna da işaret etmiştir. Ona göre, Türkiye’de de devlet, dünyadaki bu eğilim doğrultusunda iktisadî hayata giderek daha fazla müdahalede bulunmaktadır. Ancak devletin artan ekonomik faaliyetleri çerçevesinde, müstahsilin satın aldığı malların fiyatları yükseldiği halde piyasaya sunduğu mahsullerin fiyatlarında sürekli olarak bir düşüş yaşanmıştır. Halen serbest kooperatifçiliği savunduğunu belirten Muhittin Bey, devletçiliğin Türkiye’de ve dünyada yarattığı koşullar içinde artık serbest kooperatifler yoluyla piyasayı müstahsil lehine tanzim etmenin mümkün olmadığını, bu nedenle devletin bazı mahsullerin satış işlerine müdahale etmesinin zaruri olduğunu söylemiştir. Görülüyor ki, serbest kooperatifçilik düşüncesinin Türkiye’deki tek temsilcisi konumunda olan Muhittin Bey de bu tarz bir kooperatifçilikte ısrar etmeyi en azından bu aşamada gereksiz bulmuştur. Gerçi Muhittin Bey’in burada devletin müdahalesini istemekle; bu sıralarda yaygın bir uygulama olarak İnhisarlar İdaresi’nin ziraî ihraç ürünleri piyasasına müdahalede bulunmasını mı yoksa devlet eliyle bir kooperatifleşmeyi mi kastettiği açık değildir. Yalnız Muhittin Bey’in yazısında yer verdiği “devletin müstahsilin menfaatlerini düşünmek mesuliyetini doğrudan doğruya eline alması” şeklindeki ifadesinden

⁸⁰⁹ İsmail Hakkı, “Münakaşa-Çıkan Neticeler Prensip Davasıdır.”, *Yeni Asır*, 21 Teşrinievvel 1934, s. 1-2.

⁸¹⁰ Bkz. Muhittin, “İncir Meselesi: Bir Münakaşa Etrafında”, *Yeni Asır*, 30 Teşrinievvel 1934, s. 2; Muhittin, “İncir Meselesi: Remzi Bey ve Kooperatifçilik”, *Yeni Asır*, 31 Teşrinievvel 1934, s. 2; Muhittin, “İncir Meselesi: Liberalizm, Kooperatizm, Etatizm”, *Yeni Asır*, 1 Teşrinisani 1934, s. 2; Muhittin, “İktisadî Tetkikler: Kooperatif Neler Yaptı?”, *Yeni Asır*, 4 Teşrinisani 1934, s. 2; Muhittin, “İktisadî Tetkikler: Kooperatifin Manevi Hizmetleri”, *Yeni Asır*, 7 Teşrinisani 1934, s. 2.

⁸¹¹ Muhittin, “İncir Meselesi: Remzi Bey ve Kooperatifçilik”, agm., s. 2; Muhittin, “İncir Meselesi: Liberalizm, Kooperatizm, Etatizm”, agm., s. 2.

hareketle İnhisarlar İdaresi'nin piyasaya müdahalede bulunmasına işaret ettiği yorumuna varılabilir.⁸¹²

Bu arada, Şerif Remzi Bey olayının dönemin romanlarına da konu olduğu anlaşılıyor. Nitekim Refik Ahmet Sevengil'in (1903-1970) -önce "Kurun" gazetesinde tefrika şeklinde yayımlanan ve daha sonra 1936 yılında kitap olarak da basılan- "Çıplaklar" romanında bu olaya yer verilmiştir.⁸¹³ Romanda, halkın genel menfaatlerini bireysel çıkarların üzerinde gören solidarist bir yaklaşıma sahip olan "Doktor Çetiner" karakteri, İzmir'de bulunduğu esnada Şerif Remzi Bey olayına şahit olmuştur. Burada Şerif Remzi Bey'i temsil eden karakter ise "Mehmet Halkatapar" adını taşımaktadır. Roman yazarı da onu şu şekilde tanıtmıştır:⁸¹⁴

"İhracat taciri Mehmet Halkatapar, Türkiye için son bir kaç yılın yetiştirdiği yeni bir tip insandır. Türkiye'nin başlıca verim kaynaklarından olan İzmir incir ve üzümü dış pazarlara yakın vakitlere kadar yalnız yabancı firmalar tarafından çıkarılırdı. İzmir'in düşman elinden millî kuvvetlere geçtiği sıralarda kendilerini her nedense emniyette bulmayan ve meydanı boş bırakıp kaçan ecnebi tüccarlar, sonraları tekrar dönüp geldikleri zaman ticaret evlerinin adına birer Türk ortağın adını da ilâştirmeği bir nevi sigorta saydılar.

İncir üzüm ticaretine böylece bir İngiliz firmasına sözde ortak olarak başlayan Mehmet Halkatapar da gitgide başlı başına bir ticaret evinin sahibi oldu."

İzmir ve civarındaki seyahatlerinde köylü halkın içinde bulunduğu durumu çok yakından gören Doktor Çetiner, ihracat taciri Mehmet Halkatapar'ın müstahsilin elinden düşük fiyatla üzüm ve incir alarak dış piyasalara pazarlamaya çalışmasını büyük bir üzüntüyle karşılamıştır. Ona göre, "müstahsilin teşkilatsız kaldığı müddetçe bu istismardan kurtulması" mümkün değildir. Doktor Çetiner, İzmir'den İstanbul'a geçtiğinde "İzmir incir ve üzüm müstahsilleri için kredi ve satış kooperatifi yapmak üzere bir kanun projesi hazırlandığını" duymuş ve bundan dolayı da çok sevinmiştir.⁸¹⁵

⁸¹² Muhittin, "İncir Meselesi: Liberalizm, Kooperatizm, Etatizm", agm., s. 2; Yine Muhittin Bey'in "incir meselesi" ile ilgili olarak gazetelere yaptığı bir açıklamada da İnhisarlar İdaresi'nin incir piyasasına yönelik müdahalesini olumlu ve gerekli bulmuştur: "...Ben öteden beri bu gibi işlere hükümetin müdahalesine taraftar olmayan iktisadî bir mesleğe mensup bulunduğum halde dünyanın bugünkü şartları arasında ve piyasamızın bugünkü bozguncu ruhu içinde bu müdahalenin artık zaruri hale gelmiş bulunduğuna kaniyim". Bkz. *Yeni Asır*, 5 Teşrinievvel 1934, s. 1, 8.

⁸¹³ Refik Ahmet Sevengil, *Çıplaklar*, Vakıf Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul, 1936, s. 74-79; Ayrıca bu roman, "Goli Ljodi" adıyla Hırvatça'ya da çevrilmiştir. Bkz. M. Orhan Okay, "Sevengil, Refik Ahmet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ek-2. Cilt, Ankara, 2019, s. 497-498.

⁸¹⁴ Sevengil, *age.*, s. 74-75.

⁸¹⁵ *Age.*, s. 77-79.

Sonuç olarak; Şerif Remzi Bey olayı, aslında devlet ile millî tüccarın tarımsal ihrac ürünlerinin satışı meselesi üzerinden karşı karşıya gelmiş olduğunu göstermektedir. Önceki dönemlerde büyük ölçüde yabancı veya gayrimüslim unsurlarca yürütülen ihracat ticaretinin Türk unsurunun eline geçmesi amacıyla uzun yıllar boyunca millî tüccar politikası uygulanmıştır. Şerif Remzi Bey de bu politika kapsamında “ortadaki boşluğu” doldurmaya girişmiş olan millî tüccarların tipik bir örneğidir. Ne var ki devletçi iktisat politikasının gündeme geldiği yıllarda, ziraî ihrac ürünlerinin fiyatlarında yaşanan sürekli düşüşlerle de birlikte millî ihracat tüccarlarının arzu edildiği gibi ülkenin genel menfaatleri doğrultusunda hareket etmedikleri, hatta “gayri millî” girişimlerde bulundukları izlenimi oluşmuştur. Buradan hareketle tarımsal ürün ticareti; gerek ihracat gelirleri gerekse müstahsilin kazancının arttırılması bakımından dönemin devletçi iktisat politikası uyarınca müdahale gerektiren bir alan olarak belirmiştir. Bu müdahalenin de kooperatifçilik siyaseti kapsamında tarım satış kooperatifleri yoluyla yapılması söz konusudur. Böylelikle Şerif Remzi Bey olayının, bu dönemde kooperatifçilik siyasetine hız ve önem kazandıran kritik bir gelişme olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.5. Birinci Ulusal Fındık Kongresi ve Üreticinin Kooperatifleşmesi Tezi

Birinci Ulusal Fındık Kongresi, fındık ürününe ilişkin rasyonel çalışma yöntemlerinin belirlenmesi amacıyla Ekonomi Bakanı Mahmut Celal Bayar’ın başkanlığında fındık müstahsilleri ve tüccar temsilcilerinin katılımıyla 10 Ekim 1935 tarihinde Ankara’da toplanmıştır. Mahmut Celal Bey burada yaptığı açılış konuşmasında, en önemli ihrac ürünleri arasında yer alan fındığın ülkenin geniş bir kesimi için de başlıca geçim kaynağı olduğunu, bu itibarla fındığın üretiminden tüketimine kadar olan bütün süreçleri ele almak amacıyla fındık kongresinin toplanmış bulunduğunu söylemiş ve hükümetin fındık ürünü ve diğer ihracat maddelerine yönelik genel yaklaşımını da şu şekilde özetlemiştir.⁸¹⁶

“Takip ettiğimiz ticaret anlaşması politikası, mallarımızın satışını kolaylaştırmış ve bazı memleketlerle imkân verdiği karşılıklı mübadele inkişafı, mallarımıza talep nispetlerini arttırmıştır. Biz prensip itibarıyla, Türkiye ihracat mallarının yalnız kalite değil, fiyat itibarıyla da dış piyasalarda temayüz etmesi lâzım geleceği

⁸¹⁶ Birinci Ulusal Fındık Kongresi, T.C. Ekonomi Bakanlığı Neşriyatı, Seri: 3, No: 2, Ankara, 1935, s. 3, 8-9.

fikrindeyiz. Bunun içindir ki istihsalin ilk kademelerinden başlayarak müstehlike kadar olan bütün safhalarında çalışma tarzlarımızı rasyonelleştirmek ve bu yoldan maliyet fiyatlarımızı asgariye indirerek, kalite haricinde en büyük rekabet ve muvaffakiyet unsuru olan ucuzluğu da temin etmek istiyoruz.”

Yine Mahmut Celal Bey, dış piyasalara kaliteli ve ucuz ürün arzının üreticinin kazancının düşürülmesi anlamına gelmediğini, esasen üreticinin gelirinde artış sağlamanın öncelikli hedefleri olduğunu, tüccarların ise piyasa şartlarına göre elverişli satış fiyatlarını elde etmek yolunda çalışması gerektiğini, ayrıca müstahsil ve tüccarın çıkarları arasında bir zıtlık bulunmadığını, aksine tarafların çıkarlarının ülke ekonomisi açısından ortak olduğunu vurguladıktan sonra, benimsemiş olduğu “tüccar” anlayışını; *“Tüccar dediğim zaman, ecnebi veya Türk diye bir tefrik de kabul etmiyorum. Bu memlekette yerleşmiş olan, bu memleketin ulusal ekonomi icaplarına uyan ve bu memlekete sermayesiyle ve bilgisi ile hizmet eden ve memleket mahsullerini kıymetlendiren her ecnebi de aynı derecede önemli bir vazife yapmaktadır.”* şeklinde ifade etmiştir.⁸¹⁷ Dolayısıyla Mahmut Celal Bey’in bu sözleri, yukarıda incelenen “Şerifpaşazâde Remzi Bey” olayında da açığa çıktığı üzere, geleneksel anlamdaki “millî tüccar” politikasında esaslı bir zihniyet değişikliğinin söz konusu olduğunu göstermektedir. Yani asıl olan artık ihracat tüccarının kimliğinin “millî” olup olmaması değil; daha çok yerine getirdiği işlevin ülkenin genel menfaatleri bakımından “millî” olmasıdır.

Mahmut Celal Bey’in “gayri millî” bulduğu ihracat tüccarları ise; yurt dışı alivre satış tekliflerinde çok düşük fiyatlara yönelen ve aynı zamanda iç pazarda müstahsilin içinde bulunduğu durumdan yararlanarak düşük fiyatlardan mal almaya çalışan tüccarlardır. Ayrıca Mahmut Celal Bey, bu şekilde hem müstahsile hem de ülkeye zarar veren tüccarlara karşı *“...Bu kötü ananede devam etmek isteyenler artık bu memlekette yaşamak imkânını bulamayacaklardır.”* demek suretiyle de oldukça sert bir çıkışta bulunmuştur. Ona göre, müstahsilin teşkilatlanması demek ihracatçı tüccar sayının azalması anlamına gelmemektedir. Tersine ülkede “millî şuura sadık bir ihracatçı sınıfının artması” en önemli ihtiyaçlardan birisi olarak görülmektedir. Son olarak

⁸¹⁷ Age., s. 8-9.

Mahmut Celal Bey konuşmasında, kongrede alınacak olan kararları dikkatle ele alacaklarını ve hemen hayata geçirmeye çalışacaklarını da ifade etmiştir.⁸¹⁸

Diğer yandan kongre kapsamında “Tarım Encümeni”, “Kredi, Borsa ve Müstahsili Teşkilatlandırma Encümeni” ve “Fındık Nizamnamesi, Standardizasyon ve Ambalaj Encümeni” adı altında üç encümen oluşturulmuştur. Kongreye muhtelif kurumlarca sunulan raporlar da bu encümenler tarafından incelenerek alınması gereken tedbirler belirlenmiştir.⁸¹⁹

İlk olarak, kongreye “Türkofis” tarafından sunulan raporda; fındık üretim sahasında bir milyon civarında fındık üreticisi bulunduğu, fakat bu üreticilerin “kredisizlik ve parasızlık” yüzünden ürününü çok düşük fiyatlarla elden çıkarmak zorunda olduğu vurgulanmıştır. Zira buradaki köylüler, ekmeklik mısır ihtiyacını gidermek için tüccarlardan avans şeklinde yüksek faizle mısır ürünü almakta ve elde ettikleri fındıkları da borç baskısından dolayı hemen satmak durumunda kalmaktadırlar.⁸²⁰ Böylece köylü tarafından (bilhassa ekmeklik mısır ihtiyacı nedeniyle) hasat zamanında çok miktarda fındık piyasaya sürülmekte ve bu arz fazlalığı da fiyatların düşmesine sebep olmaktadır. Nitekim 1935 yılı hasat döneminde Trabzon’da incelemelerde bulunan Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer de 24 Ağustos 1935 tarihinde Başvekâlet’e gönderdiği bir telgrafta; fındık ürünündeki fiyat düşkünlüğünün ekmeklik mısır ihtiyacı karşısında köylünün fındığını bir an önce satma yoluna başvurmasından kaynaklandığını belirtmiş ve fiyatların yükselmesini sağlamak için Ziraat Bankası’nın köylüye maliyet fiyatından mısır tedarik etmesi önerisinde bulunmuştur.⁸²¹ Yine Türkofis’in raporuna göre; Türkiye’nin iç fındık ihracatı 1933 yılında 7.090.359 lira ve 1934 yılında 6.959.484 lira değerinde olup, ayrıca bir miktar da kabuklu fındık ihracatı bulunmaktadır. Bu yıllarda Türkiye’den en çok fındık alımında bulunan ülkeler ise Almanya ve İtalya’dır. Ancak ülkede fındık ihracatı alanında çalışan fındık tüccarlarının sayısı oldukça azdır ve bunların çoğu da sermayelerin yetersizliği nedeniyle bir çeşit komisyonculuk (komisyon karşılığında iç ve dış piyasa arasında aracılık) yapmaktadır. Dış piyasalarda fındık fiyatları üzerinde spekülasyon yaparak etkili olan esas aktörler ise fındık alımı yapan

⁸¹⁸ Age., s. 9-10.

⁸¹⁹ Age., s. 12-13.

⁸²⁰ Age., s. 20.

⁸²¹ BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 70-462-1, Dosya Ek: 77B, Tarih: 24.09.1935, s. 3-5.

büyük sermayeli yabancı ve aracı firmalardır. Dolayısıyla nihai fındık alıcısı olan çikolata fabrikalarına (tüketim piyasasına) doğrudan doğruya satış yapılması imkânı henüz mevcut değildir.⁸²²

Bu arada “Türkofis” raporunda yer aldığı üzere, diğer fındık üreticisi ülkelerden olan İspanya’da faaliyet gösteren “Tarragona Fındık Müstahsilleri Birliği” adındaki üretici kooperatifi, fındık piyasasında bütün aracı ve tüccarların ortadan kaldırılarak üreticilerin doğrudan doğruya alıcı fabrikalara ihracatta bulunmaları ve her iki ülke müstahsillerince ortak bir fiyat politikasının uygulanması konusunda bir anlaşma teklif etmiş olup, bu işbirliği teklifi de fındık kongresinde ele alınmıştır. Bu hususta kongrede yapılan görüşmelerde ise söz konusu teklifin Türkiye’de fındık satış kooperatiflerinin teşkilinden sonra değerlendirilmesine karar verilmiştir.⁸²³

Kongre’ye Ordu Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Hüsnü Akyol tarafından sunulan rapor üzerinde de vermiş olduğu bilgiler bakımından özellikle durmak gerekir. Buna göre, fındık üreticilerinin mahsulün toplanmasından beş-altı ay öncesinde yiyecek ve giyeceklerini tedarik etmek ve hasat zamanında fındıkların toplama masraflarını karşılamak amacıyla krediye ihtiyaçları vardır. Hâlihazırda üreticiler kredi ihtiyaçlarını tüccarlardan ağır şartlar altında kalarak elde edebilmektedirler. Bu nedenle üreticiler, mahsul zamanı geldiğinde -borçlarını bir an önce ödemek için- fındıklarını satmak veya avans aldığı tüccarlara “emanet” olarak teslim etmek yoluna başvurmaktadırlar. Böylelikle fındıkların üreticilerin elinden bir anda çıkma eğiliminde olması da fiyatların düşmesi yönünde olumsuz bir etki doğurmaktadır. Raporda, üreticilerin mevcut borç baskısından kurtulmasının en önemli yolunun ise kredi kooperatifleri olduğu vurgulanmıştır. Yine raporda; dış piyasalara yönelik alivire satışlarda görülen düşük fiyat uygulamalarının ülke ekonomisi ve üretici açısından önemli bir sorun olduğu ve bunun da müstahsilin ihracatçılar karşısında teşkilatsız olmasından kaynaklandığı belirtilerek, üreticiler arasında satış kooperatifleri kurulması gerektiği ifade edilmiştir.⁸²⁴

Görülüyor ki Ordu Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Hüsnü Akyol, bir tüccar temsilcisi olmasına karşın müstahsilin çıkarlarını savunan ve neticede kooperatifçiliği öneren bir

⁸²² *Birinci Ulusal Fındık Kongresi*, s. 21-25, 32, 34-35.

⁸²³ *Age.*, s. 30-31, 72.

⁸²⁴ *Age.*, s. 39-41.

rapor sunmuştur. Rapor içerisinde onun “Yurdun ziraî yükselmesi için bir kooperatif terbiyesi ve bir kooperatif siyaseti yaratmak ve buna dört elle sarılmak lüzumuna kaniyim.” şeklinde ifadelerde bulunmuş olması dikkat çekicidir. Yalnız Hüsnü Bey, belli ki yaptığı bu açıklamaların tüccarlar tarafından yanlış anlaşılabilceğini öngörerek; raporunun sonuna bir ek açıklama ilave etme ihtiyacı da duymuştur. Burada Hüsnü Bey, rapordaki amacının tüccarları “küçültmek” ve onların değerli konumlarına zarar vermek olmadığını, esasen müstahsilin tüccar karşısında teşkilatlı olmasını faydalı gördüğünü söylemiş ve en sonunda “...Kuvvetlenmiş ve teşkilatlanmış bir müstahsil zümresinin refahı ve kazancı binnetice birer ferdi bulunmakla övündüğümüz Türk ulusunun yani bizim refahımız ve kazancımız demektir.” biçiminde kooperatifçilik siyasetinin de genel yaklaşımını yansıtan ifadeler kullanmıştır.⁸²⁵ Bu kapsamda Hüsnü Akyol’un her ne kadar tüccar temsilcisi konumunda olsa da üreticinin kooperatifleşmesine yönelik tavrının çok olumlu olduğu anlaşılmaktadır. Zaten ileride bahsedileceği gibi Hüsnü Akyol, 1938 yılında kurulan Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği’nin de ilk yönetim kurulu başkanı olacaktır.

Nihayet fındık kongresinde “müstahsilin teşkilatlandırılması” hakkında yapılan görüşmeler sonucunda şu şekilde bir karar alınmıştır:⁸²⁶

“İhracatın teşkilâtlandırılması meselesinin mühim bir kısmı yakında tatbik mevkiine geçecek olan kredi ve satış kooperatifleri mekanizması ile halledilecektir.

İhracatta satış kooperatifleri her gün genişlemesi tabii olan bir sahaya hâkim olacaklar, fakat serbest ihracatçılara da geniş bir saha kalacaktır. Serbest sahada ara sıra memleket menfaatlerine pek uygun olmayan vaziyetler göze çarpmaktadır. Bunun önüne geçecek tedbirlerin de Vekâlet tarafından düşünülmesi muvafık görülmüştür.”

Böylece “üreticinin kooperatifleşmesi” tezinin ilgili tarafların katılımıyla toplanan bir ulusal kongrede bu şekilde karara bağlanmış olması önemlidir. Burada ayrıca üretici kooperatiflerinin serbest çalışan ihracatçı tüccarları olumsuz yönde etkilemeyeceği de vurgulanmıştır. Neticede bu kongrede, üreticinin kooperatifleşmesi tezinin en önemli ihraç ürünlerinden fındık ürünü çerçevesinde büyük bir kabul görmesi söz konusu olmuştur. Ayrıca bu kongrenin müstahsil-tüccar çıkarlarının uzlaştırılması amacına yönelik olarak atılan sembolik nitelikte bir adım olduğunu da söylemek mümkündür.

⁸²⁵ Age., s. 41-44.

⁸²⁶ Age., s. 71.

3.2.6. 1935 yılı Parti Programında Devletçilik ve Kooperatifçilik

Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dördüncü Büyük Kurultayı, 9-16 Mayıs 1935 tarihlerinde toplanmış ve yeni parti programı da burada görüşülerek karara bağlanmıştır. Parti genel sekreteri Recep Peker, kurultaydan hemen önce 8 Mayıs 1935 günü Ankara Radyosu'nda parti programı taslağı hakkında bir açıklama yapmıştır. Recep Peker bu konuşmasında, devletçi iktisat politikası ile ilgili olarak; *"...devletin ekonomide yapıcılık vazifesini ve kurulması, işlemesi korunan serbest sanayii tanzim ve murakabe edicilik vazifesini genişletiyoruz. Ulusal sanayileşme gibi yüce bir amaçla ön verilen işler arasında serbest sanayiye ve serbest ticarete bırakılan yer, normal kazanç dışında istismara varamaz."*⁸²⁷

Atatürk ise 9 Mayıs 1935 tarihinde kurultay açılışında yaptığı konuşmada, geçen dört yıl boyunca ekonomi alanında önemli gelişmeler kaydedildiğini ve izlenmekte olan devletçi iktisat politikasının da "güdümlü bir ekonomi düzeni" kurmaya yönelik olduğunu aşağıdaki ifadelerle vurgulamıştır:⁸²⁸

"...Asıl önde tuttuğumuz iş, geniş bir endüstri programını gerçekleştirmeye başlamak olmuştur. Bu program, tamamıyla gerçekleştiği gün, şüphesiz yurttaşın geçimi his olunacak derecede genişleyecektir.

Tarım ve endüstri hareketlerimiz birbirini kollayan tedbirlerle yapılmaktadır. [...]

[...] Görüyorsunuz ki arkadaşlar; yepyeni bir güdümlü ekonomi düzeni kurmakla uğraşıyoruz. Partimizin ekonomik anlayışı; bu yöndeki programımızın, yurdun ihtiyaçlarını karşılayacak ve onu az zamanda gelişmeye ve genişliğe erdirecek en iyi program olduğunu gösterecektir."

Yine parti genel sekreteri Recep Peker, kurultayda yeni programı izah ettiği konuşmasında; *"...biz devletçiyiz fiili olarak Hükümetçe de Partice de devletçiyiz."* diyerek devletçiliğin; partinin ve devletin ana vasıflarından biri olduğunu ifade etmiş ve devletçilik sayesinde ekonomi alanında önemli kazanımlar elde edilebildiğini de *"...Biz devletçi olmasaydık, paramızın bugünkü kıymeti temin edilebilir miydi? Dış ticaret ve ödeme denkliğimiz iç sanayinin koruma altında doğması ve yaşaması mümkün olur*

⁸²⁷ C.H.P. Genel Kâtibi R. Peker'in Söylevi, Cumhuriyet Halk Partisi, Ankara, 1935, s. 4; Ayrıca "C.H.P. Program Taslağı" için bkz. Ulus, 7 Mayıs 1935, s. 1, 3; Ulus, 8 Mayıs 1935, s. 1, 3.

⁸²⁸ C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935), Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 16.

muydu? [...] ecnebi malları Türk pazarlarını istila ederdi...” şeklinde dile getirmiştir.⁸²⁹ Recep Peker’in devletçiliğe yönelik bu kararlı yaklaşımı kurultayda yapılan görüşmeler sırasında da devam etmiştir. Öyle ki görüşmeler esnasında Eskişehir mebusu Emin Sazak’ın program taslağında yer alan devletçilik tarifinin “müphemiyet” içerdiğini ve bu itibarla devlet girişiminin sınırlarının daha açık şekilde belirlenmesi gerektiğini ifade etmesi üzerine Recep Peker de yaptığı konuşmada; devletin, ülkenin genel menfaatleri çerçevesinde herhangi bir işi gerektiği zamanda yapmaya girişebileceğini, ayrıca özel girişimlerin yapmakta oldukları işleri de halkın yararını gözetmek amacıyla kontrol edebileceğini, hatta özel girişimlerin elinde olan işleri dahi genel menfaatler açısından gerek görüldüğü takdirde çıkarılacak kanunlar kapsamında üzerine alabileceğini söylemiştir.⁸³⁰

Neticede yapılan itirazlar ve değişiklik teklifleri kabul edilmemiş, program taslağında yer verilen devletçilik tarifini içeren madde kurultay tarafından aynen onaylanmış ve şu şekilde de parti programındaki yerini almıştır:⁸³¹

“Hususî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mâmûriyete erdirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bilhassa İktisadî sahada Devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır.

İktisat işlerinde Devletin alakası fiilen yapıcılık olduğu kadar hususî teşebbüsleri teşvik ve yapılanları tanzim ve murakabe de etmektir.

Devletin hangi İktisadî işleri fiilen yapacağını takdiri milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icabına bağlıdır. Eğer Devletin bu icap yolunda fiilen yapmağa karar verdiği iş hususî bir teşebbüs elinde bulunuyorsa bunun alınması her defasında bir kanun yapmağa bağlıdır. Bu kanunda hususî teşebbüsün bu yüzden uğrayacağı zararın Devlet tarafından tazmini şekli gösterilecektir. Zararın takdirinde istikbale ait muhtemel kâr düşünülmez.”

Böylelikle 1935 parti programında devletçiliğin sınırları önceki programa göre bir hayli genişletilerek; özel teşebbüslerin faaliyetlerinin kontrol altında tutulması hususu ile devletleştirmeye yönelik esaslar da devletçilik kapsamı içine alınmıştır. Aynı zamanda programda, devletin ekonomik faaliyet alanının belirlenmesinde “milletin umumî ve

⁸²⁹ Aynı yer, s. 46.

⁸³⁰ Aynı yer, s. 59-62.

⁸³¹ Aynı yer, s. 59; Bununla birlikte kurultayda programın “öztürkçe” şekline de yer verilmiştir. Devletçilik ilkesinin öztürkçe metni için bkz. aynı yer, s. 78; Ayrıca bkz. *C.H.P. Programı*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 9-11.

yüksek menfaatlerinin icabı” gibi oldukça “genel” nitelikte ve bundan dolayı da “radikal” yorumlara açık bir ölçütün benimsenmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁸³²

Hal böyle iken, belli ki aşırı devletçilik eğilimlerine set çekmek ve oluşan kaygıları dindirmek amacıyla, Atatürk’ün yaptığı bir devletçilik tarifi de İktisat Vekili Celal Bayar tarafından 22 Ağustos 1935 tarihinde İzmir Fuarı’nın açılışında yaptığı konuşma esnasında kamuoyu ile paylaşılmıştır. Buna göre Atatürk, devletçiliği şu şekilde yorumlamaktadır.⁸³³

“Türkiye’nin tatbik ettiği devletçilik sistemi on dokuzuncu asırdan beri sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdüğü fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye’nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye’ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizce mânası şudur: Fertlerin hususî teşebbüslerini ve şahsî faaliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını devletin eline alması. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Türkiye vatanında asırlardan beri ferdî ve hususî teşebbüslerle yapılmamış olan şeyleri biran evvel yapmak istedi ve görüldüğü gibi kısa bir zamanda yapmağa muvaffak oldu. Bizim takip ettiğimiz bu yol, Liberalizmden başka bir sistemdir...”

Atatürk’ün bu açıklamalarından hareketle Celal Bayar da konuşmasının devamında devletçilik hakkında; “...başı başına bir inkılap ideolojisine direktif ve temel olan ve kendi tedbirlerini kendi içinde taşıyan bu prensip, bütün ulusal hayatımızı varmak istediği yüksek refah seviyesine ulaştıracak yegâne ve en emin yol olacaktır.” demiştir.⁸³⁴

Anlaşıyor ki bir parti ve devlet ideolojisi olarak devletçiliğin savunmasını yapan Recep Peker’in söylemlerinde yer yer aşırı devletçilik eğilimleri kendisini göstermiştir. Buna karşın devletçiliğin iktisadî alanda uygulamaya geçirilmesinden sorumlu olan Celal Bayar ise daha dengeli bir yaklaşımı benimsemiştir.⁸³⁵ Atatürk’ün parti kurultayı sonrasında devletçiliği yeniden izah etme gereği duyması ve bunu da İktisat Vekili Celal Bayar vasıtasıyla yapması bu açıdan oldukça anlamlıdır. Böylelikle devletçiliğin başlı başına bir “amaç” olarak kabul edilmediği, sadece belli hedeflere ulaşmak için başvurulmuş bir “araç” olarak görüldüğü bir kez daha vurgulanmıştır.

⁸³² Boratay, *Türkiye’de Devletçilik...age.*, s. 188, 190-191.

⁸³³ *Yeni Asır*, 23 Ağustos 1935, s. 7; *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1935, s. 8.

⁸³⁴ *Yeni Asır*, 23 Ağustos 1935, s. 7.

⁸³⁵ Celal Bayar’ın 1935 yılı parti kurultayında yaptığı konuşma için bkz. Kutay, *age.*, içinde s. 351-356.

Kooperatifçilik siyaseti de 1935 yılı parti programında; “*Partimiz kooperatifçiliği ana prensiplerden sayar. Kredi kooperatifleri ile toprak mahsullerinin hakikî değerinden müstahsilleri faydalandırarak satış kooperatiflerini kurmayı ve artırmayı mühim görürüz. Türkiye Ziraat bankası ziraî kooperatiflerin ana bankasıdır.*” şeklinde yerini almıştır. Yine parti programında, kredi kooperatifleri ile ilgili olarak “küçük çiftçilerin mevsimlik kredilerinin ziraî kredi kooperatifleriyle temininin doğru olacağı” yönünde ifadeler de yer verilmiştir.⁸³⁶ Böylece parti programında kooperatifçilik siyasetinin önceki programa göre daha ayrıntılı şekilde tanımlanmış olduğu görülmektedir. Esas olarak da burada kooperatiflerin işlevlerinin -yani müstahsilin hangi ihtiyacını karşılayacaklarının- açıkça belirtilmesi yoluna gidilmiştir.

Sonuç itibarıyla; parti programında çok daha güçlü şekilde yer bulmuş olan devletçilik prensibi, Atatürk’ün deyişiyle “güdümlü bir ekonomi düzeni” kurmayı hedeflemiştir. Buradaki temel amaç ise devletçilik yoluyla ülkenin bir an önce kalkınmasını sağlamaktır. Kooperatifçilik siyaseti de izlenen bu devletçi iktisat politikasının en önemli parçalarından birisidir. Devletin ekonomik hayata müdahalesinin gittikçe genişlediği bir ortamda kooperatiflerle ilgili olarak da dönemin ruhuna uygun bazı adımların atılmasının artık zamanı gelmiştir. Nitekim 1935 yılı sonuna doğru Meclis’te tarım kredi ve satış kooperatifi kanunlarının kabul edilmiş olması, kooperatifçilik siyaseti bakımından çok daha “devletçi” bir aşamaya geçilmesini temsil etmektedir. Çalışmamızın sonraki bölümünde ise kooperatifçilik siyasetine hukukî çerçevesini kazandırmış olan bu kanunlara yönelik detaylı incelemeler yapılacaktır.

3.2.7.Devletçi Kooperatif Düzeni: Tarım Kredi ve Satış Kooperatifi Kanunları

İktisat Vekili Celal Bayar, 25 Mayıs 1935 tarihinde Meclis’te bütçe görüşmeleri esnasında yaptığı bir konuşmada, “...Kooperatiflere ve ziraî teşekküllere gelince; kooperatif kanunları Ziraat encümeninde müzakere edilmektedir. Bu devrede çıkarmaya çalışıyoruz...” demiştir.⁸³⁷ Bunun sonrasında 14 Haziran 1935 günü, ziraî kredi ve satış

⁸³⁶ C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, s. 63-64; Ayrıca bkz. C.H.P. Programı, s. 14, 16-17.

⁸³⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 29, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 3, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 249.

kooperatifi kanunlarına ilişkin tasarılar ile İktisat, Adliye, Ziraat ve Bütçe encümenlerinin hazırlamış oldukları mazbataların Meclis Başkanlığı'nca gündeme eklenmiş olduğu görülmektedir. Fakat aynı tarihte alınan bir kararla Meclis tatile girdiğinden, söz konusu tasarıların görüşülmesi Meclis'in yeniden toplanmış olduğu Ekim ayına kalmıştır.⁸³⁸ Meclis tekrar toplandığında ise her iki tasarı genel kurulda görüşülerek 21 Ekim 1935 tarihinde kabul edilmiş, böylelikle de tarım kredi ve satış kooperatiflerine ilişkin kanunların yasama yılının kapanmasından önce çıkarılması sağlanmıştır.⁸³⁹

Bu arada, tarım kredi ve satış kooperatif kanunlarına ilişkin gerekçelerde Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası kanun tasarısına atıf yapılmış olduğu göze çarpmaktadır.⁸⁴⁰ Dolayısıyla kredi ve satış kooperatifleri kanunları ile Ziraat Bankası'nın yeni teşkilat kanununun aynı anda çıkarılması planlanmıştı. Zira Ekonomi Bakanlığı'nca, 1935 yılı parti kurultayı öncesinde yayımlanmış olan raporda “*Sınaileşmekte olan Türkiye’de her zamandan daha ziyade ehemmiyet ve kıymet kesbetmiş olan ziraî kalkınmanın bel kemiği iyi ve rasyonel bir kooperatif teşkilatı olacaktır.*” şeklinde ifadeler kullanıldıktan sonra; tarımsal kalkınmayı sağlamak hedefi doğrultusunda üç kanun tasarısının (Ziraî kredi kooperatifleri, Satış kooperatifleri, Ziraat bankası vazife ve teşkilatına ilişkin kanunlar) hazırlandığı ve bu tasarıların yakın zaman içinde Meclise sevk edileceği belirtilmişti.⁸⁴¹ Bu kapsamda “*Ziraat Bankası’nı hakiki maksat ve gayelerine uygun bir şekle irca ederek ziraatın teşvik ve himayesini temin eylemek maksadıyla*” hazırlanan Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası kanun tasarısı ve gerekçesi, İktisat Vekili Mahmut Celal Bey’in imzasıyla 5 Mayıs 1934 tarihinde Başvekâlete sunulmuştu.⁸⁴² Ne var ki kooperatif kanunları ile birlikte çıkarılması planlanmış olan Ziraat Bankası’na ilişkin söz konusu kanun tasarısı öngörülen zamanda kanunlaşmamıştır. Gerçi bu tasarının

⁸³⁸ *TBMM Zabut Ceridesi*, İn’ikad: 38, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 4, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 184, 229.

⁸³⁹ *TBMM Zabut Ceridesi*, İn’ikad: 47, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 5, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 103-109.

⁸⁴⁰ “Çiftçiler hakkında kredi kooperatifleri teşkiline dair kanun lâyihası ve İktisat, Adliye, Ziraat ve Bütçe encümenleri mazbataları (1/90)”, *TBMM Zabut Ceridesi*, İn’ikad: 40, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 5, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 1-4; “Ziraî satış kooperatif ve birlikleri hakkında kanun lâyihası ve İktisat, Adliye, Ziraat ve Bütçe encümenleri mazbataları (1/153)”, *TBMM Zabut Ceridesi*, İn’ikad: 42, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 5, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 1.

⁸⁴¹ *Ekonomi Bakanlığı’nın Parti Ekonomi Programına Göre Yaptığı İşler Hakkında Rapor...age.*, s. 35.

⁸⁴² *BCA*, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 211-433-12, Dosya Ek: 254, Tarih: 05.05.1934, s. 1.

bazı banka alacaklarının taksitlendirilmesi hakkındaki hükümleri ayrı bir kanun halinde 14 Haziran 1935 tarihinde çıkarılmıştır.⁸⁴³ Buna karşın bankanın görev ve organizasyonuna ilişkin olan tasarı ise ancak 1936 yılında Meclis'e sevk edilebilmiş ve neticede 1937 yılında Meclis tarafından 3202 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu” kabul edilmiştir.⁸⁴⁴ Kooperatifçilik siyasetinin uygulama sürecini yürüten Ziraat Bankası'na yeni işlevler kazandıran bu teşkilat kanununa yönelik olarak da çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı incelemeler yapılacaktır.

Tarım kredi kooperatifleri ile ilgili kanunun gerekçesine göre, tasarının en önde gelen amacı; ziraî kredinin küçük çiftçilere “gayri mahdud ve müteselsil mesuliyetli” (sınırsız ve zincirleme sorumluluk esasına dayalı) kredi kooperatifleri yoluyla dağıtılmasını sağlamaktır. Böylelikle daha önceki dönemde şehir ve kasabalarda kurulması öngörülmüş olan “sınırlı sorumluluk” esasına dayalı kredi kooperatifleri kanun kapsamı dışında bırakılmıştır. Yine Kanun'un amaçları arasında, banka kaynaklarından verilen ziraî kredinin üretime yönelik olarak kullanılmasına, riskinin azaltılmasına ve zamanında tahsilinin sağlanmasına da özel bir önem verilmiştir. Kanun'un bir diğer hedefi ise ziraî kredinin gerçek ihtiyaç sahibi olan küçük çiftçiler dışındaki kimselere dağıtımını önlemektir. Ayrıca Kanun'un kredi kooperatifleri ile yeni kurulacak satış kooperatiflerini birbirine bağlamayı ve Ziraat bankası ile kooperatifler arasında tam bir birliktelik oluşturmayı öngördüğü anlaşılmaktadır: “*Ziraî kredi kooperatifleri, ziraî satış kooperatifleri ve Türkiye Cumhuriyeti Ziraat bankası memleketimiz ziraî kredi sisteminin tatbikat uzuvları olarak kabul edilmiştir.*” Bu bağlamda Ziraat Bankası'nın kredi kooperatiflere yönelik yetki ve görevlerinin genişletilmesi de kanun tasarısının hazırlanmasına temel oluşturmuştur.⁸⁴⁵

⁸⁴³ Bkz. “Türkiye Ziraat Bankasının İpotekli ve Müteselsil Kefaletli Ziraî Alacaklarının Taksitlendirilmesine Dair Kanun”, *Resmi Gazete*, Sayı: 3036, 24 Haziran 1935, s. 5394-5395; Ayrıca 1934 yılı tasarısı hakkında Ziraat Bankası Genel Müdürü'nün yaptığı açıklamalar için bkz. BCA, Fon Kod: 30-10-0-0, Yer No: 211-434-3, Dosya Ek: 254, Tarih: 30.05.1934, s. 1, 13-14.

⁸⁴⁴ “Türkiye Cumhuriyeti Ziraat bankası kanunu layihası ve Ziraat, İktisat, Maliye ve Bütçe encümenleri mazbataları (I/634)”, *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn'ikad: 45, Devre: 5, İçtima: 2, Cilt: 17, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1937, s. 1; “Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu”, Sayı: 3629, *Resmi Gazete*, 12 Haziran 1937, s. 8.275-8.283.

⁸⁴⁵ “Çiftçiler hakkında kredi kooperatifleri teşkiline dair kanun lâyihası ve İktisat, Adliye, Ziraat ve Bütçe encümenleri mazbataları (I/90)” s. 1-4.

Yalnız tasarının yukarıda yer verilen amaçları açıkça gösteriyor ki kredi kooperatiflerinde önceki döneme ilişkin uygulamalardan istenilen düzeyde bir başarı elde edilememiştir. Nitekim 1929 yılı kanununa göre kurulmuş olan çok sayıdaki kredi kooperatifleri, genel ekonomik problemler ve bazı uygulama sorunları nedeniyle esaslı bir gelişme gösterememiş ve bu kooperatifler vasıtasıyla verilen kredilerin tahsilinde de büyük zorluklar yaşanmıştır.⁸⁴⁶ Gerçekten kredi tahsilatı rakamlarına göre; kooperatiflerin 1930-1934 döneminde ortaklarına dağıtmış oldukları bir yıllık vadeli kredilerin toplam tutarı 16.497.430 lira olup, bu miktarın aynı dönemde tahsil edilebilen bölümü sadece 6.744.685 lira ve kalan alacak bakiyesi 9.752.745 liradır.⁸⁴⁷ Bu sıralarda kredi kooperatiflerine yönelik olarak dile getirilen bir başka eleştiri konusu ise tefeci ve aracı tüccarların kooperatiflere girerek yönetimi ellerine geçirmiş oldukları iddiasıdır. İsmail Hüsrev de 1934 yılında bu konuda; “*Ziraat Bankası’nın kurduğu kredi kooperatiflerinin köylüye faydalı olduğu da iddia edilemez. Çünkü kooperatiflerin ekserisinin meclisi idarelerine murabahacılar ve mutavassıt tüccarlar girerek kooperatifleri kendi menfaatlerine alet yapmışlardır.*” diye yazmıştır.⁸⁴⁸ Ayrıca İktisat Vekâleti’nce bu yıllarda hazırlanan bazı raporlarda, kooperatiflerin “santralsiz bir telefon şebekesi” olmaktan çıkarılması gerektiği vurgulanmıştır. Yani dönemin devletçilik anlayışına da uygun olarak; kredi kooperatiflerinin üzerinde Ziraat Bankası’nın hâkimiyet ve kontrolünün arttırılması ve bunun sonucunda daha merkezî bir yapılanma kurulması önerilmektedir.⁸⁴⁹

Tarım kredi kooperatiflerine ilişkin yeni kanun çalışmasının temel çıkış noktaları bu şekilde iken, kanun tasarısı Meclis encümenliklerinde de kapsamlı değişikliklere uğramıştır. Özellikle İktisat ve Adliye encümenleri tarafından gerek teknik gerekse hukukî açılardan tasarının birçok maddesine -hükümetin olumlu görüşü alınarak- müdahale edilmiştir. Aynı zamanda Adliye encümeni, tasarının bütününe dil bakımından dönemin “Öztürkçecilik” akımına da uydurmuştur.⁸⁵⁰

⁸⁴⁶ Konu hakkında yapılan bazı değerlendirmeler için bkz. Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 97-104; Wilbrandt, *agm.*, s. 144-147.

⁸⁴⁷ *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası-Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti...age.*, s. 84.

⁸⁴⁸ İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisâdiyatı...age.*, s. 150.

⁸⁴⁹ *Ekonomi Bakanlığı’nın Parti Ekonomi Programına Göre Yaptığı İşler Hakkında Rapor...age.*, s. 35.

⁸⁵⁰ “Çiftçiler hakkında kredi kooperatifleri teşkiline dair kanun lâyihası ve İktisat, Adliye, Ziraat ve Bütçe encümenleri mazbataları (I/90)” s. 4-49.

Tasarının Meclis görüşmelerine bakıldığında ise İktisat Vekili Celal Bayar tarafından tasarının geneli hakkında yapılan açıklamalarda, bu tasarının en önemli hedefinin; kredi alacaklarının tahsilatında yaşanan zorluklardan dolayı kredi kooperatifleri ile yeni kurulacak satış kooperatiflerinin birbirine bağlanması olduğu ifade edilmiştir. Yine Bayar, başka ülke örneklerinde ve hatta “Türkiye’deki bir kooperatifte” yapılan bu yöndeki uygulamaların olumlu sonuçlarının görüldüğünü de sözlerine eklemiştir.⁸⁵¹ Burada Celal Bayar’ın atıfta bulunduğu kooperatifin “Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı” olduğu ortadadır. Zira bu kooperatif birliği bünyesindeki incir-üzüm satış kooperatifleri ile kooperatif bankaları şeklindeki kredi kooperatifleri, büyük ölçüde birbirleriyle bütünleşmiş durumdadır. Diğer yandan bu dönemde (V. dönem) Aydın mebusu olarak Meclis’e girmiş olan Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı reisi Nazmi Topçuoğlu’nun da kredi kooperatiflerine ilişkin tasarının görüşülmesi sırasında söz alarak tasarı lehine konuşmalar yaptığı görülmektedir.⁸⁵²

Ayrıca kanun tasarısı üzerinde bazı teknik ve hukukî konularda tartışmalar yaşanmış ve neticede kanun 21 Ekim 1935 tarihinde kabul edilmiştir.⁸⁵³ Böylelikle çıkarılmış olan 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu’na göre; bu kanun hükümlerinden faydalanmak amacıyla en az otuz çiftçi arasında sınırsız ve zincirleme sorumlu kredi kooperatifleri kurulabilecektir. Fakat burada kooperatif ortaklarının ürünleri üzerinde ticaret ve komisyonculuk yapanlar ile faizle para veya mal olarak kredi verenlerin kooperatiflere girmeleri yasaklanmıştır. Kooperatiflerin kurulacağı yerler ise Ziraat Bankası’nın önerisi veya ilgililerin başvurusu üzerine Ekonomi Bakanlığı tarafından belirlenecektir. Keza kooperatiflerin kuruluş sırasında kabul edecekleri tip “ana mukaveleler” de Ziraat Bankası tarafından hazırlanarak Ekonomi Bakanlığı’nın onayı ve İcra Vekilleri Heyeti’nin kararıyla yürürlüğe girecektir. Bu tip ana mukavelelerin

⁸⁵¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 40, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 5, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 13.

⁸⁵² Bkz. *TBMM Albümü 1920-2010*, Cilt: I (1920-1950), Editörler: Sema Yıldırım ve Behçet Kemal Zeynel, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Ankara, 2010, s. 243; *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 40, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 5, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 17-18.

⁸⁵³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 40, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 5, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 19-24; *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 41, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 5, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 30-40; *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 42, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 5, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 46; *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 47, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 5, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 106-107.

kurucu ortaklarca imzalandıktan sonra Ziraat Bankası tarafından onaylanması ve Ekonomi Bakanlığı tarafından da kabulü gereklidir.⁸⁵⁴

Kanun kapsamında tarım satış kooperatif kurulan yerlerde bulunan tarım kredi kooperatiflerinin ortaklarının -bu tarım satış kooperatiflerinin iştiğal konusuna giren bir ürünün üreticisi olmaları durumunda- satış kooperatiflerine de ortak olmaları zorunluluğu getirilmiştir. Aksi halde tarım satış kooperatifine girmeyen veya girdikten sonra çıkan veyahut çıkarılan ortakların kredi kooperatiflerinden de çıkarılması söz konusu olacaktır.⁸⁵⁵ Bununla birlikte Kanun'a göre, kredi kooperatifleri ortaklarının ürünleri, hayvanları ve tarımsal üretim araçları üzerinde kooperatiflerin mutlak rehin hakları bulunmakta olup, bunlar hakkında üçüncü kişiler tarafından haciz işlemi yapılması yasaklanmıştır. Tarım satış kooperatiflerinin kurulduğu yerlerde bu kooperatiflerin elindeki ortaklara ait ürünler hakkında da üçüncü kişilerce haciz işlemi yürütülemeyecektir. Ancak söz konusu ürünlerin bedellerinden kredi kooperatiflerinin alacakları karşılandıktan sonra arta kalan miktar üzerinden haciz işlemi yapılması mümkündür.⁸⁵⁶

Kanun'un ürün satışı hakkında kooperatif ortaklarına bazı cezaî sorumluluklar da yüklediği görülmektedir. Zira tarım satış kooperatifi bulunan yerlerde kurulu kredi kooperatiflerinin ortakları -satış kooperatiflerinin faaliyet konusuna giren- ürünlerini satış kooperatifine teslim etmek mecburiyetindedirler. Kredi kooperatifi ortaklarının bunun dışında kalan ürünlerini satmak için ise kredi kooperatiflerinden yazılı izin almaları gerekmektedir. Aksi halde ürün teslimi ve izin alma yükümlülüğüne aykırı hareket eden ortaklar hakkında bir aydan bir seneye kadar hapis cezası yaptırımı uygulanacaktır. Yine Kanun'da, kooperatifin yönetim ve denetim kurulu üyeleri ile personeline yönelik cezai ve idari tedbirlere de yer verilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, kooperatifin para ve malları ile defter ve belgeleri üzerinde suç işleyen yönetim ve denetim kurulu üyeleri ile kooperatif personeli devlet memurları gibi ceza göreceklerdir. Ekonomi Bakanlığı veya Ziraat Bankası'nca yapılan inceleme sonucunda

⁸⁵⁴ "Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu", *Resmî Gazete*, Sayı: 3146, 2 Teşrinisani 1935, s. 5.756.

⁸⁵⁵ Aynı yer, s. 5.756; Ayrıca bkz. Atasagun, *Türkiye'de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 93.

⁸⁵⁶ "Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu", s. 5.757.

suç işlemiş olduğu anlaşılanların görevlerine de Bakanlık veya Banka tarafından son verilebilecektir.⁸⁵⁷

Kanun kapsamında, kredi kooperatiflerinin verecekleri kredilerin ortakların “işçi, tohumluk, fidan, fidelik, gübre ve tarımsal gereç ve araçlar ve çift hayvanları satın almak gibi üretim masrafları ile tarım ihtiyaçlarına” yönelik olduğu vurgulanmıştır. Bunun yanında kooperatif yönetim kurulu üyelerinin; verilen kredilerin ortaklarca üretim işlerinde kullanılması konusunda özen göstermesi ve bu hususta kontrollerde bulunması da Kanun’un öngörmüş olduğu hükümlerden biridir. Yine Kanun’da kredi işlemleri hakkında getirilen hükümlere göre, kooperatiflerce verilecek azami kredi miktarı Ekonomi Bakanlığı’nın onayı alınarak Ziraat Bankası tarafından saptanacaktır. Bir tarım kredi kooperatifinin faaliyet bölgesinde kaldığı halde kooperatife girmemiş olan çiftçilere, Ziraat Bankası tarafından ancak maddi teminat karşılığında kredi açılabilecektir.⁸⁵⁸ Daha önceki kanunda da yer alan bu hükümle; elinde kredi için yeterli teminatı bulunmayan küçük çiftçilerin kredi kooperatiflerine girmesi hususunda dolaylı bir mecburiyet getirilmiş olmaktadır. Ayrıca kooperatiflerin ortaklardan olan kredi alacaklarına ilişkin olarak da Kanun’un yayımından itibaren beş yıl süreyle “Tahsili Emval Kanunu”nun hapis yaptırımı istisna olmak üzere kamu alacaklarının tahsiline ilişkin hükümleri uygulanacaktır.⁸⁵⁹

Bu kanuna göre kurulan kredi kooperatiflerinin sadece Ziraat Bankası’ndan kredi alabilecekleri öngörülerek, Ziraat Bankası dışında başka kişi ve kuruluşlardan para tedarik etmeleri yasaklanmıştır. Aynı zamanda kredi kooperatiflerinin Ziraat Bankası’nın kontrolü altında olduğu hususu hükme bağlanmıştır. Kooperatiflerin kayıt ve defter düzeni ile ana mukavelenin uygulanmasına yönelik talimatnameler de Ekonomi Bakanlığı’nın onayından geçirilmek üzere Ziraat Bankası tarafından hazırlanacaktır. Ziraat Bankası, Kanun ve ana mukavele hükümlerine aykırı hareket eden kooperatiflerin işlerine el koyabileceği gibi gerekirse Ekonomi Bakanlığı’nın onayını almak kaydıyla fesih ederek tasfiyesini yürütmeye yetkili kılınmıştır. Tarım

⁸⁵⁷ “Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu”, s. 5.757; Yalnız buradaki yönetim ve denetim kurulu üyeleri ile kooperatif personelinin görevleri sırasında işlediği suçlardan dolayı devlet memurları gibi ceza görmesi hususu, daha önceki Kanun’da da yer almaktaydı. Bkz. Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu, md. 7.

⁸⁵⁸ “Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu”, s. 5.757.

⁸⁵⁹ “Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu”, s. 5.758; Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu, md. 11.

kredi kooperatiflerinin genel kurulları ile yönetim ve denetim kurulu üyelerinin görev ve yetkileri ana mukavelede gösterilecektir. Genel kurulların kararları, Ziraat Bankası tarafından onaylanmadıkça uygulamaya konulmayacaktır. Seçimleri, Ziraat Bankası'nca onaylanmayan yönetim ve denetim kurulunun yerlerine genel kurul tarafından yenilerinin seçilmesi gerekmektedir. Yine kooperatiflerin imzaya yetkili personellerinin atanması ve işten çıkarılmasının da Ziraat Bankası'nca onaylanmadıkça hükümsüz olduğu belirtilmektedir.⁸⁶⁰ Böylelikle Ziraat Bankası'nın kooperatiflerin genel kurullarınca seçilen yöneticilerine ve denetçilerine yönelik bir çeşit “veto” yetkisi bulunmaktadır.

Bu arada Kanun'a göre, tarım kredi kooperatiflerinin çalışmakta olduğu bölgelerde Ekonomi Bakanlığı tarafından gerek görülürse kooperatifler arasında bölge bankası niteliğinde birlikler kurulması mümkündür. Bu bölge birliklerinin Ziraat Bankası ile kredi kooperatifleri arasındaki bağlantıyı kurması öngörülmüştür. Nitekim bölge birliklerine ortak olan kredi kooperatiflerinin Ziraat Bankası'na karşı olan yükümlükleri birliklere geçecek ve bu durumda Ziraat Bankası sadece bölge birlikleri ile çalışacaktır. Ayrıca bu birlikler, kanun kapsamında kredi kooperatiflerine tanınan muafiyetlerden de yararlanacaklardır.⁸⁶¹

Son olarak Kanun'un geçiş hükümlerinde, daha önce 1929 tarihli ve 1470 sayılı Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu'na göre kurulmuş olan kredi kooperatiflerinin yeniden kurulma usullerine uymalarına gerek kalmadan bu Kanun'a göre kurulmuş sayılacağı belirtilmiştir. Kooperatifler, bu Kanun'un yürürlüğe girmesinden itibaren altı ay içinde bütün işlerini bu Kanun'a uygun hale getireceklerdir. Aksi halde bu kooperatiflerin Ziraat Bankası'na olan borçları muaccel duruma gelecek ve kooperatifler hemen tasfiyeye tabi tutulacaklardır. Durumu yeni Kanun'a uygun hale gelen kooperatiflerin ortakları ise bulundukları bölgelerde kurulu olan satış kooperatiflerine en çok üç ay içinde katılacaklardır. Bu zaman zarfında satış kooperatifine girmeyen ortaklar da kredi kooperatiflerinden çıkarılacaklardır.⁸⁶²

⁸⁶⁰ “Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu”, s. 5.757-5.758.

⁸⁶¹ Aynı yer, s. 5.758.

⁸⁶² Aynı yer, s. 5.758.

Dolayısıyla kredi kooperatiflerine ilişkin yeni düzenlemenin öne çıkan tarafının; verilen kredilerin geri dönüşünü sağlam esaslara bağlamak ve böylece kooperatiflere işlerlik kazandırmak olduğu görülmektedir. Kredi kooperatiflerinin bölgelerinde kurulu olan satış kooperatiflerine bağlanması da verilen kredilerin riskini azaltmakla ilgilidir. Esasen kanun kapsamında Ziraat Bankası'nın kredi kooperatifleri üzerindeki hâkimiyet ve kontrolü iyice genişletilmiştir. Bunun sonucunda ise kooperatiflerin zaten kısıtlı olan özerklikleri önemli ölçüde ortadan kaldırılmıştır. Kooperatif ortakları açısından ürünlerini satış kooperatiflerine teslim etmek ve üçüncü kişilere ürün satışından önce kredi kooperatifinden izin almak gibi yükümlülükler getirilmesi ve bilhassa bu yükümlülüklerle aykırı hareket edenler hakkında cezai sorumluluk öngörülmüş olması dikkat çekicidir. Kanun'un en önemli özelliklerinden birisi de küçük çiftçilerin satış kooperatiflerine katılmalarını sağlamak yönünde fiilî bir mecburiyet getirmiş olmasıdır.

Diğer taraftan tarım satış kooperatiflerine ilişkin tasarının gerekçesinde, “...*Ziraî kredi kooperatifleri ile beş sene evvel girilen çalışma yolunu, tabiî ve son merhalesine ulaştıracak olan ‘Ziraî satış kooperatifleri ve birlikleri’ hakkındaki kanun lâyihası yüksek huzurunuzda sunulmuştur.*” şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Bu bağlamda Türk tarımının en önemli iktisadî sorunlarından olan ziraî kredi ihtiyacına yönelik olarak başlatılan kredi kooperatifleri projesini, bu kez ürün satışı meselesine eğilecek olan tarım satış kooperatifleri projesi izlemektedir. Böylelikle kooperatifçilik siyaseti kapsamında kredi kooperatifleri gibi satış kooperatifleri de özel bir kanunî temele kavuşturulmaktadır. Tarım satış kooperatifleri kanunun amacı ise gerekçesinde şu şekilde açıklanmıştır.⁸⁶³

“Bu günkü şartlar içinde Türk müstahsili, spekülasyon veya alacakları vasıtasıyla piyasaya istediği gibi hükmeden ve ‘fiyatların muzır temevvüçlerine’ âmil olan araçlar dolayısıyla yetiştirdiği mahsullerin hakikî değerine sahip olamamaktadır.

Lâyihanın kolladığı gaye: ‘Hakikî beynelmilel fiyatların’ elde edilmesini kolaylaştıracak bir ‘teşkilâtlandırma’ dır. [...]

[...]Derhal şu mühim noktayı aydınlatmakta fayda ummaktayız: Kanun lâyihası, her hangi şekilde olursa olsun bir ‘Haricî ticaret monopolü’ veya ‘Ziraî mahsuller satış inhisarı’ gibi bir temayül ve zihniyetin ifadesi olmaktan çok uzaktır.

⁸⁶³ “Ziraî satış kooperatif ve birlikleri hakkında kanun lâyihası ve İktisat, Adliye, Ziraat ve Bütçe encümenleri mazbataları (1/153)”, *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 42, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 5, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 1-2.

Maksat ve gayesi: Türk müstahsilinin, yetiştirdiği mahsulleri hakikî değerinden daha düşkün bir fiyatla ve vaktinden evvel satmasına ve muhtelif sebepler dolayısıyla alivresatışları[n] müstahsil ve memleket aleyhine suiistimal edilmesine mâni olmağa çalışmaktır. Bu müspet netice müstahsilin (gelirini) ve dolayısıyla alım kabiliyetini arttıracak gibi Ziraî kredi kooperatiflerinin de kredi kaynaklarının seyyaliyetini temin etmiş bulunacaktır.”

Buna göre kanunun en önemli hedefi, tarımsal ihraç ürünlerinin değer fiyatından pazarlanmasını ve bu elverişli fiyatlardan doğrudan doğruya üreticilerin faydalanmasını sağlamaktır. Burada tarımsal ürün ihracatının tamamen tarım satış kooperatiflerinin tekeline alınmasının amaçlanmadığı da özellikle vurgulanmıştır. Zira bu tarım satış kooperatifleri, ürün piyasasındaki diğer aktörlerin (ihracat firmaları) çalışma imkânlarını ortadan kaldırmayacaktır. Fakat tarım satış kooperatiflerinin ürün piyasasına üretici ve ülke lehine bir düzen getirmesi beklenmektedir. Ayrıca tarım satış kooperatifleri yoluyla üreticinin kazancının artırılması sonucunda kredi kooperatifleri tarafından verilen kredilerin geri dönüşü de kolaylaşacaktır. Yine kanun tasarısının üreticinin alım gücünün artmasını hedeflediği görülmektedir.

Tarım satış kooperatiflerine ilişkin kanun tasarısı üzerinde ilgili Meclis encümenlikleri tarafından gerek esas gerekse dil yönünden bazı değişiklikler yapılmıştır.⁸⁶⁴ Bu haliyle Meclis’te görüşülen kanun tasarısı hakkında mebuslar arasında yer yer hararetili tartışmalar yaşanmıştır. Çalışmanın önceki bölümlerinde İkinci Meşrutiyet döneminde kooperatifçiliğe yönelik olumlu yaklaşımından bahsedilmiş olan İzmir mebusu Halil Menteşe, Meclis’te kanun tasarısının geneli hakkında yaptığı konuşmada; bu kanun tasarısının üreticiler açısından çok önemli olduğunu vurgulamış, ancak tasarının devletle kooperatif arasındaki ilişkileri düzenleyen maddeleri ile ilgili olarak bazı itirazlarının bulunduğunu da ifade etmiştir. Menteşe, maddelere geçildiğinde ise bu hususta; tasarıda birliklerin genel müdürünün Ekonomi Bakanlığı tarafından atanmasının söz konusu olduğunu, yine imzaya yetkili kişilerin atanmasının da Bakanlığın onayına tabi bulunduğunu, ayrıca birlik genel kurulu kararlarının ve seçimlerin dahi Bakanlığın onayından geçmesi gerektiğini, hâlbuki birliklerin denetiminin ağır cezai tedbirlerle de desteklenerek hükümetin elinde bulunduğunu, bu itibarla en azından yönetim konusunda birliklere bir serbestlik tanınması gerektiğini, aksi halde birliklerce yapılacak olan işlerin Bakanlıktan onay beklenmesi süreci

⁸⁶⁴ “Ziraî satış kooperatif ve birlikleri hakkında kanun lâyihası ve İktisat, Adliye, Ziraat ve Bütçe encümenleri mazbataları (1/153)”, s. 5-35.

nedeniyle zamanında ve gereği şekilde yerine getirilemeyeceğini söylemiş, bundan dolayı da “*bu maddede murakabeyi hükümete, direksiyonu birliklere vermek suretiyle tadilat yapılmasını*” önermiştir.⁸⁶⁵

Konu hakkında söz alan Ekonomi Bakanı Celal Bayar ise “*Biz haricî ticaretimizi teşkilâtlandırmak arzusundayız. Teşkilatlandırmak için de kooperatifleri vasıta olarak kullanacağız. Demek oluyor ki, kooperatiflerin görecekları iş küçük olmayacaktır.*” dedikten sonra, bu kooperatiflerin göreceği işlerin malî boyutunun da oldukça büyük olacağını belirtmiştir. Ayrıca Celal Bayar, “*...buraya çıkarken yanımda bulunan Ziraat bankası Genel müdürü, dediler ki; Hükümetin tayin etmeyeceği ve Hükümete karşı mesul olmayacak bir müdüre karşı benim yüksek kredi açmağa cesaretim yoktur, dedi. En basit, en mukni cevap budur.*” demiştir. Sonuçta Bayar, birliklerin üstlendiği kapsamlı ve önemli işleri yerine getirecek olan kişilerin mutlaka “*liyakatli*” olmaları gerektiğini, bu nedenle de birlik genel müdürlerinin Bakanlık tarafından atanmasını uygun gördüklerini söylemiştir.⁸⁶⁶

Yine Halil Menteşe’nin; tasarıda satış kooperatiflerinin faaliyet konuları arasında çiftçilerin üretime yönelik ihtiyaçlarının tedarik edilmesine yer verildiğini, fakat çiftçilerin tüketime yönelik ihtiyaçlarının da bu kooperatifler yoluyla karşılanmasının yerinde olacağını söylemesi önemlidir.⁸⁶⁷ Zira mevcut durumda çiftçilerin tüketici sıfatıyla esnaf ve tüccara bağımlı olmasının ürün satışı aşamasında ürünlerini alacaklıya vermek zorunda kalmak gibi bir sonuca neden olduğu ifade edilebilir. Buradan hareketle satış kooperatiflerinin tüketime yönelik ihtiyaçları karşılamaya girişmesi sayesinde, köylünün esnaf ve tüccara olan bağımlılığı ortadan kaldırabilecek ve alışveriş sürecinde karşılaştığı zararların da önüne geçilebilecektir. Ekonomi Bakanı Celal Bayar ise Halil Bey’in önerisine karşılık olarak şu açıklamayı yapmıştır:⁸⁶⁸

“Satış kooperatiflerine çok ağır vazifeler veriyoruz. Dâhilde iyi alıp iyi satacaklar ve bilhassa hariçte mahsullerimize piyasa bulacaklardır. Bu, çok ağır bir vazifedir. Bu vazifenin yanı başında bir de meslekî ihtiyaçları temin etmek işi de vardır. Şimdi buna bir de zatî ihtiyaçları tevdi edersek, zannediyorum ki bunun altından

⁸⁶⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 42, Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 5, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 48, 59-61.

⁸⁶⁶ Aynı yer, s. 59-60.

⁸⁶⁷ Aynı yer, s. 49.

⁸⁶⁸ Aynı yer, s. 51-52.

güç kalkarlar ve belki de kalkamazlar. Halil arkadaşımızın tekliflerini ilerde düşünüyoruz. Zannediyorum ki henüz sırası gelmemiştir.”

Ayrıca tasarı hakkında Meclis’te yapılan tartışmalarda, ortaklıktan çıkış süresinin uzunluğu, kooperatiflerin kurulacağı yerlerin tasarıda tam olarak tanımlanmaması ve bir yerde aynı ürün konusunda birden fazla tarım satış kooperatifinin kurulmasının yasaklanması hususları üzerinde de durulmuştur.⁸⁶⁹ Sonuçta kanun tasarısı esaslı bir değişikliğe uğramadan Meclis’te kabul edilmiştir.⁸⁷⁰

Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun’da öngörülen maddelere göre; en az on çiftçi tarafından değişir sermayeli ve değişir ortaklı olmak üzere dışarıya karşı sınırlı sorumlu bulunan bir satış kooperatifi kurabilecektir. Yalnız çiftçi olmayanlar ile kooperatiflerin çalıştıkları ürünler üzerinde ticaret ve komisyonculuk yapanların kooperatlflere ortak olarak girmesi yasaklanmıştır. Tarım satış kooperatiflerinin kurulmasında ise Ekonomi Bakanlığı’nın onayına gerek bulunmaktadır. Bir yerde aynı ürünün satışı için birden fazla satış kooperatifi kurulamayacaktır. Yine en az üç tarım satış kooperatifi, satışını yaptıkları ürünlerin ihracat ve piyasa merkezlerinde Ekonomi Bakanlığı’nın onayı ile bir satış kooperatifleri birliği meydana getireceklerdir. Fakat aynı yerde bir ürün için ancak bir tane birlik kurulabilecektir. Ayrıca birliğin birden fazla ürünün satış ve ihracatı konusunda çalışması mümkündür. Kurulışta ortaklarca imzalanacak olan kooperatif ve birliklere ilişkin tip “ana mukaveleler” de Ziraat Bankası tarafından hazırlanarak, Ekonomi Bakanlığı’nın onayı ve İcra Vekilleri Heyeti’nin kararıyla yürürlüğe girecektir.⁸⁷¹

Kanun kapsamında, tarım satış kooperatifleri ile birliklerinin amaç ve faaliyet konuları da ayrıntılı şekilde sayılmıştır. Buna göre, kooperatif ve birliklerin gayesi; ortaklarının ürünlerine devamlı olarak pazar ve alıcılar bulmak, gerekirse ortakların ürünlerini hammadde olarak işlemek ve bu şekilde elde edilen maddelerin satışını yapmak, iç ve dış piyasada aracılar giden kazançları üreticilere mal ederek üreticilerin durumunu yabancı ülkelerdeki üreticilere kıyasla güçlendirmek, piyasaya düzen getirerek zararlı

⁸⁶⁹ Aynı yer, s. 49-50, 52, 55-56.

⁸⁷⁰ *TBMM Zabut Ceridesi*, İn’ikad: 47, Devre: 5, İctima: F., Cilt: 5, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935, s. 103-106.

⁸⁷¹ “Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun”, *Resmî Gazete*, Sayı: 3146, 2 Teşrinisani 1935, s. 5.754.

fiyat dalgalanmaların önüne geçmek ve ürünlerin tüketim piyasasında en iyi fiyatlarla satışını sağlamak, ürünlerin standartlaşmasında üreticilere ve ihracatçılara düşen görevleri yerine getirmek, ortakların üretim ihtiyaçlarına yönelik her türlü araç ve gereçleri toptan temin ederek ortaklara dağıtmaktır. Dolayısıyla burada tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin toplu satış ve pazarlama yanında çiftçilerin üretim ihtiyaçlarına yönelik olarak tedarik kooperatiflerinin işlevlerini de üstlenmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tarım satış kooperatifleri birliklerinin temel görevi, ortak kooperatiflerin teslim ettikleri ürünleri değerlendirmek ve satmak olduğu halde; birlikler bazı durumlarda (alıcılara olan taahhütlerinin karşılanması ve Hükümetçe görülen lüzum üzerine ürünlerin himayesi amacıyla) ortak olmayan çiftçilerin ürünlerini de kooperatifler yoluyla alıp satabileceklerdir.⁸⁷²

Öte yandan kooperatif ortakları, tarım satış kooperatiflerinin faaliyet konusuna giren ürünlerinin tamamını her yıl kooperatife teslim etmekle yükümlüdürler. Kooperatif ortaklarının on sene ortaklık yapmadıkça ve yüklendikleri sermaye paylarının tamamını kooperatife ödemedikçe ortaklıktan ayrılmaları mümkün değildir. Kanun'da ortakların üçüncü kişilere karşı sorumluluğu ise yüklendikleri sermaye payları ve kooperatife vermeyi taahhüt ettikleri ürünlerin net tutarı ile sınırlıdır. Kooperatiflerin de birlik işlerinden dolayı üçüncü kişilere karşı sorumluluğu, yüklendikleri ortaklık paylarının tümü ve birliğe yıllık olarak teslimi gereken ürün tutarlarının yarısı ile sınırlı tutulmuştur. Ayrıca tarım satış kooperatifleri ile birlikleri bünyesindeki ortaklık payları, rehin ve haczedilemeyeceği gibi başkalarına da devredilemeyecektir.⁸⁷³

Kanun'un kooperatif ve birliklerin yönetim ve denetim kurulu üyeleri ile personeline yönelik bir takım cezai ve idari tedbirler getirmiş olduğu görülmektedir. Nitekim tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin para ve malları ile defter ve belgeleri üzerinde suç işleyen yönetim ve denetim kurulu üyeleri ile kooperatif ve birlik personeli devlet memurları gibi ceza görecektir. Ekonomi Bakanlığı tarafından yapılan inceleme sonucunda suç işlemiş olduğu anlaşılanların görevlerine de Bakanlık tarafından son verilebilecektir. Tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin bütün iş ve işlemleri, Ziraat Bankası ve Ekonomi Bakanlığı'nın kontrolü altındadır. Kooperatif ve birliklerin banka

⁸⁷² Aynı yer, s. 5.754-5.755.

⁸⁷³ Aynı yer, s. 5.755.

işleri ise Ekonomi Bakanlığı'nın direktiflerine uygun olarak Ziraat Bankası tarafından yerine getirilecektir.⁸⁷⁴

Kanun'da, tarım satış kooperatifleri ile birliklerinin yönetim işlerinin genel kurullarınca seçilecek dörder kişilik yönetim kurulları tarafından yürütülmesi öngörülmüştür. Fakat birlik genel direktörü doğrudan doğruya Ekonomi Bakanlığı'nca atanacaktır. Birlik genel direktörü aynı zamanda birlik yönetim kurulunun da doğal üyesi sayılmaktadır. Bundan başka birliklerde imzaya yetkili personel ile kooperatif direktörlerinin atanması ve işten çıkarılması, Ekonomi Bakanlığı'nın onayına bağlıdır. Satış kooperatiflerinin direktörleri de kooperatif yönetim kurulunun doğal üyesi sayılacaklardır. Birlik ve kooperatiflerin denetim kurulları ise (ikisi genel kurul tarafından seçilecek ve birisi de Ekonomi Bakanlığı'nca atanacak olan) üç üyeden oluşacaktır. Bu arada kooperatif ve birliklerin genel kurullarının yaptıkları seçimler ile aldıkları kararlar, Ekonomi Bakanlığı'nın onayından geçecektir. Bunun yanında taşınmaz mal alımlarında dahi Ekonomi Bakanlığı'nın izni gereklidir. Ayrıca bu taşınmazlar, ipotek edilemeyeceği gibi haciz işlemine de tabi tutulamayacaktır.⁸⁷⁵

Kanun kapsamında kooperatif ve birliklere birçok konuda vergi muafiyeti de tanınmıştır. Yine kooperatif ve birliklerin, ürünlerin işlenmesi ve standartlaştırılması vb. işlerle ilgili kurulacak tesisler için Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda yer alan muafiyetlerden yararlanması öngörülmüştür. Diğer yandan kooperatiflerin ortaklarından olan alacakları ile birliklerin kooperatiflerden olan alacakları hakkında, Kanun'un yayımından itibaren beş yıl süreyle "Tahsili Emval Kanunu"nun hapis yaptırımı istisna olmak üzere kamu alacaklarının tahsiline ilişkin hükümleri uygulanacaktır.⁸⁷⁶

Tüm bu hükümlerden hareketle, tarım kredi kooperatiflerinde olduğu gibi tarım satış kooperatifleri ile birliklerinin de büyük ölçüde devletin kontrol ve yönetimi altına alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda kredi ve satış kooperatiflerinin ekonomik bir işletme olma niteliğinden uzaklaştırıldığı ve devlet kuruluşlarına benzer bir yapıya kavuşturulduğu söylenebilecektir. Yalnız kredi kooperatiflerinde yetki ve görev bakımından Ziraat Bankası öne çıktığı halde; satış kooperatifleri ile birliklerinde ise

⁸⁷⁴ Aynı yer, s. 5.755.

⁸⁷⁵ Aynı yer, s. 5.755-5.756.

⁸⁷⁶ Aynı yer, s. 5.756.

Ekonomi Bakanlığı'nın asıl yetkili ve sorumlu kuruluş durumunda olduğu görülmektedir. Esasen tarım satış kooperatifleri ve birlikleri, genellikle ihraç ürünleri konusunda çalışmalarından dolayı Ekonomi Bakanlığı'nın görev alanı ile çok daha yakından ilgilidir. Zira Ekonomi Bakanlığı'nın görev alanı dış ticarete ilişkin hizmetlerin yürütülmesini de içermektedir ve Bakanlığın bünyesinde “Türk Ofis” gibi dış ticaret konusunda uzman bir kuruluş da bulunmaktadır. Yine de Ziraat Bankası'nın tarım satış kooperatifleri ve birlikleri üzerindeki yetki ve görevleri oldukça kapsamlıdır.

Dolayısıyla tarım kredi ve satış kooperatiflerine yönelik olan bu kanunlarla birlikte kooperatifçilik siyaseti yeni bir yasal çerçeve kazanmıştır. Böylece kooperatifçilik siyasetinde çok daha “devletçi” bir aşamaya geçilmiş olmaktadır. Buradaki amaç ise tarımsal alanda kredi ve satış kooperatiflerinin işlevlerini yerine getirecek nitelikte bir yapılanmayı hemen oluşturmaktır. Bu sayede çiftçilerin kredi ve satış problemlerinin kısa yoldan ve etkili şekilde çözüme kavuşturulabileceği öngörülmektedir. Sonuçta tüm bu amaçları bünyesinde toplayan kooperatifçilik siyasetinin uygulama boyutunun da ele alınması gereklidir. Bu kapsamda çalışmanın sonraki bölümünde kooperatifçilik siyasetinin ne şekilde uygulamaya geçirildiği incelenecek ve bu süreçte karşılaşılan problemler üzerinde durulacaktır.

3.3. Kooperatifçilik Siyasetinin Uygulama Boyutu

3.3.1. Tarım Kredi Kooperatiflerine İlişkin Gelişmeler

Yukarıda ayrıntılı şekilde ele alınan 1935 tarihli ve 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu, 1929 tarihli ve 1470 sayılı Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun yerini almış ve temel olarak da ziraî kredi kooperatiflerinin kuruluş ve işleyişinde görülen aksaklıkları gidermeyi hedeflemiştir. Buradan hareketle mevcut ziraî kredi kooperatiflerinin yeni Kanun'a uyum sağlayarak tarım kredi kooperatiflerine dönüşmesi öngörülmüştür. Öyle ki 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun geçici birinci maddesinde, daha önce 1470 sayılı Kanun'a göre kurulmuş olan ziraî kredi kooperatiflerinin yeniden kuruluş işlemine gerek kalmadan -durumlarını altı ay içinde yeni Kanun hükümlerine uygun hale getirmeleri şartıyla- bu Kanun'a göre kurulmuş sayılacağı açıkça belirtilmiştir. Bu anlamda da ziraî kredi kooperatifleri ile tarım kredi kooperatifleri arasında bir “devamlılık” ilişkisi kurulmuştur.

Söz konusu geçiş süreci ile ilgili olarak; Ziraat Bankası Umum Müdürlüğü tarafından banka teşkilatına gönderilen 16.03.1936 tarihli ve 35 sayılı genelgede, ziraî kredi kooperatiflerinin genel kurullarının olağanüstü şekilde toplantıya çağırılması ve bu toplantıda da yeni Kanun’a intibak hususunda bir karar alınması istenmiştir.⁸⁷⁷ Bunun üzerine yapılan genel kurul toplantıları sonucunda, 2836 sayılı Kanun’un yürürlük tarihi itibarıyla (02 Kasım 1935) sayısı 677’yi bulan ziraî kredi kooperatifinden; 561 kooperatifin yeni Kanun hükümlerine uymayı kabul ederek “tarım kredi kooperatifi” adıyla faaliyetlerine devam etmeye karar verdikleri, fakat 83 kooperatifin ise yeni Kanun hükümlerine intibak etmemek yönünde bir karar alarak kanun uyarınca tasfiye sürecine girdikleri anlaşılmaktadır. Yine geçiş döneminde 27 kooperatifin diğer kooperatiflerle birleştirilmek suretiyle tüzel kişiliği son bulmuş ve 6 kooperatif de çeşitli sebeplerle tasfiyeye tabi tutulmuştur.⁸⁷⁸

Diğer taraftan kredi kooperatiflerinin 1930-1938 dönemindeki sayısal gelişimi aşağıda tablo halinde gösterilmiştir:

Tablo 11: Kredi Kooperatiflerinin 1930-1938 Dönemi Sayısal Gelişimi

Yıllar	Kooperatif Sayısı	Kooperatiflere Bağlı Köy Sayısı	Ortak Sayısı
1930	191	367	20.170
1931	341	1.096	34.070
1932	590	1.755	52.733
1933	653	1.822	60.583
1934	661	1.889	63.936
1935	668	2.309	67.332
1936	568	2.368	61.716
1937	591	3.638	101.535
1938	586	3.847	114.383

Kaynak: *Tarım Kredi ve Satış Kooperatiflerine Ait Gelişmeler*, age., s. 4. (Not: Köy sayısına kooperatiflerin kurulu olduğu köy merkezleri dâhil değildir. Ayrıca 1936-1938 yıllarına ilişkin rakamlarda tasfiye sürecine giren kooperatifler yer almamaktadır.)

Tabloya göre, 1930-1932 döneminde kurulan kredi kooperatifi sayısı hızlı bir şekilde artmıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi kredi kooperatiflerinin kuruluşuna 1929 yılının Eylül ayında başlanmış ve yıl sonuna kadar da 65 kooperatifin kuruluşu sağlanabilmişti. Yine 1930 yılında 126 kooperatif daha kurularak kredi kooperatifi

⁸⁷⁷ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 58.

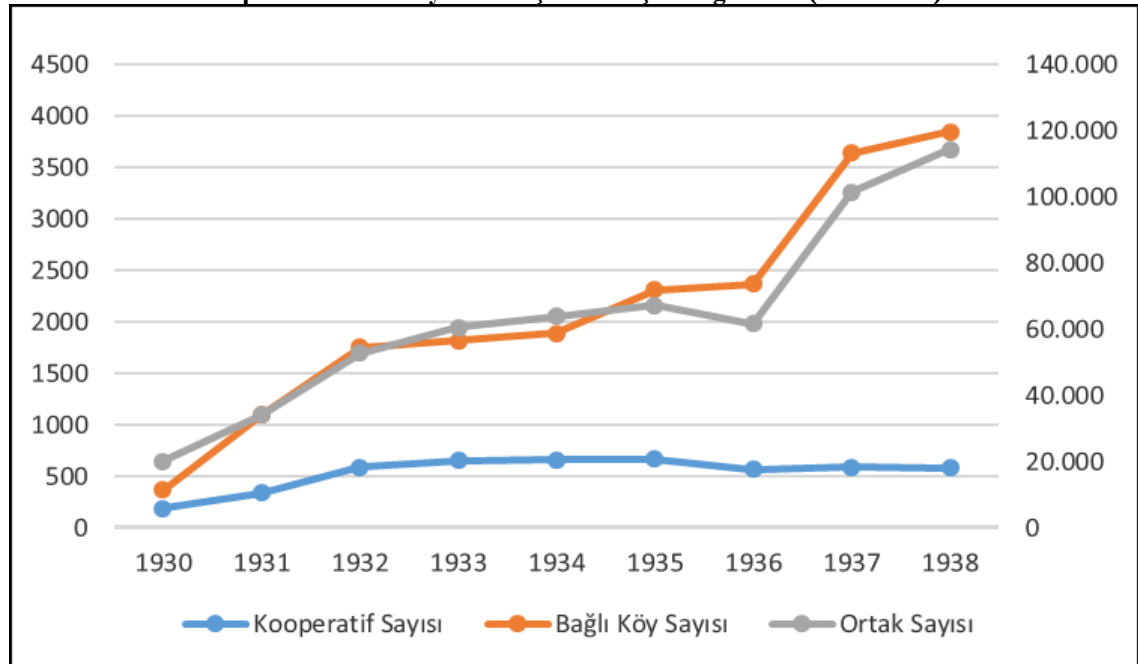
⁸⁷⁸ “Tarım Kredi ve Satış Kooperatifleri Hakkında Malumat”, *Karınca*, Sayı: 32, İkincikânun 1937, s. 30-31.

sayısı 191'e ulaşmıştır. Ayrıca 1931 yılında 150 adet ve 1932 yılında da 249 adet yeni kooperatif kuruluşu gerçekleşmiştir. Daha sonra 1933 yılında 63 adet yeni kooperatif kurulmuş iken; 1934 ve 1935 yıllarında ise kurulan kooperatif sayısı sadece yüzde 1 oranında bir artış kaydetmiştir.

Fakat yeni Kanun'un uygulanmaya başlandığı 1936 yılında kooperatif sayısında yüzde 15 oranında bir azalma meydana gelmiştir. Bu azalma da yukarıda bahsedildiği gibi; yeni Kanun'a intibak etmeyerek tasfiye sürecine giren kooperatifler ile diğer kooperatiflere katılarak tüzel kişiliği son bulan kooperatiflerden kaynaklanmaktadır. Bunun yanında 1937 yılında kooperatif sayısında 23 adetlik bir artış yaşanmış, ancak 1938 yılında kooperatif sayısında bir miktar (5 adet) azalma meydana gelmiştir. Yalnız burada, özellikle 1937 yılında kooperatiflerin bağlı köy ve ortak sayısındaki hızlı artış dikkati çekmektedir. Zira bir önceki yıla göre bu yılda bağlı köy sayısı yüzde 54 ve ortak sayısı da yüzde 65 oranında bir artış göstermiştir. Keza 1938 yılında kooperatif sayısı azalmış olmasına karşın; bağlı köy sayısında yüzde 6 ve ortak sayısında da yüzde 13 oranında bir artışın olduğu görülmektedir.

Ayrıca aşağıda, 1930-1938 döneminde kredi kooperatiflerinin sayısal gelişimine ilişkin tüm bu eğilimler grafik olarak da gösterilmiştir:

Grafik 1: Kredi Kooperatiflerinin Sayısal Gelişimine İlişkin Eğilimler (1930-1938)

Kaynak: Tarım Kredi ve Satış Kooperatiflerine Ait Gelişmeler, age., s. 4.

Bütün bu bilgilerden hareketle; 1930-1932 yıllarında kooperatif sayısı bakımından, 1937-1938 yıllarında da bağlı köy ve ortak sayıları açısından hızlı bir artışın yaşandığı iki ayrı gelişme sürecinin bulunduğu söylenebilir. Bu bağlamda söz konusu yıllardaki bu gelişme trendinin nedenlerini detaylı bir şekilde ele almak faydalı olacaktır.

Daha önce de ifade edildiği gibi, 1470 sayılı Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun birinci maddesinde, ziraî kredi kooperatiflerinin “...en büyük mülkiye memurunun göstereceği mahallerde Ziraat Bankasının muvafakati ve İktisat Vekâletinin tasvibi ile” kurulabileceği öngörülmüştü.⁸⁷⁹ Ziraat Bankası tarafından kooperatiflerin kuruluşunda benimsenmiş olan yaklaşıma göre ise; kredi kooperatiflerinin kuruluş yerleri öncelikle çeşitli istatistikî veriler ile taşradan alınan bilgiler çerçevesinde il ve ilçe merkezi bazında belirlenmekteydi. Banka'nın söz konusu il ve ilçelerdeki şube ve sandıkları da kooperatiflerin kurulacağı köy ve nahiyeleri, mevcut yerel koşulları dikkate alarak tespit etmekte ve merkeze bir rapor halinde bildirmektedir. Bu raporda; kooperatiflerin kurulacağı yerlerde okul ve öğretmen bulunup bulunmadığı, yoksa kooperatiflerin idaresinde kendilerinden yararlanabilecek başka eğitilmiş kimselerin olup olmadığı, ayrıca bölgenin ticaret ve ekonomik faaliyetler bakımından gelişmişlik durumu ile köylünün bankaya ve dışarıya karşı borçlu olup olmadıkları yönündeki bilgilere yer verilmekteydi. Ayrıca bu rapora eklenen haritalarda da kooperatif kurulacak olan yerin coğrafi konumu ile telgraf, telefon, stabilize yol ve demiryolu gibi iletişim ve ulaşım olanakları hakkında bilgiler bulunmaktaydı. Neticede Banka merkezi tarafından tüm bu bilgiler değerlendirilerek söz konusu yerlerde kooperatiflerin kurulmasına izin verilmekteydi.⁸⁸⁰

Kooperatiflerin kuruluş işlemlerinde takip edilen sürece göre de; ilk aşamada müstahsillerin bir araya gelerek imzaladıkları kuruluş dilekçeleri, mahallin en büyük mülkî amirine sunulmakta ve Ziraat Bankası'na havale ettirilmekteydi. Banka tarafından da kurucu ortaklara örnek kredi kooperatifi mukavelenameleri verilerek, gerekli yerleri doldurmaları ve imzalamaları sağlanmaktaydı. Bunun arkasından mukavelenameler, köylerde ihtiyar heyetlerine ve kasaba ve şehirlerde de noterlere tasdik ettirilmekte ve

⁸⁷⁹ Bkz. 1470 sayılı Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu, md. 1.

⁸⁸⁰ Cevdet Nasuhi, “Ziraî Kooperatifçiliğimiz” agm., s. 1941; Ayrıca İsmail Hüsrev de 1932 yılında yayımladığı çalışmada, halen birçok kredi kooperatifinin öğretmenler tarafından idare edildiğini söylemiştir. Bkz. İsmail Hüsrev, *Türkiye’de Ziraî Kooperatif Hareketi...age.*, s. 36.

kurucu ortakların duhuliye (giriş aidatı) ve taahhüt edilen hisselerin dörtte biri tutarındaki bedelleriyle birlikte, Banka'nın şube veya sandıklarına teslim olunmaktaydı. Daha sonra ilgili şube veya sandık tarafından merkeze gönderilen bu mukavelenameler, Banka Umum Müdürlüğü'nce İktisat Vekâleti'nin tasdikinin alınmasının ardından mahallî banka teşkilatına geri gönderilmekteydi. En sonunda mukavelenamelerin ilgili noter tarafından tescil işlemi yapılmakta ve Banka'nın yerel teşkilatı ise kooperatiflerin tasdik ve tescil edildiğini çeşitli yollarla ilan etmekteydi. Yapılan bu ilan neticesinde de kredi kooperatifleri resmen kurulmuş olmaktaydı.⁸⁸¹

Böylelikle kredi kooperatiflerinin kuruluş sürecinin Ziraat Bankası'nın çok yakın takibi ve kontrolü altında yürütülmesinin öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Buradaki amaç ise kooperatiflerin verimli şekilde çalışabileceği ve ortaklarına fayda sağlayabileceği yerlerde kurulmasını sağlamaktır. Ancak pratikte, bazı illerdeki mülkî idare amirleri kendi bölgelerindeki kredi kooperatifi sayısını arttırmak için Ziraat Bankası'nın yerel teşkilatını kooperatif kurulması konusunda sürekli olarak teşvik etme ve yönlendirme çabası içinde olmuşlardır. İller arasında, kooperatif sayısını arttırmaya yönelik ortaya çıkan bu rekabet ve yarış ortamında da birçok yerde gerekli incelemeler yapılmadan kooperatiflerin kurulması yoluna gidilmiştir. Fakat asgarî ortak sayısı ile işe başlayan kooperatiflerin birçoğunda ortak sayısı sonradan arttırılamamış ve bu nedenle verimli çalışma imkânı bulamayan kooperatiflerin faaliyetleri de oldukça sınırlı kalmıştır.⁸⁸² Bu durumda olan yerler içinde ise Giresun ili dikkat çekici bir örnektir. Nitekim Giresun'da 1933 yılında 2.827 ortağı olan 44 kredi kooperatifi varken; 1938 yılına gelindiğinde 5.128 ortağı olan 15 kooperatif bulunmaktadır.⁸⁸³ Dolayısıyla ilk yıllarda az ortaklı şekilde çok sayıda kooperatif kurulmuş, daha sonra ortak sayısı arttırılamayan bu kooperatifler bünyeleri zayıf olduğundan verimli çalışmamış ve sonuçta kooperatifler arasında birleştirme yapılarak mevcut kooperatif sayısı azaltılmıştır.

Kurulan kooperatif sayılarında ilk yıllarda görülen hızlı artış, 1931 yılında kooperatifçilik siyasetinin devreye girmiş olmasıyla çok yakından ilişkilidir. Zira

⁸⁸¹ Cevdet Nasuhi, agm., s. 1941-1942; Mukavelename örnekleri için ayrıca bkz. "Köy Ziraî Kredi Kooperatifleri Esas Mukavelenamesi", s. 9.441-9.445.

⁸⁸² Atasagun, *Türkiye'de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 102.

⁸⁸³ *Ziraî Kredi Kooperatiflerinin 1933 Sonu Vaziyetleri*, Türkiye Ziraat Bankası Umum Müdürlüğü, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1934, s. 22; *Tarım Kredi Kooperatiflerinin 1938 Sonu Vaziyetleri*, Türkiye Ziraat Bankası Umum Müdürlüğü, Ankara, 1939, s. 46.

Atatürk de kooperatifçilik siyaseti kapsamında, ziraî kredi kooperatiflerinin sayısının artmasına ve ülke geneline yayılmasına büyük önem vermiştir. Bu arada “Karıncı” dergisinde yer alan bir yazıya göre; Atatürk, 1931 yılındaki İzmir seyahati sırasında, İzmir’de 40 civarında kredi kooperatifi kurulmuş olmasına karşın İzmir’in hemen yanı başındaki benzer ekonomik şartlara sahip olan büyük Manisa ilinde sadece 6 adet kooperatif kurulmuş olmasının sebebinin araştırılmasını istemiştir.⁸⁸⁴ Daha sonraki dönemde Manisa ilindeki gelişmelere bakıldığında ise; 1932 yılı Ağustos ayı itibariyle Manisa’da kredi kooperatifi sayısının 27’ye ulaşmış olduğu görülmektedir.⁸⁸⁵ Buradan hareketle de kooperatifçilik siyasetinin, gerek mülkî idare amirleri gerekse Ziraat Bankası yöneticileri üzerinde bölgelerindeki kooperatif sayısının arttırılması konusunda belli bir baskı yaratmış olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan kooperatiflerin kuruluşunda mecburiyet söz konusu olmadığından, müstahsiller arasında kooperatif kurulması hususunda istekliler bulunması en öncelikli koşuldur. Bu anlamda müstahsillerin Ziraat Bankası personeli tarafından kooperatif kurmaya ve kurulacak kooperatife katılmaya ikna edilmeleri şarttır.⁸⁸⁶ Daha önce de vurgulandığı gibi 1929 yılı iktisadî buhranı ile birlikte köylünün geçim koşulları ağırlaşmış ve uygun şartlarda krediye erişmek olanağı da iyice azalmıştır. Bu ortamda kredi ihtiyacını gidermeye yönelik olarak kooperatif kurulmasında müstahsillerin çok daha istekli davrandıklarını tahmin etmek güç değildir. Dolayısıyla kooperatif sayılarında ilk yıllardaki hızlı yükselişin en önemli sebeplerinden birisinin de müstahsilin içinde bulunduğu zorlu ekonomik koşullar olduğunu ifade etmek gerekir.⁸⁸⁷

Kredi kooperatiflerinin kuruluş ve işleyişinde, 1935 yılında çıkarılan 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu sonrasında yeni bir aşamaya geçilmiştir. İlk olarak, kredi kooperatiflerinin kuruluş işlemlerine başlanılmadan önce İktisat Vekâleti’nden “prensip müsaadesi” alınması şeklinde bir karar mekanizması getirilmiştir. Böylece yeni bir kredi

⁸⁸⁴ Nusret Namık, “Kooperatif Bir Verip Beş Almak Mıdır?”, *Karıncı*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 8; Bu yazıyı kaleme alan Nusret Namık (Uzgören), 1931 yılında Manisa Ziraat Bankası Şube Müdürü olarak görev yapmaktadır. Bkz. *Tanınmış Kooperatifçimiz Nusret Uzgören Diyor ki...age.*, s. 28-29.

⁸⁸⁵ “Kooperatif Hayatı-1932 Ağustos Gayesine Kadar Teşekkül Etmiş Olan Ziraî Kredi Kooperatifleri”, *Türkiye Ziraat Bankası Bülteni*, Sayı: 10, Birinciteşrin 1932, s. 36.

⁸⁸⁶ Bu konuda Manisa Ziraat Bankası Müdürü Nusret Namık Bey tarafından aktarılan bilgiler için bkz. Nusret Namık, agm., s. 8-10, 32.

⁸⁸⁷ Wilbrandt, agm., s. 146.

kooperatifinin kuruluşu için İktisat Vekâleti'nden önceden izin alınmış olması şarttır. Buradaki amaç da kooperatiflerin sadece verimli çalışabilecekleri yerlerde kurulmasını sağlamak ve neticede gereksiz kooperatif kuruluşlarının önüne geçmektir. Ayrıca İktisat Vekâleti bu kararını verirken aynı yerde bir satış kooperatifinin kurulup kurulamayacağı hususunu da gözetmektedir.⁸⁸⁸ Bununla birlikte yeni dönemde kredi kooperatiflerine yönelik iş ve işlemler ile uygulamaları ayrıntılı şekilde göstermek üzere Ziraat Bankası tarafından tip “Ana Mukavelename” hazırlanmıştır.⁸⁸⁹ Yeni Kanun’a intibak eden kredi kooperatifleri de bu “ana mukavelename” hükümlerine tabi olacaklardır.

Yukarıda söz edildiği gibi yeni döneme geçildiğinde, az ortaklı olup faaliyetleri sınırlı kalan bazı kooperatiflerin diğer kooperatiflerle birleştirilmesi yoluna gidilmiştir. Kooperatiflerin faaliyet gösterdiği köylerin sayısı da özellikle 1937 ve 1938 yıllarında arttırılmıştır. Zira kurulduğu köy merkezi dışında başka bir köyün bağlı olmadığı kooperatiflerin sayısı 1932 yılında 189, 1934 yılında 235, 1935 yılında 167 ve 1938 yılında ise 58 adettir. Yine bağlı köy sayısı 6-10 arasında olan kooperatiflerin sayısı 1932 yılında 94 iken; 1938 yılında 173’e ulaşmıştır. Ayrıca bağlı köy sayısı 10’un üzerinde olan kooperatiflerin sayısı 1932 yılında sadece 26 adet olduğu halde, 1938 yılında 99’a yükselmiştir.⁸⁹⁰

Kooperatiflerin ortak sayılarında da özellikle 1937 ve 1938 yıllarında büyük bir artış görülmüştür. Bunun sonucunda, 50 kişiye kadar ortağı bulunan kooperatiflerin sayısı 1932 yılında 183 olup, 1937 yılında 40’a ve 1938 yılında ise 37’ye gerilemiştir. Yine ortak adedi 51-100 arasında olan kooperatiflerin sayısı 1932 yılında 240 iken; 1937 yılında 148’e ve 1938 yılında da 117’ye kadar inmiştir. Buna karşın 101-200 ortaklı kooperatiflerin sayısı 1932 yılında 121, 1937 yılında 240 ve 1938 yılında 218’dir. Ortak adedi 201-500 arasında olan kooperatiflerin sayısı da 1932 yılında 43 olduğu halde, 1937 yılında 149’a ve 1938 yılında ise 193’e yükselmiştir. Son olarak 1932 yılında

⁸⁸⁸ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 82-83.

⁸⁸⁹ “2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanununun 4 üncü maddesine göre Ziraat Bankasınca hazırlanıp İktisat Vekilliğinin 13/3/1936 tarih ve 9848 sayılı tezkere ile gönderilen [...] ‘ana mukavelename’, İcra Vekilleri Heyetince 19/3/1936 da tetkik edilerek bahsi geçen kanunun 4 üncü maddesi gereğince tasdiki onanmıştır.” Bkz. Resmi Gazete, Sayı: 3285, 21 Nisan 1936, s. 6.347-6.356.

⁸⁹⁰ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 185-186.

ortak adedi 500'ün üzerinde olan kooperatif bulunmamakta iken; 1937 yılında 14 ve 1938 yılında da 21 tane 500'ün üzerinde ortağı olan kooperatif mevcuttur.⁸⁹¹

Ortak sayılarında meydana gelen bu yükselişin en önemli nedenlerinden birisi, bağlı köy sayısının arttırılmış olmasıdır. Zira kanunda öngörülen hükümlere göre, tarım kredi kooperatifinin kurulup faaliyette bulunduğu yerlerde kooperatife ortak olarak girmeyen çiftçilerin Ziraat Bankası'ndan “müteselsil kefaletle” tarımsal üretim kredisi alması mümkün değildir. Bu durumdaki kişilere Ziraat Bankası tarafından ancak maddi teminat karşılığında ziraî kredi verilebilecektir.⁸⁹² Bağlı köy sayısı arttırılarak kooperatiflerin faaliyet bölgelerinin genişletilmesi sonucunda, bu bölgelerde bulunan üreticilerden elinde teminatı olmayanlar için kooperatife girmek uygun şartlarda krediye erişmek açısından önemlidir. Bu anlamda 1937 yılından itibaren kooperatiflerin ortak sayısının artmasında, bu şekilde yapılmış olan fiili zorlamanın da önemli bir katkısı vardır. Yukarıda yer verilen Grafik 1'de de, 1937-1938 döneminde bağlı köy sayısı ile ortak sayısının artış eğilimleri arasında yüksek düzeyde bir korelasyon bulunduğu net şekilde görülmektedir. Ancak bu durumu, yeni dönemde kredi usullerinde ortak lehine yapılan teşvikler ve tanınan kolaylıklarla birlikte düşünmek gerekir.⁸⁹³ Aksi takdirde sadece kooperatifin faaliyet bölgesinin genişletilmiş olması tek başına bu gelişmeyi sağlayamazdı. Bu itibarla da yeni dönemde kredi kooperatiflerinin sermaye ve kredi sisteminde yapılan yenilikler üzerinde durulmalıdır.

Önceki dönemdeki kredi uygulamalarında, kooperatiflerin ortaklarına verecekleri kredi miktarı ödenmiş ortaklık payının beş katı olarak belirlenmiştir. Yani kooperatife girişte taahhüt edilen (ve dörtte biri peşin kalanı beş yılda eşit taksitlerle ödenmesi gereken) 20 liralık bir ortaklık payını bir seferde tamamen ödeyen ortak, 100 lira tutarında bir kredi alma imkânına sahip olmaktadır. İlk yıllarda “bir ver beş al” şeklinde sloganlaştırılarak propaganda aracı olarak da kullanılan bu uygulama, kooperatiflerin kurulmasında ve ortak kayıt edilmesinde olumlu yönde bir etkiye bulunmuştur.⁸⁹⁴ Ancak bunun sonucunda, birçok yerde köylülerin gözünde kredi kooperatiflerinin “bir verip beş

⁸⁹¹ Age., s. 184.

⁸⁹² Bkz. 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu, md. 16/4.

⁸⁹³ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 185.

⁸⁹⁴ Age., s. 56, 100-101; Ayrıca bkz. Wilbrandt, agm., s. 145.

alınabilecek” bir kuruluş olduğu biçiminde yanlış bir izlenim de olmuştur.⁸⁹⁵ Bu şekilde kooperatiflerin, dönemin zorlu ekonomik koşulları içinde sadece kısa vadeli para ihtiyacını karşılamak için bir fırsat kapısı olarak görülmesi, hem ortaklar hem de kooperatifler açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Zaten fiili durumda kooperatiften alınan kredilerde ortaklara ödenen miktar ile ortakların geri ödeyeceği miktar arasındaki fark oldukça büyüktür. Çünkü kooperatiflerin ortaklara verdiği kredilerden; duhuliye, ortaklık payı taksiti, kredinin faiz tutarı, kredinin yüzde onu oranında mecburi depozito ve çeşitli masraflar kesilerek ortağa ödeme yapılmaktadır. Böylece yüklendiği krediden ortağın eline geçen paranın miktarı da yarı yarıya kadar azalmaktadır. Örneğin kooperatiften 100 liralık ve 9 ay vadeli kredi kullanan bir ortağın eline (5 lira duhuliye, 20 lira ortaklık hissesi, 10 lira mecburi depozito, 9 lira peşin faiz olmak üzere 44 lira kesildikten sonra) sadece 56 lira geçmektedir. Fakat kredinin vadesi geldiğinde, ilk başta eline geçen paranın yaklaşık iki katını vermek zorunda olan ortakların birçoğu da kredi borçlarını geri ödeyememişlerdir.⁸⁹⁶

Yalnız yukarıda verilen bu örnek, ilk yıllarda kooperatiflerin kuruluşunu ve ortak kaydını özendirmek amacıyla (özellikle kooperatife girişte duhuliye ve ortaklık payının dörtte birini peşin ödemeyecek durumda olanların çoğunlukta olduğu yerlerde) duhuliye ve ortaklık payı tutarları, Ziraat Bankası tarafından aktarılan kredilerden karşılanan kooperatifler için geçerlidir. Normal şartlarda ortaklar kooperatife girişte duhuliye ve ortaklık payının dörtte birini peşin ödediklerinden aldığı kredi ile eline geçen para arasındaki fark daha az olmaktadır. Ayrıca Banka tarafından ilk yıllardaki “bir ver beş al” uygulamasında sonradan değişikliğe gidilmiş ve bire beş oranı zamanla bire üçe ve hatta ikiye kadar düşürülmüştür.⁸⁹⁷

Yeni dönemde (2836 sayılı Kanun ve yeni ana mukavelename kapsamında) kredi ve sermaye uygulamalarında bazı esaslı yenilikler yapılmıştır. İlk olarak, ortaklardan kooperatife girişte alınmakta olan duhuliyeler kaldırılmıştır. Yine yirmi liralık ortaklık hissesinin dörtte birinin peşin ödenmesi usulü devam etmekle birlikte kalan kısmının beş yıl yerine yedi yılda ödenmesi gibi bir kolaylık getirilmiştir. Bundan başka

⁸⁹⁵ Nusret Namık, agm., s. 8-10, 32.

⁸⁹⁶ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 101; Wilbrandt, agm., s. 145.

⁸⁹⁷ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 56, 101-102.

ortaklardan kullandığı kredi üzerinden kesilen yüzde on tutarındaki mecburi depozito uygulaması da sona erdirilmiştir. Daha önce bu şekilde ortaklarca ödenen ve 1935 yılı itibariyle tutarı 3.316.489 liraya ulaşan depozitolar ise ortakların mevcut kredi ve ortaklık payı borçlarına mahsup edilmiştir. Buna karşın ortaklara verilen kredilerden yedek akçelere eklenmek üzere yüzde 1 oranında bir kesinti yapılması uygulaması başlatılmıştır. Kredilerle ilgili getirilen en önemli kolaylık ise; ortakların kooperatife ve kooperatiflerin de Ziraat Bankası'na olan kredi borçlarının, 2836 sayılı Kanun'un geçici birinci maddesi uyarınca beş yıl süreyle eşit taksitler halinde ödenmek üzere ertelenmiş olmasıdır.⁸⁹⁸

Ayrıca yeni dönemde kooperatifler tarafından; 20 liralık bir pay taahhüdünde bulunan ortağa 200 liraya kadar kredi kullandırılması mümkündür. Ortakların müteakip her 200 lira ile buna ek olarak 100 lirayı aşan kredi bakiyesi miktarları için de birer pay taahhüt etmeleri gerekmektedir. Örneğin, ortakların 400 liralık kredi için iki pay ve 525 liralık kredi için ise üç pay taahhüt etmelerine ihtiyaç vardır.⁸⁹⁹ Genellikle uygulamada ortaklara bir pay taahhüdüne karşılık 100 lira tutarında nakit kredi kullandırılmaktadır. Bu kapsamda kooperatife bir pay taahhüt eden ve dörtte birini (5 lira) peşin ödeyen ortak, 100 liralık nakit kredi kullanma imkânına sahip olmaktadır. Böylece kredi kullanımında önceki döneme göre ortaklar lehine önemli bir kolaylık sağlanmıştır.⁹⁰⁰ Kooperatiflerin yerine getireceği kredi işlemlerine bakıldığında ise; öncelikle ortaklardan varlıklarını ve yıllık üretim miktarlarını içeren beyannamelerin alındığı ve bu beyannamelere göre ortakların kredi hadlerinin tespit edildiği görülmektedir. Yine bu süreçte kredi talep edenlerce ortaklar arasından bir veya iki kefil gösterilmesi ve kredi miktarına ilişkin olarak da bir borç senedi düzenlenmesi gereklidir. Sonuçta kredi işlemi tamamlandığında kredi tutarları ortaklara bizzat köylerde ödenmektedir.⁹⁰¹

Bu aşamada, 1930-1938 döneminde kredi kooperatiflerinin ortaklarına verdiği krediler ile ortaklardan yapılan tahsilatların durumuna aşağıda yer verilmektedir:

⁸⁹⁸ Bkz. 1929 tarihli "Köy Ziraî Kredi Kooperatifleri Esas Mukavelenamesi"; 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu ve ana mukavelename; ayrıca daha önceki dönemde kredilerden kesilen yüzde onluk depozitoların kullanılması usulü hakkında bkz. Atasagun, *Türkiye'de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 69, 154.

⁸⁹⁹ Bkz. Tarım Kredi Kooperatifleri Ana Mukavelenamesi md. 12 ve 44.

⁹⁰⁰ Atasagun, *Türkiye'de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 177.

⁹⁰¹ Atasagun, *Türkiye'de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...age.*, s. 442.

Tablo 12: Kredi Kooperatiflerinin Ortaklarına Kullandığı Krediler (1930-1938)

Yıllar	Geçmiş Yıl Bakiyesi	Yıl İçinde Ortaklara Verilen Kredi Tutarı	Kümülatif Kredi Toplamı	Tahsilat Toplamı	Devreden Bakiye
1930	-	3.463.458	3.463.458	1.522.807	1.939.651
1931	1.939.651	5.623.117	7.562.768	2.641.812	4.920.956
1932	4.920.956	7.587.774	12.508.730	4.946.399	7.562.331
1933	7.562.331	7.065.234	14.627.565	5.510.428	9.117.137
1934	9.117.137	7.380.292	16.497.429	6.744.685	9.752.744
1935	9.752.744	8.635.527	18.388.271	7.685.154	10.703.117
1936	10.703.117	7.113.234	17.816.351	9.976.110	7.840.241
1937	7.840.241	12.349.377	20.189.618	8.515.260	11.674.358
1938	11.674.358	10.636.696	22.311.054	10.510.029	11.801.025

Kaynak: *Tarım Kredi ve Satış Kooperatiflerine Ait Gelişmeler*, age., s. 7.

Tablo 12'ye göre, kooperatifler tarafından ortaklara kullanılan kredilerin (kümülatif kredi tutarı açısından) yıllar itibariyle ciddi oranlarda artmış olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tabloda, verilen kredilerin geri dönüş oranının düşüklüğü de dikkati çekmektedir. Fakat burada dönem itibariyle iktisadi buhranın çiftçi üzerindeki etkilerini göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim Ziraat Bankası'nın kullandığı kredilerde de tahsilat oranları söz konusu yıllarda hayli düşük gerçekleşmiştir.⁹⁰² Bu kapsamda Ziraat Bankası kredileri (ipotekli ve müteselsil kefaletli olarak) ile kooperatif kredilerinin yıllar itibariyle tutarları ve tahsilat oranları şu şekildedir:

Tablo 13: T.C. Ziraat Bankası ve Kooperatiflerin Kullandığı Kredilerin Karşılaştırılması (1930-1938)

Yıllar	Ziraat Bankası Kredileri (Milyon TL)			Kooperatif Kredileri (Milyon TL)		
	Kümülatif Kredi Tutarı	Yapılan Tahsilat Tutarı	Tahsilat Oranı	Kümülatif Kredi Tutarı	Yapılan Tahsilat Tutarı	Tahsilat Oranı
1930	40.7	14.3	35%	3.5	1.5	43%
1931	39.2	13.3	34%	7.5	2.6	35%
1932	36.4	11.3	31%	12.5	4.9	39%
1933	34.7	10.1	29%	14.6	5.5	38%
1934	30.8	7.5	24%	16.5	6.7	41%
1935	49.6	20.7	42%	18.4	7.7	42%
1936	49.4	19.9	40%	17.8	9.9	56%
1937	41.7	12.7	30%	20.9	8.7	42%
1938	35.8	10.1	28%	22.7	10.6	47%

Kaynak: Atasagun, *Türkiye'de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...*age., s. 124-133, 224-230. (Not: Kümülatif kredi tutarlarına; yıl içinde verilen krediler ile önceki yıldan devreden kredi borcu bakiyeleri dahildir. Ayrıca Ziraat Bankası kredilerinde mahsul karşılığı verilen avanslar dikkate alınmamıştır.)

⁹⁰² Atasagun, *Türkiye'de Ziraî Kredi Kooperatifleri...*age., s. 98-99, 103.

Buna göre, çiftçilere Ziraat Bankası ve kooperatifler tarafından verilen kredilerin büyük ölçüde vadesi geçtikten sonra uzun süre zarfında tahsilinin gerçekleştiği görülmektedir. Aynı zamanda bu süreçte çeşitli sebeplerle tahsili imkânsız hale gelen kredi alacakları da vardır. Atasagun, kredilerin tahsilatı konusundaki bu güçlüğü, çiftçilerin bilhassa devletten aldığı kredileri geri ödemek konusunda yeterli özeni göstermemesiyle ilişkilendirmektedir. Ona göre, dönemin kredi uygulamalarında özel banka ve malî kurumlardan alınan krediler genellikle zamanında ödenirken; devletten alınan krediler ise uzun yıllar boyunca “sürüncemede” kalmaktadır. Bu arada Tablo 13’de, kooperatif kredilerinin Ziraat Bankası kredilerine kıyasla daha yüksek oranlarda tahsil edildiği şeklinde bir durum söz konusudur. Ancak burada kooperatif kredilerinin tamamen kısa vadeli (en çok bir yıl) olmasına karşın; Ziraat Bankası kredilerinin bir kısmının orta (2-5 yıl) ve uzun (5 yıldan fazla) vadeli olduğu hususu göz önünde tutulmalıdır.⁹⁰³ Aslında müteselsil kefalete dayalı olan kısa vadeli kooperatif kredilerinde tahsil oranının teorik açıdan (kooperatifin sağlayacağı dayanışma ve disiplin sayesinde) çok daha yüksek olması gerekirdi. Fakat kooperatiflerde ilk yıllarda yeterli araştırma yapılmadan dikkatsiz ve özensiz şekilde kredi dağıtılması, yine verilen kredilerin tarımsal üretim alanında kullanıp kullanılmadığının takip edilmemesi, esasen kooperatif yöneticileri tarafından da borçların tahsilinde yeterli çabanın gösterilmemesi gibi uygulama sorunları kooperatif kredilerinin tahsilat oranının düşük olması sonucunu beraberinde getirmiştir.⁹⁰⁴

Tablo 13’te dikkat çeken bir başka husus ise Ziraat Bankası kredi miktarlarına göre kooperatif kredilerinin 1938 yılında önemli bir miktara ulaşmış olmasıdır. Zira bu yılda Banka’nın kümülatif kredi tutarı 35.8 milyon lira iken; henüz sekiz yıllık bir geçmiş olan kooperatiflerce verilen kredilerinin tutarı da 22.7 milyon lira civarındadır. Bu durum kooperatifçilik siyaseti kapsamında kısa vadeli tarımsal üretim kredisinin küçük çiftçilere kooperatifler eliyle dağıtılması yönündeki hedef yolunda ciddi bir mesafe alınmış olduğunu göstermektedir.⁹⁰⁵ Dolayısıyla burada Ziraat Bankası’nca daha önce müteselsil kefaletle doğrudan çiftçilere verilen kredilerin giderek artan oranlarda kredi

⁹⁰³ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...age.*, s. 224-230.

⁹⁰⁴ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 99-100, 102.

⁹⁰⁵ Bu hedef, 1935 parti programında “...küçük çiftçilerin mevsimlik kredilerinin ziraî kredi kooperatifleriyle temini...” biçiminde açıkça ifade edilmiştir.

kooperatifleri üzerinden verilmesi durumu söz konusudur. Zaten kooperatiflerin kullandığı krediler de büyük ölçüde Ziraat Bankası'nın kooperatiflere sağlamış olduğu kredilerle finanse edilmektedir. Kredi kooperatiflerinin sermaye ve kredi uygulamalarıyla çok yakından ilgili olan bu işleyişi de açıklığa kavuşturmak amacıyla 1930-1938 döneminde Ziraat Bankası tarafından kredi kooperatiflerine verilen borçlar ve tahsilat miktarları aşağıda tablo halinde gösterilmiştir:

Tablo 14: T.C. Ziraat Bankası'nın Kredi Kooperatiflerine Borç Olarak Aktardığı Tutarlar ve Tahsilat Miktarları (1930-1938)

Yıllar	Geçmiş Yıl Bakiyesi	Yıl İçinde Kooperatiflere Verilen Kredi Tutarı	Kümülatif Kredi Toplamı	Tahsilat Toplamı	Devreden Bakiye
1930	-	2.346.636	2.346.636	1.350.280	996.356
1931	996.356	3.292.391	4.288.747	1.904.086	2.384.661
1932	2.384.661	4.232.192	6.616.853	3.062.003	3.554.850
1933	3.554.850	4.034.264	7.589.114	3.427.053	4.162.061
1934	4.162.061	3.882.680	8.044.741	4.150.536	3.894.205
1935	3.894.205	4.241.540	8.145.745	4.307.742	3.838.003
1936	3.838.003	5.203.443	9.041.446	3.831.391	5.210.055
1937	5.210.055	10.811.531	16.021.586	7.079.735	8.941.851
1938	8.941.851	9.416.133	18.357.984	9.534.493	8.823.491

Kaynak: *Tarım Kredi ve Satış Kooperatiflerine Ait Gelişmeler*, age., s. 6.

Buna göre, Ziraat Bankası tarafından kooperatiflere aktarılan kaynakların kümülatif tutarı yıllar itibariyle artış göstermiştir. Özellikle 1937 yılında kooperatiflere verilen kredi miktarında önceki yıllara kıyasla önemli bir artış yaşanmıştır. Kooperatiflerin ortaklarına verdiği kredileri gösteren Tablo 12'de yer alan kümülatif kredi tutarları ile Tablo 14'deki Ziraat Bankası'nın aktardığı tutarlar karşılaştırıldığında; kooperatiflerin ortaklarına dağıttığı kredileri, 1930-1936 yıllarında yüzde 50-55; 1937-1938 yıllarında ise yüzde 80 oranlarında Ziraat Bankası'ndan temin ettiği anlaşılmaktadır. Neticede 1938 yılı sonu itibariyle kredi kooperatiflerinin ortaklarına kullandığı kredilerin kümülatif tutarı 22.311.054 lira ve Ziraat Bankası'ndan alınan kredilerin kümülatif tutarı ise 18.357.984 liradır. Böylece kooperatiflerin vermiş olduğu kredilerle Ziraat Bankası'ndan almış olduğu krediler arasındaki fark da kooperatiflerin öz kaynaklarından dağıtılan kredilerin kümülatif miktarına karşılık gelmektedir.

Burada kredi kooperatiflerinin ortaklarından tahsil ettiği ortaklık paylarının verilen krediler için bir kaynak işlevi gördüğünü belirtmek gerekir. Kooperatiflerin bu şekilde elde ettiği toplam ödenmiş sermaye miktarı da 1930 yılında 791.309 lira iken; 1935

yılında 3.828.613 lira seviyesine yükselmiş, buna karşın 1936 yılında önemli oranda azalma göstererek 2.141.694 liraya düşmüş ve daha sonra bir miktar artarak 1938 yılında 2.749.860 liraya ulaşmıştır. Uygulamada kooperatifler, ortaklardan tahsil ettikleri sermaye paylarına 1932 yılının Temmuz ayına kadar yüzde 7 oranında faiz tahakkuk ettirmişlerdir. Daha sonraki dönemde bu faiz oranı yüzde 5'e indirilmiştir. Yeni Kanun'un uygulamasına geçildikten sonra ortaklık payına verilen faiz oranı daha da azaltılmış ve hatta zarar eden kooperatiflerde faiz verilmemesi yoluna gidilmiştir. Ayrıca 1929-1935 yıllarında ortaklardan kredi kullanımında kesilen yüzde onluk mecburi depozitolar da ödenmiş ortaklık payı gibi kredi kaynağı olarak kullanılmış ve ortaklara bu depozitolar karşılığında faiz tahakkuk ettirilmiştir. Ancak söz konusu sermaye ve fon miktarları kooperatiflerce ortaklara verilen krediler için yeterli gelmediğinden, kooperatiflerin Ziraat Bankası'ndan borçlanması zorunluluğu doğmuştur.⁹⁰⁶

Yeni ana mukavelename kapsamında, kooperatiflerin Ziraat Bankası'ndan kaynak kullanımlarını azaltmak ve kredi maliyetlerini düşürmek için "öz kaynak" hesabı adı altında bir uygulama da getirilmiştir. Bu hesabın oluşumunda, kooperatiflerin yıllık net kârlarından ayrılacak olan yüzde 35'lik paylar ile ortaklar arasında imece usulüyle yapılacak üretim faaliyetinden sağlanacak olan gelirler kullanılacaktır. Böylece kooperatiflerde sermaye tedarik etmekte Midhat Paşa'nın 1863 yılında Memleket Sandıkları projesinde kullanmış olduğu imece yöntemine de başvurulmuştur.⁹⁰⁷ Fakat bu şekilde kooperatiflere sermaye temin edilmesinde bazı sınırlı girişimler olsa da ciddi anlamda bir sonuç elde edilememiştir. Zira kooperatiflerin öz kaynak hesabının 1937 yılında 101.710 lira ve 1938 yılında da 164.686 liralık bir bakiyesi olduğu görülmektedir.⁹⁰⁸

Diğer taraftan kooperatiflerin ortaklarına vermiş oldukları kredilerden; 1930-1932 yıllarında yüzde 9 faiz ve ayrıca bir defaya özgü olmak üzere yüzde 3 komisyon alınmıştır. Daha sonra 1933 yılından itibaren yüzde 3 komisyon kaldırılarak sadece yüzde 9 oranında faiz alınması uygulamasına geçilmiştir. Söz konusu faiz oranı 28

⁹⁰⁶ Atasagun, *Türkiye'de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 66-67, 69, 83, 175-178.

⁹⁰⁷ Bkz. Tarım Kredi Kooperatifleri Ana Mukavelenamesi md. 64 ve 67; Wilbrandt, agm., s. 148-149.

⁹⁰⁸ Atasagun, *Türkiye'de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 68.

Mayıs 1938 tarihine kadar devam etmiş ve bu tarih sonrasında alınan faiz oranı da yüzde 8,5'e indirilmiştir. Ziraat Bankası ise kredi kooperatiflerine vermiş olduğu kredilerden; 1930-1932 yıllarında yüzde 10, 1933 yılından itibaren yüzde 8 ve 28 Mayıs 1938 tarihinden sonra da yüzde 7,5 oranında faiz ve komisyon almıştır. Buna göre, kooperatiflerin Ziraat Bankası'na verdikleri faiz ile ortaklarından aldıkları faiz arasındaki fark da 1930-1932 yıllarında yüzde 2 ve 1933-1938 yıllarında ise yüzde 1 oranında gerçekleşmiştir. Böylelikle kooperatiflerin, ortaklarına sermaye payı faizi ve Ziraat Bankası'na kredi faizi olarak verdikleri faizler toplamı ile ortaklarına kullandırdıkları kredilerden aldıkları faizler arasındaki olumlu farklar, faaliyet gideri olarak kullanılacak olan gelir kalemini oluşturmaktadır. Esasen kooperatif kredileri büyük ölçüde Ziraat Bankası tarafından finanse edildiğinden, Banka'ya verilen ve ortaklardan alınan faizler arasındaki faiz farkı da kooperatiflerin en temel gelir kaynağı olmaktadır.⁹⁰⁹

Bu itibarla kooperatiflerin faaliyet giderlerini karşılamak amacıyla belli oranda bir gelir yaratması için kullandığı kredi hacminin olabildiğince genişlemesine ihtiyaç duyulmaktadır. Kredi kooperatiflerinde 1937 yılından itibaren bağlı köy ve ortak sayısı bakımından daha büyük ölçekli kooperatiflere doğru bir yönelme olması da bu durumla çok yakından ilgilidir. Zira kooperatiflerce çok sayıda ortağa kredi kullandırılması sonucunda elde edilen faiz farkından dolayı faaliyet gelirlerinin arttırılması ve aynı zamanda birim kredi başına düşen faaliyet giderlerinin azaltılması mümkün olabilecektir. Bunun bir başka faydası ise kooperatiflerde yeterli sayıda ve nitelikte personel istihdam edebilmek olacaktır. Zaten 1929-1934 yıllarındaki uygulama sürecinde kooperatiflerde en başta gelen problemin esasen yönetim sorunu olduğu ortaya çıkmıştır.⁹¹⁰ Ayrıca bu dönemde kooperatiflerin birçoğunun yönetiminde tefeci ve aracı tüccarların etkin rol oynadıkları eleştirileri de buna eklenmelidir. Yeni Kanun ve ana mukavelename kapsamında Ziraat Bankası'na kooperatif genel kurulları tarafından seçilen yönetim kurulu üyelerini veto etme yetkisi tanınmıştır. Bunun yanında kooperatifin direktör (müdür) ve imzaya yetkili diğer personelinin atanması da Ziraat Bankası'nın onayından geçecektir.⁹¹¹ Ayrıca kooperatif müdürleri yönetim

⁹⁰⁹ Age., s. 178-179, 203-204.

⁹¹⁰ Ş. Ulay, "Beş Yıllık Denemeden Alınan Sonuçlar", *Karınca*, Sayı: 8, İkincikânun 1935, s. 18-19.

⁹¹¹ Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu, md. 25.

kurulunun doğal üyesi sayılacaktır.⁹¹² Böylece kredi kooperatiflerinde bir yandan faaliyet ölçeğinin büyütülmesi ve diğer yandan da Ziraat Bankası'nın müdahale alanının genişletilmesiyle mevcut yönetim ve işleyiş sorununu çözüme kavuşturmak amaçlanmıştır.

Tüm bu gelişmeler aynı zamanda dönemin devletçilik anlayışıyla oldukça uyumludur. Esasen kredi kooperatifleri giderek artan oranda bir devlet kurumu olma özelliği göstermektedir. Zaten yukarıda belirtildiği gibi yeni dönemde kooperatiflere aktarılan Ziraat Bankası kaynakları önceki döneme kıyasla bir hayli artmıştır. Her ne kadar seçilen yönetim kurulu üyeleri kooperatifin işlerinin yürütülmesi konusunda yetkili ve görevli olsa da gerek bilgi yetersizlikleri gerekse işlerinde özensiz davranışları nedeniyle, kooperatifte çalışan sürekli personele kooperatifin mevzuata ve rasyonel esaslara göre idare edilmesinde büyük iş düşmektedir. Ziraat Bankası da bundan böyle kooperatiflerin müdür ve memurlarına çok daha fazla önem verecektir. Görüşleri büyük ölçüde Ziraat Bankası'nın kurumsal bakış açısını yansıtan Atasagun da bu durumu vurgulamak için; *“Bunlar, Ziraat Bankası'nın kooperatiflere verdiği kredilerin birer bekçisi mahiyetindedirler.”* demiştir.⁹¹³

Buraya kadar yapılan incelemelerde kredi kooperatiflerinin 1930-1938 yıllarındaki sayısal gelişiminde görülen eğilimler çeşitli yönleriyle birlikte ele alınmış ve yorumlanmıştır. Bunun dışında kredi kooperatiflerinin özellikle hangi illerde kurulmuş olduğunu da analiz etmek gereklidir. Bu kapsamda aşağıda, 1933 ve 1938 yıllarında kredi kooperatiflerinin iller bazında dağılımına yer verilmiştir:

Tablo 15: Tarım Kredi Kooperatiflerinin İller Bazında Dağılımı (1933 ve 1938)

İller	1933		1938	
	Kooperatif Sayısı	Ortak Sayısı	Kooperatif Sayısı	Ortak Sayısı
İzmir	79	13.258	77	14.630
Balıkesir	44	4.196	42	10.518
Manisa	36	3.795	41	9.963
Bursa	93	6.067	62	8.081
Aydın	37	3.973	38	6.585
Edirne	5	387	17	6.219
Kütahya	28	3.078	27	5.800

⁹¹² Tarım Kredi Kooperatifleri Ana Mukavelenamesi, md. 23.

⁹¹³ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 213; ayrıca Atasagun’un kooperatif yönetim kurulu üyeleri ve personeline yönelik gözlem ve görüşleri için bkz. *Age.*, s. 211-216.

Giresun	44	2.827	15	5.128
Kırklareli	5	515	20	4.913
Tekirdağ	9	755	21	4.640
Kars	4	301	6	3.566
Ordu	15	853	11	2.673
Ankara	15	956	11	2.571
Muğla	11	1.790	13	2.508
İstanbul	36	1.473	10	2.451
Bilecik	15	1.546	15	2.443
Trabzon	18	2.425	10	2.373
Çanakkale	6	282	18	2.259
Afyon	18	1.630	18	2.130
Isparta	9	665	10	1.619
Denizli	18	1.366	12	1.442
Kocaeli	19	1.859	12	1.431
Mersin	7	667	12	1.283
Niğde	6	803	7	1.237
Gümüşhane	1	169	2	1.007
Konya	9	863	7	945
Antalya	6	508	6	872
Adana	13	691	11	799
Gaziantep	11	543	5	619
Eskişehir	10	545	7	618
Malatya	4	180	3	601
Kayseri	3	295	3	537
Bolu	2	101	3	449
Kastamonu	6	362	6	408
Çankırı	2	273	1	359
Samsun	5	244	4	253
Rize	0	0	1	215
Burdur	2	191	1	176
Maraş	1	79	1	62
Çoruh	1	72	0	0
Toplam	653	60.583	586	114.383

Kaynak: *Ziraî Kredi Kooperatiflerinin 1933 Sonu Vaziyetleri*, age., s. 22-23; *Tarım Kredi Kooperatiflerinin 1938 Sonu Vaziyetleri*, age., s. 41-48. (Not: 1938 yılı rakamlarına bu tarihte tasfiye süreci devam eden 57 tarım kredi kooperatifi ile bunların ortakları (4.797) dâhil değildir. Sıralama 1938 yılı ortak sayılarına göre yapılmıştır.)

Tablo 15'e göre, iller bazında kooperatiflerin kurulduğu yerlerin tarımsal üretim faaliyetinin ağırlıklı olarak pazar için yapıldığı bölgelerde yoğunlaştığı söylenebilecektir. Zaten daha çok geçimlik tarzda üretimde bulunan veya pazara açılma yönünde de bir potansiyeli olmayan yerlerde üretimin finansmanı amacıyla kredi kullanmak gerekli değildir.⁹¹⁴ Bu bağlamda özellikle incir, üzüm, tütün, pamuk, afyon,

⁹¹⁴ Bkz. İsmail Hüsrev, *Türkiye'de Ziraî Kooperatif Hareketi...age.*, s. 36; Ali Süreyya, "Türk Köylüsünün Kooperatifleşmesi", *Cumhuriyet*, 11 Teşrinisani 1931, s. 3; "Türkiye'de Tarım Kredi

zeytin, fındık gibi tarımsal ihraç ürünlerinin yetiştirildiği ve buna bağlı olarak kredi ihtiyacının görece fazla olduğu yerlerdeki kredi kooperatifleri ortak sayısı bakımından önemli bir gelişme gösterebilmiştir. Zira İzmir, Balıkesir, Manisa, Bursa, Aydın, Giresun, Trabzon ve Ordu gibi illerde yaşanan gelişmeler büyük ölçüde bu durumla ilgilidir. Yine kredi kooperatiflerinin ortak sayısı bakımından belli bir gelişme göstermiş olduğu illerin aynı zamanda hububat dışı ürünlerin yetiştirilmesinde de önemli bir payı vardır.⁹¹⁵

Diğer yandan Kars ilindeki kredi kooperatiflerinin ortak sayısının 1938 yılı itibariyle 3.566'ya ulaşmış olması ise dikkat çekici bir durumdur. Pazar için üretim faaliyeti ile kredi kooperatifi ilişkisini daha yakından irdelemek bakımından bunun üzerinde durmak faydalıdır. Bu dönemde Iğdır ve Ardahan da dâhil 10 kazayı içine alan Kars vilâyeti, 17.380 kilometrekarelik bir yüz ölçüme ve 310.000'lik bir nüfusa sahiptir. Burada ekilebilir arazinin yaklaşık yüzde sekseni hububat ekimine ayrılmıştır. Fakat ilin en başta gelen ekonomik faaliyeti hayvancılıktır. Hem canlı hayvan hem de süt ve süt mamulleri üretimi şeklinde yürütülen hayvancılık, esasen ticarî bir nitelik de kazanmıştır. Ayrıca ilin diğer önemli ekonomik etkinliği ise Iğdır bölgesinde ciddi miktarlarda pamuk ürünü yetiştirilmesidir. Bu bölgede pamuk ürününün pazarlanması konusunda tarım satış kooperatifleri de kurulmuştur. Kars ilinin sahip olduğu coğrafi konum ve ulaşım imkânları da üretilen ürünlerin pazarlanma oranını arttırmaktadır. Nitekim Kars ili bulunduğu yer itibariyle doğu illerinin ticaret merkezi konumundadır. Burada Sovyet sınırından ihracat ve ithalat yapıldığı gibi iç pazarlara yönelik ürün sevkiyatı da Trabzon, Ankara ve İstanbul'a kadar uzanmaktadır. Bu kapsamda 1937 yılında iç piyasalara; üç milyon liralık canlı hayvan, çeşitli hayvancılık ürünleri, pamuk, buğday ve arpa satışı yapılmıştır. Yine Kars ilinde, Sovyet sınırından Sarıkamış'a kadar 124 kilometrelik geniş hat ve 45 kilometrelik dar hat şeklinde demiryolu hatları mevcuttur. Bütün kazaları birbirine bağlayan stabilize yolların (şose) uzunluğu 1.100 kilometreyi bulmaktadır. Kars'ın posta, telefon ve telgraf gibi iletişim imkânları da belli

Kooperatifleri", *Birinci Türk Kooperatifçilik Kongresi (21-25 Aralık 1944-Ankara)-II. Kongrede Yapılan Tebliğler*, Ankara, 1945, s. 82-83.

⁹¹⁵ Burada, çalışmanın "2.1.2. Tarımsal Üretim Faaliyetinin Genel Görünümü" başlıklı bölümünde yer alan bilgilere bakılmalıdır.

bir seviyeye ulaşmıştır.⁹¹⁶ Sonuçta Kars iline ilişkin tüm bu bilgiler, kredi kooperatiflerinin burada gelişme olanağı bulmasını açıklamaktadır.

Tablo 15’de, İzmir’le birlikte en başta gelen tütün üretim ve ihraç merkezlerinden olan Samsun ilindeki kredi kooperatiflerinin ortak sayısının sadece 253 olması da ilgi çekicidir. Bunun birçok nedeninin bulunduğu tahmin edilmekle birlikte, en önemlisi; üreticilerin gerek Tütün İnhisar İdaresi’nden gerekse alıcı tütün firmalarından ve tüccardan ürün satışı öncesinde tütünleri karşılığında avans temin edebilmeleridir.⁹¹⁷ Yine tütünlerin üreticilerce rehin gösterilerek doğrudan doğruya Ziraat Bankası’ndan kredi alımında kullanılabilmesi imkânı vardır.⁹¹⁸ Ayrıca dönemin tarım uzmanlarından Kazım Rıza, “...İzmir muntıkasında tütün çiftçileri ekseriyetle arazi sahibi olmayıp yarıcıdırlar. Samsun muntıkasında ise tütüncüler ekseriyetle arazi sahibidir.” şeklinde bir bilgi aktarmıştır.⁹¹⁹ Zaten bu dönemde kredi kooperatiflerinin hedef ortak kitlesinin elinde yeterli teminat olmadığı için müteselsil kefaletle Ziraat Bankası’ndan kredi kullanmak durumunda kalan küçük çiftçiler olduğunu burada vurgulamak gerekir.⁹²⁰ Dolayısıyla Samsun ilinde ekonomik koşullar uygun olmasına karşın kredi kooperatiflerinin gelişme gösterememesinin bu tür nedenlerle ilgili olduğu ifade edilebilir.

Fakat bir bölgede kredi kooperatiflerinin kurulup belli bir gelişim göstermesinde oradaki yerel idareciler ile Ziraat Bankası personelinin performansı belirleyici olmuştur. Atasagun da bu durumu; “Nerede idare amirleri ve Ziraat Bankası müdür ve memurları kooperatif işlerini hakkıyla kavramış ve bütün kuvvetleriyle kendilerini kooperatif işlerine vermişlerse orada kredi kooperatifleri muvaffak olmuştur.” şeklinde vurgulamıştır.⁹²¹ Çalışmamızın önceki bölümlerinde İzmir Valisi Kazım Paşa’nın buradaki görevi sırasında kooperatiflere yönelik yaklaşımından ve çabalarından

⁹¹⁶ Kars vilayeti hakkında bilgiler içeren broşür için bkz. BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 168-166-10, Dosya Ek: 179, 21.10.1938, s. 4, 16-17.

⁹¹⁷ 11.06.1934 tarihli ve 2506 sayılı Ekiciden Tütün Alma Kanunu’nun 9. maddesinde “Gerek İnhisar İdaresi gerek diğer alıcılar tarafından, tütün ekicilerine, tarladaki veya toplanmış tütünleri karşılığı avans ve saire nam ve suretleri ile para verilebilir.” şeklinde uygulamayı gösteren bir hüküm de vardır. Bkz. “Ekiciden Tütün Alma Kanunu”, Resmi Gazete, Sayı: 2729, 17 Haziran 1934, s. 3.991-3.992.

⁹¹⁸ Ziraat Bankası tarafından mahsul rehni karşılığı verilen avanslar için bkz. Atasagun, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (1888-1939)...age., s. 251-254.

⁹¹⁹ Kazım Rıza, age., s. 55.

⁹²⁰ Atasagun, Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age., s. 149.

⁹²¹ Age., s. 103.

bahsedilmişti. Atatürk de Kazım Paşa'nın bu çabalarının sonuçlarını, 1931 yılındaki İzmir seyahati esnasında yerinde görüp takdir etmişti.⁹²² Kazım Paşa daha sonra 1935 yılında (Edirne, Tekirdağ, Kırklareli ve Çanakkale illerini içine alan) Trakya Umumî Müfettişliği görevine atanmış ve bu görevi sırasında da bölgesinde kooperatiflerin gelişimi konusunda aktif çalışmalarda bulunmuştur.⁹²³ Tablo 15'e göre; Edirne, Tekirdağ, Kırklareli ve Çanakkale illerinde kooperatif ve ortak sayısı bakımından hızlı bir gelişmenin yaşanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu gelişmenin ortaya çıkmasında bölgenin genel ekonomik koşullarıyla birlikte Trakya Umumî Müfettişi Kazım Dirik'in çabalarının etkili olduğu açıktır.

Son olarak kredi kooperatiflerinin kuruluş yerleri bölgesel açıdan ele alındığında, kredi kooperatiflerinin özellikle Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde neredeyse hiç gelişme göstermedikleri görülür. Bunun en önemli sebebi ise bu bölgelerdeki tarımsal üretim faaliyetinin büyük ölçüde geçimlik nitelikte olmasıdır. Buna bağlı olarak Ziraat Bankası'nın taşra teşkilatı da bu bölgelerde yaygınlık kazanmamıştır. Nitekim 1938 yılı itibarıyla, Ziraat Bankası şubelerinin Hakkâri ili dışında tüm il merkezlerinde bulunduğu görülse de henüz 173 kaza merkezinde banka teşkilatı mevcut değildir. Banka teşkilatının kurulmadığı ilçeler de daha çok Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerindeki illerde yoğunluk gösterir.⁹²⁴ Esasen bu bölgelerde ekonomik ve ticarî faaliyetlerin oldukça sınırlı bir yapıda olması, kurulacak olan şube ve sandıkların verimli şekilde çalışarak varlıklarını devam ettirmeleri olanağını azalmaktadır.⁹²⁵

Dolayısıyla kredi kooperatifleri ile ilgili gelişmelerin ve ortaya çıkan sonuçların dönemin sosyal ve ekonomik koşullarıyla yakından bağlantılı olduğu görülmektedir.

⁹²² Nitekim Atatürk 2 Şubat 1931 tarihinde, İzmir'de kurulan ziraî kredi kooperatifleri hakkında Başvekil İsmet Paşa'ya gönderdiği telgrafta "...Bu çok kıymetli netice İzmir Valisinin teşebbüsü eseridir." demiştir. Bkz. BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 168-166-3, Dosya Ek: 179, Tarih: 03.02.1931, s. 4.

⁹²³ Kazım Dirik'in Trakya Umumî Müfettişliğine atanmasına ilişkin kararname için bkz. BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 57-64-1, Dosya Ek: 71-400, Tarih: 09.08.1935, s. 1. Ayrıca Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik tarafından Başvekâlete gönderilen 26.01.1937 tarihli bir raporda, "*Tarım kredi kooperatiflerinden daha 57'sinin müsaadesi İktisat Vekâleti'nce verilmiş ve eskileriyle birlikte 83'e çıkmıştır. Gelecek 1938 yılı içinde 17 tane daha açmaya çalışılacak 100'e çıkarılınca Trakya için yeter bir şebeke olacaktır.*" ifadelerine yer verilmiştir. Bkz. BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 73-477-7, Dosya Ek: 77D, Tarih: 26.01.1937, s. 2, 8.

⁹²⁴ Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (1888-1939)...age.*, s. 127-129.

⁹²⁵ Atasagun, *Türkiye'de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 119-120.

Devletçilik anlayışı kapsamında devletin müdahale alanının genişletilmesi de söz konusu gelişme sürecinin yönünü ve hızını belirlemiştir. Bu dönemde kredi kooperatiflerinin tarım satış kooperatifleri ile birlikte ele alınması sonucunda ise kooperatifçilik siyaseti asıl şeklini bulmuştur. Bu itibarla çalışmanın bir sonraki bölümünde 1935 tarihli 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu kapsamında tarım satış kooperatifleri ve birlikleri ile ilgili yaşanan gelişmelerin incelenmesi yoluna gidilecektir.

3.3.2. Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin Kuruluş Süreci ve Faaliyetleri

Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerine ilişkin 2834 sayılı Kanun 1935 yılı sonunda yürürlüğü girmişse de tarım satış kooperatiflerinin ve birliklerinin kuruluşu ile ilgili faaliyetlere fiilen başlanması, 1937 yılını bulmuştur. Bu durum öncelikle; satış kooperatiflerinin kuruluşunun, ziraî kredi kooperatiflerinin yeniden yapılandırılması sonrasına bırakılmış olmasıyla ilgilidir. Yukarıda belirtildiği gibi, 1936 yılında kredi kooperatifleri büyük ölçüde yeni kanuna uygun hale getirilmiş ve 1937 yılında da bağlı köy ve ortak sayıları arttırılarak kooperatiflerin bünyeleri güçlendirilmiştir. Böylece birlikte çalışmaları öngörülen kredi ve satış kooperatifleri için çok daha uygun bir zemin hazırlanmıştır.

Yine satış kooperatiflerinin kuruluşuna girişmek için 2834 sayılı Kanun kapsamında kooperatif ve birlik ana mukavelenamelerinin çıkarılması gerekiyordu.⁹²⁶ Zira Kanun'un 4. maddesinde, tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin ana mukavelename formüllerinin Ziraat Bankası tarafından hazırlanarak Ekonomi Bakanlığı'na onaylanacağı ve İcra Vekilleri Heyeti'nce kabul edileceği öngörülmüştü. Bu kapsamda Ziraat Bankası tarafından 1936 yılı içinde ana mukavelename hazırlıkları tamamlanmış ve 1937 yılı başında da tarım satış kooperatifleri ile birliklerinin ana mukavelenameleri İcra Vekilleri Heyeti'nce kabul edilmiştir.⁹²⁷ Ayrıca İktisat Vekâleti tarafından 1936

⁹²⁶ Yusuf Saim Atasagun, "Satış Kooperatiflerini Nereelerde ve Hangi Mahsuller İçin Kurabiliriz?", *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2, Şubat 1946, s. 23.

⁹²⁷ "2834 sayılı kanunun 4 üncü maddesine göre Ziraat Bankasınca hazırlanıp İktisat Vekilliğinin 26/1/1937 tarih ve 58/4118 sayılı tezkeresi ile gönderilen ilişik (Tarım satış kooperatifleri ile birliklerinin ana mukavele formülleri) İcra Vekilleri Heyetinin 27/1/1937 toplantısında tetkik edilerek bahsi geçen mukavele formüllerinin tasdiki onanmıştır."; ayrıca 15.04.1937 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla

yılında, satış kooperatiflerinin kuruluş yerlerinin tespiti ve yapılacak işlerin belli bir plana bağlanması amacıyla bazı hazırlık çalışmaları yürütülmüştür. Bu süreçte İktisat Vekâleti'nce valiliklere gönderilen bir tamimle; “Vilâyet dâhilinde yetişen ve ihraç bakımından teşkilatlandırılması zarurî görülen” ürünlerin neler olduğu sorulmuş ve bu ürünlerin üretim ve ticaretine ilişkin bazı bilgiler talep edilmiştir.⁹²⁸ Valiliklerce de bu konuda gerekli bilgiler ve teklifler hazırlanarak İktisat Vekâleti'ne gönderilmiştir.⁹²⁹ İktisat Vekâleti'nin satış kooperatiflerine yönelik hazırlamış olduğu 1937 yılı uygulama planı ise; Iğdır-Kars, İzmir ve Trakya bölgelerinde kurulacak olan satış kooperatiflerini kapsamı içine almıştır.⁹³⁰

İktisat Vekâleti'nce tarım satış kooperatiflerinin kuruluş çalışmalarında üzerinde en çok durulan bölge, tarımsal ihraç ürünleri konusunda üretim ve ihracat merkezi konumunda olan İzmir bölgesi olmuştur. Zaten daha 1935 yılının Eylül ayında İzmir'de, satış kooperatiflerinin kuruluşunda ve işleyişinde önemli bir rol üstlenecek olan (Ziraat Bankası ve Türkiye İş Bankası'nın sermayesine iştirak ettiği) “Türkiye İş ve Ziraat Bankaları Üzüm Kurumu Limited Şirketi” ünvanlı bir şirketin kurulması yoluna gidilmiştir.⁹³¹ İktisat Vekili Celal Bayar, bu şirketin kuruluşu öncesinde yaptığı açıklamalarda; kuru üzüm fiyatlarında yaşanan düşük fiyat problemi karşısında gerekli tedbirleri almak ve fiyatlara istikrar kazandırmak üzere ulusal bankaların sermayesine katıldığı “millî bir kurum” oluşturulacağını ve bu kurumun tarım satış kooperatiflerinin kuruluşuna kadar faaliyetlerine devam edeceğini ifade etmiştir. Ayrıca bu şirketin

tarım satış kooperatifi ana mukavelesinin 20, 31, 32 ve 46. maddelerinde değişiklik yapılmıştır. Bkz. *Resmî Gazete*, Sayı: 3720, 28 Eylül 1937, s. 8.767-8.782.

⁹²⁸ Atasagun, “Satış Kooperatiflerini Nereelerde ve Hangi Mahsuller İçin Kurabiliriz?” agm., s. 23-24; Ayrıca bu konuda yapılan bir haber için bkz. *Anadolu*, 27 Eylül 1936, s. 3.

⁹²⁹ Örneğin Trakya bölgesinde Umumi Müfettişlik tarafından 12 ayrı ürünün ihracatının teşkilatlandırılması hususunda bir teklifte bulunulmuştur: “*Satış kooperatiflerinden 12 adet teklif edilmişse de İktisat Vekâleti şimdilik en ehemmiyetli ve rantabl olarak sırasıyla yün-yapak, kavun, taze yumurtacılık sebze ve meyve kooperatiflerini bu yıl ele alacaktır.*” Bkz. BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 73-477-7, Dosya Ek: 77D, Tarih: 26.01.1937, s. 2, 8.

⁹³⁰ Eski İktisat Vekili ve yeni Başvekil Celal Bayar'ın hükümet programına ilişkin 8 Kasım 1937 tarihli Meclis konuşmasında bu bilgiye yer verilmektedir. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn'ikad: 3, Devre: 5, İçtima: 3, Cilt: 20, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1937, s. 24.

⁹³¹ Bu konuda yapılan bazı incelemeler için bkz. Türkan Çetin ve Hakkı Uyar, “Dünya Ekonomik Bunalımı ve Tarış'e Doğru”, *Tarış Tarihi*, s. 132-134; Türkan Çetin ve Hakkı Uyar “Tarış Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği”, *Tarış Tarihi*, s. 176-180; Yine bu şirketin kuruluşu hakkında o dönemde yapılan bir değerlendirme için de bkz. Nusret Uzgören, “Ege'nin Büyük Bir Derdine Daha Çare Bulundu-Ulusal Bankalarımızın Üzüm Kurumu”, *Karınca*, Sayı: 13-17, Haziran-İlkteşrin 1935, s. 25-26; Ayrıca bu şirketin kuruluşunun İzmir Ticaret Sicili'ne tescil ve ilanı için bkz. *Anadolu*, 5 Temmuz 1936, s. 6.

(Üzüm Kurumu) resmî kuruluş işlemlerinin tamamlanması beklenilmeden hemen faaliyete geçirilmesine karar verilmiştir.⁹³² Üzüm Kurumu'nun direktörlüğünü de o tarihte İktisat Vekâleti İç Ticaret Umum Müdürü olan İsmail Hakkı Veral üstlenmiştir.⁹³³ İsmail Hakkı Veral göreve başlarken gazetelere verdiği bir demeçte; *“...satış kooperatiflerinin faaliyetine kurumumuz bir başlangıç olacaktır. [...] müstahsil ile alıcı arasındaki hakikî muvazene ancak müstahsilin teşkilatlandırılmasından, yani satış kooperatifleri teşkilatının faaliyete başlamasından sonra teessüs edecektir.”* şeklinde açıklamalar yaparak Kurumun asıl amacını ortaya koymuştur.⁹³⁴

Üzüm Kurumu, 23 Eylül 1935 tarihinden itibaren borsa üzerinden kuru üzüm satın almaya başlamış⁹³⁵ ve aldığı üzümleri ihraç etmeye yönelik hazırlıklara da girişmiştir. Bu kapsamda iyi cins üzümler karıştırılmak suretiyle yeni bir kuru üzüm tipi oluşturulmuş ve bu üzüm tipinin adı da Kurumun sermayesine katılan Ziraat (Tarım) Bankası ve İş Bankası'ndan hareketle “Tariş” üzüm tipi olarak belirlenmiştir.⁹³⁶ Böylece ortaya çıkan “Tariş” markası, ilerleyen dönemde Kurumun da “Tariş” veya “Tariş Üzüm Kurumu” şeklinde anılmasına yol açmıştır.⁹³⁷ Bu dönemde Üzüm Kurumu, üzüm ticareti dışında ihraçlık üzüm ve incir kutularının yapımında kullanılan kutuluk kerestenin ithali işini de üzerine almıştır.⁹³⁸ Yine Üzüm Kurumu'nun bölgedeki kredi kooperatiflerinin üzüm satışlarına aracılık etmek şeklinde bir faaliyete dahi giriştiği görülmektedir.⁹³⁹ Sonuçta Üzüm Kurumu, ilk çalışma yılında üzüm fiyatları konusunda müstahsil ve ülke lehine oldukça faydalı bir işlev görmüştür.⁹⁴⁰ Üzüm Kurumu ikinci çalışma yılında üzüm ihracatına devam etmekle birlikte iç piyasaya da

⁹³² *Anadolu*, 7 Eylül 1935, s. 1, 4.

⁹³³ *Anadolu*, 17 Eylül 1935, s. 3.

⁹³⁴ *Anadolu*, 19 Eylül 1935, s. 3.

⁹³⁵ *BCA*, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1454-35-3, Dosya Ek: 10. Büro, Tarih: 00.12.1935, s. 1.

⁹³⁶ *Anadolu*, 19 İkinciteşrin 1935, s. 3; *Anadolu*, 21 İkinciteşrin 1935, s. 1, 4.

⁹³⁷ *Anadolu*, 9 Eylül 1936, s. 5; *Anadolu*, 26 Kânunuevvel 1936, s. 2.

⁹³⁸ *BCA*, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 62-18-14, Dosya Ek: 208-45, Tarih: 10.03.1936, s. 1.

⁹³⁹ *Anadolu*, 11 Ağustos 1936, s. 3; Ayrıca bkz. Orhan Rahmi Gökçe, “Tariş Limited, Kooperatifler ve Üzüm”, *Anadolu*, 13 Ağustos 1936, s. 1, 3.

⁹⁴⁰ “...Tariş, Ege bağcısının yüzünü güldürmüş ve mahsulünü kıymetlendirmiştir.”, Bkz. *Anadolu*, 9 Eylül 1936, s. 5.

kutulu ambalaj içinde kuru üzüm sevk etmiştir.⁹⁴¹ Bunun yanında dış piyasalara yönelik yaş sebze ve meyve ihracatı da Üzüm Kurumu'nun faaliyet alanları arasına girmiştir.⁹⁴²

Diğer yandan dönemin İzmir gazetelerinde 1937 yılı başında çıkan haberlerde, satış kooperatiflerinin yıl içinde faaliyete geçirileceği bildirilmektedir.⁹⁴³ Bu sıralarda; İzmir bölgesinde kurulu olan Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı ile ilgili olarak da bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır. Öyle ki Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı'nın 24 Ocak 1937 tarihli gazetelerde yayımlanan bir ilanında, İttihat yönetim kurulunca "Mevcut incir satış kooperatiflerinin Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu'na uymak kararı vermeleri üzerine İttihad'ın tasfiyesine lüzum görülmüş olduğu" ve bu konuda bir karar almak üzere İttihad'ın olağanüstü genel kurul toplantısının yapılmasının kararlaştırıldığı ifade edilmiştir.⁹⁴⁴ Daha sonra Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı'nın 1 Mart 1937 tarihinde yapılan genel kurul toplantısında İttihad'ın tasfiyesine karar verilmiş ve tasfiye kurulu üyeleri seçilmiştir.⁹⁴⁵ Dolayısıyla bilhassa incir üreticileri açısından uzun yıllar satış kooperatifçiliği konusunda çok önemli bir işlev görmüş olan incir kooperatifleri ile bunların oluşturduğu birliğin bu kararı almasında, İzmir'de devlet tarafından faaliyete geçirilecek olan tarım satış kooperatifleri ve birliği projesi etkili olmuştur.⁹⁴⁶ Bu arada Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı'nın bünyesindeki kooperatif itibar bankaları da bölgelerindeki tarım kredi kooperatiflerine katılma kararı vererek faaliyetlerini sona erdirmeye yoluna gitmişlerdir.⁹⁴⁷ Hal böyle iken İzmir bölgesinde incir müstahsilleri kooperatifleri ile birliğinin tarım satış kooperatifçiliği konusunda oluşturduğu birikim ve altyapı önemlidir. Zaten burada devlet eliyle tarım satış kooperatifleri kurulması işinde de özellikle bu incir kooperatifleri kullanılmıştır.

⁹⁴¹ *Anadolu*, 26 Kânunuevvel 1936, s. 2; *Yeni Asır*, 18 Mayıs 1937, s. 2.

⁹⁴² *Yeni Asır*, 9 Temmuz 1937, s. 2; *Yeni Asır*, 24 Temmuz 1937, s. 1.

⁹⁴³ *Anadolu*, 10 Kânunusani 1937, s. 5; *Yeni Asır*, 22 Kânunusani 1937, s. 2; *Anadolu*, 26 Şubat 1937, s. 5; *Yeni Asır*, 26 Şubat 1937, s. 6-7.

⁹⁴⁴ *Yeni Asır*, 24 Kânunusani 1937, s. 8.

⁹⁴⁵ Tasfiye kararı ve tasfiye heyetine ilişkin İzmir Ticaret Sicil Memurluğu tescil ve ilanı için bkz. *Yeni Asır*, 18 Mart 1937, s. 8.

⁹⁴⁶ Bu konuda yapılan bir değerlendirme için bkz. Hakkı Ocakoğlu "Kooperatifler İş 1: Vaziyet Müstaceliyetle Mütalaaya Muhtaçtır." *Yeni Asır*, 6 Mart 1937, s. 1-2.

⁹⁴⁷ *Anadolu*, 11 Şubat 1937, s. 6; Atasagun, *Türkiye'de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 22-23.

İzmir bölgesinde incir ve üzüm satış kooperatifleri ile birliğinin kurulması görevi, Tarış Üzüm Kurumu direktörü İsmail Hakkı Veral'a verilmiştir. Yine İktisat Vekâleti İç Ticaret Umum Müdür Muavini Selahattin Cuhruk ile İktisat Vekâleti Tarifeler Müdürü Muhip Bey de bu süreçte İsmail Hakkı Veral'e yardımcı olacaklardır.⁹⁴⁸ İsmail Hakkı Veral'in daha önceki yıllarda İzmir'de Ziraat Bankası şube müdürü olarak ziraî kredi kooperatiflerinin kurulmasında da aktif bir rol üstlendiği belirtilmelidir.⁹⁴⁹ Atatürk de 1931 yılındaki İzmir seyahati sırasında İsmail Hakkı Bey'in bu konudaki çalışmalarını takdir etmiştir.⁹⁵⁰ Böylece İzmir bölgesinde kredi kooperatiflerinin kuruluşuna yönelik çalışmalarıyla kooperatifçilik siyasetinin ortaya çıkmasında önemli bir katkısı olan İsmail Hakkı Bey, bu kez de tarım satış kooperatiflerinin kurulması işini üzerine almıştır.

İsmail Hakkı Bey'in başkanlığındaki heyet, vakit geçirmeden incir ve üzüm tarım satış kooperatiflerinin kuruluş çalışmalarına başlamıştır. Zaten yapılan planlamalarda bu satış kooperatifleri ile birliğinin ihracat sezonu başlamadan (Ağustos ayına kadar) faaliyete geçirilmesi hedeflenmiştir.⁹⁵¹ Satış kooperatiflerinin kuruluş çalışmaları kapsamında 1937 yılı Nisan ayı içinde, daha önce Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı'na bağlı olan 7 incir satış kooperatifinin genel kurulları yapılarak 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu'na intibak etmeleri kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda kurucu ortaklarca yeni Kanun'a uygun ana mukavelenamelerin imzalanması ve İktisat Vekâleti'nin de onayının alınmasıyla incir satış kooperatiflerinin kuruluş işlemleri tamamlanmıştır. Yeni kurulan kooperatifler ise; 5 sayılı Ortaklar İncir Tarım Satış Kooperatifi, 6 sayılı Germencik İncir Tarım Satış Kooperatifi, 7 sayılı Erbeyli İncir Tarım Satış Kooperatifi, 8 sayılı Karapınar İncir Tarım Satış Kooperatifi, 9 sayılı Umurlu İncir Tarım Satış Kooperatifi, 10 sayılı Köşk İncir Tarım Satış Kooperatifi ve 11 sayılı Ödemiş İncir Tarım Satış Kooperatifi'dir. Ayrıca bu kooperatiflerin ilk genel kurul toplantılarını da Mayıs ayı içinde yapması öngörülmüştür.⁹⁵² Kooperatif genel

⁹⁴⁸ *Anadolu*, 6 Nisan 1937, s. 1; *Yeni Asır*, 6 Nisan 1937, s. 1-2.

⁹⁴⁹ İsmail Hakkı Veral'in özgeçmişi için bkz. *TBMM Albümü 1920-2010...age*, s. 286.

⁹⁵⁰ Atatürk 2 Şubat 1931 tarihinde, İzmir'de kurulan ziraî kredi kooperatifleri hakkında Başvekil İsmet Paşa'ya gönderdiği telgrafta "...İzmir Ziraat Bankası müdürünün de alakadar olarak çalıştığı görülüyor." demiştir. Bkz. *BCA*, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 168-166-3, Dosya Ek: 179, Tarih: 03.02.1931, s. 4.

⁹⁵¹ *Yeni Asır*, 6 Nisan 1937, s. 1-2; *Anadolu*, 14 Nisan 1937, s. 2.

⁹⁵² *Anadolu*, 23 Nisan 1937, s. 7; *Anadolu*, 25 Nisan 1937, s. 6; *Anadolu*, 6 Mayıs 1937, s. 7.

kurul toplantılarının ilki olan Ödemiş İncir Tarım Satış Kooperatifi'nin genel kurul toplantısına İzmir Valisi Fazlı Güleç ve Tariş Üzüm Kurumu direktörü İsmail Hakkı Veral de katılım sağlamışlardır.⁹⁵³ İsmail Hakkı Bey, Aydın ilindeki diğer incir satış kooperatiflerinin ilk genel kurullarına da iştirak etmiştir.⁹⁵⁴

Yine İsmail Hakkı Bey tarafından yürütülen üzüm tarım satış kooperatiflerinin kuruluşuna yönelik çalışmalar kapsamında; 12 sayılı Kemalpaşa Üzüm Tarım Satış Kooperatifi, 13 sayılı Armutlu Üzüm Tarım Satış Kooperatifi, 14 sayılı Menemen Üzüm Tarım Satış Kooperatifi, 15 sayılı Urla Üzüm Tarım Satış Kooperatifi, 16 sayılı Kınık Üzüm Tarım Satış Kooperatifi, 17 sayılı Turgutlu Üzüm Tarım Satış Kooperatifi, 18 sayılı Salihli Üzüm Tarım Satış Kooperatifi ve 19 sayılı Alaşehir Üzüm Tarım Satış Kooperatifi'nin 1937 yılı Mayıs ayı sonu ve Haziran ayı başında kuruluş işlemleri tamamlanmış ve bu kooperatiflerin ilk genel kurul toplantılarının Haziran ayı içinde gerçekleştirilmesi planlanmıştır.⁹⁵⁵ Üzüm tarım satış kooperatiflerinin Haziran ayındaki ilk genel kurul toplantılarına İzmir ve Manisa valileri de katılmıştır.⁹⁵⁶ Esasen burada kooperatif genel kurullarına valilerin iştirak etmiş olması, satış kooperatiflerinin kuruluşuna devletin ve yerel idarecilerin verdiği değeri göstermektedir.

Bu sıralarda, dönemin İzmir gazetelerinden Anadolu'da, yazarı "Kooperatifçi" olarak belirtilen "Üretmenlerle Konuşmalar" başlıklı bir yazı dizisi yayımlanmıştır.⁹⁵⁷ Yeni kurulan satış kooperatiflerinin önemini ve işleyişini açıklayan bu yazıların, o günlerde "Son Posta" gazetesi başyazarlığını yapmakta olan Muhittin Birgen'in kaleminden çıktığı tahmin edilebilir. Zira Muhittin Birgen, 1930-1933 yıllarında yayımladığı "Türk Kooperatifçisi" dergisinde de "Kooperatifçi" mahlasını birçok yazısında kullanmıştı. Ayrıca bu derginin sloganı olan "*Bir kişi herkes için-herkes bir kişi için*" ifadesine Anadolu'da çıkan söz konusu yazı dizisi kapsamında da yer verilmiştir. Burada

⁹⁵³ *Anadolu*, 9 Mayıs 1937, s. 4.

⁹⁵⁴ *Anadolu*, 13 Mayıs 1937, s. 2; *Anadolu*, 14 Mayıs 1937, s. 6; *Anadolu*, 15 Mayıs 1937, s. 2.

⁹⁵⁵ *Anadolu*, 30 Mayıs 1937, s. 6; *Anadolu*, 4 Haziran 1937, s. 7; *Anadolu*, 6 Haziran 1937, s. 7; *Anadolu*, 8 Haziran 1937, s. 6-7; *Anadolu*, 11 Haziran 1937, s. 8; *Anadolu*, 19 Haziran 1937, s. 6; *Anadolu*, 22 Haziran 1937, s. 6.

⁹⁵⁶ *Yeni Asır*, 19 Haziran 1937, s. 2.

⁹⁵⁷ Kooperatifçi, "Üretmenlerle Konuşmalar-1", *Anadolu*, 4 Temmuz 1937, s. 2, 6; Kooperatifçi, "Üretmenlerle Konuşmalar-2", *Anadolu*, 6 Temmuz 1937, s. 2; Kooperatifçi, "Üretmenlerle Konuşmalar-3", *Anadolu*, 7 Temmuz 1937, s. 2; Kooperatifçi, "Üretmenlerle Konuşmalar-4", *Anadolu*, 8 Temmuz 1937, s. 2; Kooperatifçi, "Üretmenlerle Konuşmalar-5", *Anadolu*, 9 Temmuz 1937, s. 2; Kooperatifçi, "Üretmenlerle Konuşmalar-6", *Anadolu*, 10 Temmuz 1937, s. 2, 6.

Muhittin Birgen, yeni kurulan satış kooperatifleri için; “*Satış kooperatifleri ayağımıza kadar getirilmiş bir nimettir [...] Şefkatli hükümetimiz bizi korumak ve kendimize faydalı olmak için hepimize kooperatif yolunu gösterdi. Bu yola girmekte asla geç kalmamalıyız.*” demiştir.⁹⁵⁸ Görülüyor ki uzun yıllar Türkiye’de tek başına “serbest kooperatifçilik” düşüncesini savunmuş olan Muhittin Birgen de artık kooperatifçilik siyaseti kapsamında ortaya çıkan devlet eliyle kooperatifleşme hareketine destek verme yolunu seçmiştir.

Yeni kurulan 7 incir ve 8 üzüm satış kooperatifinin temsilcileri, 28 Haziran 1937 tarihinde Tarış Üzüm Kurumu binasında bir araya gelerek “İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği’nin ana mukavelenamesini imzalamışlardır.⁹⁵⁹ Kuruluş işlemi İktisat Vekâleti tarafından da onaylanan Birliğin ilk genel kurul toplantısı, 15 Temmuz 1937 tarihinde İzmir Ticaret ve Sanayi Odası salonunda gerçekleştirilmiştir.⁹⁶⁰ Birliğin ilk genel kurul toplantısına İktisat Vekili Celal Bayar ile Ziraat Bankası Umum Müdürü Kemal Zaim Sunel ve Türkiye İş Bankası Umum Müdürü Muammer Eriş de katılım sağlamıştır. Toplantının açılış konuşmasını Üzüm Kurumu direktörü İsmail Hakkı Veral yapmıştır. Daha sonra ise genel kurul tarafından Birlik yönetim kurulu ve kontrol kurulu üyelerinin seçimi yapılmıştır.⁹⁶¹

Birlik organ seçimlerinin tamamlanmasının ardından İktisat Vekili Celal Bayar yaptığı konuşmada; “*Birlik idare heyetine seçilen arkadaşlarımız ortaklara ve hükümete karşı çok ağır mesuliyetli bir vazife yüklenmişlerdir.*” demiştir. Ona göre, ortaklara karşı olan görev onların kazancının arttırılmasıdır; hükümete karşı olan görev ise ürün ihracatının teşkilatlandırılması işidir. Böylece kooperatifler, bir yandan müstahsillerin çıkarlarına hizmet ederken diğer yandan da “millî ekonominin menfaatlerine” çalışmış olacaklardır. Buradan hareketle Celal Bayar, “*Bu iki mühim meseleyi kendi bünyesinde toplayan kooperatiften başka bir teşekkül göremiyorum*” demekle kooperatiflerin yüklendiği işlevin önemini vurgulamıştır. Yine ona göre; hükümet, ihracatın teşkilatlandırılması işinde kooperatifçiliği temel bir ilke olarak benimsemiştir. Bu süreçte Ege bölgesine

⁹⁵⁸ “Üretmenlerle Konuşmalar-6”, s. 6.

⁹⁵⁹ *Yeni Asır*, 30 Haziran 1937, s. 2.

⁹⁶⁰ Birliğin ilk genel toplantısına ilişkin ilan için bkz. *Anadolu*, 30 Haziran 1937, s. 8. Ayrıca bkz. *Anadolu*, 16 Temmuz 1937, s. 1.

⁹⁶¹ *Yeni Asır*, 16 Temmuz 1937, s. 1, 6.

büyük önem vermelerinin sebebi ise burada kooperatifçilik için sosyal ve ekonomik koşulların uygun olması ve satış kooperatifçiliği konusunda [Aydın incir satış kooperatifleri dolayısıyla] belli bir tecrübenin de bulunmasıdır. Ege bölgesinde yeni kurulan satış kooperatiflerinin sağlayacağı başarı, ülkenin diğer bölgelerindeki girişimler için de iyi bir örnek oluşturacaktır. Bu hususta Celal Bayar; “...Mesela yarın fındık için düşünüyoruz, ileride pamuğu düşünüyor ve büyük iş olarak da tütüncülüğü ele alıyoruz...” demiştir. Celal Bayar, mahsul fazlalığı sorununu çözmek amacıyla satış kooperatiflerinin ilerleyen dönemde yaş meyve ihracatını da üzerine alacağını söyledikten sonra; konuşmasını kooperatifçilik siyasetinin kapsamını vurgulayan aşağıdaki ifadelerle tamamlamıştır:⁹⁶²

“...Büyük Şef Atatürk kooperatiflerin candan taraftarıdır. Başvekilimiz İnönü kanaat getirmiştir ki harici ticaretimiz için en iyi teşkilat ve vasıta. Herhangi bir sül-i tefehhüme mahal kalmamak için burada tekrar söylüyorum. Kooperatiflerde hiçbir suretle husumet zihniyeti yoktur. Kooperatifleri başkalarının menfaatlerine set çekmek için kurmuyoruz, esas maksadımız -zürra hesabına söylüyorum- kendi menfaatimiz için çalışmaktır. İhracatçıları da düşünüyoruz. Onların da mazbut esaslar dâhilinde çalışmalarını arzu ediyoruz. Onlar bir tarafta çalışır, siz bir tarafta çalışırsınız, memleket kazanır [...] Kooperatiflerin yaşayacağını ve hükümetin size yardım edeceğini vadediyorum. Üç dört sene evvel burada dolaşırken benden kooperatif istemişlerdi. İşte şimdi kooperatifleri ellerinize teslim ediyoruz, hepinize candan muvaffakiyetler dilerim.”

İktisat Vekili Celal Bayar’ın bu konuşması, satış kooperatiflerinin devletçi iktisat politikası kapsamında amaca uygun yararlı bir “araç” olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, yeni kurulan İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği’nin yönetiminin de devletin elinde bulunmasına ihtiyaç vardır. Zaten Kanun uyarınca Birliğin genel direktörü doğrudan doğruya İktisat Vekâleti’nce atanacaktır. Nitekim İktisat Vekâleti tarafından Birliğin genel müdürlüğüne Tarış Üzüm Kurumu direktörü İsmail Hakkı Veral tayin edilmiştir.⁹⁶³ Aynı zamanda Tarış Üzüm Kurumu direktörlüğü görevini de sürdürecektir olan İsmail Hakkı Veral, bu sıralarda gazetelere yaptığı bir açıklamada; gerek incir gerekse üzüm kooperatiflerinin müstahsillerden alıp Birliğe vereceği ürün miktarının toplam rekoltenin yüzde yirmi beşini bulacağını, bu ürünlerinin işlenip satılması işinin Üzüm Kurumu tarafından yapılacağını, Üzüm Kurumu’nun incir ve üzümlerin işlenmesi için İzmir’de büyük bir

⁹⁶² Aynı yer s. 6.

⁹⁶³ *Yeni Asır*, 27 Temmuz 1937, s. 2; Birliğin ilk imza sirküleri için de bkz. *Anadolu*, 27 Ağustos 1937, s. 6.

tesis kurmaya giriştiğini ve ihracat işleri için de yurt dışı teşkilatını genişletmek yönünde çalışmalarını sürdürdüğünü, diğer yandan Üzüm Kurumu'nun ürün fiyatlarında yaşanan “anormal” durumlara karşı piyasaya müdahalede bulunmaya devam edeceğini söylemiştir.⁹⁶⁴

İncir ve üzüm satış kooperatifleri, Ağustos ayı başında müstahsillerden ürün teslim almaya başlamışlardır.⁹⁶⁵ Birliğe bağlı 7 incir satış kooperatifinin 1937 yılındaki ortak sayısı 2.171'i bulmuştur. Bu ortakların kooperatiflere ve kooperatiflerin de Birliğe teslim ettiği incir miktarı ise 5.211.364 kilo olarak gerçekleşmiştir. Bu yılda incir rekoltesi 34 bin ton olarak tahmin edildiğinden, kooperatiflerin satın aldığı incir miktarının da rekoltenin yaklaşık yüzde 15'ine ulaştığı görülmektedir. Ayrıca bu sezonda incir kooperatifleri tarafından ortak olmayan müstahsillerden de incir alımı yapılmıştır.⁹⁶⁶ Bu arada daha önceki yıllarda bölgede tarım satış kooperatifçiliği konusunda faaliyet göstermiş olan “Manisa Bağcılar Kooperatifi” de 2834 sayılı Kanun'a intibak sağlayarak “21 sayılı Manisa Üzüm Satış Kooperatifi” adıyla yeniden kurulmuş ve Birliğe on altıncı ortak olarak girmiştir.⁹⁶⁷ Böylece sayısı dokuzu bulan üzüm satış kooperatiflerinin 1937 yılındaki ortak sayısı ise 1.665'tir. Kooperatiflerin ortaklardan alarak Birliğe teslim ettiği kuru üzüm miktarı da 1.427.074 kilodur. Fakat kooperatiflerin ortaklardan almış olduğu söz konusu üzüm miktarı, (40 bin tonluk) yıllık rekoltenin yüzde 4'ünü geçmemiştir.⁹⁶⁸

Burada, ürün teslimi esnasında ortaklara ürün bedelinin sadece belli bir bölümünün “avans” şeklinde ödendiğini özellikle belirtmek gerekir. Zira planlanan işleyişe göre; Birlik tarafından öncelikle ürünün kalite ve cinsine karşılık gelen tahmini fiyatları içerir cetveller hazırlanarak kooperatiflere bildirilecektir. Ortaklardan ürün alan tarım satış kooperatifleri ise bu ürünlerin miktar, kalite ve cinsini tespit ettikten sonra mevcut fiyat cetveli çerçevesinde ürünün bedelini hesaplayacaklardır. Söz konusu ürün bedelinin

⁹⁶⁴ *Anadolu*, 28 Temmuz 1937, s. 1, 5; Üzüm Kurumu'nun yaptırdığı modern üzüm ve incir işleme tesisi 19 Ağustos 1937 tarihinde işletmeye açılmıştır. Bkz. *Anadolu*, 19 Ağustos 1937, s. 6.

⁹⁶⁵ *Anadolu*, 6 Ağustos 1937, s. 1; *Anadolu*, 10 Temmuz 1937, s. 3.

⁹⁶⁶ *İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Birinci İş Yılı-8 Ağustos 1938 Tarihinde Toplanan Nomal [Olağan] Genel Kurulu*, İzmir, 1938, s. 4, 7-8.

⁹⁶⁷ *Anadolu*, 27 Haziran 1937, s. 4; *Anadolu*, 12 Ağustos 1937, s. 7; *İzmir İncir ve Üzüm Kooperatifleri Birliği Birinci İş Yılı-8 Ağustos 1938 Tarihinde Toplanan Nomal [Olağan] Genel Kurulu*, s. 6-8.

⁹⁶⁸ *İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Birinci İş Yılı-8 Ağustos 1938 Tarihinde Toplanan Nomal [Olağan] Genel Kurulu*, s. 4, 7-8.

yüzde seksenlik bölümü de ortaklara ödenecek olan avans tutarlarını göstermektedir. Satış kooperatiflerince bu avans miktarlarına ilişkin düzenlenen pusulalar, kredi kooperatiflerine verilmek üzere ortaklara teslim edilecektir. Kredi kooperatifleri tarafından pusulada yer alan avans tutarından ortağın kredi borcu mahsup edilerek kalan kısmı ortağa nakit olarak ödenecektir. Ortaklardan ürün almış olan satış kooperatifleri de bu ürünleri öngörülen zamanda Birliğe sevk edeceklerdir. Birlik ürünleri işleyip sattıktan sonra bedellerini ilgili satış kooperatifine gönderecektir. Kooperatifler de gerçekleşen nihai satış fiyatına göre ortakların alacaklı/borçlu olduğu tutarları çıkaracaklardır. Ayrıca bu süreçte ortakların alacaklarından idare ve işletme masrafları ile teslim ettiği mal değerinin yüzde beşi oranında sermaye payı kesintisi yapılacaktır. Ortaklardan yüklendikleri ortaklık payları tamamlanıncaya kadar alınacak olan bu kesintinin amacı ise; Birliğin ve satış kooperatiflerinin öz kaynak yapısını güçlendirmek suretiyle dış finansman bağımlılığını hafifletmektedir. Çünkü Birlik ve kooperatifler, müstahsil ortaklara ürün teslimi sırasında ödedikleri avansları kredi olarak Ziraat Bankası'ndan tedarik etmektedirler. Sonuçta tüm bu işleyiş; Birlik, satış kooperatifi, kredi kooperatifi ve Ziraat Bankası arasında da ayrı bir hesaplaşma yapılması ihtiyacını beraberinde getirmektedir.⁹⁶⁹

İzmir İncir ve Üzüm Satış Kooperatifleri Birliği ilk çalışma yılında (1937-1938) kooperatiflerden aldığı incir ve üzümleri işlenmemiş olarak Üzüm Kurumu'na satmıştır. Bu kapsamda ürünlerin işlenip ihraç edilmesi süreci Üzüm Kurumu tarafından yürütülmüştür. Birliğin -Üzüm Kurumu üzerinden- ihraç ettiği incirlerin miktarı 6.400 tonu ve kıymeti de 757.600 lirayı bulmuştur. Böylece Birlik, Türkiye'de incir ihracatçıları arasında en çok ürün ihraç eden işletme olmuştur. Birliğin ihraç ettiği üzümlerin kıymeti ise sadece 318.380 liradır. Bunun sebebi de ihracat sezonundan çok kısa süre önce kurulan üzüm satış kooperatiflerinin ürün alımına yönelik faaliyetlerinin sınırlı kalmış olmasıdır. Kuru üzüm rekoltesinin sürekli olarak artması ve ürün

⁹⁶⁹ Bu konuda detaylı bir anlatım için bkz. Kooperatifçi, "Üretmenlerle Konuşmalar-2", s. 2; Kooperatifçi, "Üretmenlerle Konuşmalar-3", s. 2; Kooperatifçi, "Üretmenlerle Konuşmalar-4", s. 2; Kooperatifçi, "Üretmenlerle Konuşmalar-5", s. 2; Kooperatifçi, "Üretmenlerle Konuşmalar-6", *Anadolu*, 10 Temmuz 1937, s. 2; Ayrıca bkz. Tarım Satış Kooperatifleri Ana Mukavelenamesi, md. 13-15, 51; Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Ana Mukavelenamesi, md. 44, 47, 58; Yine *Anadolu* gazetesinin 20 Ekim 1937 tarihli nüshasında çıkan bir haberde, incir ve üzüm satış kooperatifine ürün teslim eden ortaklara ürün bedellerinin yüzde seksenlik bölümünün ödenmiş olduğu bildirilmektedir. Bkz. *Anadolu*, 20 Ekim 1937, s. 2.

pazarının gittikçe daralması karşısında üzüm ürününün üreticiye daha fazla kâr getirecek şekillerde de değerlendirilmesi ihtiyacı duyulmuştur. Bu kapsamda Üzüm Kurumu'na üzüm suyu ve şarap imalatı ile taze üzüm ihracı gibi işlere girilmiştir. Daha sonra bu işlerin yürütülmesi Birlik tarafından devralınmıştır. Birlik ilk iş yılında kooperatiflerin binaları ile gerekli tesislerinin yapımı ve iyileştirilmesi yönünde bazı çalışmalar yapmıştır. Ayrıca Birlik, Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı'nın tasfiyesi işini de üzerine almıştır.⁹⁷⁰

Birlik ve kooperatifler, ilk iş yılında yaptıkları işler ve elde ettikleri sonuçlarla ikinci iş yılına (1938-1939) müstahsil ortak sayısını artırarak girmişlerdir. Şöyle ki; incir kooperatifleri ortaklarının sayısı 3.424'e ve üzüm kooperatifleri ortaklarının sayısı da 4.526'ya yükselmiştir. Aynı zamanda incir bölgelerinde üç yeni kooperatif daha kurularak faaliyete geçirilmiştir.⁹⁷¹ Böylece artan ortak sayısı ile birlikte incir üreticilerinin yaklaşık yarısı kooperatiflere bağlı hale gelmiştir. Üzüm bölgesinde de üzüm üreticilerinin yüzde otuz beşlik bölümü satış kooperatiflerine dâhil olmuş durumdadır.⁹⁷²

İkinci iş yılında incir kooperatiflerinin Birliğe teslim ettiği ürün miktarı 6.518.657 kilo olarak gerçekleşmiş ve bunun sonucunda kooperatiflerin ortaklardan satın aldığı ürün miktarı yıllık rekoltenin (40.000 ton) yaklaşık yüzde 16'sını bulmuştur. Üzümde ise kooperatiflerin Birliğe teslimatı 4.597.974 kilo olup, bu miktar da yıllık rekoltenin (75.000 ton) yüzde 6'sına denk gelmektedir. Birlik ayrıca, borsa üzerinden 3.649.640 kilo kuru üzüm satın almıştır. İkinci iş yılında Birlik, elindeki ürünleri bizzat işleyip ihracatını yapmıştır. Sonuçta Birlik tarafından 6.741.698 kilo miktarında ve 820.077,09 lira kıymetinde kuru incir; 8.246.740 kilo miktarında ve 1.336.612 lira kıymetinde kuru üzüm ihraç edilmiştir. Birlik bu iş yılında şarap imalatı ve satışı ile yaş üzüm ihracatı işlerine devam etmiştir. İç piyasaya da İzmir ve İstanbul'da açılan satış mağazalarında "Tariş" markası altında kuru incir, kuru üzüm, şarap, sirke, üzüm suyu ve üzüm balı ürünlerinin satışı yapılmıştır. Yine Birlik, daha önce Üzüm Kurumu'nun uhdesinde olan

⁹⁷⁰ İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Birinci İş Yılı-8 Ağustos 1938 Tarihinde Toplanan Nomal [Olağan] Genel Kurulu, s. 5, 9-11.

⁹⁷¹ Aynı yer, s. 8.

⁹⁷² Üzüm Kurumu ve Birlik direktörü İsmail Hakkı Veral'in bu konuda gazetelere yaptığı açıklamalar için bkz. *Yeni Asır*, 7 Temmuz 1938, s. 1-2.

kutuluk kereste ithali ve satışı işini yürütmüştür. Bu iş yılında Birlik tarafından kooperatiflerin bina ve tesis ihtiyaçları için inşaat faaliyetlerine devam edilmiştir. Birliğin giriştiği diğer önemli faaliyet ise müstahsillerin üretime yönelik ihtiyaçlarından olan “potas ve göktaş” gibi ürünlerin toptan tedarik edilerek kooperatifler aracılığı ile ortaklara uygun fiyatlarla satışı olmuştur.⁹⁷³ Böylelikle İzmir Birliği’nin şarap, sirke vb. ürünlerin üretimine girişmiş olmasıyla “üretim kooperatifçiliğine” ve bazı tarımsal girdilerin dağıtımını üzerine almasıyla da “tedarik kooperatifçiliğine” yönelmiş olduğu söylenebilir.

Bu arada 1938-1939 iş yılında Birlik-Üzüm Kurumu ilişkileri ile ilgili olarak bazı gelişmeler yaşanmıştır. İlk olarak 1938 yılında Üzüm Kurumu, merkezi Ankara olan bir anonim şirket haline getirilmiştir.⁹⁷⁴ Ayrıca Hükümet tarafından 10 Şubat 1939 tarihinde, Birlik ve Üzüm Kurumu’nun fiili idarelerinin birbirinden ayrılmasına karar verilmiştir. Daha sonra Üzüm Kurumu, bütün ihracat teşkilatını ve “Tariş” markasını Birliğe devrederek tasfiye sürecine girmiştir. Birlik yönetim kurulu tarafından da 9 Ağustos 1939 tarihli ikinci iş yılı genel kurul toplantısında, “*Birliğin birinci senesi kuruluş yılı idi. İkinci yılı da teşkilatlanma devresi olmuştur. Bugün bu teşkilat hazırdır ve tam randımanla çalışacak dereceyi bulmuştur.*” şeklinde açıklamalar yapılmış ve “Kardeş Üzüm Kurumu’na şimdiye kadar vaki müzaheretinden dolayı” teşekkür edilmiştir.⁹⁷⁵ Dolayısıyla Üzüm Kurumu, kendisine en başta çizilen misyonunu tamamlamış ve 1940 yılında da tasfiye olarak tarihe karışmıştır.⁹⁷⁶ Üzüm Kurumu’nun oluşturduğu “Tariş” markası, hem Birliğin hem de Birlik ürünlerinin adı haline gelmiş, ilerleyen yıllarda da Birlik ve kooperatifler, “Tariş” ismiyle anılmaya devam etmiştir.

Birlik ve satış kooperatiflerinin faaliyetleri, mevcut tüccar-müstahsil ilişkileri açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreçte menfaatleri zedelenmiş olan aracı yerel tüccarların, köylüleri kooperatiflerden uzaklaştırmaya yönelik çabaları ise gecikmemiştir. Kooperatifler aleyhine yapılan propagandalarda en çok gündeme

⁹⁷³ *İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği İkinci İş Yılı-9 Ağustos 1939 Tarihinde Toplanan Nomal [Olağan] Genel Kurulu*, Bilgi Matbaası, İzmir, 1939, s. 3-10.

⁹⁷⁴ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 83-34-8, Dosya Ek: 180-170, Tarih: 21.04.1938, s. 1.

⁹⁷⁵ *İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği İkinci İş Yılı-9 Ağustos 1939 Tarihinde Toplanan Nomal [Olağan] Genel Kurulu*, s. 10-11, 13.

⁹⁷⁶ Üzüm Kurumu’nun sermayesine katılmış olan Türkiye İş Bankası’nın iştirakler listesinde Üzüm Kurumu’nun tasfiye tarihi 1940 yılı olarak belirtilmiştir. Bkz. *Türkiye İş Bankası Tarihi*, age., s. 700.

getirilen konulardan birisi, ürün teslimi esnasında verilen avanslara ilişkin fiyatların düşük tutulmuş olmasıdır. Diğer bir iddia da Birlik ve kooperatiflerin oldukça masraflı olarak çalışması nedeniyle müstahsillerin alacaklı olduğu ürün bedellerinden yapılan kesintilerdir. Ayrıca kooperatife ortak olmayan müstahsillerin kooperatiflerin faaliyetlerinden çok daha fazla fayda sağlamış olduğu ileri sürülmektedir. Bu olumsuz propagandalar da ortaklar nezdinde belli oranda karşılık bulmuştur. Zira ortakların üretimlerine göre kooperatiflere ürün teslimleri düşük seyretmiştir. Özellikle üzüm ürününde bu durum çok daha belirgin bir görünüm kazanmıştır. Zaten Birlik de ortakların teslimatları yetersiz kaldığından borsa üzerinden üzüm satın almak durumunda kalmıştır. Esasen ortakların kooperatiflere daha fazla ürün vermesi, kooperatiflere olan bağlılığını göstermektedir. Ortakların kooperatiflere verdiği ürün miktarının yükselmesi üründen elde edilen kârlılığı da arttıracaktır. Yine kooperatifin ve Birliğin daha fazla ürün alıp işlemesi ve satması sonucunda ürün başına düşen faaliyet giderleri azalacaktır. Bütün bu hususlara Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri tarafından 1938 yılı sonunda ortaklara hitaben -olumsuz propagandaları izale etmek için- hazırlanan bir beyannamede yer verilmiştir.⁹⁷⁷

Yine bu sıralarda Anadolu gazetesinde Muhittin Birgen tarafından “Kooperatifçi” mahlasıyla bir yazı dizisi kaleme alınmıştır.⁹⁷⁸ Burada Muhittin Birgen; Birliğin ve kooperatiflerin ortaklar lehine çok önemli bir işlev yerine getirdiğini, zira kooperatif ortaklarının ürünlerini kooperatif dışındaki müstahsillerden çok daha avantajlı fiyatlarla satmış olduklarını vurgulamıştır. Ancak ona göre, eğer incir ve üzüm yetiştiren ortaklar kooperatiflere olan taahhütlerini tam ve zamanında yerine getirmiş olsaydı bu durum çok daha “parlak” olurdu. Buradan hareketle Muhittin Birgen kooperatif ortaklarına da şu şekilde seslenmiştir:⁹⁷⁹

“Kooperatifçi kardeşlerim !...

Size eski bir kooperatifçi sıfatı ile hitap ediyorum: İftiradan, yalandan, hususi maksatlardan kuvvet almaya çalışan düşman taarruzları karşısında sadakatinden,

⁹⁷⁷ *Yeni Asır*, 30 Kânunuevvel 1938, s. 4; *Yeni Asır*, 31 Kânunuevvel 1938, s. 8.

⁹⁷⁸ Kooperatifçi, “Kooperatifçilik-1”, *Anadolu*, 8 İkincikânun 1939, s. 5; Kooperatifçi, “Kooperatifçilik-2”, *Anadolu*, 10 İkincikânun 1939, s. 5, 8; Kooperatifçi, “Kooperatifçilik-3”, *Anadolu*, 11 İkincikânun 1939, s. 5, 8; Kooperatifçi, “Kooperatifçilik-4”, *Anadolu*, 12 İkincikânun 1939, s. 5, 8; Kooperatifçi, “Kooperatifçilik-5”, *Anadolu*, 13 İkincikânun 1939, s. 5, 7; Kooperatifçi, “Kooperatifçilik-6”, *Anadolu*, 14 İkincikânun 1939, s. 5, 8.

⁹⁷⁹ “Kooperatifçilik-6”, s. 8.

şuurdan ve menfaatten kudret alan saflarınızı sıklaştırınız: tesianütten zinhar ayrılmayınız. Üzümcüler 1935 yılını, incirciler 1937 senesini düşünerek bir daha hatırlasınlar ki, fena yıllarda yüzlerine hiç kimse bakmıyor. Kendileri için kara gün dostu ancak kendileri ve kendi malları olan kooperatifleridir.

Kooperatiflerinize dört elle sarılınız...”

Anlaşıyor ki ürün hasatından önce kooperatife ne miktarda ürün teslim edeceğini bir beyanname ile taahhüt eden ortağın bu taahhütlerini yerine getirmesinde aksamalar yaşanmıştır. Bu kapsamda 1938-1939 iş yılında incir üreticisi ortaklar taahhütlerinin yaklaşık yüzde 78’ini ve üzüm üreticisi ortaklar da taahhütlerinin ancak yüzde 36’sını teslim etmişlerdir.⁹⁸⁰ Daha önce vurgulandığı gibi uygulamada; aracı tüccarlarca ürünün üreticilerden peşin olarak satın alınması ve kooperatifler tarafından ise ürün bedelinin ilk önce belli bir miktarı için avans verilmesi ve sonrasında ürün alıcılara satıldığında kalan bölümünün ortağa ödenmesi şeklindeki işleyiş biçimi, ortakların kooperatife ürün teslim miktarını azaltmaktadır. Özellikle ürün arzının düşük olduğu ve buna bağlı olarak fiyatların görece yüksek seyrettiği dönemlerde ortakların kooperatiflere ürün teslimatları düşmektedir. Yine dışarıya karşı borçlu durumda olan ortakların ürünlerini tüccarlara satarak bir an önce ürün bedelini tahsil etmeye yönelmeleri de kooperatiflere ürün tesliminde azalışa yol açmaktadır. Buna rağmen incir kooperatifi ortakları, üzüm üreticilerinden çok daha fazla oranda ürün teslim etmişlerdir. Bu durum, incir üreticilerinin kooperatiflere bağlılığının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bunun en önemli sebebi, bölgede uzun yıllar faaliyette bulunmuş olan incir müstahsilleri kooperatiflerinin sağlamış olduğu birikimdir. Devlet eliyle kurulan yeni incir kooperatifleri de bu birikimden büyük fayda sağlamışlardır. Bununla birlikte incir kooperatifleri önceki döneme göre ortak sayılarını da arttırmışlardır. Nitekim önceki dönemde (1937 yılı başında) incir kooperatiflerinin toplam ortak sayıları 600 civarında iken; devlet eliyle kurulan incir kooperatiflerinin ortak sayısı ise iki yıl içinde 3.424’e ulaşmıştır.⁹⁸¹ Sonuçta incir ve üzüm ürünlerinin toplu halde satışı için büyük bir satış kooperatifi organizasyonunun kurulmuş olması ve işlemeye başlaması çok önemli bir

⁹⁸⁰ İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Birinci İş Yılı-8 Ağustos 1938 Tarihinde Toplanan Nomal [Olağan] Genel Kurulu, s. 7-8; İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği İkinci İş Yılı-9 Ağustos 1939 Tarihinde Toplanan Nomal [Olağan] Genel Kurulu, s. 4.

⁹⁸¹ “Dünya İncir İstihşâl ve Ticaretine Umumî Bir Bakış”, İktisat Vekâleti Türkofis Aylık Bülten, Yıl: 1, Sayı: 3, Ağustos 1937, s. 14; . İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Birinci İş Yılı-8 Ağustos 1938 Tarihinde Toplanan Nomal [Olağan] Genel Kurulu, s. 8.

dönüm noktasıdır. Böyle bir organizasyonun varlığı dahi teorik olarak ürün piyasasında üretici lehine bir regülasyonu beraberinde getirmiştir.

Diğer taraftan kooperatifçilik siyaseti kapsamında devlet eliyle satış kooperatifi kurulması faaliyeti sadece Ege bölgesi ile sınırlı kalmamıştır. Iğdır'da pamuk üreticileri arasında da 1937 yılında bir satış kooperatif organizasyonu oluşturulmuştur. Bu kooperatiflerin kuruluşu süreci ise İktisat Vekili Celal Bayar'ın 1936 yılı Eylül'ünde çıktığı doğu illeri seyahati sırasında Iğdır'da yapılan planlama çalışmalarına kadar uzanmaktadır. Burada Celal Bayar'ın başkanlığında 41 köyün muhtar ve ihtiyar heyetleri azalarıyla yapılan toplantıda, Iğdır bölgesinde kredi ve satış kooperatifleri ile bir adet satış kooperatifleri birliğinin kurulması karara bağlanmıştır.⁹⁸² Bu kapsamda 1937 yılının Şubat ayında Iğdır, Taşköy, Taşburun ve Tuzluca'da kredi kooperatiflerinin kuruluşu gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 1937 yılı Haziran ayı başında da aynı yerlerde dört adet pamuk tarım satış kooperatifi kurulmuştur. Daha önce kurulan kredi kooperatiflerine giren ve sayısı 3.271'e ulaşan ortaklar da yeni kurulan satış kooperatiflerine katılmışlardır.⁹⁸³ Iğdır ve nahiyelerinde kurulan dört pamuk satış kooperatifi, aynı zamanda resmî kuruluş işlemlerine ilk olarak başlanılan tarım satış kooperatifleridir. Zira Ege'de kurulan satış kooperatiflerinin kuruluş numaralarına bakıldığında 5 sıra numarasından (5 sayılı Ortaklar İncir Tarım Satış Kooperatifi) başladığı görülmektedir. Fakat Ege bölgesindeki satış kooperatiflerinin kuruluş işlemleri daha önce tamamlanmış ve buradaki kooperatifler ilk olarak faaliyete geçirilen tarım satış kooperatifleri olmuşlardır. Iğdır bölgesinde bulunan tarım satış kooperatifleri tarafından 1937 yılı Eylül ayında Iğdır Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği kurulmuştur.⁹⁸⁴ Iğdır pamuk satış kooperatifleri ilk iş yılında (1937-1938), Iğdır bölgesinde yetişen pamuk ürününün neredeyse tamamını almayı başarmışlardır.⁹⁸⁵ Kooperatifler tarafından ilk iş yılında Birliğe teslim edilen çiğitli pamuk miktarı 5.384.885 kilo ve ikinci iş yılında ise 4.716.284 kilo civarında gerçekleşmiştir. Birlik

⁹⁸² Cemal Kutay, *Celal Bayar*, İkinci Cilt, Kenan Basımevi, İstanbul, 1939, s. 832.

⁹⁸³ Yeni Asır gazetesinin Anadolu Ajansı'ndan aktardığı haber için bkz. *Yeni Asır*, 5 Haziran 1937, s. 3.

⁹⁸⁴ Bkz. *Yeni Asır*, 22 Eylül 1937, s. 6; Yine Birliğin umum müdürlüğüne Trakya Umumi Müfettişlik iktisat müşaviri Şükrü Kasapoğlu atanmıştır. Bkz. *Yeni Asır*, 30 Eylül 1937, s. 6.

⁹⁸⁵ "Türkiye'de Tarım Satış Kooperatiflerinin Kuruluşu", *İktisat Vekâleti Türkofis Aylık Bülten*, Yıl: 1, Sayı: 11, Nisan 1938, s. 24.

tarafından da bu pamukların fabrikasyonu yapılarak iç ve dış piyasalara satışı sağlanmıştır.⁹⁸⁶

Yine 1937 yılı içinde kurulan bir başka tarım satış kooperatifi organizasyonu ise Trakya bölgesindedir. Edirne'nin Uzunköprü ilçesinde yetişen kavunların iç ve dış piyasalara satışını teşkilatlandırmak amacıyla 1937 yılı Temmuz ayında bir satış kooperatifi kurulmuştur. Bu kooperatifi kuruluş sürecinde Edirne Vali vekili, Kırklareli Valisi ve Ziraat Bankası Müdürü'nün de içinde bulunduğu bir heyet tarafından kavun üreticisi köylülerle toplantılar yapılmış ve köylüler kooperatif kurmaya ikna edilerek ortak kaydına başlanmıştır.⁹⁸⁷ Uzunköprü Kavun ve Karpuz Tarım Satış Kooperatifi, 1937 yılında bölgesindeki kavun ürününün yaklaşık yüzde 70'ini üreticilerden teslim alarak toplu halde satışını gerçekleştirmiştir.⁹⁸⁸ Bu kooperatifi 1938 yılında ortak sayısı 860 kişiyi ve ortakların ürün taahhütleri de 4.300 tonu bulmuştur. Ayrıca 1938 yılında Çanakkale'nin Karabiga nahiyesinde ikinci bir kavun ve karpuz tarım satış kooperatifi kurulduğu gibi Dört Yol'da (Adana) ve Rize'de birer portakal tarım satış kooperatifi tesis edilmiştir. Daha sonra Uzunköprü, Karabiga, Dört Yol ve Rize satış kooperatifleri ile İzmir'de kurulu olan meyve ve sebze satış kooperatifi bir araya gelerek; İstanbul Yaş Meyve ve Sebze Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ni oluşturmuşlardır.⁹⁸⁹ Fakat bu Birliğin diğer satış kooperatifleri birliklerinden birçok açıdan farklı bir nitelikte olduğunu söylemek gerekir. Öncelikle bu Birlik, bağlı kooperatiflerin bulundukları yerler dikkate alındığında, bölgesel değil ulusal düzeyde bir yapılanma özelliği göstermektedir. Birliğin diğer bir özelliği ise yaş meyve ve sebze ticareti alanında uzmanlaşmış olmasıdır. Yine Birliğin esas pazarı, dış piyasadan daha çok İstanbul meyve ve sebze piyasasıdır. Böylece Birlik, yaş sebze ve meyve piyasasında faaliyet gösteren aracılardan üretici üzerindeki baskısını ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.

Öte yandan 1938 yılının Haziran ve Temmuz aylarında, en önemli ihraç ürünlerinden biri olan fındık ürünü ile ilgili olarak da büyük bir tarım satış kooperatifi organizasyonu

⁹⁸⁶ *İğdir Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği İkinci İş Yılı-30 Haziran 1939 Tarihinde Toplanan Genel Kurulu'na Arz Edilen Bilanço, Kâr-Zarar Hesapları İle Yönetim ve Kontrol Kurulları Raporu*, y.y., 1939, s. 5, 7-8, 13.

⁹⁸⁷ *Yeni Asır*, 23 Temmuz 1937, s. 3.

⁹⁸⁸ "Türkiye'de Tarım Satış Kooperatiflerinin Kuruluşu", agm., s. 24.

⁹⁸⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1938 Hesap Devresi-Faaliyet Raporu, Bilançosu, Kâr-Zarar Hesabı ve Murakıplar Raporu*, Ankara, 1939, s. 12.

kurulmuştur. Bu kooperatifler; 28 sayılı Trabzon Fındık Tarım Satış Kooperatifi, 29 sayılı Ordu Fındık Tarım Satış Kooperatifi, 30 sayılı Giresun Fındık Tarım Satış Kooperatifi, 31 sayılı Keşap Fındık Tarım Satış Kooperatifi ve 32 sayılı Bulancak Fındık Tarım Satış Kooperatifi'dir.⁹⁹⁰ Bu fındık tarım satış kooperatifleri tarafından da 1938 yılının Temmuz ayında Giresun merkezli Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Fiskobirlik) teşkil edilmiştir.⁹⁹¹ Birlik ilk yönetim kurulu toplantısını 13 Ağustos 1938 tarihinde gerçekleştirmiştir. Bu toplantıda Birlik yönetim kurulu başkanlığına -daha önce isminden bahsedildiği üzere- Ordu Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Hüsnü Akyol getirilmiştir. Hüsnü Akyol, aynı zamanda Birliğin umum müdür vekilliği görevini de üstlenmiştir.⁹⁹²

Fiskobirlik,⁹⁹³ fındık sezonunun Ağustos ayında başlaması nedeniyle vakit geçirmeden fındık alımına yönelik faaliyetlere girişmiştir. Ancak Birliğe katılan kooperatiflerin ortak sayıları mevcut fındık müstahsili sayısına göre oldukça azdır. Buradan hareketle Birlik yönetim kurulunun 26 Ağustos 1938 tarihli ve 10 sayılı toplantısında; kooperatiflerce fındık alımında esas alınacak olan barem fiyatların ve buna göre tespit edilen avansların ilk iş yılında olabildiğince yüksek tutulması ve böylelikle de Birliğin ve kooperatiflerin sağladığı faydaların müstahsillere gösterilerek kooperatiflere katılımlarının sağlanması amacıyla aşağıdaki şekilde bir karar alınmıştır:⁹⁹⁴

“Umumî rekoltenin yüzde elli noksanlığı, rakip müstahsil memleketlerin rekolte azlıkları ve siyasî vaziyetlerinin devamı ve fındık bölgesi piyasasına şimdi seksen iki kuruştan fob ile fındık alıcılarının girmesi ve satış bulamamaları, fındık fiyatlarının bugünkü ufak tefek satışlarda görüldüğü gibi kalmayacağını göstermekte olmasından ve satış kooperatiflerinin tesis[i] münasebetiyle mevcut menfi propagandaları önlemek mecburiyeti ve kooperatiflerin piyasaya müdahaleleriyle ecnebi firmaların fiyatları istedikleri gibi kullanamayacakları kanaatini vermek ve bu suretle tesis maksatlarının en mühim gayelerinden birini tahakkuk ettirmek ve halen tereddüt içinde bulunan ve bu yüzden pek az bir kısmı ortaklığımıza giren müstahsillere müspet bir iş göstererek tereddütlerini izale ve

⁹⁹⁰ Kemal Peker, *Fındığın Kooperatifleştirilmesi*, Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Neşriyatı, y.y., t.y., s. 10-11.

⁹⁹¹ Kemal Peker, *Bizde Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri*, Yeşil Giresun Matbaası, Giresun, 1943, s. 16.

⁹⁹² *Fiskobirlik Arşivi*, “Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği İlk Yönetim Kurulu Karar Defteri (13 Ağustos 1938-4 Ekim 1943)”, s. 1-4.

⁹⁹³ Birliğin adının bu dönemde -“Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği” ünvanının kısaltması olarak- “Fisko Birlik” şeklinde de (Örneğin; 13 Aralık 1938 tarihli ve 26/20 sayılı Birlik yönetim kurulu kararında) kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Aynı yer, s. 35.

⁹⁹⁴ Aynı yer, s. 5-6.

kooperatiflere rağbet göstermelerini temin etmek maksadıyla baremi mümkün olduğu kadar yüksek ve avans miktarlarını azami had üzerinden tespit etmenin lüzum ve faydalı olacağını düşünerek, yüzde elli randıman üzerinden tam kuru bulunduğu beher kilosunun tombul kırk ve sivrinin otuz yedi kuruştan alınacağını ve yüzde seksen avans verileceğinin İktisat Vekaleti'ne arzından ve tasvib cevaplarından sonra kooperatiflere bildirilmesi; bu hadler dahilinde kendi baremlerini tayin ve ortaklarına avans verilmesi hususunda talimat verilmesine karar verildi."

Bu karar, sadece fındık tarım satış kooperatiflerinin değil, diğer tarım satış kooperatiflerinin de kuruluş amaçlarını çok iyi yansıtmaktadır. Yine bu karar, Türkiye'de kurulan ilk tarım satış kooperatifi olan Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi'nin 1914 yılında faaliyete geçirilmesine yol açan "millî iktisat" yaklaşımını akla getirmektedir. Ayrıca kararda, yeni kurulan fındık satış kooperatiflerine yönelik olumsuz bir propagandanın da söz konusu olduğu vurgulanmıştır. Bu propagandanın amacının ise müstahsili kooperatiflerden uzaklaştırmaya yönelik olduğunu ve bu süreçte yerel tüccarların aktif bir rol üstlendiklerini tahmin etmek güç değildir.

Daha sonra Fiskobirlik yönetim kurulunca nihai barem fiyatlarda bazı değişiklikler yapılmış ve ayrıca barem fiyatların yüzde yüzüne kadar müstahsillere avans verilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁹⁵ Bunun yanında Birlik tarafından Ziraat Bankası'ndan sağlanan ürün alım kredilerinin, müstahsillere ödenecek avanslarda kullanılması için ortak kooperatiflerin hesaplarına aktarılması öngörülmüştür.⁹⁹⁶ Birliğin kabuklu fındık alımı ve fabrikasyonu ile yürüttüğü ihracat işleri dışında diğer önemli bir faaliyeti ise müstahsillerin mesleki ve iâşe ihtiyaçlarının karşılanmasına girişmek olmuştur. Bu kapsamda Birlik yönetim kurulu tarafından 13 Aralık 1938 tarihinde yapılan toplantıda; müstahsillere çuval, kimyevi gübre, mısır, tuz, petrol vb. dağıtımı yönünde çalışmalarda bulunulmasına karar verilmiştir.⁹⁹⁷

Burada özellikle müstahsillere mısır dağıtımı yapılması kararının, başarılı ve kapsamlı bir şekilde uygulamaya geçirilmiş olması önemlidir. Birlik yönetim kurulunun 23 Ocak 1939 tarihli kararında, mısır dağıtımı işinin sadece bağlı kooperatiflerin ortaklarına değil; bütün Karadeniz bölgesi fındık müstahsillerine yönelik olması hususunda Ziraat Bankası'nın teklifi ve İktisat Vekâleti'nin de onayı bulunduğu ifade edilmiştir. Böylece

⁹⁹⁵ Aynı yer, s. 8, 21, 47.

⁹⁹⁶ Aynı yer, s. 7-8.

⁹⁹⁷ Aynı yer, s. 24, 33-34.

Birlik, henüz yeni ve sınırlı bir teşkilat yapısıyla bütün bölgede müstahsile mısır dağıtımını yapılması işini yürütmek durumunda kalmıştır.⁹⁹⁸ Birlik de mısır dağıtımında, mevcut satış kooperatifi bulunan yerler ile yıl içinde satış kooperatifi kurulması düşünülen yerlerdeki bütün fındık müstahsillerine mısır dağıtımını yapılması biçiminde bir yöntemi benimsemiştir. Ayrıca Birlik, mısır dağıtımını için Ziraat Bankası'ndan kredi temin etmiştir.⁹⁹⁹ Neticede Birlik tarafından 1939-1940 sezonu başlamadan fındık müstahsillerine toplam 3.816.339 kilo miktarında mısır dağıtımını yapılmıştır.¹⁰⁰⁰

Karadeniz bölgesinde mısır, ekmeklik tahıl olarak buğday yerine kullanılması nedeniyle en başta gelen ihtiyaç maddesidir.¹⁰⁰¹ Bu bölgede genel olarak, işlenen arazinin dörtte üçünü fındık bahçeleri oluşturmakta, ancak dörtte birinde mısır ürünü yetiştirilebilmektedir. Bu suretle elde edilen mısırlar halkın sadece 4-5 aylık ihtiyacını karşıladığından, başka yerlerden mısır tedarik edilerek tohumluk ve yemeklik mısır ihtiyacının giderilmesi yoluna gidilmektedir. Zaten Ziraat Bankası da 1935-1938 yıllarında, halkın mısır ihtiyacının yeni sezon fındık mahsulünden ödenmek üzere uygun fiyatlarla temin edilmesi yönünde faaliyetlerde bulunmuştu.¹⁰⁰² Daha önce vurgulandığı gibi, fındık müstahsilinin tüccara bağlanması genellikle mısır ihtiyacının tedariki üzerinden olmaktadır. Birliğin, Ziraat Bankası'nın başlatmış olduğu mısır dağıtımını işini üzerine alması bu açıdan da kritik bir aşamayı temsil etmektedir.

Aslında 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkındaki Kanun'un 3. maddesi uyarınca, tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin gayelerinden birisi de müstahsillerin üretime yönelik mesleki araç ve gereçlerinin temin edilmesidir. Bu şekilde tarım satış kooperatifleri ve birlikleri, satış işleri dışında tedarik kooperatiflerinin işlevlerini de üstlenmişlerdir. Söz konusu 2834 sayılı Kanun'un Meclis görüşmelerine ilişkin incelemelerimizde yer verildiği üzere İzmir mebusu Halil Menteşe; müstahsilin sadece üretime ilişkin ihtiyaçlarının karşılanmasının yeterli olmadığını ve bu kooperatiflerin aynı zamanda müstahsilin tüketim ihtiyaçlarını da

⁹⁹⁸ Aynı yer, s. 37-40-

⁹⁹⁹ Aynı yer, s. 51-53.

¹⁰⁰⁰ Peker, *Bizde Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri*, age., s. 17.

¹⁰⁰¹ Hatipoğlu, *Türkiye Ziraatında Hububatın Yeri ve Ehemmiyeti...age.*, s. 13; Avni Şener, "Karadeniz Fındık Müstahsilleri ve İhtiyaçları", *Karınca*, Sayı: 37, Haziran 1937, s. 57-66.

¹⁰⁰² *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1938 Hesap Devresi-Faaliyet Raporu, Bilançosu, Kâr-Zarar Hesabı ve Murakıplar Raporu*, s. 10.

tedarik etmesi gerektiğini dile getirmişti. İktisat Vekili Celal Bayar ise bu tür faaliyetlerin kooperatif ve birliklerin iş hacimlerini artıracığından şimdilik düşünülmediğini ve belki ileride söz konusu olabileceğini ifade etmişti. Esasen Halil Menteşe'nin bu konudaki önerisinin daha sonra Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Ana Mukavelenamelerinde kendisine yer bulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre kooperatif ve birlikler, müstahsillerin üretim ve “yaşama” masraflarını azaltabilmek amacıyla üretim araç ve gereçleri ile “ihtiyaç maddelerini” tedarik edebileceklerdir. Ancak bu konuda faaliyette bulunmak İktisat Vekâleti'nin onayına bağlıdır.¹⁰⁰³ Fiskobirlik tarafından müstahsillerin en önemli tüketim maddelerinden olan mısırın tedariki yönünde faaliyette bulunulması da ana mukavelenamelerde öngörülen söz konusu düzenlemenin geniş bir şekilde uygulamaya geçirilmesi anlamına gelmektedir.

Fiskobirlik'in ilk çalışma yılında giriştiği mısır dağıtım işi en esaslı faaliyeti olmuştur. Birliğin öncelikli görevi olan fındık alım-satım işleri ise ikinci planda kalmıştır. Zira Birlik ve kooperatifler, avantajlı barem fiyatları ve avans uygulamalarına rağmen üretici ortaklardan fındık alımında istenilen miktarlara ulaşamamışlardır. Örneğin, Trabzon'da Birliğin -satış kooperatifi üzerinden- aldığı fındık miktarı bir tren vagonunu dahi doldurmadığından, Birlik tarafından piyasadan fındık satın alınarak eksik bölümün tamamlanması yoluna gidilmiştir.¹⁰⁰⁴ Sonuçta Birliğin 1938-1939 sezonunda ihraç ettiği toplam iç fındık miktarı 372.632 kilo ile sınırlı kalmıştır.¹⁰⁰⁵ Fakat Birliğin ilk iş yılında en önemli faaliyeti olan mısır dağıtım işinin; mevcut kooperatiflerin ortak sayısının arttırılması ve yeni kurulan kooperatiflere ortak kaydı açısından büyük bir yararı olmuştur. Bu süreçte mısırlar üreticilere yeni sezon fındık mahsulü bedellerinden tahsil edilmek üzere avans şeklinde dağıtılmıştır.¹⁰⁰⁶ Dolayısıyla daha önce mısır borcu nedeniyle tüccara bağlanmak durumunda olan üreticiler, bu kez de Birlik ve kooperatiflere bağlı hale gelmişlerdir. Yani burada Birlik ve kooperatiflerin ihtiyaç maddelerinin tedarikinde tüccarların yerini aldığı yeni bir süreç yaşanmıştır. Mısır dağıtım işinin mevcut kooperatiflerin bulunduğu bölgeler ile yıl içinde yeni kooperatif

¹⁰⁰³ Bkz. Tarım Satış Kooperatifleri Ana Mukavelenamesi, md. 54; Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Ana Mukavelenamesi, md. 49.

¹⁰⁰⁴ “Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği İlk Yönetim Kurulu Karar Defteri”, s. 36.

¹⁰⁰⁵ Peker, *Bizde Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri*, age., s. 17-18.

¹⁰⁰⁶ Avans ve mısır borçlarına ilişkin uygulamalar hakkında bilgi için bkz. Peker, *Fındığın Kooperatifleştirilmesi*, age., s. 17-18.

kurulacak olan yerlerdeki tüm müstahsillere yönelik olması sayesinde; -mısır dağıtımı ve ortak kaydı birlikte yürütülerek- mevcut kooperatiflerin ortak sayısı arttırılmış ve yeni kurulan kooperatiflere ortakların katılımı sağlanmıştır.¹⁰⁰⁷ Bunun sonucunda, Birliğin ilk çalışma yılında bağlı 5 kooperatifi ve bunların 1.902 ortağı varken;¹⁰⁰⁸ ikinci çalışma yılı (1939-1940) başında bağlı kooperatif sayısı 11'e ve bunların ortak sayısı da 27.199'a ulaşmıştır.¹⁰⁰⁹

Birliğin ikinci iş yılında, bağlı kooperatiflerin ortakları tarafından teslimi taahhüt edilen kabuklu fındık miktarı 20.680.786 kilo olup, buna karşın ortakların teslimatı ise 10.514.826 kilo civarında gerçekleşmiştir. Böylece fındık üreticisi ortaklar, taahhütlerinin yarısını kooperatiflere teslim etmişlerdir. Bu yıllardaki fındık rekoltesinin 50 bin ton olarak tahmin edildiği dikkate alınırsa satış kooperatiflerinin toplam rekoltenin yüzde yirmisini almış oldukları söylenebilir. Yine Fiskobirlik, bu yılda da müstahsillere mısır dağıtımını işine devam etmiştir. Ayrıca Birlik, müstahsil ortakların üretime yönelik ihtiyaçlarından kimyevi gübrenin dağıtılması işine de girişmiştir. Birliğin ikinci çalışma yılında 1.587.199 kilo kabuklu fındık ve 6.123.694 kilo iç fındık olmak üzere toplam 2.884.117,55 lira kıymetinde ihracat yapmış olduğu görülmektedir.¹⁰¹⁰ Anlaşıyor ki Fiskobirlik, henüz ikinci iş yılında büyük bir fındık ihracatçısı haline gelmiştir.

Son olarak, 1938 yılı içinde Gaziantep'in Hasankeyf tütünlerinin ihracatını teşkilatlandırmak amacıyla bu tütünü yetiştiren 200 civarındaki müstahsil arasında bir tarım satış kooperatifi kurulmuştur. Herhangi bir birliğe bağlı olmadan çalışan bu kooperatif, ilk çalışma yılında toplam rekoltenin neredeyse tamamını teslim alarak ihracatını gerçekleştirmiştir.¹⁰¹¹ Böylelikle Türkiye'de 1938 yılı sonuna kadar kurulan tarım satış kooperatiflerinin sayısı 34'ü bulmuş ve birlik sayısı ise 4'e ulaşmıştır. Yeni kurulan bu tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin, tüccarların iş alanlarına doğrudan

¹⁰⁰⁷ Birlik yönetim kurulunun 17 Nisan 1939 tarihli ve 32/4 sayılı kararı, ortak kaydı ve mısır dağıtımının eş zamanlı olarak yapıldığına işaret etmektedir. Bkz. "Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği İlk Yönetim Kurulu Karar Defteri", s. 63-64.

¹⁰⁰⁸ Saka, *Türkiye Kooperatifçilik Siyaseti*, age., s. 66.

¹⁰⁰⁹ Peker, *Fındığın Kooperatifleştirilmesi*, age., s. 12; ayrıca bkz. "Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği İlk Yönetim Kurulu Karar Defteri", s. 110.

¹⁰¹⁰ Peker, *Fındığın Kooperatifleştirilmesi*, age., s. 12, 14-15, 19, 23.

¹⁰¹¹ "Tarım Satış Kooperatiflerinin 1939 Senesi Sonuna Kadar Olan İnkişafı", *Karınca*, Sayı: 65-66, Teşrinisani-Kânunuevvel 1939, s. 4; Saka, *Türkiye Kooperatifçilik Siyaseti*, age., s. 79.

bir müdahale olduğunu vurgulamak gerekir. Kredi kooperatiflerinin de temel işlevi; üretim maliyetlerini düşürmek ve mahsulden elde edilen kazancı arttırmak amacıyla üreticilerin para ve mal olarak tüccarlara bağlanmasını engellemektir. Ancak satış kooperatifleri ve birliklerinin, ticaret hayatında hem tarımsal ürün alım-satımı hem de Fiskobirlik örneğinde görüldüğü üzere üretim ve tüketim ihtiyaçlarının tedarikinde üstlendiği rol göz önüne alındığında, kredi kooperatiflerinden çok daha kapsamlı bir etki doğurduğu açıktır. Neticede tarım satış kooperatifleri ve birlikleri, kredi kooperatifleri ile birlikte Türk tarımının iktisadî yapısında ve işleyişinde yeni bir dönemin temellerini atmışlardır.

3.3.3. Ziraat Bankası'nın Kooperatifçilik Siyasetindeki Yeri ve Önemi

Ziraat Bankası, kuruluş ve işleyişine ilişkin mevzuat açısından 1888-1924 yılları arasında “resmî bir devlet kuruluşu” niteliğine sahipti. Ancak Banka, 1924 yılında “Anonim Şirket” haline getirilerek kurumsal kimliğinde ve işleyişinde önemli bir değişiklik yapılmış ve bu tarihten itibaren de Banka'nın anonim şirket şeklinde idare edilmesi yoluna gidilmiştir. Diğer taraftan 1937 yılında çıkarılan 3202 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu” kapsamında ise; Ziraat Bankası “özerk bir devlet kurumu” statüsüne kavuşmuştur.¹⁰¹² Daha önce vurgulandığı gibi, Ziraat Bankası'na kredi ve satış kooperatiflerine ilişkin kanunlar çerçevesinde çok sayıda esaslı görev verilmiş ve özellikle de bu kooperatiflerin finansmanının Banka tarafından sağlanması öngörülmüştür. Kooperatifçilik siyaseti bakımından, Ziraat Bankası'nın 1937 yılında çıkarılan 3202 sayılı teşkilat kanunu, kredi ve satış kooperatiflerine ilişkin kanunları tamamlamış ve Banka'nın kooperatiflerin “ana bankası” olma niteliğini de perçinlemiştir. Bu Kanun'un gerekçesinde, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası'nın kooperatifçilik siyasetindeki temel işlevi aşağıdaki şekilde açıklanmıştır:¹⁰¹³

“Bu layiha; elde bulunan kredi kaynak ve imkânlarından Türkiye ekonomisine yararlı istihsalde bulunan ve memleketimizin bel kemiği olan hakiki çiftçiye faydalandırmak ülküsünü taşımaktadır.[...]”

[...] Bu mevzuda vazife ve mesuliyet alacak Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, kooperatifçiliği ana prensiplerinden sayar. Tarım kredi kooperatifleri ile toprak

¹⁰¹² Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası-Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti...age., s. 111-115; “Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu”, md. 1.

¹⁰¹³ “Türkiye Cumhuriyeti Ziraat bankası kanunu layihası ve Ziraat, İktisat, Maliye ve Bütçe encümenleri mazbataları (I/634)”, s. 1.

ürünlerinin hakikî değerinden üretmenleri faydalandırarak olan satış kooperatiflerinin kurulmasında, çoğaltılmasında, canlanıp gelişmesinde rol oynar. Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, tarım kooperatiflerinin ana bankasıdır.”

Yeni Ziraat Bankası Kanunu’nda Banka’nın kredi ve satış kooperatiflerine finansman sağlamasına yönelik usul ve esaslara ayrıntılı şekilde yer verilmiştir. Ayrıca burada, Banka tarafından kredi ve satış kooperatiflerine “*ortaklarının istihlâkine ve zirai istihsaline lüzumlu olun eşyayı, maddeleri ve her nevi istihsal vasıtalarını dâhilden ve hariçten temin ve tedarik edebilmeleri maksadıyla*” kredi verebileceği de açıkça ifade edilmiştir.¹⁰¹⁴ Yine bu Kanun’da, Banka’nın üstlenmiş olduğu kooperatiflerin ana bankası olma misyonu göz önünde tutularak, Banka sermaye yapısının güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda Banka’nın sermayesi 100 milyon liraya çıkarılmış ve bu sermayenin karşılanması Banka’ya ek kaynaklar sağlanmıştır. Zira Kanun’a göre, Hazine tarafından 1938 yılından itibaren her yıl Ziraat Bankası’na genel bütçenin yüzde yarımı (binde beşi) oranında bir kaynağın aktarılması söz konusu olacaktır. Bu şekilde Hazine’nin Banka sermayesine olan transfer miktarı da 1938-1939 malî yılında 1.200.000 lirayı geçmiştir.¹⁰¹⁵

Ziraat Bankası hem kredi hem de satış kooperatiflerinin ana bankası olmakla birlikte, Banka ve kredi kooperatifleri arasındaki ilişkiler çok daha yoğun bir nitelik taşımaktadır. Kooperatifçilik siyasetinin temelini atmış olan 1929 tarihli ve 1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu’nda Banka’ya kredi kooperatiflerinin kuruluşu, işleyişi, finansmanı ve denetimi konularında yetki ve görevler verilmişti. Banka tarafından kredi kooperatiflerinin kuruluşu yönünde çalışmalara başlanmış ve aynı zamanda bu kooperatiflere finansman sağlanmıştı. Fakat Banka, satış kooperatiflerine yönelik bazı girişimlerde bulunmuş olsa da bu alandaki faaliyetleri oldukça sınırlı kalmıştı. Böylece kooperatifçilik siyaseti de ilk başta büyük ölçüde kredi kooperatifleri üzerinden yürütülmüştü. Daha sonraki dönemde kredi kooperatiflerine ilişkin olarak uygulama sürecinde görülen bazı aksaklıklar nedeniyle, bu kooperatiflerin kuruluş ve işleyişinde önemli değişiklikler yapan 1935 tarihli ve 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu çıkarılmış ve bu Kanun’da Ziraat Bankası’nın kredi

¹⁰¹⁴ “Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu”, md. 12-14, 16, 50.

¹⁰¹⁵ “Türkiye Cumhuriyeti Ziraat bankası kanunu layihası ve Ziraat, İktisat, Maliye ve Bütçe encümenleri mazbataları (I/634)”, s. 1; “Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu”, md. 5; Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (1888-1939)...age.*, s. 138, 139, 153.

kooperatifleri üzerindeki vesayet yetkisi olabildiğince genişletilmişti. Ayrıca kredi kooperatiflerine yönelik hazırlanan ana mukavelenamelerde de Ziraat Bankası'na yeni birçok yetki ve görev verilmişti.

Banka tarafından kredi kooperatiflerine yönelik tüm bu görevlerin yerine getirilmesi amacıyla idarî organizasyonunda yeni yapılanmalara gidilmişti. Öyle ki daha 1929 yılında Banka merkez teşkilatında Umum Muamelat Müdürlüğü bünyesinde bir “Kooperatif Bürosu” teşkil edilmiştir. Sonraki yıllarda kredi kooperatiflerinin sayısının ve iş hacimlerinin artması nedeniyle mevcut Kooperatif Bürosu'nun örgüt yapısı ve personel sayısının genişletilmesi ihtiyacı duyulmuş ve bu kapsamda 1934 yılında “Kooperatif Servisi” adı altında yeni bir hizmet birimi meydana getirilmiştir. Daha sonra 1937 yılında Kooperatif Servisi yerine bu kez Banka Genel Müdürlüğü bünyesinde “müstakil” bir müdürlük olarak “Kooperatifler Müdürlüğü” şeklinde bir örgütlenme oluşturulmuştur. Böylelikle Banka'nın kooperatiflerle ilgili işleri yürüten birimi, Banka merkez teşkilatının ana hizmet birimleri arasında yerini almıştır.¹⁰¹⁶ Ayrıca taşra teşkilatında, özellikle kooperatif işlerinin yoğun olduğu illerin Banka şubelerinde, “Kooperatif Servisi” şeklinde birimler de kurulmuştur. Yine Banka tarafından kredi kooperatiflerinin denetimini daha etkin şekilde gerçekleştirmek amacıyla 1935 yılında bir kontrol teşkilatı oluşturulmuştur. Bu süreçte kredi kooperatiflerinin bulunduğu iller sekiz bölgeye ayrılmış ve bu bölgelerde “Kontrolör” ünvanı altında denetim personeli görevlendirmesi yapılmıştır. İlk başta kooperatif sayısına göre oldukça sınırlı kalan kontrolör kadrosu, özellikle 1937 yılından itibaren genişletilmiştir.¹⁰¹⁷

Bu arada, 1935 tarihli ve 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu kapsamında Ziraat Bankası'nın kredi kooperatifleri üzerindeki yetki alanı genişletilirken; aynı zamanda kooperatiflere yönelik faaliyetlerin icrasında İktisat Vekâleti'nden onay alınması gibi ek bir karar mekanizması getirilmiştir.¹⁰¹⁸ Atasagun da bu konuyu, “2836 sayılı kanunda tespit ve kabul olunan esaslara göre, İktisat Vekâleti kredi

¹⁰¹⁶ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 87-88, 236; Ziraat Bankası Umum Müdürlüğü'nün ana ve yardımcı hizmet birimleri için bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası-Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti...age.*, s. 117.

¹⁰¹⁷ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri...age.*, s. 88-92.

¹⁰¹⁸ “Ekonomi Bakanlığı'nın Kredi Kooperatifleri Teşkilatında Yeni Yetkeleri ve Ödevleri”, *Karınca*, Sayı: 20-25, Haziran 1936, s. 3-4.

kooperatiflerine ait işlerin maddî ve manevî mesuliyetini üzerine almış bulunmaktadır.” şeklinde değerlendirmiştir. Anlaşıyor ki İktisat Vekâleti, kredi kooperatiflerine yönelik temel politikaların belirlenmesinde ve yürütülmesinde bütün yetkiyi ve sorumluluğu, Ziraat Bankası’na bırakmayı uygun görmemiştir. Böyle olmakla birlikte uygulamada, kredi kooperatifleri ile ilgili işler eskiden olduğu gibi tamamen Ziraat Bankası’nın sevk ve idaresi altında yürütülmüştür. Bu bağlamda Kanun’da İktisat Vekâleti’ne verilen yetki ve görevler, Ziraat Bankası’nın kredi kooperatiflerine üzerindeki hâkimiyetine herhangi bir sınırlama getirmemiştir.¹⁰¹⁹ Esasen kredi kooperatiflerinin tek faaliyetinin kredi dağıtımı olması ve bu süreçte de ağırlıklı olarak Banka kaynaklarının kullanılması, kooperatif işlerinin Ziraat Bankası’nın yakın gözetimi ve kontrolü altında yürütülmesi sonucunu doğurmuştur. Zaten kooperatiflerin genellikle köylerde kurulu bulunması da Ziraat Bankası gibi ilçelere kadar yayılmış geniş taşra teşkilatına sahip olan bir kuruluşun bu kooperatiflerle ilgilenmesini zorunlu kılmıştır.

Diğer taraftan 1935 tarihli ve 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu’nda, Ziraat Bankası’nın temel olarak; satış kooperatifleri ile birliklerinin finansmanı ve denetimi konusunda görevlendirilmiş olduğu görülmektedir. Bu işlerin yürütülmesi de Ziraat Bankası bünyesindeki Kooperatifler Müdürlüğü’nce yerine getirilmektedir.¹⁰²⁰ Buna karşın İktisat Vekâleti satış kooperatifleri ile birliklerinin kuruluş ve işleyişinde yasal açıdan çok daha aktif bir konum üstlenmiştir. Bu durum, satış kooperatifleri ve birliklerinin tarımsal ürün ticareti ve ihracatı alanında faaliyet göstermeleriyle yakından ilgilidir. Zira iç ve dış ticaret ile ilgili hizmetlerin görülmesinden sorumlu olan İktisat Vekâleti’nin satış kooperatifleri ve birlikleri ile doğrudan ilgilenmesi yerinde bir yaklaşımdır. İktisat Vekâleti’nde satış kooperatifleri ve birliklerine yönelik işlerin yürütüldüğü birim ise “İhracatı Teşkilatlandırma Müdürlüğü”dür.¹⁰²¹ Ancak İktisat Vekâleti’nin satış kooperatifleri ile birliklerine ilişkin faaliyetleri daha çok planlama ve gözetim biçiminde kendini göstermiştir. Bu itibarla

¹⁰¹⁹ *Age.*, s. 76-80, 230-232, 235.

¹⁰²⁰ Atasagun, *Türkiye’de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...age.*, s. 380.

¹⁰²¹ “İktisat Vekâleti Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun”, md. 1-2; Atasagun, “Satış Kooperatiflerini Nerelerde ve Hangi Mahsuller İçin Kurabiliriz?”, *agm.*, s. 24. Bununla birlikte 1939 yılında Ticaret Vekâleti kurulduğunda ise; kredi ve satış kooperatifleri ile birliklerinin kuruluş, işleyiş ve denetimine ilişkin işler, İktisat Vekâleti’nden alınarak bu Bakanlığa verilmiş ve Bakanlık bünyesinde bu işleri yürütmek üzere “Teşkilatlandırma Umum Müdürlüğü” adı altında bir ana hizmet birimi tesis edilmiştir. Bkz. “Ticaret Vekâleti Teşkilatı ve Vazifelerine Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, Sayı: 4220, 31 Mayıs 1939, s. 11.846-11.848.

Ziraat Bankası'nın satış kooperatifleri ile birliklerinin kuruluş ve işleyişinde de önemli bir rol üstlenmesi söz konusu olmuştur. Özellikle bu kooperatifler ve birliklerin finansmanının Banka tarafından sağlanması, sonuçta Banka'nın sıkı kontrol ve müdahalesini beraberinde getirmiştir.

Nitekim Ziraat Bankası, 1937 yılından itibaren satış kooperatifleri ve birliklerine tesis ve işletme kredisi sağlamıştır. Yine Fiskobirlik örneğinde görüldüğü üzere mısır gibi tüketim mallarının dağıtım işlerine de Banka tarafından kaynak aktarılmıştır. Bu kapsamda Ziraat Bankası'nın satış kooperatifleri ve birliklerine sağladığı finansman miktarı, 1937-1938 iş yılında 2.305.000 lira ve 1938-1939 iş yılında da 3.796.000 lira civarında gerçekleşmiştir. Ayrıca kredi kooperatiflerinin aynı bölgedeki satış kooperatiflerine girmiş olan ortakları, -sadece kredi kooperatifine ortak olanlara kıyasla- iki kat daha fazla tutarda kredi kooperatiflerinden kredi alma olanağına sahip olmuşlardır.¹⁰²² Bu kredilerin de karşılığını satış kooperatiflerine teslim edilen ürünler oluşturmaktadır. Böylece Ziraat Bankası'nın doğrudan ve dolaylı olarak aktardığı kredilerin tahsilinin sağlanması, Banka'nın satış kooperatifleri ve birlikleri üzerindeki sıkı gözetimini gerekli kılmaktadır. Öyle ki Ziraat Bankası, satış kooperatifleri ve birliklerine sağladığı kaynakların hangi amaçla ve ne şekilde kullanıldığını bilmek ve bu çerçevede kooperatif ve birliklerin işlerini yakından takip etmek ve yönlendirmek isteyecektir. Zaten uygulamada da süreç bu şekilde işlemiştir. İzmir Üzüm ve İncir Satış Kooperatifleri Birliği'nin ilk iş yılına ilişkin yönetim kurulu faaliyet raporunda; *“Teşkilatımızı murakabe ve finanse eden Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası'ndan temin olunan 300 bin lira ile kooperatiflerimizin bina ve tesisat ihtiyaçlarını karşılamaya muvaffak olduk.”* şeklinde açıklamalar yapılmıştır. Birliğin iki kişilik kontrol kurulunda Ziraat Bankası İzmir şubesi müdür yardımcısı da üye olarak bulunmaktadır.¹⁰²³ Yine Fiskobirlik umum müdür muavinliği görevine, Ziraat Bankası Kooperatifler Müdür Muavini Şükrü Ulay atanmıştır. Fiskobirlik'in ilk yönetim kurulu karar defterine göre de Birliğin yürüteceği işlere yönelik olarak İktisat Vekâleti ile

¹⁰²² Atasagun, *Türkiye'de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası...age.*, s. 283, 398.

¹⁰²³ *İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Birinci İş Yılı-8 Ağustos 1938 Tarihinde Toplanan Nomal [Olağan] Genel Kurulu s. 9 ile ek Murakıp Raporu ve Bilanço.*

birlikte Ziraat Bankası'nın da görüşü ve talimatı alınmış ve bu doğrultuda faaliyete girilmiştir.¹⁰²⁴

Dolayısıyla Ziraat Bankası'nın gerek kredi kooperatiflerine gerekse satış kooperatifleri ve birliklerine finansman sağlaması, bu kooperatiflerin kuruluş, işleyiş ve denetiminde Banka'nın önemli bir pozisyon üstlenmesine yol açmıştır. Burada Ziraat Bankası'nın kooperatifçilik siyasetindeki yeri değerlendirilirken; şu hususu da göz önünde bulundurmaya ihtiyaç vardır. Kooperatifçilik siyaseti, her şeyden önce bir devlet projesi olarak başlatılmış ve yürütülmüştür. Bu projede, Ziraat Bankası'nın merkez ve taşra teşkilatı ile birlikte İktisat Vekâleti ve Valiler de aktif bir rol üstlenmişlerdir. Ancak kooperatifçilik siyasetinin esas taşıyıcısı, kooperatiflere finansman sağlayan Ziraat Bankası olmuştur. Bu açıdan Ziraat Bankası'nın kooperatifçilik siyasetindeki özel konumu, Banka'nın kooperatiflerin ana bankası olmasının doğal bir sonucudur. Ayrıca Ziraat Bankası'nın bu önemli niteliği, Parti'nin (1935 yılı programında olduğu gibi) 1939 yılı programında da “*T.C. Ziraat Bankası; tarım kredi ve tarım satış kooperatifleriyle birliklerinin ana bankasıdır.*” şeklinde yerini almıştır.¹⁰²⁵

Ziraat Bankası'nın ve diğer devlet kurumlarının kooperatiflere yönelik faaliyetleri dışında doğrudan köylüye dönük kooperatifçilik propagandası çalışmaları da kooperatifçilik siyasetinin uygulama boyutu içinde ele alınmalıdır. Çalışmamızın bir sonraki bölümünde, dönemin köycülük akımı kapsamındaki kooperatifçilik propagandası ile köycülük akımı ve kooperatifçilik siyasetinin kesişim noktasında bulunan “Karınca” dergisine yönelik incelemeler yapılacaktır.

3.3.4. Kooperatifçilik Propagandası: “Köycülük” Akımı ve “Karınca” Dergisi

Türkiye’de 1932 yılından itibaren “Halkevleri” adıyla ülke genelinde yeni bir kurumsal örgütlenmeye gidilmiştir. Aynı zamanda dönemin halkçılık anlayışının bir yansıması olan bu kurumların en temel işlevi ise halkın sosyal ve kültürel açıdan hızla gelişimini

¹⁰²⁴ “Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği İlk Yönetim Kurulu Karar Defteri”, s. 7, 12, 22-23, 25-26, 37-39, 46, 50-53.

¹⁰²⁵ *C.H.P. Programı*, (Parti’nin Beşinci Büyük Kurultayınca Kabul Edilmiştir-29 Mayıs 1939), Ulus Basımevi, Ankara, 1939, s. 10.

sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunmaktadır.¹⁰²⁶ CHF Umumî Kâtibi Recep Bey'in sözleriyle de Halkevleri'nin gayesi; "milleti şuurlu, birbirini anlayan, birbirini seven, ideale bağlı bir halk kütlesi halinde teşkilatlandırmak'tır. Halkevleri yoluyla; ülkenin yetişmiş unsurları tarafından halk eğitimi çalışmaları yapılacak ve halka çeşitli alanlarda hizmetler sunulacaktır.¹⁰²⁷ Böylece Atatürk devrimlerinin ve çağdaşlaşma ülküsünün "halk arasında yayılması, derinleşmesi ve kökleşmesi" sağlanabilecektir.¹⁰²⁸ Halkevleri'nin dil, tarih, edebiyat; güzel sanatlar; temsil; spor; sosyal yardım; halk dershaneleri ve kurslar; kütüphane ve yayın; köycüler; müze ve sergi şeklinde ayrılan şubeler/kollar altında faaliyetlerini yürütmesi öngörülmüştür.¹⁰²⁹ İlk başta 14 il merkezinde kurulan Halkevleri'nin sayısı her geçen yıl artmış ve ilçelere kadar yayılarak 1938 yılında 203'e ulaşmıştır.¹⁰³⁰

Halkevleri'nin şubeleri arasında bulunan köycüler kolunun, hedef kitlesinin genişliği ve mevcut sosyo-ekonomik durumu göz önüne alındığında önemi büyüktür. Halkevleri'nin kurulması sürecinde aktif bir rol üstlenen Aydın Mebusu Reşit Galip Bey'e göre; "Halkevleri'nin köycülüğü, bilhassa köylü ve şehirli; köylü ve aydınlar arasındaki temasların ve ilişkilerin arttırılmasını" amaçlamaktadır.¹⁰³¹ Bu "köycülük" yaklaşımı, dönemin yazarları tarafından da ele alınıp işlenerek zamanla daha geniş bir anlam kazanmıştır. Özellikle Ankara Halkevi'nin yayın organı olan "Ülkü" dergisi etrafında Nusret Kemal (Köymen)'in başını çektiği bir köycülük akımı kendini göstermiştir. Köycü yazarlar, ülkenin en başta gelen probleminin köyün geri kalmışlığı olduğu varsayımından hareketle bu sorunun geniş ve sistemli bir köycülük perspektifi ile ele alınmasını önermişlerdir.¹⁰³² Bu dönemde köye ve köylüye hizmet götürmekte yoğun

¹⁰²⁶ Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu-Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s. 23, 106-129, 369.

¹⁰²⁷ Recep Peker'in Halkevleri'nin açılışı dolayısıyla yaptığı konuşma için bkz. *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1932, s. 1, 5.

¹⁰²⁸ "Halkevleri Açılış Konferansı-Şükrü Kaya", *Ülkü*, Sayı: 61, Cilt: 11, Mart 1938, s. 9.

¹⁰²⁹ C.H.F. *Halkevleri Talimatnamesi*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932, s. 6.

¹⁰³⁰ *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1932, s. 5.; "Halkevleri Açılış Konferansı-Şükrü Kaya", s. 1.

¹⁰³¹ Reşit Galip Bey'in Halkevleri'nin açılışı dolayısıyla yaptığı konuşma için bkz. *Hâkimiyeti Milliye*, 20 Şubat 1932, s. 1-2.

¹⁰³² "Köycüler Bölümü" adıyla köycülüğe ayrı bir yer ayırmış olan *Ülkü* dergisinde çıkan köycülük temalı bazı yazılar için bkz. Nusret Kemal, "Köy Seferberliğine Doğru", *Ülkü*, Sayı: 5, Cilt: 1, Haziran 1933, s. 355-361; Mehmet Saffet, "Köycülük Nedir?", *Ülkü*, Sayı: 6, Cilt: 1, Temmuz 1933, s. 422-430; Nusret Kemal, "Köycülük Esasları", *Ülkü*, Sayı: 20, Cilt: 4, Birinciteşrin 1934, s. 145-153; Nusret Köymen, "Köycülük Programına Giriş", *Ülkü*, Sayı: 26, Cilt: 5, Nisan 1935, s. 132-141; Selahattin Kandemir, "Köycülüğümüz", *Ülkü*, Sayı: 31, Cilt: 6, Eylül 1935, s. 32-36; Yine dönemin gazetelerinde de köycü

çaba sarf eden kamu görevlilerinin de İzmir Valisi Kazım Paşa örneğinde olduğu gibi iyi bir “köycü” olarak nitelendirildiği görülmektedir.¹⁰³³ Bu itibarla köycülüğün, bir köycü yazarın deyimiyle “ilmî köycülük” ve “amelî köycülük” şeklinde iki farklı yönü vardır. Yani köycülüğün teorik altyapısı ve propagandası için çalışanlar ile doğrudan doğruya köye ve köylüye hizmet edenler şeklinde bir ayrım söz konusudur.¹⁰³⁴ Sonuçta her bakımdan yeni bir Türk köyü yaratmayı hedefleyen dönemin köycülük yaklaşımı, 1935 yılında Parti programına da girmiştir.¹⁰³⁵

Köycülüğün çeşitli boyutları bulunmakla birlikte inceleme konumuz açısından değeri, kooperatifçilik ile olan ilişkileridir. Zira köye ve köylüye hizmet etmekle görevli olan köycülük kolları tarafından özellikle köylere yapılan geziler sırasında köylünün kooperatifçilik konusunda teşvikine ve bilinçlendirilmesine yönelik propaganda faaliyetlerinde bulunulduğu anlaşıyor. Halkevleri Reisi ve Denizli Mebusu Necip Ali Bey de 1934 yılında, halkevlerinin yıllık çalışmaları hakkında yaptığı konuşmada; “*Halkevlerimiz köylülerle yaptıkları temaslarda köy kooperatiflerini ehemmiyetle teşvik etmekte ve köylünün kendi sayının mahsulünü alması fikri kuvvetle telkin edilmektedir.*” demiştir.¹⁰³⁶ Bunun yanında köycülüğün ülke genelinde bayraktarlığını yapan Ülkü dergisinde, kooperatifçiliği vurgulayan yazılara da rastlanmaktadır. Burada bilhassa köylerde yapılan gözlemleri içeren köy araştırmaları biçimindeki yazılarda, köy iktisadî

yazılara rastlanmaktadır: Selahattin Kandemir, “Türkiye’de Köy Davası-Köycülük İçin 3 Ana Unsur: Bilmek, İnanmak, Yaratmak”, *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1935, s. 7; Ayrıca bu yıllardaki “köycü söylem”in kapsamlı bir analizi için bkz. Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta-Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 51-81, 221-227.

¹⁰³³ Kâzım Paşa, Karınca dergisinde, “...köyün başta mektep ve yol olmak üzere her türlü ihtiyaçlarını karşılamaya olanca kuvvetiyle çalışan ateşli bir köycü” olarak nitelendirilmiştir. Bkz. “Kâzım Paşa” agm., s. 19.

¹⁰³⁴ Selahattin Kandemir, “Köylü, Köycü”, *Yeni Asır*, 17 Nisan 1938, s. 7; Kandemir, “Köycülüğümüz”, agm., s. 36.

¹⁰³⁵ Nusret Köymen, “Parti Programında Köycülük”, *Ülkü*, Sayı: 29, Cilt: 5, Temmuz 1935, s. 395-396; Parti programının 71. maddesinde, “*Yeni Türkiye’nin hayatında, köyü, her bakımdan önemli sayarız. Köylünün sıhhati, güler yüzlülüğü, kültür ve devrim anlayışında değerli ve ekonomik alanda varlıklı olması, bütün çalışma kollarımız için önemli bir iş olarak göz önünde tutulacaktır.*” ifadelerine yer verilmiştir. Bkz. C.H.P. Programı, 1935, s. 52.

¹⁰³⁶ “Halkevleri Yıl Dönümü Nutku-Necip Ali”, *Ülkü*, Sayı: 13, Cilt: 3, Mart 1934, s. 14; *Milliyet*, 24 Şubat 1934, s. 6; Köymen de köycülük kollarının faaliyetleri içinde kooperatifçiliğin de yer aldığını belirtmiştir. Bkz. Nusret Köymen, “Köycülük Çalışmaları”, *Ülkü*, Sayı: 35, Cilt: 6, İkincikânun 1936, s. 387.

hayatında kooperatiflerin sağladığı ve sağlayacağı faydalara somut olaylar üzerinden işaret edilmesi önemlidir.¹⁰³⁷

Fakat köycülük ile kooperatifçiliğin tam olarak bağlantısını kuran gelişme ise 1934 yılı Haziran ayında Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin aylık mecmuası olan “Karınca” dergisinin çıkarılması olmuştur. Bu açıdan Karınca dergisi, dönemin köycülük akımı ile kooperatifçilik siyasetinin kesişim noktasında yer almaktadır. Cemiyet'in Umumî Kâtibi Alâettin Cemil, Karınca dergisinin ilk sayısında yazdığı makalede, “...*bu mecmuayı âdetâ bir köylü mecmuası olarak çıkarmaya çalışıyoruz.*” demiştir.¹⁰³⁸ Derginin kapağında da “*Köylü ve kooperatifçi, Karınca gibi çalışkan, Karınca gibi biriktiricidir.*” sloganı yer almaktadır. Ayrıca Karınca'nın yayın hayatına başlaması, Ülkü tarafından memnuniyetle karşılanmış ve şu şekilde bir ilanla okuyucularına ve köycülere duyurulmuştur.¹⁰³⁹

“Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin her ay çıkarmakta olduğu bu mecmuayı her Ülkü okuyucusu, her köycü takip etmelidir. Her sayısında tekâmül eden 'KARINCA', Türkün asıl vatanı olan Türk köyünün iktisat işlerini Türk inkılabının şiarlarına uyar bir şekilde işlemek ülküsü ile çıkan ilk ve tek mecmuadır. Karınca demokrasi ve milliyet prensiplerinden kuvvet alan bir kooperatifçilik duygusunu ve bu esaslara göre yapılacak kooperatif teşkilâtını Türk köylerinde ilimleştirmeye ve kökleştirmeye çalışmaktadır.”

Aynı zamanda Karınca dergisinde de “*Kooperatifçi yurttaşlar: Ülkü mecmuasını okuyunuz. Ülkü, büyük kültür inkılabımızın yayıcısıdır. Ülkü, Halkevleri'nin dili olarak Fırkamız tarafından çıkarılır. Ülkü'yü okuyunuz!*” şeklindeki ifadelerle Ülkü dergisinin tanıtımına yer verilmiştir.¹⁰⁴⁰ Bu arada Karınca dergisinin; Parti merkezi tarafından Halkevleri kütüphanelerine gönderilen yayınlar arasında bulunduğu görülmektedir.¹⁰⁴¹ Dolayısıyla Karınca'nın hedef kitlesi, köylüler ve kooperatifçiler (ortak ve yöneticiler) olmakla birlikte köycülerin de Karınca'yı yakından takip ederek “Kooperatifçilik Propagandası” sürecine katılmaları söz konusudur.

Karınca'nın birinci sayısının kapak sayfasında, Atatürk'ün traktör kullanırken çekilmiş olan bir fotoğrafına yer verilmiştir. Yine bu sayıda yer alan ilk makale, “Ulu Gazi ve

¹⁰³⁷ Örnek olarak bkz. Hilmi, “Köyümde Gördüklerim”, *Ülkü*, Sayı: 37, Cilt: 7, Mart 1936, s. 58-63.

¹⁰³⁸ Bkz. Alâettin Cemil, “Yeni Çalışma Yolunda”, *Karınca*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 4.

¹⁰³⁹ *Ülkü*, Sayı: 20, Cilt: 4, Birinciteşrin 1934, s. 161.

¹⁰⁴⁰ Bkz. *Karınca*, Sayı: 3, Ağustos 1934, s. 33.

¹⁰⁴¹ BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 927-607-1, Dosya Ek: 5. Büro, Tarih: 12.08.1935, s. 11, 14, 16.

Kooperatifler” başlığını taşımaktadır. Burada; “*Büyük Gazi, memlekette kooperatifçiliğin kurulmasına ve yayılmasına ışık verenlerin en başındadır. Türk milletinin büyük kurtarıcısı ve büyük yol göstericisi, çiftçi halkımızın kalkınması ve işini gücünü arttırması yönünden en kısa yolun kooperatif kurmak olduğuna işaret buyurmuşlardır.*” ifadesine yer verilerek, Atatürk’ün kooperatifçilik siyasetindeki liderlik rolü vurgulanmıştır. Aynı zamanda bu ifadelere, Atatürk’ün 1931 yılı İzmir seyahatinde Ziraat Bankası İzmir şubesinde kredi kooperatiflerinin defterleri üzerinde yaptığı incelemeler sırasında çekilmiş olan bir fotoğrafı da eşlik etmektedir.¹⁰⁴² Zaten Karınca dergisinin hemen dikkat çeken özelliklerinden birisi de dergide bol bol resim ve fotoğraf kullanılmış olmasıdır. Mesela, dönemin en başta gelen dergilerinden Ülkü’de bu şekilde bir görsel malzeme kullanımı yoktur. Bu anlamda Karınca’nın, hedef kitlesi olan köylüler arasında popüler olmak için görsel zenginliğe bilhassa önem vermiş olduğu söylenebilir.¹⁰⁴³

Karınca’nın kooperatifçilik propagandası da köylülerin kooperatifçilik konusunda bilinçlenmesine ve yetişmesine yöneliktir. Bu kapsamda dergide çıkan birçok yazıda kooperatifçilik hakkında genel bilgiler verilmiş ve kooperatiflerin sağlayacağı faydalar anlatılmıştır.¹⁰⁴⁴ Esas olarak derginin, -bu yıllarda sayısı 650’yi bulan- ziraî kredi kooperatifleriyle çok yakından ilgilendiği anlaşıyor.¹⁰⁴⁵ Karınca’da, mevcut kredi kooperatiflerinin işleyişinde kooperatif yöneticilerince dikkat edilmesi gereken noktalara sık sık işaret edilmiştir.¹⁰⁴⁶ Derginin “mektuplaşma” başlığını taşıyan bölümünde ise; kredi kooperatiflerinden alınan mektuplara ve bu mektuplara verilen cevaplara yer verilmiş, böylece kredi kooperatiflerinde en çok karşılaşılan sorunların

¹⁰⁴² “Ulu Gazi ve Kooperatifler”, *Karınca*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 1-2.

¹⁰⁴³ Zira Türk Kooperatifçilik Cemiyeti’nin 1935 yılı kongresine sunulan idare heyeti raporunda; “*Mecmuamızın [...] ‘Karınca’ adı ile isimlendirilmiş olması ve resimli çıkarılması hitap ettiğimiz çevreler için alâka uyandırıcı ve hatta çekici olmuştur.*” şeklinde açıklamalar yer almaktadır. Bkz. “T. Kooperatifçilik Kurumu Kongresi”, *Karınca*, Sayı: 10, Mart 1935, s. 7.

¹⁰⁴⁴ Cevdet Nasuhi, “Kooperatif Nedir?”, *Karınca*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 6-7; Cevdet Nasuhi, “Kooperatif Ahlakı”, *Karınca*, Sayı: 2, Temmuz 1934, s. 1-3; Alâettin Cemil, “Birbirine Yardım Etmek, Beraber Çalışmak; Kendine Yardım Etmektir!”, *Karınca*, Sayı: 6, İkinciteşrin 1934, s. 1-2.

¹⁰⁴⁵ Süheyp Nizami, “Ziraî Kredi Kooperatifleri Nasıl Doğdu, Nasıl Büyüdü?”, agm., s. 14-16; Süheyp Nizami, “Ziraî Kredi Kooperatiflerinin Dördüncü Yılı”, *Karınca*, Sayı: 7, Birincikânun 1934, s. 1-2.

¹⁰⁴⁶ Süheyp Nizami, “Ziraî Kredi Kooperatiflerinde Kredi İşleri-Kooperatif İdare Heyetlerine”, *Karınca*, Sayı: 4, Eylül 1934, s. 3-4; M. Servet, “Kooperatiflerde Çalışma Yolu”, *Karınca*, Sayı: 5, Birinciteşrin 1934, s. 3-4; İ. Hulki, “Ziraî Kredi Kooperatiflerinde İdare Meclisinin Vazifeleri”, *Karınca*, Sayı: 6, İkinciteşrin 1934, s. 38-42.

neler olduğu ve bunların çözüm yolları hakkında bilgilendirme yapılmıştır.¹⁰⁴⁷ Dergide kredi kooperatifi ortaklarına da kooperatif işleri konusunda çeşitli öğütler verilmiştir. Burada, kooperatif ortaklarının kredi kooperatifleri ile olan para alışverişlerinde mutlaka “makbuz” almaları gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁴⁸ Ayrıca ortaklardan kooperatiflerine karşı dürüst olmaları ve kredi borçlarını da zamanında kooperatife ödemeleri istenmiştir.¹⁰⁴⁹ Dergide sıklıkla kullanılan sayfa altı sloganlarında ise ortakların kooperatif idare meclislerine bu göreve layık olan kişileri seçmeleri, “*Kooperatifçi, başına geçireceğin insanları önce iyi seç, sonra da onlara inan!*” şeklindeki ifadelerle telkin edilmiştir.¹⁰⁵⁰ Henüz kredi kooperatiflerine girmemiş olan köylülere de; kooperatiflere niçin katılmaları gerektiği izah edilmiş ve kooperatiflerin köylü ekonomisine olan katkıları somut örnekler üzerinden anlatılmıştır.¹⁰⁵¹ Yine Karınca’da, kredi kooperatiflerinin faaliyetlerinin kurulacak satış kooperatifleriyle desteklenmesine ihtiyaç bulunduğu ve zaten devletin de bu konuda çalışmalara başlamış olduğu vurgulanmıştır.¹⁰⁵²

Diğer yandan Karınca’nın ilk sayılarında köycülük de önemli bir yer tutmuştur. Köycü yazar Aydoslu Sait’in “Kardeşlerim!-Köylü Kardeşim!” ifadeleriyle başlayan yazılarında, köylüye “iktisat ve tasarruf” fikirleri ve “toprak sevgisi” aşılanmaya çalışılmıştır.¹⁰⁵³ Ali Süreyya’ya ise Cumhuriyet’in köy ideali üzerinde durmuştur. Ona göre, ideal Türk köyü; “mektebi, kooperatifi, eczanesi, radyosu ve hatta sineması olan, geceleri sokaklarında elektrik ışıldayan, ufuklarında fabrika bacaları tüten, insanları tarla dönüşünde gazetesini okuyan, radyosunda mahsul piyasasını ve cebindeki tahvillerin borsa fiyatlarını dinleyen uyanık ve zengin Avrupa köyü”dür. Cumhuriyet de

¹⁰⁴⁷ “Mektuplaşma”, *Karınca*, Sayı: 2, Temmuz 1934, s. 32; “Mektuplaşma”, *Karınca*, Sayı: 3, Ağustos 1934, s. 26-29; “Mektuplaşma”, *Karınca*, Sayı: 5, Birinciteşrin 1934, s. 27-32.

¹⁰⁴⁸ “Kooperatiflerde Para ve Hesap İşleri”, *Karınca*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 23.

¹⁰⁴⁹ “Kooperatiflerde Para ve Hesap İşleri”, *Karınca*, Sayı: 3, Ağustos 1934, s. 16.

¹⁰⁵⁰ Bkz. *Karınca*, Sayı: 4, Eylül 1934, s. 8.

¹⁰⁵¹ M. “Adam Sen De! Kooperatife Girip De Ne Olacak Demeyin. Aşağıdaki Rakamlara Bakın!”, *Karınca*, Sayı: 2, Temmuz 1934, s. 23.

¹⁰⁵² Süheyp Nizami, “Ziraî Kredi Kooperatiflerinin Dördüncü Yılı”, agm., s. 2.

¹⁰⁵³ Aydoslu Sait, “İktisat ve Tasarruf-I”, *Karınca*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 11-12; Aydoslu Sait, “İktisat ve Tasarruf-II”, *Karınca*, Sayı: 3, Ağustos 1934, s. 14; Aydoslu Sait, “İktisat ve Tasarruf-III”, *Karınca*, Sayı: 4, Eylül 1934, s. 9-10; Aydoslu Sait, “Toprak Sevgisi-I”, *Karınca*, Sayı: 2, Temmuz 1934, s. 5-6; Aydoslu Sait, “Toprak Sevgisi-II”, *Karınca*, Sayı: 3, Ağustos 1934, s. 18; Aydoslu Sait, “Toprak Sevgisi-III”, *Karınca*, Sayı: 4, Eylül 1934, s. 16.

ülkede böyle köylerin kurulmasına çalışmaktadır.¹⁰⁵⁴ Bu kapsamda Ali Süreyya, İzmir Valisi Kazım Paşa'nın köycülük çalışmalarından ve onun "Kemalist Türk Köyü" projesinden bahsetmiştir. Ali Süreyya, İzmir Valiliği görevi boyunca köylere "2.400 kilometre yol ve 460 adet mektep" götürmüş olan Kazım Paşa'nın Cumhuriyet'in köy siyasetinden güç alarak başlattığı yeni "Kemalist Türk Köyü" projesiyle de köy hayatını büsbütün değiştirecek çalışmalarda bulunduğunu söylemiştir. Kazım Paşa'nın bu projesinde ise; her köyün bir meydanı, Gazi heykeli, havuzu, çiçek bahçesi, fidanlık tesisi, tavuk ve damızlık istasyonları gibi sosyal ve ekonomik donatıları bulunacaktır.¹⁰⁵⁵ Yine bu projede, kooperatifler de mutlaka her köyde bulunması gereken iktisadî kurumlardan birisi olarak yerini almıştır.¹⁰⁵⁶ Bu arada Karınca, doğrudan doğruya köylerde yapılan incelemeler ve gözlemler çerçevesinde; köyün sosyal ve ekonomik hayatı ile köylerde kurulan ziraî kredi kooperatiflerinin durumlarını aktaran araştırmalara da sayfalarını ayırmıştır.¹⁰⁵⁷ Ayrıca Karınca'nın köylüyü çeşitli konularda bilgilendirmeyi amaçlayan yazıları da içerdiği görülüyor. Örneğin; köylülere buğday yetiştirme, hayvancılık, sağlık vb. konularda verilen tavsiye ve öğütler ile hükümetin genel ekonomi politikasına ve yeni kurulan sanayi tesislerine ilişkin haberler de Karınca'da sık sık yer bulmuştur.

Dolayısıyla Karınca'nın ilk yıllarındaki yayın politikasının ana hatlarını; kooperatifçilik, kredi kooperatifleri, köycülük, iktisat, ziraat, köylünün işine ve yaşamına dair bilgiler, hükümet politikaları gibi konular oluşturmuştur.¹⁰⁵⁸ Böylece Karınca'nın köylüyü hem kooperatifçilik hem de tarımsal, sosyal ve ekonomik konularda aydınlatmayı hedeflemiş olduğu görülmektedir. Köycülük ve kooperatifçilik konusunda bu yıllarda çok sayıda yazı kaleme almış olan "Yeni Asır" gazetesi yazarı Şevket Bilgin de bir yazısında; *"kooperatifleşme yoluna girince tecrübelerle anladık ki, köylümüzün zihniyetinde inkılâp yapılmadıkça en mütekâmil kanunlar bile kısır kalmaktan kurtulamazlar."*

¹⁰⁵⁴ Ali Süreyya, "Cumhuriyetten Evvel Köy, Cumhuriyetten Sonra Köy", *Karınca*, Sayı: 2, Temmuz 1934, s. 21-23.

¹⁰⁵⁵ Ali Süreyya, "Kemalist Türk Köyü", *Karınca*, Sayı: 5, Birinciteşrin 1934, s. 13-17.

¹⁰⁵⁶ "Kemalist Türk Köyü Programı", *Karınca*, Sayı: 7, Birincikânun 1934, s. 25-26.

¹⁰⁵⁷ Bkz. Aydoslu Sait, "Samsun Kooperatifçileri Arasında", *Karınca*, Sayı: 5, Birinciteşrin 1934, s. 5-8.

¹⁰⁵⁸ Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin 1935 yılı kongresine sunulan idare heyeti raporunda da derginin yayın politikasının ana çizgileri hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Bkz. "T. Kooperatifçilik Kurumu Kongresi", s. 6-7.

şeklinde bir saptama yapmıştır.¹⁰⁵⁹ Bu bağlamda, Karınca'nın yürüttüğü propaganda faaliyeti de aslında köylü kooperatif ortaklarının zihniyetinde ve kooperatifçiliği kavrama şeklinde amaca uygun bir değişiklik yaratma düşüncesine dayanmaktadır. Ancak Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin 1937 yılında yapılan kongresine sunulan idare heyeti raporuna göre; Karınca, bu kooperatifçilik propagandası sürecinde köylülere yeterince ulaşamamıştır. Bunun en başta gelen sebebi ise köylülerin çok büyük çoğunluğunun okuma-yazma bilmemesidir. Sonuçta Karınca dergisi, köylerde; kredi kooperatifi yöneticileri ve personelinin dışına pek çıkamamıştır.¹⁰⁶⁰

Böyle olmakla birlikte, Karınca'nın özellikle kredi kooperatiflerinin personeliyle (müdür, muhasip, kâtip) yakın bir bağ kurmuş olması önemlidir. Zira dergide yayımlanmış olan kooperatif personeli mektuplarında da kurulan bu bağın yansımalarını görmek mümkündür. Mesela, bir kredi kooperatifi muhasibi tarafından Karınca'ya gönderilen mektupta; kooperatif müdür ve muhasiplerinin, kooperatif ortaklarının kararıyla işlerine başlayıp devam edebildikleri ve sonrasında da kooperatif idare heyetinin emir ve talimatları altında çalışmaya mecbur oldukları, ancak bu durumun kooperatif personeline iş ve gelecek kaygısı yarattığı, bu açıdan yeni hazırlanan kredi kooperatiflerine ilişkin kanunda kooperatif personeline iş garantisi sağlamak yönünde bir maddeye yer verilmesinin faydalı olacağı, Karınca'nın da bu konuda kendilerine yardımda bulunmasını arzu ettikleri, böylece kooperatif personelleri olarak “sayısı binleri bulan Türk gençlerinin” Karınca'ya son derece minnettar kalacağı dile getirilmiştir.¹⁰⁶¹ Yine bir kredi kooperatifi kâtipi, kooperatiflerin köylülere benimsetilmesi ve bunun yolları hakkında Karınca'ya iki sayfalık bir yazı göndermiş ve Karınca da bu yazıyı “*Bir kooperatif kâtibinden aldığımız bu mühim mektubu memnuniyetle neşrediyoruz.*” ifadesi altında yayımlamıştır.¹⁰⁶² Bir başka kooperatifinin personeli de bu yazıyı okuduğunu ve beğendiğini bildirerek, meslektaşının konu hakkındaki görüşlerine katkılar yapmıştır.¹⁰⁶³ Ayrıca bir kooperatif müdürü, kredi kooperatiflerinde karşılaşılan bir aksaklığı anlattıktan sonra, “*bu hususta*

¹⁰⁵⁹ Şevket Bilgin, “Bir İnkılâp Vazifesi..”, *Yeni Asır*, 3 Mart 1937, s. 1-2.

¹⁰⁶⁰ “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin Yedinci Yıllık Kongresi”, *Karınca*, Sayı: 34-36, Mayıs 1937, s. 20.

¹⁰⁶¹ “Mektuplaşma”, *Karınca*, Sayı: 11-12, Nisan-Mayıs 1935, s. 23.

¹⁰⁶² Sefer Pelvomoğlu, “Kooperatifçilikte Düşünceler”, *Karınca*, Sayı: 33, Şubat 1937, s. 18-19.

¹⁰⁶³ “258 sayılı Hayıroğlu T.K. Kooperatifi”, *Karınca*, Sayı: 37, Haziran 1937, s. 73-74.

kooperatifçileri tenvir etmesini çok sevgi ile okuduğum Karınca'dan dilerim." demiştir.¹⁰⁶⁴ Karınca tarafından da bu konuda genel bir bilgilendirme yapılmıştır. Bir kooperatif personeli de Karınca'dan çok faydalandıklarını, derginin kooperatif merkezinde okunduktan sonra köy odasında da köyün gençleri tarafından ilgiyle okunduğunu söylemiştir.¹⁰⁶⁵ Görülüyor ki Karınca dergisi, bu dönemde kooperatiflerin ve kooperatif personelinin seslerini duyurduğu ve bilgi paylaşımında bulundukları bir mecra haline de gelmiştir.

Karınca'da yayımlanan kredi kooperatiflerine ilişkin bazı haber ve yazılar da kooperatiflerin sosyal ve ekonomik hayata katkıları hakkında önemli ipuçları vermektedir. Nazilli'de bulunan Atça Ziraî Kredi Kooperatifi'nden alınan bir mektuba göre; 1931 yılı Mayıs'ında 36 ortakla işe başlayan Atça kooperatifi, 1934 yılı sonu itibarıyla ortak sayısını 215'e çıkarmış, bu süreçte ortaklarının ziraî kredi ihtiyaçlarını karşılamış ve her yılı kârla kapatarak başarılı bir çalışma örneği sergilemiştir. Ancak burada ilgi çeken esas bilgi ise; Atça kooperatifi ortakları tarafından el birliğiyle yapımı sağlanan kooperatif binasıdır. Dergide bir fotoğrafına da yer verilmiş olan bu binanın, kooperatifin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak büyüklükte inşa edildiği belirtilmiştir. Özellikle bina içinde ortaklara ait ürünlerinin muhafaza edileceği depolar da mevcuttur. Kooperatif tarafından ortakların ürünlerinin burada depo edilmesi ve sonrasında toplu şekilde pazarlanması suretiyle ortakların mahsulleri üzerinden çok daha fazla gelir elde etmeleri sağlanmıştır.¹⁰⁶⁶ Aslında bu örnek olay; kredi kooperatifleri sayesinde çiftçilerin birlikte çalışmanın faydalarını fark ettiklerini ve kooperatiflerin çiftçi ortaklar arasında bir dayanışma duygusu geliştirdiğini, bunun sonucunda ortakların, müşterek ihtiyaçlarına yönelik diğer işleri de işbirliği halinde yapmaya yöneldiklerini göstermektedir.

Yine Karınca'da yayımlanan Nazilli yakınında bulunan Çiftlik Tarım Kredi Kooperatifi'nin mektubunda; kooperatifin köylü ortakların ekonomik durumunda belirgin bir iyileşme sağladığı, köylüyü borçlarından ve faizcilerin elinden kurtardığı, artık köylünün evine haciz memuru gelmediği bildirilmiştir. Esas olarak bu mektupta

¹⁰⁶⁴ "Mektuplaşma", *Karınca*, Sayı: 13-17, Haziran-İlkteşrin 1935, s. 38-39.

¹⁰⁶⁵ "597 nolu Selimpaşa T.K. Kooperatifi", *Karınca*, Sayı: 37, Haziran 1937, s. 72.

¹⁰⁶⁶ "Aferin Atçalılara!", agm., s. 23-24; "Atça Kooperatifi", *Karınca*, Sayı: 38, Temmuz 1937, s. 25-26.

dikkati çeken detay ise; 84 ortaktan oluşan bu kooperatifin ortaklarından 8'inin kadın olmasıdır. Kooperatif tarafından Karınca'ya gönderilen fotoğrafta, içinde kadın ortakların da yer aldığı kooperatif genel kurul toplantısından bir kesit paylaşılmıştır.¹⁰⁶⁷ Bu bağlamda kredi kooperatiflerinin ekonomik faydalarına ek olarak “sosyalleşme” işlevi de gördükleri söylenebilir. Yani kooperatifler, köylülerin iktisadî bir amaç uğruna bir araya gelmelerini ve ortaklaşa şekilde ihtiyaçlarını karşılamalarını sağlamakla birlikte, erkeklerin yanında kadınların da ekonomik ve sosyal hayata katılmalarının yolunu açmıştır.

Bu kez Ziraat Bankası Trabzon şubesi eski müdürü Aşki Naili Bey'in buradaki görevi sırasında kredi kooperatifleri ile ilgili karşılaştığı olayları içeren anıları da oldukça ilgi çekicidir. Aşki Naili Bey, Trabzon'un “Yomra” nahiyesi köylüleri arasında öteden beri süregelen “kan davası” meselelerinin mevcut olduğunu, ancak burada Banka tarafından kredi kooperatiflerinin kurulmasıyla birlikte köylülerin birbirleriyle olan ilişkilerinde olumlu yönde gelişmeler görüldüğünü, köylüler arasındaki çatışmaların azaldığını ve uzlaşmanın arttığını, hatta eskiden kan davalı olan ailelere mensup gençler arasında evlenmelerin dahi yaşandığını söylemiştir. Ayrıca Aşki Naili Bey, bu olaya ilişkin düşüncelerini de “*Hayatımda bana en çok haz veren bu hadiseyi burada zikrederken, Cumhuriyet rejiminin getirdiği ‘Teklikten Birliğe Geçiş’ şiarının yurdumuzda ne büyük tesirler ve faydalar uyandırdığına; kooperatifin yalnız iktisadî değil aynı zamanda ruhî ve ahlâkî bir terbiye amili olduğuna da ayrıca işaret etmek isterim.*” şeklinde dile getirmiştir.¹⁰⁶⁸ Böylece Karınca'nın kooperatiflerin sosyal ve ekonomik faydalarına somut olaylar üzerinden işaret eden bu tür içerikleri de içinde barındırdığı görülmektedir.

Karınca dergisi, ülke genelindeki tüm kredi kooperatiflerine -Ziraat Bankası'nın hediyesi olarak- ücretsiz şekilde gönderilmiştir. Bu itibarla Karınca, ilk sayılarından itibaren köylere kadar ulaşan bir dergi olmayı da başarabilmiştir. Yine Karınca, sadece kredi kooperatiflerine değil, Ziraat Bankası'nın bütün şube ve sandıklarına da ulaştırılmıştır. Ayrıca Karınca'nın düzenli olarak halkevlerine, mebuslara, bakanlıklara, bankalara, dergi ve gazetelere, bazı okullara ve şehir kütüphanelerine gönderilmiş

¹⁰⁶⁷ “609 sayılı Çiftlik Kooperatifi”, *Karınca*, Sayı: 37, Haziran 1937, s. 70-71.

¹⁰⁶⁸ Aşki Naili, “Teklikten Birliğe Geçiş”, *Karınca*, Sayı: 6, İkinciteşrin 1934, s. 37-38.

olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁶⁹ Dolayısıyla bu dönemde, başta kredi ve satış kooperatifleri olmak üzere kooperatifçilikle ilgili sürekli bir yayın faaliyetinde bulunmuş olan *Karınca*'nın, kooperatifçilik fikrinin kamuoyunun gündeminde tutulması bakımından da yararı olmuştur.

Fakat şu hususu da belirtmek gerekir ki *Karınca*, kooperatifçiliğe yönelik yayın politikasında devletin çizmiş olduğu çerçevenin dışına çıkmamıştır. Nitekim Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin yıllık kongrelerine sunulan idare heyeti raporlarında da *Karınca*'nın, kooperatifçilik fikrini Hükümet'in ve Parti'nin görüşleri doğrultusunda yaymaya özen gösterdiği açıkça belirtilmiştir.¹⁰⁷⁰ Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin Umumî Kâtibi Alâettin Cemil de bir makalesinde; “...*Türk Kooperatifçilik Cemiyeti de şimdiye kadar yalnız Parti ve hükümet görüşlerini yaymakla uğraşüyor... Köylüler için çıkardığı ve köylüler tarafından çok sevilen Karınca dergisi, iç ve dış hadiselerinin resimleri ile beraber Türk kooperatifçiliğini yaymağa çalışıyor.*” demiştir.¹⁰⁷¹ Zaten çalışmamızın daha önceki bölümlerinde Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'ne ilişkin yapılan incelemelerde, Cemiyet'in esas olarak kooperatifçilik siyasetinin yarı-resmî kurumsal organı niteliğinde olduğu belirtilmişti. Bunun yanında Cemiyet'in finansal açıdan da devlete bağımlı olduğu görülüyor. Öyle ki Cemiyet'in kongrelerine sunulan gelir-gider bilgilerine göre, Cemiyet'in gelirlerinin neredeyse tamamını İktisat Vekâleti ile Ziraat Bankası'ndan aktarılan kaynaklar oluşturmuştur.¹⁰⁷² Cemiyet'in fahrî reisliğini 1934 yılından itibaren İktisat Vekili Celal Bayar üstlenmiştir. Yine Cemiyet'in idare heyeti üyeleri de ağırlıklı olarak Ziraat Bankası'nda ve İktisat Vekâleti'nde çalışan üst düzey kamu görevlileridir.¹⁰⁷³ Bu bağlamda Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin devletle

¹⁰⁶⁹ “T. Kooperatifçilik Kurumu Kongresi”, s. 7-8; “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti Yıllık Kongresi”, *Karınca*, Sayı: 20-25, Haziran 1936, s. 13; “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin Yedinci Yıllık Kongresi”, s. 22; “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti İdare Heyeti Raporu”, *Karınca*, Sayı: 49-50, Temmuz-Ağustos 1938, s. 12.

¹⁰⁷⁰ “T. Kooperatifçilik Kurumu Kongresi”, s. 6; “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti Yıllık Kongresi”, s. 12; “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin Yedinci Yıllık Kongresi”, s. 20; “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti İdare Heyeti Raporu”, s. 10, 12.

¹⁰⁷¹ Alâettin Cemil, “Bizde Kooperatifçilik-Kongre Duyguları”, *Karınca*, Sayı: 20-25, Haziran 1936, s. 21-22.

¹⁰⁷² “T. Kooperatifçilik Kurumu Kongresi”, s. 8; “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti Yıllık Kongresi”, s. 14; “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin Yedinci Yıllık Kongresi”, s. 23; “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti İdare Heyeti Raporu”, s. 13; “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti İdare Heyeti Yıllık Raporu-5 Ağustos 1939”, *Karınca*, Sayı: 61-62, Temmuz-Ağustos 1939, s. 11.

¹⁰⁷³ “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti”, s. 17-18; “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti Azaları”, *Karınca*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 31; “T. Kooperatifçilik Kurumu Kongresi”, s. 5; “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti

çok yakın ilişkiler içinde bulunduğu, Cemiyet'in yayın organı olan Karınca'nın da aslında devletin dolaylı bir faaliyeti olduğu ve kooperatifçilik siyasetinin propaganda sürecinde kendisine çok önemli bir misyon yüklendiği ifade edilmelidir.

3.3.5. Atatürk ve Kooperatifçilik Siyaseti

Atatürk'ün kooperatifçilik siyasetindeki rolünün “öncülük ve liderlik” şeklinde kendini gösterdiği çalışmanın önceki bölümlerinde vurgulanmıştı. Zira kooperatifçilik siyaseti, Atatürk'ün 1931 yılında İzmir seyahati sırasında ziraî kredi ve satış kooperatifleriyle çok yakından ilgilenmesi ve bu kooperatiflerin kurulup yaygınlaşmasını telkin etmesiyle başlamıştı. Yine Atatürk'ün bu süreçte düzenlemiş olduğu seyahat notlarında ve Başvekil İsmet Paşa'ya gönderdiği telgrafta da kooperatifçilik siyasetinin genel çerçevesi çizilmişti. En önemlisi ise kooperatifçilik siyaseti, Atatürk tarafından 1931 yılında Parti programına alınarak hükümetin takip edeceği ana prensiplerden birisi haline getirilmişti. Fakat kooperatifçilik siyasetinin uygulama sürecinde Atatürk'ün aktif bir rol üstlenmediği, esasen bu aşamada öne çıkan ismin İktisat Vekili Celal Bayar olduğu anlaşıyor. Yalnız bu durum sadece kooperatifçilik siyasetine özgü değildir. Diğer ülke işlerinde de Atatürk'ün temel politikalar hakkında karar alınmasında öncülük ve liderlik yaptığı, ancak bu kararların icrasını ise uygulamacılara bıraktığı belirtilmelidir. Nitekim Şevket Süreyya Aydemir de “...Atatürk'e gelince? O kendisini büroya ve hükümetin iş problemlerine hiçbir zaman günü gününe bağlayamadı. Onun için idare, başka mânâ taşırdı. Onun için İdare, sadece yön ve prensip tayin etmektir. Detaylar ve uygulama onu ilgilendirmezdi...” demekle Atatürk'ün devlet işlerindeki konumunu izah etmiştir.¹⁰⁷⁴

Öte yandan Atatürk, 1936 yılında Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu'na göre kurulan ilk kooperatif olan Tekir Çiftliği Tarım Kredi Kooperatifi'ne “bir sayılı kurucu ortak” olarak girerek, kooperatifçilik siyasetinin uygulama aşamasında da öncülük ve liderlik misyonunu göstermiştir. Daha önce belirtildiği gibi, 1935 tarihli ve 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu çerçevesinde mevcut ziraî kredi kooperatiflerinin bu Kanun'a intibak etmesi ve böylece birer tarım kredi kooperatifi haline gelmesi

Yıllık Kongresi”, s. 10-11; “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin Yıllık Kongresi-1938”, *Karınca*, Sayı: 49-50, Temmuz-Ağustos 1938, s. 1-3.

¹⁰⁷⁴ Aydemir, *Tek Adam...age.*, s. 478.

öngörülmüştü. Ziraî kredi kooperatiflerinin büyük çoğunluğu da bu Kanun’a uyum sağlayarak tarım kredi kooperatifi statüsüne kavuşmuşlardı. Bundan başka bu Kanun kapsamında yeni tarım kredi kooperatifleri de kurulmuştur. İşte Tekir Çiftliği Tarım Kredi Kooperatifi de yeni Kanun’a göre kurulan ilk tarım kredi kooperatifidir. Atatürk de kuruluş süreci öncesinde bu kooperatife kurucu üye olarak girmeyi kabul etmiştir. Daha sonra kooperatifin kuruluş işlemleri tamamlandığında, Ekonomi Bakanı Celal Bayar tarafından Atatürk’e 13 Temmuz 1936 tarihinde bir telgraf gönderilerek durum hakkında bilgi verilmiştir.¹⁰⁷⁵

“Kurtarıcı dehâlarının nuru altında yürüdüğümüz yolda yüksek irşatlarının yeni bir ilhamı olan Tarım Kredi Kooperatifleri kanununa göre ilk olarak Tekir çiftliğinde kurulmuş kooperatife (1) sayılı kurucu üye şerefini bağışlaması Büyük Kurtarıcının yurt ve ulusa kutsal yeni bir işaretidir.

Asırların ışığı kalacak olan bu büyük işaretin de manasını, Bakanlık ve Kooperatifler adına, hayranlık ve saygı ile selamlamaya koşar ve şükranlarımı ve bağlılık duygularımı bu vesile ile de tekrarlarım. Tekir çiftliği Tarım Kredi Kooperatifinin kuruluş formalitesi bugün bitmiştir. Saygı ile ellerinizden öperek arz ederim.”

Atatürk ise Celal Bayar’a gönderdiği 14 Temmuz 1936 tarihli cevabında; *“Tarım Kredi Kooperatiflerinin ilki olan Tekir kooperatifi muamelesinin bittiğini, sevinerek öğrendim. Bu kooperatifte bir sayılı ortak olarak bulunmamı, muhabbetle yâd etmenize teşekkür ederim. Tarım Kredi Kooperatiflerinin az zamanda bütün yurdu kaplamasını, başarılı gayretinizden bekliyoruz.”* demiştir.¹⁰⁷⁶

Böylece Atatürk’ün Tekir Çiftliği Tarım Kredi Kooperatifi’ne katılarak bir tarım kredi kooperatifi ortağı olması, bilhassa kooperatifçilik siyasetinin propaganda süreci açısından önemli bir gelişmedir. Karınca dergisi tarafından da Atatürk’ün bu kredi kooperatifi ortaklığı üzerinde çokça durulmuş ve buna ilişkin yayınlar yapılmıştır. Karınca’nın 1936 yılı Ağustos sayısının kapağında; Atatürk’ün bir köylü ile çekilmiş olan fotoğrafına -“İlk tarım kredi kooperatif ortağı Atatürk köylülerle beraber” notu da düşülerek- yer verilmiştir. Ayrıca dergide, Tekir Çiftliği Tarım Kredi Kooperatifi’nin Ziraat Bankası Silifke şubesine sunulan ve Atatürk’ün imzasının da bulunduğu kuruluş dilekçesi ile Atatürk ve Celal Bayar’ın yukarıda belirtilen telgraf metinleri de

¹⁰⁷⁵ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Ebis Sıra No: 01016926, Ek No: 175, Belge Kayıt No: 642506, s. 1-2.

¹⁰⁷⁶ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Ebis Sıra No: 01016926, Ek No: 173, Belge Kayıt No: 645064, s. 1.

paylaşmıştır.¹⁰⁷⁷ Yine Karınca'nın sonraki sayılarında, Tekir Çiftliği Kredi Kooperatifi'nin -içinde Atatürk ve diğer ortakların fotoğraf ve imzalarının olduğu- ortaklar defteri ile kooperatif binasının açılışına ilişkin resimler yayımlanmıştır.¹⁰⁷⁸ Bu sıralarda Karınca'da çıkan ve Tosya Çevlik köylüleriyle yapılan konuşmaları içeren bir yazıda ise; Atatürk'ün kredi kooperatifine ortak olarak girmesinin köylüler nezdindeki olumlu yansımaları oldukça canlı bir anlatımla aktarılmıştır.¹⁰⁷⁹ Ayrıca İktisat Vekili Celal Bayar da daha sonra Meclis'te yaptığı bir konuşmada, “...büyük zat büyük bir tevazu ile köylülerin içerisine girerek kooperatif kanununun hükümlerine göre, köylülerle beraber beyanname imza ederek Silifke'de kurulan bir kooperatifte müessis olmuşlardır. Demek oluyor ki biz ciddi ve hakiki yollardan gidiyoruz...” demiştir.¹⁰⁸⁰ Böylece Celal Bayar, Atatürk'ün bir kredi kooperatifine ortak olarak girmesinden hareketle kooperatifçilik siyasetinin önemine işaret etmiştir.

Atatürk ise Meclis açılış konuşmalarında kooperatiflerden bahsederek, kooperatifçilik siyasetinin uygulama sürecine destek vermiştir. Öyle ki Atatürk tarafından 1 Kasım 1936 tarihli Meclis açılış konuşmasında şu açıklamalar yapılmıştır:¹⁰⁸¹

“Ziraatta kalkınmayı kolay ve çabuk yapmak için şartlar, çok ilerlemiş ve hazırlanmıştır. Yeni usulde ve yeni makineler kullanmakta, iyi teşkilâtla yapılacak yardımların süratle semere vereceğini görüyoruz. Kooperatif teşkilâtı her yerde sevilmiştir. Kredi ve satış için olduğu kadar, istihsâl vasıtalarını öğretip kullandırmak için de, kooperatiften istifadeyi mümkün görüyoruz.”

Burada Atatürk'ün “...istihsâl vasıtalarını öğretip kullandırmak için de, kooperatiften istifadeyi mümkün görüyoruz.” sözü üzerinde durmak gerekir. Atatürk'ün bu konuşması, kooperatifçilik siyaseti açısından; kredi ve satış işleri dışında modern üretim araçlarının çiftçilere kooperatifler yoluyla kullandırılması yönünde de bir adım atılacağı izlenimi vermektedir. Zaten bu konuşmanın hemen öncesinde, Başvekil İsmet İnönü'nün 1936 yılı Ekim'inde gerçekleşen İzmir seyahati sırasında da bu husus

¹⁰⁷⁷ “Atatürk-Tarım Kredi Kooperatifi Ortağı”, *Karınca*, Sayı: 27, Ağustos 1936, s. 4-5.

¹⁰⁷⁸ “Tekir Kredi Kooperatifi”, *Karınca*, Sayı: 29-30, İkinciteşrin 1936, s. 16-23; “Atatürk'ün Tekir Kredi Kooperatifine Ait Resimler”, *Karınca*, Sayı: 31, Birincikânun 1936, s. 2-3.

¹⁰⁷⁹ S.K. “Çevlikliler Arasında”, *Karınca*, Sayı: 28, Eylül 1936, s. 39.

¹⁰⁸⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn'ikad: 1, Devre: 5, İçtima: 2, Cilt: 13, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1936, s. 24.

¹⁰⁸¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn'ikad: 57, Devre: 5, İçtima: 2, Cilt: 18, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1937, s. 70.

gündeme gelmiştir. Başvekil İnönü, İzmir Halkevi’nde yapılan bir toplantıda; çiftçilere kullandırmak için kooperatifler tarafından yeni makinalar tedarik edilmesinin düşünüldüğünü, işlerin kısmen makine ile görülmesinin hem maliyet hem de verim bakımından faydalı olacağını söylemiş ve devamla “...*Dar zamanda geniş mikyasta istifade için harman makinesi lâzımdır. Bunları kooperatiflere aldıracağız. Ufak arazi sahipleri birleşerek bunu temin edecekler. Yeni aletle yeni usulle çalışmak lâzımdır. Makine lâzımdır.*” demiştir.¹⁰⁸² Bu itibarla, Atatürk’ün konuşmasında vurguladığı modern üretim araçlarının çiftçilere kooperatifler yoluyla kullandırılması düşüncesinin, aslında hükümetin bu konuda girişeceği faaliyetlerle bağlantılı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Esasen küçük köylü işletmelerinin modern ziraî alet ve makinalarını tedarik edip kullanmaları, arazinin ve üretim ölçeğinin sınırlı olması nedeniyle büyük işletmeler gibi rantabl değildir. Fakat bu alet ve makinaların kooperatifler yoluyla tedarik edilip ortaklaşa şekilde kullanılması, küçük köylü işletmelerine büyük işletmelerin sahip olduğu ölçek ekonomisi avantajını sağlayabilecektir. Başvekil İsmet İnönü, 1936 yılı sonunda Parti grubunda yaptığı konuşmada, yine modern ziraat alet ve makinalarının çiftçilere kullandırılması projesinden bahsetmiş, ülkenin birçok yerinde içinde modern alet ve makinaların bulunacağı kombinaların faaliyete geçirileceğini söylemiştir.¹⁰⁸³ Ziraat Vekili Muhlis Erkmén de 1937 yılı başında yaptığı bir açıklamada; Ziraat Vekâleti olarak ülke genelinde küçüklü büyüklü altı bin kadar kombina kuracaklarını, bu kombinaların ilk zamanlarda Ziraat Vekâleti’nin eliyle ve denetimi altında işletileceğini, daha sonrasında ise bunların “köylerde teşkil edilecek olan istihsal kooperatiflerine” devredileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁸⁴ Aynı zamanda Karınca dergisinde, kooperatifçilikle ilgili bu yeni gelişme üzerinde durulmuş ve hatta Fransa’da bu konuda çalışan alet ve makine tedariki ve kullandırma kooperatiflerine ilişkin bir ana mukavelenamenin çevirisine dergide yer verilmiştir.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸² *Cumhuriyet*, 20 Birinciteşrin 1936, s. 7.

¹⁰⁸³ *Cumhuriyet*, 30 Birincikânun 1936, s. 7.

¹⁰⁸⁴ *Ulus*, 21 Sonkânun 1937, s. 2.

¹⁰⁸⁵ “Üretim ve Tarım Makine Kooperatifleri”, *Karınca*, Sayı: 32, İkincikânun 1937, s. 5; “Ziraat Makineleri Kooperatifleri-1”, *Karınca*, Sayı: 33, Şubat 1937, s. 6-12; “Ziraat Makineleri Kooperatifleri-2”, *Karınca*, Sayı: 39, Eylül 1937, s. 30-34.

Gerçekten 1937 yılında Ziraat Vekâleti bünyesinde bir “Ziraî Kombinalar Kurumu/Dairesi” şeklinde bir birim oluşturularak; ülkenin çeşitli yerlerinde kombina kurulması ve işletilmesi çalışmalarına başlanmıştır. Ancak bu kombinalar, daha sonra İkinci Dünya Savaşı koşullarında kurulan devlet üretme çiftliklerinin bünyesinde faaliyet göstermiş, kombinalarda bulunan ve çiftçilere dağıtılması planlanan alet ve makinalar ise 1944 yılında kurulan Türkiye Ziraî Donatım Kurumu’na devredilmiştir.¹⁰⁸⁶ Dolayısıyla bu kombinaların ilk başta planlandığı gibi çiftçi kooperatiflerine devredilmesi yönünde bir faaliyet söz konusu olmamıştır.

Yine Atatürk’ün 1937 yılı Meclis açılışında yaptığı konuşmada kooperatiflerle ilgili olarak şu açıklamalarda bulunulmuştur:¹⁰⁸⁷

“İhracat mallarımızın, hükûmetin yakın kontrolü altında, satışlarının teşkilâtlandırılması mühimdir. Bunu göz önünde tutan Ekonomi Vekâleti, geçen yıl içinde Iğdır’da, Ege, Trakya bölgelerinde türlü mevzulara ait satış kooperatifleri teşkil etmiş ve onları faaliyete geçirmiştir. Önümüzdeki yıl içinde, başta fındık olmak üzere, diğer belli mahsullerimizi de, alâkalandıran birlikleri vücuda getirmelidir.”

Atatürk’ün 1938 yılı Meclis açılışına ilişkin -hastalığı nedeniyle Celal Bayar tarafından okunan- konuşmasında ise; *“Memleketin muhtelif yerlerinde kredi ve satış kooperatiflerinin ve birliklerinin kurulmasına devam edilmiştir. Ezcümle Karadeniz mıntıkasında fındık mahsulümüz için beş kooperatif ve bunlar için merkezi Giresun’da olmak üzere bir birlik teşkil olunmuştur.”* hususlarına yer verilmiştir.¹⁰⁸⁸

Görülüyor ki Atatürk, 1936 yılından itibaren her Meclis konuşmasında kooperatiflere temas ederek kooperatifçilik siyasetinin yürütülmesi sürecine destek sağlamıştır. Sonuçta Atatürk’ün kooperatifçilik siyasetinde üstlenmiş olduğu öncülük ve liderlik rolü, kooperatiflerle ilgili faaliyetlerin başlatılmasını ve sürdürülmesini beraberinde getirmiştir. Çalışmanın genelinde gösterildiği üzere, kooperatifçilik siyasetinde birçok kişi ve kurumun katkıları ve hizmetleri söz konusu olmuştur. Ancak kooperatifçilik

¹⁰⁸⁶ Bkz. Ragıp Ziya Mağden, *Ziraî Kombinalar*, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., Ankara, 1949, s. 1-23; *Devlet Üretme Çiftlikleri Umum Müdürlüğü*, Haz. Hamdi Tuncer, Ziraat Vekâleti, Ankara, 1957, s. 3-6.

¹⁰⁸⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 1, Devre: 5, İçtima: 3, Cilt: 20, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1937, s. 5.

¹⁰⁸⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, İn’ikad: 1, Devre: 5, İçtima: 4, Cilt: 27, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1938, s. 4-5.

siyasetinin uygulama sürecinde görev üstlenenler de Atatürk'ün bu öncülük ve liderlik misyonundan güç almışlardır. Nitekim Celal Bayar, kooperatifçiliğe yönelik girişimlerinde Atatürk'ün kooperatiflere olan yakın ilgisini sıklıkla referans göstermiştir. Ayrıca kooperatifçilik siyasetinin propaganda sürecinde de Atatürk'ün kooperatifçilikteki öncülüğüne ve liderliğine büyük önem verilmiştir. Böylece kooperatifçilik siyaseti, Atatürk'ün başlattığı ve himaye ettiği bir kamu politikası olarak tarihteki yerini almıştır.

3.3.6. Kooperatifçilik Siyasetine İlişkin Faaliyet ve Uygulamaların Genel Sonuçları

Kooperatifçilik siyasetinin en belirgin sonucunun “kooperatifçiliğin devletleştirilmesi” olgusu olduğu söylenebilir. Zira birçok batılı ülkede serbest şekilde kurulan ve gelişen kooperatiflerin, Türkiye’de özellikle tarımsal alanda devlet eliyle kurulduğu ve devletin yakın gözetimi altında faaliyetlerine devam edebildiği bir süreç yaşanmıştır. Bunun böyle olmasında ise Türkiye’nin bu dönemdeki sosyal ve ekonomik koşullarının büyük bir etkisi vardır. Esasen bu dönemde Türk toplumunda bilhassa köylü kesim arasında kendiliğinden yeni girişimlerde bulunma ve inisiyatif alma gibi bir hareket tarzının şartları ve imkânları henüz mevcut değildir. Zaten Türkiye’de devlet tarihsel süreçte de yeniliklerin topluma aktarılmasında ve hizmet sunumunda en önemli rolü üstlenmiştir. Dolayısıyla kooperatifçiliğin Türkiye’de devlet eliyle inşa edilmiş olmasını da bu kapsam içinde görmek gerekir.

Aslında bu durum sadece Türkiye’ye özgü değildir. Dünyada benzer şartlara sahip birçok az gelişmiş ülkede de kooperatifler devlet eliyle hayata geçirilmiştir. Bu açıdan, Uluslararası Çalışma Örgütü’nün 1964 yılında Cenevre’de düzenlemiş olduğu “Az Gelişmiş Ülkelerin Ekonomik ve Toplumsal Kalkınmasında Kooperatiflerin Rolü” konulu toplantısı kapsamında yayımlanan raporda da; “...Az gelişmiş ülkelerde ise modern anlamda ve geleneksel karşılıklı bir yardımlaşma anlayışı içindeki bir kooperatifçiliğin kendiliğinden ortaya çıkmış bir karakter taşımadığı gerçektir. Sistemi bu gibi ülkelerde hükümet getirmekte, çeşitli yardımlarla geliştirmekte ve

korumaktadır.” şeklindeki ifadelerle bu olguya işaret edilmiştir.¹⁰⁸⁹ Esas olarak az gelişmiş ülkelerde kooperatifçiliğin kendiliğinden ortaya çıkmasını engelleyen bazı koşullar söz konusudur. Bu koşullar ise; aşırı yoksulluk, ulaşım ve pazar sorunları, toplumsal yapıdaki derebeylik kalıntıları, halk arasında yerleşmiş olan “bir lokma bir hırka” anlayışı, bilgisizlik ve isteksizlik, yeniliklere kapalılık, karşılıklı güven eksikliği, iş konusunda yetişmiş kimselerin azlığı gibi unsurları içermektedir.¹⁰⁹⁰ Türkiye’de de bu tür engellerin varlığına çalışmanın daha önceki bölümlerinde değinilmiştir.

Bu koşullar altında Türkiye’de serbest kooperatiflerin başarısız olması sonucunda da “devlet eliyle kooperatifleşmeye” başvurulmuştur. Gerçekten Türkiye’de belli bir süre serbest kooperatifçilik deneyimi yaşanmıştır. Ancak serbest kooperatiflerin tek başarılı örneği “Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi” olmuştur. Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi, Ege bölgesinin kooperatifçiliğe görece uygun olan koşullarında ve Muhittin Birgen gibi idealist bir rehberin yönetimi altında çalışma ve gelişme şansı bulmuştur. Fakat bu kooperatif, onca başarılarına rağmen incir üreticilerinin çoğunluğunu kooperatifleştirmeyi sağlayamamıştır. Ayrıca Türkiye’de kooperatiflerin devlet eliyle kurulup geliştirildiği dönemin, dünyada ve Türkiye’de iktisat politikası olarak devletçiliğin hakim olduğu bir zaman dilimine denk geldiği göz önünde tutulmalıdır. Bu dönemde dünyada; ekonomik olarak kendi kendine yetmeyi hedefleyen “otarşik” bir eğilim ortaya çıkmış, ülkeler ağırlıklı olarak iç pazar için üretime yönelmiş ve devletlerin ekonomik hayatın her alanına aktif şekilde müdahale ettiği bir süreç yaşanmıştır. Türkiye’nin de özellikle devlet eliyle sanayi işletmeleri kurmaya girişmesiyle, ülkede yerli sanayi ürünleri için bir iç pazar yaratmak ve ihraç gelirlerini arttırmak bakımından tarım kredi ve satış kooperatiflerinin hızla kurulup gelişmesine çok daha fazla önem verilmiştir. Bu süreçte kooperatiflerin büyük ölçüde devlet kaynakları ile kurulması ve işletilmesi de devletin müdahalesini beraberinde getirmiştir.

Daha önce isminden bahsedildiği üzere, 1933 yılında Almanya’dan gelen bilim adamlarından olan ve İktisat Vekâleti’nde kooperatifçilik konusunda danışman olarak istihdam edilen Hans Wilbrandt’ın 1939 yılında yayımlanan tarım kredi ve satış

¹⁰⁸⁹ *Az Gelişmiş Ülkelerin Ekonomik ve Toplumsal Kalkınmasında Kooperatiflerin Rolü*, Uluslararası Çalışma Örgütü 1964 yılı 49. Uluslararası İş Kongresi, Çev. Celal Uzel ve Haluk Uzel, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, Şark Matbaası, 1977, s. 50.

¹⁰⁹⁰ *Age.*, s. 47.

kooperatifleri ile ilgili makalesinde, Türkiye’de kooperatifçiliğin devlet eliyle kurulmasının ve yürütülmesinin (teknik açıdan) gerekleri şu şekilde açıklanmıştır:¹⁰⁹¹

“Türkiye serbest bir kooperatifçilik hareketini temin edecek vaziyete henüz gelmiş değildir. Bu itibarla memleketimiz için ‘kooperatiflerin serbest bir şekilde inkişafı’ veya ‘Devlet idaresi altında teşkilâtlandırılması’ şekilleri arasında bir intihap yapılmasına imkân olmayıp Kooperatifleri Devlet idaresi altında kurmak veya hiç kurmamaktan başka çare yoktur. Türkiye’de klâsik kooperatif prensiplerinden uzaklaşılarak kooperatiflerin Devlet idaresi altında teşkilâtlandırılması kararlaştırılmış ise de takip olunan yeni tarzı idarenin mahzurları, zararları ve tehlikeleri daima göz önünde tutulmuştur. Çünkü ancak kooperatiflerin idare hususundaki hürriyetlerinin tahdidi yani bunların ‘vesayet altında idaresi’, çiftçilerin daha şimdiden, mezkûr teşekküllerin kredi ve satış işlerindeki ekonomik ve ticari prensiplerinden faydalandırılmasını ve bunların kooperatifçilik işlerinde bilfiil yetiştirilmesini mümkün kılmaktadır. Pek yakın bir zamanda ve ani bir şekilde olmasa bile, Devletin kooperatifler üzerindeki zaptı raptı yine yavaş yavaş hafifleyecek ve bu vesayet günün birinde ortadan kalkacaktır. Lakin bu, günün meselesi değildir.”

Wilbrandt burada; kooperatifçilik siyasetinin işlevinin köylüleri kooperatifçilik konusunda yetiştirmek olduğunu, bu sağlandığı zaman da kooperatifler üzerindeki devlet vesayetinin yavaş yavaş ortadan kalkacağını, yani devletin üstlendiği kooperatifleştirme misyonunun belli bir olgunlaşma evresine kadar sürecek geçici bir müdahale niteliğinde olduğunu vurgulamıştır. Ziraat Bankası Kooperatifler Müdürü Atasagun da 1946 yılında yayımlanan bir yazısında, “Kooperatifler her bakımından tamamen olgunlaşınca kadar Devletin gözcülüğüne muhtaçtırlar. Bu konudaki siyaset, tedricen gevşeme ve serbestleştirme istikametinde yürümelidir.” biçiminde bir görüş ileri sürmüştür.¹⁰⁹² Bu açıdan tarım kredi ve satış kooperatifleri kanunlarında ve ana mukavelenamelerinde, çiftçi ortaklara; seçme, karar alma, yönetim ve denetim kurullarında bulunma gibi hakların tanınmış olmasının çiftçilerin kooperatifçilik konusunda yetişmelerini sağlamaya yönelik olduğu söylenebilir. Aynı zamanda bu düzenlemelerde yer alan kredi ve satış kooperatiflerinin öz kaynak yapısını güçlendirmeye dönük hükümler de bu kooperatiflerin ileride finansal bakımdan bağımsız bir yapıya kavuşmalarını hedeflemiştir. Ancak ortaklar ve kooperatifler açısından böyle bir olgunluğa henüz gelinmemiştir. Zaten bu aşamada öncelikle kredi ve

¹⁰⁹¹ Wilbrandt, agm., s. 159.

¹⁰⁹² Yusuf Saim Atasagun, “Yurdumuzda Kooperatiflerin Gelişmesi İçin İnandığımız Prensipler”, *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2, Şubat 1946, s. 9.

satış kooperatiflerinin yenilerinin kurulmasına, ortak sayılarının arttırılmasına ve ülke genelinde yaygınlaştırılmasına ihtiyaç vardır.

Bu kapsamda kooperatifçilik siyaseti daha sonraki yıllarda da gelişimini sürdürmüştür. İlk olarak, 1939 yılında kurulan ve İktisat Vekâleti'nin kooperatiflerle ilgili görevlerini devralan Ticaret Vekâleti bünyesinde “Teşkilatlandırma Umum Müdürlüğü” adında bir ana hizmet birimi oluşturulmuş ve bu birime kooperatifçilik siyasetinde önemli bir pozisyon verilmiştir.¹⁰⁹³ Daha sonra 1940 yılından itibaren tarım satış kooperatiflerinin yenilerinin kurulmasına girilerek, Gaziantep'te fıstık tarım satış kooperatifleri; Adana'da pamuk tarım satış kooperatifleri; Mudanya, Bilecik, Kocaeli ve Hatay'da ipek kozası tarım satış kooperatifleri faaliyete geçirilmiştir. Yine bu süreçte Adana'da “Çukurova Tarım Satış Kooperatifleri Birliği”, Gaziantep'de “Gaziantep Fıstık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği” ve Bursa'da “Koza Tarım Satış Kooperatifleri Birliği” teşkil edilmiştir.¹⁰⁹⁴ Ayrıca İzmir'de incir ve üzüm kooperatiflerine ek olarak; pamuk ve zeytinyağı tarım satış kooperatifleri de kurulmuştur.¹⁰⁹⁵ Sonuçta 1942-1943 iş yılı itibariyle mevcut tarım satış kooperatiflerinin ortak sayısı 85.979'u bulmuştur.¹⁰⁹⁶ Yine tarım kredi kooperatifi ortaklarının sayısı da 1942 yılı sonunda 154.416'ya ulaşmıştır.¹⁰⁹⁷ Türkiye'de bu şekilde çok sayıda çiftçinin bir iktisadî kuruluşa katılmış olması önemli bir olgudur. Böylelikle kooperatifçilik siyasetinin sonuçlarından birisi olarak; kamu ve özel sektörün yanında devlet güdümünde olsa da bir “kooperatifçilik sektörü”¹⁰⁹⁸ kendini göstermeye başlamıştır. Başvekil Şükrü Saraçoğlu, 1942 yılında Meclis'te okuduğu hükümet programında “...İktisadî ve siyasî sahalarda Devletçilik, fertçilik ve kooperatifçiliğe bırakılan sahalarda o kadar geniştir ki bunlar arasında bir

¹⁰⁹³ Bkz. “Ticaret Vekâleti Teşkilatı ve Vazifelerine Dair Kanun”, md. 1, 8.

¹⁰⁹⁴ Mennan Yiğiter, *Genel Kooperatif Tarihi ve Bilgisi*, Ulus Basımevi, Ankara, 1948, s. 127-129.

¹⁰⁹⁵ Bkz. Abdullah Martal ve Oktay Gökdemir, “Tariş Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği”, *Tariş Tarihi*, s. 218; Erdal Aslan ve Özlem Yıldırım, “Tariş Zeytin-Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği”, *Tariş Tarihi*, s. 300.

¹⁰⁹⁶ Yiğiter, *age.*, s. 124-131.

¹⁰⁹⁷ *Tarım Kredi ve Satış Kooperatiflerine Ait Gelişmeler*, *age.*, s. 4.

¹⁰⁹⁸ G. Fauquet, “ev idaresi, esnaf ve köy ekonomisi” gibi küçük ekonomik birimlerin kooperatif şeklinde birleşmesi sonucunda, devlet ve özel sektörün yanında yeni bir sektörün (kooperatifçilik sektörünün) ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Bkz. G. Fauquet, *Kooperatifçilik Sektörü*, Çev. Arif Hikmet Özümerzifon, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948, s. 4-5.

menfaat çarpışması asla olmayacak ve ileride de olmaması için de daima dikkatli ve hesaplı yürüyeceğiz...” demekle aslında bu duruma işaret etmiştir.¹⁰⁹⁹

Kooperatifçilik siyaseti, ülkede tarım kredi ve satış kooperatifleri dışında Ticaret Kanunu kapsamındaki diğer kooperatiflerin kurulmasında da teşvik edici bir rol oynamıştır. Öyle ki 1931-1938 döneminde, kooperatifçilik siyasetinin yarattığı ortam içinde; memur ve işçi tüketim kooperatifleri, dokumacılar kooperatifleri, sulama kooperatifleri, lokantacılar kooperatifi, ekmekçiler kooperatifi, ayakkabıcılar kooperatifi, yumurtacılık ve tavukçuluk kooperatifleri, konut yapı kooperatifleri gibi çeşitli alanlarda çok sayıda kooperatif kurulmuştur.¹¹⁰⁰ Bu bağlamda kooperatifçilik siyasetinin, çeşitli ekonomik sorunlar karşısında ihtiyaç sahiplerine ve ilgili makamlara kooperatif fikrinin önemli bir seçenek olduğunu gösterdiği ifade edilebilir.

Bu dönemde yeni bir kooperatif türü olarak ortaya çıkan yapı kooperatiflerinin ilki ise 1935 yılında kurulan Ankara Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi olmuştur. Bu kooperatifin kuruluş sürecinde, Türk Kooperatifçilik Cemiyeti yöneticilerinden Nusret Uzgören de aktif bir rol üstlenmiştir. Uzgören, bu kooperatifin kuruluş hikâyesini anlattığı bir yazısında, yapı kooperatifi fikrinin; Ankara’da konut stokunun azlığından ve kiralara yüksek olmasından hareketle geliştiğini ve kurulan bu kooperatife ilerleyen süreçte devletin de çeşitli destekler sağladığını söylemiştir.¹¹⁰¹ Ankara Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi’nin kuruluşundan sonra kısa sürede başka yapı kooperatifleri de kurulmuştur.¹¹⁰² Yine bu dönemde öne çıkan kooperatiflerden olan dokumacılar

¹⁰⁹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, İn’ikad: 77, Devre: 6, İçtima: 3, Cilt: 27, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1942, s. 25.

¹¹⁰⁰ Örnek olarak bkz. “İstanbul Belediyesi Memurin Kooperatifi”, BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 31-66-3, Dosya Ek: 179-57, Tarih: 09.10.1932, s. 1; “İstanbul Yazma Dokuma Kooperatif Şirketi”, BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 31-61-20, Dosya Ek: 179-55, Tarih: 14.09.1932, s. 1; “Denizli Dokumacılık Kooperatifi”, BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 70-93-19, Dosya Ek: 179-110, Tarih: 05.12.1936, s. 1; “Burhaniye Sulama Kooperatifi”, BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 50-85-2, Dosya Ek: 179-89, Tarih: 10.12.1934, s. 1; “İstanbul Lokantacılar Kooperatifi”, BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 52-12-14, Dosya Ek: 179-92, Tarih: 24.02.1935, s. 1; “İzmir Ekmekçiler Kooperatif Şirketi”, BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 58-80-18, Dosya Ek: 179-101, Tarih: 24.10.1935, s. 1; “Kütahya Ayakkabı Yapanlar Kooperatifi”, BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 84-69-12, Dosya Ek: 179-136, Tarih: 28.07.1938, s. 1; “Yenice Tavukçuluk Yumurtacılık Kooperatifi”, BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 73-25-15, Dosya Ek: 179-121, Tarih: 31.03.1937, s. 1; “Ankara Bahçelievler Yapı Kooperatifi”, BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 51-6-2, Tarih: 26.01.1935, s. 1.

¹¹⁰¹ Nusret Uzgören, “Ankara Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi Nasıl Doğdu?”, *Karınca*, Sayı: 29-30, İkinciteşrin 1936, s. 39-43.

¹¹⁰² “Memleketimizde Yapı Kooperatifleri Süratle İnkişaf Ediyor”, *Karınca*, Sayı: 32, İkincikânun 1937, s. 40.

kooperatifleri ise dokumacıların bez imalatında kullandığı iplikleri fabrikalardan toplu şekilde tedarik etmeleri ihtiyacından doğmuştur. Çünkü çoğu kez dokumacı ve fabrika arasına giren tüccarlar iplik hammaddesi fiyatlarının artmasına yol açmaktadırlar. Bu kapsamda dokumacı esnafı arasında İktisat Vekâleti'nin girişimleriyle dokumacılar kooperatifleri kurulmaya başlanmıştır.¹¹⁰³ Tüketim kooperatifleri de bilhassa büyük şehirlerdeki memur ve işçiler arasında hayat pahalılığından korunmak için kurulmaktadır. İktisat Vekili Celal Bayar da 1937 yılında yaptığı bir açıklamada, büyük şehirlerde tüketim kooperatiflerinin kurulmasına ihtiyaç bulunduğunu ve buna önem verileceğini ifade etmiştir.¹¹⁰⁴ Ayrıca bu dönemde, ekonomik bir amacı olmamakla birlikte yeni nesli kooperatifçiliğe hazırlamak ve alıştırmak için okullarda “okul kooperatifleri” oluşturulmuştur. Okul kooperatiflerinin kuruluş ve işleyişinde birlik sağlamak amacıyla Maarif Vekâleti tarafından 1938 yılında “İlk ve Orta Okullarla Liselere ve Öğretmen Okullarına Mahsus Okul Kooperatifleri Yasası” başlıklı bir düzenleme de yapılmıştır.¹¹⁰⁵ İkinci dünya savaşı yıllarında ise artan hayat pahalılığı nedeniyle memur ve işçiler arasında kurulan tüketim kooperatiflerinin sayısında önemli bir artış olmuştur. Yine bu yıllarda hükümetin “iplik hammaddesinin kooperatifler üzerinden dağıtılması” şeklinde bir uygulamaya yönelmesiyle dokumacılık kooperatiflerinin sayısı da hızla artmıştır.¹¹⁰⁶

Bu arada, 1944 yılı sonunda Türk Kooperatifçilik Kurumu ile Türk Ekonomi Kurumu'nun ortak girişimleriyle “Birinci Türk Kooperatifçilik Kongresi” toplanmıştır. Bu kongreye sunulan bir tebliğe göre, Türkiye’de tarım kredi ve satış kooperatifleri dışında ana türler itibariyle; çoğunluğu dokumacılar olmak üzere 113 adet küçük sanat kooperatifi, 49 adet konut yapı kooperatifi ve 89 adet de tüketim kooperatifi bulunmaktadır. Bunların haricinde çeşitli alanlarda faaliyet gösteren 15 civarında

¹¹⁰³ Alâettin Cemil Topçubaşı “El ve Ev İşleri Yalnız Kooperatif Teşkilatıyla Yaşayabilir [...]”, *Karınca*, Sayı: Üsnomal, İkincikânun 1937, s. 91-12; “Memleketimizde Küçük Sanat Halindeki Dokumacılığın Vaziyeti”, *Karınca*, Sayı: Üsnomal, İkincikânun 1937, s. 29-30; “Mahdut Mesuliyetli Tosya Dokumacıları İmalat ve Satış Kooperatifi”, *Karınca*, Sayı: Üsnomal, İkincikânun 1937, s. 56-59.

¹¹⁰⁴ “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti Kongresinde B. Celal Bayar’ın Önemli Söylevi”, *Karınca*, Sayı: 34-36, Mayıs 1937, s. 12.

¹¹⁰⁵ Fikret Kanad “Türkiye’de Okul Kooperatifleri”, *Birinci Türk Kooperatifçilik Kongresi (21-25 Aralık 1944-Ankara)-II. Kongrede Yapılan Tebliğler*, Ankara, 1945, s. 54-61; Ayrıca bkz. *İlk ve Orta Okullarla Liselere ve Öğretmen Okullarına Mahsus Okul Kooperatifleri Yasası*, T.C. Kültür Bakanlığı, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.

¹¹⁰⁶ Yiğiter, *age.*, s. 100-101, 104-109.

kooperatif mevcuttur.¹¹⁰⁷ Kongre tertip heyeti tarafından kongreye sunulan tarım kredi kooperatifleri ile ilgili tebliğde, kredi kooperatiflerinin on beş yıllık uygulama sürecinde köy ekonomisinde sağladığı faydalara işaret edilmiştir. Burada, kredi kooperatiflerinin en önemli işlevinin ziraî kredinin köylünün ayağına kadar götürülmesi olduğu, bu sayede 1944 yılı itibarıyla beş bine yakın köy ve nahiyede daha önce tefeci olarak çalışan kimselerin faaliyetlerine büyük ölçüde son verildiği, yaklaşık yüz seksen bin köylünün tefecilerin elinden kurtarıldığı, ayrıca kredi kooperatiflerinin köylüler arasında birlikte çalışma ve dayanışma duygusu geliştirmiş olduğu, kredi kooperatifleri yoluyla köylülerin haklarını kullanmaya ve iş görmeye alıştırıldığı, sonuçta kooperatiflerin hem ekonomik hem de sosyal anlamda köylülere büyük faydalar sağladığı ifade edilmiştir.¹¹⁰⁸ Kongreye sunulan tarım satış kooperatifleri ile ilgili tebliğde ise; tarım satış kooperatiflerinin yedi yıllık uygulama hayatı içinde yüz bine yakın çiftçiye ve yaklaşık on beş milyonluk bir varlığa ulaştıkları, bu kooperatiflerin ortaklarına kooperatif dışında kalan üreticilerin elde ettiği ürün bedellerini sağlamakla birlikte aynı zamanda yıllık iki buçuk milyon lira civarında ek fiyat farkı dağıtmış oldukları belirtilmiştir.¹¹⁰⁹

Diğer yandan 1945 yılında kooperatifçilik siyaseti açısından yenilik olarak adlandırılabilir bir faaliyetin de hayata geçirildiği görülüyor. Bakırköy Tarım Kredi Kooperatifi'nin ilgili makamlar nezdindeki girişimleri sonucunda, bu kooperatife ortakların tarla ve harman işlerinde kullanılmak üzere Türkiye Ziraî Donatım Kurumu'ndan iki adet traktör ve harman makinası sağlanmış ve bunların bedellerinin ödenmesi için de Ziraat Bankası tarafından kooperatife kredi açılmıştır. Daha sonra kooperatife bağlı on yedi köyde harman makinasıyla ortakların harman işleri büyük ölçüde görülmüş ve traktörlerle ortakların tarlaları işlenmiştir.¹¹¹⁰ Benzer bir gelişme Adana Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği cephesinde de yaşanmıştır. Birlik tarafından 1946 yılında Türkiye Ziraî Donatım Kurumu'ndan on traktör ve beş biçerdöver satın alınmış ve sonrasında bu makinalar ortakların hasat, harman ve sürme

¹¹⁰⁷ Muhlis Ete "Türkiye'de Kooperatifçilik Politikası", *Birinci Türk Kooperatifçilik Kongresi (21-25 Aralık 1944-Ankara)-II. Kongrede Yapılan Tebliğler*, Ankara, 1945, s. 18-20.

¹¹⁰⁸ "Türkiye'de Tarım Kredi Kooperatifleri", agm. s. 73, 83.

¹¹⁰⁹ "Türkiye'de Tarım Satış Kooperatifçiliği", *Birinci Türk Kooperatifçilik Kongresi (21-25 Aralık 1944-Ankara)-II. Kongrede Yapılan Tebliğler*, Ankara, 1945, s. 89.

¹¹¹⁰ "Kooperatifçilik Çalışmalarında Örnek Olacak Büyük Başarı", *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 1, Ocak 1946, s. 11.

işlerinde çalıştırılmıştır. Bunun sonucunda ortakların hem hububat hem de pamuk işlerinde ekonomik açıdan önemli bir tasarruf sağlanmıştır.¹¹¹¹ Sonraki yıllarda başka kredi kooperatifleri de makine tedarik ve kullandırma faaliyetine girişmişlerdir.¹¹¹² Ayrıca 1949 yılında Amerika'nın Marshall yardımları kapsamında Türkiye'ye gönderdiği traktörlerin bir kısmının kredi kooperatiflerine dağıtılması söz konusu olmuştur.¹¹¹³ Dolayısıyla kooperatifçilik siyasetinde, Atatürk'ün 1937 yılı Meclis açılış konuşmasında dile getirdiği modern ziraat aletleri ve makinalarının kooperatifler yoluyla çiftçilere kullandırılması düşüncesi yönünde de bu şekilde somut adımlar atılmıştır.

Kooperatifçilik siyaseti ilerleyen yıllarda gelişmesini sürdürmüş, kredi kooperatifi teşkilatı genişletilmiş ve yeni tarım satış kooperatifleri ve birlikleri kurulmuştur. Nitekim 1950 yılı itibariyle bakıldığında, tarım kredi kooperatiflerinin sayısının 900'e, bağlı köy sayısının 8.775'e ve ortak sayısının 438.410'a ulaşmış olduğu görülmektedir.¹¹¹⁴ Bu arada, İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'nin 1949 yılında Üzüm, İncir, Pamuk ve Zeytinyağı ürünleri temelinde dört birliğe ayrılmış olduğunu belirtmek gerekir.¹¹¹⁵ Bütün tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin 1950 yılındaki durumuna göre ise; toplam 10 adet tarım satış kooperatifleri birliği ve bunlara bağlı 109 tarım satış kooperatifinin bulunduğu, yine tarım satış kooperatifi ortaklarının sayısının 130.468'e ulaştığı anlaşılmaktadır. Daha sonraki yıllarda tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin teşkiline devam edilmiş olup; 1952 yılında "Antalya Pamuk, Narenciye ve Muz Tarım Satış Kooperatifleri Birliği", 1954 yılında "Bursa Marmara Zeytin Tarım Satış Kooperatifleri Birliği" ve "Isparta Gül ve Gülyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği", 1958 yılında "Nevşehir Üzüm ve Mamulleri Tarım Satış Kooperatifleri Birliği" ve 1959 yılında da "Adana Narenciye, Meyve ve Sebze Tarım Satış Kooperatifleri Birliği" kurulmuştur. Böylece 1961 yılı itibariyle tarım satış kooperatifleri birliklerinin sayısı 15'e, tarım satış kooperatiflerinin sayısı 190'a ve

¹¹¹¹ "Çukurova Birliğinin Makine İşletmesi", *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 9, Eylül 1946, s. 18-19.

¹¹¹² "Nazilli Bölgesindeki Kredi Kooperatiflerinde Makinalaşma Gayretleri", *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 38, Şubat 1949, s. 10-11.

¹¹¹³ "Tarım Bakanımızın Makine İşleri Hakkında Son İzahatı", *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 40, Nisan 1949, s. 9-11.

¹¹¹⁴ *Tarım Kredi ve Satış Kooperatiflerine Ait Gelişmeler*, age., s. 4.

¹¹¹⁵ Erdal Aslan "İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'nin Ürünler Düzeyinde Dört Birliğe Ayrılması", *Tarih Tarihi*, s. 143-144.

kooperatif ortaklarının sayısı 156.257'e ulaşmıştır. Yine aynı yıl itibariyle tarım kredi kooperatiflerinin sayısı 1.575'i, bağlı köy sayısı 16.653'ü ve ortak sayısı ise 941.799'u bulmuştur.¹¹¹⁶

Bu dönemde önemli bir gelişme olarak; kooperatifçilik siyasetinin 1961 yılında yeni Anayasa'nın 51. maddesinde, "*Devlet, kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır.*" biçiminde yerini aldığı görülmektedir.¹¹¹⁷ Bununla birlikte 1963-1967 yıllarına ilişkin birinci beş yıllık kalkınma planında kooperatifçiliğin geliştirilmesine yönelik hedeflere ve tedbirlere de yer verilmiştir. Beş yıllık plan ve yıllık programlardaki hedefler çerçevesinde, tarım kredi kooperatifleri tarafından çiftçi ortakların kredi ihtiyaçları yanında çeşitli ziraî girdiler ile modern alet ve makine ihtiyaçlarının karşılanmasına girişilmiştir. Bu kapsamda, Türkiye Ziraî Donatım Kurumu'nca sağlanan traktör, pulluk, su motoru, mibzer vb. modern araçlar, kooperatiflerce ortaklara aynî kredi olarak dağıtılmıştır. Kredi kooperatifi ortaklarının hayvansal yem ihtiyacını karşılamak için de Yem Sanayi Türk A.Ş. ile kooperatifler arasında bayilik ilişkisi kurulmuştur. Aynı zamanda tarım kredi kooperatifleri, Toprak Mahsulleri Ofisi ve Devlet Üretim Çiftlikleri'nden kaliteli tohumları toptan olarak tedarik edip, ortaklarına dağıtmaya başlamışlardır. Kooperatif ortaklarının akaryakıt, kimyevi gübre, tarımsal ve hayvansal ilaç ihtiyaçları da kredi kooperatifleri tarafından aynî kredi şeklinde sağlanmaktadır. Modern ziraî alet ve makinaları tek başına tedarik etmeye durumları uygun olmayan ortaklar için ise kredi kooperatifleri bünyesinde tarım makinaları işletmelerinin kurulmasına ağırlık verilmiştir. Böylece kooperatiflere ait olan makine ve aletlerin sırayla çiftçilerin hizmetine sunulması söz konusu olmaktadır. Tarım kredi kooperatiflerinin 1966 yılı sonu itibariyle durumuna bakıldığında; kooperatif sayısının 1.816'ya, bağlı köy sayısının 19.796'ya ve ortak sayısının 1.153.217'ye ulaşmış olduğu görülmektedir. Yapılan hesaplamalara göre, Türkiye'de 1966 yılında kredi kooperatifi ortaklarının tüm tarımsal nüfus içindeki oranı yüzde 31,4'ü bulmuştur. Burada bölgesel olarak en yüksek kooperatifleşme seviyesinin yüzde 43 oranıyla Ege bölgesinde ve en düşük kooperatifleşmenin ise yüzde 16 oranıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 1966 yılında

¹¹¹⁶ Nabi Dinçer, Necati Mutlu, Belgin Güney ve Kazım Oksay, *Kooperatifçilik Sorunları Araştırması*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Yayın No: DPT-785 ve SPD-183, SPD Araştırma Şubesi, Ankara, 1972, s. 59, 214, 215.

¹¹¹⁷ Bkz. "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası", *Resmî Gazete*, Sayı: 10859, 20 Temmuz 1961, s. 4641-4655.

“Trakya Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifleri Birliği” kurulmuş olup, yıl sonunda tarım satış kooperatiflerinin sayısı 212’ye ve ortakların sayısı da 158.213’e ulaşmıştır.¹¹¹⁸

Kooperatifçilik siyasetinin temel hareket noktası tarım kredi ve satış kooperatifleri olmakla birlikte, bu süreçte Türk Ticaret Kanunu kapsamında kurulan kooperatif türlerinin de gelişme gösterdikleri anlaşıyor. İlk olarak, 1950’li yıllarda kurulmaya başlayan pancar ekicileri kooperatifleri zamanla önemli bir kooperatif türü haline gelmiştir. Bu kooperatiflerin kuruluş ve işleyişinde de devlet (Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.) aktif bir rol üstlenmiştir. Pancar ekicileri kooperatiflerinin sayısı 1966 yılı itibariyle 18’i bulmuş olup, yaklaşık 360.000 pancar üreticisi -Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.’nin yakın desteği ve gözetimi altında- bu kooperatiflerin kapsamı içine alınmıştır. İlgili kamu kurumlarının (Tarım Bakanlığı, Gümrük ve Tekel Bakanlığı) teşvik ve destekleriyle çay üreticilerinin de kooperatifleştirilmesi söz konusu olmuş ve 1946 yılından itibaren kurulmaya başlayan çay kooperatiflerinin sayısı 1966 yılı sonunda 9’a ulaşmış ve ortak sayıları toplamı (yaklaşık) 28.000’i bulmuştur. Çay üreticileri kooperatiflerinin en önemli faaliyeti ise ortaklarına kredi ve gübre dağıtımını yapmak olmuştur. Yine farklı bir kooperatif türü olarak, 1943 yılından itibaren balıkçılık (su ürünleri) kooperatifleri kurulmaya başlanmış ve bu kooperatiflerin sayısı 1966 yılı sonuna kadar 49’a ulaşmıştır. Balıkçılık kooperatiflerinin en önemli işlevinin de Ziraat Bankası’ndan sağladıkları kredileri ortaklarına dağıtmak olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka tarımsal amaçlı kooperatif türü olan sulama (toprak ve su) kooperatifleri ise ilgili kamu kurumlarının yürüttükleri projeler çerçevesinde 1964 yılından itibaren kurulmaya başlamış ve sayıları 1966 yılı sonunda 402’yi bulmuştur. Ayrıca Köy İşleri Bakanlığı tarafından 1966 yılından itibaren “yurt dışına işçi göndermelerde kooperatif kuran köylere öncelik tanınması projesi” kapsamında köy kalkınma kooperatiflerinin kurulmasına da girişilmiştir.¹¹¹⁹

Bundan başka tarım dışı alanlarda da çeşitli kooperatif türlerinin kurulduğu ve geliştiği görülmektedir. Esnaf ve sanatkârların kredi ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak 1951 yılından itibaren esnaf ve sanatkârlar kredi ve kefalet kooperatifleri kurulmaya

¹¹¹⁸ Dinçer vd., *age.*, s. 21-22, 59, 91-93, 100-106, 114-119, 214-215.

¹¹¹⁹ Bkz. *Age.*, s. 451-452, 457-518.

başlanmıştır. Türkiye Halk Bankası tarafından finanse edilen bu kooperatiflerin sayısı 1966 yılı sonunda 311'e ulaşmıştır. Daha önceki yıllarda kurulan ve çoğunluğunu dokumacıların oluşturduğu küçük sanat kooperatiflerinin sayısı -Ticaret Bakanlığı'nın kayıtlarına göre- 1966 yılı sonu itibariyle 229'u bulmuştur. Küçük sanat kooperatiflerinin teşvik ve destek sürecini ise Sanayi Bakanlığı ve Türkiye Halk Bankası yürütmektedir. Türkiye'de sanayileşmenin ve kentleşmenin artmasıyla memur ve işçiler arasında kurulan tüketim ve konut yapı kooperatifleri de sayısal anlamda büyük gelişme göstermişlerdir. Çoğunluğu devlet kurumları ve fabrikaları bünyesinde kurulan tüketim kooperatiflerinin sayısı 1966 yılı sonunda 326'ya ulaşmıştır. Yine aynı yıl sonu itibariyle konut yapı kooperatiflerinin sayısı 2.099'u bulmuştur. Konut yapı kooperatiflerinin önemli bir bölümüne Sosyal Sigortalar Kurumu'ndan kredi desteği sağlanmıştır.¹¹²⁰

Görülüyor ki kooperatifçilik siyaseti sadece tarım kredi ve satış kooperatifçiliği bazında değil, diğer alanlarda da kooperatifçiliğin gelişmesine katkı sağlamıştır. Böylece kooperatifçilik siyaseti, kooperatifçilik fikrinin uygulamaya geçirilmesinde ve popülerleşmesinde önemli bir işlev görmüştür. Buradaki süreç ise çeşitli ihtiyaçlar ve amaçlar karşısında; ihtiyaç sahiplerinin ve ilgili kamu kurumlarının birlikte hareket etmesiyle yürütülmüştür. Yani belli bir alanda kooperatif kurulması önerisinin öncelikle devlet tarafından ortaya atıldığı ve bunun gerçekleşmesi için de ihtiyaç sahiplerince kurulacak olan kooperatiflere çeşitli teşvik ve desteklerin sağlandığı bir süreç söz konusudur. Bu bağlamda Türkiye'de kooperatifçilik siyasetinin başlatmış olduğu kooperatifçilikte devlet öncülüğü ve devlet desteği yaklaşımı sonraki yıllarda genel bir karakter kazanmıştır. Sonuçta Türkiye'de kooperatifçiliğin kuruluşunda ve gelişmesinde devlet en önemli rolü üstlenmiş, esas olarak halkın birlikte iş görme ve dayanışma düşüncesiyle kendiliğinden kooperatifçiliğe yönelmesi eğilimi ise pek gelişmemiştir.

Öte yandan, Türkiye'de kooperatifçilikte devletin rolünün 1940'lı yıllarda da tartışma konusu yapıldığı anlaşılmaktadır. Muhittin Birgen 1940 yılı başında "İktisadî Yürüyüş" dergisinde çıkan bir makalesinde, özellikle Ziraat Bankası'nın tarım kredi kooperatifleri

¹¹²⁰ Bkz. Age., s. 519-587.

üzerindeki vesayetini eleştirmiştir.¹¹²¹ Daha sonra Yusuf Saim Atasagun, aynı dergide bir yazı kaleme alarak Muhittin Birgen'e cevap vermiştir. Atasagun burada, ülkede çiftçilerin içinde bulunduğu maddî ve manevî koşullar nedeniyle kredi kooperatiflerinin kurulup gelişmesinde Ziraat Bankası'nın aktif bir pozisyon üstlenmesinin gerekli olduğunu ileri sürmüştür.¹¹²² Bunun üzerine Muhittin Birgen; devlet-kooperatif ilişkilerinde devletin rolünün kooperatifçiliğin gelişimini sağlamak amacıyla yardımlarda bulunmaktan ibaret olduğunu, ancak Ziraat Bankası'nın kredi kooperatiflerine yönelik müdahalesinin doğrudan doğruya kooperatiflerin yönetimlerini ele almak aşamasına kadar vardığını söylemiştir.¹¹²³ Atasagun da cevaben; “devletin kooperatiflere yardımda bulunması fakat işlerine karışmaması” yönündeki bu yaklaşımın doğru olmadığını, kooperatiflerin kendi başlarına işlerine devam edebileceği ideal aşamaya varılmasının daha çok zaman alacağını, zira ülkede klasik kooperatif prensiplerinin aynen uygulanmasının şartlarının henüz mevcut olmadığını, bu aşamada esas amacın köylüye fayda sağlayacak olan kuruluşların bir an önce kurulması olduğunu ifade etmiştir.¹¹²⁴

Yine kooperatifçilikte devletin rolüne ilişkin olarak 1940'lı yılların sonuna doğru önemli bir gelişme yaşanmıştır. Nitekim dönemin Ticaret Bakanı tarafından 1948 yılında yapılan bir açıklamada, devletin tarım kredi ve satış kooperatifleri üzerindeki vesayetinin ortadan kaldırılmasının gerekli olduğu ve bu konuda kanunî çalışmaların yapılacağı belirtilmiştir.¹¹²⁵ Yusuf Saim Atasagun ise bu sıralarda yazdığı bir makalede, “1929 yılında başlayan ve 1935 yılında gelişen bir kooperatif politikamız vardı. Bilhassa köylü için kredi ve satış kooperatifleri kurmak ve inkişaf ettirmek o zamanlar devletin mühim işleri arasında yer alıyordu.” şeklinde ifadeler kullanmış ve Atatürk sonrası dönemde hükümetlerin kooperatifçilikle yeterince ilgilenmediğini ileri

¹¹²¹ Muhittin Birgen, “Kooperatifi Memleketimize Alırken Yanlışlıklar Yapılmıştır.”, *İktisadî Yürüyüş*, Sayı: 3, 15 Ocak 1940, s. 2.

¹¹²² Yusuf Saim Atasagun, “Bay Muhittin Birgen'e Mektup”, *İktisadî Yürüyüş*, Sayı: 27, 16 Ocak 1941, s. 6, 18.

¹¹²³ Muhittin Birgen, “Doktor Yusuf Saim Atasagun'a Cevap!”, *İktisadî Yürüyüş*, Sayı: 29, 16 Şubat 1941, s. 3, 20.

¹¹²⁴ Yusuf Saim Atasagun, “Muhittin Birgen'in Cevabına Cevap”, *İktisadî Yürüyüş*, Sayı: 33, 16 Nisan 1941, s. 5; Yusuf Saim Atasagun, “Ziraî Kredi Kooperatifleri-Bay Muhittin Birgen'e Cevap”, *İktisadî Yürüyüş*, Sayı: 34, 1 Mayıs 1941, s. 10.

¹¹²⁵ “Ticaret Bakanımızın İncelemeleri-Yeni Kooperatifler Kanunu İşi ele Alındı”, *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 32, Ağustos 1948, s. 4; Ayrıca bkz. “Ticaret Bakanımız Kooperatifler Hakkında Nasıl Düşünüyor?”, *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 33, Eylül 1948, s. 10.

sürmüştür.¹¹²⁶ Atasagun başka bir yazısında; Türkiye’de kooperatifçiliğin gelişmesinin hem ferdin hem de devletin ortak çalışmasına bağlı olduğunu, sadece fertler veya sadece devlet tarafından yapılan çabalarının yetersiz olacağını, Türkiye’nin kooperatifçilik hareketinde o güne kadar devam eden süreçte devletin payının fertlerin katkısından çok daha fazla olduğunu, ancak Türkiye’de kooperatifçiliğin elde ettiği onca başarılarla karşın henüz olgunluk aşamasına gelmediğini söylemiştir.¹¹²⁷ Dolayısıyla Atasagun bu yazılarında, hükümetin ortaya attığı kooperatifçilikte serbestleştirme yaklaşımına karşılık olarak; sınırları belli olmak üzere devletin kooperatiflerle yakından ilgilenmesine halen ihtiyaç bulunduğu tezini savunmaktadır.

Yukarıda bahsedildiği üzere 1950’li ve 1960’lı yıllarda gerek tarım kredi ve satış kooperatifleri gerekse diğer kooperatif türlerine yönelik hızlı bir gelişme süreci yaşanmıştır. Böylece devletin kooperatiflerle ilgili misyonu bu yıllarda da devam etmiştir. Kooperatif sayılarındaki artış ve ortaya çıkan sorunlar karşısında 1960’lı yıllarda da devletin kooperatifler üzerindeki rolüne ilişkin tartışmalar çeşitli platformlarda sürdürülmüştür. Türk Kooperatifçilik Kurumu tarafından 1966 yılı sonunda düzenlenen Altıncı Türk Kooperatifçilik Kongresi’nde de kooperatifçilikte devletin rolü meselesi gündeme gelmiştir. Bu kongreye Fındıkoğlu tarafından sunulan tebliğde, “*Bugün bütün kooperatifçilerimizi meşgul etmesi gereken mesele, çocukluk safhasının bitip bitmediği noktasında toplanmaktadır. Devletten ani kopuş manasında olmamak şartıyla çocukluktan, vesayet altında bir kooperasyondan kurtulma yollarını aramaya mecburuz.*” biçiminde ifadeler kullanılmıştır.¹¹²⁸

Özellikle kongreye Devlet Planlama Teşkilatı uzmanı T. Güngör Uras’ın sunduğu “Tarım Kooperatifleri ile Devlet Arasındaki İlişki” başlıklı tebliğde bu konunun detaylı şekilde ele alındığı görülmektedir. Uras’ın yaklaşımına göre; geri kalmış ülkelerde mevcut koşullar nedeniyle kooperatifçilik kendiliğinden gelişmemekte, kalkınma çabalarına destek olunması amacıyla devletin kooperatifler ile yakından ilgilenmesi durumu ortaya çıkmakta, bu süreçte kooperatifler devlet eliyle kurulup gelişme

¹¹²⁶ Yusuf Saim Atasagun, “Kooperatif Politikamıza Dair...”, *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 31, Temmuz 1948, s. 3.

¹¹²⁷ Yusuf Saim Atasagun, “Cumhuriyetin 25. Yılına Tamamlarken Kooperatifçiliğimize Bir Bakış”, *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 35, Kasım 1948, s. 3-4.

¹¹²⁸ Z. Fahri Fındıkoğlu, “Türkiye’de Tarım Kooperatifçiliği ve Sorunları”, *Tarımsal Kalkınmada Kooperatifçilik-VI. Türk Kooperatifçilik Kongresi Tebliğleri*, Cilt: I, s. III. 24.

göstermekte, ancak zamanla toplumun ekonomik ve sosyal bakımdan kalkınmasıyla birlikte de kooperatifler üzerindeki devlet insiyatifi azalmakta ve ortakların ilgisi artmakta, sonuçta devlet himayesindeki bir kooperatifçilikten bağımsız ve ekonomik bir kooperatifçiliğe geçilmektedir. Türkiye’de de 1930’lu yıllarda, kooperatifçiliğe ilişkin bu teorik gelişme modeline uygun şekilde devlet ve tarım kooperatifleri arasında bir ilişki başlamış, fakat aradan geçen otuz yılı aşkın sürede kooperatiflerin yönetiminde ortakların insiyatifi ele alması ve devlet müdahalesinin azalması yönünde bir gelişme olmamış, yeni kurulan diğer tarım kooperatiflerinde de aynı yaklaşım hâkim olmuş, esas olarak ideal olan bağımsız ve ekonomik kooperatifçiliğe ulaşılamamıştır. Uras’a göre, bunun en önemli sebeplerinden birisi kooperatiflerin işleyişinde geniş ölçüde devlet kaynaklarının kullanılmasıdır. Zira devletin kıt kaynaklarının bu kooperatiflere aktarılması durumu, devlet müdahalesini beraberinde getirmiştir. Yine devletin kooperatif politikasının kesin ve açık şekilde belirlenmemiş olması da devlet ve kooperatifler arasındaki ilişkilerin düzensiz gelişmesi sonucunu doğurmuştur. Ayrıca Uras, bu aşamada devletin; kooperatif ortaklarının kendi kendilerini yönetebilir seviyeye çıkmasına ve kooperatiflerin de ekonomik ve malî açıdan kendi kendilerine yetebilir düzeye gelmesine ilişkin tedbirleri bir an önce almasının gerekli olduğunu ifade etmiştir.¹¹²⁹

Burada Uras, kooperatifçilik siyasetinin uygulama süreci boyunca arzu edilen ideal kooperatifçilik anlayışına ulaşılmadığını vurgulamakta ve bu nedenle de alınacak yeni tedbirlerle uygulamada değişikliğe gidilmesini önermektedir. Aslında Uras’ın yaklaşımı, bir yönüyle Uluslararası Kooperatifler Birliği’nin tespit etmiş olduğu kooperatifçilik ilkeleriyle ilgidir. Zira bu dönemde geçerli olan en önemli kooperatifçilik ilkelerinden birisi de kooperatiflerde “demokratik yönetim ilkesi”dir. Yani kooperatifler demokratik kuruluşlar olmaları nedeniyle doğrudan doğruya ortaklarca seçilmiş ve atanmış kişiler eliyle ve ortakların belirlediği çerçeve içinde yönetilmeleri gerekmektedir. Kooperatifleri idare eden kimselerin sorumluluğu da ortaklara karşı olmalıdır. Ancak Türkiye’deki tarımsal kooperatiflerde bu ilke uygulama alanı bulmamakta, esasen kooperatiflerin yönetiminde devlet önemli bir rol

¹¹²⁹ Uras, agm., s. VII.1-37.

oyunmaktadır.¹¹³⁰ Uras'ın görüşlerinin bir başka boyutunu ise Türkiye'nin girdiği planlı kalkınma döneminde kooperatiflerden daha fazla fayda sağlanması, bunun için de kooperatiflerin rasyonel ve ekonomik kuruluşlar haline getirilmesi düşüncesi oluşturmaktadır. Zaten Devlet Planlama Teşkilatı tarafından da bu amaçla 1968 yılında “Kooperatifçilik Sorunları Araştırması” adıyla kapsamlı bir araştırma süreci yürütülmüştür.¹¹³¹

Devlet Planlama Teşkilatı'nın “Kooperatifçilik Sorunları Araştırması”, kooperatifçilik siyasetinin uygulama sorunlarını masaya yatırmaktadır. Bu araştırmada; Türkiye'nin kooperatifçilik hareketinde hâlihazırda en önemli yeri tutan kooperatiflerin tarım kredi ve satış kooperatifleri olduğu, ancak ülkede bu kooperatiflerin “bir devlet organı gibi” algılandıkları, ortakların kooperatiflerin karar alma, yönetim ve denetim süreçlerine yeterince iştirak etmedikleri, Ziraat Bankası'nın tarım kredi kooperatifleri üzerindeki vesayetinin sorunlu bir durum oluşturduğu, yine Banka'nın kooperatiflere daha çok bankacılık perspektifinden yaklaştığı ve kooperatifçilik düşüncesinin ise arka planda kaldığı, buradan hareketle kredi kooperatiflerinin finansman, kendi kendini yönetme ve üst örgütlenme yönünden geliştirilmeleri gerektiği; tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin de -çalıştıkları ürünlerin yıllık arzı gözetilerek, ürün fiyatlarının düşmesini engellemek düşüncesiyle- sık sık destekleme alımları ile görevlendirildikleri, bu durumun birlik ve kooperatiflerin devlet organı olarak algılanması eğilimini kuvvetlendirdiği, bazı birliklerde gereğinden fazla personel istihdam edildiği, ayrıca tarım satış kooperatif ve birliklerinin öz kaynaklarının yetersizliği nedeniyle Ziraat Bankası'ndan sağlanan kredilere bağımlı oldukları, yüksek faizli olan bu kredilerin de birlik ve kooperatifler üzerinde ağır bir finansman yükü oluşturduğu, aynı zamanda birlikler tarafından işletmecilik ilkelerine aykırı şekilde kısa vadeli kredilerin geri dönüşü uzun yıllar alacak olan yatırımlara bağlandığı, bazıları hükümetin telkiniyle kurulan bu iştiraklerin çoğunun birliklerin faaliyet konuları dışında kaldığı, tarım satış

¹¹³⁰ Bu konuda bir inceleme ve değerlendirme için bkz. Z. Gökalp Mülayim, “Kooperatif İlkelerinin Tarım Kooperatiflerimizde Uygulanması”, *Tarımsal Kalkınmada Kooperatifçilik-VI. Türk Kooperatifçilik Kongresi Tebliğleri*, Cilt I, s. IV. 1-2, 9, 13-14, 18-21.

¹¹³¹ Dinçer vd., *age.*, s. 1-604.

kooperatif ve birliklerinde görülen bu tür işleyiş sorunlarının da ortadan kaldırılmasının gerekli olduğu ifade edilmiştir.¹¹³²

Yine araştırma raporunda, hem kredi hem satış kooperatiflerine ilişkin mevzuatın uygulamada yetersiz kaldığı, kredi ve satış kooperatiflerinde denetim işlevinin de tam olarak yerine getirilemediği, aynı zamanda kooperatif ortak ve yöneticilerine yönelik eğitim faaliyetinin ihmal edilmiş olduğu, tarım kredi ve satış kooperatifleri dışındaki diğer kooperatif türlerinde de aynı şekilde; işleyiş, mevzuat, denetim, eğitim, finansman, üst örgütlenme gibi çözümlenmesi gereken birtakım temel problemlerin bulunduğu, ayrıca devletin kooperatiflerle ilgili politikasının “devlet inisiyatifiyle” kooperatifleşmeye göre biçimlendiği ve bu durumun ise kooperatifçiliğin serbest şekilde gelişmesini engellediği vurgulanmıştır. Sonuç olarak da raporda, devletin kooperatifçilikle ilgili görevlerinin; kooperatifçilik politikasının ve sisteminin belirlenmesi, kooperatiflerin kurulmasına ve gelişmesine rehberlik yapılması ve yardımlarda bulunulması, kooperatiflerin amaçlarına uygun şekilde faaliyet gösterip göstermediklerinin kontrol edilmesi gibi işlevlerle sınırlı tutulması, bunun dışındaki yetki ve görevlerin ise planlı ve kademeli bir şekilde kooperatiflere devredilmesi önerilmiştir.¹¹³³

Dolayısıyla Devlet Planlama Teşkilatı’nın bu araştırması, kooperatifçilik siyasetinin otuz yılı aşkın uygulama süreci sonunda ideal bir kooperatifçilik anlayışına ulaşamamış olduğunu ortaya koymaktadır. Böyle olmakla birlikte bu durum, kooperatifçilik siyasetinin tarihsel önemini azaltmamalıdır. Kooperatifçilik siyaseti, dönemin sosyal ve ekonomik koşulları içinde atılmış olan ileri ve rasyonel bir adımdır. Çünkü tarımsal alanda kooperatifçiliğin yerleştirilmesinde ve geliştirilmesinde devletin aktif bir rol üstlenmesi sayesinde kırsal nüfus arasında hüküm süren “sermaye”, “bilgi” ve “güven” eksikliği engelini aşmak mümkün olabilmiştir. Kurulan bu kooperatifler yoluyla da çiftçilere ekonomik durumlarını iyileştirici yönde çeşitli faydalar sağlanmıştır. Zaten ilerleyen yıllarda kooperatifçilik siyasetinin devam ettirilmesi de kooperatiflerin köy ekonomisine olan katkılarının görülmüş olmasının bir sonucudur. Diğer yandan kooperatifçilik siyaseti, çiftçileri ve kooperatifleri belli bir olgunluğa

¹¹³² *Age.*, s. 123-128, 216-238, 449-450, 590, 593.

¹¹³³ *Age.*, s. 596-603.

eriştirmeyi ve sonrasında işi asıl sahiplerine bırakmayı amaç edinmişti. Şüphesiz Atatürk de kooperatifleri bir devlet kuruluşu biçiminde düşünmemiştir. Onun gözünde kooperatifler, dönemin solidarist ve halkçı dünya görüşüyle de bağlantılı olarak, köylüye çeşitli faydalar sağlayacak olan çiftçi kuruluşlarıydı. Fakat kooperatifçilikte devletin rolünün daha sonraki yıllarda da hiç değişmeden devam etmesiyle tarım kredi ve satış kooperatifleri, “devlet kuruluşu” olma niteliğinden bir türlü kurtulamamış ve gerçek anlamda birer “çiftçi kuruluşu” haline gelememişlerdir. Bununla birlikte tarım kredi ve satış kooperatifleri dışındaki diğer kooperatiflerde de aynı şekilde devlet öncülüğüne ve desteğine dayanan bir kooperatifçilik anlayışı hâkim olmuştur. Ancak tam anlamıyla halkın malı olan ideal bir kooperatifçilik düzenine ulaşamamış olmasının nedenlerini, kooperatifçilik siyasetinin karakterinde değil, uygulama sürecindeki eksikliklerde ve ülkenin sosyal, ekonomik ve politik koşullarında aramak çok daha doğru bir yaklaşımdır.

SONUÇ

Bu araştırma temel olarak; Türkiye’de kooperatifçiliğin 1930’lu yıllarda tarımsal alanda aktif bir “devlet politikası” haline gelmesi sorunsalına odaklanmıştır. Yapılan çalışma kapsamında da “kooperatifçilik siyaseti” biçiminde kavramsallaştırılan bu sürecin, öncelikle tarihsel konumu ve önemi saptanmaya çalışılmıştır. Görülen odur ki; Türkiye’de gerek İkinci Meşrutiyet döneminde gerekse Cumhuriyet’in ilk yıllarında girişilen kooperatifçilik faaliyetleri, daha çok “idealist” ve/veya “bürokrat” aydın tipinin çabalarının sonucudur. Bu çabalar, ülkede belli oranda kooperatif bilinci ve bilgi birikimi oluştursa da kooperatifçilik hareketi açısından somut bir gelişme doğurmamıştır. Esasen Türkiye’de kooperatifçilik fikrinin tam olarak hayata geçirilmesi, ancak 1930’lu yıllarda devlet tarafından kurulan tarım kredi ve satış kooperatifleri yoluyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla 1930’lu yıllarda gündeme gelen kooperatifçilik girişimlerini daha önceki yıllardaki faaliyetlerden farklı kılan durumun; bu dönemde kooperatifçiliğin Atatürk’ün de etkisiyle aktif bir devlet politikası haline getirilmesi olduğu anlaşılmaktadır.

Araştırmada vurgulandığı gibi, Türk tarımının en önemli unsuru olan “küçük üreticilik” yapısından kaynaklanan ziraî kredi ve pazarlama problemlerinin 1929 yılı İktisadî Buhranı ile birlikte iyice derinleşmesi ve arkasından Serbest Cumhuriyet Fırkası sürecinde yaşanan toplumsal ve siyasal çalkantılar, kooperatifçilik siyasetine zemin hazırlamıştır. Bu aşamada Atatürk tarafından, kırsal kalkınmadaki işlevlerinden hareketle ziraî kooperatiflere gösterilen yakın ilginin de kooperatifçiliğin devlet politikasına mal edilmesini ve nihayet kooperatifçilik siyasetinin gündeme gelmesini sağladığı görülüyor. Fakat kooperatifçilik siyasetinin gelişimini ve uygulama sürecini belirleyen esas dinamiğin, dönemin “devletçi” iktisat politikasının amaçları olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki 1930’lu yıllarda ortaya çıkan devlet eliyle sanayileşme politikasının “ithal ikameci” bir nitelik taşıması, toplumun büyük bölümünü oluşturan köylülerin gelirini ve alım gücünü yükseltmek suretiyle canlı bir iç pazar yaratılmasını ve sermaye malı ithalatının genişlemesi nedeniyle de tarımsal ihraç ürünlerinden elde edilen dış ticaret gelirlerinin arttırılıp istikrara kavuşturulmasını gerekli kılmıştır. Böylece kooperatifçilik, devlet tarafından bu amaçlara yönelik elverişli bir araç olarak benimsenmiş ve ısrarla uygulamaya geçirilmeye çalışılmıştır. Yapılan bu araştırma,

buradan hareketle; Atatürk döneminin sosyal ve ekonomik gelişmeleri arasında kooperatifçiliğe yönelik faaliyetlerin çok önemli bir yer tutmuş olduğu sonucuna varmaktadır.

Kooperatifçilik siyaseti kapsamında, tarım kredi kooperatiflerinin üretimin finansmanı açısından çiftçiye yardımcı olması ve tarım satış kooperatiflerinin de çiftçilerin ürünlerinin değer fiyatından pazarlanması konusunda çalışması amaçlanmıştır. Böylelikle kredi ve satış kooperatiflerinin birbirlerinin faaliyetlerini destekleyecek şekilde işlev görmeleri söz konusudur. Bu dönemde tarım kredi ve satış kooperatifleri, tarımsal üretim faaliyetinin ağırlıklı olarak pazara yönelik olduğu ve özellikle de ihraç ürünlerinin yetiştirildiği bölgelerde sayıca gelişme göstermişlerdir. Ulaşım ve pazar olanaklarının kısıtlı olması nedeniyle geçimlik tarzda bir üretimin hâkim olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ise kooperatiflerin kuruluşu oldukça sınırlı kalmıştır.

Diğer yandan kooperatifçilik siyaseti Atatürk sonrası dönemde de aynı şekilde devam ettirilmiştir. Bu kapsamda tarım kredi ve satış kooperatifleri, sayısal anlamda büyük bir gelişme göstererek ülke genelinde yaygın hale gelmişlerdir. Çiftçiler, devlet eliyle kurulan bu kooperatiflerden büyük faydalar sağlamışlardır. Ayrıca, kooperatifçilik siyasetinin ortaya çıkardığı tarım kredi ve satış kooperatiflerinin birçoğunun günümüzde dahi faaliyetlerine devam ettiklerini belirtmek gerekir. Kredi ve satış kooperatifleri dışında diğer kooperatif türleri de kooperatifçilik siyasetinin yaratmış olduğu ortam içinde gelişme şansı bulmuşlardır. Kooperatifçilik fikrinin oldukça popülerleştiği bu süreçte, belli bir alanda kooperatif kurulması önerisi öncelikle devlet tarafından ortaya atılmış ve aynı zamanda bu yöndeki girişimlere devlet desteği sağlanmıştır. Bu açıdan kooperatifçilik siyasetine hâkim olan kooperatifçilikte “devlet öncülüğü ve yardımı” yaklaşımı genel ve yerleşik bir nitelik kazanmıştır. Bugünden bakıldığında, Türkiye’deki hemen hemen bütün kooperatif türlerinin bu yaklaşım çerçevesinde doğup geliştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla yapılan bu araştırmanın; Türkiye’de kooperatifçilik hareketinin yönünü ve niteliği belirleyen kooperatifçilik siyasetini merkeze alarak, aslında Türk kooperatifçiliğinin tarihsel gelişimini daha farklı şekilde izah eden bir kurguya ulaşmış olduğunu ifade etmek mümkündür.

Bununla birlikte bu araştırma, kooperatifçilik siyasetinin yerleştirmiş olduğu devlet öncülüğü ve desteğine dayalı kooperatifçilik anlayışının bugün halen devam edip etmediği biçiminde yeni soruları da gündeme getirmektedir. Genel gözlemlerden yola çıkılarak; Türkiye’de uzun yıllar uygulamada kalan kooperatifçilik siyasetinin yaratmış olduğu etkilerin varlığını sürdürmesi nedeniyle, gerçek anlamda halkın içinden doğan ve gelişen ideal bir kooperatifçilik anlayışına henüz varılamadığı ileri sürülebilir.

Oysaki bugün dahi Türkiye’de tarım sektörü başta olmak üzere birçok alanda demokratik ve ekonomik işletmeler olarak kooperatiflere büyük bir ihtiyaç vardır. Ülke ekonomisinin çok daha sağlıklı bir yapıya ve işleyişe kavuşmasında da kooperatif işletmeler önemli bir işlev üstlenebileceklerdir. Bu kapsamda Türkiye’de kooperatifçilik faaliyetlerinin istenen yönde gelişme göstermesinde amaca uygun ve etkili bir kooperatifçilik politikasının benimsenmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir. Böyle bir kooperatifçilik politikasının en öncelikli hedefi ise kooperatifçiliğin anlam ve öneminin toplum tarafından doğru biçimde kavranmasını sağlamak olmalıdır. Aslında kooperatifçilik, sosyal ve ekonomik hayata ilişkin ortak istek ve ihtiyaçların işbirliği yoluyla karşılanması gibi oldukça basit bir fikre dayanmaktadır. Fakat tarihsel deneyimler göstermiştir ki bu basit fikrin hayata geçirilmesi, yani toplumda farklı özelliklere sahip kişilerin kendiliğinden biraraya gelerek ortak girişimlerde bulunduğu bir ortamın oluşması ve bunun da başarılı şekilde sürdürülmesi pek kolay değildir. Zira bir toplumda kooperatifçilik fikrinin yerleşmesi ve işlerlik kazanması sürecinde bazı sosyal ve ekonomik engellerle karşılaşmaktadır. Toplumdan topluma farklılık gösteren bu engellerin aşılabılmesinde ise en önemli faktörün ilgililer tarafından kooperatifçiliğin doğru şekilde kavranması olduğu ifade edilebilir.

Çalışma kapsamında gösterildiği üzere, 1930’ların kooperatifçilik siyaseti de zamanının sosyal ve ekonomik koşullarından doğarak çok önemli bir misyonu yerine getirmiş olmakla birlikte, bütün çabalara rağmen ülkede gerçek anlamda ideal bir kooperatifçilik anlayışını yerleştirmeyi sağlayamamıştır. Bunun en başta gelen sebebi ise; kooperatifçilik siyasetinin uygulama sürecinde daha sonraki dönemlerde de “devletçi” yaklaşımın aynen devam ettirilmesi, bu alanda bazı girişimler ve kanunî düzenlemeler söz konusu olsa da esasen sistemi iyileştirmek ve değişen şartlara uyarlamak yönünde orijinal bir katkının yapılamamış olmasıdır. Bundan dolayı bugünün Türkiye’sinin

koşullarında benimsenecek olan yeni kooperatifçilik politikasının da araştırmada fikirlerine sıklıkla yer verilen Muhittin Birgen'in “aşağıdan yukarıya kooperatifçilik” biçiminde formüle ettiği ve savunduğu kooperatifçilik anlayışını temel alması gereklidir.

Sonuçta Türkiye’de kooperatifçilik sisteminde “kendi kendine yardım ve demokratik yönetim” düşüncesinin hâkim olduğu ideal aşamaya varılması bakımından öncelikle toplumda kooperatifçiliği doğru şekilde kavramış kişilerin yetişmesi ve çoğalması yönünde çaba harcanması büyük önem taşımaktadır. Bunun için de amaca uygun ve etkili bir eğitim faaliyetinin hayata geçirilmesi ve aynı zamanda kooperatifçilikle ilgili araştırma, geliştirme ve yayın çalışmalarının desteklenmesi gibi tedbirlere başvurulması yararlı olacaktır.

KAYNAKÇA

A-Arşiv Kaynakları

1) T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Fon Kodu: İrâde-Dâhiliye (İ.DH.), Yer No: 533-36970, Tarih: H.10.09.1281

Fon Kodu: İ.DH., Yer No: 535-37115, Tarih: H.09.11.1281.

Fon Kodu: Şuray-ı Devlet (ŞD.), Yer No: 1503-29, Tarih: H.20.12.1285

Fon Kodu: ŞD., Yer No: 2212-26, Tarih: H.24.09.1285

Fon Kodu: ŞD., Yer No: 1332-25, Tarih: H.17.12.1286

Fon Kodu: ŞD., Yer No: 1702-14, Tarih: H.06.10.1287

Fon Kodu: ŞD., Yer No: 1825-55, Tarih: H.29.02.1287

Fon Kodu: ŞD., Yer No: 2828-36, Tarih: H.09.06.1332

Fon Kodu: ŞD., Yer No: 1261-2, Tarih: H.07.11.1337

Fon Kodu: Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.), Yer No: 472-81, Tarih: R.31.03.1320

Fon Kodu: ML.EEM., Yer No: 489-19, Tarih: R.29.09.1320

Fon Kodu: ML.EEM., Yer No: 561-39, Tarih: R.09.06.1322

Fon Kodu: ML.EEM., Yer No: 580-23, Tarih: R.31.10.1322

Fon Kodu: ML.EEM., Yer No: 689-52, Tarih: R.06.05.1324

Fon Kodu: Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), Yer No: 4282-321115, Tarih: H.08.06.1332

Fon Kodu: BEO., Yer No: 4444-333277, Tarih: H-15-02-1335.

2) T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA):

Fon Kodu: 30-18-1-1/Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), Yer No: 1-14-1, Dosya Ek: 179-1, Tarih: 27.09.1920

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 5-33-9, Dosya Ek: 131-3, Tarih: 24.10.1922

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 5-33-9, Dosya Ek: 131-3, Tarih: 24.10.1922

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 6-49-1, Dosya Ek: 179-2, Tarih: 01.02.1923

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 7-34-15, Tarih: 19.09.1923

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 8-45-1, Dosya Ek: 179-4, Tarih: 09.01.1924

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 8-45-2, Dosya Ek: 179-5, Tarih: 09.01.1924

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 8-45-17, Dosya Ek: 179-6, Tarih: 09.01.1924

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 23-10-20, Tarih: 27.02.1927

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 23-21-10, Dosya Ek: 179-7, Tarih: 29.03.1927

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 23-21-7, Dosya Ek: 210-50, Tarih: 29.03.1927

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 24-24-20, Dosya Ek: 179-8, Tarih: 24.04.1927

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 24-27-18, Tarih: 08.05.1927

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 24-32-12, Dosya Ek: 179-10, Tarih: 22.05.1927

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 24-32-18, Dosya Ek: 179-11, Tarih: 22.05.1927

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 24-32-20, Dosya Ek: 179-12, Tarih: 22.05.1927

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 24-32-6, Dosya Ek: 179-91, Tarih: 22.05.1927

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 25-52-13, Dosya Ek: 158-25, Tarih: 20.09.1927

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 26-63-4, Dosya Ek: 209-12, Tarih: 29.11.1927

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 27-77-8, Dosya Ek: 179-14, Tarih: 30.01.1928

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 27-85-1, Dosya Ek: 179-15, Tarih: 29.02.1928

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 29-44-6, Dosya Ek: 179-17, Tarih: 14.07.1928

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 30-56-20, Dosya Ek: 179-18, Tarih: 23.09.1928

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 30-62-9, Dosya Ek: 210-53, Tarih: 21.10.1928

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 20-46-2, Tarih: 01.08.1926

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 29-44-2, Tarih: 12.07.1928

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 27-78-6, Dosya Ek: 23-5, Tarih: 30.01.1928

Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 29-41-18, Dosya Ek: 112-65, Tarih: 27.06.1928

Fon Kodu: 30-18-1-2/Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), Yer No: 1-6-8, Tarih: 05.12.1928

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 19-21-6, Dosya Ek: 179-40, Tarih: 25.03.1931

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 26-18-12, Tarih: 21.03.1932

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 57-64-1, Dosya Ek: 71-400, Tarih: 09.08.1935

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 62-18-14, Dosya Ek: 208-45, Tarih: 10.03.1936

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 83-34-8, Dosya Ek: 180-170, Tarih: 21.04.1938

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 31-66-3, Dosya Ek: 179-57, Tarih: 09.10.1932

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 31-61-20, Dosya Ek: 179-55, Tarih: 14.09.1932

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 70-93-19, Dosya Ek: 179-110, Tarih: 05.12.1936

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 50-85-2, Dosya Ek: 179-89, Tarih: 10.12.1934

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 52-12-14, Dosya Ek: 179-92, Tarih: 24.02.1935

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 58-80-18, Dosya Ek: 179-101, Tarih: 24.10.1935

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 84-69-12, Dosya Ek: 179-136, Tarih: 28.07.1938

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 73-25-15, Dosya Ek: 179-121, Tarih: 31.03.1937

Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 51-6-2, Tarih: 26.01.1935.

Fon Kodu: 30-10-0-0/Muamalat Genel Müdürlüğü, Yer No: 120-858-3, Tarih: 04.06.1929.

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 168-166-3, Dosya Ek: 179, Tarih: 03.02.1931

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 24-136-9, Tarih: 26.09.1933

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 214-450-3, Dosya Ek: 261, Tarih: 13.12.1939

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 214-450-3, Dosya Ek: 261, Tarih: 13.12.1939

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 214-450-3, Dosya Ek: 261, Tarih: 13.12.1939

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 160-126-22, Dosya Ek: 172, Tarih: 25.10.1934

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 70-462-1, Dosya Ek: 77B, Tarih: 24.09.1935

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 211-433-12, Dosya Ek: 254, Tarih: 05.05.1934

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 211-434-3, Dosya Ek: 254, Tarih: 30.05.1934

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 168-166-10, Dosya Ek: 179, Tarih: 21.10.1938

Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 73-477-7, Dosya Ek: 77D, Tarih: 26.01.1937

Fon Kodu: 490-1-0-0/Cumhuriyet Halk Partisi, Yer No: 34-142-1, Tarih: 17.11.1930

Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 34-145-1, Tarih: 02.11.1931

Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 1454-35-3, Dosya Ek: 10. Büro, Tarih: 00.12.1935

Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 927-607-1, Dosya Ek: 5. Büro, Tarih: 12.08.1935

3) Cumhurbaşkanlığı Arşivi:

Ebis Sıra No: 01010239, Ek No: 1, Belge Kayıt No: 586956

Ebis Sıra No: 01005484, Ek No: 2, Belge Kayıt No: 600592

Ebis Sıra No: 01016540, Ek No: 49, Belge Kayıt No: 678406

Ebis Sıra No: 01016926, Ek No: 173, Belge Kayıt No: 645064

Ebis Sıra No: 01016926, Ek No: 175, Belge Kayıt No: 642506

4) Fiskobirlik Arşivi:

Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği İlk Yönetim Kurulu Karar Defteri (13 Ağustos 1938-4 Ekim 1943).

B-Resmî Yayınlar

1) Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri:

Devre: 3, İçtima Senesi: 1, Cilt: 1, T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1991.

Devre: 3, İçtima Senesi: 3, Cilt: 1, T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1991.

Devre: 3, İçtima Senesi 3, Cilt: 3, T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1991.

2) Meclis-i Ayân Zabıt Cerideleri:

Devre: 3, İçtima Senesi: 1, Cilt: 1, İçtimâ-i Fevkalâde, T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1989.

3) Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri:

Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 4, TBMM Basımevi, Ankara, 1981.

Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 5, TBMM Basımevi, Ankara, 1981.

Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 6, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1943.

Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 8, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1945.

Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 18, TBMM Matbaası, Ankara, 1959.

Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 24, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1960.

Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 26, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1960.

Devre: 1, İçtima: 4, Cilt: 28, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1961.

Devre: 2, İçtima: 1, Cilt: 1, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1961.

Devre: 2, İçtima: 1, Cilt: 4, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1968.

Devre: 2, İçtima: 2, Cilt: 7, T.B.M. Meclisi Matbaası, Ankara, 1970.

Devre: 2, İçtima: 2, Cilt 8 ve 8/1, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1975.

Devre: 2, İçtima: 2, Cilt: 10, T.B.M. Meclisi Matbaası, Ankara, 1973.

Devre: 2, İçtima: 2, Cilt: 14, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1976.

Devre: 2, İçtima: 2, Cilt: 16, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1976.

- Devre: 2, İçtima: 2, Cilt: 17, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1976.
- Devre: 2, İçtima: 3, Cilt: 25, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, t.y..
- Devre: 3, İçtima: 2, Cilt: 5, TBMM Basımevi, Ankara, t.y..
- Devre: 3, İçtima: 2, Cilt: 12, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, t.y..
- Devre: 3, İçtima: 3, Cilt: 13, TBMM Matbaası, Ankara, t.y..
- Devre: 3, İçtima: 3, Cilt: 13, TBMM Matbaası, Ankara, t.y..
- Devre: 3, İçtima: 3, Cilt: 19, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, t.y..
- Devre: 3, İçtima: 3, Cilt: 20, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, t.y..
- Devre: 3, İçtima: 3, Cilt: 21, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1930.
- Devre: 3, İçtima: 4, Cilt: 22, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1930.
- Devre: 4, Fevkalade İçtima, Cilt: 1, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1931.
- Devre: 4, İçtima: 1, Cilt: 8, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1932.
- Devre: 4, İçtima: 1, Cilt: 9, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1932.
- Devre: 4, İçtima: 3, Cilt: 15, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1933.
- Devre: 4, İçtima: 3, Cilt: 22, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1934.
- Devre: 4, İçtima: 3, Cilt: 23, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1934.
- Devre: 5, İçtima: 2, Cilt: 13, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1936.
- Devre: 5, İçtima: 2, Cilt: 17, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1937.
- Devre: 5, İçtima: 2, Cilt: 18, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1937.
- Devre: 5, İçtima: 3, Cilt: 20, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1937.
- Devre: 5, İçtima: 4, Cilt: 27, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1938.
- Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 3, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935.
- Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 4, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935.
- Devre: 5, İçtima: F., Cilt: 5, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1935.
- Devre: 6, İçtima: 3, Cilt: 27, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1942.
- Devre: 7, Toplantı: 3, Cilt: 17, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1945.

4) Düstûr:

Arazi Kanunnâmesi ve Zeyili, Düstûr: 1. Cilt, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289.

Memleket Sandıklarının Suret-i Tertibi ve Sermayesinin İdaresi ve Menâfi' ve Temettu'âtının Mahall-i Sarfı Hakkında Nizamnamedir, 2. Cüz, Matbaa-i Amire, 1289.

5) Salnâme:

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 1, H.1285.

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 10, H.1294.

Aydın Vilâyeti Salnâmesi (Aydın vilâyeti için yedinci def'a olarak sâye-i terakkiyat-ı pîrâye-i hazret-i padişahîde tertip olunan salnamedir.), R.1300.

6) Resmî Ceride/Gazete:

İtibari Ziraî Birlikleri Kanunu, Sayı: 71, 24 Mayıs 1924.

Tütün İdâre-i Muvakkatası ve Sigara Kâğıdı İnhisârı Hakkında Kânun, Sayı: 86, 2 Mart 1925.

Şeker Fabrikalarına Bahş Olunan İmtiyâzât ve Muâfiyyât Hakkında Kânûn, Sayı: 92, 14 Nisan 1925.

Türkiye Sanâyi' ve Me'âdin Bankası Kânunu, Sayı: 96, 23 Nisan 1925.

Şeker İnhisârı Hakkında Kânun, Sayı: 290, 6 Şubat 1926.

Teşvîk-i Sanayi' Kânûnu, Sayı: 608, 15 Haziran 1927.

1470 sayılı Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu, Sayı: 1208, 5 Haziran 1929.

Gümrük Tarifesi Kanunu, Sayı: 1230, 1 Temmuz 1929.

Tütün İnhisârı Kanunu, Sayı: 1531, 28 Haziran 1930.

Köy Ziraî Kredi Kooperatifleri Esas Mukavelenamesi, Sayı: 1630, 25 Teşrinievvel 1930.

Mahdut Mesuliyetli Şehir-Kasaba Ziraî Kredi Kooperatifleri Esas Mukavelenamesi, Sayı: 1633, 28 Teşrinievvel 1930.

Gayri mahdut Mesuliyetli Şehir-Kasaba Ziraî Kredi Kooperatifleri Esas Mukavelenamesi, Sayı: 1638, 4 Teşrinisani 1930.

Türkiye Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği Hakkında Kanun, Sayı: 2146, 10 Temmuz 1932.

La Haye ve Cenevre Afyon Mukavelenameleri İle Protokollerinin Tasdikini Dair Kanun, Sayı: 2314, 26 Kânunusani 1933.

Uyuşturucu Maddeler İnhisârı Hakkında Kanun, Sayı: 2422, 8 Haziran 1933.

2279 sayılı Ödünç Para Verme İşleri Kanunu, Sayı: 2430, 18 Haziran 1933.

2280 sayılı Borç İçin Gayrimenkul Satışına ve Muvazaaya Dair Kanun, Sayı: 2430, 18 Haziran 1933.

İktisat Vekâleti Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun, Sayı: 2713, 29 Mayıs 1934.

Ekiciden Tütün Alma Kanunu, Sayı: 2729, 17 Haziran 1934.

Türkiye Ziraat Bankasının İpotekli ve Müteselsil Kefaletli Ziraî Alacaklarının Taksitlendirilmesine Dair Kanun, Sayı: 3036, 24 Haziran 1935.

Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu, Sayı: 3146, 2 Teşrinisani 1935.

Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun, Sayı: 3146, 2 Teşrinisani 1935.

Tarım Kredi Kooperatifleri Ana Mukavelesine İlişkin Kararname, Sayı: 3285, 21 Nisan 1936.

Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu, Sayı: 3629, 12 Haziran 1937.

Tarım Satış Kooperatifleri İle Birliklerinin Ana Mukavele Formüllerine İlişkin Kararname, Sayı: 3720, 28 Eylül 1937.

Ticaret Vekâleti Teşkilatı ve Vazifelerine Dair Kanun, Sayı: 4220, 31 Mayıs 1939.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Sayı: 10859, 20 Temmuz 1961.

7) Ayın Tarihi:

Cilt: 22-23, Sayı: 75-78, Haziran-Eylül 1930.

Cilt: 23-24, Sayı: 79-81, Birinciteşrin-Birincikanun 1930.

Cilt: 24, Sayı: 82-83, İkincikanun-Şubat 1931.

Cilt: 25, Sayı: 84-85, Mart-Nisan 1931.

Cilt: 25, Sayı: 86, Mayıs 1931.

C-Diğer Resmî/Kurumsal Yayınlar, Kongreler, Raporlar ve Nizamnameler

100. Yılda T.C. Ziraat Bankası Kooperatifçilik Çalışmaları (1863-1963), T.C. Ziraat Bankası Kooperatifler Müdürlüğü Yayınları No: 17, Apa Ofset, İstanbul, 1964.

1927 Senesi Ziraî Tahriri Neticeleri, T.C. Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi, İstanbul Cumhuriyet Matbaası, Ankara, 1928.

Âli İktisat Meclisi Raporları-Birinci İçtima Devresi, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, y.y., 1928.

Âli İktisat Meclisi Raporları-1928 İkinci İçtima Devresi, Seri: A, No: 2, Ali İktisat Meclisi Umumi Kâtipliği, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1929.

- Âli İktisat Meclisi Raporları-Neşriyat Serisi: A, No: 5*, Ali İktisat Meclisi Umumi Kâtiplik, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1931.
- Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi Heyet-i Umumiye Mazbatası, Meclis-i İdare Raporu..., Transkripsiyon: Sabri Yetkin, *Tariş Tarihi*, (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Projesi), Ayma Matbaa İşletmesi, İzmir, 1993, s. 449-464.
- Birinci Ulusal Fındık Kongresi*, T.C. Ekonomi Bakanlığı Neşriyatı, Seri: 3, No: 2, Ankara, 1935.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara, 1927.
- C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.
- C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1931.
- C.H.F. Programının İzahı*, Ulus Matbaası, Ankara, 1931.
- C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932.
- C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.
- C.H.P. Programı*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.
- C.H.P. Genel Kâtibi R. Peker'in Söylevi*, Cumhuriyet Halk Partisi, Ankara, 1935.
- C.H.P. Programı*, Ulus Basımevi, Ankara, 1939.
- Ekonomi Bakanlığı'nın Parti Ekonomi Programına Göre Yaptığı İşler Hakkında Rapor*, T.C. Ekonomi Bakanlığı Neşriyatı, Seri: 2, Sayı: 1, Ankara, 1935.
- Hayvanlar İstatistiği 1929-1937*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Neşriyat No: 124, Receb Ulusoglu Matbaası, Ankara, 1938.
- Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri-Cilt 1* (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950), Haz. İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, Türkiye Büyük Millet Meclisi, TBMM Basımevi, Ankara, 2013.
- İğdır Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği İkinci İş Yılı-30 Haziran 1939 Tarihinde Toplanan Nomal [Olağan] Genel Kurulu'na Arz Edilen Bilanço, Kâr-Zarar Hesapları İle Yönetim ve Kontrol Kurulları Raporu*, y.y., 1939.
- İlk ve Orta Okullarla Liselere ve Öğretmen Okullarına Mahsus Okul Kooperatifleri Yasası*, T.C. Kültür Bakanlığı, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.
- İstatistik Göstergeler 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012.
- İstihsâl ve Alım ve Satım Ortaklığı (Kooperatif) Nizamnâmesi Numûnesi*, İktisat Vekâleti, Yenigün Matbaası, Ankara, 1923.

- İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Birinci İş Yılı-8 Ağustos 1938 Tarihinde Toplanan Nomal [Olağan] Genel Kurulu*, İzmir, 1938.
- İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği İkinci İş Yılı-9 Ağustos 1939 Tarihinde Toplanan Nomal [Olağan] Genel Kurulu*, Bilgi Matbaası, İzmir, 1939.
- İzmir Ticaret Odası İdare Heyeti Defterleri I-II (1926-1930)*, Yayına Haz. Fikret Yılmaz, İzmir Ticaret Odası Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları-7, Yılmaz Form Matbaacılık, İzmir, 2008.
- Kooperatif Şirketler*, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından: 24, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1923.
- Köylü İçin:2-Bahçıvanlar Kooperatif Kurun!*, Ziraat Bankası, Ankara, 1931.
- Köylü İçin:3-Kârlı Satım İçin Birleşiniz!*, Ziraat Bankası, Ankara, 1931.
- Köylü İçin:4-Çeşitli Ziraat Yap!*, Ziraat Bankası, Ankara, 1931.
- Köylü İçin:16-Veresiye Mal Alma!*, Ziraat Bankası, Ankara, 1932.
- Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Haz. Ramazan Balcı ve İbrahim Sırma, İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2012.
- Memleket Sandıklarının Suret-i Tertibi ve Sermayesinin İdaresi ve Menâfi' ve Temettu'âtının Mahall-i Sarfi Hakkında Nizamnamedir*, Tuna Vilayet Tabhânesi, H.1282, (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Ankara Bölge Müdürlüğü-06 Mil EHT A 26148).
- Millî Sultanahmet Kooperatif Şirketi Nizamnâme-i Dâhilîsi*, İstanbul, 1917, (Atatürk Kitaplığı, K.6865).
- Tarım İstatistikleri 1928-1936*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Yayın No: 93, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara, 1937.
- Tarım Kredi Kooperatiflerinin 1938 Sonu Vaziyetleri*, Türkiye Ziraat Bankası Umum Müdürlüğü, Ankara, 1939.
- Tarım Kredi ve Satış Kooperatiflerine Ait Gelişmeler*, T.C. Ziraat Bankası Kooperatifler Müdürlüğü Yayın No: 1, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara, 1960.
- Tarihî Vesikalar, Yüz Yıllık Teşkilâtlı Ziraî Kredi*, T.C. Ziraat Bankası Yayınları, Güzel Sanatlar Matbaası, y.y., 1964, s. 1-66.
- TBMM Albümü 1920-2010 Cilt: I (1920-1950)*, Editörler: Sema Yıldırım ve Behçet Kemal Zeynel, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Ankara, 2010.
- Ticaret Bakanlığı ve 50 Yıl*, Ticaret Bakanlığı 50. Yıl Yayınları, No: 1, TOBB Matbaası, Ankara, 1973.

Türk Çiftçisinin İstihsal ve Geçinme Vaziyeti, Ekonomi Bakanlığı Konjonktür Servisi, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1938.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1929-1930, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı: 5, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930.

Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1938 Hesap Devresi-Faaliyet Raporu, Bilançosu, Kâr-Zarar Hesabı ve Murakıplar Raporu, Ankara, 1939.

Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası-Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti 1888-1938, T.C. Ziraat Bankası Neşriyatı, İstanbul Marifet Basımevi, İstanbul, 1938.

Ziraî Kredi Kooperatiflerinin 1933 Sonu Vaziyetleri, Türkiye Ziraat Bankası Umum Müdürlüğü, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1934.

D-Kitaplar, Makaleler ve Tezler

A. Hamdi, Tütüncülüğümüz, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 116-122.

A. Nadir, İncir, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 443-473.

AĞAOĞLU Ahmet, Devlet ve Fert-1, *Cumhuriyet*, 13 Teşrinisani 1932, s. 3.

-----, Devlet ve Fert-14, *Cumhuriyet*, 4 Kânunuevvel 1932, s. 3.

-----, *Devlet ve Fert*, Sanayinefise Matbaası, İstanbul, 1933.

-----, *Serbest Fırka Hatıraları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1969.

Ahmet Cevdet, Teâvün Şirketleri ve Memleketimiz, *İkdâm*, Sayı: 551, 19 Eylül 1911, s. 1-2.

TOPÇUBAŞI Alâettin Cemil, Dost Sovyet Memleketinde Neler Gördüm?, *Kooperatifçilik*, Sene: 1, Sayı: 3-4-5, Şubat-Temmuz 1932, s. 234-259.

-----, Fırka Programında Kooperatifler, *Kooperatifçilik*, Sene: 1, Sayı: 1, İkinci Teşrin 1931, s. 15-16.

-----, İlim Namına Söylenen Yalanlar, *Kooperatifçilik*, Sene: 1, Sayı: 6-7-8, Ağustos-Kânunuevvel 1932, s. 414-421.

-----, Birbirine Yardım Etmek, Beraber Çalışmak; Kendine Yardım Etmektir!, *Karınca*, Sayı: 6, İkinciteşrin 1934, s. 1-2.

-----, İhracat Kooperatifleri, *Cumhuriyet*, 26 Kânunusani 1934, s. 1.

-----, Yeni Çalışma Yolunda, *Karınca*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 4-5.

- , Bizde Kooperatifçilik-Kongre Duyguları, *Karınca*, Sayı: 20-25, Haziran 1936, s. 21-22.
- , El ve Ev İşleri Yalnız Kooperatif Teşkilatıyla Yaşayabilir [...], *Karınca*, Sayı: Üsnomal, İkincikânun 1937, s. 91-12.
- Ali, Üzümcülüğümüz, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 593-635.
- Ali Süreyya, Türk Köylüsünün Kooperatifleşmesi, *Cumhuriyet*, 11 Teşrinisani 1931, s. 3.
- , Ankara Mektupları: Murâbaha ve Köylü, *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1932, s. 3.
- , Cumhuriyetten Evvel Köy, Cumhuriyetten Sonra Köy, *Karınca*, Sayı: 2, Temmuz 1934, s. 21-23.
- , İzmir Mıntıkasında Tetkikler: Teşkilatlandırma İş, *Cumhuriyet*, 10 Şubat 1934, s. 5.
- , İzmir Mıntıkasında Tetkikler-3: Standardizasyon İhtiyacı, *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1934, s. 3.
- , Kemalist Türk Köyü, *Karınca*, Sayı: 5, Birinciteşrin 1934, s. 13-17.
- , Üzüm İhracatının Teşkilatlandırılması, *Karınca*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 13-16.
- ARAN Sadri, *Evedik Köyü: Bir Köy Monografisi*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Sayı: 66, Sinan Basımevi, İstanbul, 1938.
- ARIKAN Zeki, Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881), *Uluslararası Midhat Paşa Semineri-Bildiriler ve Tartışmalar*, Edirne 9-10 Mayıs 1984, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 127-164.
- , Yeni Bir Model: Aydın Ziraî Satış Kooperatifleri İttihadı, *Tariş Tarihi*, (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Projesi), Ayma Matbaa İşletmesi, İzmir, 1993, s. 79-101.
- , *Tarihimiz ve Cumhuriyet-Muhittin Birgen (1885-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- ARIKAN Zeki ve YETKİN Sabri, Milli Aydın Bankasının Kuruluşu ve İlk Faaliyetleri, *Tariş Tarihi*, (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Projesi), Ayma Matbaa İşletmesi, İzmir, 1993, s. 53-65.
- ASLAN Erdal, İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'nin Ürünler Düzeyinde Dört Birliğe Ayrılması, *Tariş Tarihi*, (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Projesi), Ayma Matbaa İşletmesi, İzmir, 1993, s. 135-145.

ASLAN Erdal ve YILDIRIR Özlem, *Tariş Zeytin-Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği, Tariş Tarihi*, (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Projesi), Ayma Matbaa İşletmesi, İzmir, 1993, s. 293-342.

ASLANOĞLU Mehmet, Ahmet Hamdi Başar ve Kooperatifçilik, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1.278-1.279.

Aşki Naili, Teklikten Birliğe Geçiş, *Karınca*, Sayı: 6, İkinciteşrin 1934, s. 37-38.

-----, İnsan İsteyince Yapıyormuş, Yapmak İsteyince de Oluyormuş, *Karınca*, Sayı: 7, Birincikânun 1934, s. 22-23.

ATASAGUN Yusuf Saim, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939*, (Türkiye’de Ziraî Kredi 1. Cilt), Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, İstanbul, 1939.

-----, *Türkiye’de Ziraî Kredi Kooperatifleri 1929-1939*, (Türkiye’de Ziraî Kredi 2. Cilt), Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, İstanbul, 1940.

-----, Bay Muhittin Birgen’e Mektup, *İktisadî Yürüyüş*, Sayı: 27, 16 Ocak 1941, s. 6, 18.

-----, Muhittin Birgen’in Cevabına Cevap, *İktisadî Yürüyüş*, Sayı: 33, 16 Nisan 1941, s. 5.

-----, Ziraî Kredi Kooperatifleri-Bay Muhittin Birgen’e Cevap, *İktisadî Yürüyüş*, Sayı: 34, 1 Mayıs 1941, s. 10.

-----, *Türkiye’de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası*, (Türkiye’de Ziraî Kredi 3. Cilt), Kenan Matbaası, İstanbul, 1943.

-----, Midhat Paşa ve Memleket Sandıkları, *Karınca*, Sayı: 89-90, Mayıs-Haziran 1944, s. 5-7.

-----, Yurdumuzda Kooperatiflerin Gelişmesi İçin İnandığımız Prensipler, *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2, Şubat 1946, s. 7-10.

-----, Satış Kooperatiflerini Nereelerde ve Hangi Mahsuller İçin Kurabiliriz?, *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2, Şubat 1946, s. 22-26.

-----, Kooperatif Politikamıza Dair..., *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 31, Temmuz 1948, s. 3-4.

-----, Cumhuriyetin 25. Yılına Tamamlarken Kooperatifçiliğimize Bir Bakış, *Kooperatif Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 35, Kasım 1948, s. 3-4.

ATAY Falih Rıfkı, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayi A.Ş. Basımevi, İstanbul, 1969.

AVCIOĞLU Doğan, *Türkiye’nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1976.

AYAS Namık, Köy Tetkiki-Zıvarık Köyü II, *Ülkü*, Sayı: 28, Haziran 1935, s. 311-317.

AYDEMİR Şevket Süreyya, Ziraî Vergilerimiz, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 1.912-1.928.

-----, *İnkılâp ve Kadro*, Kadro Serisinden: 1, Ankara, 1932.

-----, Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevap-1, *Cumhuriyet*, 11 Kânunuevvel 1932, s. 3.

-----, Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevap-4, *Cumhuriyet*, 17 Kânunuevvel 1932, s. 3.

-----, Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevap-5, *Cumhuriyet*, 18 Kânunuevvel 1932, s. 3.

-----, Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevap-6, *Cumhuriyet*, 20 Kânunuevvel 1932, s. 3.

-----, Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevap-8, *Cumhuriyet*, 24 Kânunuevvel 1932, s. 3.

-----, Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevap-9, *Cumhuriyet*, 27 Kânunuevvel 1932, s. 3.

-----, Ziya Gökalp, *Kadro*, Sayı: 2, Şubat 1932, s. 29-40.

-----, İktisatta 'bütün'lük ve İç pazar, *Kadro*, Sayı: 10, Birinciteşrin 1932, s. 5-12.

-----, Şeker İstiklâli ve 160.000 ton Türk Şekeri, *Kadro*, Sayı: 11, İkinciteşrin 1932, s. 5-16.

-----, Polemik: Millî Kurtuluş Hareketleri Hakkında Bizim Tezimiz, *Kadro*, Sayı: 12, Birincikânun 1932, s. 38-44.

-----, Darülfünun İnkılâp Hassasiyeti ve Cavit Bey İktisatçılığı, *Kadro*, Sayı: 14, Şubat 1933, s. 5-11.

-----, Don Kişot'un Yel Değirmenleriyle Muharebesine, Kürsü Politikacılığına ve Cavit Bey İktisatçılığına Dair..., *Kadro*, Sayı: 17, Mayıs 1933, s. 9-15.

-----, Polemik: İktisadi Devletçilik, *Kadro*, Sayı: 17, Mayıs 1933, s. 37-45.

-----, Türk Kooperatifçilerinin Dileği, *Kooperatif*, Sayı: 17, Birinciteşrin 1933; *Kooperatif-Seçme Yazılar 1932-1934*, Haz. M. Bülent Varlık, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1982, s. 273-277.

-----, *İktisat Mücadelesinde Köy Muallimi-I-Ziraat Mahsullerini Kıymetlendirme Meselesi*, Maarif Vekâleti Milli Talim ve Terbiye Heyeti, Muallim Kitapları No: 12, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933.

- , *Tek Adam-Mustafa Kemal 1922-1938*, Cilt III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.
- , *İkinci Adam*, Cilt I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Aydoslu Sait, İktisat ve Tasarruf-I, *Karınca*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 11-12.
- , Toprak Sevgisi-I, *Karınca*, Sayı: 2, Temmuz 1934, s. 5-6.
- , Toprak Sevgisi-II, *Karınca*, Sayı: 3, Ağustos 1934, s. 18.
- , İktisat ve Tasarruf-II, *Karınca*, Sayı: 3, Ağustos 1934, s. 14.
- , Toprak Sevgisi-III, *Karınca*, Sayı: 4, Eylül 1934, s. 16.
- , İktisat ve Tasarruf-III, *Karınca*, Sayı: 4, Eylül 1934, s. 9-10.
- , Samsun Kooperatifçileri Arasında, *Karınca*, Sayı: 5, Birinciteşrin 1934, s. 5-8.
- , İzmir Sebze ve Meyve Kooperatifi, *Karınca*, Sayı: 7, Birincikânun 1934, s. 5-11.
- Az Gelişmiş Ülkelerin Ekonomik ve Toplumsal Kalkınmasında Kooperatiflerin Rolü*, Uluslararası Çalışma Örgütü 1964 yılı 49. Uluslararası İş Kongresi, Çev. Celal Uzel ve Haluk Uzel, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, Şark Matbaası, 1977.
- BARKAN Ömer Lütfi, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- , *Çiftiği Topraklandırma Kanunu ve Türkiye’de Ziraî Bir Reformun Ana Meseleleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1946.
- BAŞAR Ahmet Hamdi, Müttehalls Memleketlerimizde Hemen Yapılması Lazım Gelen Birkaç Nokta, *Türkiye İktisad Mecmuası*, Cilt: 1, Sayı: 9, 31 Ekim 1922, s. 233-234; Murat Koraltürk, *Türkiye’de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar’dan Seçmeler*, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No: 107, Tisamat Basım Sanayi, Ankara, 1997, s. 35-37.
- , Yıkılan Binayı Yeniden ve Kendi Malzememizle Yapmalıyız, *Türkiye İktisad Mecmuası*, Cilt: 2, Sayı: 34, 12 Kasım 1923, s. 337-338; Murat Koraltürk, *Türkiye’de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar’dan Seçmeler*, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No: 107, Tisamat Basım Sanayi, Ankara, 1997, s. 67-68.
- , Yeni Kanunlar Münasebetiyle, *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Sayı: 5, Mayıs 1925, s. 869-871; Murat Koraltürk, *Türkiye’de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar’dan Seçmeler*, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No: 107, Tisamat Basım Sanayi, Ankara, 1997, s. 83-87.

- , *İktisadi Devletçilik*, Birinci Cilt, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1931.
- , Kooperatifçilik Türkiye'nin Diriliş ve Kurtuluş Tilsimidir, *Kooperatif*, Sayı: 1, Haziran 1932, s. 4-6.
- , Kooperatif İyi Ama, Esnafa, Tüccara Yazık Değil mi?, *Kooperatif*, Sayı: 2, Temmuz 1932, s. 4-5.
- , İnkılâp ve Kadro-Şevket Süreyya Beyin Eseri Münasebetiyle, *Kooperatif*, Sayı: 6, Teşrinisani 1932, s. 4-6.
- , Türkiye'nin Yeni Sanayi Himayesi-Sanayi Koruma Tedbirleri Milletın Ana Menfaatleri Namına Yeniden Gözden Geçmeye Muhtaçtır, *Kooperatif*, Sayı: 6, Teşrinisani 1932, s. 1-3.
- , Ağaoğlu-Kadro Münakaşası, *Kooperatif*, Sayı: 7, Kânunuevvel 1932, s. 6-8.
- , Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevabımız, *Kooperatif*, Sayı: 9, Şubat 1933; *Kooperatif-Seçme Yazılar 1932-1934*, Haz. M. Bülent Varlık, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1982, s. 145-149.
- , Türk Kooperatifçiliği İhanet Görüyor, *Kooperatif*, Sayı: 9, Şubat 1933; *Kooperatif-Seçme Yazılar 1932-1934*, Haz. M. Bülent Varlık, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1982, s. 140-144.
- , *İktisadi Devletçilik*, İkinci Cilt, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1933.
- , Türk Devletçiliği ve Himayeci Fertçilik, *Kadro*, Sayı: 22, Teşrinievvvel 1933, s. 42-46.
- , Hatıralar: İzmir İktisat Kongresi, *Barış Dünyası*, Sayı: 55, Cilt: 5, Aralık 1966, s. 53-63.
- , *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, A.T.İ.A. Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Basımevi (Birinci Baskı 1945), Ankara, 1981.
- Başvekil İsmet, Fırkamızın Devletçilik Vasfı, *Kadro*, Sayı: 22, Teşrinievvvel 1933, s. 4-6.
- Bedri Tahir, *Çekoslovakya'da Ziraî Kooperatifler*, İlhami-Fevzi Matbaası, İstanbul, 1927.
- BERKES Niyazi, *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü Neşriyatı Sosyoloji Serisi No: 2, Uzluk Basımevi, Ankara, 1942.
- , *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

BİLGİN Şevket, Bir İnkılâp Vazifesi..., *Yeni Asır*, 3 Mart 1937, s. 1-2.

BİRGİN Muhittin, İktisadî Hasbıhal-3: İmece Şirketleri, *Halka Doğru*, Sayı: 9, 19 Haziran 1913, s. 69-70.

-----, Memlekette Kredi Meselesini Nasıl Halletmeli?, *Halk Gazetesi*, Sene: 1, Sayı: 62, 30 Kânunusani 1926, s. 1.

-----, Nasıl Bir Kredi Müessesesine Muhtacı?, *Halk Gazetesi*, Sene: 1, Sayı: 65, 2 Şubat 1926, s. 1.

-----, Ziraat Bankası ve Çiftçi, *Halk Gazetesi*, Sene: 1, Sayı: 89, 26 Şubat 1926, s. 1.

-----, Türkiye’de Ziraî İtibar Meselesi-Muhtelif Hal Tecrübeleri-2, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 5, Temmuz 1930, s. 17-20.

-----, Birinci Ziraat Kongresi, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 11, Kânunusani 1931, s. 1-7.

-----, Kooperatif Rejiler, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 13, Mart 1931, s. 1-14.

-----, Kooperatifleşme veya Kooperatifleştirme, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 15-16, Mayıs-Haziran 1931, s. 1-8, 55-57.

-----, Yeni Neşriyat-Kooperatifçilik, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 15-16, Mayıs-Haziran 1931, s. 47-50.

-----, Kooperatifleşme veya Kooperatifleştirme 2, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 17-18, Temmuz-Ağustos 1931, s. 1-8.

-----, Kooperatifleşme veya Kooperatifleştirme 3, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 19-20, Eylül-Teşrinievvel 1931, s. 1-7.

-----, Suphi Bey’e Cevabım, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 19-20, Eylül-Teşrinievvel 1931, s. 35-39.

-----, Ziraatta Kooperatif, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 1.952-1.967.

-----, İtibar Bankalarımız, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 25-26, Mart-Nisan 1932, s. 27-35.

-----, Piyasa Kıymeti Mübadele Kıymeti, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 28, Kânunuevvel 1932, s. 1-10.

-----, Türkiye İktisadiyatında Himayecilik, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 29, Kânunusani 1933, s. 1-6.

-----, İktisadî Tetkikler: Kooperatif Neler Yaptı?, *Yeni Asır*, 4 Teşrinisani 1934, s. 2.

- , İktisadî Tetkikler: Kooperatifin Manevi Hizmetleri, *Yeni Asır*, 7 Teşrinisani 1934, s. 2.
- , İncir Meselesi: Bir Münakaşa Etrafında, *Yeni Asır*, 30 Teşrinievvel 1934, s. 2.
- , İncir Meselesi: Liberalizm, Kooperatizm, Etatizm, *Yeni Asır*, 1 Teşrinisani 1934, s. 2.
- , İncir Meselesi: Remzi Bey ve Kooperatifçilik, *Yeni Asır*, 31 Teşrinievvel 1934, s. 2.
- , Kooperatifi Memleketimize Alırken Yanlışlıklar Yapılmıştır, *İktisadî Yürüyüş*, Sayı: 3, 15 Ocak 1940, s. 2.
- , Doktor Yusuf Saim Atasagun'a Cevap!, *İktisadî Yürüyüş*, Sayı: 29, 16 Şubat 1941, s. 3, 20.
- BORATAV Korkut, Türkiye'de Devletçilik, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 412-418.
- , *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- , *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2015)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2019.
- BRAUDEL Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası-II*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2019.
- BUĞRA Ayşe, *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Burhan Asaf, İzmir'deki Kavga, *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Birinciteşrin 1934, s. 3.
- Cemal, Ziraat İştirakleri, *Orman, Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası*, 2. Sene, Adet: 10, 13 Eylül 1911, s. 764-805.
- , *Kooperatif Şirketler Kânûnu Lâyihası ve Esbâb-ı Mûcibesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1914.
- Cevdet Nasuhi, *Kooperatif-Yetirenler ve Bitirenler Davası*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929.
- , Ziraî Kooperatifçiliğimiz, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 1.930-1.951.
- , Kooperatif Nedir?, *Karınca*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 6-7.
- , Kooperatif Ahlakı, *Karınca*, Sayı: 2, Temmuz 1934, s. 1-3.
- COLE G. D. H., *A Century of Co-operation*, George Allen & Unwin Ltd. for The Co-operative Union Ltd., Manchester, 1944.
- CURA Mustafa, Kooperatif Kelimesi Osmanlı Meb'ûsan Meclisinde İlk Defa Nasıl Ortaya Atıldı, *Kooperatifçinin Sesi*, Yıl: 2, Sayı: 17, Mayıs 1964, s. 24-28.

- ÇAĞLAK Aykut, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürleri (1920-1931), *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 71, 2022, s. 85-104.
- ÇEÇEN Anıl, *Atatürk'ün Kültür Kurumu-Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.
- ÇETİN Türkan ve UYAR Hakkı, Dünya Ekonomik Bunalımı ve Tariş'e Doğru, *Tariş Tarihi*, (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Projesi), Ayma Matbaa İşletmesi, İzmir, 1993, s. 118-134.
- , Tariş Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği, *Tariş Tarihi*, (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Projesi), Ayma Matbaa İşletmesi, İzmir, 1993, s. 176-209.
- ÇETİNSAYA Gökhan ve BUZPINAR Ş. Tufan, Midhat Paşa, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 30, Ankara, 2020, s. 7-11.
- DERİN Haldun, *Türkiye'de Devletçilik*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1940.
- Devlet Üretme Çiftlikleri Umum Müdürlüğü*, Haz. Hamdi Tuncer, Ziraat Vekâleti, Ankara, 1957.
- DİGBY Margaret, *The World Co-operative Movement*, Hutchinson University Library, London, 1960.
- DİNÇER Nabi, MUTLU Necati, GÜNEY Belgin ve OKSAY Kazım, *Kooperatifçilik Sorunları Araştırması*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Yayın No: DPT-785 ve SPD-183, SPD Araştırma Şubesi, Ankara, 1972.
- DOBB Maurice, *1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, Çev.: Metin Aktan, Özdemir Basımevi, İstanbul, 1968.
- DOBREFF Dimitre, *Die landwirtschaftlichen Kreditgenossenschaften in Bulgarien*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der hohen philosophischen Fakultät der Friedrich-Alexanders-Universität Erlangen vorgelegt von D. Dobreff aus Kotel (Bulgarien). K. B. Hof-und Universitäts-Buchdruckerei von Junge & Sohn, Erlangen, 1911.
- DOĞANER Yasemin, Atatürk'ün Serbest Cumhuriyet Fırkası Sonrası Türkiye İzlenimleri, *Atatürk Haftası Armağanı*, Sayı: 34, 10 Kasım 2007, s. 49-70.
- Edhem Nejat, Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Sene: 3, Sayı: 16, 27 Ocak 1910, s. 252-255.
- Elbarez, Kooperatif Şirketleri 3: Satış Kooperatif Şirketleri, *İktisâdiyyât Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 8, 20 Nisan 1916, s. 5-8.
- ELDEM Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Emcet Yekta, Tohum Islahının Vazifeleri, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 824-830.

EMRE Ahmet Cevat, *İktisâta İnkılâp: İstihlâk Teâvün Şirketleri*, Kitabhane-i İslâm ve Askeri-İbrahim Hilmi, İstanbul, 1913.

-----, Kooperatif Şirketler-2, *Türk Yurdu*, Yıl: 7, Cilt: 14, Sayı: 11, 15 Ağustos 1918, s. 351-355.

-----, *İki Neslin Tarihi*, Hilmi Kitabevi-Nurgök Matbaası, İstanbul, 1960.

ERDAŞ Sadık, Atatürk Dönemi Türk Ekonomisinde Yerel Sermaye Birikimi: Taşrada Kurulan Anonim Şirketler (1920-1938), *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu, 26-28 Kasım 2015, Bildiriler, İzmir*, Cilt: 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Yayına Haz. Erdem Ünlen, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Tic. İşletmesi, Ankara, 2017, s. 177-216.

ERSAL Aytekin, Karl Müller'in Türkiye'de Bir Merkez Bankası Kurulmasına İlişkin Raporunun Siyasi Yansımaları, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 22, Güz 2015, s. 481-508.

ETE Muhlis, Türkiye'de Kooperatifçilik Politikası, *Birinci Türk Kooperatifçilik Kongresi (21-25 Aralık 1944-Ankara)-II. Kongrede Yapılan Tebliğler*, Ankara, 1945, s. 17-33.

Faik Sabri, *Türkiye Coğrafyası*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929.

FALKE Friedrich, *Köylünün Mahiyeti ve Türkiye'de Köylü İktisatlarının Teşkiline Ait Temel Hatlar*, Çev. Şevket Raşit Hatipoğlu, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1935.

FAUQUET G., *Kooperatifçilik Sektörü*, Çev. Arif Hikmet Özümerzifon, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948.

Fazıl, Ziraî Kredi, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 2.448-2.462.

FINDIKOĞLU Z. Fahri, Türkiye'de Tarım Kooperatifçiliği ve Sorunları, *Tarımsal Kalkınmada Kooperatifçilik-VI. Türk Kooperatifçilik Kongresi Tebliğleri*, Cilt: I, Türkiye Kooperatifçilik Kurumu, Doğu Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1966, s. III. 1-24.

GALBRAİTH John Kenneth, *Büyük Kriz 1929*, Çev. Elif Nihan Akbaş, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2009.

GİDE Charles, *İlm-i İktisad*, 4. Cilt, Mütercimleri: Hasan Hamid, Hasan Tahsin, M. Zühdi, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1919.

-----, *Consumers' Co-operative Societies*, Translated: The Staff of the Co-operative Reference Library, T. Fisher Unwin, Ltd., London-The Co-operative Union Limited, Manchester, 1921.

- , Tesanütçüler-Les Solidaristes; Charles Gide ve Charles Rist, *Fizyokratlardan Günümüze Kadar İktisadi Mezhepler Tarihi*, Cilt: 2, Çev. Şükrü Kaya, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1927, s. 747-777.
- , *Kooperatifçi Programı*, Çev. Hakkı Baha Pars, İzmir Halk Evi, İzmir, 1936.
- , *Tarım Kooperatif Sosyeteleri*, Çev. Alâettin Cemil Topçubaşı, Türk Kooperatifçilik Kurumu, Ankara, 1936.
- GÖKÇE Orhan Rahmi, Tarış Limited, Kooperatifler ve Üzüm, *Anadolu*, 13 Ağustos 1936, s. 1, 3.
- GUINNANE Timothy W., State Support for the German Cooperative Movement, 1860-1914, *Central European History*, Volume: 45, Issue: 2, June 2012, s. 208-232.
- GÜLALP Haldun, Ulusçuluk, Devletçilik ve Türk Devrimi: Bir Erken Bağımlılık Teorisi, *Türkiye’de Devletçilik*, Der. Nevin Çoşar, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 173-188.
- GÜRAN Tefvîk, Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910; Tefvîk Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 69-153.
- , Ziraî Kredi Politikasının Gelişmesi, 1840-1910; Tefvîk Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 155-190.
- , *İktisat Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul, 2017.
- H. Tahsin, İncir, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 474-491.
- Hakkı Nezihi, Standartlaştırma ve Ambalaj, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 2.220-2.258.
- Hâmit Sadi, *İktisadî Türkiye-Tabiî, Beşerî ve Mevzî Coğrafya Tetkikleri*, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi, Sayı: 14, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1932.
- HAN Ergül ve KAYA Ayten Ayşen, *Kalkınma Ekonomisi-Teori ve Politika*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2008.
- HATİPOĞLU Şevket Raşit, Türkiye’de Zirâat ve Münâkalât, *Dönüm*, Sayı: 3, Ağustos 1932, s. 6-10.
- , Türkiye’de Ziraatin Rükünlerinden: Hayvancılık, *Dönüm*, Sayı: 9, Mart 1933, s. 5-10.
- , Türkiye’de Meyve Meselesi, *Dönüm*, Sayı: 12, Haziran 1933, s. 5-9.

- , Türkiye’de Ziraat ve Ticaret, *Dönüm*, Sayı: 13, Temmuz 1933, s. 5-10.
- , On Yılda Türkiye Ziraatı, *Dönüm*, Sayı: 16, Teşrinievvel 1933, s. 1-14.
- , Çeşitli Ziraat, *Ziraat Gazetesi*, Yıl: 5, Sayı: 8, Ağustos 1934, s. 231-234.
- , *Dış Ticaretimizde Ziraatın Payı*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1936.
- , Türkiye’de Arazi Meselesi, *Dönüm*, Sayı: 38, Şubat 1936, s. 51-55.
- , Türkiye’de Arazi Mülkiyeti, *Dönüm*, Sayı: 39, Mart 1936, s. 99-104.
- , Türkiye’de Arazi’nin İşletilmesi Meselesi, *Dönüm*, Sayı: 40, Nisan 1936, s. 147-150.
- , Veresiye Alışverişi, *Dönüm*, Sayı: 41, Mayıs 1936, s. 230-232.
- , Ziraatımızda İşletme Şekilleri, *Dönüm*, Sayı: 41, Mayıs 1936, s. 195-199.
- , Ziraatımızda Kâhyalar İdaresi, *Dönüm*, Sayı: 42, Haziran 1936, s. 235-239.
- , Murâbaha ve Köylü, *Dönüm*, Sayı: 42, Haziran 1936, s. 271-272.
- , Ziraatımızda Ortakçılıkla İşletme, *Dönüm*, Sayı: 43, Temmuz 1936, s. 275-279.
- , *Türkiye’de Ziraî Buhran*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1936.
- , *Türkiye Ziraatında Hububatın Yeri ve Ehemmiyeti*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1937.
- HAZAR Nurettin, *Atatürk ve Kooperatifçilik*, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları No: 45, Fon Matbaası, Ankara, 1981.
- Hilmi, Köyümde Gördüklerim, *Ülkü*, Sayı: 37, Cilt: 7, Mart 1936, s. 58-63.
- HİNES Walker D. ve Diğerleri, *Türkiye’nin İktisadî Bakımdan Umumî Bir Tetkiki (1933-1934)*, Cilt: III-IV, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara, 1936.
- İ. Hulki, Ziraî Kredi Kooperatiflerinde İdare Meclisinin Vazifeleri, *Karınca*, Sayı: 6, İkinciteşrin 1934, s. 38-42.

- İbrahim Arif, Türkiye’de Hayvancılık ve Yem Meselesi, *Dönüm*, Sayı: 6, Kânûnuevvel 1932, s. 10-13.
- İbrahim Fazıl, İnkılâp Devletçiliği, İhtilâl Devletçiliği Değildir, *Akşam*, 13 Nisan 1933, s. 1, 7.
- İhsan Abidin, *Anadolu Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti-İkinci Cilt*, Resimli-Ay Matbaası, İstanbul, 1928.
- İlan-ı Ticaret: Resimli İlanlar Perspektifinde Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İstanbul Ticarî Hayatı*, Haz. Arif Kolay, Dünder Hızal, Burak Durak, Murat Arslan, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2012.
- İNALCIK Halil, *Devlet-i ‘Aliyye-Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- İNAN Âfet, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler-Kitap I*, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1930.
- , *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972.
- , *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.
- İsmail Hakkı, İnhisarlar Bu Sene Rolünü Hakkıyla İfa Eylemiştir, *Yeni Asır*, 4 Teşrinisani 1934, s. 1-2.
- , Münakaşa-Çıkan Neticeler Prensip Davasıdır, *Yeni Asır*, 21 Teşrinievvel 1934, s. 1-2.
- İsmail Hüsrev, Büyük Kooperatifçilerden: Raiffeisen, *Hayat*, Cilt: 4, Sayı: 84, 5 Temmuz 1928, s. 117-118.
- , Büyük Kooperatifçiler-II: Raiffeisen Sistemi, *Hayat*, Cilt: 4, Sayı: 89, 9 Ağustos 1928, s. 222-223.
- , Büyük Kooperatifçiler-III: Robert Owen, *Hayat*, Cilt: 4, Sayı: 97, 4 Teşrinievvel 1928, s. 370.
- , Büyük Kooperatifçiler-IV: Robert Owen’in Sistemi, *Hayat*, Cilt: 4, Sayı: 98, 11 Teşrinievvel 1928, s. 390-391.
- , Büyük Kooperatifçiler: Schulze-Delitzsch, *Hayat*, Cilt: 4, Sayı: 103, 15 Teşrinievvel 1928, s. 497.
- , İstihlak Kooperatiflerinin Zuhuru, *Hayat*, Cilt: 5, Sayı: 123, 4 Nisan 1929, s. 366-367.
- , Kooperatifçilik-İnşaat Kooperatifleri, *Hayat*, Cilt: 6, Sayı: 131, 30 Mayıs 1929, s. 13-14.
- , Kooperatifçilik-Rochdal Prensipleri, *Hayat*, Cilt: 5, Sayı: 126, 25 Nisan 1929, s. 433-434.

- , Köyde Kooperatife Niçin İhtiyacımız Var?, *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Teşrinisani 1930, s. 4.
- , Köy Kooperatif Siyaseti İçin Köyü Bilmeliyiz, *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Teşrinisani 1930, s. 4.
- , Köyün Hangi Tip Kooperatife İhtiyacı Var?, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 1.968-1.981.
- , Türkiye Köy İktisadiyatında Borçlanma Şekilleri, *Kadro*, Sayı: 3, Mart 1932, s. 25-34.
- , *Türkiye’de Zirâî Kooperatif Hareketi*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1932.
- , Millet İçinde Sınıf Meselesi-II, *Kadro*, Sayı: 26, Şubat 1934, s. 20-26.
- , İç Pazar Meselesi, *Kadro*, Sayı: 33, Eylül 1934, s. 16-20.
- , *Türkiye Köy İktisâdiyatı*, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1934.
- İsmail Rıfkı, *İtibâr-ı Zirâî ve Kooperâtif Şirketleri Hakkında Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan’da İcrâ Edilen Tedkîkât Netâicine Hâvi Rapor*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1915.
- KANAD Fikret, Türkiye’de Okul Kooperatifleri, *Birinci Türk Kooperatifçilik Kongresi (21-25 Aralık 1944-Ankara)-II. Kongrede Yapılan Tebliğler*, Ankara, 1945, s. 54-61.
- KANDEMİR Selahattin, Köycülüğümüz, *Ülkü*, Sayı: 31, Cilt: 6, Eylül 1935, s. 32-36.
- , Türkiye’de Köy Davası-Köycülük İçin 3 Ana Unsur: Bilmek, İnanmak, Yaratmak, *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1935, s. 7.
- , Köylü, Köycü, *Yeni Asır*, 17 Nisan 1938, s. 7.
- KANSU Aykut, Türkiye’de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Cilt 2: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 253-267.
- KARAOSMANOĞLU Yakup Kadri, *Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- KARAÖMERLİOĞLU M. Asım, Tek Parti Döneminde Halkçılık, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Cilt 2: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 272-283.
- , *Orada Bir Köy Var Uzakta-Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.
- KAZGAN Gülten, Tarım, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 9. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2.412-2.429.

- Kazım, Fındık, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 508-555.
- Kâzım Rıza, *Türkiye Ziraati ve Türkiye Ziraatinin Mühim Şubeleri*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1935.
- Kemal, Pamuk, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 682-692.
- KESSLER Gerhard, *Kooperatifçilik*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları No: 11, İstanbul, 1940.
- KEYDER Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Yurt Yayınevi, Ankara, 1982.
- , İktisadi Gelişmenin Evreleri, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1.065-1.073.
- KOCABAŞ Özlem Yıldırım, *Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- KOCABAŞOĞLU Uygur, SAK Güven, SÖNMEZ Sinan, ERKAL Funda, GÖKMEN Özgür, ŞEKER Nesim ve ULUĞTEKİN Murat, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.
- KOÇ Bekir, Tuna Vilayeti Gazetesi ve İçeriğine Dair Bazı Bilgiler (Mart 1865-Mart 1868), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 57, 2015, s. 121-158.
- , *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa: Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- Kooperatifçi, Üretmenlerle Konuşmalar-1, *Anadolu*, 4 Temmuz 1937, s. 2, 6.
- , Üretmenlerle Konuşmalar-2, *Anadolu*, 6 Temmuz, 1937, s. 2.
- , Üretmenlerle Konuşmalar-3, *Anadolu*, 7 Temmuz 1937, s. 2.
- , Üretmenlerle Konuşmalar-4, *Anadolu*, 8 Temmuz 1937, s. 2.
- , Üretmenlerle Konuşmalar-5, *Anadolu*, 9 Temmuz 1937, s. 2.
- , Üretmenlerle Konuşmalar-6, *Anadolu*, 10 Temmuz 1937, s. 2, 6.
- , Kooperatifçilik-1, *Anadolu*, 8 İkincikânun 1939, s. 5.
- , Kooperatifçilik-2, *Anadolu*, 10 İkincikânun 1939, s. 5, 8.
- , Kooperatifçilik-3, *Anadolu*, 11 İkincikânun 1939, s. 5, 8.
- , Kooperatifçilik-4, *Anadolu*, 12 İkincikânun 1939, s. 5, 8.
- , Kooperatifçilik-5, *Anadolu*, 13 İkincikânun, 1939, s. 5, 7.
- , Kooperatifçilik-6, *Anadolu*, 14 İkincikânun 1939, s. 5, 8.

KORALTÜRK Murat, Âli İktisat Meclisi (1927-1933), *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt: 7, Sayı: 23, Kış 1996, s. 47-64.

-----, Türkiye’de Ulusal Burjuvazinin Gelişiminde Önemli Bir Girişim: Milli Türk Ticaret Birliği ve Ahmet Hamdi Başar; Murat Koraltürk, *Türkiye’de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar’dan Seçmeler*, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No: 107, Tisamat Basım Sanayi, Ankara, 1997, s. 11-25.

-----, İktisadiyat Mecmuası ve Dizini, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, 2001, s. 295-331.

KÖYMEN Nusret Kemal, Köy Seferberliğine Doğru, *Ülkü*, Sayı: 5, Cilt: 1, Haziran 1933, s. 355-361.

-----, Köycülük Esasları, *Ülkü*, Sayı: 20, Cilt: 4, Birinciteşrin 1934, s. 145-153.

-----, Köycülük Programına Giriş, *Ülkü*, Sayı: 26, Cilt: 5, Nisan 1935, s. 132-141.

-----, Parti Programında Köycülük, *Ülkü*, Sayı: 29, Cilt: 5, Temmuz 1935, s. 395-396.

-----, Köycülük Çalışmaları, *Ülkü*, Sayı: 35, Cilt: 6, İkincikânun 1936, s. 386-388.

KRAUS Theodor, *Statistik und Beschreibung der Raiffeisen’schen Darlehnskassenvereine*, Verlag von Emil Strauss, Bonn, 1876.

-----, *Gründung und Organisation der ländlichen Darlehnskassen-Vereine*, (Im Aufträge der General-Anwaltschaft ländlicher Genossenschaften für Deutschland zu Neuwied verfaßt von Theodor Kraus), Druck und Verlag von Raiffeisen u. Cons., Neuwied am Rhein, 1896.

Kredi Encümen Raporu, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 2.463-2.474.

KURMUŞ Orhan, 1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s. 182-209.

KUTAY Cemal, *Celal Bayar*, Birinci Cilt, Kenan Basımevi, İstanbul, 1939.

-----, *Celal Bayar*, İkinci Cilt, Kenan Basımevi, İstanbul, 1939.

LAVERGNE Bernard, Charles Gide, Founder of Doktrine Consumer’s Co-operation, Edited by Karl Walter, *Co-operation and Charles Gide*, P. S. King & Son Ltd., London, 1933, s. 45-62.

LEE Stephen J., Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980, Çev. Savaş Aktur, Dost Kitabevi, Ankara, 2019.

- M., Adam Sen De! Kooperatife Girip De Ne Olacak Demeyin. Aşağıdaki Rakamlara Bakın!, *Karınca*, Sayı: 2, Temmuz 1934, s. 23.
- M. Servet, Kooperatiflerde Çalışma Yolu, *Karınca*, Sayı: 5, Birinciteşrin 1934, s. 3-4.
- M. Zekeriya, İsmet Paşa'dan İzahat Bekliyoruz, *Son Posta*, 12 Ağustos 1930, s. 3.
- MAĞDEN Ragıp Ziya, *Ziraî Kombinalar*, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., Ankara, 1949.
- MAKAL Ahmet, Türkiye'de Terk Parti Dönemi ve Korporatizm Tartışmaları, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 93, Yaz 2002, s. 173-199.
- MALLORY Walter H., Rural Coöperative Credit in China: A Record of Seven Years of Experimentation, *The Quarterly Journal of Economics*, Volume: 45, Issue: 3, May 1931, s. 484-498.
- MARDİN Şerif, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 618-634.
- MARTAL Abdullah ve GÖKDEMİR Oktay, Tarış Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği, *Tarış Tarihi*, (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Projesi), Ayma Matbaa İşletmesi, İzmir, 1993, s. 210-293.
- MAXEİNER Rudolf, ASCHHOFF Gunter und WENDT Herbert, *Raiffeisen: Der Mann, die Idee und das Werk*, Deutscher Genossenschafts-Verlag eG, Wiesbaden, 1988.
- Mehmet Ali Şevki, İstanbul Köylerinden Birinde Yapılan Tetkikten: Köy Meracılığı, *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, Yıl: 7, Sayı: 77, Ağustos 1937, s. 257-264.
- Mehmet Saffet, Köycülük Nedir?, *Ülkü*, Sayı: 6, Cilt: 1, Temmuz 1933, s. 422-430.
- Midhat Paşa: *Hayat-ı Siyâsiyyesi, Hidemâtı, Menfâ Hayatı*, Birinci Kitap, (Tabsıra-i İbret), Naşiri: Ali Haydar Midhat, Hilal Matbaası, İstanbul, 1909.
- Muallim Nuri, Köylüde Hesabilik, *Dönüm*, Sayı: 8, Şubat 1933, s. 25-28.
- Mustafa Suphi, Tesai Cemiyetleri-Sociétés Coopératives, *İçtihâd*, Sene: 3, Sayı: 45, 28 Nisan 1912, s. 1063-1067.
- Muzaffer Ahmet, Ziraî İhracat Emtiamızın Cihan Piyasalarında Rekabet Mücadelesi, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 2.320-2.328.
- MÜLAYİM Ziya Gökalp, Kooperatif İlkelerinin Tarım Kooperatiflerimizde Uygulanması, *Tarımsal Kalkınmada Kooperatifçilik-VI. Türk Kooperatifçilik Kongresi Tebliğleri*, Cilt: I, Türkiye Kooperatifçilik Kurumu, Doğu Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1966, s. IV. 1-23.

- , *Kooperatifçi Atatürk ve Kooperatifçilik*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2006.
- Nazmi Topçoğlu, *İncir Mahsulü Nasıl Satılır?*, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 2, Nisan 1930, s. 10-13.
- , *İncir Mahsulü Nasıl Satılır?-2*, *Türk Kooperatifçisi*, Sayı: 3, Mayıs 1930, s. 7-9.
- Necati, Afyon, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 139-150.
- Nesip, Tütünlerimiz, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 4-65.
- NEUMARK Fritz, *Boğaziçine Sığınanlar: Türkiye'ye İltica Eden Alman Bilim, Siyaset ve Sanat Adamları 1933-1953*, Çev. Şefik Alp Bahadır, Kopernik Kitap, İstanbul, 2017.
- Nihat, Pirinç, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 838-871.
- OCAKOĞLU Hakkı, *Kooperatifler İş 1: Vaziyet Müstaceliyetle Mütalaaya Muhtaçtır*, *Yeni Asır*, 6 Mart 1937, s. 1-2.
- OKAY M. Orhan, Sevengil Refik Ahmet, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ek-2. Cilt, Ankara 2019, s. 497-498.
- OKYAR Ali Fethi, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?*, İstanbul, 1987.
- Osman Nuri, Köy Anketi-Haymana'nın Ahırlıkuyu Köyü, *Ülkü*, Sayı: 19, Eylül 1934, s. 78-80.
- ÖKÇÜN A. Gündüz, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları-No: 324, Sevinç Matbaası, Ankara, 1971.
- , *1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973*, Editörler: Osman Okyar ve H. Ünal Nalbantoğlu, Hacettepe Üniversitesi Yayınları-C 13, Ankara, 1975, s. 409-475.
- , *İzmir İktisat Kongresi, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1.061-1.064.
- , *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir; Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Yayın No: 59, Ankara, 1997.
- Ömer, Yurdumuz-Çorum III, *Ülkü*, Sayı: 21, İkinciteşrin 1934, s. 203-209.

- ÖZER Mehmet Halis, *Osmanlıdan Cumhuriyete Devlet Eli İle Milli Tüccar Oluşturma Politikalarında Bankacılık Sektörünün Yeri: İş Bankası Örneği (1924- 1930)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010.
- Pamuk Encümen Raporu, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 693-699.
- PAMUK Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- , *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- PARLA Taha, Ziya Gökalp, *Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Parvus, Türkiye'de Zirâatin İstikbâli, *Türk Yurdu*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2 Ekim 1913, s. 859-867.
- PEKER Kemal, *Fındığın Kooperatifleştirilmesi*, Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Neşriyatı, y.y., t.y..
- , *Bizde Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri*, Yeşil Giresun Matbaası, Giresun, 1943.
- Ragıp Ziya, Fındıkçılık Nasıl Terakki Eder?, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara 1931, s. 556-574.
- , *Zeytinciliğimiz*, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 728-754.
- RAÏFFEÏSEN Friedrich Wilhelm, *Die Darlehnskassen-Vereine*, (7. Auflage Unveränderter Neudruck der 5. Auflage von 1887), Verlag der Raiffeisendruckerei G.m.b.H, Neuwied am Rhein, 1951.
- Reşat Rakım, Ziraat Tekniği, *Ziraat Gazetesi*, Yıl: 5, Sayı: 1, Birincikânun 1934, s. 900-903.
- Reşat Yılmaz, İstanbul'da İlk İstihlak Kooperatifi-Liman Kooperatifi Münasebetiyle, *Kooperatif*, Sayı: 1, Haziran 1932, s. 9.
- Ruznamenin İzahı, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. X-XVII.
- S.K., Çevlikliler Arasında, *Karınca*, Sayı: 28, Eylül 1936, s. 37-42.
- SAKA Remzi, *Anonim Say ve Sermaye*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odaları Neşriyatından: 39, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1928.
- , *Türkiye Kooperatifçilik Siyaseti*, Alaeddin Kırıl Basımevi, İstanbul, 1943.

- Salahattin, Türkiye’de Hayvancılık, *Ülkü*, Cilt: 3, Sayı: 17, Temmuz 1934, s. 369-371.
- Salih Keramet, Zirâat ve İştirak, *Tanîn*, Birinci Sene, Numara: 214, 6 Mart 1909, s. 3-4.
- SARIDAL Mehmet Vehbi, *Sosyal Ekonomi Takrirleri*, Birinci Kitap, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1941.
- SCHİFFGEN Werner, Raiffeisen Movement for agricultural cooperation in West Germany, *Agricultural Administration*, Volume: 6, Issue: 4, October 1979, s. 245-251.
- Sefer Pelvomoğlu, Kooperatifçilikte Düşünceler, *Karınca*, Sayı: 33, Şubat 1937, s. 18-19.
- SERÇE Erkan ve YETKİN Sabri, *120. Yılında İzmir Ticaret Borsası Tarihi*, İzmir Ticaret Borsası, Hürriyet Matbaası, İzmir, 2011.
- SEVENGİL Refik Ahmet, *Çıplaklar*, Vakit Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul, 1936.
- SHAFFER Jack, *Historical Dictionary of the Cooperative Movement*, Historical Dictionaries of Religions, Philosophies, and Movements, No. 26, The Scarecrow Press, Inc., Lanham, MD and London, 1999.
- Siirt Mebusu Mahmut, Başvekilin Makalesi: Fırkamızın Devletçilik Vasfı, *Milliyet*, 5 Teşrinisani 1933, s. 1-2.
- SİLİER Oya, *Türkiye’de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1981.
- SOTİRİYU Dido, *Benden Selam Söyle Anadolu’ya*, Çev. Atilla Tokatlı, Alan Yayıncılık, İstanbul, t.y.
- SOYAK Hasan Rıza, *Atatürk’ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Suphi Nuri, *Kooperatifçilik*, Sanayi Nefise Matbaası, İstanbul, 1931.
- Süheyp Nizami, Ziraî Kredi Kooperatifleri Nasıl Doğdu, Nasıl Büyüdü?, *Karınca*, Sayı: 2, Temmuz 1934, s. 14-16.
- , Ziraî Kredi Kooperatiflerinde Kredi İşleri-Kooperatif İdare Heyetlerine, *Karınca*, Sayı: 4, Eylül 1934, s. 3-4.
- , Ziraî Kredi Kooperatiflerinin Dördüncü Yılı, *Karınca*, Sayı: 7, Birincikânun 1934, s. 1-2.
- Şecaat, Sebzeçiliğimiz, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 956-966.
- ŞENER Avni, Karadeniz Fındık Müstahsilleri ve İhtiyaçları, *Karınca*, Sayı: 37, Haziran 1937, s. 57-66.
- Tanınmış Kooperatifçimiz Nusret Uzgören Diyor ki 1928-1955*, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, Seri C, Sayı: 3, Yıldız Matbaası, Ankara, 1955.

- TEKELİ İlhan, Türkiye’de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin Ekonomik Nedenleri: Devletçilik Deneyiminin Ege Bölgesinde Çeşitlenmesi; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 239-279.
- TEKELİ İlhan ve İLKİN Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.
- , Türkiye’de Ulaştırmanın Gelişimi, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 10, İletişim Yayınları, 1983, s. 2.758-2.768.
- , *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro’yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- , *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Tekinalp, Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru, *İktisâdiyyât Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 1, 21 Şubat 1916, s. 1-2.
- , Tütün Zürra-i Kooperatif Şirketi, *İktisâdiyyât Mecmuası*, Yıl: 2, Sayı: 59, 5 Temmuz 1917, s. 7-8.
- Tevfik Dünder, Ziraat ve Kooperatif, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 1.982-1.986.
- TEZEL Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- TOPRAK Zafer, İkinci Meşrutiyette Solidarist Düşünce: Halkçılık, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 1, Bahar 1977, s. 92-123.
- , II. Meşrutiyet Döneminde İktisadî Düşünce, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 635-640.
- , Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (1900-1950), *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Der. Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s. 19-35.
- , *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- , *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- , *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016.
- , *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.

- , *Atatürk-Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.
- TOROS Taha, Çukurova ve Toroslarda Köy İktisâdiyâtı-1, *Çukurova Ticaret Mecmuası*, Sayı: 5, Ağustos 1938, s. 24-30.
- , Çukurova ve Toroslarda Köy İktisâdiyâtı-2, *Çukurova Ticaret Mecmuası*, Sayı: 6, Eylül 1938, s. 19-30.
- TRAK Ayşe, Liberalizm-Devletçilik Tartışması (1923-1939), *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1.085-1.089.
- TUNÇAY Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- TURAN Kemal, Köy Çalışmaları-Antalya'nın Solak Köyü, *Ülkü*, Sayı: 18, Ağustos 1934, s. 474-477.
- Türkiye'de Tarım Kredi Kooperatifleri, *Birinci Türk Kooperatifçilik Kongresi (21-25 Aralık 1944-Ankara)-II. Kongrede Yapılan Tebliğler*, Ankara, 1945, s. 72-84.
- Türkiye'de Tarım Satış Kooperatifçiliği, *Birinci Türk Kooperatifçilik Kongresi (21-25 Aralık 1944-Ankara)-II. Kongrede Yapılan Tebliğler*, Ankara, 1945, s. 85-91.
- TÜRKMEN Ömer, Köy Anketi-Trabzon Köyleri, *Ülkü*, Sayı: 20, Birinciteşrin 1934, s. 158-160.
- Tütün Encümen Raporu, *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 123-135.
- ULAY Ş., Beş Yıllık Denemeden Alınan Sonuçlar, *Karınca*, Sayı: 8, İkincikânun 1935, s. 17-21.
- Umumi Encümenin Raporları: 1-Sermaye ve Kredi, *1930 Sanayi Kongresi, Raporlar-Kararlar-Zabıtlar*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, Ankara, 1930, s. 476-480.
- URAS T. Güngör, Tarım Kooperatifleri İle Devlet Arasındaki İlişki, *Tarımsal Kalkınmada Kooperatifçilik-VI. Türk Kooperatifçilik Kongresi Tebliğleri*, Cilt: I, Türkiye Kooperatifçilik Kurumu, Doğu Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1966, s. VII.1-37.
- UYANIK Ahmet, Türkiye'nin İlk Kooperatifçilik Kitabı: 'İktisatta İnkılâp: İstihlâk Teâvün Şirketleri', *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 18, Sayı: 36, Güz 2022, s. 745-777.
- UZGÖREN Nusret Namık, Kooperatif Bir Verip Beş Almak Mıdır?, *Karınca*, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 8-10, 32.
- , Ege'nin Büyük Bir Derdine Daha Çare Bulundu-Ulusal Bankalarımızın Üzüm Kurumu, *Karınca*, Sayı: 13-17, Haziran-İlkteşrin 1935, s. 25-26.

- , Ankara Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi Nasıl Doğdu?, *Karınca*, Sayı: 29-30, İkinciteşrin 1936, s. 39-43.
- VARLIK M. Bülent, 1930-1940 Yılları Arasında Türkiye’de Tarımsal Kooperatifler Üzerine Bir Deneme, *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt: 1, Sayı: 3, 1980, s. 101-133.
- , Kooperatif Dergisi ve Ahmet Hamdi Başar, *Kooperatif-Seçme Yazılar 1932-1934*, Haz. M. Bülent Varlık, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1982, s. 21-53.
- Vedat Nedim, Kooperatifçilik Hareketini Tehdit Eden Tehlike, *Hayat*, Cilt: 1, Sayı: 3, 16 Kânunuevvel 1926, s. 47.
- , Köylü-Kooperatif-Muallim, *Hayat*, Cilt: 4, Sayı: 80, 7 Haziran 1928, s. 26-27.
- , Evvela Kooperatifçi; Sonra Kooperatif, *Hayat*, Cilt: 6, Sayı: 143, 15 Teşrinisani 1929, s. 5.
- , Fındıkta Devlet Kooperatifi-Devletle Müstahsilin İşbirliğine Doğru, *Kadro*, Sayı: 9, Eylül 1932, s. 11-18.
- , Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım?, *Kadro*, Sayı: 6, Haziran 1932, s. 13-18.
- , Gene Fındıkta Devlet Kooperatifi, *Kadro*, Sayı: 16, Nisan 1933, s. 15-22.
- , Devletçilik Karşısında Zümre Menfaati ve Münevver Mukavemeti, *Kadro*, Sayı: 21, Eylül 1933, s. 15-20.
- , Devletçilik Yolunda Aydınlık..., *Kadro*, Sayı: 23, İkinciteşrin 1933, s. 12-17.
- , Köylü Kazanmalıdır, *Kadro*, Sayı: 33, Eylül 1934, s. 11-15.
- , Devlet İncir Kooperatifine Doğru..., *Kadro*, Sayı: 34, Teşrinievvel 1934, s. 15-18.
- , Sanayi Planından Sonra Ziraat Planı, *Kadro*, Sayı: 35-36, İlkânun 1934-Sonkânun 1935, s. 23-27.
- VELDET Turan, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Neşriyatı-No. 48, Doğu Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1958.
- WEBB Sidney and Beatrice, *The Consumers’ Co-operative Movement*, Longmans, Green and Co., London, 1921.
- WILBRANDT Hans, Türkiye’de Ziraî Kooperatif Teşkilatı, *Kooperatifçilik*, Sayı: 9, Temmuz 1939, s. 137-159.
- Yalçın, Köy İktisadı-Kadınhanı Köylüsü Nasıl Borçlandı?, *Ülkü*, Sayı: 11, Birinci Kanun 1933, s. 431-432.

Yaşar, Hububat (Ekinler)-Bakliyat, 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 768-784.

YETKİN Çetin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1982.

YETKİN Sabri, Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketinin Doğuşu ve Kooperatifçiliğe Geçiş, *Tariş Tarihi*, (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Projesi), Ayma Matbaa İşletmesi, İzmir, 1993, s. 26-52.

YİĞİTER Mennan, *Genel Kooperatif Tarihi ve Bilgisi*, Ulus Basımevi, Ankara, 1948.

Yunus Nadi, Ankara'nın Numune Kooperatifleri, *Cumhuriyet*, 29 Kânunusani 1931, s. 1, 4.

-----, Umumi Kongreye Hazırlık: İktisadi Program, *Cumhuriyet*, 10 Mart 1931, s. 1.

-----, Türkiye İçin Yeni Bir Devir: Kooperatifçilik, *Cumhuriyet*, 26 Mart 1931, s. 1.

-----, İhracaat Ticareti Etrafında Dedikodular, *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1931, s. 1.

-----, Türk İktisadiyatını Teşkilatlandırmaya Doğru, *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1931, s. 1.

-----, Ticarete İnhisar Mevzûbahis Değildir, *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1931, s. 1.

-----, Büyük Bir Fikir Hareketi: Kooperatifçilik Cemiyeti, *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1931, s. 1.

-----, Biraz da Hakikatlerle Karşı Karşıya, *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1931, s. 1.

-----, Türk Kooperatifçilik Cemiyeti, *Cumhuriyet*, 28 Teşrinievvel 1931, s. 1.

-----, İsmet Paşa'nın Rusya Seyahati ve Neticeleri: 3-Yanı Başımızda Yeni Bir Amerika Vücut Buluyor, *Cumhuriyet*, 13 Mayıs 1932, s. 1, 3.

-----, Devletçilik ve Şahsi Teşebbüs-Bir Münakaşa Mevzu, *Cumhuriyet*, 11 Teşrinisani 1932, s. 1.

-----, Ticarete Ahlâkla Menfaatin Mücadelesi, *Cumhuriyet*, 9 Teşrinievvel 1934, s. 1-2.

-----, İzmir'de Yapılan Münakaşaların Hakiki Sebepleri, *Cumhuriyet*, 20 Teşrinievvel 1934, s. 1-2.

-----, İzmir'de Yapılan Münakaşaların Hakiki Sebepleri: 2, *Cumhuriyet*, 21 Teşrinievvel 1934, s. 1-2.

-----, İzmir'de Yapılan Münakaşaların Hakiki Sebepleri: 3, *Cumhuriyet*, 23 Teşrinievvel 1934, s. 1.

-----, İzmir’de Yapılan Münakaşaların Hakiki Sebepleri: 4, *Cumhuriyet*, 24 Teşrinievvel 1934, s. 1-2.

YÜCE Nuri, Ahmed Cevdet-İkdâmcı, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2. Cilt, İstanbul, 1989, s. 55-56.

ZHELEV Stefan and TODEV Tode, *The cooperative movement in Bulgaria: past, present, and future*, Sofia Press, 1988.

Ziya Gökalp, Milliyetçilik ve Beynelmilliyetçilik, *Yeni Mecmua*, Cilt: 2, Sayı: 35, 14 Mart 1918, s. 162-164.

-----, *Türkçülüğün Esasları*, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1923.

Ziya Lütfi, *Samsun Mıntıkası Ticaret ve İktisadiyatı*, Şems Matbaası, Samsun, 1934.

E-Sürelî Yayınlar

Akşam

Anadolu

Barış Dünyası

Cumhuriyet

Çukurova Ticaret Mecmuası

Dönüm

Hâkimiyet-i Milliye

Halk Gazetesi

Halka Doğru

Hayat

İçtiḥâd

İkdâm

İktisadî Yürüyüş

İktisâdiyyât Mecmuası

İktisat Vekâleti Türkofis Aylık Bülten

Kadro

Karınca

Kooperatif

Kooperatif Dergisi

Kooperatifçilik

Kooperatifçinin Sesi

Meslek

Milliyet

Orman, Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası

Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi

Siyasi İlimler (Mülkiye)

Son Posta

Tanîn

Türk Kooperatifçisi

Türk Yurdu

Türkiye Ziraat Bankası Bülteni

Türkiye Ziraat Bankası Mecmuası

Ulus

Ülkü

Yeni Asır

Yeni Mecmua

Ziraat Gazetesi

EKLER: ARŞİV BELGESİ ÖRNEKLERİ VE FOTOĞRAFLAR

Belge-1: Atatürk'ün İzmir'de Kurulan Zîrai Kredi Kooperatifleri İle İlgili Olarak 2 Şubat 1931 Tarihinde Başvekil İsmet Paşa'ya Gönderdiği Telgraf Metni (BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 168-166-3, Dosya Ek: 179, Tarih: 03.02.1931, s. 3-4.)

T. C.
BAŞVEKÂLET
MÜAMELAT MÜDÜRLÜĞÜ
Şube :
Sayı :

178
3

Şifreyi yazan makam	Kâsiimhan Hz.	Geldiği tarih	2-2-1931
Şifrenin tarihi	İzmir : 2-2-1931	Açanın imzası	<i>İsmet</i>
Şifrenin numarası		Dosya numarası	

Başvekil İsmet Paşa Hz. ne

T. C.
BAŞVEKÂLET
CUMHURİYET ARŞİVİ

İzmir Kazaları Köylerinde otuz dokuz zîrai Kooperatifi teşekkül etmiştir. Bu faaliyetin bir sene gibi kısa bir ömrü olmasına rağmen bütün vilâyet köylerinin üçte biri teşkilâta girmiş bulunmaktadır. Bu köyler taahhütleri yekûnünün dörtte olan yarım milyon liraya yakın paraya nakden tediye etmişlerdir. Diğer kısımlarını dört sene zarfında tediye etmiş olacaklardır. Kooperatife dahil olan bazı köylülerle görüştüm. Hepisi bu teşebbüsün fâidesinden memnundurlar. Defterlerini ve kağıtlarını muayene ettim. Gördüğüm intizam ve alâka beni mütehassis etti. Kooperatif teşkilâti yapılan muntakalardaki halkın üç'ü bir kısmının arzularına rağmen henüz haricte kaldığını öğrendim. Bu kısım halkın bu mahrumiyetlerine sebep olarak eski borçlarla murabahalara bağli olmaları gösteriliyor. Mevcut teşkilâtın parlak istikbale

2

030 10 168 166 3

T. C.
BAŞVEKÂLET
MUAAMELAT MÜDÜRLÜĞÜ
Şube :
Sayı :

178
3

Şifreyi yazan makam		Geldiği tarih	
Şifrenin tarihi		Açanın imzası	
Şifrenin numarası		Dosya numarası	

namzet olduğu görünür. Bu çok kıymetli netice İzmir Valisinin teşebbüsü eserdir. İzmir Ziraat Bankası Müdürünün de alakadar olarak çalıştığı görünür. Mevcut teşebbüsün tatbiki yerlerinde esaslî tetkik alınarak alınan müsbet neticelerden ve bu tecrübelerden istifade edilerek Ziraî Kredi Kooperatiflerinin memleketin her tarafında tatbikata geçirilmesi şayanı arzudur. Bu teşekküllerin muntaka muntaka birlikler vücuda getirmesi ve bir taraftan da istihsal Kooperatiflerine başlanması tedbirlere alınmasına rica ederim.

Reisicumhur
Gazi Mustafa Kemal

030	10			168	166	3
-----	----	--	--	-----	-----	---

Belge-2: Atatürk'ün Seyahat Notlarından Kooperatiflerle İlgili Bir Bölüm (BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 34-145-1, Tarih: 02.11.1931, s. 81)

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

7

26

kargı karşıya mütalaa edilerek bu ihtiyacın dere-
cesi ve temini şekli ayrıca tetkik ve tesbite
değerli bir meseledir . Mamafih yavaş yavaş
şekillenüp kuvvetlenecek satış kooperatifleri
teşkilatı , şimdi nisbeten çok kâr güden millî
ihracat tüccarlarımızı , haricî ticaret bankası-
nın vereceği makul kâra karşı sermayelerini bu
banka hisselerine yatırmaya heveslendirebilir ,
Satış kooperatifleri teşkilatı teğebbüsü nazarı
olarak millî ihracat tüccarlarımızı endişeye
sevkedebilir . Fakat yukarıda hulasa edildiği gibi
bu kooperatiflerin vücutlanması o kadar tedricî
ve tabii bir yol takip edecektir ki zaten ser-
mayeleri mahdud olan tüccarlarımız için memlekette
daha uzun seneler iş sahası açıktır .

Oldukça uzun bir ömrü olan ve muhitinde
sevilüp takdir edilen Aydın incir kooperatifinin
temin ettiği faydalara rağmen birçok mustahsiller
müteaddit sebeplerle mahsullerini hâlâ İzmir
borsasında kendi hesaplarına satmaktadırlar.

H U L A S A :

Ziraî kredi kooperatifleri ile
birlikte yapılacak satış kooperatiflerinde , nu-
fusunun üçte ikisi mustahsıl olan vatanımız için
parlak bir istikbâlin vaitli çehresi gümlemektedir .

*İki Tarafın da geçecek mikraf seneler
parfında bu nimetler olan bu her hangi
bir müstahsil parçisine de geçmek
fırsatın da kurtuluş.*

İzmir müstahsilleri

490 01

24/145/1

81

Belge-3: İktisat Vekili Celal Bayar'ın, Tekir Tarım Kredi Kooperatifi Hakkında Gönderdiği Telgrafa Atatürk'ün Cevabi Yazısı. (Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Ebis Sıra No: 01016926, Ek No: 174, Belge Kayıt No: 641919, s. 1; Ek No: 173, Belge Kayıt No: 645064, s. 1.)

01016926-186

Celal Bayar

Ankara

A	VII-2-C
D	92
F	1.1.76

Tarım Kredi Kooperatiflerinin ilki olan
Tekir Kooperatifinin muamelesi bittiğini, ~~menen~~
sevilmek öğrendim. Bir kooperatifde ilk sayılı
ortak olarak bulunmamı, ~~ya~~ muhabbetle yad
etmenize teşekkür ederim. Tarım Kredi Kooperatif
lerinin az zamanda bütün yurdun kaplanmasını,
~~Amman~~ gayretinizden bekliyorum. Gaylemin
operim

Atatürk

K. Atatürk

01016926-185

TÜRKİYE
RİYASETİCÜMHUR
UMUMİ KÂTIPLİĞİ

İstanbul, 14 Temmuz 1936 .

Tel .

A	VI-2-C
D	92
F	1-185

Bay Celal Bayar
İktisat Vekili

Ankara

C . Tarım kredi kooperatiflerinin ilki olan Tekir
bittigini,
Kooperatifi muamelesinin/ sevinerek öğrendim. Bu koopera-
tifde ^{bir} sayılı ortak bulunmamı, muhabbetle yadetmenize
teşekkür ederim. Tarım kredi kooperatiflerinin az zamanda
bütün yurdu kaplamasını, başarıcı gayretinizden bekliyoruz.
Gözetimden şerim .

K . Atatürk

Aslı gibidir .14-VII - 1936

14-VII-936
Haga

19/1

Fotoğraf-1: Karınca Dergisi'nin İlk Sayısından Bir Bölüm (Ulu Gazi ve Kooperatifler, Karınca, Sayı: 1, Haziran 1934, s. 1-2.)

ğalmasını artık bir istekle istediklerini şöyle anlatmışlardır :

« Bu sene ziraî kooperatif teşkilâtına başlanmış olması bilhassa memnuniyetimizi mucip oluyor. Bu kooperatifleri memleketin her tarafına teşmil etmeği ziyadesile iltizam ediyoruz. »

Bu sözler kooperatiflerin artması uğruna çalışanlara büyük kuvvet olmuştur.

Ulu Gazimiz o zamandanberi her fırsatta kooperatiflere karşı alâka ve yakınlık göstermişlerdir. Resmimiz büyük yol göstericinin 1931 yılında İzmirde Ziraat bankasında İzmir vilâyeti ile civar vilâyetlerdeki kooperatiflerin vaziyeti hakkında malumat aldıklarını gösteriyor. Bu resim Reisicümhur Hazretlerinin kooperatif işlerine verdikleri ehemmiyeti sayfalarla yazıdan çok daha iyi anlatmaktadır. Büyük reis o gün Ziraat bankasında bilhassa kooperatiflerle meşgul olmuşlar, birçok sorgular sormuşlar, kooperatiflerin alıp verdiklerini uzun uzun tetkik etmişlerdir.

Ulu Gazi yine o zaman İzmirde Halk Fırkası kongresinde söyledikleri nutukta kendisinden evvel söz söyleyenlere şunları buyurmuşlardır: " Mutalaâtınız içinde iktisadî sahada çok pratik noktalara temas ettiniz. Meselâ : Kooperatifler... şurada burada halk veya münevverlerin teşebbüs ile fiil sahasına geçen kıymetli hasıllar görülmektedir. Hükûmetimizin de bu gibi teşebbüsleri takviye etmesi lâzımdır. Hükûmeti Cümhuriye bu lüzumu tabii idrak etmektedir. »

Biz, kooperatifçi halkımız için bu mecmuayı çıkarmıya başlarken ilk iş olarak, yurdu kurtardıktan sonra onun manevi ufuklarında her temiz ve yüksek medeniyet ülküsü gibi kooperatifçilik ülküsünü de ışıldatan yüce Gazimize candan saygımızı ve derin bağlılığımızı tekrarlarız.

• 2 •

Karınca adını neden seçtik?

Kooperatifçilere hitap eden aylığımızın adını " Karınca „ diye çağırmaya karar verdik. Bir mecmuanın adı, ancak o adın rumuzlandıracağı düşünce bakımından ehemmiyetlidir. Yoksa biz, ne insanların bir karınca cemiyeti kuracağını, ne de karıncaların taklide değer bir insan cemiyeti kurmuş olacağını elbette düşünmeyiz.

Karınca cemiyeti, instenktif, yani tekrarladıkça daima aynı şekilde ve hiç bir parçasında yeni bir değişiklik göstermeden kalıplaşan bir derlentide yaşamaya namzet bir takım uzviyetlerin cemiyetidir.

Halbuki insan, çeşitlenme ve daima farklılaşma alâmetlerini gösteren ve her vakit ayrı ayrı hususiyetlerle önceden beklenilmeyen yollarda yürüyen cemiyetler kurma kabiliyetinde bir zekâ yüksekliği ve teşebbüs imkânı göstermektedir.

Biz düşündük ki, daima derleşip çalışmaya rumuz olarak alınan bu " ad „ın halkımızın zihninde uyandıracağı fikirler şunlardır :

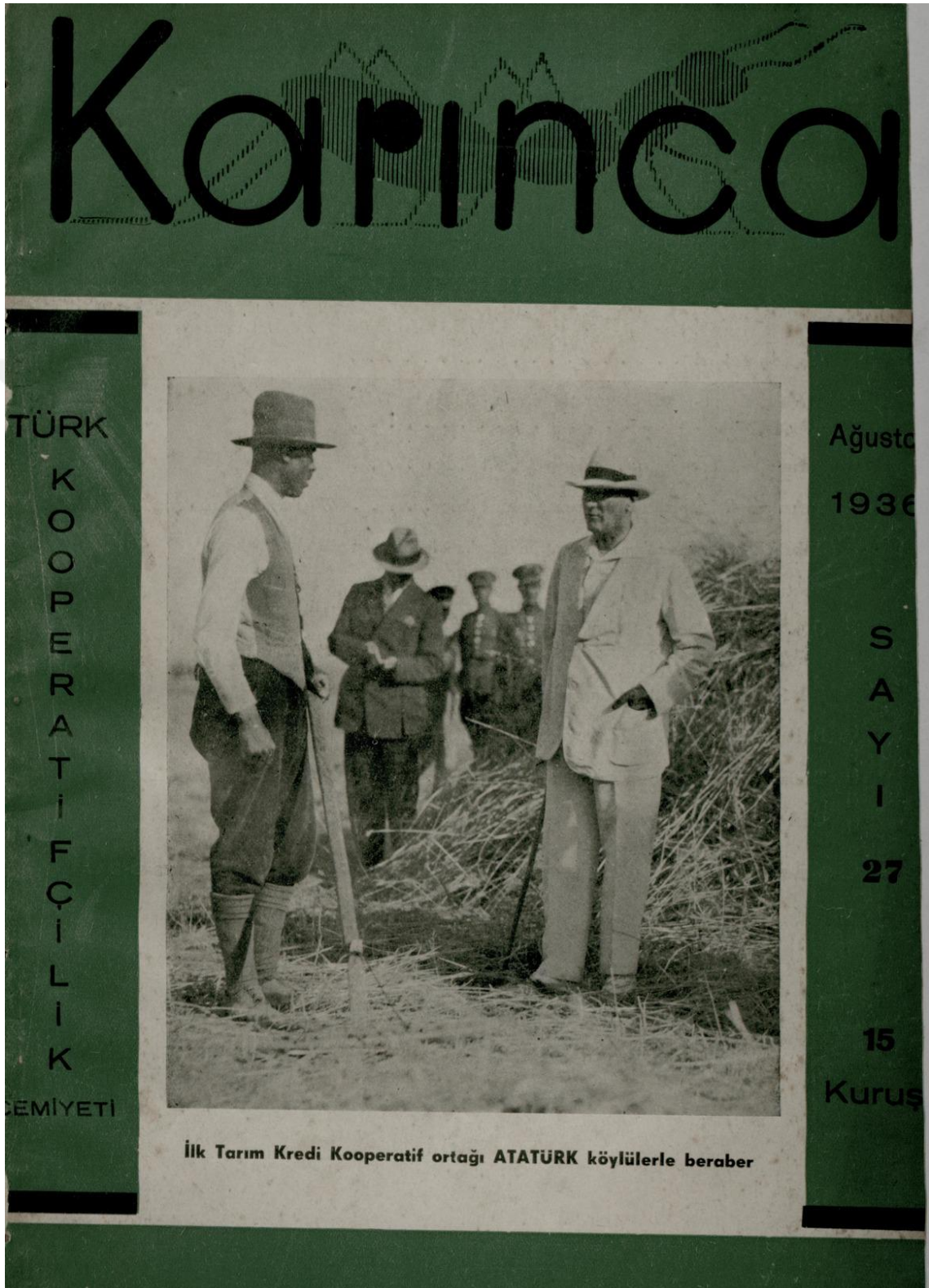
Karınca kaderince tabiri; ne kadar küçük olursa olsun kendi öz gücüne inanan bir varlığın az, fakat öz bir verim elde edebileceğini ifade eder.

Karınca gibi çalışkan, karınca gibi basiretli tabirleri; işlek ve birikdirici, uzağı görücü, ileriye düşüncü insanların ahlakça ayrılıklarını manalaştırmaktadır. Kooperatifçiliğin " karınca „ ile alâkası işte bu kadar olmak lâzımdır.

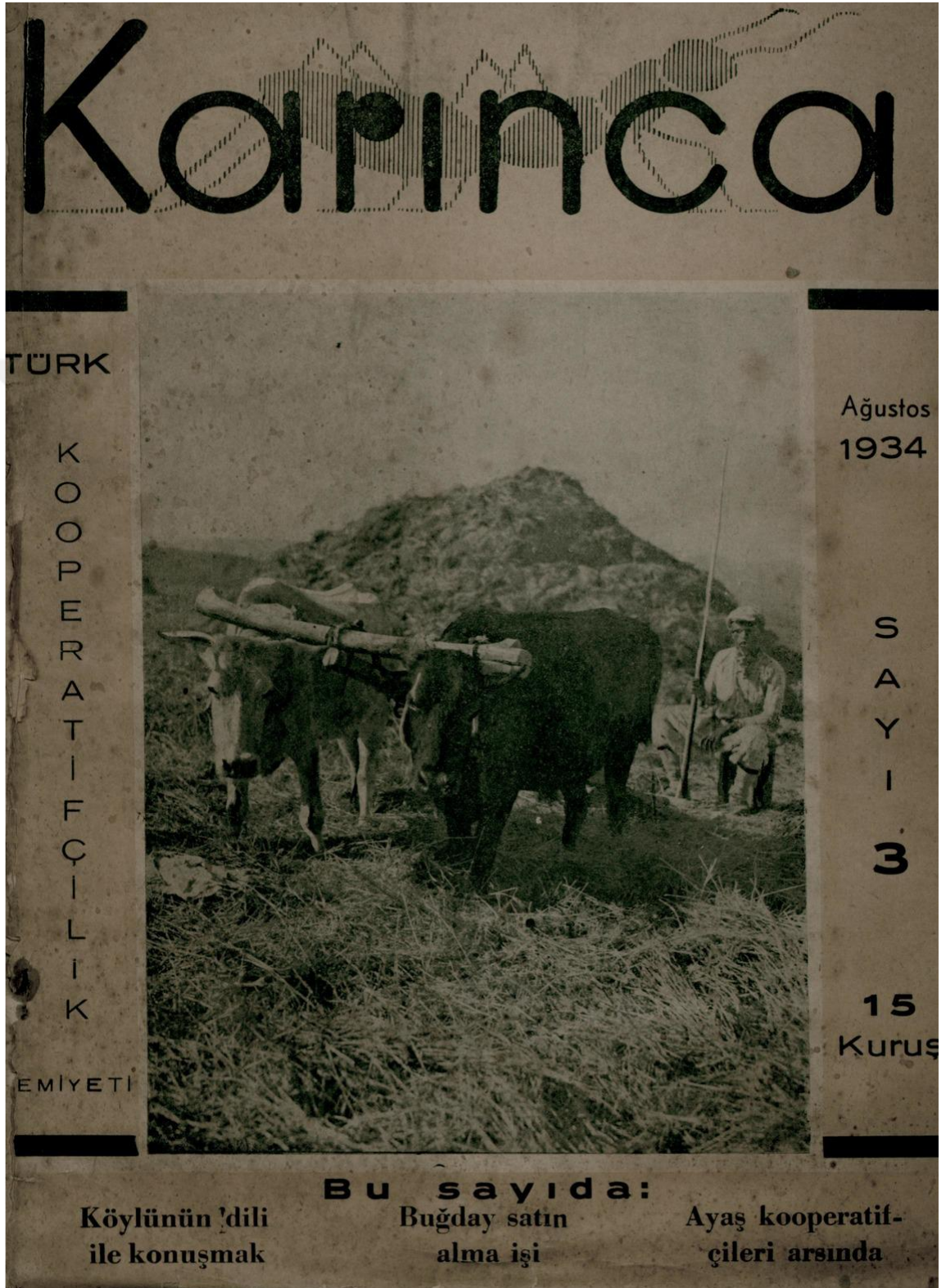
Kendi kendilerine ve birbirlerine inanan, kendi kendilerine ve birbirlerine yardım eden, çok ve verimli çalışan, ileriye düşünerek biriktiren, kömeli ve işlek insanların kurdukları derneklerde kooperatif ahlakının bir ifadesini buluruz diye aylık mecmuamıza " Karınca „ adını takdik.

Türk Kooperatifçilik Cemiyeti.

Fotoğraf-2: Karınca Dergisi'nin 27. Sayısının Kapak Sayfası (Karınca, Sayı: 27, Ağustos 1936)

Fotoğraf-3: Karınca Dergisi'nin 3. Sayısının Kapak Sayfası (Karınca, Sayı: 3, Ağustos 1934)

Fotoğraf-4: Çiftlik Tarım Kredi Kooperatifi'nin 1937 Yılında Yapılan Genel Kurul Toplantısından Bir Kesit (609 sayılı Çiftlik Kooperatifi, *Karınca*, Sayı: 37, Haziran 1937, s. 70-71.)

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU**

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA**

Tarih: 19/04/2024

Tez Başlığı / Konusu: “Atatürk Dönemi Türk Ekonomisinde Bir Kalkınma Modeli Olarak ‘Kooperatifçilik Siyaseti’”

Yukarıda başlığı / konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş c) Ana bölümler d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 432 sayfalık kısmına ilişkin, 19/03/2024 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 2’dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1-Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2-Kaynakça hariç
- 3-Alıntılar hariç/dâhil
- 4-5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları’nı inceledim ve bu Uygulama Esasları’nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

(Öğrencinin İmzası)

Adı Soyadı:	Ahmet UYANIK
Öğrenci No:	N18248547
Anabilim Dalı:	Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Programı:	Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Statüsü:	☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

Tarih: 19/04/2024

UYGUNDUR.

Doç. Dr. Sadık ERDAŞ

**HACETTEPE UNIVERSITY
ATATURK INSTITUTE
THESIS/DISSERTATION ORIGINALITY REPORT**

ATATURK'S PRINCIPLES AND HISTORY OF MODERN TURKEY TO THE
DEPARTMENT PRESIDENCY

Date: 19/04/2024

Thesis Title / Topic: “‘Policy of Cooperative’ as a Development Model in the Turkish Economy of Ataturk Period”

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options stated below on 19/03/2024 for the total of 432 pages including the a) Title Page b) Introduction, c) Main Chapters d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 2 %.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Ataturk Institute for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Signature

Name Surname: Ahmet UYANIK

Student No: N18248547

Department: Ataturk's Principles And History Of Modern Turkey

Program: Ataturk's Principles And History Of Modern Turkey

Status: ☐ Masters ☒ Ph.D. ☐ Integrated Ph.D.

ADVISOR APPROVAL

Date: 19/04/2024

APPROVED.

Doç. Dr. Sadık ERDAŞ

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI
BAŞKANLIĞINA

Tarih: 19/04/2024

Tez Başlığı / Konusu: “Atatürk Dönemi Türk Ekonomisinde Bir Kalkınma Modeli Olarak ‘Kooperatifçilik Siyaseti’”

Yukarıda başlığı / konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

(Öğrencinin İmzası)

Adı Soyadı:	Ahmet UYANIK
Öğrenci Numarası:	N18248547
Anabilim Dalı:	Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Programı:	Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Statüsü:	☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Tarih: 19/04/2024

Doç. Dr. Sadık ERDAŞ

**HACETTEPE UNIVERSITY
ATATURK INSTITUTE
ETHICS BOARD WAIVER FORM FOR THESIS WORK**

**HACETTEPE UNIVERSITY ATATURK INSTITUTE
ATATURK'S PRINCIPLES AND HISTORY OF MODERN TURKEY TO THE
DEPARTMENT PRESIDENCY**

Date: 19/04/2024

Thesis Title/Topic: “‘Policy of Cooperative’ as a Development Model in the Turkish Economy of Ataturk Period”

My thesis work related to the title/topic above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Signature

Name Surname:	Ahmet UYANIK
Student No:	N18248547
Department:	Ataturk's Principles And History Of Modern Turkey
Program:	Ataturk's Principles And History Of Modern Turkey
Status:	☐ Masters ☒ Ph.D. ☐ Integrated Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Date: 19/04/2024

Doç. Dr. Sadık ERDAŞ